

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Európa és a magyarság a 18-20. században Doktori Program

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

**FRITZ JÁNOS ÁDÁM: Az „agrárállamból” az „ipari államba”
való átmenet Közép-Európa eltérő adottságú paraszti
társadalmaiban, Pomeránia és Somogy példáján**

Témavezető: Dr. habil. Rab Virág

Pécs, 2021.

TARTALOMJEGYZÉK

Köszönetnyilvánítás	6
1. A téma alapvetése	8
1.1. A téma relevanciája	8
1.1.1. A téma behatárolása	8
1.1.2. A „forradalom felülről típusú rendszerek öröksége	9
1.1.3. A 20. századi nagyarányú társadalmi mobilizáció hatása	11
1.1.4. Németország kulcspozíciója	12
1.1.5. A téma periodizálása	14
1.1.6. Kutatói kérdések, előfeltevések	16
1.2. A fogalmi keretek és azok dimenziói	18
1.2.1. Az összehasonlítás lehetősége: „direkt” vagy „asszimmetrikus”?	18
1.2.2. Interdiszciplinaritás: agrártörténet vagy társadalomtörténet?	19
1.2.3. A régió: Közép-Európa vagy Kelet-Közép-Európa?	20
1.2.4. A parasztság: „polgárosodás” vagy „proletarizálódás”?	22
1.2.5. A gazdasági válság: fogyasztói társadalom vagy diktatúra?	24
1.2.6. Az „agrárállam”: visszatérés vagy előre menekülés?	28
1.3. A kutatás lépései	34
1.3.1. Az eddigi kutatások tovább vitele	34
1.3.2. Az összehasonlításra reflektáló kérdésfeltevések	36
1.3.3. Az összehasonlításnak megfelelő esetkiválasztás szempontjai	37
1.3.4. A vizsgálat kontextusának megválasztása	39
1.3.5. A források felkutatása, kezelése	40
1.4. A téma historiográfiája	42
1.4.1. A nemzetközi, a német és a magyar szakirodalom általános jellemzői	42
1.4.2. A kulcskérdések megítélése	44
2. Az összehasonlítás kontextusa	49
2.1. A Német Történelmi Iskola hatása 1914 előtt	49
2.1.1. Elméleti háttér	49
2.1.2. Parasztság a nemzet-, és a „szociálpolitika” célkeresztjében	52
2.1.3. Szűk körű agrárreformok 1918 után	58
2.1.4. Az agrárválságok „deflációs” finanszírozása	64
2.1.5. A demográfiai átmenet, a kezdődő népességcsökkenés élenjáró térsége	69
2.1.6. Identitásváltás „közbenső” helyzetből	76
2.2. A fasiszta Olaszország mintaadó szerepe 1918 után	80
2.2.1. A német–olasz kapcsolódási pontok	80
2.2.2. A magyar–olasz kapcsolódási pontok	85

2.2.3. A félsziget társadalmi-gazdasági viszonyai	90
2.2.4. Agrárpolitika, korporativizmus, gazdasági válság és fegyverkezés	95
2.2.5. Az olasz vidék és mezőgazdaság; közép-európai mintakövetés	100
3. Az agrártársadalmak fontosabb körzettípusainak lehatárolása a „forradalom felülről” -országok körén belül	105
3.1. A tipizálás elméleti alapjai, avagy egy „Historikerstreit” a hidegháború korából	105
3.2. A parasztság felemelkedésének politikai esélyei a „forradalom felülről” -típusú országokban	112
3.3. A parasztság társadalmi-gazdasági emancipálódása a „forradalom felülről” -típusú országokban	121
3.4. A „tesztrégió”, valamint a „kontroll régió” kiválasztása	132
4. A vizsgálat szintjei – az interdiszciplináris vonatkozások	141
4.1. Elméleti alapvetés: egy „inremenális” modell megalkotása	141
4.2. A társadalomtörténeti szint	145
4.2.1. Elitek, nemzetállam, polgárosodás	145
4.2.2. Honorációs szervezetek, érdekképviselet, parasztpártosodás, hivatásrendiség	152
4.2.3. Nagybirtok és nagyüzem	160
4.3. A mentalitástörténeti szint	171
4.3.1. Tradicionalizmus, etatizmus, nacionalizmus	171
4.3.2. Társadalmi „alapbetegségek”: elvándorlás és egykezés	181
4.3.3. Konjunktúraciklusok, válságok, állami gazdaságpolitikák	189
4.4. Az identitástörténeti szint	203
4.4.1. Tudati válság, útkeresés – a modernitás kihívása a csoportra	203
4.4.2. Tudati válság, útkeresés – a modernitás kihívása az egyénre	212
4.4.3. Nyelviség és identitás	220
5. A paraszti identitásváltozás lehetséges- társadalom- és mentali-tástörténeti keretei 1920–1938 között	228
5.1. A valós „kihívások és válaszok”	228
5.2. A „szemantikai vonatkozások”: a korszakra jellemző nagy narratívák	231
5.3. Mindennek makro-, mezo-, és mikroszintje	235
5.3.1. Országos körben	236
5.3.2. Regionális körben	239
5.3.3. Települések, kisebb közösségek, családok, egyének körében	243

6. Az „ipari állam” nagybirtokos körzete: Pomeránia – az agrár-autarkia és a hivatásrendiség bővületében	253
6.1. Historiográfia, köztörténet, földrajz	253
6.2. Társadalomtörténeti sajátosságok a 19. században	259
6.2.1. Nagybirtok és földbirtokos elitek	259
6.2.2. Nemzetpolitika és telepítés	268
6.2.3. Gabonaválság, „intenzifikáció”, szövetkezetek	274
6.2.4. Érdekképviselés, pártosodás	283
6.3. Társadalomtörténeti sajátosságok 1920–1938 között	289
6.3.1. A határváltozások hatása	289
6.3.2. A telepítések folytatása	294
6.3.3. Világgazdasági válság, „többtermelés”	298
6.3.4. Érdekképviselés – pártosodás?	305
6.4. Mentalitás- és identitástörténeti sajátosságok 1920–1938 között	316
6.4.1. Általános vonások	316
6.4.2. Elvándorlás, vidék kiürülése	329
6.4.3. Gazdasági válságból való kilábalás, fegyverkezésre való rátérés	338
6.4.4. Az új hivatásrendiség felé	344
7. Az ellenpélda, az „agrárállam” nagybirtokos körzete: Somogy – parasztpártosodás exportkényszer árnyékában	355
7.1. Historiográfia, köztörténet, földrajz	355
7.2. Társadalomtörténeti sajátosságok a 19. században	364
7.2.1. Nagybirtok, nagybirtokosság	364
7.2.2. „Társadalompolitikai” szempontok és parcellázás	371
7.2.3. Gabonaválság, „intenzifikáció”	379
7.2.4. Érdekképviselés, agrárszocializmus, pártosodás	387
7.3. Társadalomtörténeti sajátosságok 1920–1938 között	395
7.3.1. A határváltozások, a megváltozott gazdasági környezet hatása	395
7.3.2. A sikertelen földreform	402
7.3.3. Világgazdasági válság, „többtermelés”	411
7.3.4. Érdekképviselés	427
7.4. Mentalitástörténeti sajátosságok 1920–1938 között	436
7.4.1. Általános vonások	436
7.4.2. Egykézés	445
7.4.3. Gazdasági válságból való kilábalás, fegyverkezésre való rátérés	455
7.4.4. Újból parasztpártiság	466

8. Kísérlet a két típus összehasonlítására egy arra alkalmas modell megkonstruálásával	479
8.1. A lehetséges összevetés módszertani és historiográfiai alapjai	479
8.2. Az identitástörténeti összehasonlítás kérdése	482
8.3. Egy lehetséges modell keretei	486
8.4. A két nagybirtokos körzettípus agrártársadalmának komplex összehasonlító modellje	489
Konklúziók	500
Módszertani megjegyzések	512
Levéltári források	521
Bibliográfia	524

Köszönetnyilvánítás

Amikor 2012-ben egy, a két háború közti agrártörténet témájában való kutatás programjával, mint történelem iránt érdeklődő agrárközgazdász és statisztikus felvételt nyertem az Ormos Mária által vezetett Interdiszciplináris Doktori Iskolába, még nem sejtettem, hogy milyen nehéz feladatra vállalkozom. Hiszen tulajdonképpen erről a korszakról már a maga idejében mindent megírtak. Témavezetőm, Rab Virág javaslata sem könnyítette meg a kutatást, miszerint a téma – tekintettel az Iskola nevére – lehetőleg nemzetközi kitekintésben kerüljön tárgyalásra. Német nyelvismeretemmel, kulturális vonzalmaimmal ugyanis nem illeszkedtem az agrártörténeti vonatkozásban releváns kelet-közép-európai kutatásokhoz, az adott nyelvek egyikét sem beszéltem.

Az interneten való levelezés eredményeképpen végül eljutottam az ausztriai Sankt Pölten-ben található „Vidéki Térségek Történetének Intézete” („*Institut für Geschichte des ländlichen Raumes, IGLR*) vezetőjéhez, Ernst Langthaler-hez, aki kimozdított erről a holtpontról. Egyrészt – és ezért külön hálás vagyok neki – ráirányította rá a figyelmemet a mentalitástörténetre. Másrészt az ő közvetítésével vettem fel a kapcsolatot a rostocki egyetemen oktató Prof. Dr. Mario Niemann-hoz, aki – elsősorban Mecklenburg vonatkozásában – a weimari köztársaság és a Harmadik Birodalom agrárpolitikájának a jeles szakértőjének számít. Niemann professzor az elmúlt években számos alkalommal segített szakmai kérdésekben és ajánlott szakirodalmat a kelet-elbai problémák kérdésében, ami szeretnék neki külön megköszönni! A köszönet szava illeti Ivo Amus-t is, a greifswald-i „*Pomeranica*” egyetemi könyvtár igazgatóját is, aki 2015. szeptemberi ott tartózkodásom ideje alatt a munkámhoz minden segítséget megadott és később is készséggel állt rendelkezésemre.

A pécsi tanáraink közül szeretnék köszönetet mondani Nagy Mariannak, aki levelezőn folytatott BA-tanulmányaim befejezésekor biztatott a Doktori Iskolára való jelentkezésre és később is figyelemmel kísérte munkámat. Hálás vagyok továbbá Vonyó József professzornak, hogy bármikor fordulhattam hozzá helytörténeti, illetve a Gömbös-korszakra vonatkozó kérdéseimmel. Szeretnék köszönetet mondani Kaposi Zoltán professzornak, amiért a közreműködésével megrendezett konferenciák gazdaságtörténeti szekcióiban biztosította számomra a szereplési lehetőséget. Köszönet illeti Hamerli Petrát is, aki disszertációm olasz vonatkozású részeiben sokat segített. A legtöbbet talán témavezetőmnek, Rab Virágnak köszönhetek, aki türelmével, biztatásával, észrevételeivel, szakmai segítségével kihozta belőlem maximumot, szakmai segítségével rengeteget járult hozzá a dolgozat megírásához.

Nem feledkezhetem meg itt az alábbi intézmények dolgozóiról: Berlinben a „*Bundesarchiv*”, Budapesten, illetve Kaposváron a KSH Könyvtár, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Könyvtára, az Országos Széchenyi Könyvtár, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos és a Somogy Megyei Levéltára, valamint Pécsen a Tudásközpont. Utóbbinál kiemelném Erbné Gerhát Gyöngyinek, a Tudásközpont könyvtárközi kölcsönzésekért felelős munkatársának a segítségét, amivel lehetővé tette, hogy a gazdag német szakirodalomhoz hozzáférjek.

A háttérmunkálatokat illetően szeretnék köszönetet mondani unokaöcsémnek, Péter Andrásnak az ezen évek alatt nyújtott technikai segítségért. Végül hálával tartozom német rokonaimnak, Wolfram Langer-nek és unokájának, Bernadett Knorr-nak, amiért az idegennyelvű publikálás során bizalommal fordulhattam hozzájuk nyelvi segítségért. Mint ahogyan angol vonatkozásban hasonlóképpen mindig számíthattam Pókay Mariettára, a PTE Grastyán Endre Szakkollégium tanárára is, akinek szintén köszönöm segítségét.

1. A téma alapvetése

1.1. A téma relevanciája

1.1.1. A téma behatárolása

Arend Theodoor van Leeuwen holland protestáns teológus már az 1960-as években arra figyelmeztetett, hogy lassan végéhez közeledik az a korszak, ami a neolitikus forradalommal elkezdődött.¹ Bár a holland tudós ezt a folyamatot a keresztény európai civilizáció lehanyatlásnak aspektusából elemzi, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy az olyan végnapjaikat élő – kétségtelenül a neolitikumra visszamenő és a vallásos társadalmakban gyökeredző – struktúrák, mint a falu, vagy a család, eredetileg a földműves közösségek talaján jöttek létre, és sokban a parasztsággal kapcsolódnak egybe. A preindusztriális viszonyoktól való távolodással és a modernitás előrehaladtával a parasztság száma értelemszerűen zsugorodott. Ez a korábban a legnépesebbnek számító társadalmi csoport Angliában már a 17. században eltűnt, Nyugat-Európába többi országában a 19. század végére már számában erősen megcsappant, Kelet-Európában pedig inkább 1945 után kezdett el fogyatkozni. Utóbbi térségre kreálta Kovách Imre szociológus és köre 2000-es évek elején a „*Green Ring*” -konstrukciót, amely körbe – mind Nyugaton, mind Keleten – azon országokat sorolta be, amelyeknél a mezőgazdasági lakosság aránya az elmúlt évtizedekben drasztikusan lecsökkent. Tehát egyfelől a Nyugat-Európa perifériáit jelentő területeket vették ide – a mediterrán régiókat és az északi államokat (Norvégiát, Dániát, Finnországot, Svédországot, Írországot) –, másfelől pedig a volt keleti tömb országait. Ebben a két csoportban az 1950-es években a mezőgazdaságból élők aránya még mintegy 50%-os volt; amely az érintett területeken az ezredfordulóra már lecsökkent 10% alá.²

Jelen dolgozat azonban a paraszti társadalmak átalakulását csupán a két világháború közötti évek kritikus időszakában vizsgálja. Úgy vélem, hogy a „parasztalanítás”³ szempontjából az igazi fordulópontot inkább ez az időszak jelentette és ekkor is a legtöbb tanulsággal azok a területek szolgálnak, ahol a fejlett nyugati demokráciáktól eltérően a

---

¹ LEEUWEN, Arend Theodoor van: „*Kereszténység a világtörténetben. Üdvösség és szekularizáció*”, Szent István Társulat, 1966, 2010, 334-341. old.

² GRANBERG, Leo–KOVÁCH Imre–TOVEY, Hilary: „*Introduction*” In: GRANBERG, Leo–KOVÁCH Imre–TOVEY, Hilary (Eds.): „*Europe’s Green Ring*”, Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney, 2001, xiii. old.

³ E kör kreálta a 2000-es évek elején a sok vitát kiváltott „parasztalanítás” („*depeasantisation*”) kifejezést. (KOVÁCH Imre: „*A magyar társadalom 'parasztalanítása' – európai összehasonlításban*”, „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 28. szám. 41-65. old.)

parasztság helyzetét nem oldotta meg a korábbi évszázadok polgárosodási folyamata és ahol olyan radikális földreformokra sem került sor, mint a keleti „parasztdemokráciákban”. Tehát, a vizsgálat tárgyát a szorosán vett közép-európai területek képezik, amelyekben a nagybirtok dominanciája 1945-ig végig megmaradt. Politikailag itt mindenképpen a Németország dominálta erőter jár szóba. Ez a térség a mai földrajztudomány felfogása szerint is Európának azt a részét jelenti, amelynek országai gazdaságilag-kulturálisan mindig is Németország felé gravitáltak.⁴ Úgy vélem, ebben lényeges szempont, hogy miközben Kovách Imrécék a fejlettségbeli különbségeket tekintve Németországot összességében a centrumhoz sorolják, annak keleti tartományait – amelyek a múltban az Oderán túlra kiterjedve a kelet-elbai nagybirtoknak adtak otthont – a „Green Ring” részének tekintik.⁵

A két háború közti időszakban ez utóbbi területeken – azért is, hogy kompenzálják a nagybirtok túlélését – a parasztság köré nagy kultuszt emeltek. A parasztság e régiókban – különösen a Németország és Oroszország közti pufferzónában – a harmadik utas ideológiáknak is a középpontjában áll, miközben legalább hivatkozási alap szintjén a baloldal bizonyos árnyalatai is számoltak vele. Ám a parasztságnak ez az általános túlértékelése nem tükröződött annak anyagi helyzetében. Ráadásul ezekben az évtizedekben a két világháború árnyéka, a gazdasági válság és a kezdődő népességcsökkenés nem sok bizakodásra adott okot.

1.1.2. A „forradalom felülről” -típusú rendszerek öröksége

Ha a társadalomtörténeti összefüggéseket nézzük - mint már utaltam rá - a 19. századi polgári átalakulás ebben a térségben nem járt olyan gyökeres átalakulással, mint amelyet a hasonló angol vagy francia események előidéztek. Oswald Spengler, az első világháború után divatos kultúrfilozófus 1848 kapcsán „biedermeier forradalmakat”⁶ emleget, azaz, hogy Közép-Európa jelentős területein a helyükön maradtak a régi feudális elitiek. Barrington Moore, a hatvanas évek Harvard-szociológusa nagyhatású könyvében szintén úgy látta, hogy ezen országok, élükön Németországgal, a 19. században és a 20. század első felében a polgári átalakulásnak egy, a térségre jellemző markáns típusát, nevezetesen a „forradalom felülről” („*revolution from*

---

⁴ MILETICS Péter: „Közép-Európa” politikai földrajza” In: PAP Norbert–TÓTH József: „Európa politikai földrajza”, Alexandra Kiadó, Pécs, 1997, 103–108. old.

⁵ GRANBERG, Leo–KOVÁCH Imre–TOVEY, Hilary: „Introduction” in GRANBERG, Leo–KOVÁCH Imre–TOVEY, Hilary (Eds.): „Europe’s Green Ring”, Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney, 2001, xiii. old.

⁶ SPENGLER, Oswald: „Preussentum und Sozialismus”, C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, Oscar Beck, München, 1920 <https://archive.org/details/PreussentumUndSozialismus> Letöltés: 2016. 02. 20. 16. 45. 105. old.

above”) utat képviselték.⁷ Moore ezt tulajdonképpen szemben állítja a nyugati országokban lezajlott polgári forradalommal („bourgeois revolution”), ahol ez a folyamat hosszú távon elvezetett a modern demokráciához. A téma szempontjából igazán Moore-nak az a meglátása az érdekes, miszerint a „forradalom felülről” -országokban a polgári útra való rátéréssel nemcsak a nemességet mentették át, hanem a parasztságot is.⁸

1918 után azonban az ennek a struktúrának keretet adó nagy birodalmak felbomlásával a társalompolitikai viszonyok is megváltoztak. Németországban és a Monarchia utódállamaiban nemcsak a Hohenzollernekét és Habsburgokat nyilvánították trónfosztottnak, hanem a kisebb német fejedelmi házakat is. A polgárság – majd a következő hullámban a munkásság – politikai tényezővé válása az arisztokrácia háttérbeszorulását vonta maga után. A régi elitek ezen új erők ellensúlyozására megpróbálták a parasztságot valamennyire helyzetbe hozni. Ám ennek lehetőségei kezdettől fogva behatároltak voltak, igazi földreformokra ugyanis az utódállamokban végrehajtott radikális átalakulás miatt gondolni sem lehetett. Ezeket a régi elitek alapvetően ellenük irányuló akcióknak tekintették és nem akarták, hogy azok áterjedjenek az anyaországokra. Ezekben a társadalmak a háborús vereség érzetéből adódóan szolidárisak maradtak földbirtokos elitjükkel, noha a megmaradt „magterületeken” politikailag különböző rendszerek jöttek létre. Az átlagos német, vagy magyar ember is úgy látta, hogy az utódállamok földreformjai alapvetően – az ott etnikailag idegennek tekintett – arisztokráciájuk ellen irányulnak, amelyet a sajátjuknak éreztek. Amit Kaposi Zoltán a magyar viszonyok kapcsán ír, miszerint bár a nagybirtok meggyengült, de később sem nagyon lehetett ellene politikát csinálni,⁹ valamilyen szinten a weimari köztársaságra is érvényes volt.

Ám a második világháborút követően sokan a fasizmus térnyerését éppen, hogy a „forradalom felülről” -típusú hagyományokkal magyarázták, aminek egyik legfontosabb szimptomáját a kelet-elbai nagybirtok túlélésében látták.¹⁰ Nyugat- és keletnémet relációban e közös örökségnek a rendszerváltozást követő első nemzetközi kitekintésű feldolgozására 1992 áprilisában került sor. Ezen a szimpóziumon, amit a Berlin melletti Gosen-ben a Humboldt egyetem konferenciaközpontjában tartottak olyan jeles nyugat-, keletnémet társadalom- és

---

⁷ MOORE, Barrington Jr.: „*Social Origins of Dictatorships. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*”, Beacon Press, Boston, 1967, 558 old.

⁸ U. o. 558 old.

⁹ KAPOSÍ Zoltán: „*A magyarországi nagybirtok-rendszer változásai (1700–1945)*”, Somogy megye múltjából, Levéltári évkönyv 32., Különlényomat, Somogy megyei Levéltár, Kaposvár, 2001, 108. old.

KAPOSÍ Zoltán: „*A magyarországi nagybirtok-rendszer változásai (1700–1945)*”, Somogy megye múltjából, Levéltári évkönyv 32., Különlényomat, Somogy megyei Levéltár, Kaposvár, 2001, 108. old.

¹⁰ Alexander Gerschenkron Wilhelm Roepke-re, a szociális piacgazdaság fogalmának megalkotójára hivatkozik, aki annak idején ezt a tényt „napjaink egyik legnagyobb rejtélyének” nevezte. (GERSCHENKRON, Alexander: „*Bread and Democracy in Germany*”, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, 93. old.)

gazdaságtörténészek részvételével, mint például Heinz Reif, Wolfgang Pyta, Walter Achilles, illetve Hartmut Harnisch, Manfred Jatzlauk, Ilona Buchsteiner, illetve – az „érintettség okán” – lengyel történészek is szerepeltek: Leszek Wiatrowski (wrocław-i egyetem) és Włodzimiersz Stępiński (szczecin-i egyetem). Ezentúl kanadai és japán résztvevője is volt az eseménynek Scott M. Eddie, illetve Fusao Kato személyében.¹¹

1.1.3. A 20. századi nagyarányú társadalmi mobilizáció hatása

Noha az 1945 után felgyorsuló társadalmi változások kétségtelenül a legnagyobb csoportot jelentő parasztságot érintették a leginkább, ennek szempontjából a két háború között még az igazi kérdés az volt, hogy a 19. századból itt maradt nagybirtoknak a túlélése – amelynek mértéke régióként különböző volt – mennyire akadályozta őt a modern világba való beilleszkedésében? Egyáltalán: milyen esélyei voltak rá, hogy az új ipari-városi világban egyenrangúvá váljon a többi társadalmi csoporttal? Reinhart Koselleck szerint egy adott csoport emancipációjánál a jogi aktus még nem jelenti a küzdelmek végét, azok még csak ezzel kezdődnek el igazán. Tehát a jobbágyfelszabadítás a kortársak szemében a parasztságnál is csak az első fontos lépcsőjét jelentette e folyamatnak. (Nem véve tudomást arról a tényről, hogy a szabad pályaválasztás és szabad költözködés jogát már a 18. századi felvilágosult abszolutista rendszerek megadták ennek a rétegnek, megnyitva ezzel egy másik fontos alternatívát a feltörekvő vidéki elemek számára.) Sokak számára mindebből logikusan az következett, hogy ebben a procedúrában a következő lépés csak a földreform lehet. A parasztság egészét tekintve, voltak, akik a keleti „parasztdemokráciák” sikerein felbuzdulva a húszas években erről a társadalmi tömbről, mint „negyedik rendről” beszéltek.¹² A „forradalom felülről” -országokat tekintve a Németországban a nagybirtokot nemzeti, Magyarországon pedig szociális alapon támadták.

Ám Koselleck – aki az emancipálódás szempontjából a feketéket, a zsidókat, a katolikusokat, a nőket és a parasztokat emeli ki – azt is megjegyzi, hogy más az egyének és

---

¹¹ Ennek előadásából Heinz Reif szerkesztett konferenciakötetet. (REIF, Heinz (Hsg.): *„Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.”* Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 415 old.)

¹² Az a tény, hogy az első világháború után szerte Európában felértékelődött a parasztság szerepe, és a kontinens keleti felében sorra alakulnak a parasztpártok, jutnak kormányzati pozícióba, Németországra és Magyarországra sem marad hatástalan. Ám ez a jelenség inkább az utódállamokat jellemezte, ahol a parasztság előretörését egy hatékony ideológia segítette. Jozo Tomasevich a két háború közti időszak szerb gazdaságtörténésze ezzel kapcsolatban utal a horvát parasztpártra, amelynek ideológusai a parasztságban egyfajta „negyedik rendet”, illetve „vak óriást” láttak, amely nem még ébredt ereje tudatára. (TOMASEVICH, Jozo: *„Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia”*, Stanford University Press, California–Geoffrey Cumberlege Oxford University Press, London, 1955, 254-255. old.).

más az adott csoportnak, mint közösségnek az emancipációja.¹³ Ehhez azt is hozzá lehet tenni, hogy ez a folyamat csak a parasztnál járhat az alapidentitás olyan mértékű megváltozásával, ami – mint ahogyan ezt számtalan példa igazolta – végső soron elvezethet az egész társadalmi tömb eltűnéséhez.¹⁴ Ebben az az összefüggésben természetesen felvetődik az a kérdés is, hogy egy adott szituációban mennyi volt az esélye annak, hogy egy nagybirtok átalakuljon modern nagyüzemmé? E kérdés a legélesebben nyilván az 1929-1933-as gazdasági válság idején jelentkezett, rávilágítva az ideológiák, a propagandák és a gazdasági logika közötti éles ellentmondásokra. A mából visszatekintve, amikor napjaink paradigmaváltására – egy újabb Kondratyev-ciklusnak a végével – éppen a posztfordizmus nyomja rá bélyegét, talán nem lehet minden tanulság nélkül való egy olyan vizsgálat, amely az akkori válságból kiutat kínáló fordizmusra reflektál. Hiszen akkor a válság és az abból való kilábalás a későbbi gazdasági újrászerveződés egyik fő kiindulópontját jelentette.¹⁵

1.1.4. Németország kulcspozíciója

Napjainkban az Európai Unióba való fokozott betagozódás az, ami a magyar olvasóban Németországnak a kontinensen betöltött régi-új kulcspozícióját leginkább tudatosítja. Ezen ország példája a maga történelmi beágyazottságával – ha némileg túllépünk a magyar agrártörténet szempontjából megszokott kelet-közép-európai dimenziókon – annyiban is tanulságos lehet, hogy itt az 1989-es egység során egy családi gazdaságok és egy szocialista nagyüzemek dominált entitás olvadt össze. Nem mellesleg a keletnémet agrárátalakulással kapcsolatos viták arra a kérdésre is ráirányították a nyugati agrárközgazdászok figyelmét, hogy a fejlett piacgazdaságú országok mezőgazdaságában miért a családi gazdaság maradt a domináns szervezeti forma?¹⁶

---

¹³ KOSELLECK, Reinhart: „*Begriffsgeschichten*”, Surkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2006, 560. old. <https://historiaconceptual.files.wordpress.com/2010/04/reinhart-koselleck-begriffsgeschichten2.pdf>, letöltés: 2014.11.24.12.30.

¹⁴ A parasztságnál is végső soron arról volt szó, mint a tengerentúl „primitív népeinél”: a világgazdaság prosperálása megkövetelte az olyan – tradicionalizmuson alapuló – prekapitalista zárványok felszámolást, mint amit a közösségi tulajdon, a nemzeti-nagycsaládi együttélés, a családi önellátó gazdálkodás jelentettek. A másik oldalon viszont szükséges volt olyan struktúrák kialakítása, amik lehetővé tették ezen entitások modern viszonyokba való beintegrálódását.

¹⁵ Magyarországon is éppen a rendszerváltás hozott cezúrát olyan tekintetben, hogy megszűntek olyan – az „agrárállami” hagyományokra visszamenő – struktúrák, amik addig „léglegeztetőgépen” tartották az erősen a tradicionalizmusra hajló vidéki társalmakat.

¹⁶ FERTŐ Imre: „*A mezőgazdasági termelés szerkezetének változásai a fejlett országokban I. Miért a családi gazdaság a meghatározó üzemforma a fejlett országok mezőgazdaságában?*” *Közgazdasági Szemle* XLIX. évfolyam, 2002. júliusi-augusztusi szám, 574-596. old.

Bár a dolgozatnak nem tárgya, a német–magyar kapcsolatoknak a két háború közötti története, mégis érdemes utalni néhány kapcsolódási pontra. A diplomata Szegedy-Maszák Aladár emlékirataiban felidézi Kánya Kálmán későbbi külügyminiszternek, a magyar revíziós stratégia atyának – a német Brockdorff-Rantzau és a szovjet Csicserin hatása alatt kimunkált – koncepcióját. E szerint a Párizs környéki békékkel három elégedetlen nagyhatalom volt: Németország, Olaszország és a Szovjetunió. Továbbá volt három „*status quo*” ellenes kis ország: Ausztria, Magyarország és Bulgária. Kánya elképzelése szerint ezeknek együtt kellett volna működni egy-egy szomszédos kisantant ország ellen; így Csehszlovákia ellen a magyarok, az osztrákok és a németek, Jugoszlávia ellen a magyarok, a bolgárok és az olaszok, Románia ellen a magyarok, a bolgárok és a szovjetek hangolták volna össze a taktikájukat. Ám az, hogy ez nem valósult meg, az a weimari köztársaságon is múlt, amely ignorálta a „reakciós” magyarokat és bolgárokat. Szegedy-Maszák szerint egy konzervatív Németország, amelyben a katonáknak is szerep jutott volna, talán meg tudta volna valósítani ezt a koncepciót.¹⁷ Magyar szempontból az igazi tragédiát az jelentette, hogy országunknak a németekhez fűződő kapcsolatai majd csak a Harmadik Birodalom idején váltak szorossá.

Ami pedig a Németországot, az európai kontinens feltörekvő hatalmát illeti, Emmanuel Todd, francia szociológus úgy látja, hogy a 19-20. század minden aktuális nagyhatalma (Franciaország, Anglia, Egyesült Államok, Oroszország) össze tudta egyeztetni az expanzióját valamilyen általános nagy eszmével. Ezek az ideológiák a beolvasztott, behódoltatott népek számára – azokat egyenlőként kezelve – egy szép új világ ígérését közvetítették, azzal együtt, hogy az adott impériumoknak számos szimpatizánst szereztek a nagyvilágban. Ezen tendencia alól csak a németek jelentettek volna kivételt, akiket radikális etnocentrizmusuk eleve megakadályozott abban, hogy erejüket a legyőzött népekével növeljék.¹⁸ A maga korábban azért ennél jól pozitívabban ítélte meg a németeket Disraeli brit miniszterelnök, aki – sokat idézett alsóházbeli kijelentése szerint – úgy látta az 1871-ben megvalósult német egységet, hogy az hatásában nagyobb dolog volt, mint a francia forradalom.¹⁹ Ám Todd-nak azért sincs teljesen igaza, mivel Németország kezdettől fogva apellálni tudott – a mai nap is hivatkozási pontot jelentő – „Európa Piemontja” -szerepre. E narratíva szerint a németek lennének azok, akik – egy olyan világban, ahol Európa veszített súlyából – centrális helyzetüknél, erőforrásaiknál,

---

¹⁷ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: „Az ember ősszel visszanez...: Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.” I. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996, 8-9. old.

¹⁸ TODD, Emmanuel: „A Birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről.” Allprint Kiadó, 2003, 126-134. old.

¹⁹ DIÓSZEGI István: „A német egység. A Német Császárság létrejötte és európai jelentősége.” „Rubicon”, 1997. 5-6. szám, 48-51. old.

népességüknél fogva leginkább hivatottak rá, hogy integrálják Európa népeit.²⁰ Ez az elmélet elég korán felmerült, de mivel elég nyers formát öltött – gondolok itt elsősorban a hitleri „Európa-erőd” fikciójára –, így sokakat elriasztott. (A Harmadik Birodalom legfőbb államjogásza, Carl Schmitt által kimunkált koncepció lényegében a Monroe-elv sajátos Európára vonatkozó német adaptációját – „*Európa a németeké*” – jelentette.²¹)

Mindenesetre Hartmut Kaelble történész szerint a németek napjainkra már rájöttek arra, hogy a tőlük keletre fekvő országokhoz való kapcsolataikat nem segíti, ha azokhoz továbbra is az 1945 előtti időszakra jellemző önkép, az ún. „köztes pozíció” („*Mittellage*”) alapján viszonyulnak.²² Ez a vélelmezett pozíció azt fogalmazta meg, hogy a németiség helyzeténél fogva a történelem során gyakran hátrította el a nyugati civilizációt keletről fenyegető csapásokat, amiért cserébe Nyugatról többnyire csak „hátról döfték”.²³ Ugyanakkor a németiség volt az, amely közvetítette a nyugati kultúra áldásait közvetítette az „elmaradott Kelet” felé. Amikor a pszichoanalitikus Erik H. Erikson a németek kapcsán „limeskomplexust” emleget²⁴, figyelembe kell venni, hogy a „limesek” mostanra már kitolódtak messze keletre, vagy éppen Európán kívülre.

1.1.5. A téma periodizálása

Véleményem szerint a téma szempontjából a legrelevánsabb időszakot az 1920–1938 közötti évek jelentik. A kezdő év (1920) tulajdonképpen az első világháborút követően a forradalmak és ellenforradalmak lezárulása és az új politikai rendszerek pályára állítása miatt fontos. Ennek ellenére 1920 a németek számára a nemzeti önmegbecsülés szempontjából erkölcsi mélypont volt a maga még sok helyen polgárháborús állapotaival. Azzal kapcsolatban, hogy a magyar helyzet is lehangelő volt, elég itt csak a trianoni szerződést említeni. A téma szempontjából fontos kiemelni, hogy 1920 annak a Kapp-puccsnak az éve volt, amely bár elbukott, de sokak szerint sikeres volt abból a szempontból, hogy elérte a kelet-elbai nagybirtok átmentését.

---

²⁰ Az is jellemző volt, hogy sok akkori német (köztük maga Hitler is) a Nyugatnak az általános demokratizálódásból csak annyit szűrt le, hogy fontos a propaganda.

²¹ SCHMITT, Carl: „*The Nomos of the Earth in the International Law of the 'Jus Publicum Europaeum'*”, Translated and Annotated by G. L. Ulmen, Telos Press Publishing, New York, 2006, 372 old.

²² KAELBLE, Hartmut: „*Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.*” Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999, 74. old.

²³ Ezzel védekezett Arthur Seyss-Inquart Ausztria, majd Hollandia helytartója is Nürnbergben, amikor őt a második világháború alatti német agresszióról kérdezték. (BAILEY, Georges: „*Németek: egy rögeszme története*”, Európa Kiadó, Budapest, 2003, 138. old.)

²⁴ ERIKSON, Erik H.: „*Hitler gyermekkorának legendája*” In: „*Gyermekkor és társadalom*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 344. old.

Magyarországon pedig az agrártörténeti vonatkozásokat tekintve ez az év volt az, amikor megkezdték a nem túl sikeres Nagyatádi-féle földreform végrehajtását.

Bár az 1938-as záróévet tekintik általában az „utolsó békeév” -nek, ekkor már a második világháború előszelei fújtak, a hitleri Németország megvalósította az „*Anschluss*” -t és annektálta a Szudéta-vidéket. Magyar vonatkozásban a korábban liberális szimpátiákkal meggyanúsított Imrédynek a német politika melletti teljes elköteleződése a kielii flottaparadét követően jelezte, hogy valami lezárult. Egyelőre az ország még visszacsatolhatta a Felvidék déli magyarlakta területeit, de a néhány hónappal korábban beindított győri program megmutatta, hogy a háború felé rohanunk. Az „*Anschluss*” a téma magyar szálainak szempontjából annyiban is érdekes, hogy a térségben végérvényesen véget vetett a Habsburg-restaurációhoz fűzött reményeknek, ami a továbbiakra nézve jelentősen beszűkítette a hazai nagybirtokos arisztokrácia politikai mozgásterét. Ám a porosz junkerek helyzete sem alakult túl kedvezően, ezt jól mutatja, hogy országos szinten hivatalosan 1938-ben szüntették meg a hitbizomány („*Fideikommiß*”) és az „uradalmi körzet” („*Gutsbezirk*”) intézményét.

Ha pedig az teljes időszakot tekintjük, úgy szimptomatikusnak mondható az a tény, hogy nagyjából ebben a periódusban állt fenn Danzig, a „szabad város” (lengyelül Gdańsk), amely a háború után kreált miniállam korábban a kelet-elbai tartományok pénzügyi-gazdasági központját jelentette. (A „szabad város” egészen pontosan 1939 szeptemberéig, a háború kitöréséig állt fenn.) Továbbá ennek az időszaknak a nagy részében – 1928–1937 között – futott az a „Keleti Segítség” nevű program („*Osthilfe*”) is, amely a gazdasági válság során padlóra került kelet-elbai mezőgazdaságot volt hivatott megmenteni. Pártpolitikai szempontból lényegében ez volt az az időszak, amelyen áthúzódott a német szociáldemokráciának az a szemléletváltása, aminek jegyében – szakítva korábbi nagyüzem-párti ideológiával – a kisüzemi struktúra mellett kötelezte el magát. Az SPD ezen revelációnak az 1927. évi kielii programjában is kifejezést adott.

Összeségében, ha 1920-ban még sok minden nem volt eldöntve és a dolgok ekkor még többféle irányban elmehettek volna, akkor 1938-ra tulajdonképpen már sok szempontból és számos politikai erő számára bezárult a „lehetőségek ablaka”. Ez nemcsak a világháború és ezt megelőzően a gazdasági válság miatt alakult így, hanem azért is, mert sok minden magától – nem utolsósorban a „felgyorsuló idő” hatására – kiüresedett.

1.1.6. Kutatói kérdések, előfeltevések

Az alapvető kérdés pedig ezek alapján így szól: vajon Közép-Európában a parasztságnak a vizsgált időszakban a jövőt illetően vajon milyen alternatívái kínálkoztak a modern világba való beilleszkedéshez? Itt még egyszer hangsúlyozom, hogy nem az agrárfejlődés azonos szintjén levő országokra koncentrálok – mint az megszokott volt a korábbi agrártörténeti vizsgálatoknál –, hanem a kérdést a max weberi értelemben vett uralom egy bizonyos fajtája nézőpontjából vizsgálom. Ez pedig azon országoknak köre, melyet Barrington Moore harvardi szociológus az 1960-as években „forradalom felülről” -típusú országokként definiált. Én – a továbbiakra ezt a „*terminus technicus*” használva – inkább onnan közelíteném meg a kérdést, hogy ezek az országok 1945 után jelentős részben a szovjet tömb részeivé váltak és érdemi demokratizálódásuk csak a vasfüggöny 1990-es lehullása után kezdődhetett meg. Ám még harminc évvel a rendszerváltás után is adódik a kérdés, hogy vajon mennyire volt sikeres a régi reflexek oldása és a múlt lezárása? Ezt a történeti előzmények beható vizsgálata nélkül nyilván nem tudjuk megválaszolni és ebben elsősorban Németország kell, hogy a figyelem középpontjában álljon, miközben a másik emblemikus országot ebből a szempontból Magyarország jelenti. Mivel itt két különböző helyzet összevetéséről van szó, ezért szükséges az „ipari állam” és „agrárállam” dichotómiában való áttekintés.

A kutatási kérdések – egy, a két háború közötti parasztság viszonyaira reflektáló német–magyar „asszimmetrikus” összehasonlításnál – a következők lehetnek:

- Milyen alternatívák kínálkoztak a közép-európai ún. „forradalom felülről” -országok parasztsága számára a két háború között?
- E blokkon belül – az alapvető „típusokat” tekintve – mennyiben volt más az „ipari országok” parasztságának útja, mint az „agrárországoké”?
- A két szegmensben mennyiben különbözött parasztságnak a nagybirtokhoz, a földbirtokos elithez való viszonya?

Az előfeltevések megfogalmazásánál különbséget kell tenni az „alaphipotézisek” és ezekhez szimptomatikusan kapcsolódó „alhipotézisek” között. A fontosabb alapfeltevések következők:

- A közép-európai társadalmak a 19. század végén erőteljes léptekkel elindultak az „ipari állam” irányába, majd az 1929-es válság hatására komolyan fontolgatták az „agrárállamhoz” való visszatérést

- Ám az „agrárállam” gondolata majd csak a második világháborús fegyverkezés során került le végleg a napirendről.²⁵

Az ebbe az irányba mutató fontosabb „alhipotéziseket” tekintve:

- A két háború közötti időszak egészét tekintve földrajzilag minél keletebbre, időben minél előrébb mentünk, a parasztság fenntartása mellett annál inkább ideológiai érvekre volt szükség, hiszen a gazdasági viszonyok ennek egyre inkább ellene hatottak.
- Időben a közgazdasági érvek „szavatossága” csak a gabonaválságtól a világgazdasági válságig terjedt. Ezt követően állami ideológiagyártásra volt szükség.
- A parasztpolitikát illetően ezen évtizedek – válságtól függetlenül – mind az „ipari államokban”, mind az „agrárállamokban” a hivatásrendiség lecsengését hozták magukkal. Ráadásul Magyarországon a parasztpártiság is illuzórikusnak bizonyult.
- A földbirtokpolitikában mindez együtt járt a „telepítés”, illetve a „földreform” eszméjének kiüresedésével.
- Míg hosszabb távon az „ipari államban” – elvileg – meg volt az esély a nagybirtok parasztgazdaságokra való lebomlására, addig az „agrárállamban” egyre inkább az „utóparasztság” jelentett alternatívát.

---

²⁵ Ha a nagy ívű történelmi elméletek körében hasonló analógia után kutatunk, akkor ebben leginkább Henri Pirenne-nek, a jeles belga középkor-történésznek a római birodalom bukására vonatkozó hipotézisét lehet említeni. Pirenne szerint a római birodalom bukása „*de facto*” nem 476-ban következett be, hanem később a 700-as években a mórok támadása nyomán. Addig ugyanis a Földközi-tenger medencéjét a közös pénzrendszer és tradíciók egybetartották. Úgy vélem, ehhez hasonló lehetett a helyzet azzal a revelációval is, ami a német – és általában a közép-európai – tudatban az „agrárállammal” kapcsolatban lezajlott. Hiszen noha az ezzel kapcsolatos vitát a maga élességében a teória szintjén tulajdonképpen az 1890-es években folytatták le – hogy utána aztán túlságosan elmenjenek az „ipari állam” irányába, ami iránt az első világháború után, különösen gazdasági válság hatására komoly kételyek támadtak –, ám a fejekben erre a kérdésre végül csak a harmincas évek fegyverkezése tett igazán pontot.

1.2. A fogalmi keretek és azok dimenziói

1.2.1. Az összehasonlítás lehetősége: „direkt” vagy „asszimmetrikus”?

A „forradalom felülről” -országok egységes birodalmi tömbje 1918 után tehát jelentősen fragmentálódott. Mivel a cél az, hogy ennek az uralmi típust a lényegét kifejező struktúrákon keresztül ragadjuk meg, ehhez a vegytiszta körzeteknek valamilyen átlagát kellene nyújtani. Hartmut Kaelble, az összehasonlító történetírás nemzetközi szaktekintélye szerint, ha ugyanolyan jellegűek a struktúrák, az intézmények, a mentalitás, akkor nyilván nem szükséges az összehasonlítás. Viszont szerinte, ha már mindenképpen összehasonlításra törekszünk, akkor arról kell megbizonyosodnunk, hogy a vizsgálat tárgyát képező struktúrák felépítésükben, logikájukban, célorientáltságukban valamiképpen különböznek.²⁶ Egy, a weimari, majd a hitleri Németországra, illetve a Horthy-rendszer Magyarországra fókuszáló elemzés nyilván lényeges – elsősorban mentalitásbeli – különbségekre reflektál. Ráadásul a cél is azt diktálja, hogy tudatosan egymástól olyan távoli területeket válasszak ki, amelyek mind földrajzi adottságaikban, politikai rendszereikben és gazdasági fejlettségükben is különböznek egymástól. Bár Kaelble azt írja, hogy földrajzilag minél nagyobb teret fog át az összehasonlítás, annál általánosítóbb irányba megy el az összehasonlítás, ennek kockázatát talán mégis érdemes felvállalni. A német történész arra is felhívja a figyelmet, hogy a részek ilyenkor az egészhez képest nagyon különbözőképpen viselkednek.²⁷

Ám technikailag ez hogyan kivitelezhető? Tomka Béla a történeti összehasonlítások módszeréről írott tanulmányában az ilyen jellegű problémák áthidalására az ún. „asszimmetrikus” módszert ajánlja. Ennek lényege abból áll, hogy egy adott társadalmi közeget „tesztjellegűnek” tekintjük, és annak eredményeit vizsgáljuk egy másik környezetben kijelölt „kontrollsokaság” jellemzői tükrében. Tehát a kutató nem úgy jár el, hogy a két társadalmat „direkt módon”, előre megadott szempontok alapján veti egybe, hanem inkább valamilyen összképnek az ütköztetésére törekszik. Tomka erre egyébként példaként a német „*Sonderweg*”-et hozza, ami már gyakran állt hasonló „asszimmetrikus összehasonlítások” fókuszában.²⁸ Jelen esetben ez a módszer alkalmazása nyilván a megfelelő területi metszetek egybevetését tartalmazza. Azt, hogy a német és a magyar út a lényegét tekintve nem esett olyan távol

---

²⁶ KAELBLE, Hartmut: „*Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.*” Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999, 136. old.

²⁷ U. o. 39-41. old.

²⁸ TOMKA Béla: „*Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*”, „*Aetas*”, 20. évfolyam, 2005. 1-2. szám, 250. old.

egymástól, elméletek szintjén is jól mutatja, hogy az a magyar struktúra, amit a két háború között Erdei Ferenc a „kettős társadalomként” írt le, valahol azért egyfajta válfaját képviselte a „forradalom felülről” uralmi típusnak, Az Erdei-féle teória szerint egy – főként az agrárrétegeket átfogó – történelmi nemzeti társadalomra strukturálódott rá gyarmatias képződményként a modern polgári társadalom.²⁹

1.2.2. Interdiszciplinaritás: agrártörténet vagy társadalomtörténet?

Mint az talán az előzőekből is kiderül, nem a napjainkban divatos „morzsáira hullt történelem” módszerének a nyomdokain kívánok haladni, hanem vissza kívánok térni a kissé idejét múlt makrokauzális elemzéshez. Ebben számomra a fő referenciát Barrington Moore-nak a preindusztriális társadalmakból való átalakulás és a demokráciák összefüggéséről írt könyve jelenti³⁰, amelyről mind a történész Hans-Jürgen Puhle, mind a szociológus Thedda Skocpol elismerően nyilatkozott. Ebben a munkában inkább a szintetizálás, a tendenciák görcső alá helyezése a fő cél, mintsem új információk felszínre hozása. Ugyanakkor, ha oldani kívánom a fejlettségbeli különbségekből adódó diszkrepanciákat, akkor szükséges, hogy súlyt helyezzek a mentalitás- és identitástörténeti vonatkozásokra, amit egyébként Közép-Európában a rendszerváltás után a marxizmuson való túllépés szándéka is előtérbe helyezett.³¹ Másrészt kétségtelen, hogy napjainkra a gazdasági tényezők veszítettek magyarázó erejükből³² és a helyükbe inkább a külpolitikai és demográfiai okok léptek. A mentalitástörténet azontúl, hogy kevésbé van alávetve törvényszerűségeknek, mint a gazdaságtörténet, ebből a szempontból egyfajta köztes szerepet betöltő részdiszciplínát jelenthet. Mint ahogyan arra is kiválóan is alkalmas, hogy reflektáljon a katolicizmus és a protestantizmus között átmenetet képező, vallásilag és kulturálisan megosztott Németország viszonyaira ugyanúgy, mint a Nyugat és Kelet közti „kompországot” jelentő Magyarország helyzetének megértésére.

---

²⁹ ERDEI Ferenc: „A magyar társadalom a két háború között”, Különnyomat Valóság 1976. év 4. szám, Hírlapkiadó vállalat, Budapest, 1976, 23-53. old.

³⁰ MOORE, Barrington Jr.: „*Social Origins of Dictatorships. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*”, Beacon Press, Boston, 1967, 558 old.

³¹ Historiográfiailag fontos hivatkozási pontot jelentenek itt az Angela Harre nevéhez fűződő tanulmánykötetek: MÜLLER, Dietmar – HARRE, Angela (Eds.): „*Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes*”, Studien Verlag, Wien–Innsbruck–Bozen, 2011, 227 old., illetve SCHULTZ, Helga–HARRE, Angela: „*Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960.*”, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, 296 old.

³² Már Bibó István azt írta 1979-ben, hogy elérkezett az ideje, hogy a gazdaság mögött végre felfedezzük a társadalmat. (BIBÓ István: „Az európai társadalomfejlődés értelme” III. kötet. in „*Válogatott tanulmányok 1935–1979*”, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 122-123. old.)

Ha ezt az utat járom, akkor óhatatlan a szűkebb agrártörténeten való túllépés és a más diszciplínák – mindenekelőtt a társadalomtörténet és a szociológia – bevonása, magyarul az interdiszciplinaritás irányába való elmozdulás. Az ezen az alapon való összehasonlítást – amely út nem járatlan – egyébként a társadalomtudományok (pl. a szociológia) részéről való igény is indokolja, sőt e területek, úgy tűnik, hogy némely tekintetben előtte járnak a történettudományak. A revízió szükségére is először a szociológusok irányították rá a figyelmet. Ám a fő vonatkoztatási pontot mindezzel együtt is az agrártörténet jelenti, ahol rögtön utalni kell egy az első világháború utáni kelet-európai földreformok után felmerülő belső ellentmondásra. Malbone W. Graham az 1920-as évek amerikai alkotmányjogásza szerint az „ipari államokban” igazából a szocializálás az, ami az „agrárországok” földreformjának megfelel.³³ Ám még ha az „ipari országokban” nem is az agrárkérdés volt a fő probléma, azok, mint mintaadók nagyon sok tekintetben már akkor is sok tekintetben hatottak az „agrárországokra”. Sőt német-magyar relációban a „vesztes ország” szindrómából adódóan ez még hangsúlyosabb volt. Ezzel a dolgozattal az új nézőpontok megadásán túl az is a cél, hogy a témára vonatkozó ismereteinket a korábbiaktól eltérő szemléletben összefoglaljuk.

1.2.3. A régió: Közép-Európa vagy Kelet-Közép-Európa?

A konkrét vizsgálatnál mindenekelőtt fontos reagálni a földrajzi, geopolitikai környezetre is. A fő kérdés az, hogy ez a Közép-Európának nevezett térség mennyire volt a nagyhatalmak közötti ütközőzóna, illetve mennyire számított önálló entitásnak? Ormos Mária ezzel kapcsolatban azt írja, hogy ennek az eredetileg francia geográfusok által földrajzi értelemben használt kifejezésnek az idők során politikai tartalommal megtöltve háromféle értelmezése alakult ki: az orosz-, a Habsburg- és a német változat. Ezek mindegyike éppúgy magába foglalta az adott erőcentrum körül való tömörülést, mint az ellenük való szövetségést. Ormos azt is megjegyzi, hogy ezek közül a német és az orosz változat volt a legtágabb.³⁴ A téma szempontjából itt az az érdekes, hogy a német Közép-Európa koncepcióval szoros összefüggésben és szinte annak azonnali felmerülésével egyidőben került forgalomba a „Köztes-Európa” kifejezés, amely gyakorlatilag a német és az orosz tömb közötti országokra vonatkozott.³⁵ 1918-ban

---

³³ MIHELICS Vid: *„Az új szociális állam: Társadalompolitikai és gazdaságpolitikai rendelkezések Európa legújabb alkotmányaiban”*, Szent István Társulat, Budapest, 1931, 92. old.

³⁴ ORMOS Mária: *„Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? Egy fogalom változásai a 19-20. században.”* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 17. old.

³⁵ „.....a „Zwischenstaaten”, a köztes államok kifejezés, amely Európának arra a szürke zónájára utal, amely évszázadokon át ki volt téve a különböző nagyhatalmi aspirációknak, amelyeknek nem is tudott elállni. Ezt a zónát többnyire úgy írták le, hogy a Baltikumig a Balkánig egy meglehetősen széles folyósót foglal magában és

mindenesetre azzal, hogy a nagy birodalmak felbomlottak, a politikai értelemben vett Közép-Európa – azaz a „forradalom felülről” -országok köre – is összezsugorodott. A korábbi nagy egységes tömb szétforgácsolódott és az egyes régiók – az új államalakulatok közbeiktatásával – földrajzilag is távol kerültek egymástól. Miközben a korábbi birodalmi elitek olyan markáns, politikacsináló rétegei estek ki – a hozzájuk kapcsolódó polgári, egyházi rétegekkel együtt –, mint például a balti bárók, az erdélyi arisztokrácia, vagy a Szekfü által „cseh feudálisoknak” aposztrofált csoport.³⁶

A témának a német fókusz felveti azt a kérdést is, hogy vajon 1945 előtt a kelet-elbai tartományok viszonyai mennyire voltak szinkronban a tőlük keletre fekvő országokéval? Ebben nyilván nem a politikai, hanem sokkal inkább a társadalmi kompatibilitás az érdekes. Ebben visszautalnék rá, hogy Kovách Imre e területeket is a „*Green Ring*” részeinek tekinti. Andrew C. Janos a magyar származású politológus hosszabb távú kitekintéssel szintén azt írja, hogy voltak időszakok, amikor a keletnémet területek is – ideértve az Elba és az Odera folyó közti részeket is – nemcsak a hidegháború korszakában voltak a Kelet-Közép-Európának nevezett keleti tömb részei, hanem ezt megelőzően is volt erre precedens.³⁷

Németországnak a Kelet-Közép-Európa felé való viszonyában jelzésértékű volt a legnagyobb keleti szomszédjához, Lengyelországhoz fűződő kapcsolat. Tudjuk, hogy ez időben eléggé változott és mindkét oldalról jelentős előítéletek terhelték. Arra, hogy azért korábban is voltak időszakok, amikor meghatározó német teoretikusok ezt alapvetően a gazdasági együttműködés talaján képzelték, jól rávilágít Max Sering-nek, az első világháború előtti porosz telepítések atyjának egy 1917-es könyve. A német hatalom ekkor, mint tudjuk, hatalmának zenitjén állt és Sering a Friedrich Naumann két évvel korábbi „Közép-Európa” című könyvében³⁸ vázolt koncepcióhoz hasonlóan megírta a maga opuszát a kelet-európai területeknek a német gazdasági térbe való beillesztéséről. Sering ebben a lengyeleket illetően arról értekezik, hogy a korábbi francia, osztrák és orosz ideológiai jellegű – azaz a forradalmi, a katolikus, illetve a pánszláv alapon működő – orientációk után végre eljött az ideje a németekkel való gazdasági együttműködésnek. Sering akkor úgy vélte, hogy egy önálló lengyel államnak nincs esélye, de a lengyeleket gazdaságilag le kell választani az oroszokról. A

---

kettévágja a kontinenset, E felfogás egyébként átszelte és részben értelmétől is megfosztotta az önálló Közép-Európa koncepcióját.” (U. o. 18. old.)

³⁶ Perry Anderson angol marxista történész szerint egy időben ez a csoport volt a legközelebb ahhoz, hogy a Habsburg-birodalom hivatali nemessége legyen. (ANDERSON, Perry: „*Az abszolutista állam*”, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989, 406. old.)

³⁷ JANOS, Andrew C.: „*Hanyatlás, haladás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*”, Helikon Kiadó, Budapest, 2003, 10. old.

³⁸ NAUMANN, Friedrich: „*Mitteleuropa*”, Druck und Verlag Georg Reimer, Berlin, 1916, 320 old.

gazdasági együttműködésnek is meg vannak az olyan előképei, mint a lódzi textilipar, vagy felső-sziléziai szénbányászat kiépítése. Az együttműködéssel így a lengyel mezőgazdaságnak is piacot lehetne így teremteni, hiszen az orosz gabona-túltermelés leginkább azt nyomja. Ennek következménye a német területeket érintő „Szászba” való járás („*Sachsendängerei*”) is.

1.2.4. A parasztság: „polgárosodás” vagy „proletarizálódás”?

A 20. század elején az Odera mindkét partján – csak úgy, mint a Duna völgyében – a legnagyobb társadalmi csoportot még a parasztság jelentette. Ez az agrárnépesség az industrializálódás ellenére is a húszas-harmincas években a német lakosság közel egynegyedét – a kelet-elbai tartományokban mintegy egyharmadát – Magyarországon pedig annak több mint a felét tette ki.³⁹ Itt azért nyilván számolni kellett bizonyos történeti kontinuitásbeli különbségekkel. Erre utal Gunst Péter is, amikor – a közép-európainál szélesebb kitekintéssel – általában a Nyugat és Kelet közti különbségeknél arra hívja fel a figyelmet, hogy míg az előbbi országokban az elszegényedett paraszt mezőgazdasági munkássá vált és agrárproletárnak számított, addig a másokban megmaradt a parasztság részének. A paraszti földtulajdonos Angliában, Hollandiában, Svédországban „farmer”, míg Kelet-Európában „paraszt”. Gunst felteszi azt a kérdést is – ami a mentalitástörténeti vizsgálódás megelőlegezése miatt érdekes –, hogy vajon a paraszt miért konzervatív Keleten és miért nem az Nyugaton? Igaz ugyan, hogy ott is megmaradt a parasztság a társadalom konzervatív tényezőjeként, de csupán a társadalom más rétegeihez viszonyítva volt az, és elsősorban politikai tekintetben.⁴⁰

Ezek a kontrasztok alapvetően az Európán belül agrárfejlődésbeli különbségekben gyökereznek, amelyek már a polgári korszak elején tetten érhetők voltak. Kovács Teréz szociológus a parasztság átalakulását a kontinensen a következő öt kérdés mentén vizsgálta meg⁴¹: 1. Mikor történt a jobbágyfelszabadítás? 2. Ki vállalta magára a földesúr kárpótlását? 3. Ténylegesen kié lett a föld? 4. Lettek-e nagy földnélküli tömegek? 5. Mi lett a földesurakkal? Közép-Európán belül Kovács Teréz Poroszországra és a Habsburg-birodalomra egyfajta ellenpólusként tekint.

A kontinens más térségeinél szintén hasonló paradigmabeli különbségekkel kellett szembesülni. Így Nyugat-Európában a közép-európaihoz hasonló ellentétpárt Anglia és

---

³⁹ Az 1925. évi német, illetve az 1930. évi magyar népszámlálás adatai alapján.

⁴⁰ GUNST Péter: „Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. (Különös tekintettel Kelet-Európára.)”, „*Ethnographia*” LXXXVI. 1975. 2–3. szám, 380–381, 394. old.

⁴¹ KOVÁCS Teréz: „A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása”, L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 249. old.

Franciaország, Kelet-Európában pedig Oroszország és Románia jelentette. A közép-európai viszonyokra való tekintettel a „parasztság” fogalmát a továbbiakban tágabb értelemben használom, abba az alatti rétegeket, a mezőgazdasági munkásokat, a napszámosokat és a cselédeket is beleérttem. Németország kelet-elbai tartományaiiba az agrárnéesség nagy részét a mezőgazdasági munkások („*Landarbeiter*” -ek) tették ki.

1. tábla: A jobbágyfelszabadítás típusai

	Nyugat-Európa		Közép-Európa		Kelet-Európa	
	Anglia	Franciaország	Poroszország	Habsburg Birodalom, ezen belül Magyarország	Románia, Bulgária	Oroszország, Szerbia
Mikor történt a jobbágyfelszabadítás?	a 16-18. században		a 19. század első felében		az 1860-1870-es években	
			1807-ben	1848-ban	1864-ben, illetve 1878-ban	1861-ben, illetve 1878-ban
Ki vállalta magára a földesurak kárpótlását?	nem volt kárpótlás		a felszabadult parasztok	teljes mértékben az állam	részben az állam, részben a felszabadult parasztok, vagy senki	
Ténylegesen kié lett a föld?	bérlőké	kisbirtokos parasztoké	nagybirtoké és kisbirtokos parasztoké		kis- és törpebirtokosoké	a faluközösség, családi szövetkezeteké
			inkább a nagybirtok	inkább a kisbirtokos parasztok		
Lettek-e nagy földnélküli tömegek?	nem, mert elmentek az iparba		igen		nem, mert	
			de egy idő után elmentek az iparba	nem hová menniük	a földet méltányos alapon osztották szét	egyén felett álló közösségnek adták a földet
Mi lett a földesurakkal?	polgári pályára léptek (esetenként már korábban)		megmaradtak, egy részük szellemi pályára lépett		eltűntek, helyettük megjelent egy vékony gazdagparaszti réteg	

Forrás: KOVÁCS Teréz: „*A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*”, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 35. old.

Szóljunk néhány szót az első világháború előtti közép-európai birodalmak elitjeiről is. Nikolaus von Preradovich, egy ötvenes évekbeli nyugatnémet szerző ebből a szempontból összehasonlította Poroszországot és a Habsburg Birodalmat.⁴² A délszláv nevű (és vélhetően K. u. K. háttérű) történész a modern állam kezdetét mindkét monarchiánál a napóleoni háborúk lezárásától datálja: Poroszország északnémet nagyhatalommá válásától, illetve az Osztrák

⁴² PRERADOVICH, Nikolaus von: „*Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804–1918). Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1945.*” Franz Steiner Verlag GmbH., Wiesbaden, 1955, 240 old.

Császárság deklarálásától.⁴³ Preradovich úgy látta, Poroszországban a junkerek értették, hogy hogyan kell a polgárságot úgy magukhoz vonzani, hogy közben megőrizték a kulturális befolyásukat. Az általános felemelkedés persze a paraszti és iparos elemeket is érintette. Bár számos „külföldi” – német és nem német – hivatalnok, szakember is állt a Hohenzollern-monarchia szolgálatába, de a porosz vezetőréteg nemzetileg mindenkor nagyon zárt volt, a zöm az északnémet protestáns területekről került ki és itt is biztosítva volt a régi nemesség befolyása. A Monarchiánál a 17. századi ellenreformáció következtében a (korábban jelentős részben protestáns) vidéki elit udvari főnemességgé vált, amivel az alpesi tartományokban (a katolicizmus mellett) a parasztgazdasági struktúra nyert teret. Viszont, ahol az arisztokrácia megmaradt földbirtokos nemességnek, ott csaknem 1945-ig megőrizte hatalmát, mint például Magyarországon és Galíciában.

A. J. P. Taylor brit történész a Monarchia kapcsán a 2000-es évek elején úgy vélte, hogy az két, máshol kihalófélben levő társadalmi tömböt konzervált: a nagybirtokos arisztokráciát, amely a birodalmat a Kelet-Európában jellemzően konzervatívabbá tette, és a birtokos parasztságot, amelyet viszont annál radikálisabba formált.⁴⁴ Ezek alapján nem meglepő, ha az első világháború után a közép-európai konzervatív rendszerek az utódállamok radikális földreformjai hatására – amelyek elsősorban a németek és a magyarok ellen irányultak⁴⁵ – az „organikus út” talaján álltak. Ez a földbirtok-viszonyok terén azt jelentette, hogy elvetették a „földreformot”, amely kifejezést szitokszóként használtak és helyette a már szerintük korábban bevált „telepítések” folytatását szorgalmazták.

1.2.5. A gazdasági válság: fogyasztói társadalom vagy diktatúra?

A korábban „felülről jövő forradalommal” átmentett parasztság 20. századi sorsának alakulását talán legjobban az 1929-1933-es világgazdasági válság befolyásolta. A „Nagy Krach” -ot,

---

⁴³ Preradovich aszerint vizsgálja a két monarchiában az elitek összetételének változását, hogy abban a következő öt csoport aránya hogyan alakult: főnemesség („Hochadel”), ősnemesség („Altadel”), újnemesség („Neuadel”), nagypolgárság és kispolgárság.

⁴⁴ TAYLOR, A. J. P.: „A Habsburg Monarchia 1809-1918. Az Osztrák Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia története.” Scolar Kiadó, Budapest, 2003, 22. old.

⁴⁵ Ezek előzményeként persze nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a lengyelek 19. századi szabadságharcjai idején a poroszok mindig az oroszok mellé álltak. (A porosz junkerek egyébként is azon kevés európai elit közé tartoztak, amelyik – a külpolitikától függetlenül – mindenkor őszintén respektálta a cári autokráciát, mint intézményt.) Ehhez hasonlóan a korabeli magyar közvélemény is, amikor az 1870-es években a balkáni népek szabadságharcukat vívták a Porta ellen – russofóbiájától hajtva – inkább a törökökkel szimpatizált. Mint Szabó Miklós történész írja, a pesti egyetemisták még díszkardot is vittek a szultánnak. (SZABÓ Miklós: „Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története”, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003, 268. old.)

amely a vizsgált periódus kellős közepén robbant ki, és amely mintegy kettévágta ezt az időszakot, Werner Conze nyugatnémet társadalomtörténész utóbb az 1960-as évekből visszatekintve úgy látta, mint ami az utolsó klasszikus, még a 19. századi liberális viszonyokban gyökeredző „konjunkturális válság” volt. Másfelől pedig szerinte egy olyan „struktúraválság” is volt egyben, ami az első világháború nyomán kialakult viszonyokból következett.⁴⁶ A német viszonyokkal kapcsolatban fontos látni, hogy míg az angolszász országokban időről időre megnyesegették a kapitalizmus vadhajításait – gondoljunk csak az amerikai trösztellenes törvényekre –, addig itt a bankok és a külpolitika éppen, hogy a terjeszkedést ösztönözték.⁴⁷ Nem véletlen, hogy a válság Európában éppen a német gazdaságot sújtotta le leginkább.

Akkor sok német szerző – köztük későbbi nemzetiszocialista társutasok⁴⁸ és antifasiszta emigránsok⁴⁹ – úgy vélte, hogy a kapitalizmusnak, ennek a bérmunkán és szabadpiaci viszonyokon alapuló rendszernek, végleg befellegzett. Az a tény pedig, hogy a válság az USA-ban még ennél jobban is tombolt, kilátástalanná tette a helyzetet, hiszen sokan úgy tekintettek Amerikára, mint a szabadság hazájára. (Roosevelt elnöknek az 1933-as választási kampányában az „első száz napra” vonatkozóan tett ígérete később a demokratikus világ minden választásának örök visszatérő szlogenje lett.) Amennyiben itt most csupán a válság társadalmi hatásaira kívánok reflektálni, úgy azt kell mondjam, hogy annak hagyományos eszközökkel való leküzdése Európában és Németországban csak tovább fokozta a zűrzavart. Sokan gazdasági diktátor után kiáltottak, mint ahogyan ez az 1820-as évek válságánál is történt, amikor Theodor von Schön-t, Kelet- és Nyugat-Poroszország kormányzóját ruházták fel ilyen hatalommal.⁵⁰

A másik – főleg a pénzügyi körök részéről felkarolt – konvencionális receptet a deflációs politika jelentette, amelyet elsősorban Közép-Európában alkalmaztak. Mivel ebből a

---

⁴⁶ CONZE, Werner–RAUPACH, Hans: „*Einleitung*” In: CONZE, Werner–RAUPACH, Hans (Hrsg.): „*Die Staats- und Wirtschaftskrise des Deutschen Reichs 1929/1933*”, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1967, 13. old.

⁴⁷ Vonyó Tamás szerint a nagyipar még Nagy-Britanniában sem volt annyira meghatározó, mint Németországban. A koncentráció itt éppen, hogy a mezőgazdasághoz kötődött, hiszen arisztokrácia áll a társadalmi piramis csúcán. (VONYÓ Tamás: „*Gazdaságpolitika a társadalmi és anyagi érdekek függvényében Nagy-Britanniában és Németországban (1870–1914)*”, *Világtörténet*, 2001. ősz-tél, 40-55. old.)

⁴⁸ FRIED, Ferdinand: „*Das Ende des Kapitalismus*”, Eugen Diederichs, Jena, 1931, 265 old.

⁴⁹ DRUCKER, Peter F.: „*The End of Economic Man. A Study of the New Totalitarianism.*” William Heinemann Ltd., London–Toronto, 1939, 251 old.

⁵⁰ Azok számára, akik ennél aktuálisabb példa után kutattak, ott volt Hjalmar Schacht, aki amellett, hogy a „*Reichsbank*” elnöke és gazdasági miniszter volt egyszemélyben, felügyelte a „*Neuer Plan*” -t, a német gazdasági önellátás programját. (TOOZE, Adam J.: „*Statistics and German State, 1900–1945*”, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 188. old.) Magyarországon az egy ideig tárca nélküli közgazdasági miniszterként a győri programot koordináló Imrédy Béla töltött be hasonló funkciót. Ez azonban rövid időszak volt Imrédy és az ország életében, mert a politikai ambícióktól fűtött – egyébként kiváló – gazdasági szakember nem elégedett meg ennyivel, előbb miniszterelnöki, majd pártvezéri babérokra tört. (SIPOS Péter: „*Imrédy Béla. (Politikai életrajz.)*”, Elektra Kiadóház, Budapest, 2001, 19-20. old.)

széles néprétegek csak a megszorításokat érzékelték, az ennek iskolának a legnagyobb hívének számító német kancellárt, Heinrich Brüning-et hamar kikiáltották „éhségkancellárnak” („*Hungerkanzler*”).⁵¹ (Mint ahogyan az Egyesült Államokban is a nyomornegyedeket az akkor regnáló Herbert Hoover elnök után „*Hooverville*”-eknek nevezték el.) Az egy idő után nyilvánvalóvá vált, hogy állami eszközökkel ösztönzött fogyasztás az, ami beindítja gazdasági növekedést és ennek érdekében még az inflációs finanszírozást is fel kell vállalni.⁵² A válságból való kilábalás fontosabb nemzeti receptjeit tekintve ebben a britek – Keynes nyomán – a kiutat a fogyasztás növelésében, az amerikaiak a termelés csökkentésében látták, míg a svédek pedig már a korábbi, az adórendszer általi hatékonyabb jövedelemelosztás irányába mozdultak el.

Hogyan viszonyultak a közép-európai agrártársadalmak ezen forгатókönyvekhez, mint a lehetőségekhez? Itt ezeket meglehetősen fenntartásokkal fogadták, mert joggal hozhatták fel ellenük, hogy azok mindegyikét az adott ország testére szabták és azok átvételnek árát a parasztságnak kellene megadni. Hiszen, mondhatták a hozzáértők, a briteknél nincs is – jórészt önellátásra berendezkedett – parasztság, az amerikaiaknál is egyre inkább a bérlői viszonyok nyertek teret, a svédeknél pedig a jóléti állam (amelynek előfeltételei az erős szakszervezetek) adók fejében garantálja a szociális juttatásokat – és valamelyest a piacokat. Bár Közép-Európában a deflációs politika már önmagában mindenhol nagyban hozzájárult az agrárrolló jelentős kinyílásához, miközben növelte az adósságok reálértékét. Ennek területi vonatkozásai is voltak, amennyiben Németországban a Nyugat-Kelet-ellentétet, Magyarországon pedig a Budapest-ellenességet hozta felszínre.⁵³

Ám az első világháborút követően a legnagyobb sérelem inkább az volt, hogy a korábbiakhoz képest jelentősen megnöttek az adók.⁵⁴ Talán nem meglepő módon Németországban és

---

⁵¹ GOLLA, Guido Golla: „*Sozialgeschichtliche Aspekte der Notverordnungspraxis des Reichskanzlers Brüning*” In: SCHULTZ, Günther (Hrsg.): „*Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag*,” Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996, 281. old.

⁵² Mennyire volt keynesianus a válságból való kilábalást levezénylő német nemzetiszocialista rendszer? – teszi fel a kérdést egy ötvenes évekbeli német szerző. René Erbe Schumpeter-re hivatkozik, aki úgy látja, hogy annak csak karikatúrája volt, „piramisépítésről” volt szó csupán. Hiányzott a demokratikus közvélemény kontrollja, a vezetők nemzetgazdasági felkészültsége, és az állami költelekezés sem ment jó irányba. (ERBE, René: „*Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik. 1933–1939 im Lichte der modernen Theorie*”, Polygraphischer Verlag, Zürich, 1958, 197 old.)

⁵³ A „*Somogyi Ujság*” „*Az 'El Budapeستől' újabb fejleményei*” címmel helyeslőleg ír Vásáry István debreceni polgármester kezdeményezéséről, az „*El Budapeستől*” -mozgalomról. A lap idézi a „*Debreceni Újságot*”, miszerint „magyar Kirgíziában” a földműves tömegek málén és cukortalan teán élnek, mert a pesti „kollégák” elvitték az utolsó munkalehetőséget is. („*Somogyi Ujság*” 1930. február 8-ai szám, 2. old.)

⁵⁴ Rab Virág arról azt írja, hogy a németeknél korábban nem volt egységes birodalmi adórendszer, az adókat – jövedelem-, vagyon- és hadinyereség-adó kivételével – a szövetségi államok vethették ki, ez ezekből származó bevételeket is ők élvezhették, cserébe átvállalták a kormányzat egyes békebeli funkcióit. 1913-ban összes állami bevétel 2%-a származott közvetlen adókból, 1920-ban 61%-a. 1914 előtt a költségvetés csaknem kizárólag közvetett adóktól, főként vámoktól függött. A magyaroknál az új adótörvények már 1909-ben napirenden voltak,

Magyarországon elsősorban az a réteg reagált a legérzékenyen a megszorításokra, amely a jobbágyság idején vagy privilégizált helyzetben volt, vagy a feudális kötöttségek alól legkorábban felszabadult. (Észak-Németország bizonyos régióiban nem is volt jobbágyság, szabad parasztok voltak. Ezt a státuszt hazánkban legkorábban az alföldi mezővárosi polgárok nyerték el, azzal, hogy megváltották magukat. Míg Schleswig-Holstein-ban a parasztság tüntetésekkel, merényletekkel, addig nálunk inkább csak gyűlésekkel, petíciókkal.)⁵⁵

Igazából azonban a problémák kulminálásában technikai félrekezelés is közrejátszott, hiszen például az aranyalapú pénzrendszer is – már a válságot megelőzően – akadályozta a termelés kiszélesítését. (Az aranyalapról sok ország éppen a válság hatására tért le.) Ilyen körülmények között ugyanis – mivel a pénz értéke általában nő, az árué csökken – a drága pénz mellett csak korlátozottan lehet kiterjeszteni a termelést. Így nem volt véletlen, ha a mezőgazdasági termelők tiltakoztak legelőször az aranyalaphoz való visszatérés ellen, ők voltak azok, akik legelőbb észrevették az aranyalapú pénzrendszer korlátait.⁵⁶ (Ugyanis, mivel a munkanélkülieknek is kevesebb pénz jutott, így azok sem tudtak keresletet támasztani az élelmiszerek iránt. Ez pedig egy körkörös folyamatot indított el, azt generálva, hogy a mezőgazdaság sem tudott vásárlóként megjelenni ipari cikkek piacán, ami által csak tovább erősödött a városi munkanélküliség.⁵⁷) Viszont, mivel ilyenkor reálértékben a föld ára is csökken, így elméletileg valamilyen szinten kielégíthető lehet a földigény. Ahhoz, hogy e problémákon valamelyest úrrá legyenek, Németországban a legfontosabb termelési ág, a gabonatermesztés területén ki is neveztek egy „gabonakomisszárt”

1916-ban sikerült elfogadtatni a jövedelem- és vagyonadókat. A háborús költségek a közös kiadások részét képezték, ezeket az ellenségeskedés miatt nem volt egyszerű meghatározni, ráadásul az országnak jelentős költségvetési hiánya volt, a háborús költségvetésnek mindössze 5,2%-át fedezték adókból. (RAB Virág: „*Diagnózisok és terápiák. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után.*”, Gondolat Kiadó, Budapest 2010, 251 old.)

⁵⁵ Sipos Péter eszmetörténész párhuzamot is vont a „*Landvolk*” és az alföldi kaszáskeresztesek között. Utóbbiak vezetője, Böszörmény Zoltán 1931-ben személyesen találkozott Hitlerrel, Rosenberggel, a náciaktól kapott anyagi támogatást. (SIPOS Péter: „*A szélsőjobboldal és az agrárkérdés Magyarországon*” in SIPOS Levente–TÓTH Péter Pál: „*A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*”, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 338. old.)

⁵⁶ Nemzetközi viszonylatban először a stockholmi iskola, jelesen Gustav Cassel sürgette a legkorábban az aranystandardról való letérést. Cassel arra hivatkozott, hogy mivel a háború következtében az arany veszített értékéből és a nemzeti elv mentén átrajzolták Európa határait, arra lenne szükség, hogy ehelyett inkább az egyetlen konvertibilis valutával rendelkező ország, az USA vegye kezébe a nemzetközi kereskedelem koordinálását. (RAB Virág: „*Svéd diagnózis, svéd terápia. Gustav Cassel 1920-as memoranduma a világ pénzügyi problémáiról.*” In: DÉVÉNYI Anna–RAB Virág: „*Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében.*” Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2007, 135-159. old.) A németeknél az 1919-es Erzberger-féle adóreform egységesítette az adókat, miközben azokat jelentősen meg is emelte. (GESSNER, Dieter: „*Agrarverbände in der Weimarer Republik*”, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976, 58. old.)

⁵⁷ KINDLEBERGER, Charles P.: „*Die Wirtschaftskrise*” in „*Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert*”, Band 4., Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH., München, 1973, 109. old.

(„*Reichsgetreidekommissar*”). Sokak számára talán meglepő módon az illető egy szociáldemokrata politikus volt: Fritz Baade, az 1927-es kielii agrárprogram szerzője.⁵⁸

Magyar viszonylatban Matolcsy Mátyás életszínvonal-elemzését célszerű leginkább itt kiemelni. Matolcsy, aki, tudjuk, hogy ezeknek az éveknek a meghatározó közigazgatásának számított, egy 1944-es írásában a mezőgazdasági népesség, az ipari munkásság, valamint a fix fizetésű tisztviselők helyzetét hasonlította össze 1929–1933, valamint 1934–1938 közötti időszakokra vonatkozóan.⁵⁹ Az első periódust tekintve Matolcsy úgy látja, hogy ekkor míg a mezőgazdasági népesség helyzete rosszabbodott, addig a munkásság és a tisztviselők helyzete jobb volt, amennyiben esetükben kielégítő bérekről lehet beszélni. Bár az utóbbi két csoport viszonylag jó helyzetét a munkásoknál a növekvő munkanélküliség, a tisztviselőknél pedig az új generációk romló elhelyezkedési lehetőségei sokban lerontották. A második periódusban már megváltozott a helyzet, amit jól mutat, hogy ekkor a mezőgazdasági népesség helyzete fokozatosan javult és csaknem elérte az 1929. évi szintet. Az ipari munkásság reálbére ugyan lecsúszott ezen szint alá, de mérséklődött a munkanélküliség. Hasonló volt a helyzet a tisztviselőknél is, akiknek könnyítette a helyzetét a családtagok könnyebb elhelyezkedése.

1.2.6. Az „agrárállam”: visszatérés vagy előre menekülés?

Az „agrárállam” kifejezést a továbbiakban kétféle értelemben használom: egyfelől tipológiai értelemben egyfajta „*terminus technicus*”-ként, amely fejlettségi stádiumot jelölve az „ipari állam” kifejezésnek az ellentéte. Ám Magyarországról a továbbiakban csak az egyszerűbb terminológia miatt beszélek, mint „agrárállamról”. Csikós-Nagy Béla szerint ugyanis az éppen a két háború közti időszakban lett „agrárországból” „agrár-ipari ország”.⁶⁰ Másfelől az „agrárállam” a korszak Közép-Európájában, „forradalom felülről” -típusú rendszereiben, mint jelszó jött elő, amivel sokan az ipari haladás felett érzett csalódásuknak kívántak hangot adni. A német viszonyok között tudományosan az „agrárállamhoz” való visszatérés lehetőségét Friedrich Burgdörfer demográfus⁶¹ vizsgálta 1933-ban, amikor az autarkiót propagáló

---

⁵⁸ GESSNER, Dieter: „*Agrarverbände in der Weimarer Republik*”, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976, 147. old.

⁵⁹ MATOLCSY Mátyás: „*Az életszínvonal alakulása Magyarországon, 1924-1944*”, Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, Budapest, 1944, 29-53. old.

⁶⁰ CSIKÓS-NAGY Béla: „*A XX. század magyar gazdaságpolitikája*”, Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 1996, 71. old.

⁶¹ Burgdörfer azzal, hogy később a nemzetiszocialisták hatalomra kerülésével 1933-ban a statisztikai hivatali igazgatójaként segített megalapozni a rendszer sterilizációs politikáját, eléggé gyászos emléket hagyott maga után. (TOOZE, Adam J.: „*Statistics and German State, 1900–1945*”, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 37. old.)

„Friedrich List Társaság” („*Friedrich-List-Gesellschaft*”) felkérésére statisztikai eszközökkel azt kutatta, hogy a népesedési folyamatok vajon mennyiben támogatják ezt a koncepciót? Burgdörfer végkövetkeztetése az volt, hogy bár a „lehetőségek ablaka” ebben az értelemben addig van nyitva, amíg a vidéki termékenység meghaladja a városit, de hosszú távon itt is mindenképpen csökkenés várható.⁶² Mivel sok múlik azon is, hogy milyen mértékű lesz a nagyvárosba való elvándorlás, így telepítés helyett inkább – tekintettel a sok helyen rossz minőségű földekre és az élelmiszerfogyasztás várható visszaesésére – inkább az ipar decentralizálásával kellene helyben tartani a vidéki népet.⁶³

Ha viszont a dolog ágazati részét tekintjük, akkor azt kell figyelembe venni, hogy a korabeli német közvélemény az „agrárállamot” meglehetősen tágan értelmezte. Lényegében idesorolt valamennyi kitermelő és feldolgozó ágat (malmok, szeszfőzdék, bányák), valamint a textil- és építőipart is. Emlékeztetnék rá, hogy ezen ágazatok voltak azok, melyeket a válság leginkább lesújtott. E teoretikusok szerint addig nem volt teljesen reménytelen „reagrárosodásról” beszélni, amíg az ipari termelés túlnyomó részét ezen ágak adták. (A kitermelő ágazatok összekapcsolódását illetően utalni kell rá, hogy Sziléziában az első bányákat a nagybirtokokon nyitották meg, amelyek erdőkkel is rendelkeztek a bányaműveléshez.) Viszont ezen intenciók éppen azt tévesztették szem előtt, hogy pont Németország volt az az ország, ahol a mezőgazdaság fejlődését mindig is az ipar generálta.⁶⁴ Paradox módon 1945-ben úgy tűnt, hogy a Morgenthau-terv – az akkori amerikai pénzügyminiszter javaslatáról van szó – retorzióként javasolja a németek visszavetését az „agrárállami” viszonyok közé. Bár ez abban különbözött a német fogalmak szerint való „agrárállamtól”, hogy elsődlegesen a nehézipari kapacitások felszámolását célozta.⁶⁵

Tulajdonképpen ezt a fajta „agrárállamiságot” képviselte Alfred Hugenberg, aki a válság éveiben veszteséges nehézipar és mezőgazdaság embere volt. Ki volt ő? Mielőtt a

---

⁶² N. Cziike Gábor, egy korabeli magyar szerző azt írja, hogy Franciaország volt az az európai ország, ahol a nagyvárosi (a párizsi) és a vidéki termékenység legelőször kiegyenlítődött. A franciákat – Genf, Brüsszel és Prága vonatkozásában – a svájciak, a belgák és a csehek követték leghamarabb a sorban. (N. CZIKE Gábor: „*Elvárosodás és a népesedés*”, „*Katolikus Szemle*”, 1937. júliusi szám, 395-403. old.)

⁶³ BURGDÖRFER, Friedrich: „*Zurück zum Agrarstaat: Bevölkerungsdynamische Grundlinien künftigerdeutscher Agrar-, Siedlungs-, Wohnungs- und Wirtschaftspolitik*”, Kurt Wowinckel Verlag G. M. B. H. Berlin-Gunewald, 1933, 154 old.

⁶⁴ Ez olyannyira igaz, hogy Fritz Baade szociáldemokrata agrárszakértő szerint a második világháború alatt a lakosság élelmiszer-ellátása végig biztosított volt, és az éhínség akkor tört ki, amikor a háború végén az ipari kapacitások leálltak. (BAADE, Fritz: „*Brot für ganz Europa. Grundlagen und Entwicklungsmöglichkeiten der europäischen Landwirtschaft*.” Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin, 1952, 129. old.)

⁶⁵ Valójában Morgenthau úgy látta, hogy a legyőzött Németországban a mezőgazdaság és kitermelő ágak (pl. bányászat) alul-, míg a csúcspárágak (pl. vegyipar, villamosenergia-termelés) túlcommercializáltak. Tehát a gazdaságban egyfajta egyensúlytalanság volt tapasztalható, amit Morgenthau meg akart szüntetni.

legnagyobb konzervatív gyűjtőpárt vezetője lett, a húszas években egy nagy médiabirodalmat épített ki, amely a filmgyártásra is kiterjedt. Pályáját a pángermánoknál és az agráriusoknál kezdte. Tevékenykedett a poseni telepítési bizottságnál, az ő kezdeményezésére alapították a kelet-poroszországi telepítési társaságot. Később a nehézipar fellegvárának számító Krupp-műveknél lett vezérigazgató. A jobboldali gyűjtőpártnak – és egyben „agrárpártnak” – tekintett konzervatív DNVP-ben („*Deutschnationale Volkspartei*”) már 1928-ban a nemzetiszocialistákkal való szövetkezés híve volt. Az 1933-as „hatalomátvétel” e koalíció nélkül nem is lett volna lehetséges, ezt mutatja az is, hogy az új kabinetben Hitleren kívül csak hárman tartoztak az NSDAP-hez. Hugenberg az első Hitler-kormányban az „agrárállamra” vonatkozó elképzeléseit azzal is nyomatékosítani akarta, hogy az agrártárca mellett a gazdasági miniszteri posztot is betöltötte. Ám mindkét tisztségében csak egész rövid időt sikerült neki eltöltenie.

Joggal vethetjük fel a kérdést, hogy törekvésükben a németek számára vajon mennyire jelentettek példát az igazi kelet-európai „agrárállamok”? Hiszen az ide való visszatérés a lakosság oldaláról előfeltételezi azt a „kétlaki” életformát, ahol az emberek ipari munkahelyük mellett – ahová rendszerint ingáznak – gazdálkodnak és megélhetésüket jelentős részben a mezőgazdaság adja. A fogyasztásban pedig a piaci termékek háttérbe szorulnak a házilag megtermelt javak mögött. Az németek az „agrárállamukkal” azt is rendezni remélték, hogy a nők vonatkozásában – a növekvő munkanélküliség idején – irányt szabhatnak növekvő számú munkába áramlásuknak, miközben azt a helyzetet is rendezhetik, hogy a nagyarányú vidéki elvándorlással a gazdaság terhei az asszonyokra hárulnak.⁶⁶ Nyilván az „ipari államban” való csalódás is közrejátszott ebben. Friedrich Wilhelm Boyens a Sering-féle régi porosz iskola spengleriánus híve a Kapp-puccs kapcsán azt írja, hogy a keletnémet fiatalság innentől elvesztette hitét a telepítésekben, helyette a nagyvárosokba ment felépíteni azt az ipart, ami 1930-ban összeomlott.⁶⁷ Peter Drucker osztrák-német antifasiszta emigráns a korban nagy figyelmet keltő könyvében pedig az „agrárállam” népgazdasági szintű előnyeire is rámutatott. Eszerint egy eladósodott „agrárállam” a lakossági fogyasztás csökkenésének terheit mindig át tudja hárítani más országokra, ami egy importfüggő totalitárius állam esetében nem lehetséges.

---

⁶⁶ WALTER, Toni: „*Die Frau in der Landwirtschaft in Ost- und Norddeutschland*”, Verlag, Franz Vahlen, Berlin, 1939, 217. old.

⁶⁷ BOYENS, Friedrich Wilhelm: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung Erster Band*”, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959, 472 old.

Másrészt eladósodás esetén fizetéseket is bejelenthet, anélkül, hogy bárkinek a jövedelme csökkenne – kivéve a külföldi hitelezőké.⁶⁸

A harmincas évek Németországa Richard Walther Darré agrárminisztersége (1933–1942) idején – pontosabban annak 1936-ig terjedő időszakában – jutott a legmesszebb az „agrárállam” építésében. Darré, aki 1933-ban Hitler minisztereként „birodalmi parasztvezér” lesz, már az 1933-as „*Machtergreifung*” -ban nagy érdemeket szerzett. Mielőtt azonban még Darré munkásságát részletezném, fontos itt a politikai előzmények ismertetése. Az 1920-ban megalakult NSDAP párt először úgy képzelte a hatalomra jutást, hogy a Mussolini példája nyomán egyfajta „*Marsch nach Berlin*” útján átveszi az ország irányítását. Ám ezen remények a „sörpuccs” bukásával lekerültek a napirendről, és látszott, hogy mégis csak a parlamenti úton kellene kormányra kerülni. Az eredetileg városi pártnak számító NSDAP aktivistái először magától értetődő módon a munkáskörzetekben agitáltak, ám ez sem járt sikerrel. Ekkor Gregor Strasser és Himmler felhívta Hitler figyelmét a vidéki szavazó fontosságára és hamarosan megtalálták Darrét is.⁶⁹

Darré-val kapcsolatban fontos tudni, hogy fiatalságát Argentínában és Angliában töltötte⁷⁰ és mielőtt 1930 márciusában Hitlertől megbízást kapott a párt agrárprogramjának kidolgozására és a vidéki parasztszervezetek felépítésére, agrármérnökként próbált meg boldogulni a gazdasági válságtól lesújtott weimari köztársaságban. A későbbi karrier ismeretében talán jogos a kérdés, hogy vajon ennyire visszataszítók voltak Darré számára a fiatalon tengerentúlon szerzett élmények, valamint a demokratikus rendszerekkel kapcsolatos benyomások?⁷¹ Mindenesetre az általa felépített „Agrárpolitikai Apparátus” („*agrarpolitischer*

---

⁶⁸ DRUCKER, Peter F.: „*The End of Economic Man. A Study of the New Totalitarianism.*” William Heinemann Ltd., London–Toronto, 1939, 166-167. old.

⁶⁹ MERKENICH, Stephanie: „*Grüne Front gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933.*” Droste Verlag, Düsseldorf, 1998, 424 old.

⁷⁰ A pomerániai parasztújságban, amikor gratuláltak Walther Darré-nak 40. születésnapja alkalmából, felidéztek a politikus pályafutását is, hangsúlyozva, hogy a „birodalmi parasztvezér” és miniszter ősei pomerániai szabad parasztok voltak. (Mások inkább szerint a Darré név inkább hugenotta eredetre vall.) A későbbi náci agrárpolitikus pályája a Buenos Aires melletti Belgrano-ból indult, ahol apja egy nagy export-importég vezetője volt. Darré tanulmányait az itteni német iskolában kezdte, majd később, amikor a család visszaköltözött Németországba, a heidelbergi „*Oberrealschule*” -ben folytatta. Ennek befejezését követően 1911-ben cserediák a winbledoni „*Kings College*” -ban, majd a tengerentúli gazdálkodónak („*Überseefarmer*”) készülő Darré 1914-ben beiratkozott a Witzhausenben található „*Deutsche Kolonialschule*” -be. Az első világháború kitörésekor jelentkezett a hadseregbe, részt vett a háborúban, ahol megsebesült. 1925-ben a halle-i egyetemen szerez agrármérnöki oklevelet („*Diplomlandwirt*”), a fő szakterülete az állattenyésztés és az öröklésbiológia („*Vererbungsbiologie*”) volt. („*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” 1935. július („*Heuert*”) 13-ei száma, 1. old.) Ezt követően Darré a kelet-poroszországi mezőgazdasági kamara alkalmazásában állt, amely kapcsolatépítés céljából kiküldte a balti államokba. Amikor ebből az állásából elbocsájtották – mert Erwin Topf szerint túlságosan elmerül az északi őstörténetben –, belépett az NSAP-be és hozzákezdett a párt parasztszervezetének felépítésének.

⁷¹ Argentína a 20. század elején még joggal reménykedhetett abban, hogy bekerül az élvonalbeli centrumországok közé – mint ahogyan ez történt például Kanadával is –, ám az első világháború után már folyamatos volt a

Apparat”, „aA”) sikeres volt, amit jól mutat, hogy az 1928-ban még csak a bajor-frank körzetekben erős nemzetiszocialista párt súlypontja 1930-ra már áttevődött a protestáns északi területekre. John Holt szerint, aki amerikaiként talán elsőként tudósított a Darré-jelenségről, a döntő áttörést a vidéki szavazókért folytatott harcban a protestáns északnémet parasztság megnyerése hozta. Ennek a folyamatnak a betetőzését jelentette, amikor 1932-ben Schleswig-Holstein is teljes mellszélességgel a nemzetiszocialisták mellé áll. Míg a városi szavazókat tömeggyűléseken mozgósították, addig itt – átvéve a korábbi északnémet paraszti protesztmozgalom, a „*Landvolk*” technikáját – bizalmi embereken keresztül való személyes meggyőzésre helyezték a hangsúlyt.⁷²

Darré 1933 nyarán a mezőgazdasági miniszteri székbe kerülve végre hozzákezdhetett elképzelései megvalósításának.⁷³ Ennek részleteit később fejteném ki, itt most csak a megítélésével kívánnék foglalkozni. John Holt 1936-os könyvében úgy ír erről, mint valami furcsa társadalmi kísérletről. Az amerikai közgazdász azzal zárja művét, hogy az 1933 után berendezkedő új rendszer feláldozta a német export érdekeit a mezőgazdaság érdekében. Ám ennek oka nem az volt, hogy itt egy rendkívül erős agrármozgalom jutott hatalomra, hanem inkább az, hogy a nemzetiszocialista ideológia a parasztságot tartotta a német társadalom legértékesebb részének. Holt felteszi a kérdést, hogy vajon meddig tartható ez fenn?⁷⁴ Ehhez azt is hozzá lehet tenni, hogy ez a „kísérlet” az olyan fontos szövetséggel való jó viszonyt is próbára tette, mint Magyarország, amelynek exportérdekeinek érvényesülése érdekében Neurath külügyminiszternek már Hugenberg idejében is közben kellett járnia és erre most még több precedens adódott.⁷⁵

---

lecsúszás, és 1930-ban megszűnt az addigi jelentős tőkeáramlás. Miközben a világgazdaságba való beintegrálódás árát azzal fizették meg, hogy nemzetközi viszonylatban itt volt a nagybirtok súlya – a maga 90% feletti részesedésével – a legnagyobb, a föld ára pedig a legdrágább. (HÄBICH, Theodor: „*Deutsche Latifundien. Ein Beitrag zur Berichtigung unserer Vorstellung von der bestehenden Verteilung des ländlichen Grundeigentums.*” Gräfe und Unzer, Königsberg, 1929, 29-30. old.) Mindez nyilván azzal függött össze, hogy nagybirtokok szarvasmarhatartásra rendezkedtek be. Ugyanakkor, bár kétségtelen, hogy Argentína a maga sok német és olasz bevándorlójával Latin-Amerika „legeurópaibb országának” számított, de már csak a jelentős társadalmi egyenlőtlenségek miatt sem lehetett szó „olvasztótégelyről”.

⁷² HOLT, John Bradshaw: „*German Agricultural Policy 1918–1938*”, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1936, 178-183. old.

⁷³ Darré ideológusként is megpróbálta a képességeit a rendszer számára hasznosítani. Ezt mutatja a „*Das Bauerntum als Lebensquell der nordischen Rasse*” (Lehmann Verlag, München/Berlin, 1942, 500 old.) című műve, amelyben amellet érvelt, hogy az északi faj lényegét más fajoktól eltérően a parasztság jelenti.

⁷⁴ U. o. 215-216. old.

⁷⁵ RÁNKI György: „*Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939).*” Magvető Kiadó, Budapest, 1981, 352 old.

Eközben idehaza is a jobboldali pártok a „mezőgazdasági iparok” propagálásával kívánták a népet a deklaráltan „agrárállami” viszonyok közé visszavezetni.⁷⁶ Az 1932-ben kormányra került radikális jobboldali politikus Gömbös Gyula pedig a Nemzeti Munkatervében a „keresztény agrárgondolatot” már politikai programmá emelte. Ez lényegében „*a mezőgazdaság dominanciáját*” jelentette „*az ország egészében*”. Ám hogyan képzelte Gömbös ennek a programnak megvalósítását? Bizonyos gazdasági diktatúra mellett „*keresztény gazdasági egyedek teremtése a földbirtokreform fokozatos és erélyes végrehajtása által*”. Majd ezen új „*kisgazda osztályból új történelmi osztályt kell nevelni, melyre a fajvédő politika építhet*”. E koncepció értelmében az ipar fejlesztése nem mehet más ágazat rovására, inkább a háziipart kell szélesíteni. Külgazdasági tekintetben pedig a mezőgazdaság értékesítési gondjainak megoldására kell törekedni.⁷⁷

---

⁷⁶ GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKEI Ferenc szerk.: „Magyarországi pártprogramok 1919-1944.” Budapest, 2003, 584 old.

⁷⁷ VONYÓ József: „Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja”, „Századok”, 2011, 1-6. szám, 5-6. old.

1.3 A kutatás lépései

Ezek után pedig tekintsük át az „asszimmetrikus” összehasonlítási módszer alkalmazásának technikai menetét egy olyan heterogén környezetben, mint, amelyet a közép-európai térség jelent. Hartmut Kaelbe a kézikönyvében ebből a szempontból öt kérdés tisztázását tartja fontosnak: 1. Az eddigi kutatások továbbvitele („*die Einarbeitung in den Forschungsstand*”). 2. Az összehasonlításra reflektáló kérdésfeltevés („*die vergleichende Fragestellung*”). 3. Az összehasonlításnak megfelelő esetkiválasztás („*Die Wahl nach Vergleichsfällen*”). 4. A vizsgálat kontextusának megválasztása („*die historische Kontext*”). 5. Az összehasonlítás alapjául szolgáló források felkutatása („*die Auswahl der Quellen*”).⁷⁸ Vegyük ezeket úgy sorra, hogy egyben reflektálunk a kutatandó témára is.

1.3.1. Az eddigi kutatások tovább vitele

Kaelble mindenekelőtt lényegesnek tartja, hogy az összehasonlítandó régióknál soha ne csak a hazai lektűrökre hagyatkozzunk. E célból szükségesnek látja, hogy a helyszínt utazzunk és ott a könyvtárakban is kutassunk. Fontos az összehasonlítandó régió társadalomtörténetének szakértőivel való konzultáció is. A német történész az alábbi csapdahelyzetekre hívja fel a figyelmet: egyrészt a korai 20. századi nemzetállamok társadalmi heterogénebbek voltak, mint a maiak, de ennek mértéke különböző volt. Másrészt figyelmeztet, hogy nem biztos, hogy ugyanazon folyamatok az egy-egy országban egyidejűleg zajlottak.⁷⁹ A német–magyar összehasonlítás vonatkozásában ezt Ö. Kovács József is alátámasztja, aki – az államszocialista időszak keletnémet és a magyar kollektivizálás párhuzamosságait kutatva – a dolgok közös nevezőre hozásának korlátjai között első helyen a történeti kontinuitást említi.⁸⁰

Annyi bizonyos, hogy a fő agrártörténeti kereteket tekintve – visszautalva Kovács Teréz nagyívű tablójára –, míg Poroszországban az úrberendezés és a jobbágyfelszabadítás időben addig nagyjából egybeesett, addig Magyarországon a kettő között mintegy nyolcvan év telt el. Míg ez a folyamat Poroszországban a „*Landarbeiter*” -eknek nevezett munkásréteg kiszélesedését, addig nálunk a kis- és törpebirtokos parasztság megerősödését hozta magával.

---

⁷⁸ KAELBLE, Hartmut: „*Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.*” Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999, 114-150. old.

⁷⁹ U. o. 115.119. old.

⁸⁰ Ö. KOVÁCS József: „*A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténetei 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és kollektivizálás magyar–német összehasonlításban. MTA doktori értekezés I. kötet.*” Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2011, 478. old.

Az is fontos strukturális különbség, hogy az érdekérvényesítés tekintetében míg Németországban a kijegecesedési pontot a felekezeti szembenállás, a „*Kulturkampf*” jelentette, addig Magyarországon ezt a szerepet inkább az agrárszocializmus töltötte be. Míg a németeknél főleg a gazdasági érdekvédelem talaján álló formációk jöttek létre, addig nálunk ez a háttér hozzájárult az első parasztpártok megalakulásához.

A korábbi ezirányú komparasztikákat („*Forschungsstand*”) tekintve, ahová vissza lehet nyúlni, egyrészt a kelet-elbai nagybirtokkal, másrészt a mezőgazdasági munkáskérdéssel foglalkozó kutatások azok, amik szóba jönnek. Előbbi vonatkozásában fontos támpontot jelenthet az 1980-90-es évek „kliometriája”, amely az első olyan irány volt, ahol az ezt alkalmazó történészek nemzetközi összehasonlításaikban – ha szűkkörűen is, de – túlléptek az „ipari állam” – „agrárállam”, vagy úgy tetszik a Nyugat–Kelet határán. A „kliometriánál” egy olyan történészi irányról volt szó, amely előszeretettel alkalmazott statisztikai–matematikai módszereket és a földkérdésben kimondottan a nagybirtokra és az 1914 előtti korszakra koncentrált. Az „ősatyának” ebből a szempontból Johannes Conrad, a gabonaváság időszakának hallei professzora számított, aki a módszerével igyekezett bebizonyítani, hogy arra az időre a földbirtokosságon belül már a polgári elem vált meghatározóvá. Nemzetközi összehasonlítások tekintetében itt leginkább a kanadai Scott M. Eddie munkásságát kell kiemelni. Eddie-nek azzal, hogy – kifejezetten német–magyar összehasonlítást előtérbe helyező – tanulmányaiban a „tulajdon”, az „üzem”, illetve az „uradalom” fogalmaival operált, kétségkívül sikerült kompatibilis módon megragadnia meg a nagybirtokosság kereteit.⁸¹ Ami a munkáskérdést illeti, idehaza maga idejében az e tárgyban sokat publikáló Heller András, a székesfehérvári járás főszolgabírája volt az, aki az írásaiban⁸² szívesen hivatkozott a német – pontosabban kelet-elbai – viszonyokra, összehasonlítva azt a magyar helyzettel.

---

⁸¹ EDDIE, Scott M.: „*Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia*”, 1893, „*Österreichische Osthefte*” 36, Nr. 1, 1994, 109–131. old., illetve EDDIE, Scott M.: „*Die soziale Verteilung des Großgrundbesitzes in Pommern, Transdanubien und Böhmen in den frühen 90er Jahren des 19. Jahrhunderts*”, XVII. 27. Oesterreichischer Historikertag (Vienna, 1989), 329–337. old.

⁸² HELLER András: „*Föld és munkabér. Egy közép-európai tanulmányút tapasztalatai.*” A Statisztikai Tudósító Kiadása, Budapest, 1939, 160 old. http://mtda.hu/books/heller_andras_fold_es_munkaber.pdf Letöltés: 2014. 12. 17. 14.56.

1.3.2. Az összehasonlításra reflektáló kérdésfeltevések

Kaelble ennél a pontnál arra apellál⁸³, hogy a történelem sok súlyponti eseményének a jelentősége – mint például a francia forradalomének, vagy Hitler hatalomra jutásának – csak nemzetközi összehasonlítás, az események nemzetközi kontextusba ágyázása által érthető meg. Ám azt, hogy az ilyen komparatiztikának van-e értelme, sok esetben a kérdésfeltevés határozza meg. Ezért a kutatásnak már ebben a stádiumában reflektálni kell az összehasonlításra, különben a vizsgálat zsákutcába jut. Következésképpen az összevetéshez már elég korán – rugalmas keretek között – egy hipotézist kell felállítani, amit adott esetben támogathatnak történelmi elméletek, de nem mindegyiket. Ezért jól kell megválasztani, hogy mit mivel hasonlítunk össze. Azt, amihez viszonyítani akarunk, előbb a struktúrájában ki kell elemezni. Mindenképpen olyan entitáshoz hasonlítsuk, ami az adott karakternek sokban megfelel. Két ország esetében vagy a társadalmi sajátosságokat, vagy csak bizonyos fordulópontokat vetünk egybe.

Fontos az összehasonlítás szempontjának a megválasztása is, így például egy keletnémet–nyugatinémet összehasonlításnak csak a két rendszer összehasonlítása szempontjából van értelme. Már korán azt is világossá kell tenni, hogy mi az összehasonlítás célja. Ha a lényegi különbségekre akarjuk felhívni a figyelmet, ez valamilyen szinten szükségessé teszi a tipizálást, a tipológia kialakítását. Mivel a kiindulópontot sokszor egy adott ország viszonyai, vagy éppen a hazai állapotok jelentik, ezért – a másik irányba – nem árt az elméleti vizsgálódás. Lényeges szempont az is, hogy a kérdésfeltevést az összehasonlítandó országban is fogadják kedvezően. Azért itt is adódhatnak furcsa esetek, mert például, bár a „*Sonderweg*”-tézis idealizálja az angol, francia viszonyokat, de az ezen országok történelméinél – talán ezért is – csekély megértésre talált. Ha viszont egy országról túl negatív képet festünk, akkor az érthető módon egyértelműen elutasításra talál.

A kérdésfeltevést jó módszertannal kell alátámasztani, amit sok esetben meghatároz a források jellege is, ám Kaelble egyben figyelmeztet, hogy bizonyos technikai megoldásokat a források még akkor sem tesznek lehetővé, ha azok tökéletesen illeszkednek a kutatás menetéhez. Bár két adott társadalom közötti fogalom- és nyelvhasználatbeli finom különbségek valamilyen szinten ugyancsak fontosak lehetnek a történelmi összehasonlításban, de Kaelble óv attól, hogy ezeknek túlzott jelentőséget tulajdonítsunk. A német és a magyar agrártársadalom

---

⁸³ KAELBLE, Hartmut: „*Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.*” Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999, 119-135. old.

összevetését illetően – visszautalva a „Mittelage” -felfogásra, Todd-ra, Holt-ra – fontos, hogy ennyire eltérő struktúrákat csak az identitástörténeti síkján lehet közös nevezőre hozni. Ez pedig az interdiszciplináris vonatkozásokat helyezi előtérbe.

Esetünkben az összehasonlítás fókuszát a „forradalom felülről” -országok köre jelenti. A korábbi magyar gazdaságtörténeti összehasonlító munkák hazánkat a keleti blokk – zömmel „agrárországoknak” számító – államaival vetették össze. Ebben a klasszikus műnek a Berend. T. Iván–Szuha Miklós által az 1970-es években megírt kelet-közép-európai összehasonlító munkája számít, amely főként a magyarokat, a lengyeleket, a csehszlovákokat, bolgárokat, románokat tárgyalja, de már nem terjed ki a jugoszlávokra, a keletnémetre, de még a szovjeteket sem.⁸⁴ Az idők változását mutatja, hogy a fiatalabb generációhoz tartozó Domonkos Endre 2016-ban a palettára már feltette az osztrákokat is.⁸⁵ Politológia területén a magyar származású Andrew C. Janos is túllép az általunk megszokott kereteken, amennyiben 2003-as munkájában már sokban érinti a keletnémeteket, sőt nagy terjedelemben tárgyalja az albánokat is. Ám Janos figyelmeztet, hogy a mentalitástörténet szempontjából az ortodoxia határa azért fontos választóvonal.⁸⁶ Magyar szempontból talán valóban az legszerencsésebb, ha magunkat a szlovákokhoz, horvátokhoz mérjük. A szomszédokkal való összehasonlításokat azért nagyban támogatja, hogy 1990 előtt a vasfüggönynek mindkét oldalán nivellálni igyekeztek az egyes országok közötti fejlettségi különbségeket. Először a Marshall-segéllyel, majd később az EGK, illetve a KGST keretében történtek erre lépések.

1.3.3. Az összehasonlításnak megfelelő esetkiválasztás szempontjai

Kaelble ezzel kapcsolatban a következőket mondja: mindenekelőtt arról kell megbizonyosodni, hogy a vizsgálat tárgyát képező struktúrák felépítésükben, logikájukban, célorientáltságukban valamiképpen különböznek egymástól.⁸⁷ Egy összehasonlításnak mindig vannak korlátjai, ahol a strukturális különbségeket – pl. a közigazgatás jellegét, vagy a társadalmi csoportok belső tagolódását – is figyelembe kell venni. A több országra kiterjedő összehasonlítás árnyaltabb elemzést tesz lehetővé, míg a csupán kettőre kiterjedő összehasonlítás inkább kontrasztosabb

---

⁸⁴ BEREND T. Iván–RÁNKI György: *„Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században”*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976, 723 old.

⁸⁵ DOMONKOS Endre: *„Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás.”* Aposztróf Kiadó, Budapest, 2016, 388 old.

⁸⁶ JANOS, Andrew C.: *„Hanyatlás, haladás, hegemonia Kelet-Közép-Európában”*, Helikon Kiadó, Budapest, 2003, 473 old.

⁸⁷ KAELBLE, Hartmut: *„Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.”* Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999, 135-142. old.

összevetést céloz. Problémát jelenthet, hogy egy olyan folyamat esetében (pl. német és angol vasépítésnél), ahol szétcsúszhatnak az intervallumok, hol és hogyan húzzuk meg az időbeli határokat? További dilemma, hogy makro-, vagy mikroszinten folytassuk-e le a vizsgálatot? Ha a különbségek inkább mikroszinten ragadhatók meg, akkor leginkább ott végezzük azt el.

A téma szempontjából az utóbbi javaslat annál inkább is releváns, mert az előző pontban vázolt előfeltevések igazából csak régiós mintákon keresztül igazolhatók. Ahhoz, hogy vizsgálat lefolytatását kellően széles kontextusba ágyazzuk, a körzet-kiválasztásánál a következő szempontokra kell tekintettel lenni:

- célszerű egymástól olyan távoli területeket kiválasztani, amelyek egymástól különböznek
  - mind földrajzi adottságaikban,
  - mind gazdasági-társadalmi berendezkedésükben,
  - mind politikai környezetükben.
- ezek ugyanakkor legyenek „vegyisztán” nagybirtok-dominálta régiók,
- ám ezt a kört szűkítsük le azon területekre, amelyekben a parasztság is erős volt, hogy egyszerre tesztelni lehessen a nagybirtoknak és modernitásnak a parasztságra gyakorolt szorítását.

A különbségek/hasonlóságok feltérképezéséhez – visszautalva arra, mit Kaelble mondott a módszertan fontosságáról – olyan modellek kialakítása szükséges, amik a mentalitás- és identitástörténeti vonatkozásokat is figyelembe veszik. A társadalmi kereteket tekintve itt most csak a közigazgatás strukturális különbségeire utalnék. Fontos ezzel kapcsolatban azt is látni, hogy egy német–magyar összehasonlítás esetén mit mivel lehet megfeleltetni. A porosz „*Kreis*” a magyar járásnak megfelelő közigazgatási egység; míg a „kormányzati körzet”, a „*Regierungsbezirk*” (RB) a megyével; a „*Provinz*”, a porosz tartomány pedig a több megyét átfogó regionális egységgel (pl. Dél-Dunántúl) állítható párhuzamba. A tagállam, a „*Land*” (pl. Poroszország) kategóriáját nálunk a nagy földrajzi tájegységek (pl. Dunántúl, Erdély) fedik le a legjobban, vagy az – esetenként – a trianoni országterülettel kompatibilis a leginkább. Az utóbbiból következik, hogy a német viszonylatban az országos szintet kifejező „*Reich*” fogalomnak magyar oldalon – helyzettől függően – vagy a történelmi, vagy a trianoni országterület felel meg.

1.3.4. A vizsgálat kontextusának megválasztása

Kaelble szerint az összehasonlításnál a kontextuális különbség akkor kap hangsúlyt, ha az egy-egy országot illetően ugyanaz a folyamat (pl. iparosítás) vagy más-más időben zajlik, vagy más-más okokra visszavezethető, vagy más-más társadalmi közegbe ágyazódik.⁸⁸ Utóbbinál persze azt is figyelembe kell venni, hogy a kortársak prioritásai nagyban különböznek, másként értékelik ezeket a folyamatokat. Mi volt a helyzet ebből a szempontból a német és magyar parasztság átalakulásával? Kétségtelenül volt egy időbeli eltolódás az „agrárállam” -építést illetően, amennyiben a németek először intenzíven az „ipari állam” irányába indultak el, majd a csalódások hatására vissza akartak fordulni. Bár az 1920-as évek elejének Magyarországon – kisebb léptékben ugyan, de – hasonló volt a helyzet, ám itt csak lassabban sikerült a preindusztriális gyökereket levetni.

Ez is arra utal, hogy a két környezet nagyban különbözött egymástól és a sajátosságok a következő ellentétpárok mentén voltak leírhatóak:

- földrajzilag: tengerparti síkság ↔ medencejelleg,
- gazdaságilag: „ipari állam” ↔ „agrárállam”,
- politikailag: demokratikusból totalitáriusba hajló ↔ konzervatív autoriter.

Az „agrárállamhoz” való „visszatérés” szándékának is más-más motivációi voltak a két országban: míg a németeknél ennek főleg ideológiai okai voltak, addig a magyaroknál ennek háttérében inkább – adottságokban gyökerező – gazdasági kényszereket kell keresni.

Ám a kontextusnál nemcsak strukturális különbségeket kell kihangsúlyozni, hanem olyan közös háttér-tényezőkre is rá kell mutatni, amelyek az adott korban valamilyen szinten egységes arculatot adtak a két országnak, vagy legalábbis annak elitjeinek. Kaelble ugyanebben a könyvben máshol a keleti államszocializmusokkal példálódzik. Szerinte egy olyan tanulmányban, ami ennek az időszakban a keletnémet és lengyel iparosítás összehasonlítását célozza, nem lehet nem elvonatkoztatni a közös példaképnek, a Szovjetunióknak a két országra gyakorolt hatásától.⁸⁹ Német–magyar relációban hasonló szerepet töltött be az első világháború előtt előbb – elméleti síkon – a Német Történelmi Iskola tanítása, majd 1918 után – a gyakorlati politikacsinalás terén is – az olasz fasizmus példája. Ám az utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy míg az olasz rendszerre a weimari köztársaságban inkább csak a régi elitek és a jobboldal tekintett csodálattal, addig a magyarok azzal kormányzati szinten is felvették a

---

⁸⁸ U. o. 142-147. old.

⁸⁹ U. o. 20. old.

kapcsolatot. 1936 októberében pedig – azzal, hogy immár Berlinben is totalitarizmus nyert teret – jött csak létre a német–olasz tengely, amelyhez 1940 novemberében Magyarország is csatlakozott.

1.3.5. A források felkutatása, kezelése

Kaelble a forrásokkal kapcsolatban azt mondja, hogy bár azok egy-egy országra vonatkozóan karakterükben gyakran különböznek és emiatt nem mindig összehasonlíthatók, de ez normálisnak mondható.⁹⁰ A definíciók terén is gyakran eltérés tapasztalható: ugyanazt fogalmat az egyik országban máshogy értelmezhetnek, mint a másokban és új kategóriák is bejöhhetnek a képbe. A kutatási témát illetően – visszautalva a Gunst Péter által mondottakra – már a parasztság fogalmát illetően is különbségek lehetnek. A németeknél ez jobban lehatároltabb, amint az Rainer Pomp-nak a brandenburgi parasztságról szóló könyvéből is kiderül. Pomp hivatkozik rá, hogy a korábbi munkák általában csak a 2 hektár mezőgazdasági területnél nagyobb üzemeket vettek ide, az ez alattiakban „mellékállásban” gazdálkodtak csak („*Nebenerwerbslandwirte*”) jövedelemkiegészítő jelleggel.⁹¹

Az erre vonatkozó forrásokat, szakirodalmakat tekintve, jóllehet, a németeknél a vidéki társadalom története, mint önálló aldiszciplína mindig is markánsan jelen volt, de azon belül a parasztság kutatása – elsősorban néprajzi, kultúr-, és társadalomtörténeti vonatkozásban – igazán csak az 1970-es évektől nyert polgárjogot. (Ekkor „*A falusi Németországot mintegy befogadják a modern történelembe és társadalomba.*”⁹²) Ennek a folyamatnak az elhúzódásában nyilván közrejátszott az a „paraszttörténethez” kapcsolódó erős korábbi nemzetiszocialista konnotáció, ami miatt az 1945 utáni német történészgenerációk sokáig tartózkodóak voltak a téma iránt.

---

⁹⁰ U. o. 147-150. old.

⁹¹ Maguk a parasztok a következők szerint differenciáltak: földminőség, piacoktól való távolság (zöldség-, gyümölcs, tojás-, tejértékesítés céljából) – a berlini piac lehetővé tette, hogy kevés földön is jól jövedelmező gazdálkodást folytassanak –, valamint a szarvasmarha-tartás lehetősége alapján. (POMP, Rainer: „*Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933*”, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011, 56. old.) Ám – mint azt Pomeránia példája mutatja – ha megszűnt a főnunkahely, akkor többnyire a másodállású gazdálkodást is feladták és ez a kategória is összezsugorodott. (SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land*”. Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 16. old.)

⁹² KASCHUBA, Wolfgang: „*Az agrártársadalom útban a modernség felé: új kutatási távlatok*” In: VÁRI András szerk.: „*A német társadalomtörténet új útjai*”, Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek I., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Budapest, 1990, 60. old.

Magyar vonatkozásban fontos kiemelni, hogy – miközben a társadalom- és gazdaságtörténet jobban kettévált, mint a németeknél – az agrárszociológiának mindig is nagy hagyományai voltak. Paradox módon a harmincas évek magyar falukutató mozgalmának kibontakozásának igazában a sziléziai iskola által 1934 őszén a Boberbergben a kelet-közép-európai szociográfusok számára megszervezett nemzetközi találkozó adott löketet, ahol a Szabó Zoltán – „*A tardi helyzet*” szerzője – a román Gustie professzorral, ennek a terepkutatási módszernek az atyjával is találkozhatott.⁹³ Ám magában Sziléziában és általában Németországban a falukutatás és a szociográfikus módszer e találkozót követően a harmincas évek második felében lehanyatlott.⁹⁴

A Harmadik Birodalomban – a fegyverkezésre való rátéréssel és az ezzel járó nagyarányú elvándorlással párhuzamosan – egy módszertani fordulat következett be, amelynek során a „falu- és parasztkutatás” egyre inkább „vidék- és térségkutatásba” ment át. Ez egyfajta normatívaként is felfogható, ami valahol a falu és a város közti szakadás megszüntetését tűzte ki célul. A parasztok ebben a kontextusban többé nem egy sajátos társadalmi csoportot jelentettek. Fogalmilag ekkor a „parasztság” („*Bauerntum*”) helyét a „vidéki népesség” („*Landvolk*”) vette át, amibe foglalkozástól függetlenül minden vidéken élő beletartozott. A megfigyelési körnél adott falvak, családok helyett inkább háztartások általános felmérésére törekedtek, ami a módszertanban a leírások helyett az életszínvonal-mutatókkal való jellemzést helyezte előtérbe.⁹⁵

A továbbiakat illetően fontos előre bocsátani, hogy – a most tárgyalandó historiográfia után – a téma kibontásánál gyakorlati szempontokból a Kaelble által felsoroltaktól némileg eltérően először a kontextust, majd az esetkiválasztást, végül a módszert veszem sorra.

---

⁹³ HUSZÁR Tibor: „*A magyar szociológia története*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2015, 139. old.

⁹⁴ Szabó Zoltán elismerően szólt a – korábban cserkész – fiatal sziléziai falukutatókról, akik a találkozót megszervezték, kiemelve azok hídszerű szerepét a Duna-völgy felé. (SZABÓ Zoltán: „*Német ifjúság a Harmadik Birodalomban*”, „*Katolikus Szemle*”, 1935/1. szám. 35-41. old.

⁹⁵ A német „falukutatás” legfőbb hivatalos szervének a „*Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung*” (RAG) számított, aminek a felettes szerve a „*Reichsstelle für Raumordnung*” volt. További fontos vidéki műhelyeknek számítottak még: a kölni egyetemen – a RAG-gal együttműködő – Leopold von Wiese-féle kör, valamint a rostocki egyetemen a „*Forschungswesen für Agrar- und Siedlungswesen*” nevű intézet, amely Max Sering szellemében tevékenykedett. Ezen „térségi tervezést” („*Landesplanung*”) célzó műhelyek mellett még Gunther Ipsen sziléziai „reálszociológiai kutatásai” kell megemlíteni. (GUTBERGER, Jörg: „*Volk, Raum und Sozialstruktur. Sozialstruktur- und Sozialraumforschung im 'Dritten Reich'*”. Lit Verlag, Münster, 1999, 784 old.)

1.4.A téma historiográfiája

A vonatkozó szakirodalom áttekintése során – ami nemcsak német és magyar, hanem az angol, az amerikai, sőt az olasz, holland, lengyel szerzők műveit is magába foglalta – azt tapasztaltam, hogy a téma megítélése koronként, országonként, nézőpontonként nagyon változik. Az sem mindegy, hogy az illető szerző szakemberként, az események aktív részeseként, vagy történészként foglalkozott-e a témával. A felfogásbeli különbségeken túl aszerint is differenciálni lehet a historiográfiában, hogy mennyire válik el társadalom- és a gazdaságtörténet, illetve, hogy a középpontban a nagybirtok, vagy a parasztság áll-e.

1.4.1. A nemzetközi, a német és a magyar szakirodalom általános jellemzői

A német agrártörténetírás megújítására tett kísérletek az egységet követően – amelyben a kezdő nyitány a már említett 1992-es goslen-i konferencia lett volna – Heinz Reif beismerése szerint az ígéretes kezdetek ellenére nem váltották be a reményeket és az évtized végére kifulladásra. A fő ok az volt, hogy az új helyzetben mind a keleti, mind a nyugati országrészben háttérbe szorult a hagyományos gazdaságtörténeti vonal.⁹⁶ Ám a társadalomtörténeti vonal, amely a német historiográfiában mindig is erőteljesen jelen volt – és jelentősen inspirálta a nemzetközi szakmai műhelyeket –, biztatást jelentett az ezen a nyomvonalon való tovább haladásra. Visszatekintve a háború utáni kezdetekre a német parasztság- és vidéktörténetével foglalkozó nemzeti és nemzetközi historiográfiában több korszakot kell megkülönböztetni.⁹⁷ Az 1950-es években a nyugatnémet történetírás meghatározó szakértője Heinz Haushofer a politikai keretfeltételektől elvonatkoztatva még az idealizálásra törekedett, az eseményeket a szűkebb parasztság szempontjából vizsgálta és narratíváját a nagy történelmi fordulópontok köré szervezte. Az 1960-as évek szerzőinél már jobban előtérbe került a politikum, amennyiben Hans-Jürgen Puhle, Hans Rosenberg a német „*Sonderweg*” kontextusában a junkerek szerepét némileg túlértékelve az első világháború előtti Agrárius Ligára („*Bund der Landwirte*”, *BdL*) összpontosítottak és azt egy prefasiszta szervezetként láttatták. Rosenberg szerint a parasztság története igazában független volt a nagy eseményektől.

---

⁹⁶ REIF, Heinz: „Az agrártörténetírás helyzete Németországban (1990–1997)”, „Agrártörténeti Szemle”, 1998–1999. 40-41. évfolyam, 1-4. szám. 322-324. old.

⁹⁷ ALDENHOFF-HÜBINGER, Rita: „Agrarpolitik und Protektionismus. Deutschland und Frankreich im Vergleich 1879–1914.” Göttingen, 2002, 15-17. old.

Az 1970-es években az angol David Hendon, James Hunt, valamint a német Dietrich Gessner ezt a képet kiegészítették a déli és nyugati katolikus területek paraszti szervezeteivel, mondván, hogy nekik is érdekük fűződött a protekcionizmushoz. A 1990-es években a brit David Blackbourn és Geoffrey Eley eljutottak a „*Sonderweg*” -tézis tagadásához és inkább a hagyományosan paraszti területek antiszemita mozgalmával foglalkoztak. Blackbourn úgy látta, hogy túl kellene lépni a junkercentrikus felfogáson, hiszen más agrárszerveződések is voltak. Utóbbiaknál meg kell különböztetni a honoráciorok, illetve a parasztok vezette formációkat. Mindezen túl nagyobb súlyt kellene fektetni a vallási-regionális különbségekre. Továbbá a dolgokat inkább folyamatában kellene vizsgálni, hiszen minden szakaszban más-más volt a helyzet.

A 2000-es években újabb paradigmaváltás ment végbe, amelynek során a szintén brit Ian Farrel és Robert G. Moeller gazdasági értelemben tagadták a konzervatív paraszt képét. Szerintük az első világháború idejére létrejött egy réteg, amely már igenis kész volt a piacgazdaság feltételeinek megfelelni. A legújabb felfogást pedig a német Heinz Reif és köre képviseli, amely szerint célszerű társadalmi struktúrákban („*Sozialstrukturgeschichte*”) gondolkodni, együtt szemlélve a junkereket és a parasztokat. Bár a honorácior- és a parasztpártok, valamint -szervezetek megkülönböztetését Reif is fontosnak tartja.⁹⁸ (Német vonatkozásban az 1990-es évek „kliometriája” volt az, amelynél kimondottan a kelet-elbai nagybirtok állt a kutatások fókuszában. Itt a kanadai Scott M. Eddie-t és Ilona Buchsteiner-t kell kiemelni.)

Magyarországon a nemzetközi kitekintést sokáig nagyban nehezítette az 1960-70-es évekig tapasztalható kimondottan gazdaságtörténeti beágyazottság, még ha az az 1980-as évektől, de még inkább a rendszerváltást követően sokban oldódott is. Ebben egyébként Gunst Péter, Gyáni Gábor, Ö. Kovács József, Vári András szerepét kell kiemelni. A gazdaságtörténeti vonatkozásokat tekintve, míg a Horthy-korszakban inkább a nagybirtokok képezték a vizsgálat tárgyát (a Domanovszky-féle monográfiák), addig a Kádár-korszakban inkább a parasztság volt a fókuszban⁹⁹, amin belül a mezővárosi fejlődésre helyezték a hangsúlyt. Miközben – elsősorban az angolszász „kliometria” hatására – az 1970-es évektől nálunk is a nagybirtok-történetírás új

---

⁹⁸ U. o.

⁹⁹ A magyar paraszttörténetben azért az 1914 előtti korszakban fontos előzményt jelentett a polgári radikális Acsády Ignác, a két háború között pedig a népi táborhoz tartozó Szabó István munkássága. (SÁNDOR István: „A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához”, „*Századok*”, 1954, 373-419. old.)

korszaka kezdődött.¹⁰⁰ Ezen ökonometriai vizsgálatokat előtérbe helyező irány annyiban mindenképpen kedvezett az uradalomtörténet későbbi kibontakozásának, hogy épített a történeti jellegű pénzügyi adatokra, amelyek főként erre a körre vonatkozóan állnak rendelkezésre. A szakirodalom itt rendszerint Szabad Györgynek a tatai és gesztesi, Für Lajosnak a csákvári, Oláh Józsefnek az akasztó-vésztői, Tóth Tibornak a meryei uradalomról írt munkára hivatkozik.¹⁰¹ Az uradalomtörténet-írás napjaink Magyarországon is reneszánszát éli.¹⁰² Itt mindenekelőtt a pécsi egyetem körül létrejött szakmai műhelyt, Kaposi Zoltán iskolateremtő tevékenységét kell kiemelni, aki elsősorban a somogyi, a Nagykanizsa környéki uradalmak történetét dolgozta fel.¹⁰³

1.4.2. A kulcskérdések megítélése

Itt röviden a következő témákra reflektálnék: az agrárszervezetek, a nagybirtok, valamint a Darré-féle „agrárállam” és a telepítések megítélése. A szervezeteket illetően 1945 és különösen 1990 után két irány bontakozott ki: egyrészt annak egy neokonzervatív, a nemzetiszocializmust megelőlegező „prefasiszta” tömörülésként való felfogása. Másrészt tetten érhető volt az a narratíva is, amely az agráriusok térnyerését inkább az uralkodó csoportok közti egyfajta konszenzusnak tudta be. Míg a német társadalomtörténet-írásban a korábbi évtizedekben a kérdés szakértőjének számító Hans-Jürgen Puhle véleménye érvényesült, aki a mozgalmat „prefasisztának”, „prenácinnak” tekintette¹⁰⁴, addig napjaink mértékadó társadalomtörténésze,

---

¹⁰⁰ KAPOSI Zoltán: *„Uradalmi gazdaság és társadalom a 18-19. században: A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata”*, Ludovika Egyetemi Kiadó Nonpr. Kft, Budapest, 2000, 15-16. old.

¹⁰¹ CSÍKI Tamás–RÉMIÁS Tibor: *Magyarországi uradalomtörténeti kutatások (XVIII–XX. század), „Agrártörténeti Szemle”*, 2001. 43. évfolyam, 3-4. szám. 565-572. old.

¹⁰² HORVÁTH Gergely Krisztián: *„Merre tart a magyar uradalomtörténetírás? Egy kutatócsoport nyolc kötetéről.* CSIKÓS Gábor–HEGEDŰS István–HORVÁTH Gergely Krisztián–Ö. KOVÁCS József: *„Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és boldogulás útjai”*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019, 311-340. old.

¹⁰³ Ez a műhely számos konferenciakötetet mondhat a magáénak. Az egyik, talán legismertebb összefoglaló munka a 2011. október 3-án Pécsen megrendezett uradalomtörténeti szimpózium előadásait tartalmazó kötet. (BORSY Judit Borbála szerk.: *„Uradalmak térben és időben”*, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs, 2013, 426 old.)

¹⁰⁴ Ebben a kontextusban – mint történelmi teherterhelés – maga az „agrárizmus” is a náciizmus felé követte volna ki az utat. Bár kétségtelen, hogy a németeknél ezt az eszmerendszert a náci diktatúra alatt járaták csúcsra, de az már nem igaz, hogy ennek a rendszernek ezen törekvések beteljesítése lett volna a végső célja. A modernkori történészek a náciizmus gyökereinek vizsgálatánál általában a pángermán, antiszemita komponenseket emelik ki. Az olyan neveket, mint Gobineau, Chamberlain, Schönerer, Lueger a magyar közönség jól megtanulhatta Ormos Mária műveiből. Viszont inkább az 1945 utáni német történetírás, ezen belül is különösen a Jürgen Kocka fémjelzte bieleföldi iskola volt az, amely az ide vezető modernizációellenes tendenciákra reflektálva megalkotta a „Sonderweg” -tézist. Ennek keretében önmarcangoló jelleggel vizsgálták meg az „ordas eszméket” befogadó társadalmi közeget, különösen a preindusztriális gyökereket. Itt az agrártársadalom-történeti aspektusait leginkább Hans-Jürgen Puhle vizsgálta az 1960–1970-es években. Puhle e munkáiban a „barna diktatúrát” egyértelműen a 19. századi agrárprotecionista törekvésekből vezette le.

Heinz Reif inkább a konszenzus-változat talaján áll. A magyar történészek közül Szabó Miklós volt az, aki a hazai agráriusokat lényegében Puhle-hoz hasonlóan interpretálta. Vele szemben Dolmányos István, Vermes Gábor, Kiss Mária Rita és Anka László a mozgalmat inkább gazdasági érdekek talaján álló szövetségnek ábrázolja.¹⁰⁵

A nagybirtok/nagyüzem megítélése Magyarországon jóval kedvezőbb volt, mint Németországban, mivel itt az „agrárállam” viszonyai között fontos volt az általa biztosított agrárexport, továbbá értékelték annak parasztgazdaságokra gyakorolt mintaadó szerepét is. Ellenben a kelet-elbai területek „lovagi birtokairól” már nem volt ilyen jó vélemény, azokat az 1945 utáni szakirodalomban két okból is elmarasztalták. Az egyik percepció a demokratikus szempontokat kérte rajta utólag számon és annak első világháború utáni túlélésében a nemzetiszocializmus hatalomra jutásának egyik fő okát látta (Gerschenkron, Puhle). A másik közkeletű vélemény szerint a nagybirtokkal inkább az volt a baj, hogy akadályozta a nemzeti szempontok érvényesülését Keleten és végső soron ő a felelős az itteni területek elvesztéséért. (Itt főleg a Sering-tanítvány Friedrich Wilhelm Boyens munkáit kell említeni.¹⁰⁶) Miközben mindkét irány kifogásolta, hogy annak idején a weimari demokrácia nem lépett fel elég hathatósan a nagybirtok ellen. Utóbbi kérdést az 1990 utáni (kelet)német történészek azért árnyaltabban látják, így Thomas Nabert szerint bár a weimari demokrácia kétségtelenül nem hajtott végre radikális földreformot, de a jog, az adópolitika eszközeivel sikerült neki azért jelentősen meggyengítenie a nagybirtokot.¹⁰⁷ Rainer Pomp pedig a brandenburgi viszonyok kapcsán arra utal, hogy nem a földkérdés volt itt az igazán fontos, hanem hogy ki dominálja az agrárszervezeteket.¹⁰⁸

Abban is megoszlanak a vélemények, hogy mennyire volt erős a két háború közti időszakban a kelet-elbai nagybirtok. Heinz Reif szerint a válság hatására teljesen elveszítette talaját azzal, hogy le kell mondania a „vidéki vezető szerepről”.¹⁰⁹ Rainer Pomp szerint inkább arról volt szó, hogy a régi elit háttérbe húzódott és közben paramilitáris egységek támogatásával

---

¹⁰⁵ ANKA László: „A magyar agráriusok és eszméik”, „Valóság”, 2005. május, 48. évfolyam 5. szám, 41. old.

¹⁰⁶ BOYENS, Friedrich Wilhelm: „Die Geschichte der ländlichen. Siedlung Erster Band: Das Erbe Max Serings.”; Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959, 472 old; BOYENS, Friedrich Wilhelm–LEHNICH, Oswald: „Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Zweiter Band: Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung.” Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1960, 327 old.

¹⁰⁷ NABERT, Thomas: „Agrarkonservative Konzeptionen in der Weimarer Republik” In: J. Laubner (Hg.): *Adel und Junkertum in 19. und 20. Jahrhundert*”, Halle/S, 1990”, 83-84. old.

¹⁰⁸ POMP, Rainer: „Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933”, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011, 122. old.

¹⁰⁹ REIF, Heinz: „Adel im 19. und 20. Jahrhundert”, Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 55, Oldenbourg Verlag, München, 2012, 113. old.

elejét vette annak, hogy az agrárszervezkedés egy parasztpárt irányába menjenek el.¹¹⁰ Lysbeth W. Muncy, amerikai történésznő pedig már 1947-ben arról írt, hogy a junkerek a weimari demokráciával szemben inkább az országos politika szintjén vették fel a kesztyűt. Ebből a szempontból fontos fegyvertény volt Hindenburg 1925. évi birodalmi elnökké választása, az „elnöki kormányzás” 1930-as bevezetése, majd a „Keleti Segítség”, az „*Osthilfe*” kijárása.¹¹¹ A kelet-elbai nagybirtoknak a Harmadik Birodalom alatti sorsáról 2000 után írt német művek közül leginkább Mario Niemann-nak mecklenburgi kitekintésű munkáját érdemes kiemelni. Eszerint a nagybirtokosok kezdetben itt is nagy várakozással tekintett a nemzetiszocialista hatalomátvétel elé, majd idővel itt is gyorsan kiábrándultak a diktatúrából.¹¹²

A „agrárállam” kapcsán arra is utalni kell, hogy a historiográfiában Darré megítélése sem egységes. A szerepét leginkább pozitívan megítélő 1945 utáni német történészek között első helyen Heinz Haushofer-t, bajor agrártörténészt kell megemlíteni. Haushofer 1960-as években írt két kötetes művének második részében úgy jellemzi Darré-t, mint egy, a parasztideológia talaján álló abszolút békepartí politikust. A jóhiszemű, ám de kudarcot vallott Darré mártíromságát mutatná az is, hogy a politikust bukása után Hitler előbb idealistának, romantikusnak, majd frondeurnek, defetistának, végül bolondnak bélyegezte meg.¹¹³ Ám e kedvező képbe azt is bele kell látni, hogy Heinz Haushofer annak a geopolitikus Karl Haushofer-nek a fia, aki sokáig Rudolf Hess mentora volt. Itt tulajdonképpen arról a politikusi körről van szó, amely a saját sikerének tudta be az 1933-as „nemzeti forradalmat” és azt követően a hatalom konszolidálását, de amely a fegyverkezéssel háttérbe szorult.

Haushofer-nél jóval negatívabb képet fest az emlékirataiban Darré-ról Hermann Rauschning, a danzig-i szenátus egykori elnöke, aki egy teljes fejezetet szentel a „nácik

---

¹¹⁰ POMP, Rainer: „*Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933*”, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011, 168. old.

¹¹¹ Muncy szerint a junkerpolitizálásnak három fő színtere volt: az ősi birtok, az agrárszervezet és az elnöki palota. (MUNCY, Lybeth W.: „*The Junkers and the Prussian Administration from 1918 to 1939*,” „*The Review of Politics*” Vol. 9, No. 4 (Oct., 1947), 483-484 old.)

¹¹² NIEMANN, Mario: „*Mecklenburgischen Großgrundbesitz im Dritten Reich*”, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2000, 421 old.

¹¹³ „... A más népek parasztságát illetően toleráns volt és saját agrárstruktúráját illetően pedig konzervatív. Maga R. W. Darré személy szerint kezdettől fogva ellene volt a háborúnak és a győzelemre kevés esélyt látott. Jellemző ezzel kapcsolatban a nürnbergi Wilhelmstraße-per során felidézett azon korabeli megnyilvánulása, amit annak a megbeszélésen tett, amikor szóba került egy keleti hódító háború: 'Még ha az ötlet kivitelezhető is, az a német nép hátrányára válna, mert megszűnne nép lenni, ha egy nagy hódító hullám nyomán Keletre özönlene.' Ez a beállítottsága készítette Darrét arra is, hogy élesen szembe szálljon a felsőbbrendű faj eszméjével, ami a háború kezdete óta a nemzetiszocialista felső vezetés bizonyos köreiben egyre jobban teret hódított és magában Hitlerben megerősítette a hitet, hogy a 'német túl jó ahhoz, hogy egyszerű mezőgazdasági munkát végezzen, amire viszont a lengyel éppen, hogy a legalkalmasabb.'...” (HAUSHOFER, Heinz: „*Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II*”, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958, 320-321. old.)

agrárprofétájának”. Ebből egyáltalán nem egy mértéktartó, filantróp zöldpolitikus képe rajzolódik ki. Például Darré egyik előadásában azt taglalja, hogy aggasztja a szlávok nagy termékenysége, ezért le kell apasztani a számukat és a németek jobbágyaivá kellene tenni őket.¹¹⁴ A Rauschning-hoz hasonló helyi politikusok a Keleti-tenger mentén – nemcsak Danzigban, hanem Pomerániában is – alapvetően azt sérelmezték, hogy a „hatalomátvételt” követően háttérbe szorultak a müncheni pártközpontból jött emberek mögött, akik szerintük csak arra voltak jók, hogy elmérgezzék a lengyelekkel való viszonyt. Velük szemben ő, Rauschning valóban jól ismeri a lengyel viszonyokat, szemben például Albert Forsterrel, Hitler Lengyelország-szakértőjével, aki egy született bajor.¹¹⁵

Megint csak egy érdekes véleményt fogalmaz meg Darré-ról Gerald Reitlinger, az 1950-es évek brit történésze. Reitlinger úgy látja, hogy Himmler, az SS későbbi rettegett birodalmi vezetője – aki eredetileg csak egy vidéki agronómus volt – tulajdonképpen Darré-tól, a nála hat évvel idősebb, jóval szélesebb látókörrel bíró, hozzá hasonlóan agrármérnöktől vette annak fajtisztaságra, faji nemességre vonatkozó rigozorus nézeteit. Valójában Darré volt Himmler rossz szelleme („*evil genius*”), aki bukásáig maga is egyfajta „kisebb kiadású” Himmlerként működött. Darré menesztését miniszteri székéből ugyanakkor Reitlinger azzal kommentálja, hogy Hitler szemében „túl szocialista” volt.¹¹⁶

Az már csak kisebb probléma volt, hogy az „agrárállam” -építés Darré idejében – sokkal markánsabban, mint korábban – nem annyira földbirtokpolitikát, hanem sokkal inkább ideológiagyártást jelentett. A telepítések megítélésében maguk a német szerzők sem egységesek, a témát a legtárgyilagosabb még egy holland szerző foglalta össze. Jan G. Smit, a nyolcvanas évek kutatója szerint a Harmadik Birodalom idejében azzal együtt, hogy a telepítések veszítettek jelentőségükből, súlypontjuk áthelyeződött a nyugati területekre.¹¹⁷ Mindezzel ellentétben Magyarországon a földkérdés valós társadalmi problémát jelentett, valamennyi társadalmi ellentét ebben csúcsosodott ki. A korszakban az erre vonatkozó

---

¹¹⁴ RAUSCHNING, Hermann: „*Hitler bizalmasa voltam*”, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1970, 41. old.

¹¹⁵ Rauschning ugyanakkor annak a „konzervatív forradalomnak” nevezett arisztokratikusabb felfogású irányzatnak volt a híve, amely inkább az olasz faszizmushoz állt közelebb, amennyiben ahhoz hasonlóan a régi elitek részvételére épített. Magának a „konzervatív forradalom” kifejezése elterjedése is Rauschning 1941-es művére vezethető vissza. (RAUSCHNING, Hermann: „*Die konservative Revolution – Versuch und Bruch mit Hitler*”, Freedom Publishing Co., New York, 1941, 301 old.)

¹¹⁶ REITLINGER, Gerald: „*The SS. Alibi of a Nation 1922–1945.*” Arms and Armour Press, London, 1981, 29–30. old.

¹¹⁷ SMIT, Jan G.: „*Neubildung deutschen Bauertums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein.*” Kassler Schriften zur Geographie und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983, 400 old.

megoldásoknak többféle verzióját is fontolóra kellett venni. Ezeket a legalaposabban Nagy József dolgozta fel a kilencvenes években.¹¹⁸

---

¹¹⁸ NAGY József: *„Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között”*, EKF Líceum Kiadó, Eger, 2003, 350 old.

2. Az összehasonlítás kontextusa

Az 1920–1938 közötti időszakban a politikai értelemben vett Közép-Európa parasztságának a modernitáshoz való viszonyát, jövőbeli alternatíváit nagyban meghatározták azok a minták, amelyeket ebben az időben, vagy korábban az elitek kényszerítettek rájuk. Ezek, mint azt már említettem, az első világháború előtti időszakban – inkább elméleti síkon – jórészt a Német Történelmi Iskola tanításából fakadtak. 1918 után pedig ezekhez a koncepciókhoz hozzáadódott az elit körében oly népszerű olasz fasizmus által követett gyakorlat is. Tekintsük át röviden ezen szimptomákat.

2.1. A Német Történelmi Iskola hatása 1914 előtt

2.1.1. Elméleti háttér

Az első világháború előtt a „forradalom felülről” -országok közgazdaságtani gondolkodására a Német Történelmi Iskola tanai nyomták rá leginkább bélyegüket. Madarász Aladár szerint a gyökerek a 19. század elejére nyúlnak vissza, amikor a német közgazdaságtannak ahhoz, hogy bizonyítsa hitelességét és ütőképes alternatívaként jelenjen meg felvilágosodással és az angol klasszikus politikai gazdaságtannal szemben, saját elméleti arculatra kellett szert tennie. Ebből következett az az álláspont is, hogy az iparosítás tulajdonképpen kivitelezhető, de figyelemmel kell lenni az erkölcsi szempontokra és a szociális kérdésekre is. Ezen kiindulópontból a történelmi iskola magától értetődően kétségbe vonta a klasszikus gazdaságtani diskurzus alapfeltevéseit: megkérdőjelezte a deduktív módszer kizárólagos használatát, hangsúlyozta a történelmi és a statisztikai tárgyalásmód szükségességét. Tagadta a gazdaság változatlan természeti törvényeit, figyelmét az elméletek és intézmények összefüggésére irányította, mondván, hogy különböző korok és országok különböző rendszereket igényelnek. Elvetette az abszolút „laissez faire” rendszer üdvös voltába vetett hitet; ragaszkodott a jog, a közgazdaságtan és az etika szoros kapcsolatához, mivel elégtelennek tartotta azt a tudományos magyarázatot, amely az önérdet tekinti a gazdasági cselekvés egyetlen mozgatórugójának.¹¹⁹

---

¹¹⁹ A kor nemzetközi tudományosságában a Német Történelmi Iskola legfőbb alternatíváját a bécsi, a lausanne-i, a cambridge-i iskola, az amerikai institucionalizmus, valamint a skandináv törekvések jelentették. A Friedrich Wieser, Eugen von Böhm-Bawerk képviselte bécsi iskola a belső világra koncentrált, szubjektív értékítélet talaján állva a pszichológiai megközelítést proponálta. Az 1870-es évek „*Methodenstreit*” -ja – a Schmoller kontra Menger vita – éppen arról szólt, hogy bécsiek szakítottak a Német Történelmi Iskola erős történelmi, szociálpolitikai indukciójával. A lausanne-iak, akiknek a meghatározó figurái Léon Walras és Vilfredo Pareto voltak, teljesen a logikai-matematikai rendszerek felé fordultak és az egyensúly-elméleteket helyezték kutatásaik középpontjába. Az Alfred Marshall fémjelzte cambridge-i iskolára pszichológiai, biológiai, etikai megközelítés, gazdasági

A klasszikus paradigma elleni támadásának középpontjába a klasszikus közgazdaságtan meghatározó idiómájaként felismert természetjog állt, amely feltételezte az emberi természet uniformitását és statikus jellegét. A történeti iskola ezzel szemben az egyes kultúrák, társadalmak, nemzetek individualitására helyezte a hangsúlyt. Három fő fogalmi összetevő mentén bontotta ki felfogását, ahol az „*organicizmus*” a társadalom, mint az élő és növekvő szervezet metaforáját jelentette. Ebből a szempontból az egész több mint a részek összege, azaz nem tartható az a kiindulópont, hogy a gazdaságot atomisztikus gazdasági alanyok cselekvéseiből ábrázoló megközelítés. Fontos a kulcsszó a „*fejlődés*” is: a gazdaság ábrázolásában a statikus állapottal szemben a változás a mérvadó, ezért nem alkalmazható a Newton ihlette természettudományos törvény fogalma ezen a területen. Magyarul nincsenek általában véve vett igaz és örök szabályszerűségek. Végül az „*egyediség*” azt jelentette, hogy minden egyén, nemzet, kultúra sajátos és megkülönböztetendő entitás. Mivel az ökonómia ennek csak egy része, nem ábrázolható a szükséglet-kielégítést korlátok között megvalósító allokáció önálló szférájaként, hanem olyan folyamatként, amelynek célja egyfajta humanitásideálból fakadó nemzeti erkölcsi nevelés igényének van alávetve.¹²⁰

Idehaza a húszas évek végén az osztrák iskola vezető közgazdászának számító Heller Farkas utólag úgy értékelte a történeti iskolát, hogy az általa követett módszer elméletnélküliséghez vezetett, mert a tudomány túl sokat akart felölelni, részletkutatásokban merült el, amivel elvesztette szintézisre való képességét.¹²¹ (A német iskola fő magyarországi képviselője a korban Surányi-Unger Tivadar szegedi professzor volt.) Heller szerint az iskola magában Németországban több mint félévszázadon keresztül uralkodott. Az alapító Roscher még óvatos volt, nem fordult nyíltan szembe a klasszikus iskolával. Az már ekkor látszódo diszkrpanciákat sokáig leplezték, de Schmoller halála után megindult a vita az iskola eredményei fölött.¹²² A későbbi nemzedék elmélettel szembeni érzéketlensége alapvetően a

---

fejlődésben való gondolkozás, valamint mérhetőség iránti igény volt jellemző. Az amerikai institucionalizmus – Thorstein Veblen-nel és John Bates Clark-kal az élen – bizonyos értelemben hasonló úton járt, mint a német történelmi iskola, de az utilitarizmus is hatott rá. Az amerikaiak szerint nemcsak racionális kalkulációk, hanem bizonyos ösztönszerűségek is hatnak a gazdaságra. Bíralták a hedonista motivációs elméletet és a „*homo oeconomicus*” -ra vonatkozó elképzeléseket, nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a tömegpszichológiai és szociáletikai aspektusoknak. Bár a skandinávok fő képviselőjét, a svéd Gustav Cassel-t is eredetileg a neokantiánus marburgi iskola inspirálta, de végül ő lesz, akinek révén a német nyelvű közgazdaságtan leoldódik majd a historizmus köldökzsinórjáról és felzárkózik a deduktívabb, matematikai formulákkal dolgozó kutatáshoz. (SURÁNYI-UNGER, Theo: „*Die Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts.*” Gustav Fischer Verlag, Jena, 1927, 320 old.)

¹²⁰ MADARÁSZ Aladár: „*Kameralizmus, történeti iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből.*” *Közgazdasági Szemle* XLIX. Évf., 2002. október, 838-857. old.

¹²¹ HELLER Farkas: „*Ethikai tudomány-e a közgazdaságtan? I-II.*”, *„Katolikus Szemle”*, 1927/6. szám. 340-341. old.

¹²² A Német Történelmi Iskola háttérbe szorulásában szerepe volt a gyors professzionalizációnak, a matematikai szigor erősödésének, a mechanikus egyensúlyi elemzés előtérbe kerülésének. Ez együtt járt a tudományos

történeti iskola rovására írható, de „... *ma már Németországban az elmélet reneszánszát éli és sorra jelennek meg a dogmatörténeti munkák, hogy az elmélet elejtett fonalát ismét felvegyék.*”

123

Heller szerint a történeti iskolával szemben viszont az absztrakt elméleti irány szép eredményeket ért el: ami eredményünk van, azt mind neki köszönhetjük. Ezen elméleti irány érdeme, hogy nem veszítettük el a gazdasági alapjelenségek összefüggései iránti érzékünket. Bár az absztrakt- és a történeti elmélet iránya közti ellentét túlságosan kiélezett, de a „*homo oeconomicus*” és a „*homo christianus*” között csak módszertani eltérés van. Az absztrakt elmélet híveitől ugyan távol áll, hogy az etikai szempontot teljesen kirekesszék, ám, ha a gazdasági folyamatok lényegét ki akarják hámozni, első körben el kell vonatkoztatni nemcsak az etikai, hanem a történeti tényezőktől is. Az alapjelenségek felderítése ugyanis specializálódást kíván, így szükségszerűen a „*homo oeconomicus*” -ra kell neki koncentrálnia. A közgazdasági elméletnek egészen más a nézőpontja, mint a gazdasági politikának, tehát szükségszerű a kettéválasztás. Rátérve a gazdaságpolitika szintjére, itt már érvényesül az, hogy a gazdasági cselekvés nem áll magában, itt már lehet érvényesíteni az etikai követelményeket.¹²⁴ Max Weber is síkra szállt a közgazdaságtan etikától való mentesítése érdekében: szerinte az erkölcsi ítéletek szubjektívek, így tudománytalanok is egyben. A történeti iskola legfőbb mulasztása, hogy figyelmeztetnie kellett volna az elmélet embereit, hogy absztrakcióik még sok kiegészítésre szorulnak, ha gazdasági politikát akarnak rájuk építeni.

Ezen kiindulásból adódóan a makroökonómia két háború közötti megújulásához – a gazdaságelmélet és az ökonometria „ikerforradalmából” – a német tudományosság csak később csatlakozott és abból csekélyebb mértékben vette ki részét. Olyan szerzők, mint Adam Tooze¹²⁵, vagy Bekker Zsuzsanna¹²⁶ arra hívják fel a figyelmet, hogy a konjunktúrakutatásban az amerikaiak (Fisher, Mitchell), a mennyiségi pénzelmélet terén az angolok (Marshall, Keynes), a nemzeti jövedelemszámítás vonatkozásában az ausztrálok, a foglalkoztatással, jövedelemeloszlással kapcsolatos számítások területén a svédek (Wicksell, Ohlin), végül az

---

megközelítéssel, hogy a normákat, értéket, interpretációkat, valamint a holisztikus felfogás ihlette metaforákat egyre inkább száműzzék a „tisza közgazdaságtan” világából. Utóbb M. Bronfenbrenner amerikai közgazdász ebből a perspektívából a történeti iskolát a modern közgazdaságtan hibernált antitéziseként határozta meg. (MADARÁSZ Aladár: „*Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből.*” „*Közgazdasági Szemle*”, XLIX. évf., 2002, október, 845–846. old.)

¹²³ HELLER Farkas: „*Ethikai tudomány-e a közgazdaságtan? I-II.*”, „*Katolikus Szemle*”, 1927/6. szám. 341. old.

¹²⁴ U. o. 343-344. old.

¹²⁵ TOOZE, Adam J.: „*Statistics and German State, 1900–1945*”, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 11-16. old.

¹²⁶ BEKKER Zsuzsanna: „*A magyar gazdaságelméleti gondolkodás új generációja az 1930-as években*” In: DÉVÉNYI Anna–RAB Virág: „*Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében.*” Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2007, 9-29. old.

ökonometria és a módszertan területén pedig a hollandok (Tinbergen) és a norvégok (Frisch) már korábban megelőzték a németeket. Mindehhez a szovjet kísérlet is hozzájárult a maga részét, amennyiben az ekkor kezdődő tervgazdálkodás a nemzeti számlák kialakítását tette szükségessé.¹²⁷ Ezekkel az országokkal szemben Tooze szerint a németek csak az 1920-as években kezdték el artikulálni a saját makroökonómiai koncepciójukat, ám ekkor is ignorálták Anglia és Cambridge szerepét. (Német nyelvterületen a makroökonómiai forradalomban inkább az osztrák iskolából induló Joseph Schumpeter játszott katalizátorszerepet.) A hagyományosabb német perspektívában az új típusú nemzetgazdaságot igazi globális jelenségnek látták, azzal együtt, hogy a weimari rendszer az adott szituációban akaratlanul is egyfajta közvetítő szerepet játszott a kapitalista Nyugat és az államszocializmussal kísérletező Kelet között.

Mindenesetre a Német Történelmi Iskola a „forradalom felülről” -országokban gyakorlati szociálpolitika terén annyit ért, hogy az első világháború végén, illetve azt követően a berendezkedő új rendszerek első lépéseként felállították az ezt koordináló intézményeket. Németországban ez a feladat alapvetően a munkaügyi-, míg Magyarországon a népjóléti tárcára hárult. A birodalmi munkaügyi minisztérium („*Reichsarbeitsministerium*”) 1919. február 13-án a Scheidemann-kormány idején jött létre. A magyarországi népjóléti minisztérium kezdetei pedig az 1917 júniusára, az Esterházy-kormány időszakára nyúlnak vissza. A későbbiekben a két minisztériumot a saját hazájában katolikus tárcának tekintették.¹²⁸

2.1.2. Parasztság a nemzet-, és a „szociálpolitika” célkeresztjében

A Német Történelmi Iskolának egyik fontos szárnyát jelentette az agrárpolitikai iskola, amelynek kifermálódása tulajdonképpen Wilhelm Roscher 1859-ben megírt „*Nationalökonomik des Ackerbaues*” című művével¹²⁹ vette kezdetét. Ennek a szárnynak vezéralakjává a századfordulótól kezdve egyre inkább Max Sering nőtte ki magát, aki ezt a

---

¹²⁷ Wassily Leontieff-et ez inspirálta – a már az USA-ban befejezett – input-output modelljének kidolgozásában, ami minden tervgazdasági rendszernek a matematikai alapját jelenti.

¹²⁸ Noha az intézményülés előzményeinek mindenképpen a katolicizmus ellen fellépő Bismarck szociálpolitikai intézkedései tekinthetők: 1883-ban a betegbiztosításról, 1884-ben az üzemi baleseti biztosításról, az 1889-ben pedig az öregségi és rokkantsági biztosításról született törvény. A jóléti államnak ezt a kiterjesztését a „vaskancellár” utódai is folytatták: 1911-ben a fenti három törvényt egyesítették és hatályukat a munkásokon kívül kiterjesztették az alkalmazottakra is. A weimari köztársaság időszakát tekintve pedig 1927-ben sor került a munkanélküliek biztosításának bevezetésére. Ez a tendencia – ha szerényebb léptékben is, de – a Monarchiában is tetten érhető volt: Ausztriában 1888-ban, Magyarországon 1891-ben rendelkeztek a betegbiztosítás bevezetésére. Nálunk a két világháború között az 1928. évi 40. tc. volt az, ami először intézkedett szélesebben az öregségi és rokkantsági biztosításról.

¹²⁹ ROSCHER, Wilhelm: „*Nationalökonomik des Ackerbaus*”, Cotta'scher Verlag, Stuttgart, 1861, 546 old.

szerepet egészen a nemzetiszocialista uralom elejéig betöltötte. Ezen tagozatnál is a fősodorra jellemző történelmi-etikai iránynak a megalapozásáról volt szó, amely a mezőgazdaságot különleges ágazatnak tekintve az ökonómiát jócskán összemosta a szociálpolitikával.¹³⁰ Az e körhöz tartozó agrárközgazdászok a maguk tankönyvszerűen megírt „Agrarpolitik” - kötetekkel igyekeztek letenni névjegyüket a konzervatív értékek mellett. Czettler Jenő fel is sorolja a nevesebb német szerzőket, akik Roscher nyomdokain haladtak: Theodor von der Goltz, Adolf Buchenberger, Lujo Brentano, Max Sering, Friedrich Aereboe. Az első világháború előtt az agrárpolitikai iskola Németországon kívül is számos hívet szerzett. Itt mindenekelőtt az osztrák Siegfried von Strakosch, a svájci Ernst Laur, a francia Charles Gide, Jules Méline, Henri Brun, valamint az amerikai Hawthorne, Lunquist, Carwer nevét kell megemlíteni. Olaszországban az inkább gyakorlati, mint elméleti közgazdászoknak számító Acerbo, Tassinari, Serpieri, Lorenzoni tartozott e táborhoz.¹³¹ Míg a nyugati népeknél inkább az agrárszociológiai irány dominált, addig a németeknél a kimondottan agrárpolitikai. Ez abból is adódott, hogy sok kis 18. századi német fejedelemség számára – mivel hiányoztak a nagyhatalmi politika folytatásához az eszközök – egyedül az agrárpolitika jelentette azt a területet, ahol a fejedelem eljátszhatta népének atyja szerepét. A német agrárpolitikai iskola természetesen Magyarországot sem hagyta érintetlenül és itt legjelentősebb követőkként Czettler Jenő, Gaál Jenő, Mattyasovszky Miklós, Buday László, Bernát István, Kenéz Béla nevét kell megemlíteni.¹³²

Mennyiben érintette mindez a parasztságot? Látni kell, hogy a napóleoni háborúk után Poroszországban Theodor von Schön kelet-poroszországi tartományi elnök („Oberpräsident”) – aki Stein, Hardenberg mellett az akkori porosz reformok legfőbb atyjának számított – angol mintára a nemcsak a jobbágyi viszonyokat, hanem a teljes parasztságot is felszámolta volna. A Thaer-tanítvány Christian Scharnweber is a parasztok számának egyynolcadára való csökkentését tartotta volna kívánatosnak. (Ez volt az az időszak, amikor a szárazföldi blokád

---

¹³⁰ Fertő Imre agrárközgazdász szerint ennek a fajta agrárius fundamentalizmusnak a tételei a következők: 1. A mezőgazdaság a legalapvetőbb foglalkozás az emberi társadalomban, minden más foglalkozás tőle függ. 2. Ha a mezőgazdaság fejlődik, a nemzetgazdaság is prosperál. 3. A földművesek jobb polgárok, akik magasabb erkölcsi színvonalon állnak és jobban kötődnek a hagyományos értékekhez, mint más emberek, ezért a nemzet erkölcsi és társadalmi karaktere elsősorban tőlük függ. 4. A családi gazdaságokat meg kell őrizni, mert a nemzeti örökség alapvető részei. 5. A mezőgazdálkodás nem csupán egy foglalkozás a sok közül, hanem egyben sajátos életforma is. 6. A föld tulajdona azé legyen, aki azt megműveli. 7. Aki földműves akar lenni, akadály nélkül meg tudja tenni. 8. A földműves egyben saját főnöke is legyen. 9. A családi gazdaság egyben a legalapvetőbb családi egység, ahol a család együtt dolgozik, imádkozik. 10. A nemzetgazdaság akkor fog prosperálni, ha a földművesek által képviselt munkaerő és egyéb értékek áthatják az egész társadalmat. (FERTŐ Imre: „Az agrárpolitika modellje”, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 20. old.)

¹³¹ CZETTLER Jenő: „Agrárpolitika I. kötet”, Stephaneum, Budapest, 1945, 39-55. old.

¹³² U. o. 66. old.

megszüntetését követően a kelet-elbai tartományok a legtöbb gabonát Angliába exportálták.) Ennél parasztpártibb álláspontot képviselt Friedrich von Raumer kamarai igazgató, aki szerint ez a vidék elnéptelenedésével járt volna és a parasztság egy viszonylag széles körének megóvását szerette volna elérni, még ha ennek sokak szerint is az intenzív művelésre való áttérés látta volna a kárát.¹³³ A másik oldalon viszont a napóleoni háborúkból azt tanulságot szűrték le, hogy a parasztra a hadsereg szempontjából is szükség van, a paraszt a legjobb katonanyag, hiszen akkori ipari forradalom viszonyai között egy városi proletárokból álló hadsereg nem lett volna ütőképes. Mint tudjuk, egy számában jelentősen lecsökkent parasztság lett a végeredmény. Utóbbi megítélése a 19. század utolsó harmadára még inkább javult, mihelyt Anglia példaképből ellenséggé vált és ezzel összefüggésben – a klasszikus közgazdaságtan egyfajta antitéziseként – a történeti iskola felfedezte a parasztságnak a nemzetállam szempontjából való további hasznos tulajdonságait.

A kelet-elbai tartományokban mindennek a gyakorlatba való átültetésével kapcsolatban azonban két komoly probléma volt: 1. Hogyan teremtsenek erős parasztságot? Honnan vegyenek parasztokat? 2. A nagyarányú vidéki elvándorlás, valamint – Lengyelország felosztásából adódóan – a lengyel munkások növekvő foglalkoztatása következtében ezeket a területeket „nemzetileg veszélyeztetettnek” látták. E problémák közös megoldását a telepítésben látták, aminek együtt kellett járnia a nagybirtok „organikus” módon – azaz piaci-jogi aktusok útján – való lebontásával, megőrizve a régi elitek pozícióit.

A telepítésnél Éber Ernő, az 1930-as évek agrárszakírója szerint – szemben a pusztá parcellázással – alapvetően arról volt szó, hogy a földvásárlók valamilyen nagyszabású célt követve mentek idegen vidékre, ahol a telepesnek különleges jogai, kötelezettségei voltak.¹³⁴ Tehát, míg a telepítés tervszerű dolgot feltételezett, addig a parcellázás szabad gazdálkodást. Ráadásul a telepítés gyakran új települések létrehozásával járt, míg a parcellázásra a lakóhelyhez közel került sor és onnan művelték a földet. Német területeken a telepítési akciókat propaganda célokból hatásosan alá lehetett támasztani az olyan történelmi párhuzamokra való utalásokkal, mint a nagy porosz katonakirályok, Mária Terézia, sőt az első német császárnak tekintett Nagy Károly hasonló tevékenységével. A földbirtok-politikában Poroszország inkább a telepítés, míg Magyarország a parcellázás útját járta. Jan G. Smit, a nyolcvanas évek holland kutatója szerint Poroszországban a szociálpolitika általában úgy jött itt a képbe, mint a

---

¹³³ HARNISCH, Hartmut: *„Kapitalistische Agrarreform und industrielle Revolution”*, Böhlau Verlag, Weimar, 1984, 368 old.

¹³⁴ ÉBER Ernő: *„Ésszerű birtokpolitika”*, ATHENAEUM Irodalmi és Nyomdai R-T. Nyomása, Budapest, 1935, 54-65. old.

nemzetpolitikai célok materiális alátámasztása. Az elsődleges a nemzetpolitika volt, ami mellett a szociálpolitika csupán az ebből a szempontból fontos társadalmi csoportok megerősítésének eszközét jelentette.¹³⁵

Porosz területeken az „életerős” parasztgazdaságok kialakítását célzó telepítésnél a technikai megoldást a járadékbirtokok kialakítása jelentette. Ehhez az elméleti alapokat Rodbertus tana adta, aki az agrárpolitikai iskolának is előfutára volt. Ennek az volt lényege, hogy mivel a föld, mint termelési tényező – nem szaporítható jószág és – nem tőke, ezért nem terhelhető kamattal, csak járadékkal. Az így életre hívott járadékbirtokoknál – mai terminológiával élve – tulajdonképpen egyfajta „lizingelésről” volt szó, ahol a családok teherviselő képességéhez igazodva alakítottak ki „életerős” gazdaságokat fiatalabb paraszti sarjak, „*Landarbeiter*” -ek számára.¹³⁶ Ennek az időszaknak a telepítéseinél azért fontos volt az önerő felmutatása, még ha a járadékbank („*Rentenbank*”) jelentős állami támogatásban is részesült. Ám igazából a földár változása volt az, ami a telepítések alakulását az egy-egy országrészben meghatározta. Alacsonyabb árfekvésnél nagyobb lendületet kaptak a telepítések, magasabb árnál pedig stagnálás következett be.

Kanyarodjunk ezek után vissza a nemzetpolitikai aspektushoz, hiszen a fenti konstrukciókkal a nemzeti célokat kellett alátámasztani. Ebből a szempontból a kelet-elbai területeken a lengyelkérdés volt az, amire leginkább reflektálni kellett. Hiszen azzal, hogy az iparosítás elszívta a vidéki munkaerőt, az elvándorlástól kiürült területeken csakhamar megjelent az olcsó lengyel munkaerő. Friedrich von Schwerin a poseni telepítési bizottság propagandarészlegének („*Gesellschaft für Förderung der inneren Kolonisationen*”) – GFK vezetője szerint – amely akcióra később majd részletesebben kitérek – bár kétségtelen, hogy az „ipari állam” viszonyai között előbb-utóbb megindul a parasztok városba áramlása, ám arra kell törekedni, hogy az utóbbiak ne szlávok legyenek. Schwerin baltikumi példákra (Riga, Reval, Dorpat, Mítai, Libau) hivatkozva leszögezi, hogy ahol a német városoknak nincs meg az a paraszti hátszögük, ahonnan megfelelő népi utánpótlást kaphatnak, ott megváltozik az etnikai összetétel. Ez azért volt gond, mert a három balti tartományban (Letland, Livland, Kurland) a

---

¹³⁵ SMIT, Jan G.: „*Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein.*”, Kassler Schriften zur Geographie und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983, 19-20. old.

¹³⁶ A járadékbirtok-rendszer lényegét talán Fellner Frigyes írja le a legjobban. Ennek három fontos eleme van: a járadékbirtok, a járadéklevél és a járadékbank („*Rentenbank*”). Mindenekelőtt egy eladó szükséges, aki felajánlja földjét ilyen célra és persze kellene jelentkezők is ezekre a parcellákra. Továbbá kell egy intézmény is, amely kialakítja a járadékbirtokokat. A járadéklevelek fedezetét az illető birtok jelenti és megváltásuk a tőzsdén lehetséges. A járadékbank beszedi a járadékbirtok-tulajdonosoktól a járadékot és a járadéklevelek ellenében kifizeti azt a tulajdonosoknak. (FELLNER Frigyes: „*A járadékbirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon*”, Franklin, Budapest, 1900, 43-72. old.)

német elem – amelynek aránya összességében 6,9%-ot tett ki – főként a városokban koncentrálódott. Az említett városokban a 19. század utolsó éveiben már 16-26% között volt az észtek, lettek, szlávok hányada.¹³⁷

Mi volt ezzel a baj? Az, hogy a korábban Lengyelországhoz tartozó területeken az új alattvalók beintegrálására – ellentétben a Monarchiával – az iskolaügy nem tűnt járható útnak, hiszen itt nem bevándorolt, gyökértelen tömegekről volt szó. Hans Delbrück, a porosz rendszer korabeli apológétája szerint ez az adott körülmények között azt vonta volna maga után, hogy kétnyelvű lengyel középosztály jön létre, miközben a lengyel környezetben élő német gyerekek nem tanulják meg jól az anyanyelvüket. Ezért Delbrück a németesítés egyetlen eszközét a telepítésben látta.¹³⁸ Magyar viszonyok között viszont Rubinek Gyula úgy látta, hogy a telepítés nálunk nem mozdítaná elő magyarosodást, mert a kisbirtokos elem erre eleve nem alkalmas. Olyannyira, nem, hogy egyes községek nemzetiségi vidékeken teljesen beolvadtak az illető nemzetiségbe. A magyar állameszme terjesztésének szerinte két módja van: vagy középbirtokosok telepítése – amely réteg nemzetiségi vidékeken ennek a gondolatnak mindig szilárd oszlopa volt –, vagy a magyar nyelvű oktatás kiterjesztése.¹³⁹

Még csupán Posenre, mint a konzervatív német parasztpolitika fő kísérleti laboratóriumára szeretnék itt utalni.¹⁴⁰ A poseni akció azért fontos, mert – a Rodbertus-i elmélet alapján létrehozott járadékbirtokokra építve – ennek során próbálták kikísérletezni azt a módszert, aminek segítségével be akarták népesíteni paraszttal az elvándorlás nyomán kiürült kelet-elbai tartományokat. Ha ugyanis a porosz állam egy felemelkedő nagyhatalom szerepét akarta eljátszani, akkor mindenképpen szükséges volt számára, hogy homogenizálja a különböző időpontokban uralma alá került tartományokat. Bár ezen területek kulturálisan kétségtelenül a protestáns Észak-Németország részét alkották, ám vidéki struktúrák tekintetében – értve ez alatt a nagy- és birtok, a városiak–vidéki, a németek–lengyelek az arányát – már nagy különbségek voltak. A fő kérdés tehát az volt, hogy honnan vegyenek parasztokat, hogyan teremtsenek parasztgazdaságokat?

---

¹³⁷ SCHWERIN, Friedrich von: „Die Bedeutung der Grundbesitzverteilung vom nationalen Standpunkt aus (Neudruck eines 1913 erschienen Aufsatzes)”, Deutsche Landbuchhandlung, Berlin, 1939, 10. old.

¹³⁸ DELBRÜCK, Hans (1894): „Die Polenfrage”, Verlag von Hermann Walther, Berlin, 11-20. old. <https://archive.org/details/diepolenfrage00delbgoog> Letöltés: 2015.04.05. 08.57.

¹³⁹ RUBINEK Gyula: „Telepítés és földbirtokpolitika”, Budapest, „Pátria” Irod. Váll. és Nyomdai R. T. Könyvkereskedése, Budapest, 1905, 28-39. old.

¹⁴⁰ Ha pontosak akarunk lenni, a telepítési akció Nyugat-Poroszországra is kiterjedt, ami egy külön közigazgatási egység volt. Német szemmel Posen egy fontos mezőgazdasági terület volt, mint számunkra a Bácska. Nyugat-Poroszország pedig a keletporosz enklávét felé biztosította az összeköttetést. A másik oldalon Poznan „Nagy-Lengyelországot”, a lengyel állam és egyház bölcsőjét jelentette, Pomerellen, azaz Nyugat-Poroszország pedig a tengerhez való kijárat szempontjából volt fontos.

Az indító lökést Eduárd von Flottwell, az 1830. évi lengyel felkelés nyomán létrehozott új porosz provincia tartományi elnöke adta. A Kelet-Poroszországból származó jogász végzettségű Flottwell a porosz királynak arra tett javaslatot, hogy hozzanak létre állami alapot az eladósodott lengyel nemesi nagybirtok felvásárlására és arra telepítsenek német parasztokat. A németellenesség fő bázisát ugyanis a nemességben és a katolikus klérusban látták, amit semlegesíteni akartak. Az elgondolásnak kedvezett az a tény, hogy pont az az időszak volt, amikor a gabonaárak tartósan estek a világpiacon.

Flottwell tervének megvalósításáig azért mintegy ötven évet kellett várni, amikor 1886-ban létrejött a Királyi Porosz Telepítési Bizottság, ami, mint azt a név is mutatja, (*„Königliche Preussische Ansiedlungskommission für Posen und West-Preußen”*), egy állami akciót takart.¹⁴¹ A technikai megoldást a már említett járadékirtokok jelentették. Ezek alapításának lehetőségét 1890-ben az egész birodalomra kiterjesztették, sőt Werner Sombart javaslatára az állam is beszállt a finanszírozásba. Ebben nyilván ösztönző szerepe volt az orosz–francia közeledésének is. A századfordulót követően pedig a lengyelkérdésben kevésbé érintett tartományokban, így például Pomerániában, Kelet-Poroszországban, Sziléziában is telepítési magántársaságok alakultak. Közben magában Posenben a telepítés nem érte el célját, hiszen a lengyelek a porosz módszereket lemásolva megszervezték magukat és több német nagybirtok került felparcellázásra, mint lengyel.¹⁴²

Az 1918 előtti Magyarországon a poseni telepítéshez volt hasonló nagyszabású vállalkozásnak volt mondható a 19. század utolsó éveiben az Egán Ede által irányított kárpátaljai hegyvidéki akció. Ennek az ugyanolyan paternalista tőről fakadó kezdeményezésnek célja az volt, hogy ezen az elmaradott területen tej- és hitelszövetkezetek elterjesztésével a lakosságot rászoktassák az okszerű gazdálkodásra.¹⁴³ Bár az akció nem célozta közvetlenül a magyar etnikum erősítését,

---

¹⁴¹ A telepítés főbb szervei a következők voltak: általános bizottságok (*„Generalkommissionen”*), a betelepítési bizottság (*„Ansiedlungskommission”*), a Belső Kolonizáció Támogatására Létrejött Társaság (*„Gesellschaft für Förderung der inneren Kolonisationen”* – GFK). A betelepítési bizottság Posenre és Nyugat-Poroszországra vonatkozóan látta el a koordinációt. Az általános bizottságok a szakfelelősökkel, helyi megbízottakkal a szociálpolitikát valósították meg. A GFK-ra a propaganda, az összekötő szerep hárult. (SMIT, Jan G.: *„Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein.”* Kassler Schriften zur Geographie und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983, 34-35. old.)

¹⁴² A poseni akcióról a korabeli magyar közvéleményt gróf Széchenyi Imre tájékoztatta, aki azon kevesek közé tartozott, akik helyszínen tájékozódtak az események iránt. (SZÉCHENYI Imre: *„Telepítési törekvések Németországban”,* az „Országgyűlési Értesítő” KÖ- és Könyvnyomdája Részvénytársaság, Budapest, 1893, 149 old http://mtdat.hu/books/Telepitesi_torekvesek.pdf Letöltés: 2013.02.06. 8.33.)

¹⁴³ BRAUN LÁSZLÓ: *„A hegyvidéki akció első éveit Egán Ede irányítása alatt”,* „Új nézőpont”, 2017. 4. évfolyam. 2. szám 105-132. old.

de a nemzetpolitika annyiban tetten érhető volt, hogy az a ruténokat, mint – Bartha Miklós szavaival élve – az államnemzethez leghívebb nemzetiséget igyekezett megsegíteni.¹⁴⁴

2.1.3. Szűk körű agrárreformok 1918 után

Ha a Német Történelmi Iskola – mint tudományos elméleti irány – az 1920-as évekre kudarcot vallott is, de tanításai – az osztrák marginális iskoláéval együtt – nagy hatással voltak a 19. század végén formálódó kelet-európai paraszti ideológiákra és parasztpártokra. Ugyanis a térségben az 1990-es években lezajlott rendszerváltás hatására utólag több szerző látta úgy, hogy annak idején az orosz narodnyikok mellett leginkább a német professzorok voltak azok, akik a legtöbb szellemi muníciót adták ezen pártok létrejöttéhez. (Mint ahogyan Csajanovot, a NEP főideológusát is a német, az osztrák tanok, valamint a svájci Laur tézisei ihlették neopopulista eszmerendszere megalkotására.)¹⁴⁵ Az 1918 utáni impériumváltások idején pedig ezek a parasztpártok kezdeményezték az új „parasztdemokráciákban” a földreformokat az idegen etnikumú földbirtokosok ellen.

Kérdés, hogy hogyan érintette mindez magát Németországot és általában a „forradalom felülről” -országokat? Porosz-Németország első világháborús veresége, a weimari köztársaság kikiáltása, az önálló lengyel állam létrejötte, valamint a határok megváltozása mindenképpen arra kényszerítette a konzervatív beállottságú német agrárpolitikát, hogy felülvizsgálja a lengyel- és ezzel együtt a parasztkérdéshez való korábbi hozzáállását. A német agrárpolitikusok szemszögéből az I. világháború legfontosabb következménye a poseni projekt semmissé válása jelentette, amit ők azért sikertörténetként értékelték és ahonnan megkezdődött a telepések visszaáramlása. (A háború után 1,5 millió ember kényszerült vissza a birodalomba, főleg Posenből és a Baltikumból.¹⁴⁶) Ilyen körülmények között magától értetődő volt a kelet-európai földreformok elutasítása, amiket a Max Sering professzor, a háború előtti porosz telepítések

---

¹⁴⁴ „... Nem politikából, nem számításból, nem opportunizmusból magyarok, hanem igaz, jó magyarok, miként a székegy, miként a kun, miként az örmény, miként a művelt zsidó születésüknél, véralkatuknál, jellemükénél és egész mivoltuknál fogva. Magyarok, annál a mindenható ambícióknál fogva, mely miatt szerencsétlenné éreznék magukat, ha nem magyarok volnának. Magyarok, a természeti törvények azon ellenállhatatlan erejével, mely a fajjellegét hozzáforsztja az élethez és annak minden nagy értékéhez...” (BARTA Miklós: „Kazár Földön”, Budapest, 1901. november hó, 177-178. old. mtdaportal.extra.hu/books/kazar_foldon.pdf letöltve: 2019.08.26.17.57.)

¹⁴⁵ BRUISCH, Katja: „Historizing Chayanov. Intellectual and Scientific Roots of the Theory of Peasant Economy.” In: MÜLLER, Dietmar–HARRE, Angela (Eds.): „Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes”, Studien Verlag, Wien–Innsbruck–Bozen, 2011, 96-113. old.

¹⁴⁶ BOYENS, Friedrich Wilhelm: „Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Erster Band: Das Erbe Max Serings.” Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959, 88. old.

atyja a kisebbségi sérelmek hangoztatásával egyfajta „civilizációk háborújaként” állított be. Ez jól kiderül abból a Sering-féle műhely által szerkesztett könyvből, amely a térségben lezajlott agrárátalakulásról nyújt tablót, miközben a művön végighúzódik a „földreformnak”, mint olyannak a „telepítéssel” való következetes szembeállításával.¹⁴⁷

Ebben Sering áttekintve a háború utáni agrárreformokat, mindenekelőtt Németország, Ausztria, Magyarország és Finnország politikáját értékeli pozitívan, amennyiben ezekben az országokban megmaradtak a történelmi és jogi kontinuitás¹⁴⁸ talaján, és megelégedtek kisebb kiigazításokkal. (A legnagyobb mértékű kisajátításokra egyébként a balti államokban került sor.) Hermann Kallbrunner korabeli osztrák szakíró is úgy látja, hogy míg a földreformok előestéjén Közép-Európa nyugati felének agrárstruktúráját a kis- és közepes gazdaságok dominálták, addig a keleti fél szerkezetét a nagybirtokok és a törpeüzemek határozták meg.¹⁴⁹ Jórészt ezzel is összefügg, hogy a földreform során a régió nyugati felében, elsősorban Németországban, Ausztriában, továbbá Magyarországon a nagybirtok kisajátításának mértéke kicsi volt. Ez az arány 1928 végéig Kelet-Németországban 2, Magyarországon 7% volt, Ausztriában pedig a területnek csak törtrészét tette ki.¹⁵⁰ A keleti agrárreformokhoz képest – amelyeknél főleg a kisparaszti gazdaságok kiegészítésére törekedtek – a másik fontos különbséget az jelentette, hogy a cél itt sokkal inkább az önálló üzemek számának szaporítása volt.¹⁵¹

Bár Sering kétségtelenül elmarasztalta a kelet-európai földreformokat – amennyiben azok a német birtokosok javainak kisajátításához vezettek és semmissé tették az ígéretes poseni

---

¹⁴⁷ SERING, Max: „*Die agrarischen Umwälzungen im außerrussischen Osteuropa*”, Walter de Gruyter&Co., Berlin und Leipzig, 1930, 492 old.

¹⁴⁸ A korabeli Magyarországon például szívesen is hivatkoztak arra, hogy nálunk a földreform ügye végső soron egy bíróság – az Országos Földbirtokrendező Bíróság – hatáskörébe tartozik, ami pártatlanságot sugallt. Hiszen elvileg így jobban el lehetett tekinteni a pártpolitikai vonatkozásokról. A szomszéd országokban ezzel szemben a földreform lebonyolítása mindenhol más-más szerv hatáskörébe tartozott. Míg Csehszlovákiában az Állami Földhivatal volt ezzel megbízva, Jugoszláviában pedig erre külön földreform-minisztériumot hoztak létre, addig Németországban a Birodalmi Munkaügyi Minisztérium – ezen belül Poroszországban a földművelésügyi minisztérium – volt ebben az illetékes.

¹⁴⁹ KALLBRUNNER, Hermann: „*Die Landwirtschaft der mitteleuropäischen Staaten*”, Industrieverlag Spaeth&Linde, Wien–Berlin, 1929, 31–33, 34. oldal

¹⁵⁰ SERING, Max: „*Die agrarischen Umwälzungen im außerrussischen Osteuropa*”, Walter de Gruyter&Co., Berlin und Leipzig, 1930, 28. o

¹⁵¹ Magyar vonatkozásban Tanka Endre a szűkkörű földreform ellenére úgy látja, hogy az 1945 előtti birtokpolitika „értékalapú” volt, amennyiben a nemzeti közérdeket próbálta érvényesíteni, szemben az 1945 utáni „haszonelvű” vonallal. Tanka szerint ez a politika tudatosan a föld valós társadalom- és gazdaságszervező közfunkcióinak a működtetésére törekedett. Egyebek között hangsúlyozta: a föld egyben az állam területe. A birtokpolitika vezérvonal volt a nagybirtok-rendszer közérdekű intézményekkel való korlátozására és rákényszerítésére, hogy földalapja jelentős hányadát – fokozatosan – adja át a kis- és középparasztságnak. (TANKA Endre: „*A föld miért nem azé, aki megműveli?*” in ANDRÁSFALVY Bertalan–ÁNGYÁN József–MÁRAI Géza–MOLNÁR Géza–TANKA Endre: „*A magyar föld sorsa*”, AGROINFORM Kiadó, Budapest, 2017, 55-56. old.)

projektet –, ám a másik oldalon éppen ő volt az, aki az első világháborús német vereségért az „ipari államot” tette felelőssé, mondván, hogy ez sodorta Németországot az egész világon konfliktusokba. Vissza kell térni tehát az „agrárállamhoz” („*zurück zum Agrarstaat*”) és valami hasonló vállalkozásba kell kezdeni, mint azt a győztes utódállamok tették. Ebben az összefüggésben a telepítést még aktuálisabbnak látta, mint korábban. Tehát fel kell pörgetni a telepítéseket, azokba jobban be kell vonni a „*Landarbeiter*” -eket. Mindehhez a jogi kereteket a már új szociáldemokrata érában hozott 1919. évi birodalmi telepítési törvény („*Reichssiedlungsgesetz*”) adta, amit „*Lex Sering*” -ként is szoktak emlegetni. Nyilvánvaló, hogy a szociáldemokrata és nacionalista érdekek találkoztak a „junker-osztály” meggyengítésében, a nagybirtok lebontásában. Ezért a folyamat gyorsítása érdekében a telepítéssel kapcsolatos szervek közé egy új intézményt iktattak be, a nagybirtokosok földleadási kényszertársulását („*Landlieferungsverband*”). A „*Landarbeiter*” -ek mellett a telepések másik fő bázisát a menekültek adták, mellettük a nyugati tartományokból jöttek csak kisebb hányadot jelentettek.¹⁵²

Ám a telepítések folytatásának politikájánál most már valamilyen szinten fontos volt elvonatkoztatni az ún. „lengyelkérdéstől”. Ha az előbbi metódust 1914 előtt olyan magyar agrárpolitikusok, mint például Rubinek Gyula, azzal utasították el, hogy az számunkra túl drága megoldás lenne¹⁵³, úgy ennek igazságára most már Németországban is rá kellett jönni. Nem véletlen, hogy később, a harmincas évek gazdasági válsága idején elindított „Keleti Segítségneél” („*Osthilfe*”) is – ahol adósságmentesítés fejében a nagybirtok köteles volt területe egy részét telepítésre átengedni, a maradékon pedig modernizálnia kellett a gazdálkodást – az volt az alapdilemma, hogy mi az olcsóbb: a nagybirtokok adósságmentesítése vagy a telepítés? Mivel ebben az időben a 19. századi nyomvonalon haladó belső kolonizációnak” („*innere Kolonisation*”) nem voltak meg a feltételei, illetve a „telepések gondozásának” intézményes formái háttérbe szorultak, a telepítés fanatikus hívei bedobták a „primitív telepítés” („*Primitivsiedlung*”) jelszavát, ahol a telepések alacsony életnívón önmagukra voltak utalva.¹⁵⁴

---

¹⁵² A Telepítési Bizottság korábbi orgánumait tekintve az általános bizottságok átalakultak kultúr hivatalokká, a betelepítési bizottság – amelynek a hatásköre Posen-re terjedt ki – egyelőre még megmaradt, ám 1924-ben ez is megszűnt. A GFK bár hivatalosan továbbra is működött, de egyre inkább háttérbe szorult. (SMIT, Jan G.: „*Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein.*” Kassler Schriften zur Geographie und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983, 44–58. old.)

¹⁵³ RUBINEK Gyula: „*Telepítés és földbirtokpolitika*”, Budapest, „Pátria” Irod. Váll. és Nyomdai R. T. Könyvkereskedése, Budapest, 1905, 16. old.

¹⁵⁴ Hans Raupach, a későbbi nyugatnémet társadalomtörténész fiatalkorában maga is kezdeményezett ilyen akciót Rügen szigetén, de arra már nem emlékezett, hogy szabadultak meg a fenyegető csódtól. Arra viszont igen, hogy a kísérlet milyen légkörben zajlott („*psychologische Lage der Experiment*”). (RAUPACH, HANS: „*Der interregionale Wohlfahrtsausgleich als Problem der politik des Deutschen Reiches*” In: CONZE, Werner–

Az 1914 előtti kelet-elbai telepítéseknél két tényező határozta meg, hogy ebben az egyes körzetekben meddig ehetett elmenni: a lengyel nagybirtok megléte és a német nagybirtok eladósodottsága. A „belső kolonizáció” finanszírozása Posen-ben és Nyugat-Poroszországban állami pénzekből történt, a többi kelet-elbai tartományban járadékbirtokok révén, ám ez nem tette lehetővé a telepesbirtokok nagyarányú szaporítását. 1916-ban a birodalom létrehozott egy telepítési alapot, amely „áthidaló hitelek” („*Zwischenkredit*”) bocsátott az igénylők rendelkezésére, de ennek a konstrukciónak az infláció vetett véget. 1918 után Poroszországnak egymagának kellett az „áthidalási hitelekről” gondoskodni, ebbe 1926-ban újra beszállt évi 50 millió márkával a birodalom. 1930. szeptember 17-én létrejött a „*Deutsche Siedlungsbank*”, amelynek 100 millió márkás alaptőkéjében Poroszország és Birodalom paritásos alapon képviselte magát.¹⁵⁵

Ami a „lengyelkérdést” és annak hiszterizálását illeti, kétségtelen, hogy az olcsó lengyel gabona beáramlásával és a vándormunkások megjelenésével a kelet-elbai nagybirtokon a „*Landarbeiter*” -eknek már 1914 előtt számottevő konkurenciával kellett számolniuk. Ám volt itt egy tudatos hisztériakeltés is, ahol állandóan a magasabb lengyel termékenységre hivatkoztak, azt szembesítve azzal, hogy a német arra az időre városlakó lett. Nem mulasztva el azt sem kihangsúlyozni, hogy a lengyelek a nyugati határaikra tömörítik az embereiket. Ezzel szerintük azt készítenék elő, hogy alkalomadtán a határ túloldalára, az elvándorlástól sújtott kelet-elbai tartományokra rátegyék a kezüket. A Sering-tanítvány Friedrich Wilhelm Boyens szerint a Piłsudski szócsövének számító „*Glós Prawdy*” („*Igazság hangja*”) című lap megszéllőztette, hogy lengyel oldalon készek támogatni az „*Anschluss*” -t, ha ennek fejében megkapják a tengerpartot.¹⁵⁶

RAUPACH, Hans (Hrsg.): „*Die Staats- und Wirtschaftskrise des Deutschen Reichs 1929/1933*”, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1967, 28. old.)

¹⁵⁵ FIEDERLEIN, Friedrich Martin: „*Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher.*” Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians - Universität zu Würzburg, Würzburg, 1966, 362. old.

¹⁵⁶ BOYENS, Friedrich Wilhelm: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Erster Band: Das Erbe Max Serings.*” Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959, 142. old.

2. tábla: A keleti tartományok telepítéseinek lengyel földreformmal való összehasonlítása Sering adatai alapján

Megnevezés	Kelet-Németország (1919–1928)	Lengyelország (1919–1927)
Gazdaságszám		
új gazdaságok	16 127	109 100
ebből: „életképes” méretűek	8 444	80 600
törpebirtok-kiegészítés	98 079	200 300
Terület, hektár		
új gazdaságok	190 101	967 900
törpebirtok-kiegészítés	119 441	445 800
együtt	309 542	1 413 700

Forrás: BOYENS, Friedrich Wilhelm: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Das Erbe Max Serings.*” Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959, 254. old.

Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy a húszas években a telepítés a keleti határ menti tartományokban volt legelőrehaladottabb. Sering mégis úgy találta, hogy 1928-ig az akkori Kelet-Németországban csak a töredéke valósult meg annak, mint Lengyelországban. A weimari idők telepítései eredményeképpen – 1919–1932 között – birodalmi szinten összességében 602 110 hektáron 57 457 gazdaság jött létre, melyek mintegy háromnegyede a keleti tartományokra esett.¹⁵⁷ (Az sem lehetet véletlen, hogy magyar viszonyok között a földreform első lépcsőjét a határ menti térségekben képzelték el, hogy kedvet csináljanak a határon túli magyaroknak a revízióhoz. Kerék Mihály, aki a Hóman Bálint támogatásával 1935-ben tanulmányutat tett a kelet-elbai tartományokban, később hasonló tervvel állt elő.¹⁵⁸) Viszont a Sering-féle összehasonlításnak talán van egy olyan olvasata is – ami szintén a Német Történelmi Iskola által képviselt paradigma zsákutcsás jellegét mutatja –, hogy Németországban nem voltak adottak a feltételek egy „földreformhoz”. Ez ugyanis a német „ipari állam” viszonyai közepette közgazdaságilag teljesen irreleváns lett volna, hiszen az – az esetlegesen mellette szóló társadalmi indokokat tekintve – nem csökkentette volna a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeit, és a politikai stabilitás biztosításához sem járult volna hozzá.¹⁵⁹

Viszont – arra az időre már túlhaladottnak ítélt – telepítések mellett érvként lehetett felhasználni a Szovjetunióban ekkor kezdődő kollektivizálást. Miközben a weimari

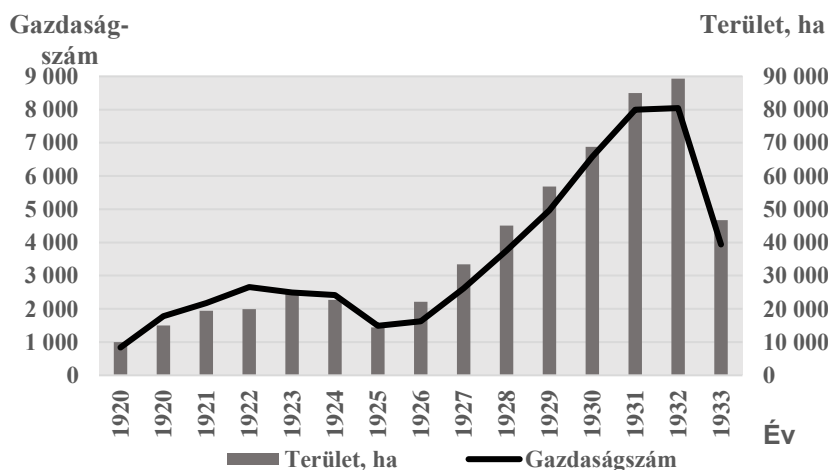
¹⁵⁷ HAUSHOFER, Heinz: „*Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II., Vom ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*”, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958, 271. old.

¹⁵⁸ KERÉK Mihály: „*A magyar földkérdés*”, MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, 1939, 423–432. old

¹⁵⁹ FERTŐ Imre: „*A földreformok politikai gazdaságtana*”, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2001, 6. old.

köztársaságban – különösen gazdasági, katonai körök részéről – nagy reményeket fűztek a szovjetekhez fűződő kapcsolatokhoz, Seringet az ottani események csak még jobban megerősítették kolonizáció iránti elkötelezettségében és úgy vélte, hogy Keleten mindenképpen egy parasztkból álló falra van szükség a „szlávok ellen”. Ezt csak a telepítések felfokozásával lehet megvalósítani, amely törekvést „népiségi harcként” („*Volkstumskampf*”) állított be. Sering az autarkia gondolatának erősítése céljából létrehozott Friedrich List Társaság („*Friedrich List-Gesellschaft*”) 1933 februári bad oynhausen-i konferenciáján a következőképpen érvelt a telepítés mellett: „*Könnyebb egy nagybirtokos családot likvidálni, mint hatvan parasztcsaládot.*”¹⁶⁰

1. grafikon: A porosz telepítések főbb adatai

Forrás: „*Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1933. Die Ergebnisse der ländlichen Siedlung in Preußen im Jahre 1933*”, Verlag des Preußischen Statistischen Landesamts, Berlin, 1934, 6-25. old.

Ugyanakkor akadtak olyanok is, akik a gazdasági válság idején – különösen a szanálásra folyósított „Keleti Segéllyel” való visszaélések hatására, ahol egyoldalúan a nagybirtoknak kedveztek – sokan a telepítésben készek lettek volna elmenni egészen a kelet-elbai nagybirtok teljes felparcellázásáig. Így Hans Schlange-Schöningen a „Keleti Segítség” birodalmi biztosa („*Reichskommissar für die Osthilfe*”) átlépte volna azt a Rubicont, ami a német „telepítéseket” a kelet-európai földreformoktól elválasztotta. Németországban különösen a Roosevelt-kormány farmsegítő programját tartották igen sikeresnek, azt egyenesen a friderizianusi műhöz hasonlították.¹⁶¹ Schlange-Schöningen erre a szakszervezeti vonal által proponált felvetésre úgy

¹⁶⁰ U. o. 272. old.

¹⁶¹ BOYENS, Friedrich Wilhelm–Lehnic, Oswald: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Zweiter Band: Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung*”, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1960, 35. old.

reagált, hogy ha a „reagrárosodásban” nem alkalmazkodnak az agrárpolitika által diktált feltételekhez, akkor csak agrárproletárokat teremtenek. Ám, ha már ez a helyzet, akkor már teremtsenek egy igazi – hivatásrendi kötöttségektől mentes – paraszti réteget. Ez már a „földreform” irányába való elmozdulást jelentett volna, ami már önmagában szitokszó volt.¹⁶² Ennek a kísérletének az eredménye a Brüning-kormány bukása, a „bárók kabinetjének” – Papen kormányának – megalakulása lett, valamint az, hogy a parasztok átmentek a nemzetiszocialista szavazótáborba. A nagybirtok direkt felparcellázása még Seringéknek is túl sok lett volna. Ám, mivel ki kellett fogni a szelet az elégedetlenség vitorláiból, jobban felpörgették a telepítést, ami éppen a hitleri hatalomátvételt megelőző években volt a csúcson.

2.1.4 Az agrárválságok „deflációs” finanszírozása

Ám a politikai intenciókon túl a parasztság megerősítése szempontjából fontosak voltak a gazdasági konjunktúrák is. Az agrárpolitikus Sering munkásságát mindenképpen meghatározta, hogy pályája a gabonaválság idején indult, amiben ő azért nagy lehetőséget látott az olcsó lengyel munkásokat alkalmazó keleti nagybirtokokat „organikus” úton való lebontására. Ezek helyén pedig minden erővel „életerős” parasztgazdaságokat igyekezett létrehozni, arra törekedve, hogy azokat „telepések gondozásával”, törzsörökléssel és az intenzív termelésre való rátéréssel megerősítse. A telepítések a válságok idején – a föld árának csökkenésével – általában nagyobb lendületet kaptak, míg konjunktúrák idején – amikor a föld ára nőtt – megtört ez a lendület és stagnálás állt be. Ebből a szempontból lényeges kérdés, hogy a Német Történelmi Iskola és agrárpolitikai iskola általában hogyan viszonyult a konjunktúrákhoz?

Elméleti háttérként itt fontos, hogy a Sering-tanítvány Constantin von Dietze a 19. század végi gabonaválságot és az 1929-es agrárválságot a Thünen-körök segítségével megpróbálta egységes rendszerbe illeszteni és ez alapján összefüggést találni a két krízis között.¹⁶³ (Thünen szerint az egyes városi piac ellátására berendezkedett mezőgazdasági területek „felhozatalát” az ettől való távolság határozza meg, amennyiben a termelési szerkezetet a szállítási költségek és áruk romlandósága függvényében alakítják ki. Tehát, míg a közelebb eső területeken – kisebb fuvardíjak mellett – inkább nehezen eltartható árukat, pl. zöldséget, gyümölcsöt termelnek, addig ettől távolodva inkább nagy tömegben szállítható,

---

¹⁶² FIEDERLEIN, Friedrich Martin: *„Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher.”* Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians - Universität zu Würzburg, Würzburg, 1966, 402. old.

¹⁶³ DIETZE, Constantin von: *„Deutschlands gegenwärtige Agrarkrise”*, Junker und Dünhaupt, Berlin, 1930, 28-34. old.

kevésbé romlékony javakra, pl. gabonára specializálódnak.) Mivel Dietze felfogásában a Thünen-féle városias mag nemzetközi-regionális méretekben is értelmezhető, így ezt a 18. században, a 19. század elején Anglia jelentette, azután, hogy felhagytak a mezőgazdasági termeléssel (bekerítés, gabona-törvények eltörlése). A 19. század közepétől aztán ez a „városias mag” fokozatosan kibővült, és a Berlin–Párizs–Glasgow háromszögre terjedt ki. Erre az időre a legbelső ellátó körben – tejjel, tojással, zöldséggel, vágósertéssel – a skandináv országok, valamint Belgium és Hollandia is megjelent. A 19. század végi gabonaválság tulajdonképpen ennek a kiszélesedésnek a következménye, ahol a „városias magon” belül mind a népesség, mind annak fogyasztása nőtt, viszont a külsőbb övezetek gabonatermelői rosszul mérték fel a lehetőségeiket, ebből adódott a válság. Azonban ezen – az endogén tényezőkből adódó válságon – könnyen úrrá lettek, mivel a közlekedés fejlesztésével sikerült egyensúlyt teremteni a termelés és a fogyasztás között.

Az 1919–1933-as válságnál már bonyolultabb a helyzet, mert a „városias mag” lakossága ugyan nőtt, de fogyasztása csökkent. Az ezen övezetbe tartozó német területek fizetési nehézségekbe kerültek a nagy jóvátételi kötelezettségek miatt és a külső beszállító övezetből kiesett Oroszország és a Balkán. Belépett viszont részint szállítóként, részint, mint a városias mag integráns része, az USA. Ám a válság nem csak a rendszer üzemzavaraiból fakad, hanem külső – exogén tényezők által meghatározott – komplexebb környezet is ebbe az irányba hat. Ilyen például az, amikor a politika diktál a gazdaságnak, azaz a megoldást elsődlegesen a politika és a társadalom világában kell keresni. Ha Közép-Európában a gabonaválságból a kiutat az „intenzifikációban” látták, úgy az 1929-es jelszó már a „többtermelés” volt.

A két krízis társadalmi összefüggéseit tekintve a 19. század végi gabonaválságból való kilábalás stratégiáit tekintve Alexander Gerschenkron, orosz–amerikai, de német kötődésű – és az 1945 előtti Németország egyik kritikusanak számító – gazdaságtörténész szerint a nyugati országok három típusa volt megkülönböztethető.¹⁶⁴ Az első utat szerinte az angolok, amerikaiak képviselték, azok az országok, amelyekben – mivel nincs parasztság és a parlamentarizmus az uralkodó – a legkézenfekvőbb megoldásnak a termelési költségek csökkentése tűnt. A másik irányt Dánia és Svájc jelentette, amely országok – mint régtől fogva erős parasztsággal rendelkező demokráciák – csak úgy tudták megőrizni a „*status quo*”-t, hogy a nyerstermékek tovább-feldolgozására rendezkedtek be. Míg az országok harmadik típusánál, a – nagyszámú parasztsággal rendelkező és tekintélyelvűség talaján álló – németeknél, osztrákoknál,

---

¹⁶⁴ GERSCHENKRON, Alexander: „*Bread and Democracy in Germany*”, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, 37-41. old.

magyaroknál¹⁶⁵ csakis az agrárprotekciónizmus védernyője alatt lehetett a különféle érdekeket összeegyeztetni.

Utóbbi országokban az első világháború után a költségvetés egyensúlyban tartása a vámpolitikai eszközök alkalmazásán túl számottevő monetáris intézkedéseket is szükségessé tett. Itt a már korábban említett az ún. deflációs pénzügyi politikáról van szó, ami egészen addig járhatónak út is bizonyult, amíg a társadalmi mobilizáció – a nehéz anyagi viszonyok ellenére is – neki nem lódult. A világgazdasági válság idején azonban már látszott: ahhoz, hogy megfeleljenek a tömegek igényeinek, a deflációs finanszírozásnak át kell adnia helyét az inflációs politikának. Egészen bizonyos, hogy mivel Németországban a Brüning-kormány a helyzetet nem megfelelően kezelte, ez később a radikális szélsőjobb malmára hajtotta a vizet.

Mint azt korábban már említettem, hogy Közép-Európa „forradalom felülről” - országaiban a társadalmi-politikai viszonyok nem nagyon tették lehetővé az angol, amerikai, svéd receptek alkalmazását. Ám 1929–1933 között a gyakorlati válságkezelésben – monetarizmuson túl – egyre inkább fel kellett ismerni, hogy gazdasági problémák csak gazdasági eszközökkel gyógyíthatók és nem társadalompolitikaiakkal. Magyarul: a valódi gazdaságpolitika folytatásához érvényesíteni kellett az angol, az amerikai, sőt a szovjet recepteket. A legfőbb közvetítő ebben az osztrák származású Joseph Schumpeter volt, aki Juglar-ra hivatkozva azt mondta, hogy nem is maga a válság a magyarázandó alapjelenség, hanem a konjunktúra hullámmozgása, hiszen a termelésnél egy körkörös folyamatról van szó: egy adott piacon termelő vállalkozó függ egy másik piacon tevékenykedő vállalkozótól. Schumpeter a ciklusokat a technikai váltásokkal, az innováció fontosságával magyarázta.¹⁶⁶ Ám a „teremtő rombolás” gondolatának atyja az akkori fiatal német közgazdászmenedéket leginkább pénzelméletével befolyásolta.¹⁶⁷

Az agrárválság leküzdéséhez pedig szintén célszerűnek tűnt az angol-amerikai módszerek adaptálása. A német agrárpolitikai iskolán belül talán még a „liberálisnak”

---

¹⁶⁵ Ám míg a gabonaválságból való kilábalás során a németek egyformán építettek tőke- és munkaintenzív ágakra, addig a magyaroknál inkább csak az utóbbiak kerültek előtérbe. Vári András szerint a mezőgazdaság intenzifikálásának igénye a gabona-monokultúrától való elszakadás nálunk is az állattenyésztés fejlesztését, a tej- a zöldségtermesztés, az ipari növények előtérbe helyezését követelte volna meg, ehelyett az 1890-es évekre a kis mértékben csökkenő búza helyét a kukorica vette át. Ez bár viszonylagosan tőkekímélő megoldást jelentett, de annál nagyobb forgótőke-felhasználással („kapáltatásai”) járt. (VÁRI András: „A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894”, „Századok”, 2008, 629-671. old.)

¹⁶⁶ SCHUMPETER, Joseph A.: „A gazdasági fejlődés elmélete: vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, kamatról és a konjunktúraciklusról”, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980, 41-144. old.

¹⁶⁷ TOOZE, Adam J.: „Statistics and German State, 1900–1945”, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 117-118. old.

elkönyvelt Friedrich Aereboe gondolatai voltak leginkább adekvátnek mondhatók.¹⁶⁸ (Aereboe-t csak a háború végső szakaszában, a darré-i korszak letűnte után rehabilitálták.) Mindenesetre a közgazdászok között utóbb abban egyetértés van, hogy az 1929-es gazdasági válság az „ipari országokat” általában jobban lesújtotta, mint az „agrárországokat”. A gyarmattartó országok is, amelyek a gyarmatokra, domíniumokra exportáltak, könnyebben átvészelték, mint az ilyen háttérrel rendelkező kontinentális országok.¹⁶⁹ A válság tehát Európa részének iparosodott régióit – a német, osztrák, cseh területeket – sújtotta leginkább, mindenhol jelentős mértékű munkanélküliséget előidézve. (Bár Pogány Ágnes válságokat kutató pénzügytörténész szerint, annak következtében, hogy Magyarországról kivonták a tőkét, itt is nagyok voltak a bajok, sőt, a pénzügyi mutatók még rosszabbak voltak, mint Németországban és Ausztriában, még ha az nem is járt olyan látványos tünetekkel, mint ott.¹⁷⁰)

A válságkezelésben az igazi német komponenst a „térrendezés” („*Raumordnung*”) jelentette – külső és belső viszonylatban egyaránt. Ennek háttérében az a paradigmaváltási kényszer állt, ami a 20. század első évtizedeire egyfelől a Ricardo nevéhez köthető komparatív előnyöknek volt köszönhető, másfelől a Friedrich List által kidolgozott védővámok elavulásával függött össze. A kereskedelmi előnyökhöz fűzött reményeket (Keynes szerint) a közlekedés fejlődésének a bekövetkezett nagyarányú fejlődése írta felül.¹⁷¹ Most már nemcsak a gabona szállítása vált lehetővé, hanem a hűtőhajókon fagyasztott húsé is. A védővamos rendszer pedig (Röpke szerint) azért felelt meg egyre kevésbé a neki szánt funkciónak, mert az

---

¹⁶⁸ Aereboe úgy látta, hogy az 1928-ban kezdődő agrárválságnál igazából nem annyira túltermelési válságról volt szó, hanem inkább arról, hogy a háború alatt világméretben elvált egymástól a mezőgazdasági és az ipari termékek termelése. (BOYENS, Friedrich Wilhelm–LEHNICH, Oswald: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung. Zweiter Band: Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung.*” Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1960, 18. old.) Ennek a jelei a következők voltak: egyes ipari ágak gyorsan fejlődtek, miközben a népesség nagy része még a mezőgazdaságból élt. Másrészt megjelentek újfajta igényeket generáló termékek, ám az ezekre való reakció késett. A népesség városokba való tömörülése és a közlekedés fejlődése korábban pedig egyre kevésbé lehetséges az élelmiszerigényeket helyi bázison kielégíteni. Az újfajta energián (kőolajon) alapuló technika gyakran ugyancsak nem hazai beszerzési forrásokra utalja a termelőket. Az új termékek és technológia több és másfajta ismereteket előfeltételez, ám ezek elsajátítása késik.

¹⁶⁹ HENNING, Friedrich Wilhelm: „*Az 1929. évi világgazdasági válság oka és hatása és ipari, továbbá a mezőgazdasági orientációjú országokra*”, *Agrártörténeti Szemle*, 1997. 39. évfolyam, 1-2. szám, 249-264. old.

¹⁷⁰ POGÁNY Ágnes: „*Financial Crises during the Great Depression. The Hungarian Financial Crises in a Central-European Context*”, MTA–ELTE Crises History Research Group, Working Papers in Crises History/NO. 1., Budapest, 2014, 7-8. old. http://valsagtortenet.elte.hu/upload/new_folder/WP_1.pdf Letöltés: 2019.05.17.10.20.)

¹⁷¹ Brian Lavery szerint a teherhajózási költségek csökkenése – és ezzel összefüggésben a nyersanyagok csereárányának javulása – háttérében a következő tényezők álltak: erre az időre több ország bővítette a hajóparkját (skandinávok, japánok), a repülés fejlődése, különösen a haditechnika vonatkozásában pedig azzal járt, hogy repülőgép-szállító anyahajókat fejlesztettek ki. Mindezen túl azzal, hogy az USA 1921-ben meghozta a bevándorlást drasztikusan korlátozó kvótatörvényeket, ennek következtében a nagy óceánjárókat, amik eddig a szegény bevándorlókat szállították, átalakították úgy, hogy azok alkalmassá váljanak nagytömegű áruszállításra. (LAVERY, Brian: „*Hajók*”, Euromedia Group k. s. Budapest, 2005, 301. old.)

a fejlődés magasabb fokára lépő elmaradott országokban a kartellizáció melegágyává vált és a gazdag országok versenyétől sem védte meg a termelőket. Ebből a kettős csapdából, melynek egyik legfőbb szimptomája a nagyarányú vidéki elvándorlás volt – mintegy jelezve sok vidéki térségnek a modern világba való rossz illeszkedését – a kiutat a nemzetközi szintű integráció elmélyítése és a technika fejlesztése tette volna lehetővé. Előbbihez a keretet a kormányok együttműködésének kellett volna biztosítani, de a végeredmény a német „nagyterg gazdaság” („*Großraumwirtschaft*”) koncepciója lett. Ennek két komponense volt: kifelé a „részleges autarkia” („*Teilautarchie*”), befelé a Christaller-féle rendszer alkalmazása. Bár mindkét innováció a weimari időkre megy vissza, de a bennük rejlő lehetőségeket végül a Harmadik Birodalom aknázza ki. A „részleges autarkianál” arról volt szó, hogy a kelet-európai országoktól kliringelszámolás keretében – azaz áruért árut adtak cserében – csak nyersterméket vettek át és a hazai német mezőgazdaság pedig magas feldolgozottságú termékek termelésére állt rá.¹⁷² A Christaller-féle központi helyek rendszere arra jelentett gyógyszert, hogy mérsékeljék vele a „*Landflucht*”-ot – az elvándorlás a közeli városba irányuljon, ne az ország másik végébe –, illetve helyreállítsák a mezőgazdaság és ipar megbomlott egyensúlyát.¹⁷³

Nézzük meg közelebbről a „nagyterg gazdaság” gondolkörét. Ezt a koncepciót német agrárius körök már az 1920-as évek közepén szorgalmazták. A „Agrárius Liga” utódszervezetének számító „*Landbund*” vezetője, Martin Schiele – nem utolsósorban az első világháborús blokádnak emléke hatására – Németországot egy ostromlott erődhöz hasonlította, és úgy vélte, hogy éppen ezért fontos az önellátás biztosítása. Schiele ennek a jobb megalapozása érdekében sürgette, hogy Németország és a tőle keletre eső országok között egy „nagyterégi vámszövetség” jöjjön létre.¹⁷⁴ A Brüning-kormány idején a gondolatot a kormánykörök is magukénak tették, ennek volt része az osztrákokkal tervezett vámunió. Bár az utóbbi ötlet megbukott, de a délkeleti országokkal (Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Magyarország) – még

---

¹⁷² Arnulf Huegel a második világháborús német hadigazdaságról szóló könyvében azt írja, hogy ez a koncepció nem váltotta be a reményeket: bár a beszállítások Délkelet-Európából folyamatosan nőttek, az 1933-as 4,7%-os arányt 1938-ra is csak 9,9%-ra sikerült feltornászni. Ezért a harmincas évek második felében újból szükségessé vált a tengerentúli import. (HUEGEL, Arnulf: „*Kriegsernährungswirtschaft Deutschland während des Ersten und Zweiten Weltkrieges im Vergleich*”, Hartung–Gorre Verlag, Konstanz, 2003, 393. old.)

¹⁷³ Ehhez nyilván a helyi központokba ipart és szolgáltatásokat kell telepíteni, amely létesítmények nyilván az ottani mezőgazdaságnak is piacot jelentenek. Ily módon új keretek között helyreállítható a régi „szolidaritási blokk”.

¹⁷⁴ A nemzetiszocialista vezetés kampányt indított, hogy a gyakorlatban is megvalósítsa ezt az elképzelést. Statisztikai adatokkal, valamint történelmi, etnikai és kulturális érvekkel támasztották alá Németország és a délkelet-európai országok közötti szoros gazdasági kapcsolatokat. Végül egy egészen új koncepció fogalmazódott meg, amely a kiegészítő gazdaság („*Ergänzungswirtschaft*”) elnevezést kapta. A kiegészítő gazdaság elmélete szerint Délkelet-Európát nem lehet egységes, önálló gazdasági térségnek tekinteni, mert létezése és működése csakis a Németországgal való kapcsolatrendszerben képzelhető el. (DOMOKNKOS Endre: „*A nagynémet gazdasági térség kiépítése*”, „*Közép-Európai Közlemények*”, XI. évf. 2018/4. No. 43. pp. 181–194. old.)

abban az időben, amikor a németek az aktív külkereskedelmi mérleg talaján álltak – sorra kereskedelmi egyezményeket kötöttek, ami már előrevetítette a „nagyterg gazdasági” rendszert.¹⁷⁵

Németországnak Délkelet-Európával való külkapcsolataiban legfontosabb ütközőkártyája az volt, hogy ő számított a legnagyobb európai agrárimportőrnek, amely fegyvert, mint azt egy német külügyi tisztviselő megjegyezte, ezen országokkal szemben „élesen kell tartani”. („*Diese Waffe müsse scharf gehalten werden.*”)¹⁷⁶ Miközben a hazai fogyasztópiac ellátását a német agráriusok a saját domíniumuknak tekintették. Erre a dilemmára – és nem mellesleg a mezőgazdaság és az ipar között megbomlott egyensúlyának helyreállítására – a megoldást az ún. „részleges autarkia” („*Teilautarkie*”) jelentette. (A német ipari körök is tiltakoztak a túlzott agrár autarkias törekvések ellen, hiszen ez magasabb élelmiszerárakat, „*ergo*” nagyobb bérköltségeket jelentett a számukra.) A „részleges autarkia” viszonyai között ugyanis meg annak lehetősége az alapélelmiszereket alacsony áron biztosítsák a fogyasztóknak, miközben a német parasztgazdaságok az olcsó kelet-európai nyerstermékek tovább-feldolgozására rendezkednek be. Ez tulajdonképpen kompromisszumot jelentett az agrár és ipari érdekcsoport között. Az 1933 utáni nemzetiszocialista rendszer is megmaradt ezen a nyomvonalon, ám a „részleges autarkia” előnyeit egyre inkább a nagyparaszti gazdaságok élvezték, amelyeket a darré-i politika „örökbirtok”- és telepítéspolitikájával igyekezett megerősíteni. Mindehhez még hozzájött a gépesítés is, amit az is ösztönzött, hogy a hadigazdaságra való átállással sokan távoztak vidékről. Heinz Haushofer szerint a „részleges autarkia” elvileg biztosíthatta volna annak lehetőségét, hogy a német mezőgazdaságot valóban intenzifikálják, de inkább ez is csak célkitűzés maradt.¹⁷⁷

2.1.5. A demográfiai átmenet, a kezdődő népességsökkenés élenjáró térsége

Siegfried Ciriacy-Wantrup a harmincas évek egyik német közgazdasági szerzője a „válság” fogalmát úgy értelmezte, mint olyan rövid idő alatt végbemenő – fellendülésből hanyatlásba átváltó – gyors fordulatot, amely számos vállalkozás és egzisztencia sorsát meghatározza.¹⁷⁸

---

¹⁷⁵ TEICHERT, Eckart: „*Autarkie und Großraumwirtschaft 1930–1939: Aussenwirtschaftspolitische Konzeptionen zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg*”, Oldenbourg Verlag, München, 1984

¹⁷⁶ RÁNKI György: „*Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939)*”. Magvető Kiadó, Budapest, 1981, 91. old.

¹⁷⁷ HAUSHOFER, Heinz: „*Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II.*”, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958, 223. old.

¹⁷⁸ CIRIACY-WANTRUP, Siegfried: „*Agrarkrisen und Stockungsspannen: zur Frage der langen Wellen in der wirtschaftlichen Entwicklung*”, Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin, 1936, 445 old.

Noha a tartós ipari válságok gyakoribbak, de az „agrárválság” fogalma már 19. század elején megjelent. Ezt akkor különbözőképpen értették: a közkeletű vélemény szerint ilyen krízis volt a napóleoni háborúk utáni recesszió, ami tulajdonképpen már 1790-ben elkezdődött. Ennél azért tudományosabb a későbbi Sering-féle definíció, amely szerint az agrárszférában az árak esését általában hitelválság előzi meg, ahol a kulcsszót az „áralakulás” („*Preisgestaltung*”) jelenti. Itt a gazdálkodók számára egy olyan kedvezőtlen „áralakulásról” van szó, ahol azok földjüket, házukat is elveszíthetik. Ám nem is az árak a lényegesek itt, hanem azok a mögöttes erők, amelyek politikai, gazdasági, kulturális értelemben meghatározzák az alakulás irányát. (Ciriacy-Wantrup szerint a napóleoni háborúk utáni agrárválság vizsgálatánál a Kondratyev-féle hosszú hullámokat azért nem lehet alkalmazni, mert annál egy sor olyan termék – rizs, selyem, gyapot, len, kender – áralakulását vizsgálják, amelyeknek még az angol mezőgazdaság szempontjából sincs sok jelentőségük. Hasonlóan nincs jelentősége a francia statisztika által vizsgált kávénak, teának, kakaónak, rizsnek, sónak.)

A kérdés mindezzel kapcsolatban az, hogy a válságok és válságkezelések vajon hogyan hatottak a népesedési folyamatokra? A konjunkturális változások mennyire töltötték el optimizmussal (vagy pesszimizmussal) az európai társadalmakat? A gazdasági fejlődés szempontjából azért – Ciriacy-Wantrup szerint – mindenesetre fontos előrelépés, hogy míg a preindusztriális korszakokban a népesség csökkenése már önmagában gazdasági visszaesséssel járt, addig most ez kezelhetővé vált. Ezen túlmenően David Riesman amerikai szociológus volt az, aki az ötvenes években már fogyasztói magatartás szempontjából vizsgálta a tömegeket és elsőként hívta fel a figyelmet a demográfia és a tömegelektan összefüggéseire.¹⁷⁹ Riesman a népesség alakulása alapján történetileg három szakasz különböztet meg. Az elsőben a tradicionális társadalmakban még a hagyományok szabják meg a fogyasztást, a viselkedést. Itt az egyén aligha gondol úgy magára, mint individuumra, hiszen a társadalmat szigorú, merev etikett, családi-, rokoni kapcsolatok járják át, ahol mindenkinek meg van a helye. A második szakaszban, a népességnövekedés időszakában viszont már a több a „belülről vezérelt” autonóm egyéniség. Ez a klasszikus „protestáns etika” időszaka, az egyén ahhoz a pszichikai iránytűhöz igazodik, amivel szülei felszerelték. Az egyének legfőbb célja itt az anyagi biztonság megteremtése. Mindezen korszakokkal szemben a harmadik szakaszban, a kezdődő népességcsökkenés időszakában inkább a „kívülről vezérelt” egyéniségek vannak túlsúlyban, akik másoktól várják a megoldást. Riesman szerint ez azért nagyfokú individualizációval jár együtt, ahol a külvilághoz való igazodás az irányítás forrásául szolgál.

---

¹⁷⁹ RIESMAN, David: „*A magányos tömeg*”, Polgár Kiadó, Budapest, 1996, 51-88. old.

A történeti demográfusok a Riesman által leírt jelenséget a demográfiai átmenet fogalmával írják le, ami a preindusztriális társadalomból az indusztriálisba vezető útnak a sajátja.¹⁸⁰ Ezen belül négy periódust különítenek el. Ezek közül az első magas halandósággal és magas termékenységgel járó szakasz. Bár a termékenység a második periódusban is magas, viszont a halandóság itt már csökken. A harmadik periódus a termékenység és a halandóság együttes csökkenésével jellemezhető szakasz. Az utolsó periódusban pedig a halandóság és a termékenység alacsony szinten stabilizálódik. A demográfusok az Európán belüli különbségekre is felhívják a figyelmet. Ezek szerint a Szentpétervár és a Trieszt közti vonal fontos határt jelent, ettől keletre és nyugatra karakterisztikus különbségek érhetők tetten.

Ez a területi lehatárolódás – amit Hablicsek László és más történeti demográfusok is említenek – a két háború közti időszakra már egészen markánsabbá vált. A kortársak beszámolóit olvasva ugyanis úgy tűnik, hogy míg erre az időre a népesedési folyamatokat tekintve a balkáni országok még a demográfiai átmenetnek a második – azaz magas termékenységgel jellemezhető – stádiumában tartottak, addig közép-országokban, így Németországban és Magyarországon már annak a harmadik szakaszában jártak. Ebben az időben Otto Frangeš – egy, a német agrárpolitikai iskola nyomvonalán haladó – horvát agrárközgazdász¹⁸¹ egy 1939-es, a kielii egyetem gazdaságtudományi intézetében tartott előadásban arról értekezett, hogy ezekben az országokban nagyobb a népsűrűség, mint Közép-, Nyugat- vagy Észak-Európában. Mit lehet kezdeni a nagy népszaporulattal? A mezőgazdaság intenzifikálásának Frangeš szerint a Thünen-féle körökben elfoglalt rossz pozíció – a nyugati városias magterületekre való nyerstermék-beszállítói helyzet – szab korlátot. Míg az iparosítás a korábbi külföldi tőkeimport kapcsán szerzett rossz tapasztalatok fényében csak olyan mértékben ajánlott, hogy kivitel fedezze a behozatalt. Egyetlen lehetőségként így a háziipar marad, ami egyedisége folytán nagy lehetőségeket ígér.¹⁸² Jellemző egyébként, hogy míg Németországban még az első világháborút követően a vidék kiürülése, Magyarországon az

---

¹⁸⁰ HABLICSEK László: „Az első és a második demográfiai átmenet Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. Készült az OTKA 400 kutatási program keretében.” Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 1995, 88. old.

¹⁸¹ FRANGEŠ, Otto von: „Die Bevölkerungsdichte als Treibkraft der Wirtschaftspolitik der südosteuropäischen Bauernstaaten”, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1939, 32 old.

¹⁸² Mindazonáltal a kor magyar nacionalista közvéleménye – tekintve, hogy a román külpolitika a román nép szaporodásának kérdését mindig is kihasználta céljai érdekében – elégedetten nyugtázta, hogy a harmincas évekre az egykezés Romániát is elérte. Kecső Péter a román egykéről a „Magyar Szemlében” írott cikkében azt állítja, hogy ami nálunk az ormánsági egyke, az ott a bánási egyke. A románok ezt a tényt az 1930-as népszámlálásnál még igyekeztek eltusolni, ám valószínűleg Gusti professzor, a falukutatás atyja tisztában volt a tényekkel. Gusti ezért is kezdeményezte Bánási-Körösvidéki Társadalomtudományi Intézet alapítását 1932-ben. Maguk a románok szerint a jelenség oka a család intézményének meggyengülése, a nők csekély műveltsége, a takarékoság hiánya, az alkoholizmus, a ruházkodás iránti vágy. (KECSŐ Péter: „Román egyke”, „Magyar Szemle”, 28. kötet. 1940. 7-12. szám, 66-75. old.)

egykezés aggasztotta a politikusokat, és közgazdászokat, addig a balkáni államokban (Románia, Bulgária, Jugoszlávia) a fő vidéki problémát éppen, hogy a népességrobbanásban látták. Frangeš arra is rámutat, hogy a népességnövekedés összefügg az itt végrehajtott földreformokkal. Ezek következtében ugyanis azzal, hogy búzatermelésről átálltak kukoricára, javult a táplálkozás, és ezáltal nőtt a populáció.

Érdekes azért ebből a szempontból Magyarország helyzete is, amely a lakosság foglalkozási struktúráját tekintve kétségtelenül az „agrárországok” közé volt sorolható, ám már a kortársak figyelmeztettek rá, hogy Trianon által az új országterület népesedési viszonyai jobban a nyugati államokéhoz váltak hasonlónak. Tóth Tibor úgy látja, hogy miközben Magyarország az első világháborút követően a népsűrűség alapján (97,8 fő/km²) Európa iparosodott térségeihez konvergált, addig a 100 főre vetített agrárhányad (55,7%) az országot agrárjellegűvé tette.¹⁸³ Ez a kontraszt különösen az ország nagy mezőgazdasági körzete, az Alföld kapcsán vált szembevetővé. (Arról nem beszélve, hogy némileg megkérdőjelezi Magyarországnak a már említett Kovách Imre-féle „*Green Ring*” -körbe való besorolását.)

A húszas években a fejlett világban azért általános jelenség volt, hogy a népesedés üteme nem tartott lépést a gazdasági növekedéssel. A Cassel-tanítvány svéd Ohlin a világgazdasági válság kapcsán kiemeli, hogy míg 1925–1929 között éves szinten az emberiség létszáma 1%-kal nőtt, addig a nyersanyagtermelés 2,6%-kal. Ezen belül az európai termelés 18, az észak-amerikai 7, a dél-amerikai 11%-kal bővült. A tengerentúli országok búzavetésterülete további 8,6 millió ha-ral nőtt, a cukortermelés a háború előtti 18 millió tonnáról, 25 millióra nőtt. A nyersanyagoknál a nyersgumi vezet, de a fémipar is számottevően növelte termelését. A strukturális változásokat tekintve fontos a rádió- és a gépkocsi-ipar fejlődése, fűtőanyagoknál az olajneműek előretörése, általában a fogyasztás megváltozása. Utóbbinál Ohlin aláhúzza, hogy az élelmiszerek termelésében beállott növekedés nem állt arányban a lakosság szaporodásával.¹⁸⁴

Mindenesetre a parasztság már a preindusztriális időkben kifejlesztette a maga túlélési technikáit, ami az alapvető fennmaradási és reprodukciós stratégiákat foglalta magába. Így Massimo Livi-Bacci történeti demográfus szerint a 17-18. századi Németországban mindenekelőtt a pestist, az éhínséget és a háborút kellett túlélni.¹⁸⁵ Ezen túl, míg a

---

¹⁸³ TÓTH Tibor: „*A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 7. old.

¹⁸⁴ NEUBAUER Ferenc: „*A gazdasági válság kialakulása és fázisai. Közlemények.*” „*Közgazdasági Szemle*”, 1932. március-április, 243-252. old.

¹⁸⁵ LIVI-BACCI, Massimo: „*A világ népességének rövid története*”, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 16. old.

preindusztriális társadalmakban a mezőgazdasági munka miatt fontos a nagy gyermekszám, addig az az ipari korszakban erre már egyre kevésbé van szükség. ¹⁸⁶ Miközben a várható élettartam kitolódásával megnőnek a generációs feszültségek, aminek a gazdaság átadása szempontjából támaszt apa-fiú közti vitákat. Ebből a szempontból érdekes Arthur E. Imhof könyve, amely egy hesseni parasztcsalád, pontosabban parasztporta történetét vizsgálja a harmincéves háború idején. Ebben a mikrovilágban az egyén csak egy láncszem a nemzedékek láncolatában, a gazdaság az, ami fontos. Ennek fenntartásához a lelkiert a folytonosságból merítették, amit ugyanazon név viselése jelképezett. ¹⁸⁷ Imhoff érinti a kálvinista Hessen-Kassel kapcsán a családtervezés témáját is. Ez ebben az időben nem feltétlenül esett egybe születéskorlátozással, így a kálvinistáknál is gyakori volt a sok gyerek. Mivel a szülők felelősnek érezték magukat az utódaik jövőjéért, ezért a kevesebb, de a jobban táplált utódot felnevelésére törekedtek, de ekkor még nagy volt a csecsemőhalandóság. Angliában is csak röviddel 1800 után alkalmaztak először Európában himlőoltást, aminek hatására meredeken zuhant gyermekhalandóság. Imhoff fontosnak tartja azt is megjegyezni, hogy a kálvinizmus már ebben az időben nagy súlyt helyezett az iskolakérdésre.

Talán az már az eddigiékből is kiderült, hogy Közép-Európa paraszti társadalmában a preindusztrializmus leginkább a családmodellekre nyomta rá bélyegét. Jürgen Schlumbohm 2007-es tanulmányában arra hívja fel figyelmet, hogy nem John Hajnal volt az első, aki azt a tézist képviselte, hogy a családszerkezet olyan centrális fontosságú tényező, amely meghatározza a demográfiai viselkedést, a népesedési folyamatokat és ezek kapcsolatát a gazdasági erőforrásokhoz. Különösen azok a német viták fontosak itt, amelyek a 19. század végén és a 20. század első felében érintették ezeket a kérdéseket. Schlumbohm itt különösen Riehl, Hansen és Sering nézeteit taglalja. ¹⁸⁸ Ezek közül Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897), akit általában a néprajz („*Volkskunde*”) alapítójának neveznek, a parasztokat a német nép konzervatív gerinceként magasztalta. Szerinte azonban ez csak a jófajta parasztokra („*Bauern von Guter Art*”) érvényes, és nem az elkorcsosult parasztokra („*entartete Bauern*”). Az előbbieket birtokos parasztok („*Hofbauern*”) voltak, akik a gazdaságot a családi érzés, az erkölcs fölé

---

¹⁸⁶ U. o. 163-165. old.

¹⁸⁷ A műben taglalt Vâlte-porta gazdái mindig a Johannes Hooss nevet viselték. A korabeli halandóságot alapul véve az egyes generációkban általában nemcsak egy, hanem mindjárt több fiút is Johannesnek kereszteltek. A név megmaradt, csak viselőik változtak. Mint Imhoff írja: kevésbé individualista korban ez a „kollektív Johannes Hooss” és nemzedékek közös életművének tekinthető gazdaság segített a túlélésben. A házasságot is ennek rendelték alá, hiszen városi lány nem jött szóba és csak adott városi piac körzetén belül házasodtak, akár többször is. (IMHOF, Arthur E.: „*Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi olyan nehezen...*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 29–59. old.)

¹⁸⁸ SCHLUMBOHM, Jürgen: „*Családformák, demográfiai viselkedés. Politikai viták és empirikus kutatási eredmények a preindusztriális Németországban.*” „*Korall*”, 2007. december. 8. évfolyam. 30. szám. 5-18. old.

helyezték, és szentnek tartották a patriarchális törzscsaládot. Georg Hansen müncheni statisztikus több ponton osztotta Riehl nézeteit arról, hogy kik is voltak az igazi parasztok. Hansen 1889-ben kiadott, „*A népesség három fokozata*” („*Die drei Bevölkerungsstufen*”) című könyvében arról értekezett, hogy „*a parasztnak nemcsak vaját és sajtot, de mindenekelőtt embereket kell a városi lakosság számára biztosítania*”. Hansen következtetése szerint, ezért az állam feladata, hogy megteremtse azokat a létfeltételeket a mezőgazdaság számára, amelyek lehetővé teszik egy család számára, hogy gazdálkodását normális keretek között folytathassa, s hogy megőrizze tulajdonában földbirtokát. Ennek a célnak az eléréséhez az örökösödést szabályozó törvényeknek különbséget kell tenniük a mezőgazdasági és a városi tulajdon között.

Franciaországot, mint rémképet felhasználni és ezzel bemutatni, hogy hová is vezet az egalitárius öröklésen nyugvó csalárendszer, természetesen igen hatásos fegyver volt a 19. századi heves német vitákban. Ennek ellenére egy kisebbség síkra szállt a földtulajdon szabad feloszthatósága mellett, és megkísérelte egyfelől az örökösödési törvény, másfelől a születéskorlátozás és a demográfiai stagnálás összefüggését megfordítani. A polémiaiba bekapcsolódó Theodor von der Goltz úgy érvelt, hogy a törzsöröklés vagy az eltávozó örökösök tömeges proletarizálódásához vagy a „kétgyermek-rendszerhez” („*Zweikinder-System*”) vezet. Vele szemben viszont Lujo Brentano nem hagyott kétséget afelől, hogy a parasztbirtok oszthatatlansága a születéskorlátozás ösztönzését jelenti, mert az örökségből kizárt gyerekeket a társadalmi hanyatlás fenyegeti.

Amikor azonban a termékenységsökkenés egyre nyilvánvalóbbá vált a 20. század elejének Németországában, a népességszaporodás félelme „alanyi jogon” vált a politikai viták témájává; empirikus értekezések tömege próbálta meg elemezni a születéskorlátozás kiterjedését és okait. Ezek a kutatások kimutatták, hogy bár a parasztcsaládoknak több gyermeke volt, mint a városlakóknak, de még vidéken is nyilvánvaló volt a gyermekszám csökkenésének tendenciája összehasonlítva a korábbi nemzedékekkel. Világossá vált, hogy mind a törzsöröklés, mind az osztó öröklés ösztönözhetett a születéskorlátozásra. Ám, ha a 20. század elején a német szakértők fel is adták, hogy egy bizonyos öröklési rendszert tegyenek felelőssé a születéskorlátozásért, ez nem jelenti azt, hogy a földbirtok öröklési jogáról szóló viták véget értek volna. Ellenkezőleg, egyre átfogóbb és kidolgozottabb elméletek jöttek létre ezen a területen. Különösen a „germán” parasztcsalád jelentősége lett egyre inkább kihangsúlyozva, amely egy osztatlan és nemzedékről nemzedékre öröklődő parasztbirtokon alapult. Sőt, ez vált a preindusztriális társadalom demográfiai-gazdasági elméletének kulcselemévé. Ezt az elméletet visszatekintőleg fejtették ki egy olyan időszakban, amikor

a parasztek egyértelműen kisebbségbe kerültek a népességben belül Közép-Európában. Ennek ellenére, a parasztekot úgy tekintették, mint akik meghatározó jelentőséggel bírnak a német nép számára.¹⁸⁹

Max Sering, aki már a századforduló idején híressé vált a poroszországi regionális öröklési gyakorlatot feltérképező kutatási projektjével – amely munka eredményeit öt kötetben publikálta ¹⁹⁰ – később továbbfejlesztette a törzsörökkelésben kapcsolatban ott kifejtett nézeteit. A továbbiakban az ezt folytató német parasztcsalád modelljét nem annyira más német régiók, vagy Franciaország parasztságának osztó örökösödésével, hanem inkább a kelet-európai viszonyokkal állította szembe. Nála a német családszerkezet („*deutsche Familienverfassung*”) valódi ellentétpárját Oroszország és általában a „szlávok” jelentették. Sering szerint a „szlávoknál” az óriási népességnövekedés együtt járt a nagycsaládi szerkezettel és a paraszti birtok felaprózódásával. Mivel e felfogás széles körben teret nyert, Németországban egyre jobban aggódtak a szláv nemzetek sokkal nagyobb népességnövekedése miatt, és úgy döntöttek, hogy ahelyett, hogy felmagasztalnák a demográfiai viselkedés rugalmasságát a „germán családszerkezet” alatt, elítélik a „szláv családokat” pontosan óriási demográfiai növekedési potenciáljuk miatt. Hiszen ekkora már lehetetlen volt tagadni, hogy a születésszabályozás majdnem mindenhol elterjedt Németországban, a parasztságot is beleértve. A szakértők feladták, hogy olyan eszközként dicsérik az osztatlan örökölésben alapuló családszerkezetet, amely a gyermekek kimeríthetetlen utánpótlását szolgáltatja a német népnek.¹⁹¹

A harmincas években a szociológus Gunther Ipsen volt az, aki arra vállalkozott, hogy felépítsen egy egész „népességelméletet” ezekből az elemekből, és a német demográfusok legalább az 1970-es évekig nagyra értékelték elméleti fáradozásaiért. Ipsen az elképzeléseit nem mellékesen megjelentette a tekintélyes és akkoriban interdiszciplinárisnak tekintett vállalkozás keretében, a „*Határ menti és külföldi németiség kézisztárában*” („*Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*”), amelynek megjelenése 1933-ban indult, s amely a történeti, szociológiai és statisztikai szempontokat az agresszív nacionalizmus zászlaja alatt egyesítette. Ipsen szerint, ha Európában a középkor végétől a 18. század utolsó harmadáig a népességnek egy meglehetősen stabil szintje volt a jellemző, akkor ez a „népesség élettéren belüli önszabályozásának” („*Selbstregulierung der Bevölkerung im Lebensraum*”) volt

---

¹⁸⁹ U. o. 8. old.

¹⁹⁰ SERING, Max (Hrsg.): „*Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preußen. I–V.*” Paul Parey, Berlin, 1899–1910

¹⁹¹ SCHLUMBOHM, Jürgen: „*Családszerkezet, demográfiai viselkedés. Politikai viták és empirikus kutatási eredmények a preindusztriális Németországban.*” „*Korall*”, 2007. december. 8. évfolyam. 30. szám. 9-10. old.

köszönhető, amelyet ismételten a germán parasztság („*germanisches Bauerntum*”) teljesítményének nyilvánított.

Ipsen szerint a germán családszerkezet szorosan összefüggött a germán agrárszerkezettel („*Agrarverfassung*”). A német paraszti rendszerint birtokos paraszti („*Hofbauer*”), amely típus a családi gazdaságok oszthatatlanságán alapult. A patriarchális jellegű német parasztcsalád a három nemzedéket, valamint a szolgákat „feloszthatatlan totalitásban” foglalta magában, és ez élesen megkülönböztette a szláv kelettől. A parasztbirtokok felosztásának szláv szokása és különösképpen az orosz faluközösség („*mir*”), amely a háztartásban lévő személyek létszáma szerint időközönként újra szétosztotta a földet, a család és általában a népesség féktelen növekedéséhez vezetett – igaz, „alkotó teljesítmény nélkül” („*ohne schöpferische Leistung*”). Ennek a következménye a „mértni haladvány szerint növekvő elnyomódás” volt – és a „népek közötti harc” („*völkischer Kampf*”) Németország keleti határán.¹⁹²

2.1.6. Identitásváltás „közbenső” helyzetből

A németeknél a parasztság, mezőgazdaság a frissen kivívott nemzeti egység szempontjából tulajdonképpen nagyjából ugyanazt a funkciót a töltötte be, mint amit Magyarország számára a maga idejében a nemzeti függetlenség perspektívájából az ipar jelentett. Kossuth Lajos is a magyar függetlenséget az önálló hazai iparral kívánta alátámasztani.¹⁹³ Itt nemcsak arról volt szó, hogy háborús blokádnak esetére biztosítani akarták az önellátást, hanem arról is, hogy az angol típusú ipari fejlődésre való rátéréssel kiürülni látszott a vidék. Ez a nacionalista körök részéről annak rémét festette fel, hogy a nagyvárosok kozmopolita talaján mintegy belülről válhat semmissé a bismarcki mű. Magyarul itt egy új nemzeti identitás megalapozása volt a cél. Ám hogyan látták a németek „agrárállamiságuk” helyét a nagyvilágban?

Tanulságos ebből a szempontból Max Sering-nek egy 1912. februárjában Berlinben az „Országos Agrárgazdasági Kollégium” („*Landesökonomiekollegium*”) nevű szakmai egyesületben tartott előadása¹⁹⁴, aminek tárgya a nagy birodalmak földbirtok-politikája volt. Sering úgy látta, hogy mentalitás szempontjából az USA és Oroszország jelenti a két végletet.

---

¹⁹² U. o. 10-12. old.

¹⁹³ Kossuth Lajos ilyen tárgyú írásait Bekker Zsuzsa rendezte sajtó alá. (BEKKER Zsuzsa szerk.: „*Ipar, Védegylet*” in „*Kossuth gazdasági írásai*”, Aula Kiadó, Budapest, 2002, 71-121. old.)

¹⁹⁴ SERING, Max: „*Verhandlungen des Landes-Ökonomie-Kollegiums am 9. Februar 1912 über die Politik der Grundbesitzverteilung in den grossen Reichen.*” Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin, 1912, 45 old.

Az egyik az individualista felfogás talaján áll, míg a másikban még mindig túl erősek a közösségi szellem béklyói. Mindkét birodalom sokszínű mezőgazdasági termelésre képes – az USA-t a spanyol háború olyan területekhez juttatta, ahol trópusi növényeket képesek termelni –, ráadásul mindkettőt a vasutak fejlődése a britek vetélytársaivá tette. Miközben olyan területek is feltörekvőben vannak, mint Ausztrália és Kanada, melyek szintén a vasútnak köszönhetik gazdasági erejüket, bár az egyikben a hideg, a másikban a szárazság nehezíti termelést. Németország ebben a felfogásban egyfajta köztes helyet foglal el a Nyugat és Kelet között, ahol az alsó szláv eredetű, bár germanizált rétegek elvándorolásával megingott a régi – a tulajdonosok és a munkások konszenzusán alapuló – „agráralkotmány”. Posen ugyanakkor egy sikertörténet, még ha azt jelentős állami költségekkel érték is el. E fejlemények is amellet szólnak, hogy erősíteni kell a keleti területeken a kolonizációt.

Németországnak a kelet-elbai területeknek ezt a „köztes helyzetét” („*Mitellage*”) mind a Nyugat, mind a Kelet vonatkozásában a domináns vallás, a lutherizmus csak még jobban aláhúzta. Arról a felekezetről van szó, amely Max Weber szerint¹⁹⁵ az első olyan modern szellemi irányzatot jelentette, ami szemben a kálvinizmussal és legtöbb protestáns szektával felértékelte a parasztságot, annak jámborságot tulajdonított, így üzenve hadat a városi intellektuális racionalizmusnak és politikai liberalizmusnak.¹⁹⁶ A lutheranizmus a „hivatásról” szóló tana („*Beruf*”) is, amely a foglalkozásoknak nagyon is evilági racionális – és egyben etikai – jelentőséget tulajdonított. Luther hangsúlyozta, hogy Isten szemében minden foglalkozás – beleértve a parasztit is – egyforma. A 19. század utolsó harmadától, amikor Anglia példaképből ellenséggé vált és megkezdődött a parasztság piedesztálra emelése, e tanítások a nem vallásos közönségben is nagy visszhangra találtak. Itt kell felhívni a figyelmet, hogy ugyanennek a lutherizmusnak egy másik elágazása alapozta meg a skandináv parasztdemokráciák sikerét.

Az első világháború utáni divatos kultúrfilozófusa, Spengler is feltette a kérdést, hogy miért épp Anglia a modellország, amikor ott nincsenek parasztok és az ország erősen a külkereskedelemre utalt?¹⁹⁷ Ha Anglia lenne az egyik véglet, akkor ezen víziók alapján Németország jelentené a másikat: a „kalmárnemzet” és az iparosország szembeállítását. Az agrárpolitikai iskola tanai nyilván csak olyan közegben voltak eredményesek, ahol a külkereskedelmi kapcsolatok elég beszűkültek voltak és mindent a társadalompolitikai

---

¹⁹⁵ WEBER, Max: „*Vallásszociológia. A vallás közösségek típusai.*” Helikon Kiadó, 2005, 108-109. old.

¹⁹⁶ Weber kiemeli, hogy ehhez hasonló hozzáállással csak a 19. századi szlavofil ideológiánál lehetett találkozni, amely a paraszti vallásra építve harcot hirdetett a kapitalizmus és a modern szocializmus elleni. (WEBER, Max: „*Vallásszociológia. A vallás közösségek típusai.*” Helikon Kiadó, 2005, 109. old.)

¹⁹⁷ SPENGLER, Oswald: „*A Nyugat-alkonya II. kötet*”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994, 671. old

megfontolásoknak vetettek alá. (Ezen konzervatív felfogás szerint – a nemesség mellett természetesen – a parasztság volt az a társadalmi csoport, ami igazán autentikusnak volt tekinthető, míg a polgár szónak rossz csengése volt. Spengler ugyanebben a művében a városi polgárról, mint „reziduális” elemről beszél.¹⁹⁸)

A felekezeti kérdés megítélése szempontjából különös hangsúlyt kap, hogy a 19. század mindhárom sikerország, Anglia, Egyesült Államok és Poroszország protestáns volt. A Hohenzollern-monarchiánál ennek leginkább a katolikus lengyelek és franciák, valamint az ortodox oroszok vonatkozásában volt jelentősége. Visszatekintve a reformáció korára azért érdekes volt az a fordulat, amivel a középkorban még a lengyelek, litvánok felé a „kereszténység ökle” szerepét játszó a poroszországi német lovagrendi államból 1525-ben – Angliát megelőzve – szekularizáció útját létrehozták Európa első protestáns fejedelemségét. Ennek nyilván olyan célja is volt, hogy Keleten új dimenzióba helyezték a hagyományos szembenállást, a „mi” és az „ők” megkülönböztetését. A porosz politika az 1871-ben megvalósított egységet követően az új birodalmat – ahol a lakosság egyharmada volt katolikus – a bismarcki „*Kulturkampf*”-al nyomatékosítva egy evangélikus császárságként igyekezett deklarálni. (Bár Magyarország „liberális korszakában” szintén a protestáns államférfiak szerepe volt meghatározó, de a katolicizmus hadállásai itt, már csak azért is erősebbek voltak, mint Németországban, mert itt a lakosság közel fele tartozott ehhez a felekezethez.)

Am országon belül hogyan függött össze a felekezeti kérdés a gazdasági növekedéssel, valamint a nagyiparral? Az ipari korszakot illetően Max Weber klasszikus munkájában úgy látja, hogy a katolikusok szívesebben maradnak a kisiparban és viszonylag gyakrabban válnak kismesterré. Ezzel szemben a protestánsok nagyobb mértékben áramlanak gyárakba, hogy feltöltsék a tanult munkásság és az ipari hivatalnoksereg felső kategóriáit. Ezt mutatja az is, hogy a katolikusoknál a protestánsokhoz képest kevésbé működik az a bevált rendszer, hogy a gyár a képzett munkaerőt a kisipar utánpótlásából toborozza, illetve átengedi annak a munkások előképzését, majd annak befejeztével elvonja azt onnan.¹⁹⁹ Ennek lett az eredménye, mint tudjuk, egy protestáns ipari nagyhatalom lett, ahol a nemességet, a nagybirtokot jelentős részben átmentették.

Am Németország ezen „köztes helyzetének” később az ellenkező nézőpontból „*Sonderweg*”-ként való beállítása szintén nyilvánvaló túlzás. Tomka Béla egy írásában számba veszi azokat a szerzőket, akik ezt a Jürgen Kocka-, Hans-Ulrich Wehler-féle hetvenes évek

---

¹⁹⁸ U. o. 135. old.

¹⁹⁹ WEBER, Max: „*A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*”, Cserépfalvi, Budapest, 1995, 29. old.

bielefeldi iskolájához köthető teóriát utóbb kritizálták.²⁰⁰ Ezen vélemények szerint a „*Sonderweg*” -tézis alapvetően az első világháború előtti évekre koncentrál, amelyet a német nemzetállam késői kialakulása, a torz nemzetfejlődés, a sikeres polgári forradalom hiánya, a megkésett iparosodás, igazi parlamentarizmus hiánya, az iparosodás előtti intézmények és régi elitek továbbélése jellemezte. Ez a problémahalmaz kifelé egy agresszív militarista politikai kultúraként jelentkezett. Természetes hát, hogy 1918 után az igazságtalan béke, az infláció, a gazdasági válság a nácizmusnak ágyazott meg. Más kritikák viszont azt kifogásolják, hogy az elmélet feltételez egy „normál” fejlődést, holott minden nemzet történelmi fejlődése egyedi. David Blackbourn és Geoffrey Eley ugyanakkor hangot ad azon véleményének, miszerint a „*Kaiserreich*” lényegesen modernebb volt, mint azt feltételezni szokás. David P. Calleo felhívja a figyelmet, hogy nemcsak a vilmosi Németországban, hanem más nemzeteknél is csekély szerephez jutottak az olyan értékek, mint a társadalmi igazságosság. Calleo szerint Németország kálváriáját sajátos geopolitikai helyzete okozta, ugyanis Európa közepén helyezkedett el, nem rendelkezett olyan szabad expanziós területekkel, mint Anglia, Franciaország. Összességében, bár a „*Sonderweg*” -tézis vonzereje utóbbi években csökkent, de a Wehlerék által útjára indított „új társadalomtörténet” Martin Broszattal, Hans Mommsennel „birtokba vette” a náci uralom tizenkét évét is. A szintén az ehhez az iskolához tartozó angol Ian Kershaw szerint német társadalomnak egy karizmatikus vezetőre való igénye nélkül nem lehet megérteni a náci rendszert, amelynek integrációja a Hitler-mítoszra alapult.

Mindenesetre a „köztes helyzet” az 1945 előtti német tudományosságban nagyon is tetten érhető volt. Ne feledjük, hogy az adott korszakban a közgazdaságtanon kívül más diszciplínákban is voltak a történeti-, illetve az agrárpolitikai iskolához hasonló sajátos német kezdeményezések, amelyek végső soron szintén zsákutcának bizonyultak. Ilyen volt például a humántudományokban a pozitívizmussal szembenálló szellemtörténet, vagy a földrajztudományokban a geopolitika. Utóbbit még a nemzetiszocializmussal való viszonya is terhelte. (Végső soron ezen irányzatok is a 19. századi német idealizmus – elsősorban a kantizmus – premisszáiban, tudományos paradigmájában gyökeredeztek.)

---

²⁰⁰ TOMKA Béla: „*A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai.*” JATEPress, Szeged, 1999, 24-29. old.

2.2. A fasiszta Olaszország mintaadó szerepe 1918 után

2.2.1. A német–olasz kapcsolódási pontok

A német–olasz szövetség, a Berlin–Róma tengely 1936. október 25-én jött létre, három héttel azután, hogy elhunyt Gömbös Gyula magyar miniszterelnök, aki ezt a nagyhatalmi konstellációt elsőként felvetette, és a revízió legfontosabb előfeltételének tartotta. Magyarország hivatalosan 1940. november 20-án csatlakozott a tengelyhez. Ez azért volt fontos mérföldkő, mert a húszas évekbeli előzményeket tekintve korábban a fasiszta Olaszországot, a weimari demokrácia Németországot és az ellenforradalmi Magyarországot több minden választotta el egymástól, mint ami összekötötte. Már a három országa államformája és államszerkezete is különbözött: míg Olaszországban egy diktatúra árnyékában regnáló monarchia küzdött a túléléséért, addig Magyarországon megvalósították a „király nélküli királyságot”, Németországban pedig a köztársaságot. A társadalmi viszonyokat tekintve is jelentős különbségek húzódtak az országok között: Németország „ipari ország”, Magyarország „agrárország” képét mutatta, Olaszország pedig – tág határok között mozgó regionális különbségekkel – a kettő között foglalt helyet. A polgárosodásbeli különbségekről Peter Drucker osztrák-német antifasiszta emigráns azt írja, hogy míg a német polgárság Olaszországhoz képest számbelileg és gazdaságilag is erősebb volt, addig politikailag annál kisebb súlyt képviselt.²⁰¹ (Miközben Magyarországon a polgári elem mindkét vonatkozásban gyengének számított.)

Míg 1933 előtt Németországban csak az elitek néztek csodálattal a fasiszta Olaszországra, addig Magyarország hivatalosan is felvette vele a kapcsolatot. Ezek a nexusok egyértelműen az aktuális politikai érdekeknek szóltak. A téma szempontjából fontos aláhúzni, hogy Olaszország úgy jelentette ebben az időben a fókuszot, hogy nem igazán tartozott a „forradalom felülről” -országok körébe.²⁰² Igazából itt az olasz egység idejére kell visszamenni, ami radikálisabb volt, mint német megfelelője, hiszen itt elűzték a Habsburg-, és Bourbon oldalágakat – míg a bismarcki birodalomban meghagyták a kisebb fejedelmi házakat –, továbbá szekularizálták a pápai államot, amivel magukra vonták a katolikus világ ellenszenvét. Ezzel

---

²⁰¹ DRUCKER, Peter F.: *„The End of Economic Man. A Study of the New Totalitarianism.”* William Heinemann Ltd., London–Toronto, 1939, 116. old.

²⁰² Annál a Kaelble által hozott példánál maradva, miszerint a szocialista NDK- és lengyel iparának összevetésénél nem lehet eltekinteni a Szovjetuniótól, mint közös idoltól, Mussolini Olaszországának a szerepe ebből a szempontból némileg azért más volt. (KAELBLE, Hartmut: *„Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.”* Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999, 20. old.) Ez a szocialista táborbeli hasonlattal élve olyan, mintha egy részben tömbön kívüli ország, pl. Jugoszlávia töltötte volna be az origó-szerepet.

az új olasz állam a Bismarck-féle iskola szemében felmondta a konzervatív konszenzust, letért a legitimizmus útjáról. Kétségtelen, hogy a radikalizmus mindig is jelen volt az olasz politikában. A köztársági államformának – amit végül az 1946-os népszavazást követően vezettek be – már ekkor számos híve volt. A futurista Marinetti pedig még a pápát is el akarta űzni Rómából. Tehát azok a fenntartások, amelyeket 1914 előtt a közép-európai monarchiák az olasz állam iránt tápláltak, még érthetőek is voltak.

Viszont az, hogy a közép-európai államok 1918 után Olaszországra úgy tekintettek, mint potenciális nagyhatalomra, már jókora érzéki csalódásról vallott. Kétségtelen, hogy a Monarchia széthullásával, Oroszországnak a nemzetközi politika színteréből a bolsevizmus révén való kiesésével, Németország meggyengülésével Olaszország jelentősen felértékelődött, de hosszú távon ez csak átmeneti állapot lehetett. A közeledéshez az alapot a Párizs környéki békével való elégedetlenség jelentette. Noha Itália a háborút a győztes hatalmak oldalán fejezte be, de nem teljesültek azon területi ígéretek, amelyeket az antant számára a londoni titkos szerződéssel 1915. évi hadba lépését megelőzően kilátásba helyezett. A „megcsönkített győzelem” („*vittoria mutilata*”) érzete is hozzájárult a nemzeti nagyság helyreállítását ígérő fasiszta párt 1922-es hatalomra jutásában. Később az oroszországi kommunizmus és a világgazdasági válság hatására Németországban és Magyarországon a fasizmusra egyfajta modellként is elkezdtek tekinteni, mint ami a harmadik utat jelentheti az állami kollektizmus és a szabadpiaci kapitalizmus között.²⁰³

Mint arra német szerzők rámutatnak, Olaszország Németországban sohasem volt olyan népszerű, mint a fasizmus időszakában. Mussolini rendpártiság terén elért eredményei, állítólagos alkotmány-, szociál- és gazdaságpolitikai sikerei imponáltak a tartós politikai válsággal küszködő weimari köztársaságban a jobboldalon mind polgári pártoknak, mind katolikus köröknek. Sokan az olasz rendszerre egyenesen példaképként tekintettek. Bár Mussolini azt állította, hogy a „fasizmus nem exportcikk” – ami mögött taktikázás volt, mert a gyors siker után óvatosnak kellett lenni, hiszen a régi demokráciák bizalmatlanul tekintettek Itáliára –, de egyes újságírók, tudósok e vonatkozásban különösen „multiplikátor-szerepet” játszottak. Utóbbiak „várakozási horizontjuk” alapján Németországra úgy tekintettek, mint ennek az eszmekörnek a legfontosabb reménybeli kliensére.²⁰⁴ Az önkéntes aktivisták főleg a konzervatív DNVP-t és a „*Stahlhelm*”-et célozták meg, „tanulmányutakat” szervezve ezen

---

²⁰³ MUSSOLINI, Benito: „*A fascismus doktrínája*”, Vallecchi Editore, Firenze, 1935, 67 old.

²⁰⁴ REICHARDT, Sven–NOLZEN, Armin (hrsg.): „*Faschismus in Italien und Deutschland.*” Studien zu Transfer und Vergleich. Wallenstein Verlag, Konstanz, 2005, 13. old.

szervezetek vezetői, funkcionáriusai, tagja számára az új rendszer népszerűsítése érdekében.²⁰⁵ Odahaza pedig ez a propaganda Thomas Nabert szerint úgy csapódott le, miszerint „a fasiszta Olaszország példája megmutatta, hogy nálunk is hogyan kell majd csinálni a dolgokat” („*wo auch einmal der Hebel bei uns anzusetzen ist*”). Mindehhez egy antikapitalista és egyben antimodern agitáció társult, amely a fiatal, dinamikus exportiparokat tette meg bűnbaknak és a nehéziparral való érdekszövetség mellett kardoskodott.²⁰⁶

Az olasz fasiszták s a német nemzetiszocialisták közti kapcsolatok ebben az időben még nem voltak túl szorosak. A húszas évek elején Mussolini még ignorálta Hitlert, az obskurus – csupán Bajorországra korlátozódó – szélsőjobboldali párt vezetőjét, hiába keresett az nála támogatást. Az áttörést e téren az 1930. szeptember 14-ei birodalmi gyűlési választások hozták, amikor az NSDP 107 képviselővel a második legerősebb párt lett a „*Reichstag*” -ban. Mivel Hitler innentől kezdve a hatalom legfőbb várományosának számított Németországban – egyelőre informális szinten –, Mussolini felvette a kapcsolatot a német „testvérpárttal”. (Noha az olasz diktátor egyáltalán nem találta vonzó egyéniségnek Hitlert, akit nevetséges és megszállott figurának látott, és aki a szemében 1923-as „sörpuccsával” lejáratva magát.) Olasz szempontból mindenesetre a nemzetiszocialisták mellett szólt, hogy a német jobboldalon ők képviselték az egyetlen olyan pártot, amely Dél-Tirolt nemzeti politika szempontjából érdektelennek minősítette és elismerte Itália jogát e tartományhoz. 1933. január 30. után Mussolininak nyilván még inkább tudomásul kellett vennie a Hitler-jelenséget és most már kormányzati szinten is kezdetét vette a kapcsolatépítés. (Noha a katolikus Olaszországban – ahol a fasizmus 1929-ben a lateráni egyezmény keretében rendezte a világi államnak a pápasághoz fűződő viszonyát, ezzel is növelve társadalmi elfogadottságát – ellenérzéssel figyelték a német rendszer egyes újpogány tendenciáit.) A Berlin–Róma tengely létrejöttében fontos mérföldkő volt a Rajna-vidéknek a mintegy félévvel korábbi remilitarizálása – ami ellen pedig egy évvel korábban olasz részvétellel létrejött a stresai front –, aminek köszönhetően Hitlerrel a nemzetközi politikában is tényezőként számoltak.²⁰⁷ Olasz szempontból a tengely

---

²⁰⁵ SCHIEDER, Wolfgang: „*Faschismus in politischen Transfer. Giuseppe Renzetti als faschistischer Propagandist und Geheimagent in Berlin 1922–1941*” In: REICHARDT, Sven–NOLZEN, Armin (hrsg.): „*Faschismus in Italien und Deutschland.*” Studien zu Transfer und Vergleich. Wallenstein Verlag, Konstanz, 2005, 28-58. old.

²⁰⁶ NABERT, Thomas: „*Agrarkonservative Konzeptionen in der Weimarer Republik*”, In: J. Laubner (Hg.): „*Adel und Junkertum in 19. und 20. Jahrhundert*”, Halle/S, 1990, 85. old.

²⁰⁷ DE FELICE, Renzo: „*Mussolini e Hitler. I rapporti segreti 1922–1923.*” Editori Laterza, Roma–Bari, 2013, 279 old.

jelentette az aktuálisan fenyegető problémák egyetlen megoldását: kitörést az abesszíniai háború okozta elszigeteltségből, valamint az „*Anschluss*” méregfogának (átmeneti) kihúzását.²⁰⁸

Esztörténetileg mi volt a különbség az olasz fasizmus és a később, 1933-ban Németországban hatalomra jutott nemzetiszocializmus között? Míg az előbbinél az állam, addig az utóbbinál a faj jelentette az integráló erőt. (Vonyó József szerint a hasonló Gömbös-féle magyar totalitárius kísérletnél a – jelentősen – ártértelemezett nemzet-fogalom töltött be hasonló szerepet.²⁰⁹) Wolfgang Schieder a két totalitárius rendszer összehasonlítására egy háromlépcsős modellt dolgozott ki: 1. a mozgalmi szakasz („*Bewegungsphase*”); 2. a hatalom megragadásának szakasza („*Durchsetzungsphase*”); 3. a kormányzási szakasz („*Regimephase*”).²¹⁰ Robert O. Paxton ehelyett inkább az európai fasizmusok öt fázisáról beszél: 1. a kezdeti mozgalmi szakasz (nacionalizmus és szindikalizmus keveredése); 2. a politikai mozgalom megszilárdulása (konzervatív erőkkel való koalíció); 3. a megszerzett hatalom konszolidálása (konzervatív erőkkel való kormányzati együttműködés); 4. a vezéri hatalom kijegecesedése (négy pólus – a Vezér, a fasiszta párt, az államapparátus, a konzervatív erők, pl. egyház, tudomány, vállalkozók – közti harc eredményeképpen); 5. a rendszer háború alatti radikalizálódása (faji tisztogatás). Schieder utal arra a széles körben elterjedt véleményre is, miszerint a fasizmus és a nemzetiszocializmus közti különbség a rasszizmus, valamint a totalitarizmus mértékében való különbségben állt.²¹¹

E mozgalmak abban is különböztek egymástól, hogy mennyire tudtak és akartak együttműködni a régi elitekkel. Így David Schoenbaum a hatvanas években a nemzetiszocializmust jellegzetesen német terméknek látta, amelynek mindenekelőtt egy erős, jól szervezett munkásságra kellett reflektálnia. Tehát szerinte az ottani politikai jobboldalon az olasz fasizmusnak inkább a „konzervatív forradalomnak” nevezett irány felelt meg leginkább.²¹² Ez az elnevezés Hermann Rauschning, a danzig-i szenátus elnökéhez köthető, aki nézeteit ezen a címen írt könyvében foglalta össze.²¹³ Az sem véletlen, hogy a „konzervatív forradalom” szellemi központja abban az időben éppen a Népszövetség protektorátusa alatt álló danzig-i

---

²⁰⁸ Renzo De Felice: „*Mussolini il Duce I. Gli anni del consenso 1929-1936*”, Einaudi, Torino, 1974, 597-609. old.

²⁰⁹ VONYÓ József: „*Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja*”, „*Századok*”, 2011, 19., 26. old.

²¹⁰ REICHARDT, Sven–NOLZEN, Armin (hrsg.): „*Faschismus in Italien und Deutschland*.” Studien zu Transfer und Vergleich. Wallenstein Verlag, Konstanz, 2005, 13. old.

²¹¹ U. o. 14-15. old.

²¹² SCHOENBAUM, David: „*Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*”, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 15. old.

²¹³ RAUSCHNING, Hermann: „*Die konservative Revolution – Versuch und Bruch mit Hitler*”, Freedom Publishing Co., New York, 1941, 301 old.

„Szabad Állam” volt. A szomszédos Lengyelországban ugyanis már az első világháború alatti német megszállás idején tervek születtek a hivatásrendiség alapját jelentő funkcionális érdekvédelem kipróbálására.²¹⁴ Rauschning szerint a hivatásrendi gondolat később a náciakat is inspirálta – akiknek a támogatottsága Danzig-ban még a birodalombelínél is erősebb volt – és ők a „Szabad Államot” a saját hivatásrendjeik egyfajta kísérleti terepének szánták.²¹⁵

A „konzervatív forradalom a hivatalos nemzetiszocializmushoz képest polgárellenesebb, arisztokratikusabb irányt jelentett, ami jobban a nemzeti hagyományra, sőt birodalmi nacionalizmusra épített. Miközben a másik oldalon annál kevésbé jellemezte populizmus, mentes volt az antiszemita rasszizmustól, a biológiai fajelmélettől, a szociális demagógiától, a népi („*völkisch*”) gondolatától. Egyes vélemények szerint a „konzervatív forradalom” -gondolatkörnél valamelyest a „nemzeti bolsevizmusról” is szó volt – Danzig vonatkozásában nyilván hatott a nem is olyan távoli Oroszország példája is²¹⁶ –, ám ennek ellentmondott, hogy e körök az olasz fasizmushoz hasonlóan igenis számoltak az elitek közreműködésével.

A Danzig-hoz közeli Pomeránia ebben az időben bizvást számított a kelet-elbai nagybirtok fellegvárának. Mint azt Shelley Baranowski amerikai történészasszony a tartományról szóló könyvében írja,²¹⁷ a harmincas évek elején a helyi jobboldali prominensek többször is felkeresték Mussolinit. A nagybirtokos Rohr-Demmin-t, vagy Wedel-Fürstenberg-et²¹⁸ leginkább a „*Duce*”-nek az a nemzetközi marxizmussal szembeni ellenérzése, valamint korporativista programja ragadta meg, amivel elejét vélték venni az osztályharcnak. Hansjoachim von Rohr-Demmin²¹⁹, akinek családfája a 12. századi keleti német kolonizáció időszakáig nyúlt vissza, az otthoni náciokban a fasizmus egyik variánsát látta, amelyet Hugenberg-hez hasonlóan arra akart felhasználni, hogy leszerelje velük a kommunistákat. Miközben meg volt róla győződve, hogy a náci nem kvalifikáltak a vezetésre. A meritokráciáról ugyanis sznob-jellegű felfogása volt: az e körbe tartozóknak szerinte

---

²¹⁴ Lengyelország parlamentjét hivatási alapon választották volna. A választók hat csoportban szavaztak volna: szabadfoglalkozású értelmiség, nagykereskedők, kiskereskedők, önálló iparosok, ingatlan tulajdonosok, mindazok a polgárok, akik ingatlanadót fizetnek. (MIHELICS Vid: „*Az új szociális állam: Társadalompolitikai és gazdaságpolitikai rendelkezések Európa legújabb alkotmányaiban*”, Szent István Társulat, Budapest, 1931, 152. old.

²¹⁵ RAUSCHNING, Hermann: „*Hitler bizalmasa voltam*”, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1970, 80., 155. old.

²¹⁶ U. o. 117. old.

²¹⁷ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 154. old.

²¹⁸ A nagybirtokosok összetett neveinél (pl. Rohr-Demmin, Zietzewitz-Kottow, stb.) a második tag rendszerint a törzsbirtokra utal.

²¹⁹ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land*.” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 20. old.

képzettséggel, tehetséggel és némi tulajdonnal is rendelkezniük kell. (1930 februárjában még Georg Werner von Zietzewitz-Kottow, a DNVP egy másik helyi nagybirtokos vezetője is úgy vélekedett a DNVP swinemünde-i járási gyűlésén, hogy a párt kulturális és nemzeti szempontból egy stabil imperialista gazdaságpolitika talaján áll, ezzel szemben az NSDAP gazdasági programja még nem kiforrott, túlságosan szocialisztikus célokat követ.²²⁰

Visszatérve Olaszországhoz, az elitek és a fasiszmus szövetségét itt is csak kényszerházasságként lehetett értékelni. Ezt jól mutatja, hogy 1943-ban Mussolini bukásakor az elitek kihátráltak a rendszer mögül és a német védnökség alatt létrehozott salò-i „szociális köztársaságban” már nem vettek részt. Ormos Mária szerint bár ennek az új fasiszta pártnak, éppúgy, mint a réGINEK a húszas években, több frakciója volt, de ezúttal egyértelműen az intrazingens elemek voltak többségben. A másik szárny, amely egykori szindikalistákból, revizionistákból és – új elemként – észak-olaszországi értelmiségiekből, főként újságírókból állt, mindvégig kisebbségben maradt.²²¹ Másfelől Mussolini is igyekezett kihasználni a monarchiaellenességben rejlő propagandalehetőséget, amit egy olyan átfogó szociális programmal akart alátámasztani, ami növelte volna a régi–új rendszer tömegtámogatását. (A privilégium, kasztok régi világa helyett a „Munka Állama”.)²²²

2.2.2 A magyar–olasz kapcsolódási pontok

A weimari köztársasággal szemben Horthy Magyarországa kormányzati szinten is kapcsolatok kialakítására törekedett az olasz rendszerrel. Még ha a Gömbös-kormány által 1934 márciusában – Ausztria bevonásával – aláírt római jegyzőkönyveknél már inkább ezen orientáció hattyúdalát jelezték is. Magyar részről tulajdonképpen azért is tekintettek kezdettől fogva nagy bizalommal Itáliára, mert a két ország hazafijai 1848 tavaszán bajtársakként vettek részt a Habsburg-birodalommal szembeni függetlenségi harcokban. A kapcsolatépítés már a Bethlen-kormány idején elkezdődött és a két miniszterelnök 1927. április 5-én barátsági szerződést írt alá. A külpolitikai célok világosak voltak: az olaszok rövid távon a „megcsontított győzelem” helyre tételére, távlatilag pedig egy földközi-tengeri gyarmatbirodalom kialakítására törekedtek; míg a magyarok szeme előtt a revízió megvalósítása lebegett. E tervek megvalósításához az első lépés a közép-európai viszonyok

---

²²⁰ RÖSSLING, Udo: „Der italienische Faschismus in der Sicht der deutschen Adelgenossenschaft in der Jahren der Weimarer Republik”, in: JBPg, Heft 44, 1980, 176. old.

²²¹ ORMOS Mária: „Mussolini.” – HARSÁNYI Iván: „Franco.” PANNONICA Kiadó, Budapest, 2001, 156. old.

²²² ORMOS Mária: „Mussolini. Politikai életrajz.” Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 408. old.

átrendezése volt, ennek akadályát pedig a kisantant jelentette, amelyben a két ország a közös ellenséget látta.²²³ Hamerli Petra a magyar–olasz kapcsolatoknak több szakaszát különbözteti meg²²⁴, míg végül e reláció a harmincas évek végétől – egyébként Gömbös vízióinak megfelelően – a Berlin–Róma tengely medrébe nem terelődött.

Mivel a téma szempontjából itt igazában a három ország interakciói az érdekesek – még a diplomáciánál maradva – nem árt felidézni az 1914 előtti előzményeket. Noha a három ország – Németország, Olaszország, Ausztria-Magyarország – 1882-ben megkötötte egymással a hármas szövetséget („*Dreibund*”), Itália 1915-ben kivált abból és az antant oldalán lépett hadba korábbi partnerei ellen. Az olaszok e „pálfordulásának” oka alapvetően az osztrákokkal való ellentétben keresendő, mivel Németországgal szemben – nem minden számítástól mentesen ugyan, de – jóindulatúak voltak. Bár az olasz–osztrák vita súlyos tehertétele volt ennek a kezdettől fogva „asszimmetrikus” szövetségnek, ennek ellenére a hármas szövetséget 1902-ben és 1912-ben is megújították. A szövetségi szerződés VII. cikkelye értelmében amennyiben Ausztria előrenyomul az olasz érdekszférának is számító Nyugat-Balkánon – mint ahogyan ez történt Bosznia-Hercegovina 1908-as anektálásakor is –, úgy Itáliának kompenzációt kell kapnia a Monarchiának vele határos területeiből, és e vonatkozásban elsősorban Trentino („*Trentin*”) jött szóba.²²⁵ Ám Bécsben még 1914 júliusában is kitérően válaszoltak az olaszoknak. A szarajevói merényletnek áldozatul eső Ferenc Ferdinánd – aki mindig is mély megvetést érzett az olaszok iránt – Conrad von Hötzendorf vezérkari főnökkel már korábban preventív háborút tervezett Olaszország ellen. Szerintük ez lett volna annak a trialista koncepció megvalósításának az előfeltétele, amellyel a trónörökös beilleszthette volna az általa elképzelt „Jugoszláviát” a Monarchia keretei közé. Az ellenszenv azonban kölcsönös volt, mert az olaszok is – a „*risorgimento*” hagyományainak megfelelően – úgy tekintettek a Monarchiára, mint egy rendőrállamra.)²²⁶

Hogyan vélekedtek ennek az időszaknak a magyar prominensei az olaszokról és a három ország szövetségi viszonyáról? Ausztria-Magyarország római nagykövete, kaposmérői Mérey Kajetán a háború kitörésekor azt javasolta, hogy a preventív háborút inkább Szerbia ellen kellene lefolytatni, mivel ez pozitívan befolyásolná az olaszokat a „*Dreibund*” iránt.²²⁷

---

²²³ HAMERLI Petra: „A magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásaik (1927–1934)”, Fakultás Kiadó, Budapest, 2018, 25. old.

²²⁴ U. o. 19. old.

²²⁵ RUSCONI, Gian Enrico: „*Deutschland – Italien, Italien – Deutschland. Geschichte einer schwieriger Beziehung von Bismarck bis zu Berlusconi.*” Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2003, 63. old.

²²⁶ U. o. 41., 54. old.

²²⁷ U. o. 70. old.

Másfelől Méreynek nem voltak nagy illúziói az olaszok hűségét illetően, ezért is figyelmeztetett, hogy Németország túlságosan megbízik az olaszokban: „*olyan, mint a férj, aki annyira megbízik feleségében, hogy a metreszét kényezteti*”.²²⁸ Mérey feletteseinek, gróf Tisza István miniszterelnöknek és az 1915 elején közös külügyminiszternek kinevezett gróf Burián Istvánnak, ha lehet mondani, még rosszabb véleménye volt az olasz szövetségről. Tisza szerint: Olaszország „katonailag gyenge” („*militärisch schwach*”) és gyáva („*feig*”), miért kellene hát habozás nélkül a közelgő háborúban a védelmére sietni? („*Weshalb man ihm ohne Zögern die Sirn bieten müsse?*”)²²⁹ Burián is határozottan ellenezte az olasz követelések teljesítését: nem fognak megelégedni Trentin-nel, Görz-öt, Triesztet, Isztriát, Dalmáciát is követelni fogják.²³⁰ Az olaszok számára tehát nem hagytak más választást, mint hogy az antantnál keressenek orvoslást problémáira.

1918 után az új viszonyok közepette az Itáliával kapcsolatos magyar vélemények jelentősen átértékelődtek, már csak azért is, mert a Németország irányába való politikai orientáció – a weimari köztársaság és a Horthy-Magyarország közti divergenciából adódóan – irrelevánssá vált. (Trianon is sokaknak elvette a kedvét a németbarátságtól, mondván ők akartak a Perzsa-öböl felé terjeszkedni, mégis a magyarokkal fizettették meg az árát.) Szegedy-Maszák Aladár, a harmincas évek elején Berlinben szolgálatot teljesítő fiatal diplomata azt írta, hogy a Weimar alatti német politika inkább az oroszokkal igyekezett jóban lenni és ignorálta a „reakciós” magyarokat és bolgárokat. Ugyanakkor az új olasz rendszer sem törekedett a németekkel – valamint jó ideig az oroszokkal – a hivatalos kapcsolatok fenntartására.²³¹

Magyar vonatkozásban egyáltalán nem úgy tűnik, hogy az akkori közvélemény osztotta volna a monarchiabeli politikusoknak az olaszokkal kapcsolatos negatív megítélését. Sőt, Bajcsy-Zsilinszky Endrének egy későbbi írásában éppen az derül ki, hogy sokan a harctéren tanulták meg tisztelni azt az olasz középosztályt, amely a világháborúban oly példásan helytálló tisztikart termelt ki. Szerinte: „...*az olasz hadseregben a hősiesség és áldozatkészség, a merészség szellemét, az olasz katonai erények mértékét talán inkább tisztikar képviselte, mint a legénység*”. (Ezzel szemben a magyar alakulatokban Bajcsy-Zsilinszky szerint a közlegények voltak azok, akik vitézségben, helytállásban felülmúlták a tiszteket.)²³²

---

²²⁸ U. o. 40. old.

²²⁹ U. o. 75. old.

²³⁰ U. o. 84. old.

²³¹ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: „Az ember ősszel visszanez...: Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.” I. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996, 8-9. old.

²³² BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: „Egyetlen út: a magyar paraszt”, Kelet Népe Kiadása, Budapest, 1938, 43. old.

Az nyilvánvaló, hogy a revízió miatt a Harmadik Birodalomhoz fűződő politikai érdekek ellenére a Horthy-korszak elitjei később is inkább az olasz rendszerrel érezték eszmei rokonságot.²³³ Még az a Gömbös Gyula sem azonosult a német nemzetiszocialista rendszerrel, akiről pedig a negyvenes évek magyar baloldala a germanofil, az ország kocsirúdját Hitler szekeréhez kötő politikus képét propagálta – amely képet mára Gergely Jenő és Vonyó József sok tekintetben árnyalt.²³⁴ Gergely Jenő szerint az 1933 júniusában Hitlerhez látogató Gömböst egyenesen megrémisztette a német jelenség: „*A kancellár személyiségének súlya és tekintélye, a mozgalom szervezettsége, tömegpszichológiai kihatása olyan mérvű, amilyenre én nem számítottam.*” A rohamcsapatok erfurti díszmenete, ahol három órán át masíroztak előttük a különböző egyenruhás alakulatok, miközben a hatalmas tömeg szinte őrjöngve ünnepelte Hitlert, szintén nagy hatással volt rá. „*Ilyen delíriumos jelenetek nálunk Magyarországon elképzelhetetlenek, de talán jobb is: mi egészen más nemzet vagyunk.*” – mondta utána Antal Istvánnak. Gömbös is, mint sokan mások, úgy vélte, hogy Németországban a kommunisták, vagy a nácik győzhetnek csak. Ha az előbbieket győznek, akkor a Szovjetunió támogatásával megkezdődik a kommunista világforradalom, a német vezér szerinte ezt a veszélyt hárította el.²³⁵ Az is kétségtelen, hogy Gömbös, mint katona csodálta a német hadsereget. Viszont azt sem titkolta, hogy Mussolini emberileg közelebb áll hozzá, mint Hitler.²³⁶

Hitler Gömbösnek abban is csalódást okozott, hogy nem támogatta Magyarország revízióra vonatkozó követelését, noha a tárgyalások előmozdították a magyar mezőgazdasági cikkek elhelyezését, ami azért nagy segítség volt. (1933. július 22-én aláírták az első magyar–német kereskedelmi pótegyezményt.)²³⁷ A berlini látogatást követően talán ezért is fordult jobban Olaszország és Ausztria felé. 1934. március 17-én a három vezető – Mussolini, Gömbös és Dollfuss – aláírta a római jegyzőkönyveket. Az első egy konzultációs egyezmény volt, amely kimondta, hogy a három állam a béke fenntartása és az európai gazdasági újjáépüléséhez való hozzájárulás érdekében az Ausztriát, Magyarországot és Olaszországot egyaránt érdeklő politikai kérdéseket mindig megvitatja egymással, hogy az egyes tagok között fennálló, kétoldalú barátsági szerződéseket valódi együttműködéssé fejleszthessék. A második

---

²³³ 1943-ban a Kállay Miklós miniszterelnök a nyugati hatalmak felé való béketalapozási kísérletet is Badoglio-féle kiugrás inspirálta, noha azt Kállay félmegoldásnak tartotta. (U. o. II. kötet. 294. old.)

²³⁴ VONYÓ JÓZSEF: „*Gömbös Gyula és a hatalom: egy politikussá lett katonatiszt*”, Kronosz Kiadó Pécs, 2018, 639 old.

²³⁵ „*Hitler kancellár és a nacionalista mozgalom rendkívüli világtörténelmi szolgálata tett az emberiségnek azáltal, hogy Németországban megszüntette a kommunista veszélyt.*” (GERGELY Jenő: „*Gömbös Gyula, politikai pályakép*”, Vince Kiadó Kft., Budapest, 200, 275. old.)

²³⁶ „*Így szívesen vallom őt példaképemnek, és szívesen tekintek rá, mint akinek példáját érdemes követni.*” (U. o. 273. old.)

²³⁷ U. o. 273-276. old.

jegyzőkönyv a „*Magyarország, Ausztria és Olaszország között a gazdasági viszonyok fejlesztése érdekében*” címet viselte. A benne foglaltak kimondták, hogy a jegyzőkönyv célja a dunai államok gazdaságának helyreállítása. Ennek érdekében a három állam között a kivitelnek adott kölcsönös könnyítéseket fokozzák, így nemzetgazdaságukat kölcsönösen kiegészítik. Külön megállapodásban rögzítették a búzaár eséséből származó, Magyarországot érintő nehézségek leküzdésének megoldását. Előmozdítják és megkönnyítik az Adrián átmenő forgalmat, és a gazdasági fejlődés menetének ellenőrzésére háromtagú bizottságot állítanak fel. Az egyezmény tartalmazott egy titkos jegyzőkönyvet is, melyben a felek arról állapodtak meg, hogy Magyarország a neki juttatott előnyök fejében fenntartja piacai egy részét Ausztria és Olaszország részére, valamint az osztrákok is előnyökben részesítik az Ausztriába irányuló olasz importot. A harmadik jegyzőkönyv – ami a másodiknak kiegészítése – csak Ausztria és Olaszország között kötöttetett.²³⁸

Szólni kell még itt az Olaszország közép-európai térnyerésének előmozdítását célzó Brocchi-tervről, amely 1929-ben született, és amelynek a későbbi német–osztrák vámuniós törekvések (1931), valamint Beneš és Tardieu elképzelései (1932) útjában álltak. A névadó gazdasági szakértő, Iginio Brocchi által kidolgozott koncepció, amely eredetileg egy olasz protektorátus alatti osztrák–magyar megegyezést célt, később a három országból álló preferenciális kereskedelmi zóna tervét körvonalazta. A Róma–Bécs–Budapest gazdasági kooperációját célzó tervezetről a hivatalos iratokban először 1929. szeptember 10-én esett szó, és ezek jól mutatják, hogy Olaszország hosszú távon egy Duna-menti gazdasági expanzióban gondolkodott. Az eredeti Brocchi-terv, amelyet Olaszország 1930-ban hozott nyilvánosságra, három pontból állt. Az első kimondta, hogy a vámtarifák csökkentésével enyhíteni kell a mezőgazdasági termékek kivitelének nehézségeit a dunai államok között. A második pont szerint a résztvevő országoknak olyan pénzügyi intézeteket kellene alapítaniuk, amelyek az említett államok számára kiszabott kedvező kamatokkal dolgoznak. A harmadik pont mondta ki az egyezmény Jugoszláviára való kiterjesztésének szükségességét. Brocchi úgy vélte, hogy Olaszország számára a legnagyobb előnyt éppen a Magyarországgal való gazdasági szövetség hozhatja. Hiszen hazánk ipari alulfejlettsége folytán jelentős export-felvevő területet jelenthet az olasz termékek számára, míg Olaszország a magyar agrártermékekkel pótolhatná saját termelésének hiánycikkeit. A magyar érdekeknek, a gazdasági válságtól lesújtott magyar mezőgazdaságnak is jól megfelelt a Brocchi-terv, aminek az volt a lényege, hogy a felek rejtett

---

²³⁸ HAMERLI Petra: „*A magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásaik (1927–1934)*”, Fakultás Kiadó, Budapest, 2018, 216. old.

preferenciákat, és kiviteli prémiumok formájában kétoldalú kedvezményeket biztosítanak egymásnak. A bilaterális egyezmények megkötése 1931-ben megtörtént.²³⁹

2.2.3. A félsziget társadalmi-gazdasági viszonyai

Mi jellemezte belülről ezt az Olaszországot, amelyre mindenki elkezdett egyszerre nagyhatalomként felnézni és amelynek barátsága a közép-európai politikusok számára olyan fontossá vált? Az ország iparosítása éppen a hármas szövetség megkötése nyomán az 1880-as években kezdődött el és ennek eredményeképpen a korábban oly meghatározó francia tőke visszaszorult, helyét egyre inkább német befektetők vették át, akik főleg a fejlettebb technológiákba investáltak. Ám a fő gond az volt, hogy hiányoztak az olyan, az ipari fejlődéshez szükséges alapvető nyersanyagok, mint a szén, az olaj és a vasérc. A lakosságszámhoz és annak élelmiszerekkel való ellátásához szintén kevés volt mezőgazdasági terület, ezért az ország az alapvető ipari és mezőgazdasági termékeket – így a szenet és a gabonát – kénytelen volt külföldről importálni. (Gabonából 1913-ban a hektáronkénti hozam 1913-ban 12,3 mázsa volt, ami nem fedezte a hazai szükségleteket. Ezért évente még 14 millió mázsát be kellett hozni.) A külkereskedelmi mérleg már háború előtt passzív volt: az import 1 milliárd 250 millió lírával múlta felül az exportot. A deficitet a következőkből fedezték: külföldön élő olaszok hazautalásából, valamint az idegenforgalmi bevételekből. A gabonával való ellátottság a háború alatt különösen rossz volt: mivel a 8 milliós felnőtt férfilakosság 55%-át mozgósították – ami főként az agrárnépességet érintette –, így a vetésterület 10%-kal csökkent. A kiesés pótlására importra lett volna szükség, hiszen az országnak, amely a háború előtt évente akár 52 millió mázsa búzát is megtermelt, 1920-ban 38 millió mázsával kellett beérnie.²⁴⁰

A „*risorgimento*” előtti korszakból megörökölt társadalmi viszonyok sem voltak túl irigylésre méltók. Bár Itália arculatát a múltban kétségtelenül az olyan városállamok szabták meg, mint például Firenze, vagy Velence, de itt valójában nem termelő központokról volt szó, hanem – gyakran parazita jelleggel – olyan fogyasztási centrumokról, amelyeknek a lakossága a vidéki populáció beözönlése folytán lélekszámban igencsak nőtt.²⁴¹ A vidéki mezőgazdaságban a feudális hagyományok szintén tovább éltek, különösen Dél-Olaszországban, ahol – abszентizmussal terhelve – megmaradtak a középkorban kialakult

---

²³⁹ U. o. 179-181. old.

²⁴⁰ KIS Aladár: „*Olaszország története 1748–1968*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 126-127. old.

²⁴¹ U. o. 12. old.

latifundiumok. Ezek általában feles bérletre adták ki földjeiket, és a szerződéseket egy évre kötötték, ami előnytelen volt a munkás számára. A földtelen parasztok, zsellérek, béresek, napszámosok („*braccianti*”) rétege nemcsak Délen, hanem a Pó-síkságon is igen széles volt. E területekkel szemben Észak-Olaszország egy másik fejlődési utat követett, ahol markánsabb volt a kis- és középbirtok súlya, jobban teret nyert a haszonbérlet.²⁴² Itália 1911-ben még „agrárországnak” számított. Az ebben az évben megtartott népszámlálás adatai szerint 17 millió foglalkoztatottból 9 millió és 100 ezer fő a mezőgazdaságban dolgozott. Ennek is körülbelül a fele, 50,6%-a teljesen birtoktalan mezőgazdasági munkás és napszámos volt – Pugliában ez az arány 79% volt –, a földdel rendelkezők kilenczede pedig átlagban csak annyi földdel rendelkezett, amelynek nagysága nem lépte túl a fél hektárt.²⁴³

Az olaszok a modern állam útján az első lépéseket a Giolitti-korszak (1900–1914) liberális kormányzása idején tették meg. Giovanni Giolitti, aki a liberális párt balszárnyát képviselte, ki akarta terjeszteni az állam szociális és politikai bázisát a nagyipari munkásságra. Ehhez kereste az az együttműködést egyrészt a katolikus politikai és szakszervezeti mozgalommal, másrészt pedig a szocialista párt reformszárnyával. 1901-ben Filippo Turatinak, a szocialista párt reformista vezetőjének miniszteri tárcát ajánlott. Giolitti kormányzása idején széleskörű szociális reformokat vezettek be: 1902-ben törvényt hoztak a munkásbiztosításról, a munkanélküliség enyhítésére munkaközvetítő irodákat hoztak létre.²⁴⁴ Ezek az intézkedések a társadalom demokratizálódásának is lendületet adtak, így 1913-ben megtarthatták az első általános választójog alapján tartott választást. 1919-ben pedig a Nitti-kormány továbbment a választójogi reformok útján, aminek eredményeképpen a szavazók száma már 11 millió 913 ezer főre nőtt, ami a lakosság 29,3%-át jelentette.²⁴⁵

Az olaszok nagy többsége e tendenciákhoz elég felemásan viszonyult: miközben kétségtelenül értékelték a „progressziót”, frusztrálta őket az a lemaradás, ami országukat a többi nyugati nemzethez képest továbbra is jellemezte. Ennek az érzésvilágnak a fő ideológusa Enrico Corradini újságíró volt, akinek tézise szerint vannak „proletár nemzetek” és „burzsoá nemzetek” – ahol az olaszok nyilván az előbbibe tartoztak. Ám, miként a szocializmus volt a proletárok felszabadulásának eszköze a burzsoázia uralma alól, úgy fogják olaszok magukról a nacionalizmus segítségével lerázni az angolok, franciák, németek igáját. Ezen harc céljára

---

²⁴² U. o. old. 102. old.

²⁴³ U. o. old. 114. old.

²⁴⁴ U. o. 114-115. old.

²⁴⁵ U. o. 142. old.

Corradini vezetésével 1910. december elején Firenzében megalakult az Olasz Nemzeti Szövetség („*Associazione Italiana Nazionale*”).²⁴⁶

Leopold Lajos, a 20. század elejének hazai polgári radikális agrárszakírója szintén a korabeli olaszországi viszonyok elmaradottságát konstataálta. 1903-as cikksorozatának fontosabb megállapításai jól jellemzik az ottani állapotokat. Így Leopold felhívja rá a figyelmet, hogy noha Nápoly az olasz királyság legnagyobb városa, még sincs valamirevaló ipara. Ám az Észak és Dél közötti ellentét nem is annyira gazdasági, hanem inkább a kulturális különbségekben, főleg az analfabetizmus magas arányában nyilvánul meg. Délen a gazdálkodás hanyatlását mutatja, hogy sok helyen felhagytak a szarvasmarhatartással és a juhtenyésztésre tértek rá, ami a gazdasági elmaradottság ismert fokmérője. Északon talán valamelyest jobb a helyzet, a jómódban élő lombardiai földműves életmódja itt-ott a debreceni parasztjaink színvonalát üti meg. A félszigeten az ipari forradalom – a hegyvidékek vízi erejét kihasználva – tulajdonképpen a villamosítás térnyerésével kezdődött csak meg, nyitányát jelentve a nagyipari fejlődésnek.²⁴⁷ Leopold szerint a formálódó baloldali szocializmus is meglehetősen zavaros képletet mutat: egyrészt a pártéletre anarchizmus nyomja rá bélyegét – nem véletlen, hogy a mozgalom bölcsőjénél az orosz Bakunyin bábáskodott. Másrészt az ipari- és az agrárszocializmus jelentősen elválík egymástól: az előbbi centruma Milánó, az utóbbié Bologna.²⁴⁸ Az agrárszocializmus súlypontjának Szicíliából a Pó-síkságra való áthelyeződése az ott meghonosított rizstermesztés rossz munkakörülményeivel is összefüggött. A polgári radikális Leopold kifogásolja, hogy sem az ipari-, sem az agrárszocializmus nem foglalkozik a kisbirtokosokkal, pedig ez a réteg adja a katonákat és választja a „reakciós” képviselőket.²⁴⁹

Az is óhatatlan volt, hogy az alsóbb néprétegek számára 1922-ben a liberális pártnak a hosszan tartó uralma után – ami az ígéretes, de kiforratlan baloldal opponálása mellett ment végbe – az igazi alternatívát csak a fasiszta párt jelenthette. Mivel az 1914 előtti olasz konzervativizmus súlytalan volt – a világi államnak a pápasággal való rossz viszonyból fakadóan még a keresztényszocialistáknak is nélkülözniük kellett a Szentszék erkölcsi támogatását²⁵⁰ –, ezért a húszas évek elején sokan ilyen szempontból a fasizmusra „hiánypótló” mozgalomként tekintettek. Miközben másokat annak tagadhatatlanul modern vonásai

---

²⁴⁶ U. o. 118-119. old.

²⁴⁷ IFJ. LEOPOLD Lajos: „Az olasz szocializmus. Első közlemény.” „*Huszadik Század*”, 1903. április, 300-308. old.

²⁴⁸ U. o. „*Második közlemény.*” „*Huszadik Század*”, 1903. május, 431-453. old. old.

²⁴⁹ U. o. „*Harmadik közlemény.*” „*Huszadik Század*”, 1903. május, 505-531. old.

²⁵⁰ Egészen pontosan az történt, hogy 1870-ben a királyi csapatok benyomultak Rómába, amire válaszul a pápa a Vatikán foglyának nyilvánította magát és megtiltotta az olasz katolikus híveknek, hogy részt vegyenek az állami politikai életben.

vonzottak. Kis Aladár szerint az 1919-ben szárnyait bontogató fasiszta pártnak több frakciója volt. Bár a mozgalom tömegbázisát tekintve elsősorban a frontharcosokra támaszkodott („combattimentista” ideológia), de különböző politikai felfogású elemeket tömörített: anarchista, szindikalista, futurista, szocialista, köztársasági, nacionalista csoportokat. (Főként az utóbbiak voltak azok, akik a háború kezdetén az antant melletti háborúba lépés mellett voltak.) Az alapító vezérek között is jelentős felfogásbeli különbségek voltak: Italo Balbo köztársaságinak, Michele Bianchi szindikalistának, Cesare Maria De Vecchi és Emilio De Bono monarchistának, Filippo Tommaso Marinetti pedig szélsőségesen antiklerikálisnak számított.²⁵¹

Az agrárkérdés szempontjából nyilván annak is volt üzenete, hogy Mussolini, a fiatal fasiszta párt vezére Bologna környékéről, egy anarchista kovács családjából származott és a mozgalom korai szakaszát „agrárfasizmusként” jellemezték. 1919–1920-ben ugyanis a fasiszta párt eszmei irányítása alatt álló, leszerelt katonákból álló rohamcsapatokat („*squadro*”-kat) leginkább a Pó-síkság földfoglaló mozgalmi ellen vetették be. Ez a vidék lett a squadrista mozgalom fő fészke, ahonnan a fasizmus több vezéralakjának (Italo Balbo, Dino Grandi, Roberto Farinacci) pályája elindult. Az 1920. augusztus 18-án – a Gyáriparosok Szövetségének mintájára – megalakult Földbirtokosok Szövetsége a fő feladatát a Pó-síkság „vörös övezetének” megtörésében látta, amihez a squadristák segítségét vették igénybe.²⁵² Ám Mussolini mihamarabb túl akart lépni ezen a „provinciális” beágyazottságon: míg a squadrista vezetők zöme még az agráriusok politikai céljait képviselte, addig ő az észak-olaszországi nagyipari körökkel kereste a kapcsolatot. A leendő diktátor ugyanis már 1921-ben felismerte, hogy a politikai helyzet a terrorizmus túlfeszítése nélkül is kedvező a fasizmus számára. Sőt a squadrizmus veszélybe sodorhatja az egész mozgalmat. Ezért a squadristák tiltakozása ellenére megkötötte azt a „békéltető paktumot”, amit 1921. augusztus 2-án egyfelől: a szocialista párt vezetőségének, parlamenti csoportjának és az Általános Munkásszövetség reformista képviselői, másfelől a „*Fascio*” -k Nemzeti Tanácsának, valamint a fasiszták parlamenti csoportjának megbízottjai részvételével írtak alá Rómában. Mussolini a hatalomba jutást az uralkodó körök legszélesebb frontjából történő megegyezés révén, békés, parlamentáris és alkotmányos úton kívánta elérni.²⁵³

Ormos Mária szerint néhány évvel később Mussolini revideálta ezen gazdasági csoportokkal kapcsolatos politikáját, amennyiben 1925-től a „fasizmus paraszti jellegének

---

²⁵² Kis Aladár: „*Olaszország története 1748–1968*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 157-160. old.

²⁵³ U. o. 163. old.

megőrzése” érdekében szinte kizárólag a mezőgazdaságot pártolta, annak érdekeit karolta fel, amivel magára vonta a nagytőke neheztelését. („*A város fertőző, bűnös és büdös.*”) A „falusiasításnak” két fő projektje volt: a „búzacsata” és a talajjavító program. Ezen intézkedésekkel Mussolini az ország függetlenségét akarta önellátás terén biztosítani, távlatilag pedig a robbanásszerű népszaporulatot kívánt elérni. Az eredményeket tekintve a talajművelés programot soha nem hajtották végre teljes mértékben, bár jeles eredmények születtek, hiszen a feljavított területeken több új falu született. A gabona-önellátás is csaknem teljes egészében megvalósult, ám ezért nagy árat kellett fizetni, amennyiben ez a gyümölcs- és zöldségtermesztés rovására ment és a költségvetést megterhelte. A nagytőke joggal érezhette úgy, hogy ez az egész az ő kontójára megy.²⁵⁴ Későbbi német történészek (pl. Horst Gies) úgy látták, hogy bár az olasz fasizmus által megvalósított agrármodernizáció kétségkívül tetemes költségekkel járt, de – szemben a német helyzettel – legalább valós kihívásokra adott reakció volt, amennyiben elmaradott viszonyok felszámolására törekedett.

Olaszországnak Közép-Európa konzervatív elitjei és rendszerei számára játszott mintaadó szerepének a maga „helyi értékén” való kezelése szempontjából fontos itt utalni Maria Fonte-nek, a nápolyi egyetem agrárközgazdászának egy tanulmányára, amely szerint Itália társadalmi térszerkezet, város–vidék kapcsolat tekintetében mindig is jelentősen különbözött az Alpokon túli területektől, ahol a város jobban elkülönült a vidéktől, illetve a városi és a vidéki tevékenységek között általában élesebb volt a határ. Fonte Otto Brunner osztrák középkortörténészre hivatkozik, aki szerint,²⁵⁵ míg Északon a vidéket a városi polgárság irányította – ahol a nemes is polgárként viselkedett –, addig Itáliában annak a földbirtokos nemesség szerepe maradt a meghatározó, amely bár városban élt, de nem vesztette el vidéki gyökereit. Délen hagyományosan az „agrováros” típusa jellemző, amely hasonló a magyar mezővároshoz. (A paraszt olaszul „*contadino*” -t jelent, aki eredetileg a „*contado*” lakója, azaz a „*conte*”, a városban lakó gróf alattvalója volt.) A Mediterráneumban a gazdasági tevékenységek sem piaci specializáció, sem nyersanyagok, eszközök tekintetében nem különültek el soha olyan élesen, mint az Alpokon túl, és itt a mezőgazdaság mindig is megőrizte megkülönböztetett szerepét. Míg a 20. század során az északi országok iparában a fordista recept érvényesült – azaz a munkaerőt igyekeznek a városokban koncentrálni – és a mezőgazdaságban intenzív, nagy hozamokra képes növénytermesztés bázisán jelentős állattenyésztést fejlesztettek ki, addig

---

²⁵⁴ ORMOS Mária: „*Mussolini.*” – HARSÁNYI Iván: „*Franco.*” PANNONICA Kiadó, Budapest, 2001, 77-78. old.

²⁵⁵ BRUNNER, Otto: „*Sozialgeschichte Europas in Mittelalter*”, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1984, 104 old.

Délen mindezzel szemben mindig is a külterjes termelés dominált, ahol jelentős szezonális ingadozásokkal munkaintenzív ágak kerültek előtérbe, táplálkozásban ez a hüvelyeseket, zöldségeket jelentett.²⁵⁶

2.2.4. Agrárpolitika, korporativizmus, gazdasági válság és fegyverkezés

A Fonte által említett tényezők is közrejátszottak abban, hogy a német agrárpolitikai iskola tanai az olasz tudományosságot csak felületesen hatották át. Itt az ezeken a nyomdokokon haladó közgazdászok is főként gyakorlati szakemberek voltak (pl. Serpieri), semmint elméleti teoretikusok. Miközben magának az agrárpolitikai iskolának a hadállásai odahaza Németországban is meggyengültek.²⁵⁷ Igazából a húszas évek megváltozott viszonyai nemcsak a Német Történelmi Iskola tanításait tették elavulttá, de a megváltozott új viszonyok – különösen a gazdasági válság közeledtével – az annál jóval rugalmasabb neoklasszikus közgazdaságtanra is paradigmaváltást kényszerítettek rá, noha az absztrakt megközelítése (pl. egyensúly-elmélet) folytán egyáltalán nem jutott zsákutcába, sőt képes volt megújulni. A liberális angolszász közgazdászok értetlenül álltak a német agrárpolitikai iskola felfogásával szemben, amely a mezőgazdaságot különleges ágazatnak tekintette és a közgazdaságtant jócskán összemosta a szociálpolitikával. Az angolszász irodalomban ilyen értelemben soha nem lehetett „Agrárpolitik” -ről beszélni, hiszen nem tartották szükségesnek egy adott ágazat megkülönböztetett védelmét. E megközelítésben a piac szempontjából mindegyik ágazat egyforma és csak az ár- és piacpolitikát érdemes vizsgálni.²⁵⁸ (Később ehhez hozzájött az amerikaiak által kifejlesztett, a gyakorlati eljárások tárházát jelentő marketing.) Miközben a Monarchia utódállamaiban, így Magyarországon is – a tudomány és a hivatalos

---

²⁵⁶ FONTE, Maria: „Reconstructing Rurality in Mediterranean Italy” in GRANBERG, Leo–KOVÁCH Imre–TOVEY, Hilary (Eds.): „Europe’s Green Ring”, Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney, 2001, 268-269. old.

²⁵⁷ Erre az időre maga Sering is – Aereboe-val, Skalweit-tal egyetértésben – úgy látta, hogy a megváltozott helyzetben a modern gazdaság fejlődése szétfeszítette a nemzetállami kereteket és csak idő kérdése, hogy a hagyományos védővám-politika elavul. Ezért inkább a mezőgazdaság racionalizálása, modernizálása jelenti azt az utat, ami által nemzetközileg versenyképesé válhat. Mivel az autarkia, azaz a népesség saját termelésből való élelmezése a populáció növekedése miatt egyre kevésbé lehetséges – és mivel ez belátható időn belül bekövetkezhet –, ezért számolni kell az alapélelmiszerek importjával, bekalkulálva azt is, hogy ezek drágulhatnak. Azt az agrárpolitikát, amely korábban a gabonatermesztést részesítette előnybe, felül kell vizsgálni. (STOLTENBERG, Gerhard: „Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918–1935. Ein Beitrag zur Meinungsbildung in der Weimarer Republik.” Herausgegeben von der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Droste Verlag, Düsseldorf, 1962, 69. old.) Ám még ezen előremutató felismerések ellenére is Aereboe – mikroökonómiai fókuszáltságú – agrárpolitikája csak nehezen tudott magának utat, törni.

²⁵⁸ FERTŐ Imre: „Az agrárpolitika modelljei”, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 23. old.

gazdaságpolitika képviselői körében²⁵⁹ – inkább a szabadelvű osztrák közgazdasági iskola tanai hódítottak. Ebből adódóan a kor meghatározó magyar szakpolitikuskai a mezőgazdasági problémák kezelésére ajánlott német recepteket meglehetősen fenntartásokkal fogadták.²⁶⁰

Ezen körülményeket figyelembe véve nem meglepő, ha a két háború közötti német és magyar közvéleményre meglehetősen inspirálólag hatott az olasz korporativista kísérlet. Itt tulajdonképpen a 19. század végi – katolikus gyökerű – hivatásrendi gondolatnak való továbbfejlesztéséről van szó, amennyiben a munkaadó és munkavállaló mellett, mint koordináló megjelenik az állam is. Ám az olasz fasiszta koncepció túlment ezen, mivel a korporativizmus itt a parlament hagyományos formájának kikapcsolását jelentette, aminek fő szabályait az 1927 áprilisában hozott munkaalkotmány, a „*Carta del Lavoro*” rögzítette. A „korporációknál” a gazdaság egy-egy szektorát átfogó szervezetekről volt szó, ahol az érdekeket mindegyik szektor esetében saját tanács és irányító testület képviselte. Ezek alatt a munkaadói és munkavállalói szindikátusok helyezkedtek el, amelyek kompetenciája főleg a bérek megállapítására és a munkaügyi viták rendezésére terjedt ki. A szakmai-ágazati szervezeteket pedig országos szinten pedig Giuseppe Bottai korporációs miniszter fogta össze.²⁶¹

Noha a német nemzetszocializmus is a hivatásrendiségre hivatkozott, de valójában itt még kevésbé volt szó szolidaritás és szubszidiaritás értékrendjéből fakadó államról, mint az olasz esetről. Sőt, az 1933 utáni német rendszer tulajdonképpen egy vezérelv alapján tagolt társadalom megvalósítására törekedett, ahol – mint azt a mérnöki tudományok területéről kölcsönzött „összehangolás” („*Gleichschaltung*”) kifejezés is sugallta – a teljes polgári társadalomtól elvárták, hogy katonai egységként működjön. A nemzetiszocialista rendszer azt hirdette, hogy noha a magántulajdonra kell építeni, de a közérdeket a korábbinál jobban szem előtt kell tartani („*Gemeinnutz geht vor Eigennutz*”). A kettőt a megfelelő árpolitikával egybekötött piacszabályozással („*Marktordnung*”), valamint állami megrendelések rendszerén

---

²⁵⁹ BEKKER Zsuzsanna: „*A magyar gazdaságelméleti gondolkodás új generációja az 1930-as években*” In: DÉVÉNYI Anna–RAB Virág: „*Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*”. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2007, 9-29. old.

²⁶⁰ Csizmadia Ervin szerint míg a nálunk a mindenkori hatalom a Nyugat-képénél általában a német viszonyokat vette alapul, addig a vele szemben álló eliteszoportok az angol, amerikai mintákra hivatkoztak. (CSIZMADIA Ervin: „*Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*.” Századvég Kiadó, Budapest, 2001, 9. old.) Ez a közhatalmi ágakra, az általános gazdaságpolitikára nézve talán még igaz lehetett, ám a gyakorlati agrárpolitika területén nem ez volt a helyzet. Tisza István miniszterelnök, aki maga is nagybirtokos volt, a német agráriusokat a „haladás korában” reakciósnak bélyegezte, Rubinek Gyula pedig a földbirtokpolitikában inkább a Lajtán-túli osztrák viszonyokat tartotta követendőnek, semmint a porosz telepítéseket.

²⁶¹ ZACHAR Péter Krisztián: „*Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válasz kísérletek Európában a két világháború között*”, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014, 190-200. old.

keresztül igyekeztek összhangba hozni. A munkavállalói és munkaadó érdekek összeegyeztetésére pedig új rendszert építettek ki, amelynél egyfelől (tanácsadói szerepkörben) a régi kamarai rendszerre támaszkodtak, másfelől (munkaviszony védelme, szociális gondozás céljára) létrehozták a munkavállalók új szervezetét, a Német Munkafrontot.²⁶²

Mi volt a helyzet Magyarországon? A Bethlen-kormány idején Vass József népjóléti miniszter – egyben pápai prelátus – irányítása alatt a katolikus tanítás, illetve Othmar Spann szellemében hozzákezdtek az aktív szociálpolitika megvalósításának. Ezen tíz év alatt születtek is komoly eredmények, például 1927-ben létrehozták az Országos Társadalombiztosító Intézetet, az OTI-t. A harmincas évektől viszont a hivatásrendiség Gömbös, Imrédy, Teleki kormányzása idejében inkább hivatkozási alpnak szolgált, semmint megvalósításra való komoly koncepciónak. A Gömbös-kormány idején tanulmányozták ugyan az olasz korporatív mintát, de ismereteik ehhez nem voltak elég mélyek.²⁶³ Továbbá azért sem sikerült a koncepciót keresztülvinni, mert Bethlen körül csoportosuló, a hagyományos gazdasági-társadalmi „*status quo*” -védelmező elit ezt megakadályozta. Bár az Imrédy-kormány még Gömbösnél is jobban törekedett az olasz fasiszta korporatív minták átültetésére, de túl rövid volt a kormányzási idő. A Teleki-kormány intézkedései inkább a politikai katolicizmus reformszárnyának ezzel kapcsolatos elképzeléseit tükrözték. Teleki Imrédyvel ellentétben nem az állami szerepvállalásra helyezte volna a hangsúlyt, hanem alulról építkezett volna. E kudarcokat követően a negyvenes évektől inkább egyháziak vették kézbe a dolgot, itt a szegedi jezsuiták közösségépítő tevékenységét (KALOT) kell kiemelni.²⁶⁴

Bár Nyugaton a hivatásrendi gondolatnak kétségtelenül kedvezett a regionalizmus, a városiasosodás és a mezőgazdaságon kívüli kiségzisztenciák nagy száma, azonban Németországban ennek adaptációja inkább vallási-kulturális különbségeken múlt. Noha a vidéki társadalom problémáira a gyógyszerert Sering-től, Hugenberg-e, Schlange-Schöningen-en át Darré-ig mindenki a hivatásrendiségben látta, ám a szekularizált protestáns és „*Kulturkampf*” -ot lefolytatott Észak-Németországban ezt az eredendően katolikus gondolatot kiforgatták eredeti jelentéséből, hiteltelenné téve azt. Noha az ennek legfontosabb előfeltételét jelentő szűkkörű agrártársadalom – annak egyes vidékeken egymásra utalt viszonylag homogén elemeivel –, mint kiindulópont kétségtelenül rendelkezésre állt. A német hivatásrendiségnél – különösen annak 1933 utáni Darré-féle változatánál – a téma olyan olasz szakértői, mint a

---

²⁶² U. o. 200-212. old.

²⁶³ VONYÓ JÓZSEF: „*Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert?*” In „*Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok.*” Kronosz Kiadó Pécs, 2001, 148-199. old.

²⁶⁴ U. o. 212-258. old.

német Horst Gies, vagy az olasz Gustavo Corni²⁶⁵ úgy látják, hogy a „Birodalmi Élelmezési Rend” („*Reichsnährstand*”) csak halvány másolata volt az itáliai szervezetnek. Magyarországon ugyanakkor az erre való kísérletek már a kedvezőtlen társadalmi környezeten zátonyra futottak. Az állami centralizmus jelentős hagyományai, a nagyszámú és differenciált agrártársadalom, a felekezeti megosztottság, a külföldről behozott szakmunkásság ugyanis mind olyan tényezőket jelentettek, amik keresztülhúzták az erre való számításokat. Mindennek ellenére a gazdasági válság csak még inkább megerősítette a korporativizmus német és magyar teroretikusaiban a hitet, hogy ez az legjobb gyógyszer a gazdasági válság ellen, hiszen úgy valósítja meg a „többtermelést”, hogy kiküszöböli az osztályharcot. (A „többtermelés” eredetileg a „gabonacsatához” kötődött,²⁶⁶ de volt egy olyan tágabb jelentése is, miszerint – szemben a marxi tanokkal – az elosztásnál, a tulajdonviszonyoknál sokkal fontosabb a termelés, hiszen csak ezáltal biztosítható, hogy minél többen részesedjenek a megtermelt javakból.)

Az 1929-ben kirobbant válság – amelynek első jelei már 1926-ban jelentkeztek Olaszországban – a fasiszta rendszernek is feladta a leckét: a vezetés reálpolitikusabb része úgy látta, hogy a gazdasági krízis további elfajulása a rendszer politikai válságához vezetne, hiszen, ha a termelés pang, az állam nem tudja teljesíteni azokat a tömegeknek tett ígéreteit, amelyekre őt a fasiszta ideológia kötelezi. Ha pedig az olasz állam elveszti fasiszta jellegét, akkor miben különbözik a liberális országoktól? Kovrig Béla, a Vass József körében tartozó szociálpolitikus egy 1928-as tanulmányában az olasz helyzetet elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az a kérdés, hogy merre halad Olaszország, igazából még nem dőlt el. Az egyik pólust továbbra is a liberális gazdaságpolitika, a másikat pedig az államszocializmus jelenti. Előbbire egy kedvező konjunktúra esetén kétségtelenül van kilátás – és ez a verzió értelmetlenné teszi a gazdaság átpolititizálását, azaz a „*fascio*” -k beavatkozását –, de lehetséges az államszocializmus megvalósítása is, mert erre a „*Carta del Lavoro*” biztosít lehetőséget, de igazában itt is minden a nemzetközi konjunktúrától függ.²⁶⁷

Kovrig szerint aktuálisan igen rossz a helyzet, mert noha arra az időre a líra előzőleg meggyengült árfolyamát sikerült visszatornászni az eredeti szintjére, ez nem járt együtt a belföldi árszínvonal csökkenésével, sőt éppen, hogy drágulás következett be. Mivel a fasiszta kormány politikai okokból nem zárkozhat el a munkásság bérköveteléseitől, számos esetben

---

²⁶⁵ CORNI, Gustavo: „*Markt, Politik und Staat in der Landwirtschaft. Ein Vergleich zwischen Deutschland und Italien im 20. Jahrhundert.*” „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*”, 2001. Jg. 51. 62–77. old.

²⁶⁶ BIKKAL Dénes: „*Mussolini többtermelési politikája*”, „*Magyar Szemle*”, 1928. 3. kötet, 5-8. szám. 105-111. old.

²⁶⁷ KOVRIG Béla: „*Az olasz gazdasági válság leküzdése*”, „*Magyar Szemle*”, 1928. 3. kötet. 5–8. szám. 312-321. old.

nőttek a bérek, ami általában megfelelt a drágulás mértékének, de a kiskereskedelemben a 20%-ot is meghaladta. A jelentős belföldi áremelkedés a másik oldalon korlátozta az idegenforgalmat, a kivitel is csökkent, a munkanélküliek száma megnőtt. Az 1927 őszen mérték a fasiszta rendszer fennállása óta a legmagasabb munkanélküli rátát. E veszélyek ellen egyszerre négy fronton vették fel a küzdelmet: közszükségleti cikkek ára, munkabérek, lakbérek és külkereskedelem vonalán. A béreket nyilván csak akkor lehet leszorítani, ha a fogyasztási cikkek ára csökken, és a termelés kibővül. Ennek eszközei: gazdasági bizottságok bevonásával irányárak, iránybérek megállapítása, lakbérek maximálása, kivitel segítő intézetek alapítása. Mezőgazdasági termékek vonatkozásában a gyártás standardizálása, az áru konzervalakban való eladása jelenti a hosszú távú megoldást.²⁶⁸

Mint arra külföldi és olasz elemzők – az utóbbiak közül különösen az antifasiszta szerzők – már ebben az időben előszeretettel rámutattak: igazában Olaszország nehéz 1934-1935-ös gazdasági helyzete volt a kiváltó oka a Mussolini által Abesszínia elleni agresszióknak, ami lendületet adott a fegyverkezésnek.²⁶⁹ A gazdaságélénkítésnek ez a módja 1935-től kapott nagyobb hangsúlyt. Mennyire indította be a fegyverkezés a konjunktúrát? A harmincas évek közepén kétségtelenül sikerült a munkanélküliek számát lecsökkenteni és a fogyasztói árak, valamint a reálbérek színvonalát valamelyest stabilizálni:

3. tábla: Az életszínvonal főbb mutatói Olaszországban

	Munkanélküliek száma összesen, fő	Ebből: az iparban	Fogyasztói árak	Havi reálbérek
			az előző év azonos időszakának %-ában	
1934	963 667	692 283	77,2	106,1
1935	739 712	524 753	78,3	95,2
1936	700 483	493 160	84,2	92,7
1937	..	..	92,2	98,7

Forrás: DE FELICE, Renzo: „Mussolini e Hitler. I rapporti segreti 1922–1923.” Editori Laterza, Roma–Bari, 2013, 696. old.

Ám voltak más eszközök is a gazdaság felpörgetésére, ilyen volt a legtöbb nyugati ország által gazdasági bojkott alá helyezett Szovjetunióval való kereskedelmi kapcsolatok kibővítése. Mint azt egy korabeli hazai antikommunista szerző kifogásolja, Olaszország volt a

²⁶⁸ U. o. 315-319 old.

²⁶⁹ DE FELICE, Renzo: „Mussolini e Hitler. I rapporti segreti 1922–1923.” Editori Laterza, Roma–Bari, 2013, 610. old.

szovjetek legerősebb támasza a bojkott elleni védekezésben: 1930-ban is egymillió dollárért vásárolt tőle selymet. Míg Amerika kereskedelmi forgalma Itáliával állandóan csökken, addig a Szovjetunióé állandóan növekszik.²⁷⁰ 1933 szeptemberében Olaszország a diplomáciai kapcsolatot is felvette a szovjetekkel, és a két ország olyan egyezményt írt alá, amely kimondta az egymás belügyeibe való be nem avatkozást. A szovjetekhez való közeledés gondolata már korábban, az 1920-as években is felvetődött Mussoliniban, ám ekkor még nem a diplomáciai viszonyok miatt, hanem a fasiszta berendezkedés nemzetközi szinten történő elfogadtatása érdekében érezte ennek szükségét. Véleménye szerint a kommunista berendezkedésű állammal történő megállapodással demonstrálhatná Európa többi állama felé, hogy a fasizmus kész figyelmen kívül hagyni az esetleges ideológiai különbségeket akkor, amikor a politikai érdekek együttműködést kívánnak. 1934 februárjában olasz közvetítéssel Rómában – a kisantant ellensúlyozására – Magyarország is diplomáciai kapcsolatfelvételt rögzítő jegyzőkönyv írt alá a szovjetekkel és még ugyanebben az évben követséget állítottak fel a két fővárosban.²⁷¹

2.2.5. Az olasz vidék és mezőgazdaság; közép-európai mintakövetés

Agrárpolitikájában az olasz fasiszta rendszer védjegyét – a „gabonacsata” (*battaglia del grano*) mellett – leginkább a talajjavítási program a „bonifikáció” jelentette. Folke Dovring ötvenes évekbeli svéd közgazdász – a háború utáni földreformmal való összehasonlításban – úgy látta,²⁷² hogy a rezsim azért részesítette előnybe ezt a formát, mert alapvetően nem bízott abban, hogy a parasztok képesek lennének az önálló gazdálkodásra. Úgy vélték ugyanis, hogy a nagybirtokok szétszórása nem szolgálná egy olyan ország érdekeit, mint Itália, mivel ezeknél a földeknél már azt megelőzően megtörtént a talajjavítás, hogy azokat intenzív művelés alá fogták volna. Ezért a parasztpolitikában is inkább egy újfajta bérlői és irányítási rendszer kidolgozására törekedtek, mintsem a szakképzés kiterjesztésére, valamint az önállóságra és szövetkezeti kooperációra nevelésre. A földosztás elutasításában közrejátszottak az is, hogy a 20. század elején már voltak erre elhamarkodott kísérletek, amikor szembesülve az elmaradott viszonyokkal és a népesség iskolázottságbeli, kulturális hiányosságaival inkább visszatértek a

---

²⁷⁰ MICHEL Károly: „Az orosz bolsevizmus segítői”, *„Katolikus Szemle”*, 1933/6. szám. 431. old.

²⁷¹ HAMERLI Petra: „A magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásaik (1927–1934)”, Fakultás Kiadó, Budapest, 2018, 208-210. old.

²⁷² DOVRING, Folke: „*Land and Labour in Europe 1900–1950. With a Chapter on Land Reform on Propaganda Theme by Karin Dovring, A Comparative Survey of Recent Agrarian History.*” Martinus Nijhoff, The Hague, 1956, 240-241. old.

nagybirtokhoz. A kormányok hatástalan földreform-kísérleteinél sokkal nagyobb jelentősége volt annak, hogy a húszas években számos vidéken a kisparasztok – a földbirtokosok abszентizmusát kihasználva – földfoglaló akciókat kezdeményeztek.²⁷³ Ez akkor annyira megriasztotta a földbirtokosokat, csakúgy, mint azokat a városi középosztálybelieket, akik földbe fektették pénzüket, hogy – félve a kisajátítástól – inkább áruba bocsátották birtokaikat, így módon a húszas évtized folyamán egymillió hektár ment át kisparasztok tulajdonába. A fasiszta rendszer a belső kolonizációjában ugyan valamelyest hozzájárult a kisbirtok kiszélesítéséhez, de a cél itt nem a paraszti tulajdon erősítése volt, hanem sokkal inkább a Közép-Itáliában elterjedt bérlői viszonyok átplántálása Délre, valamint Szicíliára és Szardíniára.

Giovanni Albo, a harmincas évek propagandistája szerint viszont bár az újkori Itáliában a nagybirtok nem öltött olyan méreteket, mint más országokban, de azok tulajdonosai elhanyagolták a földek művelését.²⁷⁴ Ezen a helyzetnek a megváltoztatását tulajdonképpen az új elveket bevezető munkaalkotmány „*Carta del Lavoro*”, valamint 1928-as talajjavítási törvény tette lehetővé. E téren – mint azt a pontini mocsarak lecsapolása és betelepítése is mutatja – időközben a fasiszta forradalom szép eredményeket ért el.²⁷⁵ Ennek a munkának lesz a közeljövőben a folytatása a legproblémásabb régióknak számító Szicíliában tervezett földreform és telepítés megvalósítása. (Erre igazában már csak 1950-ben került sor.) Albo fel is sorolja az elért eredményeket: Róma és Nápoly között 15 ezer km gát, 17 522 km vízlevezető csatorna, 840 talajszárító telep, 6000 km út, 1100 km öntöző vízvezeték, 40 ezer telepes ház az új Littoria tartományban. Etiópiában, Líbiában, Szardíniában szintén előrehaladott volt a kolonizáció. Albo szerint mindez annak volt köszönhető, hogy a fasiszta mindenképp megteremtette a mezőgazdasági foglalkozásúak társadalmi és gazdasági szervezetét, a mezőgazdák és mezőgazdasági munkások szindikátusait és korporációit. Ebben a rendszerben az új olasz mezőgazdaság jövedelmezősége jelentősen megnőtt: míg a régi rendszerben a nagybirtokok összjövedelmének a 18%-a jutott a mezőgazdasági munkásoknak, 74%-a a birtokosoknak, addig most az utóbbiak abból 65, a tulajdonosok pedig 17-kal részesedhetnek.

---

²⁷³ Mivel a napszámosok, a kisbérlők és a megélhetéshez kevés földdel rendelkező parasztek hiába várták a háború alatt tett kormányígéretnek valóra váltását a földhiány enyhítésére, maguk vették kézbe sorsuk irányítását. (ORMOS Mária: „*Mussolini. Politikai életrajz.*” Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 142. old.)

²⁷⁴ ALBO, Giovanni: „*Az olasz nagybirtok felszámolása és a szicíliai telepítés*”, *Katolikus Szemle*, 1939/11. szám, 615-619. old.

²⁷⁵ „*A Mussolini-féle mezőgazdasági és földreform felülmúlta minden idők legzséniálisabb elgondolásait is. A Likurgosztól a Gracchusokig, Giovanni de Lezdentől a francia enciklopédistákig és a háború utáni földreform-technikusokig minden gyakorlati reform és minden gyakorlati álm messze alatta maradt annak, amit a fasiszta e téren megvalósított.*” (U. o. 616. old.)

Ám a tulajdonosok is megtalálták számításukat, mivel a talajjavítási törvény végrehajtása nyomán ezen földterületek összterülete tetemesen megnőtt. Azon mezőgazdasági munkások gazdálkodásra nevelésére pedig, akiket földhöz kívántak juttatni, három nagy akciót indítottak. A jelölteknek első körben a mezőgazdasági szindikátusok által szervezett tanfolyamokat és vizsgákat kellett végigcsinálniuk, ezek mindenki számára elengedhetetlenek voltak. Ezt követte a „tirocinio”-rendszer, ami gyakornokságot jelent, ahol a leendő földműves valamelyik nagyobb gazdasági egységbe betársulva megszerzi a szükséges gyakorlatot, mielőtt kezelésbe veszi a neki adandó területet. Itt gyakorlatilag a földbérlőszövetkezetekhez hasonló szervezetekről van szó. Végül a rendszert az új üzemeknek a talajjavítási programba való beillesztése tetőzte be: ahhoz ugyanis, hogy a földműves eredményesen megművelhesse földjét, tovább kell vinni az állam által már korábban megkezdett meliorációs beruházásokat, azaz közművesítenie kell telkét, azon utakat, vízvezetékeket kialakítva. Kisebb közösségek szintjén pedig elvárás az ipari, kereskedelmi központok kialakítása.

1. számú térkép: A „bonifica integrale” kiemelt területei Olaszországban

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

Hogyan látták az olasz fasiszta kísérletet a korabeli Németországban és Magyarországon? A német közvélemény első kézből dr. Walter Busse-től, Németországnak a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézethez delegált képviselőjétől értesülhetett ezen

munkálatok állásáról.²⁷⁶ Busse szerint noha az olaszok már 1882-ben a „*Lex Baccharini*” keretében hozzákezdtek a meliorációnak, hogy a malária visszaszorítása érdekében kiszárítsák a mocsarakat, de ez akkor nem vezetett eredményre, igazában csak 1922-től, a fasiszta rendszer beköszöntével vették komolyan a kérdést²⁷⁷ Ám itt többről is szó volt, mint a termőterület növeléséről, vagy az öntözés kiterjesztéséről. A húszas évekre ugyanis más a Mediterráneum és a tengerentúl más országaihoz – különösen az USA-hoz – hasonlóan (Hoover-gát, „*Tennessee Valley Authority*”) az irrigációt itt is sikerült egybekapcsolni a villamosenergia-termeléssel, e program duzzasztógátak, vízierőművek létesítését is magába foglalta.²⁷⁸ (Mivel mindez főként a Délt érintette, Busse kifejtette abbéli véleményét is, hogy a Mezzogiorno-nak az elhanyagoltságát alapvetően a Bourbon-uralomra lehet visszavezetni, hiszen a középkorban még rendben volt itt a vízgazdálkodás.) Ami a latifundiumokat illeti, a rendszer az 1924-es „*Lex Serpieri*” a „*trasformazione fondiaria*” jelszavával előirányozta azok feldarabolását. (Arrigo Serpieri államtitkár volt a „bonifikációs” program levezénylője.)

Magyarország jóval kedvezőbb táptalaj volt az olasz minták követésére, mint Németország. Az első világháborút követően az olasz megoldások ugyanis életszerűbben hangoztak a magyar fül számára, mint a német minták. Hiszen itt is számottevő agrárproletariátussal kellett számolni, itt is nagy tere volt a részesművelésnek. Az eredetileg olasz kezdeményezésű földbérlő-szövetkezetek pedig könnyebben adaptálhatók voltak,²⁷⁹ mint a Raiffeisen-típusúak. Arról nem beszélve, hogy azok az ökológiai problémák, amelyeket az olaszok a „bonifikációkkal” enyhítettek, Magyarországon is, különösen az Alföldön, nagyon is jelen voltak (pl. szikesedés). Mások pedig – a talajjavítás fontossága mellett – azért érdeklődtek a program iránt, mert abban inspirációt láttak a mezővárosi szerkezet megújítására. Rihmer Pál, egy korabeli szerző a pontinai mocsarak helyén létesített telepítésekkel kapcsolatban azt tartotta lényegesnek, hogy azok – szemben a német kolonizációval, amit városellenes törekvések hívtak életre – nem jártak új falvak létesítésével. Ehelyett az olaszok megmaradtak a tanyáknál, amik közvetlenül a városhoz kötődnek. Ennek előfeltétele persze a sűrű úthálózat

---

²⁷⁶ BUSSE, Dr. Walter: „*Das italienische Meliorationswesen in Berichte über Landwirtschaft*”, Sonderheft 77., Parey, Berlin, 1933, 123 old.

²⁷⁷ Busse szerint a fő projektek a következők voltak: Val-Tidone (a Pó-síkság egy része), a Marzano-csatorna (Cremona tartomány), a Lunense-csatorna (Spezia tartomány), Maccarese (a Tevere torkolata), Pontinai mocsarak (Tirren-tenger partja), Agro di Fondi (Fondi város), Garigliano (Monte Cassino környéke), Basso Volturno, Paestum, Valle di Diano, Mentaponto, Sant’ Eufemia.

²⁷⁸ MATOLCSY Mátyás: „*A mesterséges öntözés*”, Magyar Szemle, XXI. kötet, 1934, 5-8. szám. 133–141. old.

²⁷⁹ Azért, míg az első világháború utáni Olaszországban még katolikus, szocialista és frontharcos földbérlő-szövetkezetek voltak egymás mellett, addig 1922 után e téren is kizárólag fasiszta mozgalomról lehetett beszélni. (SZABADOS Mihály: „*Földbérlőszövetkezeti mozgalom és munkáskérdés Olaszországban*”, Magyar Társaság Falukutató Intézete, Budapest, 1934, 132 old.)

és az, hogy város valóban városként működjön. Rihmer szerint az olaszok alapvetően abból indultak ki, hogy miként szervezhető meg egy agrárterület úgy, hogy lakossága közvetlenül részesedjen a város előnyeiben.²⁸⁰ Végül Mussolini itthoni népszerűségét az is növelte, hogy az abesszíniai háború valamilyen szinten a magyar gazdaság számára is piacot teremtett.²⁸¹

---

²⁸⁰ RIHMER Pál: „Az olasz telepítések magyar tanulsága,” *„Magyar Szemle”*, 1940. 38. kötet. 1-6. szám. 393-397. old.

²⁸¹ Hazánkban ekkor érte el csúcspontját a paradicsomkonzerv-gyártás, amelyet 1926-ig kizárólag olaszok állítottak elő. (VUK Mihály: „Az élelmezés problémái” In: KORNIS Gyula szerk.: *„A mai világ képe”* IV. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937, 264. old.)

3. Az agrártársadalmak fontosabb körzettípusainak lehatárolása a „forradalom felülről” -országok körén belül

3.1. A tipizálás elméleti alapjai, avagy egy „Historikerstreit” a hidegháború korából

A kontextuális tényezők áttekintése után mindenekelőtt nézzük meg, hogy mik is a „forradalom felülről” -országok legfontosabb sajátosságai? Országon belül az eltéréseknek milyen területi mintázatai voltak lehetségesek? Mindezt azért fontos tisztázni, mert az „aszimmetrikus” összehasonlítás alapjának megteremtése érdekében célszerű egyfajta dekompozíciót végrehajtani, azaz meg kell határozni a fontosabb körzettípusokat. Itt Scott M. Eddie azon elemzéseiből érdemes kiindulni²⁸², amelyekkel a jeles „kliometrikus” arra hívja fel a figyelmet, hogy a „forradalom felülről” -országokban az állami szinten a régi eliteknek a gazdasági ereje nem állt arányban politikai befolyásukkal. Mindebből a lokális vonatkozásokat tekintve két dolog következett: 1. Ez az uralom helyi szinten egyes régiókban koncentráltabban, míg másokban ennél felületesebb módon hatott. 2. A régiók karaktere a társadalmi-gazdasági progresszió szempontjából is különbözött egymástól: ahogyan választóvonalat jelentett az Elba, úgy töltötte be ezt a szerepet a Lajta, sőt a Duna is. Ám – miként arra Dunántúl a példa – a gazdasági fejlettség egyáltalán nem korrelált az uralom jellegével. E fejezet célja tehát, hogy – az identitás- és mentalitástörténeti sajátosságokat figyelembe véve – megfelelő tipizálásokkal keretet adjon az egyes közép-európai térségek agrártársadalmainak átalakulásához.

Mindehhez jó kiindulópontnak kínálkozik az 1960–1970-es évek egyik, azóta már némileg feledésbe merült történészvitája, amely a különböző társadalmi struktúrájú országok demokrácia esélyei körül forgott. A polémiát kirobbantó harvardi szociológiai professzor, Barrington Moore Jr. nagy port kavart könyvében²⁸³ nem kevesebbet állított, mint hogy a 20. század nagy politikai-világnézeti rendszerei lényegében levezethetők a preindusztriális korszak agrárviszonyaiból, illetve abból a módból, ahogyan az egyes társadalmak eljutottak az ipari társadalom küszöbére. Szerinte azok a társadalmak, ahol a parasztság magas részaránya volt jellemző, a modern kor beköszöntével szinte kínálták magukat a különböző diktatúrák bevezetésének. Barrington Moore-ral ellentétben a nyugatnémet történészprofesszor, Heinz

---

²⁸² EDDIE, Scott M.: „*Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia*,” 1893, „*Österreichische Osthefte*” 36, Nr. 1, 1994, 109-131. old.

²⁸³ MOORE, Barrington Jr.: „*Social Origins of Dictatorships. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*”, Beacon Press, Boston, 1967, 558 old.

Gollwitzer azt állította, hogy a két háború közti időszak Európájában azért a parasztságtól is számottevő demokratikus kezdeményezések indultak ki. Más kérdés, hogy ez a diktatúrák és a háború miatt végül nem vezetett átütő sikerre. A vitánál célszerű figyelembe venni, hogy az egy olyan légkörben zajlott, amikor a legfőbb politikai realitást a Kelet–Nyugat szembenállása jelentette, miközben érzékelt lehetett a távol-keleti országok (Kína, Japán, India) fokozatos felemelkedését. Ráadásul még a második világháború emlékezete is élénk volt.

Nézzük meg ezek után az egyes elméleteket közelebbről. Barrington Moore a 18–19. században az agrárjellegű társadalmak átalakulásának alapvetően három típusát különböztette meg. Az átalakulás első válfaja az, amelyik polgári forradalom („*bourgeois revolution*”) útján megy végbe, s amely hosszú távon elvezet a modern demokráciához. A második a „felülről jövő forradalomnak” nevezett típus („*revolution from above*”), amelynek szükségszerűen a „fasizmusba” kellett torkollnia. (E gyűjtőszó alatt Moore a kor felfogásának megfelelően elsősorban a nemzetiszocialista rendszert értette.) A harmadik változat, a parasztforradalom útja („*peasant revolution*”) ugyan az előző típushoz hasonlóan szintén az utolérésről szólt – és főleg az elmaradott országoknak jelentett alternatívát –, de lényegében a kommunizmust készítette elő.

Mit jelentettek ezen, forradalmaknak nevezett átalakulások az egyes preindusztriális társadalmak szempontjából? Barrington Moore szerint a nyugati országokban a demokrácia azért tudott megvalósulni, mert a polgári forradalmak – és tágabb értelemben véve az egész polgári átalakulás folyamata – során olyan fontos agrárrétegek estek ki és váltak semlegessé, amelyek más elemekkel közösen a későbbiekben blokkolhatták volna a progressziót. Moore szerint e vonatkozásban a legnagyobb horderejű az angol puritán forradalom, a nagy francia forradalom és az általa „utolsó kapitalista forradalomnak” aposztrofált amerikai polgárháború volt. Míg Angliában a 16–18. századi bekerítések során a parasztság számolódott fel²⁸⁴, addig Franciaországban az 1789-es forradalom a földbirtokos arisztokráciára mért halálos csapást.²⁸⁵

---

²⁸⁴ Míg a Tudor- és Stuart királyok igyekeztek – egyébként eredménytelenül – a parasztok védelmére kelni, addig a középosztályok „dicsőséges forradalmát” követően a Parlament – amely erre az időre saját hatáskörébe vette a bekerítéseket – az ott tömörült gentry és polgárság érdekeinek megfelelően felgyorsította ezt a folyamatot. Ez már 1641-ben megkezdődött azzal, hogy megszüntették a Csillagkamarát, azt a legfőbb királyi szervet, amely megpróbált gátat szabni a paraszti földek bekerítésének. A földnek a juhtenyésztés céljára való kisajátítása, és ezzel párhuzamosan a parasztok elűzése a földjükről egyébként a későközépkorig megy vissza. Az angol viszonyokra ugyanakkor az is jellemző volt, hogy a fokozatosan kommercializálódó nemességbe az idők során mind több polgári elem olvadt bele. (U. o. 20-29. old.)

²⁸⁵ A jakobinus diktatúra tulajdonképpen csak betetőzte azt a Napkirály által megkezdett politikát, amely a „kard nemességének” a politikából való kiszorítására törekedett. Az ancien regime”-beli francia arisztokrácia maga is siette sorsa beteljesülését azzal, hogy az angoltól eltérően társadalmilag elkülönült mind a polgárságtól, mind a „taláros nemességtől”. Ebben tetézte a problémákat az is, hogy mivel a francia nemesnek nem volt módja belefolyjni az üzleti életbe, így a földjükön meghagyott parasztoktól beszedett járadékokból élt. Ez utóbbiak ugyan nem váltak

Az Egyesült Államokban pedig az 1861–1865. évi polgárháború során az a rabszolgatartó déli ültetvényes réteg semmisült meg, amelynek esetleges győzelme egészen más pályára terelte volna az amerikai történelmet.²⁸⁶

Bennünket ezen típusok közül elsősorban nyilván a „felülről jövő forradalom” -változat érdekel, ami Barrington Moore szerint a legveszélyesebb kompozíció, mivel ennél szinte valamennyi preindusztriális társadalmi elemet sikerült átmenteni. Hiszen, mivel az ipari állam kiépítése során szükségszerűen számottevő érdekek sérültek, ez óhatatlanul felerősítette az „erős kéz” utáni vágyat. Miközben ez a formáció alapvetően a régi elitek uralmának a megőrzéséről és az ipari forradalom vívmányainak ily módon való birtokbavételéről szólt a korszaknak megfelelő keretek között. Ennek folyománya volt, hogy a nemesség a viszonylag erős polgársággal lépett frigyre, s ehhez megnyerte a konzervatív parasztság támogatását is. A három társadalmi tömb közti kötőelemet pedig az erős állam, a nemzeti monarchia iránti hűség biztosította. Moore szerint ez a képlet, volt jellemző Poroszországra bismarcki és a vilmosi érában²⁸⁷ és Japánra a Meidzsi-korszakban. Hosszú távon a sok kompromisszumával, elhalasztott reformjával mindkettő a „fasizmus” létrejöttét alapozta meg.

Ami pedig a parasztforradalmat végrehajtó, és ezzel a másik totalitárius rendszert, a kommunizmust megalapozó országokat illeti, Moore szerint itt abból kell kiindulni, hogy mivel ezekben a birodalmakban eredendően gyenge volt a polgárság, így a monarchia legfőbb támaszát a nemesség jelentette. Ez viszont sértette a hatalomból kiszorult gyenge burzsoázia

---

földönfutókká, mint angol társaik, de egy igen felemás helyzetbe voltak; anélkül birtokolták a földet, hogy annak igazi tulajdonosai lehettek volna. A jakobinusok diktatúráját követően – amelynek során egy igen hatékony védekező-támadó szervezetet hoztak létre, de a vidék ebbe belerokkant – aztán megkötetett a kompromisszum. A parasztságnak biztosították a földre vonatkozó tulajdonjogokat mind a visszatérő emigránsokkal, mind a radikális forradalmi irányzatokkal szemben, annak fejében, hogy a vidék biztosítja a városok, a hadsereg élelmiszer-ellátását. Egyébként a forradalom egész ideje alatt a parasztek játszották a különböző városi csoportok között a mérleg nyelve szerepét, lényegében élelmiszer-ellátásuktól függött, hogy a forradalom milyen messzire jut el. (U. o. 40-110. old.)

²⁸⁶ Az előzményeket tekintve fontos, hogy a 19. század közepén felbomlott az a még Andrew Jackson elnök által kezdeményezett nagy agrárius néppárt, amely a Dél ültetvényeseit és a Nyugat farmereit igyekezett összefogni. Az utóbbiak ugyanis egyre inkább rá voltak utalva az az északi tőkésekre, akiktől olcsó iparcikket kaphattak, míg a keleti nagyvárosoknak olcsó búzára, élelmiszerekre volt szükségük. Amint a Nyugat és az Észak közti szövetség politikailag is manifesztálódott – azzal, hogy az egyszerű határvidéki családból származó Lincolnt választották elnökké – megkezdődött a Dél elleni harc. Moore felteszi a kérdést, hogy itt – a porosz „rozs és szén” szövetségének mintájára – miért nem volt lehetséges a „gyapot és a vas” szövetsége, hiszen a rabszolgatartás egyáltalán nem ellenkezik a kapitalizmus szellemével? A választ abban látja, hogy valójában sok igazság van a híres Turner-féle tételben, miszerint a „*frontier*” jelentős szerepet játszott az amerikai demokratizálódási folyamatban, és ez eleve felülírt mindféle „reakciós” megoldást. (U. o. 111-154. old.)

²⁸⁷ A porosz nemes a korájukban az angol kollégájához hasonlóan szintén árutermelésre rendezkedett be a birtokán, ám az utóbbtól eltérően – mivel itt a gabonatermesztés volt a fő profil, amihez biztosítani kellett a munkaerőt – röghöz kötötte a parasztokat. A jobbagyfelszabadítás pedig ugyancsak az uraknak kedvezett, hiszen a parasztek csaknem föld nélkül szabadultak. Mindazonáltal az új kapitalista viszonyok a későbbiekben már a nagybirtokot is megroppantották, ami szükségessé tette a „rozs és a szén szövetségét”, hiszen a két csoport érdekeit a munkássággal és a városi fogyasztókkal szemben is össze kellett hangolni. (U. o. 433-452. old.)

érdekeit, amely a paraszttal szövetkezett, és amikor egy parasztfelkelés révén hatalomra jutott, államkapitalizmust vezetett be. Itt meg kell jegyezni, hogy Moore ennél a típusnál sokkal inkább a kínai viszonyokat tartotta szem előtt²⁸⁸, mint sem az orosz, ahol a kommunisták ugyan 1917-ben kétségtelenül a földosztás ígéretével maguk mellé tudták állítani a parasztokat, de ezen túlmenően inkább az utóbbi réteg passzív asszisztenciájáról lehetett beszélni.²⁸⁹

Mint arra már utaltam, voltak hangok, amelyek Barrington Moore elméletét az európai kontinensen meglehetősen kételkedve fogadták. Egyrészt sok francia, angol és német számára nyilvánvaló volt, hogy a fasizmus és a kommunizmus létrejöttében a társadalomtörténeti meghatározottságokon túl inkább bizonyos, az első világháború nyomán kialakult pszichózisoknak volt nagyobb szerepük. Tehát míg egyes országokban 1918 után úgy látták, hogy meg nem érdemelten jutott osztályrészükül a háborús vereség, addig másokat a konfliktust lezáró békerendezés sokkolt. Megint mások úgy látták, hogy eleve elhibázott volt hazájuk részvétele a „Nagy Háborúban”. Mindent összevetve a kortársak szerint a reváns, a revízió és a „múltat végképp eltörölni” vágya már a harmincas években blokkosodáshoz vezetett a nagy ideológiák mentén.

Ettől függetlenül a hatvanas-hetvenes évek Európájában azért akadtak tekintélyes szerzők – rájuk majd a későbbiekben térek ki – akik nagyban osztották Barrington Moore elméletét, különösen annak a „felülről jövő forradalomra” vonatkozó téziseit hangsúlyozva. Ezzel kapcsolatban azt kell látni, hogy a nyugat-európai országokban, és különösen az akkori Nyugat-Németországban az értelmiség egy jelentős részét nem is annyira a fennálló kommunizmus veszélye, mint inkább a fasiszta, nemzetiszocialista múltához való viszony nyomasztotta.

Másrészt viszont – ugyancsak Nyugat-Németországban, a leginkább érintett országban, amely bizonyos mértékig vállalta a múlt örökségét, ráadásul földrajzi helyzetéből adódóan jó rálátása volt a hagyományosan agrárjellegű kelet-közép-európai régióra – Barrington Moore elméletét szakmai alapon érte komoly kritika. E tábor erősen vitatta azt az állítást, miszerint a nagyszámú parasztsággal rendelkező társadalmak a különböző diktatúrák termékeny táptalajai

---

²⁸⁸ Barrington Moore egyébként tétele felállításánál itt is, ahogyan a többi formációnál is – különösen a „forradalom felülről” -típusnál – elsősorban a nagy ázsiai országok fejlődését vette alapul. Bár ebben kétségtelenül nagy szerepe volt a távol-keleti régió hatvanas évektől való felívelésének, ám a döntő tényező inkább az lehetett, hogy a moore-i hipotézist az európai viszonyoknál sokkal jobban illusztrálni látszanak az olyan nagy paraszti népességekkel rendelkező ázsiai országok, mint Japán (fasizmus), Kína (kommunizmus), India (külön út).

²⁸⁹ Kínában – ahol nagy hagyományai voltak a parasztlázadásoknak – a hatalomra készülő kommunisták 1945-1949 között a befolyásuk alatt álló területen úgy állították maguk mellé a parasztokat, hogy egy olyan földosztást hajtottak végre, ahol a juttatandó föld mennyiségét nem a család, hanem – kor és nemtől függetlenül – a személyek száma alapján határozták meg. Ezzel elérték, hogy szétszakították a földtulajdon és a vérségi kötelékek közti kapcsolatot, felszámolták a klán szellemet, és így teljesen megváltoztatták a falu szociális strukturáját. (U. o. 225-227. old.)

lennének. A bíráló hangok közül kiemelkedett a már említett Heinz Gollwitzer történészprofesszoré (münsteri egyetem), aki a moore-i elméletre válaszként a hetvenes évek közepén a kontinens különböző országaiból származó szerzőstábjával – közülük kelet-európai emigránsokkal – egy azóta alapműnek számító tanulmánykötetben²⁹⁰ az európai parasztpártok történetét dolgozta fel. Gollwitzer a monográfiájával azt akarta igazolni, hogy a parasztság is lehet a demokratikus fejlődés letéteményese. Jó példa erre szerinte egyrészt a parasztpártok- és mozgalmak a két világháború közötti fellendülése a kelet-közép-európai térségben, noha ezen törekvésekből a háború kitörése, majd a szovjet megszállás miatt semmi nem lett. Másrészt a német történész emlékeztetett arra is, hogy egyes nyugati országokban (Svájc, skandináv államok) a jelentősebb polgári erők tulajdonképpen a parasztpártok „felhígulásával” jöttek létre.

Mindezzel együtt, mint arra Gollwitzer a kötethez írt előszavában utalt, a húszas években komoly szerzők akadtak – köztük nyugat-európaiak is –, akik egészen vérmes reményeket fűztek a parasztság politikai erővé válásához. Az egy könyvcím után „*Green Rising*”-nak („Zöld Felemelkedés Útjának”) tekintett hullám G. K. Chesterton angol író számára azt a mozgalmat jelentette, amellyel a kelet-európai régióban, sőt magában Oroszországban is meg lehet haladni a bolsevizmust, sőt a kapitalizmust is.²⁹¹ Valójában ezekben az országokban több, egymással párhuzamosan működő parasztpárt tevékenykedett, hiszen itt széles rétegek eltérő érdekeit kellett artikulálni, annak ellenére, hogy mindegyik párt a maga módján értelmezett „agrárdemokrácia” megvalósítására törekedett. A megosztottságot jól jelzi, hogy két világháború közti időszakban három Zöld Internacionálénak nevezett nemzetközi szervezet is működött Európában. Ezek közül a Milan Hodža vezette, 1938-ig fennálló prágai iroda tömörítette – elsősorban a német és az orosz tömb közötti országokra fókuszálva – a tulajdonképpeni harmadikutas irányzatokat. Ezzel szemben a bánáti prelátus Franz Blaskovich és az Ernst Laur, a híres svájci agrárközgazdász vezette, viszonylag rövid ideig funkcionáló bécsi szervezet, inkább a nyugati országok és régiók felé orientálódott, és nyíltan egy konzervatív fórumnak számított. Végül ide kell sorolni a nagyhatású teoretikus Alexander Csajanov által irányított a baloldali parasztpártokat összefogó moszkvai Kresztinternt. Csajanov az államilag vezérelt gazdaságban a parasztgazdaságok működésének

---

²⁹⁰ GOLLWITZER, Heinz (Hrsg.): „*Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*”, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 1977

²⁹¹ U. o. 63. old.

lehetőségeit kutatta. Ezt a szervezetet 1927-ben a sztálini kollektivizálások beindulásakor szüntették meg.²⁹²

Összegezve a két elméletet, Barrington Moore a demokratizálódás kibontakozásának legfőbb akadályát a tradicionális agrárcsoportok fennmaradásában látta. Ez szerinte a maga idejében odavezetett, hogy az adott szituációkban túl sok érdeket kellett összeegyeztetni. A „forradalom felülről” -típus egy, az ipari társadalom gyümölcseit hasznosító akaró társadalom számára kifelé a terjeszkedés ideáját írta elő, míg befelé egy idő után szükségessé tette a „nemzethez tartozó” és a „nemzetidegen” elemek közötti disztinkciót. A gazdaságpolitika vonatkozásában pedig az ideológia a két szélsőség, a protekcionizmus és az expanzió között oszcillált. Tehát ez az út végül szükségszerűen vezetett el a fasiszta rendszerek kialakulásáig. Mi volt a helyzet a hatvanas évek aktuális ellenségét jelentő kommunizmussal? Ezen – Moore szerint – parasztforradalom útján berendezkedő politikai rendszerrel az baj, hogy mivel itt egyszerre kell modernizálni és a társadalmi ideákat megvalósítani, ezért a vezetés kénytelen lefelé nivellálni, ami a jövő feléléséhez vezetett, és hosszú távon ugyanúgy egy zsákutca, mint a fasizmus. Ezen extrém politikai berendezkedésekkel szemben a legbiztosabb alternatívát továbbra is a nyugati demokráciák kínálják, még úgy is, hogy a gyökerek egyik vagy másik agrárréteg megsemmisítésére mennek vissza. Ez a maga idejében kétségtelenül egy „fájdalmas műtétet” jelentett, de a társadalmi viszonyok korai homogenizálódását eredményezte, aminek alapján viszonylag mindig könnyű volt az érdekek harmonizációja. Az ipari forradalom pedig egy széles középosztály létrejöttét tette lehetővé²⁹³, amely a politikában általában középre húzza az eltérő véleményeket.

Ezzel az erősen elméleti feltevésekre épülő angolszász felfogással szemben a kontinensen sokan látták úgy – a 20. század első felének politikatörténetére hivatkozva –, hogy sok esetben éppen a parasztpártok jelentették a demokrácia zálogát a diktatúrákkal szemben. A moore-i elméletben a kommunista típusnál joggal kifogásolható, hogy a szerző a keleti-európai viszonyok helyett az attól teljesen különböző kínai alapállásból indult ki, ami –meglehetősen önkényes eljárás és – egy másfajta argumentációt eredményez. Jórészt ezen anomáliákra reflektált a nyugatnémet történész, Heinz Gollwitzer, amikor azt sérelmezte, hogy Moore a könyvében meg sem említi a két világháború közötti kelet-közép-európai térséget, amely pedig

---

²⁹² U. o. 47-62. old.

²⁹³ Lehet itt azért hivatkozni Charles Maurras-ra a francia szélsőjobboldali ideológusra, aki éppen hazája 19. század végi viszonyai alapján látta úgy, hogy a tekintélyelvű monarchiák, jelesül Poroszország, jóval előbbre tartanak az industrializáció folyamatában, mint a demokratikus, magát köztársasági államformában kiteljesíteni vélő Franciaország. (NOLTE, Ernst: „A fasizmus korszaka”, Kairosz Kiadó, Budapest, 2003, 176-177. old.)

e küzdelmek jelentős színtere volt. Gollwitzer tétele igazolására éppen az 1946. évi magyar választás eredményére hivatkozott, ahol 57,5%-kal nyert a kisgazdapárt. A magyar példa alapján Gollwitzer általánosíthatónak vélte azt a tételt, miszerint, ha az adott hidegháborús körülmények között nem érvényesülne a Kreml befolyása a köztes-európai térségben, akkor ott egy olyan politikai struktúra szilárdult volna meg, ahol az agrárpártok a későbbiekben együtt kormányozhattak volna a szociáldemokratákkal.²⁹⁴ Mindez – a magyar közönség előtt a két háború közti időszak szociográfiáiból jól ismert – a parasztpolgárosodás folyamatának nyitott volna utat.

---

²⁹⁴ U. o. 66. old.

3.2. A parasztság felemelkedésének politikai esélyei a „forradalom felülről” - típusú országokban

A „forradalom felülről” -típuson belül a paraszti népesség aránya tekintetében az egyes országok, régiók között nyilván jelentős különbségekkel kellett számolni. A statisztikai felmérések adatai szerint a húszas-harmincas években Németországban a népességnek a közel negyede, Magyarországon pedig annak valamivel több, mint fele élt mezőgazdaságból.²⁹⁵ A nagybirtok dominálta régióknál a kelet-elbai porosz tartományokban ez arány 28,4, a Dunántúlon pedig 61,5%-os volt.²⁹⁶ A politikai érdekartikuláció szempontjából fontos látni, hogy ennek gazdagabb felső része már az 1914 előtti cenzusos választási rendszerben jogosult volt a szavazásra. Ezt a lehetőséget Németországban az 1919-es új weimari alkotmánnyal állampolgári jogon a teljes felnőtt lakosságnak megadták.²⁹⁷ Ezzel szemben a Magyarországon 1922-ben életbe léptett új választójogi rendelet jelentősen leszűkítette a választók körét.²⁹⁸ Látni kell, hogy míg Németországban az a demokratikus „intermezzo”, ami alatt a tömegek az elitektől a legtöbb engedményt ki tudták csikarni, mintegy hét, Magyarországon pedig csupán egy évig tartott. Viszont a téma szempontjából – és különösen a magyar viszonyokat illetően – igen fontos, hogy a konzervatív visszarendeződés ellenére a parasztság ezekben az országokban is politikai tényezővé vált. Sőt Magyarországon a dolog elindult a párttá szerveződés útján²⁹⁹, még ha a viszonylag fiatal kisgazdapártot a Bethlen-korszakban beolvasztották is a kormánypartba, de a harmincas évek elején újra önállósodott. Hasonló kezdeményezések Németország egyes régióiban (pl. Bajorországban) is voltak, de a dolog alapvetően megmaradt a gazdasági szervezkedés síkján, míg a kelet-elbai tartományokban – mint arra már utaltam – a

---

²⁹⁵ A 1925. évi német üzemszerkezeti összeírás („*Landwirtschaftliche Betriebszählung*”), illetve az 1935. évi magyar általános mezőgazdasági összeírás adatai.

²⁹⁶ A német adatok az 1933. évi népszámlás („*Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der Volkszählung 1933.*”) által rögzített populációra vonatkoznak.

²⁹⁷ NÉMETH István: „*Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*”, Aula Kiadó, Budapest, 2004, 108. old.

²⁹⁸ Magyarországon az új választójog alapján csak a két éve helyben lakó, 10 éves magyar állampolgársággal rendelkező és az elemi iskola első négy osztályát elvégzett 24 éven felüliek szavazhattak. Korábban a helyben lakást félévhez, a magyar állampolgárságot hat évhez kötötték, miközben (az írni és olvasni tudó) nőknél a korhatárt 24-ről 30 évre emelték. Ezzel 40-ről 22%-ra csökkent a választásra jogosultak aránya. Miközben a kisgazdák hagyományos fellegetvárainak számító vidéki választóközterekben nyílt szavazás volt érvényben. Titkos szavazás csak Budapesten és törvényhatósági jogú városokban volt engedélyezve. (ROMSICS Ignác: „*Magyarország története a XX. században*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 225. old.)

²⁹⁹ Az a tény, hogy az első világháború után szerte Európában felértékelődik a parasztság szerepe felértékelődése, és a kontinens keleti felében sorra alakulnak a parasztpártok, jutnak kormányzati pozícióba, Németországra és Magyarországra sem marad hatástalan. Ám ez a jelenség inkább az utódállamokat jellemezte, ahol a parasztság előretörését egy hatékony ideológia segítette. Ne feledjük, hogy az utódállamokban az is ösztönözte törekvésekben a parasztpártokat, hogy azokban a földbirtokosok általában etnikailag idegenek voltak.

parasztok a Puhle által „demagóg kvázi-pártnak” nevezett érdekképviselői szervezetbe tagozódtak be.

Visszaulva a Moore–Gollwitzer-féle vitára arra hívnám fel a figyelmet, hogy ezen államokban a paraszti emancipálódás szempontjából az igazságot nyilván valahol a két elmélet metszetében kell keresni. Egyfelől ez a társadalomszervezési típust valóban egy olyan „avított” – Barrington Moore által a nagybirtok, a polgárság és a parasztság érdekházasságaként ábrázolt – társadalmi struktúra jellemezte, amely jelentős korlátot szabott széles vidéki rétegek életlehetőségeinek. Másfelől viszont, mint ahogyan arra Heinz Gollwitzer joggal hívta fel a figyelmet, a parasztok is igyekeztek tágítani lehetőségeiken, és erre különösen ezekben az évtizedekben kínálkozott jó lehetőség. Itt azért látni kell, hogy bár a demokratizálódás a paraszti emancipációnak egy kétségtelenül igen fontos aspektusa volt, de ez a problémakomplexumnak csak az egyik oldalát alkotta. Épp ezért lényeges, hogy különválasszuk a kérdés politikai és a társadalmi-gazdasági vetületeit. A két dimenzió alapján való tipizálásra egyfajta modellt alkottam (Modell-1.). Ennek a politikai vonatkozásokra összpontosító szegmenseit ebben az alfejezetben elemzem ki, míg a társadalmi-gazdasági aspektusok következőben kerülnek terítékre.

A szélesebb összefüggéseket tekintve, mindenekelőtt érdemes rámutatni arra a tényre, hogy a „felülről jövő forradalom”, mint társadalomszervezési modell – számos anomáliája ellenére – a maga korában bizony igen sikeres volt, és kifelé egy dinamikusan fejlődő gazdaság képét mutatta.³⁰⁰ Ezt tükrözi J. M. Keynes-nek a híres közgazdásznak az első világháborút követő párizsi békeszerződés kapcsán leírt véleménye: „....*A jelenlegi helyzet megértéséhez világosan látnunk kell, milyen népességközponttá vált a német rendszer fejlődése révén Közép-Európa. A háború előtt Németország és Ausztria-Magyarország népessége együttvéve nemcsak meghaladta az Egyesült Államokét, hanem nagyjából egyenlő volt egész Észak-Amerika lakosságának a számával. Ezekben a számokban – s e népesség összefüggő területen élt – rejtett*

---

³⁰⁰ Thorstein Veblen amerikai szociológus úgy látta, hogy a császári Németország az ipari forradalom technológiáit Angliától vette kölcsön. Ám ez az iparosítás olyan gyorsan és olyan parazita módon ment végbe, hogy a németeknek nem volt idejük elsajátítani az új civilizáció azon békés vonásait, amelyre az angoloknak két évszázaduk volt. Miközben a másik oldalon a brit „*know how*”-nak ez az átvétele a németeknél a technológiai szakértőket (a mérnököket) – az amerikaiaknál pedig a pénzügyi szakembereket (brókereket) – hozta kulcspozícióba. (VEBLEN, Thorstein: „*Imperial Germany and The Industrial Revolution*”, 1915, Batoche Books Kitchener, 2003, 324 old. <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/veblen/ImperialGermany.pdf> Letöltés: 2014. augusztus 3. 8.45.) Míg Németországban az ekkor az ipari forradalom második hullámának – elsősorban a vegyipar, a finommechanika, az elektronika fejlődésének – taraján keletkező nagy iparvállalatok szervezeti struktúrájának kialakításánál alapvetően a porosz hadsereg és közigazgatás tapasztalatait vették alapul, addig az Egyesült Államokban egészen más feltételei voltak a szervezetfejlesztésnek. Itt egyértelműen a vasút biztosította logisztikához kellett igazodni; hiszen ugyanazt a részleget több száz, vagy ezer kilométerrel odébb kellett létrehozni.

a központi hatalmak katonai ereje....”³⁰¹ Ernst Nolte, német történész a bismarcki, vilmosi „második birodalmat” „feudális ipari államként”³⁰², a ferenc józsefit pedig „progresszív feudális államként”³⁰³ aposztrofálta. A háborút követően a két letűnt birodalom szorosabban vett utódállamainak a weimari köztársaságot és a Horthy-rendszer Magyarországot lehetett tekinteni.³⁰⁴ A weimari rendszer esetében – noha az új politikai elit részéről folyamatos volt az előző rendszertől való elhatárolódás, ám – valójában sok tekintetben adott volt a jogfolytonosság. Magyarországnál pedig a revíziós érdekekre való tekintettel látszott célszerűnek ezen örökség hangoztatása, ami azonban nem jelentette azt, hogy ennek érdekében a Habsburg-dinasztiával is azonosultak volna.³⁰⁵ Tehát a két háború közötti időszakban az örökösöket gyakorlatilag egy (látszat)demokrácia és egy autoriter rendszer jelentette.

Némileg árnyalva a Barrington Moore-féle sémából adódó következtetéseket, Németország számára azért egy másfajta alternatíva is létezett, mint ami 1933 után bekövetkezett. Erre utalt jeles társadalomtudósunk, Bibó István is, amikor a harmincas évek végén a bismarcki–vilmosi idők tudományos, kulturális és szociális vívmányaira gondolva, joggal emlékeztetett arra, hogy „... a századfordulón minden kilátás meg volt hozzá, hogy a 20. századi német szocialista forradalom éppen olyan fontos állomása lesz az európai demokratikus fejlődésnek, mint a holland és angol puritán forradalmak a 16-17. században, a francia liberális forradalmak a 18-19. században....”³⁰⁶ Az, hogy ez a kísérlet nem sikerült – mint arra már utaltunk – részint háborús vereség, illetve később a világgazdasági nyomán keletkezett pszichózissal, részint valóban a német társadalmi fejlődés sajátosságaival függött össze.

Sokan a kisiklás igazi okát már a korszakban (pl. Wilhelm Roepke) abban látták, hogy a régi elitek az első világháborús vereség ellenére át tudták menteni magukat. Hogyan volt ez lehetséges? Mannheim Károly, a korszak nagyhatású politikai szociológusa, mint érvrendszert

---

³⁰¹ KEYNES, J. M.: „A békeszerződés gazdasági következményei”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000, 44. old.

³⁰² Nolte szerint Németország esetében a dilemma a következő volt: „...vagyis hogy [a német politikai vezetés] a nyugati államok mintájára feudális jellemzőit szüntesse-e meg lassan a parlament és a pártok javára, vagy pedig fordítva.....A kettőség azonban hosszútávon tarthatatlan volt.....” (NOLTE, Ernst: „A fasizmus korszaka”, Kairosz Kiadó, Budapest, 2003, 456. old.)

³⁰³ A Monarchia Nolte szerint egyfelől „...a dinasztia elsőbbségét őrizte a nemzeti elvvel szemben...”, másfelől pedig belső viszonyait az jellemezte, hogy „...Sajátos körülményei közepette olyan pártok jelentek meg, amelyek programjuk és módszereik alapján az akkori Európa leginkább jövővel kecsegtető jelenségei közé tartoztak, részben a fejlődés csúcspontját jelentették.....” Nolte itt elsősorban a szociáldemokratákra és a keresztényszocialistákra gondolt. (U. o. 450. old.)

³⁰⁴ Ausztria e tekintetben semmilyen vonatkozásban nem jött szóba, hiszen itt a legkevésbé lehetett nemzetállamiságra hivatkozni, miközben monarchista eszme ekkora már teljesen elveszítette aktualitását. Ugyanakkor Ausztriában számos híve volt az a Németországgal való egyesülés, az „Anschluss” gondolatának.

³⁰⁵ Ennek nemcsak külpolitikai okai voltak, hanem – mint azt a húszas években lezajlott királypuccsok mutatják – a restauráció gondolatának a belföldi politikai erők között is számos ellenzőre lelt.

³⁰⁶ BIBÓ István: „Az európai egyensúlyról és békéről” in „Válogatott tanulmányok, Első kötet, 1935–1944”, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 430. old.

a konzervatív politika-felfogás két válfaját említi³⁰⁷, és ezek mindegyike – az időközben szociáldemokrata fellegvára vált – Poroszországhoz kötődött. Ezek közül a (Schäffle nyomdokain haladó) bürokratikus felfogás törekvése az volt, hogy a „politika” területét az „igazgatás” jelenségével fedjék el.³⁰⁸ Ezzel azt igyekeztek kommunikálni, hogy a hivatalnok csak végrehajtó, akinek hatáskörét a törvények teremtik meg, aki nem látja a törvények mögött az akarati erőket. Mannheim szerint a bürokrácia minden forradalomban hajlamos arra, hogy azzal ne a politika talaján mérkőzzön meg, hanem a segítséget a rendelkezésekben keresse. Ennek a mentalitásnak tipikus példája a „tördőfés” legendája. A másik politika-felfogást (Burke-höz visszanyúlva) az a történelmi konzervativizmus jelentette, amelyet főleg a nemesség vallott magáénak. Ez inkább a politikának az igazgatás által nem pótolható irracionális mozgásterére koncentrált. Ezeket az erőket értelemfelettinek állította be, úgy tartva, hogy ezek területén az emberi értelem nem tud elintézni semmit, itt csak a hagyományos ösztön, a „csendesesen ható lelki erők”, a népszellem tud valamit alkotni. Ez a taktika tulajdonképpen az állam nemesi vezetéséhez szolgáltatott muníciót.

A német történelem 20. századi kisiklását szintén az eliteknek, és különösen a nagybirtok megmaradásának tulajdonította a hetvenes évek két jelentős értelmiségije is: az odesszai születésű, de a Harvardon tanító oktató gazdaságtörténész, Alexander Gerschenkron és a bielefeldi történelmi iskolához tartozó Hans-Jürgen Puhle, akik a Moore–Gollwitzer-féle vitában lényegében Moore-ral értettek egyet. Ők is úgy látták, hogy azok a társadalmi viszonyok, amelyek a „forradalom felül” országokban a 19. században kialakultak, valóban a „fasizmus” számára készítették elő a terepet. Viszont Moore-ral ellentétben ezt nem annyira a parasztság magas számarányának tulajdonították, hanem inkább annak, hogy a földbirtokos nemesek, a junkerek átmentették hatalmukat, és ez a későbbiekre is kihatóan egyfajta antidemokratikus attitűdöt alapozott meg. Ám hogyan volt ez lehetséges a weimari köztársaság viszonyai között? Gerschenkron ennek a fő eszközét abban a mesterségesen fenntartott protekcionista gazdaságpolitikában látta, amelynek segítségével – az autarkiára hivatkozva – nélkülözhetetlenné tudták nyilvánítani a kelet-elbai nagybirtokot. Az így elért magas árakkal³⁰⁹

---

³⁰⁷ MANNHEIM, Karl: „*Ideologie und Utopie*”, F. Cohen, Bonn, 1929, 21-29. old.

³⁰⁸ Más vélemények szerint a junker-tisztviselők a weimari köztársaság idején – azzal együtt, hogy a fontosabb kulcspozíciókban azért megmaradtak – nagyon kiszorultak a porosz közigazgatásból: míg 1918-ban még az összes hivatalnokon belüli arányuk 15% volt, addig ez 1931-re lecsökkent 3,4%-ra. Ez a folyamat különösen Kelet-Poroszországban volt nagyon erőteljes. (MUNCY, Lybeth W.: „*The Junkers and the Prussian Administration from 1918 to 1939*”, „*The Review of Politics*” Vol. 9, No. 4 (Oct., 1947), pp. 482-501.)

³⁰⁹ Ez maga után vonta a föld értékének növekedését, ami törzsöröklési szokásokat követő területeken – azaz ott, ahol egy gyermek általában a legidősebb fiú örökölte a parasztgazdaságot – még inkább kedvező helyzetbe hozta a földtulajdonosokat. (GERSCHENKRON, Alexander: „*Bread and Democracy in Germany*”, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, 46. old.)

pedig a parasztoakat is le lehet kötelezni, akik szintén érdekelté váltak ennek a rendszernek a fenntartásában³¹⁰. Mindebből Gerschenkron azt a következtetést vonta le, hogy a demokrácia kiteljesedéséhez legfőképpen a verseny és szabad kereskedelmi nyitás szükséges. A piac szabadsága, a javak korlátlan elérhetősége ugyanis – írta 1943-ban Gerschenkron³¹¹ – szükségtelessé teszi majd a drágán termelő nagybirtokok fenntartását, és az utóbbiaknak parasztagazdaságokra való felaprózásával felszámolható lesz a junker-befolyás, amivel végképp elhárul minden akadály a demokratikus fejlődés útjából.

A nyugatnémet Hans-Jürgen Puhle inkább az érdekképviselési rendszer oldaláról vizsgálta a problémát³¹², és bár elismerte, hogy a 19. század végének gyors gazdasági fejlődése miatt a legfontosabb „ipari országokban” szükség volt a mezőgazdaság állami védelmére, de, mint arra felhívta a figyelmet, az ebben követett gyakorlatot illetően már országonként jelentős különbségek voltak. Míg az Egyesült Államokban legkésőbb a „*New Deal*” idejére sikerült leküzdeni a populistá tendenciákat, és az érdekartikuláció itt a különböző célokat moderált módon összeegyeztető struktúrákba simult bele, addig Németországban ezt a szerepet egy „demagóg kvázi-pártként” jellemezhető, junkerek irányította szervezet³¹³ látta el. Figyelembe kell itt venni azt is, hogy Németországban a regionális szervezetek hatókörét behatárolta az ország – kulturális értelemben vett – vallási megosztottsága, és az ágazati szervezeteknek sem volt akkora súlya, mint Franciaországban.

Mint ahogyan arra a „forradalom felülről” -országok politikai hagyományai és a „fasizmus” között szoros kapcsolatot látó elméletek is rámutattak, az ezen országok által követett politikai gyakorlatot a „tömegek korában” is számottevő demokráciadeficit terhelte. Itt mindenekeelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a kettő egyáltalán nem zárta ki egymást,

---

³¹⁰ Gerschenkron könyvében utal a szociáldemokrata pártnak arra a megkésétt kísérletére, amivel megpróbálta a parasztoakat leválasztani a junkerérdekektől. Az SPD 1927-es kiel-i kongresszusán ugyanis a „szisztematikus földreform” mellett foglalt állást, ami automatikusan a junkerbirtok kisajátítását jelentette. Miközben a kongresszussal a feladták azt a korábbi egyoldalú álláspontjukat is, miszerint termelők– fogyasztók vitájában minden esetben az utóbbiak pártjára kell állni. Ekkorra azonban már a nemzetiszocialisták annyira megerősítették pozíciójukat, hogy késő volt. (U. o. 128, 146. old.)

³¹¹ Gerschenkron a könyv „ösváltozatát” 1943-ban a háború alatt írta, amelyben a Hitler legyőzése utáni időkre tett egyfajta javaslatot Németország helyzetének rendezésére. A mű 1966-ban a hidegháború – az abból adódó új szempontok – hatására átdolgozásra került.

³¹² PUHLE, Hans-Jürgen: „*Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften*”, Vandenhoeck&Rupprecht, Göttingen, 1975, 496 old.

³¹³ Mind Gerschenkron, mind Puhle az 1893-ban alakult Mezőgazdák Szövetségében („*Bund der Landwirte, BdL*”) egyfajta prefasiszta szervezetet látott, amely képet az itt követett „*Führerprinzip*” és biológiai antiszemitizmus is erősített. A két szerző szerint a „*BdL*” sokban a darré-i „*Reichsnährstand*” -ot („Birodalmi Élelmezési Rend”) vetítette előre. E szervezet keretében a barna diktatúra gyakorlatilag megvalósította Kanitz grófnak a „*BdL*” korabeli vezetőjének a követeléseit: így a gabonakereskedelem állami monopóliumát, a föld öröklésének a kötelező szabályozását, a cukor- és pálinkatermelők adókedvezményekben való részesítését. Miközben a „*Reichsnährstand*” ugyanúgy a piaci mechanizmusok kiiktatására törekedett, mint a „*BdL*”.

hiszen – vidéki népességet illetően – olyan körülmények között, amikor még viszonylag magas az agrárnépesség aránya, az agrártechnika nem annyira fejlett, a gazdaság fejlődése stagnál, a termelők és városi fogyasztók között jelentős ellentét feszül, a nagybirtoknak a közvetlen környezetére gyakorolt befolyása az egyes vidéki körzetekben óhatatlanul jelentős. Mint azt egy néhány éve megjelent, éppen Gerschenkron könyvére reflektáló tanulmány³¹⁴ kimutatta, preindusztriális és átmeneti viszonyok között az ingatlanvagyonban való egyenlőtlen megoszlás jobban torzítja a demokratikus érdekérvényesítés mechanizmusát, mint a jövedelem-eloszlásban való egyenlőtlenség.

A paraszti népesség vonatkozásában mindezzel kapcsolatban a fő kérdés az, hogy az általános választójog és a földkérdés hogyan függött össze? E kérdés megválaszolásához mindenekelőtt célszerű a „forradalom felülről” -országokon belül különbséget tenni a demokratizálódó és az autoriter berendezkedésű államok között. A demokratizálódást úgy kell itt érteni, hogy a felszínen ugyan elindult a régi tekintélyelvű rendszer lebontása, de a „mélyben” továbbra is a régi struktúrák voltak a meghatározók. E szempontból a feszültségek egyik forrását az agrárkérdés jelentette, hiszen ezekben az országokban a földbirtokos-elitek hagyományosan jelentős befolyással bírtak. Viszont látni kell, hogy a földkérdés társadalmi súlya még az országoknak ezen körén belül is – fejlettségi színvonalától függően – jelentős különbségeket mutathat. Így a téma szempontjából célszerű az adott országokat aszerint is osztályozni, hogy azokban mennyire volt súlyponti jelentősége a birtokviszonyok egyenlőtlen megoszlásának. Ez alapján négy ország típus különböztethető meg, amelyekre a továbbiakban érdemes vizsgálni: 1. demokratizálódó, ahol a földkérdés kevésbé fontos; 2. demokratizálódó, ahol a földkérdés jelentősége nagy; 3. autoriter, ahol a földkérdés kevésbé lényeges; valamint 4. autoriter, ahol a földkérdés igen meghatározó. Az első típust Németország, a másodikat Ausztria, a harmadikat Japán, a negyediket Magyarország testesítette meg.

Ezek után országtípusonként elemezve a parasztság politikai emancipálódásának a lehetőségeit, egyrészt le kell szögezni, hogy – annak ellenére, hogy az utóbbi réteg felé nagyobb figyelem fordult – a „forradalom felülről” -országokban a választójog és a földreform rendezése igazából az elitektől függött. Másrészt lényeges, hogy a politikai és a földbirtokos elit felfogása

---

³¹⁴ ZIBLATT, Daniel: „Does Landholding Block Democratization?: A Test of the 'Bread and Democracy' Thesis and the Case of Prussia.” *World Politics*, Volume 60, Number 4, July 2008, 610-641. old., Published by Cambridge University Press, <http://muse.jhu.edu/journals/wp/summary/v060/60.4.ziblatt.html> Letöltés: 2014. 03. 08.

között általában jelentős különbség volt, ami országokként is variálódott.³¹⁵ Nézzük meg ezek után az egyes típusokat:

- Az 1. típusnál, azon demokratizálódó országokban, ahol nem volt fontos a földkérdés, a jellemző alaphelyzetet a választójog bevezetése jelentette. Ez egyértelműen a mezőgazdasági munkások helyzetének, szociális viszonyainak javulásával járt, bár közben a felerősödött a „Landflucht”, a vidéki térségek kiürülése is. A földkérdést illetően, míg a megváltozott viszonyok hatására a politikai elitben egyfajta reveláció ment végbe, addig a földbirtokosok bár továbbra is ragaszkodnának a korábbi „status quo” fenntartásához, de sodródni kénytelenek.³¹⁶
- A 2. típusnál, a demokratizálódó országoknak abban a csoportjában, ahol a földkérdésnek súlyponti jelentősége volt, a politikai háttérrel szintén a választójog bevezetése határozta meg. Bár a földmunkások helyzete a korábbiakhoz képest itt is javult, de a nagy földhiány felerősítette ezen rétegek gazdasági síkon való szervezkedését. Kedvező viszont, hogy mind a politikai elit, mind a földbirtokos-réteg viszonylag nagy nyitottságot mutatott a földkérdés rendezése iránt.
- A 3. típust azon autoriter országok jelentették, ahol a földkérdés nem igazán számított fontos problémának. A választójog bevezetése és annak gyakorlása ezekben az országokban

---

³¹⁵ Noha a Horthy-rendszer Magyarországon az egyes elitek között nem voltak olyan felfogásbeli különbségek, mint a weimari köztársaságban, ám Gyáni Gábor itt is szükségesnek tartja az elitek közötti funkcionális differenciálást. Így megkülönböztet hagyományos eliteket (arisztokráciát), egyházi-, katonai- és tudáselit, politikai elitet (kormányzó réteget), gazdasági elitet (nagyipórgárságot). (GYÁNI Gábor: „Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban” In: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig”, Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 221–257. old)

³¹⁶ A Németország keleti tartományaiban 1935-ben tanulmányutat tevő, majd a tapasztalatairól könyvben beszámoló Kerék Mihály így ír erről: „...Az elmúlt 15 év alatt a nagyüzemeknek sokkal kedvezőlenebb gazdasági, politikai és szociális légkörben kellett dolgozni, mint ennek előtte. Pedig Németországban nem is voltak olyan radikális birtokreformok, mint a szomszédos keleti államokban, s ha a szociáldemokrácia elvileg nem is rokonszenvezett a junkerekkel, zaklatást, vagy üldözést sohasem kellett elszenvedniük. Sőt az idők folyamán politikai súlyuk ismét megnövekedett, habár régi befolyásukat nem tudták többé visszaszerezni nem is tudták. A nagyüzem hanyatlásának okai mégis kétségtelenül a megváltozott körülményekben keresendők. A hitbizományok eltörlése és a mi uradalmi községeinkkel rokon Gutsbezirkek felosztása erős védelmi pozícióktól közigazgatási politikai kiváltságoktól és adózási stb. kedvezményektől fosztotta meg a nagybirtokot. A birodalom erőteljes szociálpolitikája pedig megváltoztatta a munkaviszonyt és a munkafeltételeket a mezőgazdaságban. A patriarchális kapcsolatok felbomlottak, sőt megszűntek. A naturálbérrendszer visszaszorult. A munkaidő csökkent, viszont a munkabér lényegesen emelkedett a háború előttihez képest. A fix munkabértarifá rendszer erősen védte a létminimumot és a bérek csak lassan követték a terményárak csökkenését úgy, hogy az agrárválság éveiben a diszparitás igen jelentékeny volt. Rendkívüli súllyal nehezettek a mezőgazdasági üzemekre a két és félszeresére nőtt közterhek, de még inkább a szociális terhek, melyek a munkanélküli biztosítás bevezetése (1927) után a háború előttiinek négyeszeresére nőttek. [...] A német nagybirtok sorsa bebizonyította, hogy egy szociális berendezkedésű államban a nagyüzem nem tud existálni. Ahhoz, hogy megint levegőhöz jusson, lényegesen le kellene szállítani a közterheket és mindenekelőtt szakítani kellene az eddigi szociálpolitikával....” (KERÉK Mihály: „A telepítés félszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886-1935-ig.” A Magyar Út Kiadása, Budapest, 1935, 22. old.)

meglehetősen kérdéses volt. Így a szegényparaszti és földmunkás rétegek helyzetük javítását csak úgy tudták elérni, ha állami közvetítés útján alkura kényszerítették a nagybirtokot. Jellemzően a politikai elit és a földbirtokos kör is mereven elzárkózott a földreform gondolatától.

- A 4. típust azon autoriter országok jelentették, ahol a földkérdésnek igen nagy jelentősége volt. A választójog bevezetése nem igazán volt jellemző ezekre az országokra, annak esetleges bevezetése ugyanis azt jelentette volna, hogy a földreformot az alsóbb néprétegek előbb-utóbb politikai szervezkedés útján kényszerítik ki. Ennél típusnál inkább a mindenkori politikai elit ragaszkodott a nagybirtok-rendszer fenntartásához³¹⁷, míg a földbirtokosok a földkérdés „organikus” módon való rendezésének hívei voltak.

Összességében az első világháború után a „forradalom felülről” -országokban is – a nyilvánvaló demokráciadeficit ellenére – végbement egyfajta demokratizálódási folyamat, amely azon országokban is együtt járt a parasztság szerepének a felértékelődésével, ahol azok nem is szavazhattak. A nagybirtok részéről – különösen Németországban – a 19. századi agráriusokig visszamenőleg erős volt a törekvés a parasztság politikai-gazdasági irányítására, hogy az utóbbiakat alárendeljék a saját céljaiknak, és megfosszák őket az önálló kezdeményezés lehetőségétől. Ha megnézzük a fenti tipizálás két végletét; egyik oldalon azon demokratizálódó országokat, ahol nem volt fontos a földkérdés, akkor azt látjuk, hogy itt általában tetten érhető volt az a törekvés, hogy a nagybirtok a parasztságot becsatornázza a saját gazdasági érdekvédelmi szervezeteibe. Míg a másik oldalon az egyenlőtlen birtok-megoszlás ódiumával terhelt „autoriter” típusnál – ahol a parasztság is inkább hajlott a politikai szervezkedésre – a földbirtokosok elsősorban hatalmi-politikai eszközökkel igyekeztek a parasztságra nyomást gyakorolni. Le kell azonban szögezni, hogy a földreformot illetően mindkét országtípusnál jelentősen különbözött a földbirtokos- és politikai elit felfogása.

---

³¹⁷ Mint azt Gollwitzer kötetének magyar társszerzője, K. Király Béla (Booklyn College of the City University of New York) írja, Bethlen István az 1920-ban berendezkedő Horthy-rendszer miniszterelnöke Nagyatádi Szabó Istvánnak a kiscgazdapárt elnökének megígérte, hogy ha az újonnan megválasztott parlament legnagyobb pártját jelentő kiscgazdák hozzájárulnak a Friedrich István nevéhez fűződő – viszonylag széles rétegeknek kedvező – választójogi törvény visszavonásához, akkor lehet szó földreformról. Mint tudjuk, Nagyatádi belement ebbe az alkuba, ám Bethlenék ezt a gesztust csak egy viszonylag szűk körű földreformmal viszonyozták. (K. Király, Béla: „Democratic Peasant Movement in Hungary in the Twentieth Century” In: GOLLWITZER, Heinz hrsg: „Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert”, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 1977, 418. old.) A magyar helyzetet ugyanakkor az is bonyolította, hogy bár a kiscgazdapártot vezető gazdagparaszti rétegek a földreformban valamilyen szinten érdekelték voltak, de – mivel, mint virilistáknak, meg volt a választójoguk –, így nem állt érdekükben annak kiterjesztése szegényparaszti tömegekre. Attól tartottak ugyanis, hogy a párt elveszíti eredeti arculatát. (U. o. 429. old.)

Míg a „demokratikus” típusnál a politikai elit volt az engedékenyebb és a földbirtokosok ragaszkodtak jobban vélt jogaikhoz, addig az „autoriter” változatnál inkább a politikusok voltak azok, akik a kérdést merevebb módon kezelték és a földbirtokosok hozzáállása volt rugalmasabb. Az előbbi szituációra jó példa az 1932-es német helyzet, amikor a válság hatására a telepítéseket kiszélesíteni kívánó Brüning-kormányt – ami a mai politológiai terminológia szerint egy jobbközép irányvonalként volt értelmezhető – a junkerek megbuktatták. A másik véglelet pedig a magyar helyzet illusztrálja a legjobban; az ugyancsak a válság nyomán kormányra kerülő bizton szélsőjobboldalnak nevezhető Gömbös Gyula is jobbnak látta, ha „szögre akasztja” a „magyar élet” átalakítására, így a földreformra vonatkozó korábbi radikális elképzeléseit.³¹⁸ Magyarországon ugyanis a hivatalos politika legfelsőbb szintjein nem tolerálták a népvézéri, földosztó attitűdöt. Viszont a birtokstruktúra „organikus” módon való átalakításának, úgy, mint – az egyébként a nagybirtok felügyelete alatt zajló – parcellázásoknak, kisbérleti programoknak igenis meg voltak a hagyományai.³¹⁹

---

³¹⁸ Amikor a közvetlenül a miniszterelnöki kinevezés előtt álló Gömbös Gyulának stábjának egyik fontos munkatársa Antal István a Nemzeti Munkaterv összeállítás során szóba hozta a legégetőbb nemzeti problémákat, köztük földreform kérdését, a leendő kormányfő így reagált: „...Igen-igen – válaszolta most már elkomolyodva – , mikor ellenzéki voltam, én is épp eleget prédikáltam ilyen 'felforgató' ideákat. De most ne felejtse el, hogy az ország miniszterelnöke vagyok, illetve leszek, jól 'néznék én ki' ha a kormányelnöki bársonyszékből az én ellenzéki programmal állnék elő. Még ugyanabban az órában repülnék a Sándor-palota ablakán...” Majd alább Antal elismerve főnöke igazát hozzáteszi: „...Földreformot csinálni egy hanyatló, s a mélypont felé bukácsoló közgazdaságban a legnagyobb politikai hiba lenne. Földreformmal csak tökebőség idején lehet előállni. Azt a hibát még egyszer, amit 1920-ban elkövettek, ti. hogy csaknem egymillió hold földet osztottak ki apró parcellákban a nincstelenek között, s azután az új 'kisgazdákat' egyszerűen magukra hagyták, boldoguljanak, ahogy tudnak. élő és holt felszerelés, állatok, gazdasági eszközök, vetőmag, hozzáértés, forgótőke, irányítás nélkül, nemcsak hogy súlyos hiba, de nézetem szerint egyenesen nemzetellenes cseleket volna.....”³¹⁸ (GERGELY Jenő szerk.: „Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932-1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai.” Új Palatinus-Könyvesház Kft., Budapest, 2004, 88-89. old.)

³¹⁹ KAPOSI Zoltán: „A nagybirtok, mint bűnbak. Az uradalmak és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon” In: Gyarmati György–LENGVÁRI István–PÓK Attila–VONYÓ József: „Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és egyetemes történelemben.” Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest, 2013, 274-276. old.)

3.3. A parasztság társadalmi-gazdasági emancipálódása a „forradalom felülről” -típusú országokban

Miközben az első világháború után a parasztság szerepe a tekintélyelvű közép-európai országokban is – ha máshogy nem, a retorika szintjén – felértékelődött, a mindennapi tapasztalat azt mutatta, hogy az agrárium gazdasági súlya inkább fokozatosan csökkent. Itt a 19. század második harmadáig kell visszamenni, amikortól az európai mezőgazdasági termelők egyre hátrányosabb helyzetbe kerültek a fokozódó amerikai import miatt.³²⁰ Ez a helyzet először az 1890-es évek gabonaválságát érlelte ki, majd az első világháború után szép lassan minden mezőgazdasági termék vonatkozásában túlkínálathoz vezetett, ami az 1929–1933-as gazdasági válságban csúcsosodott ki. Míg azonban a 19. századvégi gabonaválságnál az intenzív kultúrákra való áttérés hatására a „forradalom felülről” -országokban egy erős kisgazdaréteg jött, az 1933-as válságnál erre már nem nagyon volt lehetőség. Az amerikai termelőknek az európai társaikkal szembeni fölényének gyökereit Friedrich Aereboe, a korszak jelentős német agrárközgazdásza abban látta, hogy míg az Egyesült Államokban a föld olcsón állt rendelkezésre és a munkabérek magasak³²¹ voltak, addig Európában a föld épphogy drágán kelt el és viszonylag alacsony keresetekkel kellett számolni. Ezzel Amerikában a legalapvetőbb feltételek a termelés gyors felfutásához³²², és a külpiacok gyors „lefölözéséhez” adottak voltak. Nem mellesleg az amerikai átlagember is viszonylag rövid idő alatt járhatta végig az alkalmazottól a farmerig vezető utat.³²³

A mezőgazdasági árak folyamatos esése mellett az európai paraszt számára a másik kihívást az ezekben az évtizedekben rendkívüli módon felgyorsult társadalmi mobilizáció jelentette. A mind nagyobb tömegeknek a közép- és felsőoktatásba való bekapcsolódása, a vidéki munkaerőnek az iparba, szolgáltatásokba való átáramlása elbizonytalanította a parasztokat addigi életformájuk jövőjét illetően. Ezt az életérzést a magyar népi írók egyik legkiemelkedőbb alakja, Erdei Ferenc így fogalmazta meg: „*Parasztnak lenni most már nem*

---

³²⁰ Azért Amerikában sem volt olyan jó a helyzet, hiszen azzal, hogy a „*frontier*” a 19. század közepén elérte a Csendes-óceánt, vége szakadt az olcsó földek korszakának, után már egyre drágultak a földárak.

³²¹ Adam Smith már a 18. század végén az európainál magasabb amerikai bérekre figyelmeztetett, amit jelentős részben a rendelkezésre nagy kiterjedésű üres földterületekkel hozott összefüggésbe. Tehát már csak azért is jól meg kellett fizetni a rendelkezésre álló szűkös munkaerőt, mert annak bármikor meg volt a lehetősége farmernek állni. (SMITH, Adam: „*A nemzetek gazdagsága*”, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959, 258. old.)

³²² Fritz Baade, a német szociáldemokraták agrárszakértője szerint a nagy amerikai termelésbeli fölény gabonánál döntően a művelés alá vont területek rohamos növekedésével magyarázható, hiszen termésátlagok általában stagnáltak. Ezzel Európában szerinte, ahol az extenzív gazdálkodásnak kisebbek a lehetőségei, a törekvés inkább a területegységre hozamok – azaz a termésátlagok – növelése volt. (BAADE, Fritz: „*Brot für ganz Europa*”, Paul Parey Verlag, Hamburg–Berlin, 1952, 17. old.)

³²³ AEREBOE, Friedrich: „*Agrarpolitik*”, Paul Parey Verlag, Hamburg–Berlin, 1928, 166–178. old.

lehet”, hozzá téve, hogy „...kellett a paraszt a feudalista gazdasági rendbe, de nem kell a kapitalizmus korában...”³²⁴ A régi tulajdon-felfogás is elhalványult a bérleti viszonyok térnyerése következtében, és mind nagyobb remények fűződtek a társadalombiztosítás, illetve a „nyugdíjas állások” (pl. a vasutasi, csendőri pálya) biztosította előnyökhöz.

Mindezzel együtt a paraszti életesélyek, lehetőségek a „forradalom felülről” -országok egyes régióiban nem voltak egyformák. E szempontból egyfelől célszerű különbséget tenni az „ipari”- és „agrárországok” másfelől pedig nagybirtokos és paraszti körzetek között. Tehát összesen négy markáns régiótípus az, amire érdemes vizsgálni: 1. az „ipari országok” nagybirtokos körzetei. 2. az „ipari országok” paraszti körzetei. 3. az „agrárországok” nagybirtokos körzetei. 4. az „agrárországok” paraszti körzetei. Fontos azonban különválasztani a társadalomtörténeti alapokat kimondottan mentalitástörténeti jellemzőktől. Vegyük sorra ezen típusokat:

- Az 1. típusnál, mivel az „ipari országok” nagybirtokos körzeteiben erre az időre – a gazdasági fejlődés következtében – már csak egy viszonylag szűk körű parasztsággal kellett számolni, így az agrárkérdést illetően itt a fő törésvonal a – titulás és nem titulás – nemesség, valamint a polgárság között húzódott. Ezt a típust leginkább a kelet-elbai tartományok testesítették meg.³²⁵ Miben nyilvánult meg a két csoport közötti ellentét? Kezdetben nyilván jogi és nem jogi eszközökkel korlátozni próbálták a polgári rendű egyének földszerzését, ami később társadalmi életbeli elkülönüléssé szelődött. (Például a két csoport házasság szempontjából nem nagyon keveredtek egymással.)
- A 2. típusnál, az „ipari országok” paraszti körzeteiben a feszültség inkább a városi polgárság és a parasztság között húzódott³²⁶, hiszen ezeken a területeken a nemesség már jóval korábban elveszítette gazdasági befolyását. Erre a típusra Németország nyugati és déli

---

³²⁴ ERDEI Ferenc: „*Parasztok*”, Neumann Kht., Budapest, 2004, <http://mek.oszk.hu/04700/04700/html/>
Letöltés: 2014. 08. 27. 11.11.

³²⁵ A 19. század végétől a német statisztikának a kelet-elbai nagybirtokokra vonatkozó vizsgálatai egyre inkább arra irányultak, hogy a tulajdonosi struktúrában belül megállapítsák a nemesség és a polgárság részarányát. Az úttörő e tekintetben Johannes Conrad hallei statisztikaprofesszor, a Német Történeti Iskola kiemelkedő alakja volt, aki már az 1880-as években – a tulajdonosok száma és a területek megoszlása alapján – a polgárság előretörésére figyelmeztetett a nemességgel szemben. Különösen nagymértékű volt ez az eltolódás Kelet-Poroszországban. (BUCHSTEINER, Ilona: „*Großgrundbesitz in Pommern 1871-1914. Ökonomische, soziale und politische Transformation der Großgrundbesitzer.*” Akademie Verlag, Berlin, 1993, 15-16. old.)

³²⁶ Ez olyan tényezőkre is visszavezethető volt, hogy például a Rajna-vidéken például a nagypolgárság az ipari dekonjunktúra időszakában földbirtokba mentette át a vagyonát, ezzel is szűkítve a parasztság mozgásterét. Czettler Jenő szerint „...Düsseldorf és Aachen körül a városi kapitalisták nem összefüggő területeken valóságos latifundiumokat alakítottak, amelyeket kisbérlet útján méregdrágán hasznosítanak. Épp így történt ez a Rajna-menti szőlőterületeknél is...” (CZETTLER Jenő: „*A német földbirtokviszonyok. „A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1910. január 10-én megtartott előadás.*” „*Magyar Társadalomtudományi Szemle*”, 1910. 3. évfolyam. 3. szám. 220-221. old.)

területeit, valamint Ausztriát lehet példaként felhozni. Utóbbi ország alpesi területein a polgári földtulajdonláshoz annyira negatív asszociációk társultak, hogy itt a 19. század végén földvisszafoglaló mozgalmak indultak. Korábban ugyanis a városi polgárok, hogy sportolási, vadászási célból birtokot szerezzenek, kitűrték a parasztokat a havasi legelők használatából.³²⁷

- A 3. típusnál, az „agrárországok” nagybirtokos körzeteiben sokan a társadalmi élet rákfenéjét a – jórészt feudális eredetű – nagy uradalmak és sok kis paraszti gazdaság által alkotott polarizált struktúrában látták. Ezen az állapoton az itteni viszonylag szűk körű polgárság értelemszerűen nem tudott enyhíteni.³²⁸ Ez a képlet leginkább Magyarország dunántúli megyéiben volt tetten érhető. A nagybirtok és parasztság közti ellentétek leginkább a jobbágyfelszabadítást követően élesedtek ki, ami a korábbi közösen használt területek elosztása kapcsán számos esetben legelő-elkülönítési pert kellett lefolytatni.
- A 4. típusnál, az „agrárországok” paraszti körzeteiben – elsősorban a Magyar Alföldön – a fő törésvonal a mezővárosi polgárság a földtelen mezőgazdasági munkások között húzódott. Ez annál inkább is élesebb volt, mivel itt – az egyházi, a nemesi, a nagypolgári és középparaszti tulajdonosok csekély súlyából adódóan – a községi tulajdon dominált. Utóbbi felett, amelynek jelentős részét kiadták kisbérletekbe, a cívispolgárság diszponált. A gazdasági válság idején még inkább elmérgesedett a helyzet, mert e városok felmondták a bérleteket és kirakták a bérlőket.

Nézzük meg ezek után, hogy milyen lehetőségei voltak az egyes körzetekben a parasztként való boldogulásnak. Voltak-e esélyei a parasztpolgárosodásnak, és annak milyen útjai voltak? Az „ipari ország” nagybirtokos körzeteiben ebből a szempontból a hajtóerőt a „*telepes*” jelentette, aki eredendően rossz körülmények között, a társaival összetartva, a nagybirtok, de legfőképpen az állam segítségével („*telepesek gondozása*”) építette fel egzisztenciáját. Az „ipari országok” paraszti körzeteiben ez utóbbiak szerepét a városi piac és kultúra kisugárzása vette át. Ez a környezet azt sugallta, hogy a maga parasztság is egy céh, következésképpen a „*parasztgazda*” is megbecsült tagja a helyi közösségnek. A fejletlenebb, elmaradottabb országok nagybirtokos körzeteiben a nagyüzemmel való verseny, az attól való tanulás, az így kialakított munkakultúra volt hatással a kiemelkedni vágyó egyéneknek. Ezek sikerességét, önmebecsülését jól mutatja, hogy Magyarország érintett dunántúli megyéiben

---

³²⁷ Itt Anton von Pantz kezdeményezte „újratelepítési törvényt” („*Wiederbesiedlungsgesetz*”), hogy a parasztok visszaszerezzék elvesztett havasi legelőiket.

³²⁸ Végül is a két háború közti magyar szociográfiai művek jelentős része erről a problémáról szól.

„pógárnak” kezdték magukat nevezni.³²⁹ Az „agrárország” paraszti körzeteiben a jobbágyság alól való korai szabadulás, a földbőség, a speciális kultúrák meghonosítása volt a fő lendítőerő. Ez környezet volt az, amely kitermelte a „*parasztpolgárnak*” a magyar szociológiai írásban sokat hivatkozott típusát.³³⁰

Rátérve az egyes régiók a mentalitástörténeti sajátosságaira, mindenekelőtt érdemes itt megvizsgálni az egyes régiótípusok szociokörnyezetéből fakadó, hosszú idő alatt kialakult „alapbeállítódást”. Az „ipari országokban” a parasztság a nagybirtok és a modernitás kettős szorítása ellen hagyományosan a törzsörökléssel védekezett.³³¹ Ehhez a nagybirtokos körzetekben az ipari korszak beálltával, mint kényszer hozzájött a „*Landflucht*” is, azaz a parasztok jobbnak látták feladni addigi életmódjukat és jobb élet reményében az iparvidékekre vándoroltak, ott munkásnak álltak.³³² Az „agrárországokban” eközben, bár a kortársak a polgári kor nagy vívmányának tekintették az „egyenlő osztatú” öröklést volt, ez azonban a parasztbirtok szétaprózódásával járt. Ezért főleg a nagybirtokos körzeteiben – a nagy uradalmak nyomasztó szomszédságában és az agrár-túlnépesedés viszonyai közepette – a parasztság a 19. század végétől egyre inkább rákényszerült a családnagyság megváltoztatására, az egykézésre, hogy így biztosítsa utódainak a megélhetéshez szükséges földterületet. Az „agrárországok” paraszti körzeteiben pedig – még jóval az egykézés térnyerését megelőzően – további

---

³²⁹ Kósa László néprajzkutató erről így ír: „.....Pontosan megfelel ez a folyamat az országos viszonylatban nyomasztóan nagy kiterjedésű somogyi nagybirtokok útjának. Ezekben Nyugat-Magyarországhoz és Kisalföldhöz képest – elsősorban közlekedéscsökkentési okok miatt – később indult meg a majorsági gazdálkodás, a reformkorban tértek át az okszerűbb gazdálkodási módokra majd a jobbágyfelszabadítás után következett be a modernizálás és kapitalista átalakulás. A parasztok tanultak a versenytársaktól és ők is igyekeztek szűkös lehetőségeik szerint korszerűsíteni, ezzel párhuzamosan kialakítani a maguk jellemző magatartását. Eredményként Somogyban nyerte el leginkább a *pógárnak* [kiemelés a szerzőtől] nevezett gazdaréteg sajátos vonásait.....” (KÓSA László: „*Paraszi polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)*”, Planétás Kiadó, Budapest, 1998, 222. old.)

³³⁰ Kósa László ezt a következőképpen látja: „.....Óhatatlan, hogy a civisek szorgalmáról, takarékoságáról, puritán erkölcséről olvasva, ne tegyük fel a kérdést, volt-e közülük a nevezetes 'protestáns etiká'-hoz? Tőkehiány, korszerű árutermelő és vállalkozó híján hiába ismerték a puritán eszményeket és gyakorolták az erényeket, az egy ponton túl nem segítette tovább életvitelüket. Debrecen civis társadalmát – írja Balogh István – '...műveltsége, kulturális igénye a parasztság fölé emelte; gazdasági élete differenciáltabb a jobbágy faluénál, jogállása szerint egyénileg szabadabb; életformája mégsem urbánus, hanem paraszti-polgári'.....” (U. o. 88 o.)

³³¹ A vilmosi Németországban a törzsöröklés – e sajátosan germánként tekintett öröklési mód – terjedését tudományos és hivatalos helyekről is propagálták. A szociáldemokráciával szemben a parasztságban támaszt kereső konzervatív körök ettől remélték a parasztság megerősítését. A konzervatív reformerek fő gyülekezőhelyének számító „*Verein für Sozialpolitik*” nevű nagy tekintélyű társaság 1882. évi Frankfurt am Mainban tartott ülésének a fókuszában kimondottan a paraszti öröklés állt. (JETZLAUK, Manfred: „*Diskussionen und Untersuchungen über die Agrarverhältnisse im Verein für Sozialpolitik in den letzten beiden Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts*” In: REIF, Heinz hrsg.: „*Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.*”, Akademie Verlag, Berlin, 1994, 53. old.)

³³² Theodor von der Goltz, az első világháború előtti generációk számára mérvadó német agrártudós a „*Landflucht*”-ot a cséplőgép bevezetésétől datálta. Miközben a gépesítés terjedésével számos, az alkalmazottak számára téli elfoglaltságot nyújtó tevékenység is megszűnt. (HAUSHOFER, Heinz: „*Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter*”, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963, 146. old.)

védekezést jelentett a tanyásodás, amely településszerkezetben alkalmazkodás egyszerre kínált háttérrel az extenzív és az intenzív gazdálkodáshoz.³³³

A földkérdést a „forradalom felülről” -országokban alapvetően az határozta meg, hogy nehéz volt földet vásárolni, miközben egyre nagyobb vonzerővel bírt a városi, az alkalmazotti életforma.

- Ez utóbbi érzés főleg az „ipari országok” nagybirtokos körzeteinek (1. típus) lakóit jellemezte, hiszen itt kézenfekvőbb volt a „lábbal való szavazás” lehetősége. Talán ezért is alakult úgy, hogy már elég korán letisztult, hogy kik azok, akik mezőgazdaságból akarnak megélni. Ebből adódóan, bár a válságok kétségtelenül jobban kedveztek a telepítésnek, mivel ilyenkor több nagybirtok került újra, de ennek haszonélvezője vagy egy helyi szűk réteg volt, vagy a más vidékekről jött telepesek csoportja. Másrészt, mivel a telepítés általában a nemzetpolitikába ágyazódott – ahol a lengyel mezőgazdasági munkások tömeges beáramlásától fenyegetve érezték a nemzeti létet – szisztematikusan megszürték a jelentkezőket.³³⁴ A kelet-elbai területeken ez így volt az első világháború előtti évtizedekben, és többé-kevésbé ugyanezt gyakorlatot „melegítették fel” a weimari köztársaság időszakában is.
- Németország paraszti régióiban (2. típus), ahol a földpiaci kereslet és kínálat hosszú távon stabilabb volt, mint a kelet-elbai térségben, a földkérdésnek egy másik variációja volt tetten érhető. A városi környezetből és a jelentős háziipari hagyományokból fakadóan sokkal adottabb volt a több lábbon állás lehetősége, azzal együtt, hogy a föld a kisebb közösségekben továbbra is egy fontos szempontnak számított. Kuriózumként érdemes itt megemlíteni, hogy az első világháború utáni évek tulajdonosi zűrzavarainak hatására épp e régiók sajátosságaira való tekintettel tűzték újból napirendre a legkülönbözőbb politikai

---

³³³ Kósa László Orosz István agrártörténészre hivatkozik, aki így látja ezt a kérdést: „...A tanyás gazdálkodás bizonyos feltételek között és bizonyos területeken az extenzív gazdálkodó parasztüzem szükséges és lehetséges kelléke, de nem szűnik meg, hanem jellegében alakul át az intenzíválódás folyamán. Önmagában tehát nem a tanya válik intenzívvé, hanem a paraszti gazdálkodás, amelynek egyik kelléke a tanya...” (KÓSA László: „Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)”, Planétás Kiadó, Budapest, 1998, 79. old.)

³³⁴ Ezért is volt a telepítés magyarországi propagálásának már az 1880-as években számos ellenzője. Beksics Gusztáv a kor neves liberális ideológusa így írt: „...Poroszország példája sem mindenben követendő...” Ehelyett azt javasolja, hogy „...nálunk ez akció inkább a parcellázásra mint a telepítésre kell hogy irányuljon. Már nemzeti jellegünk inkább megfelel a parcellázásnak, mint a telepítésnek. A magyarság terjeszkedő, de nem könnyen telepíthető faj. Mindig koncentrikus állásokból bontakozott kifelé, rajait lépésről-lépésre előretolva. Három koncentrikus helyzetéből: a Dunántúlról, az Alföldről és a Székelyföldről indult elterjeszkedésre...” (BEKSICS Gusztáv: „Az új magyar politika alapja. Kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal.” Atheneum Részvénytársaság Kiadása, Budapest, 1896, 103. old. http://mtdaportal.extra.hu/books/a_magyar_politika_uj_alapjai.pdf Letöltés: 2014.08.29. 14.23.)

erők – a nagy földreformer Adolf Damaschke híveitől az osztrák szociáldemokratáig³³⁵ – a 19. század első felében jórészt megszüntetett községi közös erdő és legelő, az „*Allmende*” intézményének visszaállítását.

- Az „agrárországok” nagybirtokos körzeteit tekintve (3. típus) pedig azt kell látni, hogy az itteni társadalmakban a közösségen belüli presztízst mindenképpen a földtulajdon adta meg³³⁶, de egyre inkább nőtt az érdeklődés a polgári társadalomba való más való emancipálódás iránt, amit a konzervatív rezsimek nagyszabású oktatási-népművelődési programjai is ösztönöztek. A földhöz jutás, és egyben a szociális feszültség levezetésének egyik hagyományos csatornáját a parcellázás jelentette, amellyel a földbirtokosok – megfelelő piaci árak ellenében – áruba bocsátották birtokuk egy részét, miközben a fennmaradó területeiken racionalizálták a gazdálkodást.³³⁷ A parcellázás alkalmas eszköz volt a birtokos paraszti réteg megerősítésére, míg a szegényebb rétegeket a kisbérletek kiterjesztésével igyekeztek leszerelni.
- Ugyanezen országok paraszti körzeteinek (4. típus) helyzete ettől nem sokban tért el, a különbség talán csak az volt, hogy az emberek a szűkös lehetőségekre való tekintettel mindig is elsősorban, mint parasztok szerettek volna emancipálódni. Kaán Károly, a kor Alföld-szakértője szerint ez az oka vándorlási kedvüknek is.³³⁸ Másrészt az alföldi mezővárosokat tekintve a kisbérletek szerepe jóval nagyobb volt, mint a Dunántúlon, hiszen

---

³³⁵ Az „*Allmende*” megszüntetése az 1830-1840-es években Észak-Németországban jelentős kivándorlási hullámot indított el. Damaschke az erdélyi szászokra hivatkozik, akiknek évszázadokon keresztül valófennmaradását éppen z az intézmény biztosította. Ottani forrására hivatkozva így ír „...*A nagy köztulajdon megakadályozza a falusi proletariátus keletkezését: a szász parasztgazdálkodás reservalapját képezi és egyúttal támpontját, amely ezeket a parasztokat oly sok krízisen segítette át...*” (DAMASCHKE Adolf: „*A földreform*”, Szent-István-Társulat Bizománya, Budapest 1916, 104. old.)

³³⁶ Magyar viszonylatban – mint Kövér György írja –, az, hogy valaki nem szorult más kenyerére, szinte a legnagyobb értéknek számított. (KÖVÉR György: „*Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*” in GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: „*Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 108. old.)

³³⁷ KAPOSÍ Zoltán: „*A nagybirtok, mint bűnbak Az uradalmak és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon*” In: Gyarmati György–LENGVÁRI István–PÓK Attila–VONYÓ József: „*Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és egyetemes történelemben.*” Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest, 2013, 268-272. old.

³³⁸ „...*A Dunántúl falvainak nem egy gazdája, ha több fia van, egyikét-másikat iparosnak nevelteti, meg közszolgálatba (államrendőrség, közuti és vasuti szolgálat, posta, erdőőri, vadőri szolgálat, stb.) adja, míg az alföldi gazdák fiaima is földműveléshez, a röghöz ragaszkodnak és más foglalkozásra nem szívesen vállalkoznak.*” Továbbá: „...*E tekintetben pedig mindenképpen más a dunántúli és más az alföldi helyzet. Dunántúl falvai nem szívesen rajzanak. Az Alföld népének egy számbajöhető része szíves örömmel megy távolabbi részre is, ha sorsán javíthat; főleg, ha tulajdon szerezhet és még hozzá faluba tömörülhet....Az Alföld magyarságánál még mindig érzékelhető bizonyos, föld után járó, a földéhség sarkallta hullámzó vándorlási kedv, de majd mindig a sík föld határain belül....*” (KAÁN Károly: „*A magyar Alföld: Gazdaságpolitikai tanulmány.*” Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1927, 180. old.)

cívisvárosok – bár voltak köztük különbségek³³⁹ – erősen ragaszkodtak földtulajdonukhoz. A kisparasztkok számára ebből a helyzetből az egyedüli kiutat az intenzív kultúrákban (pl. makói hagyma, kalocsai paprika) való elmélyülés jelentette.

Az előzőek ismeretében érthető, ha a válságra adott reakciók – melyek sokban kijelölték a későbbi fejlődés útját – régiótípusonként különböztek:

- Az „ipari országok” nagybirtokos körzeteit – konkrétan Németország kelet-elbai tartományaiban – (1. típus) az jellemezte, hogy bár a nagyüzem és kisüzem érdekei a protekcionizmus fenntartásában közösek voltak, a két szektor útjai egyre inkább elváltak egymástól. Itt 1927-ig kell visszamenni, amely évben Heinz Haushofer agrártörténész szerint a német mezőgazdaságban egy gyökeres fordulat következett be, ugyanis ekkortól indult diadalútjára a gépesítés.³⁴⁰ Ez azt jelentette, hogy a későbbiekben, ahogy mélyült a válság, a parasztgazdaságok egyre inkább eltávolodtak a nagybirtoktól, hiszen a junkerbirtok a kisüzem számára – azon túl, hogy munkaalkalom biztosítására is mind kevesebb lehetőség nyílt – a gazdálkodás tekintetében mind kevésbé jelentett mintát. (Mindkét kör nagyjából ugyanazokat a terményeket termelte, ez ki élezte a rivalizálást.) A két csoport közti végleges szakítás pedig akkor következett be, a válságtól lesújtott gazdaságok megmentésére szánt állami segítség („*Osthilfe*”) jelentős részét egyoldalúan a nagybirtokok kapták. Ám – mivel a mezőgazdasági termékek piacán tartósan rögzült a túlkínálat – hosszú távon innentől kezdve – birtokstruktúráról függetlenül – a kormányzat beavatkozásával kellett számolni. Ez mindenképpen egy állami szubvenciókra („*Osthilfe*”) utalt parasztság képét vetítette előre, amelynek egy része a telepítések következtében folyamatosan cserélődött. A változás legfontosabb elemét tehát ennél a típusnál az ember, azaz a „újtelepesség” jelentette.³⁴¹
- Az „ipari országok” paraszti körzeteiben (2. típus) – elsősorban a nyugati és déli német tartományokat véve alapul – a válságra a megoldást egyrészt szintén a gépesítés jelentette. Itt Adolf Münzingernek, a hohenheimi mezőgazdasági akadémia tanárának a nevét kell kiemelni, aki abból indult ki, hogy mivel a válság egyformán érint valamennyi üzemtípust,

---

³³⁹ Milotay István a korszak vezető hazai jobboldali publicistája – aki 1930-as években szintén elvégezte a maga falukutatását – úgy látta, még a cívisvárosok közül még Szegeden kedveztek a viszonyok a legjobban a kisbérleteknek. (MILOTAY István. „*Az ismeretlen Magyarország*”, Genius Kiadás, Kunossy rt., Budapest, 1930, 222. old.)

³⁴⁰ HAUSHOFER, Heinz: „*Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter*”, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963, 280. old.

³⁴¹ A Harmadik Birodalomban a darré-i politika ennek a folyamatnak az „örökbirtok-törvénnyel” („*Reichserbhofgesetz*”) és a telepítés ellaposításával igyekezett elejét venni és inkább szómágiával akart a problémákon felülkerekedni.

ezért a költségek csökkentése érdekében minden gazdaságnak maximálisan gépesítenie kell. Ez pedig az adott körülmények között pedig csak úgy lehetséges, ha az egyes települések gazdálkodói összefognak cél érdekében.³⁴² A másik kiutat az ipari világ felé való fokozottabb fordulás jelentette, azaz a korábbiaknál jobban fel kellett vállalni a mezőgazdaságon kívüli tevékenységeket, akár még egy iparvállalatnál való állás formájában is. Távlatilag ez a „*part-time farming*”, a részmunkaidős gazdaságok pályát alapozta meg. A városi munkahelyet biztosító ipari ágazat konjunkturális helyzete volt az, ami az adott körülmények között fel-, vagy leértékelte a paraszti gazdálkodás fontosságát.

- Az „agrárországok” nagybirtokos körzeteiben (3. típus) a válság hatására a paraszti gazdaságok a korábbiaknál jobban együttműködni kényszerültek a nagybirtokkal. Ezzel kapcsolatban látni, hogy a gépesítés üteme itt lassabb volt, mint az „ipari országokban”, ami a szociális szempontokra való tekintettel egy tudatos törekvés volt. Komoly közgazdászok, így Matolcsy Mátyás is állást foglaltak a „mechanizálás” túlzásba vitele ellen. Ebből adódóan a nagyüzem megőrizte „gazdálkodásbeli fölényét” a kisüzemmel szemben, annak számára továbbra is egyfajta mintát jelentve. Ezzel párhuzamosan a nagybirtok az értékesítésben betöltött integrátori funkciói nőttek, amihez jó keretet kínált az olaszokkal, osztrákokkal, németekkel való külkereskedelemben kialakított „egykezek” rendszere, azaz az adott piacra egy terméket csak egy nagyvállalat exportálhatott. Mindez abba az irányba mutatott, hogy a nagyüzem irányítása alatt a két szektor között egyre inkább munkamegosztás alakult ki a tekintetben, hogy ki, mit és hogyan termeljen. Ez a szituáció a Márkus István szociológus által „utóparasztiságnak” nevezett állapot számára egyengette a terepet, ahol a nagy- és kisüzem közti kooperáció jellege volt leginkább változásoknak kitéve.
- Az „agrárországok” paraszti körzeteiben (4. típus) a válság hatására a korábbiaknál erőteljesebben kutatták az intenzívebb gazdálkodás lehetőségeit. Ennek volt a hatása, hogy az alföldi értelmiség körében egyre inkább felmerült a „Kert-Magyarország” gondolata, amivel az itteni termelőknek piacot véltek teremteni. Mivel a lehetőségekhez képest jobban ragaszkodtak a hagyományos keretek megőrzéséhez, ez „őstermelői parasztság” képét vetítette előre, ahol a tevékenységek a konjunktúráktól függően változhattak. Viszont Kaán Károly már abban az időben figyelmeztetett arra, hogy a probléma gyökerei azért ennél

---

³⁴² HAUSHOFER, Heinz: „*Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II*”, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958, 178. old.

mélyebben húzódnak. Ő a bajok forrását a mamutfalvak és a tanyavilág fémjelezte településszerkezetben látta. Kaán Károly szerint a megoldás egyrészt az lenne, ha az Alföldön is fokozatosan a dunántúlihoz hasonló községálózatot alakítanának ki. Másrészt szükségesnek látta az infrastruktúrának, különösen a vasútnak, a települések villamosításának a fejlesztését. A mezőgazdaságot illetően az olasz bonifikációt (a talaj termőképességének minden módon való javítását) tartotta példaértékűnek.³⁴³

Összességében a „forradalom felülről” -országokban a két háború közötti évtizedekben, különösen a válság időszakában a parasztság emancipációjának esélyei társadalmi-gazdasági vonatkozásban a politikában elérhető lehetőségeknél jóval kedvezőtlenebbek voltak. Míg a hivatalos és nem hivatalos ideológiák a parasztságnak a nemzeti élet szempontjából való kiemelt szerepét hangsúlyozták, addig a rohamos gyorsasággal átalakuló társadalmi-gazdasági élet viszonyai önkéntelenül is felvetették a kérdést, hogy egyáltalán szükség van-e erre a rétegre. Igazából a „forradalom felülről” -országokban parasztság kettős szorításban élt: míg a mindennapokat kétségtelenül egy korábbi örökölt társadalmi struktúra határozta meg, addig alkalmazkodni kellett az időközben kinyílt világ követelményeihez is. Heinz Gollwitzer ezt úgy fogalmazta meg a kelet-közép-európai országokra utalva, hogy parasztságnak két nagy ellensége volt; a nagybirtok és a város.³⁴⁴ E szempontból a leginkább halmozottan hátrányos helyzetű régiókat a „forradalom felülről” -országok nagybirtokos körzetei jelentették. Ezekben az átalakuló viszonyok már 19. század végétől az átlagosnál nagyobb mértékű demográfiai jellegű alkalmazkodást róttak. Ahogy azt Theodor von der Goltz az „ipari országok” nagybirtokos körzeteivel kapcsolatban megfogalmazta: minél nagyobb egy régió belül a nagybirtok aránya, annál erőteljesebb onnan az elvándorlás (a „*Landflucht*”).³⁴⁵ Ezen, német szociológusok által goltz-i törvénynek („*Goltz'sche Gesetz*”) nevezett formulának meg volt a maga a magyar viszonyokra szabott megfelelője. A népi írók táborába tartozó Kovács Imre a dunántúli falvak egykézését szintén a nagybirtokok túlsúlyával, a földszerzés csekély lehetőségeivel hozta összefüggésbe.³⁴⁶

Visszaulva még a politikai érdekartikulációra a nagybirtokos régiók agrártársadalmi a dolgok dinamikája folytán sokszor kaptak impulzusokat törekvéseikben azon radikális mozgalmaktól, amelyeket a paraszti-parasztpolgári körzetek szabadabb felfogású, kevésbé

---

³⁴³ KAÁN Károly: „*Az Alföld problémája*”, Dunántúl Ny. Pécs, 1929, 96-116. old.

³⁴⁴ GOLLWITZER, Heinz hrsg: „*Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*”, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 1977, 52. old.

³⁴⁵ HAUSHOFER, Heinz: „*Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter*”, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963, 208. old.

³⁴⁶ KOVÁCS Imre: „*A néma forradalom*”, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, Budapest, 1989, 72. old.

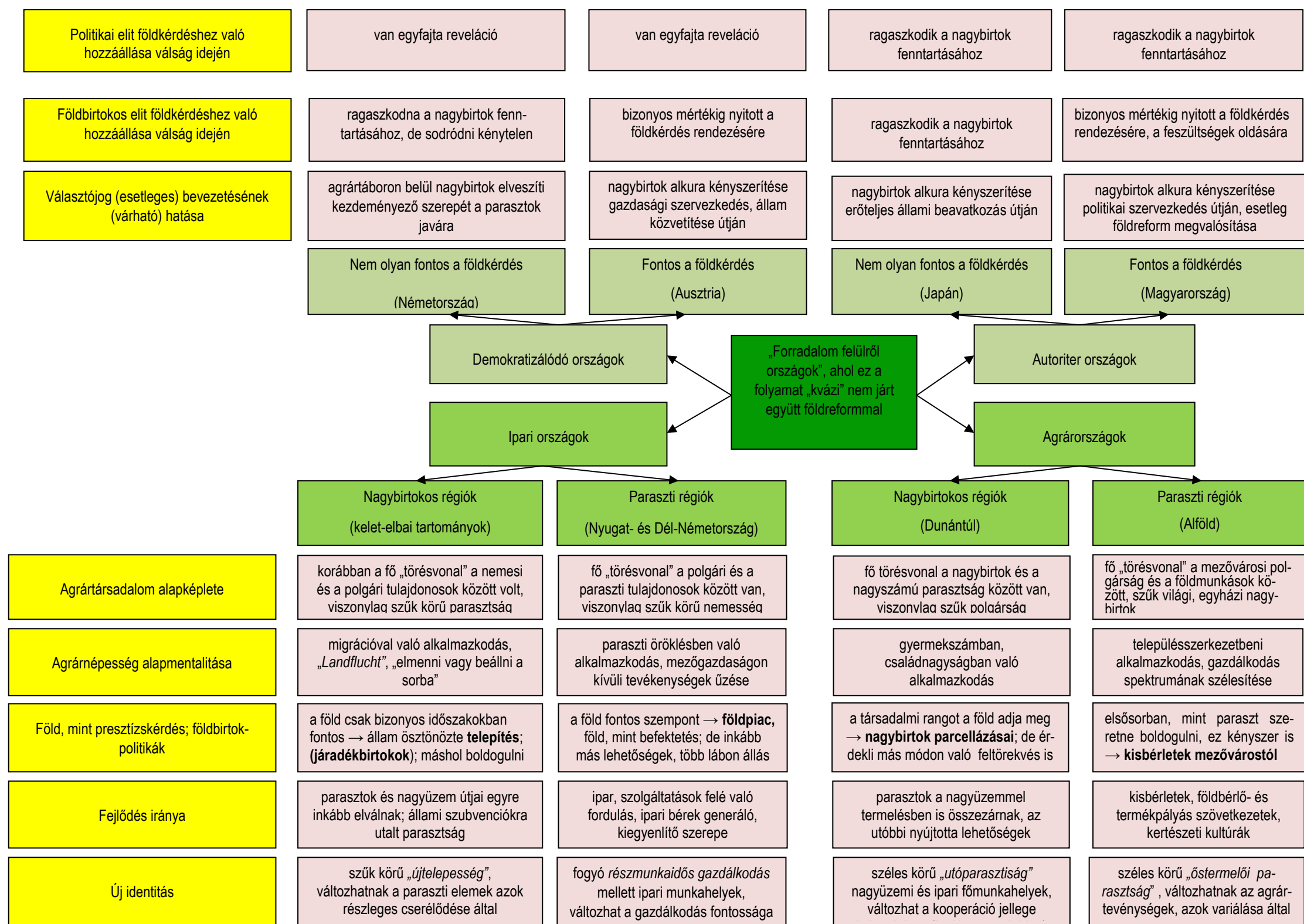
tekintélytisztelő hagyományai indítottak útjára. Magyarország kapcsán több szerző is felhívta a figyelmet: az alföldi paraszti mozgalmak, pártok már a 19. században radikálisabbak voltak, mint dunántúli megfelelőik. Ennek az attitűdnek a történelmi gyökerei Oláh György – a „hárommillió koldus országa” jelszó útra bocsátója – szerint a török hódoltságra vezethetők vissza, amikor a nép háromfelé adózott.³⁴⁷ Hasonlóan volt ez Németországban is, ahol a „*Kulturkampf*” hatására leginkább a báró Alst von Schorlemer-féle – katolikus alapokon létrejött – vesztfáliai parasztegyesület adott inspirációt az „*Ostelbien*” hasonló szervezeteinek megalakulásához.³⁴⁸

---

³⁴⁷ OLÁH György: „*A falu szegénye*”, Magyar Szemle, 1927. 1. kötet. 9-12. szám. 39–43. old.

³⁴⁸ PYTA, Wolfgang: „*Landwirtschaftliche Interresenpolitik im deutschen Kaiserreich, Der Einfluss agrarischer Interessen auf die Neuordnung der Finanz- und Wirtschaftspolitik am Ende der 1870-er Jahre am Beispiel von Rheinland und Westfalen.*” Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1991, 157 old.

1. számú ábra. Modell-1.

3.4. A „tesztrégió”, valamint a „kontroll régió” kiválasztása

A „forradalom felülről” -országokon belül a körzettípusok lehatárolása után a következő lépés az „asszimmetrikus” összehasonlítást lehetővé tevő „teszt” - és „kontroll régió” kiválasztása. Mivel a parasztság átalakulását a legjobban a nagybirtokok viszonylatában lehet lemérni, ezért fontos, hogy mindkét régió nagybirtokos körzet legyen. Ám elvárás az is, hogy ezek egyben erős parasztsággal rendelkezzenek. Ugyanakkor – reflektálva a gazdasági fejlettségbeli különbségekre – az is egyértelmű, hogy a „tesztrégiót” „ipari állam-”, a „kontroll régiót” az „agrárállambeli” környezetből kell kiválasztani. Ugyanis leginkább így lehet szemléltetni azokat a kihívásokat, amelyek előtt abban az időben az egyszerre nagybirtok és a modernitás szorításában vergődő parasztság állt. Azt is tisztáztuk, hogy adott esetben az „ipari államot” Németország”, az „agrárállamot” Magyarország testesíti meg.

Németországban a nagybirtokos körzetekre ideális példaként a kelet-elbai tartományok szokták felhozni, ám itt is szelektálni kell. Nézzük először is a tematikai szempontokat. Olyan területet kell kiválasztani, ahol az adott korban a parasztság nem számolódott fel – a 18. századi bekerítések („*Bauernlegen*”) következtében –, illetve számában nem csökkent le nagyon drasztikus mértékben. További követelmény, hogy az adatok nem torzuljanak abból adódóan, hogy az adott tartomány helyzete valamely szempontból, valamilyen történelmi örökség eredményeképpen rendkívülinek volt mondható. Fontos az is, hogy a kérdéses tartomány területe a vizsgált periódusban – sőt azt megelőzően is – viszonylag intakt legyen. Tekintettel kell lenni a behelyettesíthetőségre is, azaz ajánlatos egykori porosz tartományt választani, hiszen információhiány esetén jó hivatkozási alapot jelenthetnek a hasonló adottságú más porosz területekre vonatkozó adatok, tendenciák.

Ezek után nézzük a kutathatósági szempontokat! Már a nyelvi behatároltság miatt is célszerű olyan történelmi régiót kiválasztani, amelyre vonatkozóan a források Németországban állnak rendelkezésre. A jelenleg Lengyelországhoz (pl. Szilézia), netán Oroszországhoz, Litvániához tartozó területek (pl. Kelet-Poroszország) a kutatás komplikáltsága, a megközelíthetőség miatt sem jönnek nagyon szóba. (Ezzel nem azt akarom mondani, hogy ezen régiók intézményei a mostani formájukban ne lennének nyitottak a kutatás iránt.)

1914 előtt hat kelet-elbai porosz tartomány (Brandenburg, Kelet-Poroszország, Nyugat-Poroszország, Szilézia, Posen, Pomeránia) és Mecklenburg alkotta a „klasszikus” kelet-elbai térséget. A „Szász tartományt” („*Provinz Sachsen*”), ami csak később került a Hohenzollern-monarchiához, nem tekintették igazán az „*Ostelbien*” részének. 1918 után pedig a

Lengyelországhoz került. Posen és Nyugat-Poroszország megmaradt részeiből létrehoztak egy új kis tartományt, a „Grenzmark” -ot.

Úgy tűnik, hogy a fenti szempontoknak leginkább Pomeránia felel meg, az a tartomány, amely már a 1980–1990-as „kilometriájának” (Scott M. Eddie) is volt kedvelt célpontja volt. Míg mások (pl. Heller András a harmincas években) a mezőgazdasági munkáskérdés kapcsán hivatkoztak szívesen viszonyaira. Pomeránia mellett szól, hogy egyfelől a vizsgált időszakban a nagybirtok súlya a valamennyi német tartomány közül itt volt a legnagyobb. (1925-ben az 500 hektár feletti birtokok aránya 20,9%-ot tett ki, míg országosan ez a hányad csak 5,6% volt.)

4. tábla: A kelet-elbai tartományok agrártársadalmának fő mutatói

Tartományok	100 ha feletti gazdaságok területi aránya, % a.)	Mezőgazdasági népesség hányada, % a.)	Ezen belül: mezőgazdasági munkások napszámok aránya, % b.) c.)	100 km ² -re jutó település-szám b.) d.)	Népsűrűség, fő/ km ² b.)
Pomeránia	49,8	33,4	28,6	6,5	68,5
Brandenburg	34,4	31,5	25,4	8,5	71,2
Kelet-Poroszország	39,2	35,3	23,1	13,0	63,1
Alsó-Szilézia	33,1	25,5	21,2	12,4	118,8
Felső-Szilézia	27,5	30,1	..	11,4	152,8
„Grenzmark”	33,3	40,7	23,7	6,0	43,9
„Szász tartomány”	24,9	28,0	..	11,5	133,2
Poroszország	25,6	22,0	..	10,4	136,9

a.) Az 1925. évi üzemszerkezeti összeírás adatai. b.) Az 1933. évi népszámlálás adatai. c.) Cselédek („Gesinde”) nélkül. d.) Uradalmi körzet („Gutsbezirk”) nélkül.

Forrás: „Landwirtschaftliche Betriebszählung, 1925”, „Volkzählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der Volkzählung 1933”

Másfelől viszont a parasztság 18. századi felszámolódása csak a tartománynak arra a részére volt jellemző, amely 1815-i svéd uralom alatt állt, a porosz részben működő „parasztvédelem” („Bauernschutz”) elejét vette a dolognak. (A parasztság preindusztriális időkbeli felszámolódása egyébként Svéd-Pomerániában és Mecklenburgban volt a legdurvább. Pomeránia egészében 1925-ben lakosság közel egyharmada élt mezőgazdaságból, ami messze magasabb volt országosan regisztrált 22,9%-nál.) Az adatok értékelése szempontjából kedvező

az is, hogy Pomerániánál nem volt szó sem egy birodalmi főváros jelenlétéről, sem egy enklávéllegről, mint ahogyan az Brandenburg, illetve a két háború közti Kelet-Poroszország esetében tapasztalható volt. A kör Pomeránia javára szűkül le azáltal is, hogy Mecklenburg – pontosabban Mecklenburg-Schwerin és Mecklenburg-Strelitz – soha nem volt Poroszország része, a Szász tartomány pedig, amely 1815-ben a történelmi Szászország felosztásával került a Hohenzollern-államhoz, csak részben volt kelet-elbai terület. Sziléziát pedig annak erőteljes ipari arculata zárja ki a vizsgálatba való bevonásból. A kimondottan agrárjellegű Pomeránia mellett szól az is, hogy bár a versailles-i békeszerződés értelmében határtartományyá vált, de a területi veszteségek csak egészen kismértékben érintették. (Sőt, 1938-ban a tartományhoz csatolták a „*Grenzmark*” -ot.)

Kutathatóság szempontjából fontos, hogy a történelmi Pomerániának jelenleg kb. egyharmada esik a jelenlegi német államhatárok közé. A Pomerániára vonatkozó adatokhoz – Berlin mellett – főként Greifswaldban lehet hozzáférni, de sok irat található az egykori tartományi székhely, Stettin (Szczecin) levéltárában is.

Nézzük ezek után a magyar „kontrollrégiót”, amelynél első körben csak a Dunántúl jöhet szóba, hiszen itt 1920–1938 között országosan a nagybirtokok súlya jelentősebb volt, mint akár az Alföldön, akár az északi megyében. A további szegmentálást illetően emlékeztetni kell rá, hogy egy történelmi vizsgálatnál a szóba jöhető keretet csak a megye jelentheti. Bár ez területben, népességben kétségkívül kisebb közigazgatási egység, mint egy porosz „*Provinz*”, de azzal, hogy alkalmazkodunk a közjogi hagyományokhoz talán a mentalitástörténetre is könnyebben tudunk következtéseket levonni. (A nagyobb földrajzi tájegységek közül még Erdély az, amelyhez külön politikai-kulturális konnotációk kapcsolhatók.) Itt is fontos elvárás, hogy az adatok ne torzuljanak valamilyen rendkívüli körülmény folytán. Továbbá, hogy a megye területe hosszú keresztül, de legalább a vizsgált periódusban intakt legyen. A behelyettesíthetőség itt leginkább a több megyére kiterjedő nagybirtok-komplexumoknál jön szóba, ahol információhiány esetén jó hivatkozási alapot jelenthetnek a hasonló adottságú dunántúli adatok, tendenciák. Bár a kutathatóságot itt is nehezíthetik az államhatár-változások, ám igazából itt a közigazgatási reformok (1923, 1950) eredményeképpen átrajzolódott megye-beosztás lehet gond.

Az a két megye, ami az a két megye, ami egy Pomerániával való összehasonlítás szempontjából szóba jöhet: Fejér és Somogy. Kétségtelenül Fejér mellett szól, hogy országosan itt volt a legnagyobb a nagybirtok súlya, ami a mezőgazdasági munkások magas hányadával párosult. Továbbá a településszerkezete (a majorok nagy száma) is jobban hasonlított a német

tartományéhoz, mint Somogyé. Viszont, ami miatt mégis inkább Somogy tűnik az ideális „kontrollrégió”, az mindenekelőtt erős – és miként azt történelmi példák bizonyítják – érdekartikulációra képes parasztsága. Ennek megmaradása annak is következménye volt, hogy a megye a 18. századi úrberendezést megelőző és azt kikényszerítő dunántúli tiltakozó mozgalmak egyik központja volt. Másfelől Somogy is az országon belül hasonlóan közepes, vagy annál gyengébb fejlettségi színvonalat képviselt, mint Pomeránia a német birodalmon belül. A társadalmi-gazdasági fejlettség általános színvonalát tekintve Somogy az a 18. században újranevesített megye, amely a két háború között egy, az alföldi körzeteknél fejlettebb, de a nyugat-dunántúli szintnek alatta maradó agrárarculatú területnek számított.

5. tábla: A dunántúli megyék agrártársadalmának fő mutatói

Megyék	1000 kat. holdnál nagyobb birtokok területi aránya, % a.)	Mezőgazdasági népesség hányada, % b.)	Ezen belül: mezőgazdasági munkások napszámok aránya, % b.) c.)	100 km ² -re jutó településszám b.)	Népsűrűség, fő/ km ²
Baranya	15,3	54,9	16,6	7,9	54,9
Fejér	41,3	63,9	26,6	2,2	65,7
Győr, Moson és Pozsony	20,3	52,0	24,9	3,3	86,2
Komárom és Esztergom	38,9	39,7	24,8	3,5	90,4
Somogy	38,5	69,1	18,0	4,6	57,5
Sopron	31,4	58,9	21,5	6,5	92,4
Tolna	25,2	66,6	23,2	3,3	74,8
Vas	14,8	58,1	17,1	8,6	83,2
Veszprém	35,3	62,3	22,5	4,5	61,5
Zala	24,3	69,9	18,6	8,2	75,1
Dunántúl	29,1	61,1	20,8	5,3	72,8
Ország összesen	24,6	51,5	28,0	3,6	93,4

b.) 1935. általános mezőgazdasági összeírás adatai. b.) 1930. évi népszámlálás adatai. c.) Cselédek nélkül.
 Forrás: „Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. kötet”, 12*-13* old., „Az 1930. évi népszámlálás II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.” 46*-63* old.

A geográfusok (pl. Beluszky Pál, Hajdú Zoltán) szerint a fejlett régiókba 1945 előtt részint a Dunától nyugatra-, részint – már ekkor – a középhegységek fémjelezte „ipari-energetikai” tengely vonalától északra eső területek tartoztak bele.³⁴⁹ Az ezen kívüli térségeknél történelmileg nyilván fontos választóvonalat jelent a volt török hódoltság határvonala³⁵⁰, ami a maga súlyos történelmi örökségével a polgári korszak idején jelentős indulásbeli hátrányt jelentett azon területek számára, amelyekre ez annak idején kiterjedt. Mint ahogyan ez volt a helyzet Somogyal is, amely a 19. végén Pomerániához hasonlóan az agrárius mozgalom egyik fellelegvárának számított, majd később a félperifériás helyzetből való kitörés érdekében nagyjából ugyanazokat a tevékenységeket karolta fel (cukoripar, idegenforgalom).

A területi intaktságot – és egyben a kutathatóságot – tekintve a megyét a határváltozások nem érintették, a későbbi közigazgatási reformok is csak kevésbé. Noha a megyétől 1950-ben a szigetvári járást átcsatolták Baranyához, de ettől eltekintve sem ekkor, sem ezt megelőzően, 1923-ban nem került sor olyan radikális változásokra, például mint Fejér, Győr-Sopron-Moson vagy Komárom-Esztergom esetében. Utóbbi két megye több történelmi megye maradványainak 1920-ban való összevonásából állt össze. Miközben az ezen két időpontban végrehajtott közigazgatási reformok a szomszédos Veszprém, Zala megyéket is elég jelentősen átszabták. A történelmi visszatekintést szolgáló források, adatok Kaposváron – és természetesen Budapesten is – hozzáférhetőek, azok beszerzése érdekében nem kell más vidéki városba utazni.

Nézzük ezek után a két régiót! A nagybirtok kialakulása mindkét körzetben valamiképpen a „hosszú 17. század” – a svéd, illetve a török megszállás – lenyomatát viseli magán. (Ezeknek küzdelmeknek a két térségben fontos jelképe Fehrbellin és Szigetvár.) A nagybirtok Pomerániában a svéd uralom 18. századi elhúzódásával függ össze, míg Somogyban éppen, hogy a törökök kiverésétől datálódik.³⁵¹ A későbbiekkel illetően, ahogyan a nagybirtok

---

³⁴⁹ BELUSZKY Pál: „Magyarország településföldrajza”, Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2006, 198., 222. old.

³⁵⁰ T. Mérey Klára somogyi társadalomtörténész is egy írásában kiemeli, hogy a Dél-Dunántúl fogalma földrajzilag–történelmileg a 150 éves török hódoltsági múltat konnotálja. (T. MÉREY Klára: „A Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 8. old.)

³⁵¹ Fontos az is, hogy a somogyi nagybirtoknak vagy nagybirtokos familiáknak a török időkre visszanyúlóan jobban meg volt a bázisuk a korábbi végvár-rendszer túloldalán. A Lengyel-család például, amely Szigliget várát védte, a Balaton északi partján húzódó végvár-vonalból ellenőrizni tudta Észak-Somogyban fekvő birtokait. Ez később nyilván hozzájárult ahhoz, hogy stabilabban megvevessék lábukat a Balatontól délre. (KAPOSI Zoltán: „Uradalmi gazdaság és társadalom a 18-19. században: A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata”, Ludovika Egyetem Kiadó Nonpr. Kft, Budapest, 2000, 21-29. old.) Más családok feltehetően ugyanezt tették Fejér megyei birtokaik visszaszerzése érdekében. Tolna-Baranya „akciórádiuszban” azonban már messzebb esett a korábbi végvár-vonaltól, illetve a konszolidáltabb nyugat-magyarországi területektől, így ott első körben császári generálisok (pl. Mercy, Wallis), illetve kisebb urak kaptak birtokokat, akik zömmel ezeken hamar túladtak, amivel kezdetét vette az elaprózódás. Kézenfekvő volt az is, hogy az új somogyi birtokosok parasztokat hozzanak nyugat-magyarországi birtokaikról, amivel nem mellelesleg biztosították a megye túlnyomórészt magyar jellegét. Ezzel

tulajdonszerkezete tekintetében Pomeránia jól leképezte a kelet-elbai porosz átlagot, úgy Somogy is reprezentálta a dunántúli struktúrát. A két körzet nagybirtokos struktúrája azonban a 19. század gazdasági kihívásai nyomán nyerte el végleges formáját. Pomerániában nemesi és polgári nagybirtok volt jellemző, az idő rostáján itt az egyházi nagybirtok hullott ki. Somogyban eközben a legnagyobb birtokosoknak a világi arisztokrácia és az egyház számított, míg a polgárság inkább nagybérllőként jelent meg. A kapitalista fejlődésnek Pomerániában leginkább a közbirtokosság, Somogyban pedig a középbirtokos nemesség esett áldozatául. Utóbbiban a 19. századi birtokcserék is – gondolunk itt elsősorban a régi középbirtokosság lebomlására – tovább erősítették Somogyban a nagybirtokot.³⁵² A szomszédos megyékben ez a folyamat vagy jobban megkímélte a középbirtokot (Zala, Veszprém³⁵³), vagy annak hasznát inkább a birtokos parasztság látta (Tolna³⁵⁴, Baranya).

A paraszti társadalmat illetően mind Pomerániánál, mind Somogynál nagyon fontos az, amit Tóth Tibor állított a 18. századi újjátelepítéssel kapcsolatban: ahol ennek nyomán a népsűrűség korán elérte az országos átlagot, ott a század végére a jobbágybirtoklás súlyát, arányait tekintve elérte a földesúrit. *„Egyebütt viszont, ahol a népsűrűség az országos átlag alatt maradt, a birtokmegoszlás meghatározó eleme föltétlenül a nagybirtok maradt.”*³⁵⁵ Ezen feltételhez alkalmazkodva mindkét régió parasztsága számára fontos menekülési utat jelentett a más őstermelési ág hasznosításának lehetősége: az egyiknél ezt a tengeri halászat, a másikonál az erdőgazdálkodás jelentette.³⁵⁶ Az etnikai viszonyokat mind Pomerániában, mind Somogyban

---

szemben a Tolna-Baranyában a javadalmat nyert generálisok, valamint kisebb potentátok nem nagyon tudtak magyar jobbágyokat mozgósítani, ezért kénytelenek voltak zömmel német telepeseket behívni.

³⁵² KAPOSZI Zoltán: *„Nemesi birtokforgalom Somogyban a 19. század első felében”* in CSIKÓS Gábor–HEGEDŰS István–HORVÁTH Gergely Krisztián–Ö. KOVÁCS József: *„Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18-20. században.”*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017, 136-140. old.

³⁵³ Ruzsás Lajos gazdaságtörténész az 1970-es években a 17-18. századi birtokviszonyokat kutatva úgy találta, hogy nagybirtoknak az egyébként magas dunántúli hányada még ezekben a megyékben volt a legalacsonyabb. (Az akkori Zala megye a Balaton-felvidékre is kiterjedt.) Ruzsás három zónára osztotta fel a Dunántúlt, ahol a nyugati részekben (Vas, Sopron, Moson, Győr) a nagybirtok és a kisebb birtokkategóriák egymáshoz viszonyított aránya szerinte még viszonylag kiegyenlített volt. Míg a nagybirtoknak a dél-dunántúli, valamint Fejér megyei túlsúlyát már egyenesen nyomasztónak találta. (KÓSA László: *„Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880–1920”*, Planétás Kiadó, 1998, 188. old.)

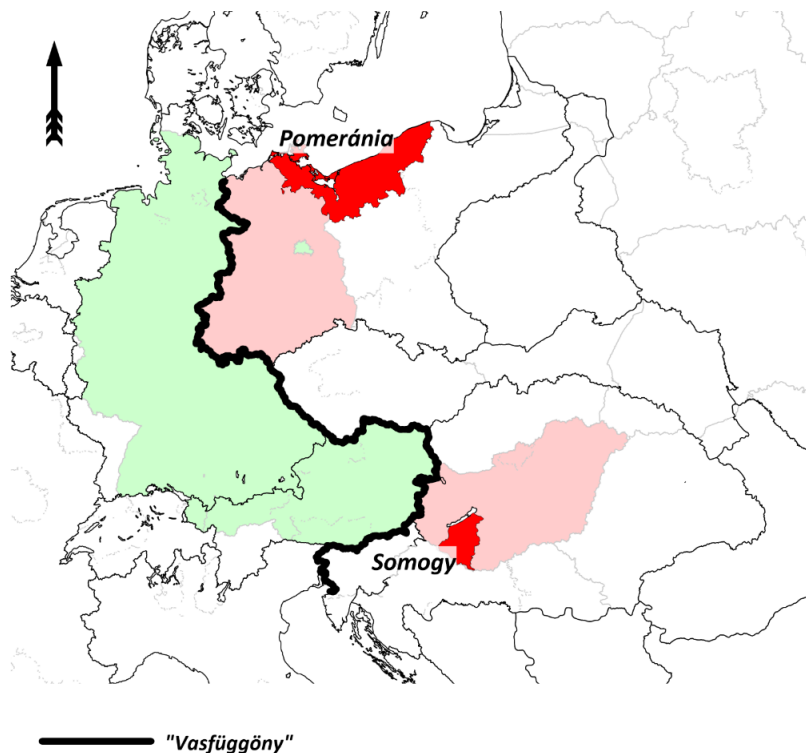
³⁵⁴ Országosan is Tolna volt az első megye, ahol Bezerédj Istvánnak köszönhetően a parasztság számára 1836 után lehetővé vált az önkéntes örökváltság. Bezerédj volt az első földesúr, aki ilyen szerződést kötött jobbágyaival. Ezzel Bezerédj a későbbiekben egy erős Tolna megyei parasztság kialakulásának egyengette az útját. Bár ennek az volt az ára, hogy a reformkor nagy nemesi családjainak, a Csapóknak, az Auguszoknak, a Perczeleknek a birtokai lebomlottak.

³⁵⁵ TÓTH Tibor: *„Ellentét vagy kölcsönösség. A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái.”* Magvető Kiadó, Budapest, 1980, 24. old.

³⁵⁶ A régiónevek is ezekre az őselemekre utalnak, Pomeránia eredeti szláv jelentése: „tenger mellett” („po morje”). A „Somogy” név Kanyar József szerint az ismert erdei gyümölcs nevéből, a ’som’ szóból származik. (KANYAR József: *„Harminc nemzedék vallomása Somogyról I. kötet”*, Somogy Megyei Tanács, Kaposvár, 1989, 18. old.)

a betelepítésektől kezdve a viszonylag csekély számú etnikai kisebbség (lengyelek, kasubok, illetve svábok, horvátok) jelenléte jellemezte.

2. számú térkép: A két kiválasztott régió és a határok változása a 20. században

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

A jobbágyfelszabadítás következményeiben ugyanakkor már jelentős különbségek voltak tapasztalhatók. Pomerániában ugyanis ez egy nagyszámú mezőgazdasági munkásság, a „Landarbeiter” -ek létrejöttével járt, Somogyban pedig egy széles kis- és törpebirtokos réteg kialakulását vonta maga után. A 19. század derekától tetten érhető vidékről való elvándorlás Pomerániában és általában a kelet-elbai területeken („Landflucht”) a belföldi nagyvárosokat, iparvidékeket célozta meg. Somogyban ezzel szemben előbb a Szlavóniába, majd Amerikába vándoroltak ki a földnélküli parasztok. (Jellemző egyébként az exodus célja is: az egyiknél menekülés a földtől, felemelkedni a városi szintre, míg a másiknál a törekvés az volt, hogy keresetükből otthon földet tudjanak vásárolni.)

1920 után mindkét körzet társadalmára hatással volt a határ mentivé válás, mindkettőben kismérvű agrárreformok voltak jellemzők. Az ebből adódó feszültségeken telepítések, illetve a kisbirtokok kiterjesztésével igyekeztek átlendülni. Amivel még itt

mentalitástörténeti szempontból foglalkozni kell, az a regionalizmus kérdése. Ez Németországban mindig is erősebb, mint Magyarországon. Még a kelet-elbai tartományokon belül is nagyok voltak az eltérések, köszönhetően azok korábbi német lovagrendi, svéd, osztrák, lengyel, vagy szász múltjának.

Összességében Pomerániát és Somogy megyét az különböztette a maga keleti-elbai, illetve dunántúli környezetétől, hogy egyszerre volt bennük jelen az erős nagybirtok és az erős parasztság. (Bár ezt a képet némileg Pomerániában árnyalja a „*Landarbeiter*” -csoportnak a már említett – más tartományokhoz képest – számottevő súlya, Somogyban pedig az önkormányzati, közbirtokossági területek meghatározó volta.) A nagybirtok, a nagybirtokosság gyökerei mindkét esetben a „hosszú 17. századra” nyúltak vissza. Ezzel kapcsolatban – némileg megelőlegezve a „teszt”- és „kontrollrégió” kereteit – felidézném itt Scott M. Eddie-nek, az 1960–80-as évek angolszász „kliometriai” irányzatának egyik vezéralakjának számító kanadai történésznek az egyik 1994-es írását, amelyben kifejezetten Pomeránia 19. század végi földbirtokos elitjeit hasonlította össze a magyar Dunántúlon hasonló társadalmi csoportjaival.³⁵⁷ E cikkben Eddie a strukturális különbségeket tekintve³⁵⁸ egyrészt azt emelte ki, hogy a földbirtok-megoszlásban való polarizáció a Dunántúlon lényegesen nagyobb volt, mint Pomerániában.

Másrészt, míg a német régióban a „latifundiumok” tulajdonosai körében az államnak, illetve az uralkodócsaládnak volt a legnagyobb súlya, addig a Dunántúlon az arisztokráciának.³⁵⁹ Pomerániában a Dunántúlhoz képest jelentősen alacsonyabb volt az egyházi, a községi, és különösen a közbirtokossági földek aránya. (Egyházi és községi földek vonatkozásában kivételnek számít Stralsund környéke, a korábbi Svéd-Pomerániában, ahol – ezen uralom örökségeként – magas ezek aránya.) Közbirtokosság tekintetében kiemelendő, hogy míg ez Poroszországban a jobbágyfelszabadítást követően megszűnt, addig

---

³⁵⁷ EDDIE, Scott M.: „*Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia*”, 1893, „*Österreichische Osthefte*” 36, Nr. 1, 1994, 109–131. old.

³⁵⁸ Itt Eddie a potenciális földtulajdonosokat alapvetően hét kategóriába sorolta be: arisztokrata (nemesi) magánszemélyek, nem arisztokrata (nemesi) magánszemélyek, egyházi intézmények, állam (központi államigazgatás), helyi önkormányzatok (tartományi szinttől lefelé), üzleti szféra (bankok, részvénytársaságok), egyéb tulajdonosok.

³⁵⁹ Eddie az arisztokráciába a nem tituláris nemességet is beleveszi, amely körhöz tartozó nagybirtokosok aránya Poroszországban pedig sokkal jelentősebb volt, mint Magyarországon. Ezzel kapcsolatban Ódor Imre arra hívja fel a figyelmet, hogy a porosz uralkodó csak egyszerű, cím nélküli nemességet adományozhatott. A birodalmi bárói, örgrófi és hercegi cím adományozása kizárólag a mindenkori választott német-római császárok előjoga volt. Ezért Poroszországban nem alakulhatott ki a szó igazi értelmében igazi arisztokrata elit. Miközben az alsóbb nemesség tagjai a Habsburg Monarchiában is csak ritkán kaptak új címeket. (ÓDOR IMRE: „*A nemesség a XVIII. századi Európában*” In: „*Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Konferencia: Pécsvárad.*”, 1995. szept. 12-13. A Hajnal István Kör és KLTE Történelmi Intézete Segéd tudományi Tanszékének kiadványa, Debrecen, 1997, 273-287. old.)

Magyarországon fennmaradt. A Dunántúlon a „nem arisztokrata személyek” tulajdonában levő birtok arányában kisebb volt, mint a porosz „provinciában”, ahol nagyobb a súlyt képviselt a polgári földbirtok.

Végül szólni kell néhány szót az összehasonlítás problémáiról is! Ez erre a témára is igaz – hiszen Visszautalva itt az Ö. Kovács által mondottakra³⁶⁰ – egyrészt, míg ott az úrbérrendezés és a jobbágyfelszabadítás időben nagyjából egybeesett, addig nálunk a kettő jelentősen elvált egymástól. Másrészt, míg ott ez a folyamat „*Landarbeiter*” -eket teremtett, nálunk inkább kisparasztokat. Jó kérdés az is, hogy egy országban egy adott társadalmi csoport mennyiben adekvát a más országbeli hasonló kategóriának? Nyilván azoknál a csoportoknál, amelyek nemzetközi beágyazottságúak, mint pl. arisztokrácia, nem annyira gond az összehasonlítás. Ám az alacsonyabb státuszú csoportok felé haladva ez egyre inkább problematikusabb, már a középosztályok nemzetközi összevetése sem egyszerű, még inkább így van ez a munkásságnál, parasztságnál. A 20. század első felének Kelet-Németországában a 2 hektár alatti gazdaságokat nem is tekintették parasztgazdaságoknak. Pomerániában ez a kör a cukorrépa-körzetekben a mezőgazdasági munkások kiegészítő gazdaságait jelentette, amelyek léte eléggé a homokra épült. Ezen burgonyát termesztettek, amin sertést hizlaltak, mindehhez az uradalom végezte a talajelőkészítést. Ám, ha megszűnt a munka – mint történt az a válság idején, amikor a cukorkvóta miatt korlátozták a termelést –, akkor felszámolódtak.³⁶¹

Ezzel szemben Magyarországon ez a kör a kb. 3 holdas törpebirtokokat jelentette, ahol a gazdaságok számát a Nagyatádi-féle földreform felszaporította. Itthoni viszonyok közepette a közös legelőn való állattartással, hozzábérelt földekkel elvileg lehetséges volt valamilyen minimális szinten való gazdálkodás. Itt persze azt is figyelembe kell venni, hogy a közösségen belüli a rangot a föld adta.

---

³⁶⁰ Ö. KOVÁCS József: „*A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és kollektivizálás magyar–német összehasonlításban. MTA doktori értekezés I. kötet.*” Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2011, 478. old.

³⁶¹ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.*” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 16. old.

4. A vizsgálat szintjei – az interdiszciplináris vonatkozások

4.1. Elméleti alapvetés: egy „*inremenális*” modell megalkotása

A „kontroll”- és „tesztrégió” meghatározása után ebben a fejezetben megpróbálom körülhatárolni azt a szűk keresztmetszetet, amely alapján a két háború közötti időszakra vonatkozóan fel lehet térképezni közép-európai paraszti társadalmak körében azt az előbb alkalmazkodásban, majd az identitásban végbement változást, ami 1945 után elvezetett ezen széles vidéki rétegeknek a gyökeres átalakulásához. Úgy vélem, hogy itt egy olyan komplex folyamatról van szó, ami csak több rétegben közelíthető, mivel egyformán fontosak a társadalom-, a mentalitás- és az identitástörténeti vonatkozások. Ezért a továbbiakban egy „*inremenális*” – azaz fokozatiságra építő – modell keretében sorra veszem az átmenet lépcsőit. Ennek megfelelően a vizsgálat első szintjét a társadalomtörténet, a másodikat a mentalitástörténet, a harmadikat az identitástörténet jelenti. Ebben a keresztmetszetben – a 19. századi történelmi előzményeket is nagyban figyelembe véve – vizsgálom meg végül, hogy a kiválasztott körzetek parasztsága 1918–1920 között milyen stratégiákat alakított ki a modernitás és a nagybirtok szorításának oldására.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy hol húzódik a határ a három réteg: a társadalom-, a mentalitás-, és az identitástörténet között? Tudományosabb megközelítésben a „társadalomtörténet” azokat viszonyokat vizsgálja, amikbe az emberek a múltban beleszülettek, amelyek abban az időben kijelölték az életük kereteit. („*Hol a helyem a társadalmi munkamegosztásban?*”) Ennek a dimenziói a következők:

- a vertikális és a horizontális társadalomszerveződés struktúrái (Hajnal István³⁶²),
- a társadalomnak és a gazdaságnak, mint entitásoknak az egymáshoz fűződő viszonya (Max Weber³⁶³).

A „társadalomtörténetnél” jóval dinamikusabb és életközelibb megközelítést kínál a problémák feltárására a „mentalitástörténet”. E diszciplináris irány ugyanis alapvetően arra a helyi sajátosságokban gyökeredző, a korábbi „emberöltők tapasztalatain alapuló attitűdre reflektál, amellyel a társadalmi szereplők az őket az életük során érő kihívásokra reflektáltak, ideértve a

---

³⁶² HAJNAL István: „*Az újkor története*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 620. old.

³⁶³ WEBER, Max: „*Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonala 2/1.*” Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest, 1992, 373 old.

félelmeiket, reményeiket is. („*Hogyan reagálok – a mindenkori viszonyok függően – a változásokra?*”) Ennek dimenziói Koselleck nyomán³⁶⁴:

- „tapasztalati tér” („*Erfahrungsraum*”): pl. földrajz, vallás, állami felsőbbség,
- „várakozási horizont” („*Erwartungshorizont*”): pl. a gazdasági kilátások és az azokra adott (pl. demográfiai) reakciók.

Az „identitástörténet” a múlt adott társadalmi helyzeteihez szabott szerepeket vizsgálja a maguk közegében az azoknak való megfelelés, illetve az azokkal való megelégedés szemszögéből. („*Mennyire fogadom el az általában véve vett helyzetemet?*”) Ennek dimenziói Allport³⁶⁵, Erikson³⁶⁶ és Fromm³⁶⁷ nyomán:

- egyén és csoport egymáshoz való viszonya,
- hogyan látom én magamat? más hogyan lát engem?

Mindhárom rétegnek persze meg vannak a maga sajátos alaptendenciái. A „társadalomtörténetnek” ilyen fontos törvényszerűsége, hogy a preindusztriális viszonyokon azért nehéz túllépni. Ehhez hasonlóan a „mentalitástörténeti” vizsgálatok is oda konvergálnak, hogy a múltbéli tapasztalatok azért sok esetben behatárolják a jövő alternatíváit. Az „identitástörténetnek” pedig sokat idézett tanulsága, hogy más az egyéni és más a csoportban való magatartás.

Ám hogyan nézett ki mindez a gyakorlatban? Ha mindennek valamiféle pesszimista olvasatát kívánnám nyújtani, úgy a következő tendenciákra hívnám fel a figyelmet: egyrészt azok a 19. századi szociálreformer koncepciók, melyek a horizontális társadalomszerveződési struktúrákat kívánták erősíteni, a 20. századra a felerősödő tőkekoncentráció fényében hatástalanná váltak. Másrészt „várakozási horizont” vonatkozásában az első világháborút követő karthágói békék³⁶⁸, kedvezőtlen demográfiai folyamatok – például az időskorúak arányának lakosságon belüli növekedése – a gazdasági gondolkodásban és aktusok szférájában a rövid távot helyezték az előtérbe. Harmadrészt a „más hogyan lát engem?” effektus pedig oly mértékű konformizmust, homogenizálódást kényszerített rá az egyénekre, hogy – mint arra Ortega y Gasset felhívta a figyelmet – annak eltömegesedés lett az eredménye.³⁶⁹

---

³⁶⁴ KOSELLECK, REINHART: „*Fogalomtörténet és társadalomtörténet*” In: „*Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*.” Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2003, 127. old.

³⁶⁵ ALLPORT, Gordon W.: „*A személyiség alakulása*”, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985, 599 old.

³⁶⁶ ERIKSON, Erik H.: „*Gyermekkor és társadalom*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 431. old.

³⁶⁷ FROMM, Erich: „*Menekülés a szabadság elől*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 259. old.

³⁶⁸ KEYNES, J. M.: „*A békeszerződés gazdasági következményei*”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000, 268 old.

³⁶⁹ ORTEGA Y GASSET, José: „*A tömegek lázadása*”, Farkas Lőrinc Imre Kiadó, Budapest, 2001, 171 old.

Mivel ez a fajta komplexitás – kimeneteltől függetlenül – óhatatlanul maga után vonja az interdiszciplinaritás szükségét, ezért szükséges, hogy a vizsgálatba más tudományágakat is bevonjunk. Tehát az első szintnél a szűkebben vett társadalomtörténetnek alapvetően ki kell egészülnie a szociológiával, az agrár- és a politikátörténettel. Ugyanígy a második szintnél, a mentalitástörténeti vizsgálatnak a földrajztudományon (pontosabb a földrajzi determinizmuson) és a gazdaságtörténeten (pontosabban a gazdaságpolitikákon) túl legalább a vallás- és eszmetörténeti, valamint a néprajzi vonatkozásokra kell kiterjednie. A harmadik szintnél pedig a szociálpszichológia, a sajtótörténet, a politológia és a nyelvészet jelenti a diszciplínák azon körét, melyeket feltétlenül be kell vonni a vizsgálatba. Ám – mint azt látni fogjuk – az egyes szinteknél a felsoroltakon túl még más tudományágak is szóba jönnek.

Mindezek figyelembevételével egy, a fentebb vázolt több rétegű vizsgálat során a társadalmi-politikai értelemben vett Közép-Európa-fogalomhoz kötődő tendenciák vizsgálatát nyilván ki kell terjeszteni azon országokra is, amelyek irányából az adott korban ezt a régiót számottevő impulzusok érték. Olaszországon kívül – amelyről már szóltam – fontos itt a Szovjetunió, az Egyesült Államok, az utódállamok, valamint az északi parasztdemokráciák inspiráló szerepe is. A Szovjetunió a maga társadalom-átalakítási kísérletével (azaz agrárvonatkozásban a kollektivizálással) éppen azért releváns, mert riasztóan hatott ezen – az orosz területekhez közel fekvő – országok közvéleményére, tovább fokozva az antikommunista attitűdöt. Korábban már utaltam Csajanovra. Az általa képviselt kisparaszti szocializmus – ami sok kelet-európai ország számára vonzó lehetett – éppen ebben az időben került le a napirendről, azzal, hogy a parasztokat beterelték a kolhozokba. Ez a tény, pontosabban a keleti kollektivizmustól való félelem az európai országokban erősen az „oroszok” ellen fordította az közhangulatot.³⁷⁰

Ugyanakkor bár gazdasági vonatkozásban a nehézségek legfőbb forrását az Egyesült Államok jelentette, ugyanis a kortársak az onnan tömegével beáramló olcsó termékekkel magyarázták az „öreg kontinens” térszűkítését, ám az „amerikanizáció” a másik oldalon jelentős lépéstartásra kényszerítette az európai gazdaságokat. Miközben az individualizmus mintaországa, Amerikát sem vált sokkal vonzóbbá, sőt az itteni „gabonagyarak” még jobban aggasztották a közép-európai parasztokat. Viszont ennek mögöttes hátterét illetően a kortársak

---

³⁷⁰ Figyelemre méltó, hogy a 20. század első felének mindkét nagy totalitárius rendszere, mind a szovjet kommunizmus, mind a német nemzetiszocializmus berendezkedése első szakaszában – a NEP-pel és Darré-féle „agrárállammal” – valamiféle „zöld” politikát folytatott. Ennek magyarázata nyilvánvalóan az volt, hogy ebben az időben még mindkét birodalomban jelentős volt a vidéken élők aránya, amely népesség fontos volt a konszolidáció szempontjából.

több mindenről elfeledkeztek. A földkérdés az amerikai telepestársadalomban egészen más jellegű volt, mint Európában, amelynek viszonyaitól „odaát” egyre inkább elszakadtak.³⁷¹ Az amerikaiak már Tocqueville idejében úgy vélték, hogy „sorsuk a kezükben van”. Jefferson tétele jegyében – „a föld az élőké” – egyre inkább leszaggatták magukról a múlt hálóját. Ezt mutatja az elsőszülöttségi jog eltörlése, a családi kapcsolatok lazasága, a nemzedékek folyamának homályba borulása.³⁷²

Az utódállamok kisebbségpolitikája pedig, az ottani német és magyar nemzetiségeket diszkrimináló radikális földreformok is nyilván visszahatottak az anyaországok közhangulatára, belpolitikájára, elmérgesítve a szomszédokkal való viszonyt. Ám lényegesen más volt a parasztkérdés optikája a kisebbségek körében, mint az anyaországokban: a parasztságot ugyanis itt kezdettől fogva a nemzetmegmaradás hordozójának tekintették és ezt a hitet a régi középosztálynak az anyaországba távozása még inkább megerősítette. Végül parasztságról lévén szó, nem mellőzhetők itt azok a vonatkozások sem, amelyek fókuszában a skandináv államok és elsősorban Dánia, mint követendő modell állt, lévén, hogy ezen utat a kor sok szakírója, de sok fiatal magyar értelmiségi is vonzónak tartotta. Többben ebben az időben fedezték fel maguknak ezt a sikeres északi parasztdemokráciát, mint azt a modellt, amely szerintük alternatívája lehet a fennálló rendszernek. Ám nem mérlegelték, hogy ennek adaptálásához sok szempontból nem voltak adottak a feltételek.³⁷³

---

³⁷¹ A mezőgazdasággal kapcsolatos angolszász krédót Fertő Imre a következőképpen foglalja össze: 1. A farm ugyanolyan üzlet, mint bármely más tevékenység a gazdaságban. 2. Mivel csupán a szabadpiac képes az erőforrások és áruk leghatékonyabb allokációjára, ezért a piacnak kell eldöntenie, hogy mekkora szerepe legyen a mezőgazdaságnak egy ország nemzetgazdaságában. 3. A családi farm lehet ugyan hatékony üzemforma, de ez nem jelenti azt, hogy más, esetleg hatékonyabb szervezeteket ki kell szorítani. 4. Mindenki, legyen az farmer, vagy más foglalkozású, egyenlő belső értékkel bír a társadalom szempontjából. 5. Mindenkinek joga van megválasztani saját foglalkozását. 6. Ám, hogy ki mennyire sikeres vállalkozásában, annak nem a különböző címeken juttatott állami támogatásoktól kell függenie. 7. Következésképpen csak azoknak a farmereknek szabad a mezőgazdaságban maradniuk, akik képesek megfelelő jövedelemre szert tenni termékeik piaci értékesítéséből. (FERTŐ Imre: „Az agrárpolitika modelljei”, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 23. old.)

³⁷² LASCH, Christopher: „Az önimádat társadalma”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984, 19. old.

³⁷³ LISÁNYI ENDRÉNÉ BEKE Judit: „Magyarország és Dánia mezőgazdasági fejlődésének tanulságai”, „A falu” c. folyóirat, 2010. 25. évfolyam 1. szám. 49–59. old.

4.2. A társadalomtörténeti szint

Úgy vélem, hogy ebben a metszetben a parasztság előtt álló jövőbeli alternatívák szempontjából a következő tényezőket kell görcső alá venni: egyfelől (makroszinten) a polgári viszonyok térnyerését, a fiatal nemzetállamiság hatását, másfelől (mikroszinten) a nagybirtokok által meghatározott környezetet. Itt persze bele kell kalkulálni a „demokratizáló” – „autoriter” környezet dichotómiájából fakadó különbségeket is. Mivel a polgárosodás és a nagybirtokok fennmaradása leginkább az elitkérdésben – valamint az érdekképviselésben és a pártosodásban – fonódott össze, ezért e kérdést célszerű külön alfejezetben tárgyalni. Mint arra már utaltam, e szempontoknál fontos disztinkciót tenni a politikai és a gazdasági (földbirtokos) elit között. A továbbiakban a fejlődésnek ezen szegmenseit fogom megvizsgálni.

4.2.1. Elitek, nemzetállam, polgárosodás

E fejezetben a földbirtokos-, a gazdasági- és a politikai elitekről lesz szó. Tehát a következő témák kerülnek terítékre: a markáns földbirtokos elitek Közép-Európában; a szolgálónemesi hagyományok; a régi nemesség átmentése 1848 után; a polgársággal való érdekkonszenzus a „szolidaritási blokk” keretében; valamint az elitek cseréjének kérdése az első világháborús vereség hatására.

Kezdjük az elitcsoportokkal. Scott M. Eddie az 1990-es években ezeknek két markáns típusát különböztette meg: a porosz junkereket és a magyar mágnásokat.³⁷⁴ Walter Görlitz szerint az előbbiek – az orosz birodalom alattvalóinak számító – balti bárókkal és a mecklenburgi „lovagsággal” („*Ritterschaft*”) együtt alkották a kelet-elbai nagybirtokos nemesség nagy családját. Ezen belül, míg a poroszok és baltiak a közös német lovagrendi eredetből adódóan inkább egymással törekedett szoros kapcsolatokra, addig a mecklenburgiakat inkább Dániához fűzték hasonló történelmi szálak.³⁷⁵ A másik jellegzetes típussal, a magyar arisztokráciával kapcsolatban Katus László úgy látta,³⁷⁶ hogy ezen az eliten belül hagyományosan két nagy csoport volt megkülönböztethető: egyfelől ott voltak a „nyugatiak”, akik jelentősen összefonódtak a birodalmi arisztokráciával – köztük a Szekfü Gyula által „cseh feudálisoknak” aposztrofált családokkal. (A cseh arisztokráciára e csoport politikailag riválisként, gazdaságilag

---

³⁷⁴ EDDIE, Scott M.: „*Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia*,” 1893, „*Österreichische Osthefte*” 36, Nr. 1, 1994, 109-131. old.

³⁷⁵ GÖRLITZ, Walter: „*De Junker. Adel und Bauer im deutschen Osten. Geschichtliche Bilanz von 7. Jahrhundert*”, Verlag von C. A. Starke, Glücksburg/Ostsee, 1956, 467 old.

³⁷⁶ KATUS László: „*A modern Magyarország születése. Magyarország története: 1711-1918*”, Pécsi Történelemtudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2009, 488. old.

példaképként tekintett.) Másfelől a „keletiekkel” – köztük a leginkább meghatározó erdélyiekkel – kellett számolni, akik egymással, a megyei köznemességgel házasodtak, és 1918 előtt ellenzékben voltak.

Rátérve a szolgálónemesség kérdésére, ebben az „*ancien regime*” idejére kell visszamenni. Perry Anderson angol marxista történész úgy látja, hogy a 18. századi abszolutista államok viszonyai között a szolgálónemesség kelet-európai intézménye megfelelt a hivatalok nyugati kiárusításának.³⁷⁷ Anderson szerint míg a hivatalvásárlás a kontinens „boldogabb felében” az ottani gyorsan bővülő gazdaságából következett – és még előremutató jegyei is voltak –, addig Poroszországban, Oroszországban a fejletlen viszonyok, a polgárság hiánya az uralkodókat arra kényszerítette, hogy a modern állam szükségletek diktálta káderhiányon a szolgálónemesség bevezetésével próbáljanak meg felülkerekedni. Poroszországban Lybeth W. Muncy szerint II. (Nagy) Frigyes volt ennek az osztálynak igazi megteremtője.³⁷⁸ Egyfelől a király nem akart egy nem akart egy tisztán udvari és hivatali nemességet, amely csak a fizetéséből él. Másfelől kétségtelen, hogy a birtokok jövedelme nem volt elég a „ranghoz méltó” megélhetéshez. Ezen akart a király segíteni azzal, hogy megnyitotta a nemesek előtt az állami állásokat. II. Frigyes alatt a tisztikarnak és a bürokráciának tisztán arisztokratikus arculata lett. Innentől kezdve – mint Shelley Baranowski amerikai történész a két háború közti Pomerániáról szóló könyvében felhívja rá a figyelmet – a porosz junker magát „az állam szolgájának és a (vidéki) nép vezetőjének” tekintette, ahol a nemesség patriarchális hatalmába vetett hitet nagyban alátámasztotta Luthernek a „két királyságról” („*Zwei-Reiche-Lehren*”) szóló dogmája. (Utóbbi tanítás lényegében Isten által elrendeltnek tekinti a fejedelmek általi kormányzást, az ő kezükbe letéve az evangéliumi tan tisztasága felett való örökösödést is.³⁷⁹)

Mi volt a helyzet a Habsburg-birodalommal? Perry Anderson itt egy időben a cseh arisztokrácia állt a legközelebb ahhoz, hogy a monarchia hivatali nemessége legyen.³⁸⁰ A birodalmon belül is érdekes képletet jelentett Magyarország. ifj. Barta János szerint³⁸¹ míg a porosz nemes adózott és hivatalt vállalt és az osztrák is adózott, bár hivatalt csak korlátozott mértékben vállalt, addig a magyar egyiket sem tette. (A nemesi adózást a poroszoknál úgy kell érteni, hogy a földesúrnak – főtulajdonosi jogai alapján – felelősséget kellett vállalnia a

---

³⁷⁷ ANDERSON, Perry: „*Az abszolutista állam*”, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989, 278-280. old.)

³⁷⁸ MUNCY, Lysbeth Walker: „*The Junker in the Prussian Administration Under William II, 1888–1914*”, Brown University Providence, Rhode Island, 1944, 20. old.

³⁷⁹ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 70. old.

³⁸⁰ ANDERSON, Perry: „*Az abszolutista állam*”, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989, 406. old.

³⁸¹ IFJ. BARTA János: „*A felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában*”, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1978. 20. évfolyam, 3-4. szám, 395-443. old.

jobbágysági adózásáért is, ki kellett azokat segítenie, akik nem tudták ezt teljesíteni.³⁸² A 18-19. században vidéken az adókat egyébként is az „uradalmi körzetekben” szedték be.) Magyarországon noha nem volt szolgálónemesség, de a megyei nemességgel, mint politikai osztállyal nagyon is számolni kellett, amely szerepet erős függetlenségi politizálással igyekezett alátámasztani. Itt még a 19. században is – jobban, mint máshol – élt az a rendi felfogás, miszerint a nemesség jelenti mind a paraszttal, a Habsburg-királyjal szemben „*par excellence*” a nemzetet. Ennek szellemében alakult ki az akkori elitről a „jogásznemzet” képe.³⁸³ A nyelvújítás, reformkor korszakára pedig az a nemestípus nyomta rá bélyegét, amely a jurátuskodás, a vidéki gazdálkodás, a vármegyei hivatal mellett az irodalomban is igyekezett megörökíteni nevét. (pl. Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi).

A jobbágyszabadításkor nyilvánvaló volt, hogy a junkereket, ezt a szolgáló nemesi osztályt kompenzálni kell, vagy pénzben, vagy földben. Ám, hogy ezt megvalósítsák és ugyanakkor az adózási szempontoknak is érvényt szerezzenek, a népesség egy részének távoznia kellett vidékről. (Ezért is álságos a későbbi nagyváros-ellenesség, illetve a „*Landflucht*” feletti siránkozás, mert mindezt az egész rendszer implikálta. Talán – a külpolitikai szempontokon túl – azért is annektáltak 1815-ben olyan régi ipari régiókat, mint Szászország északi része, Rajna-vidék, hogy később legyen a lehetőség a távozó vidéki népesség felszívására.) A másik oldalon a mezőgazdaság termelékenységét is emelni kellett, amihez túl kellett lépni az önellátási szempontokon, meg kellett szervezni a piaci csatornákat. Mindez azt feltételezte, hogy a jobbágyszabadításkor a földesúri főtulajdonosság, ami korábban nemcsak az adózásra, hanem minden más segítségre is kiterjedt, most végleg megszűnt, és a junkertulajdon – a szó modern polgári jogi értelmében is – elvált a paraszttól. Ugyanakkor Magyarországon is kompenzálni kellett a nemességet azért a veszteségért, ami őt a politikai osztálybeli funkcióiról való lemondással érte – noha ez nem járt a parasztságra nézve olyan súlyos következményekkel, mint Poroszországban.

A társadalomszervezésben az első cezúrát a polgári forradalmak hozták, amikor a régi eliteknek meg kellett határozniuk az új, feltörekvő csoportokhoz való viszonyukat. Míg

---

³⁸² KNAPP, Georg Friedrich: „*Die Bauernbefreiung und die Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens I.*”, Verlag von Duncker&Humblod, Leipzig, 1887, 175. old. <https://archive.org/stream/diebauernbefrei00knapgoog#page/n6/mode/2up> Letöltés: 2016. 04. 13. 16. 06.

³⁸³ Heinrich Ditz bajor agronómus, aki – nagyjából hasonlóan, mint a forradalom előestéjének vidéki Franciaországról látteleket készítő Arthur Young – beutazta a kiegyezésre készülő Magyarországot, ennek kapcsán is fontos észrevételeket tett. Ditz úgy kommentálja a magyar főiskolák jogász-tultermelését, miszerint itt ugyanúgy a diákok végső menedékét jelentő tudományról van szó, mint ahogyan korábban Németországban ezt a szerepet a teológia töltötte be. (DITZ, Heinrich dr.: „*A magyar mezőgazdaság. Népgazdasági tudósítás a királyi bajor Közmunka és Kereskedelmi Államminisztérium részére.*” MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézete, Budapest, 1993, 103. old.)

Angliában, Franciaországban, Olaszországban a nemesség és a nagypolgárság összefonódása 1848 után a polgárság dominanciája mellett ment végbe, addig a németeknél ez pont fordítva történt, még ha az itteni „harmadik rend” – legalábbis annak gazdasági elitje – a francia, az angol mintához képest nagyobb mértékben osztozhatott a nemességgel politikai hatalomban.³⁸⁴ A két társadalmi tömb relációjában a gazdasági érdekek összeegyeztetésére – a „forradalom felülről” -országok klasszikus példájának számító – Németországban az ún. „szolidaritási blokk” („*Solidaritätsblock*”) keretében került sor. Ennek a rendszernek a lényege az volt, hogy ha a nemesség – azaz a mezőgazdaság – részesült az államtól valamilyen kedvezményben, akkor a polgárságnak – azaz az iparnak is – is nyújtani kellett valamit. A nemesi földbirtokosság alapvetően a védővámokban, a polgárság a flottafejlesztésben, a gyarmatosításban volt érdekelt.³⁸⁵ A két csoport közti „szolidaritási blokk” egyfajta kompromisszum is volt, amellyel mederbe terelték az 1870-80-as évek „agrárállam” *versus* „ipari állam” -vitáját. Bülow kancellár, aki 1902-ben drasztikusan megemelte az agrárvámokat, mondta, hogy a birodalom egyszerre legyen „iparállam” és „agrárállam” is. Ő Németországot egy olyan hajóhoz hasonlította, ahol az az ipar az árboc és a vitorla, a mezőgazdaság a teher.³⁸⁶

A Scott M. Eddie-hez hasonlóan a „kliometriai” iskolához tartozó Ilona Buchsteiner pomerániai nagybirtokra vonatkozó vizsgálatai kapcsán utal azokra a tévhitekre, amelyek a porosz junkereket – főleg az 1960-as években – egy, a nemesi és a polgári elemek összeolvadásból létrejött agrár-nagyvállalkozói réteggént szerették volna láttatni. Buchsteiner szerint ezzel szemben az igazság az, hogy a két csoport kevésbé keveredett egymással³⁸⁷ és a „junkert” szót inkább csak a nemesi földtulajdonosok kapcsán lehetett használni.³⁸⁸ Németországban a társadalomnak a rendies szemlélete, azaz annak nemes–polgár–paraszt-felosztása eléggé megmaradt, amely környezetben a locke-i szerződés-elmélet nehezen tudott

---

³⁸⁴ Ö. KOVÁCS József: „*Az újkori német társadalomtörténet új útjai*”, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004, 99. old.

³⁸⁵ A szolidaritási blokk gondolatának atyja Johannes Miquel későbbi porosz pénzügyminisztertől származik, aki 1884-ben még frankfurti főpolgármesterként megfogalmazta a délnémet nemzeti liberálisok „Heidelbergi Nyilatkozatát”. Ebben manchesteri liberalizmustól való elfordulást, a dolgozó osztályok, és különösen a mezőgazdaság védelmét sürgette. Miquel az erőkoncentráció politikáját kívánta érvényesíteni: nagy szövetséget képzelt el az ipart és a mezőgazdaságot, valamint a liberalizmust és konzervativizmust átfogó elitek között, amelynek széles társadalmi alapját a polgárságnak kellett volna alkotnia, kemény magját pedig az önálló kézműveseknek, iparosoknak. (WINKLER, Heinrich-August: „*Németország története a modern korban I. kötet*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 247. old.)

³⁸⁶ GERSCHENKRON, Alexander: „*Bread and Democracy in Germany*”, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, 60. old.

³⁸⁷ Mario Niemann szerint hasonló volt a helyzet a Poroszországon kívül eső Mecklenburgban is. (NIEMANN, Mario: „*Mecklenburgischen Großgrundbesitz im Dritten Reich*”, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2000, 80-112. old.)

³⁸⁸ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 22, 306-308. old.

magának utat törni.³⁸⁹ Jellemző, hogy miközben a fő törésvonal a nemesség és polgárság között húzódott, utóbbi igyekezett azért a junkerekhez simulni, nemesnek látszani. Ugyanakkor gazdasági orientáció alapján már az 1970-es évek NSZK-beli történetírása (Horst Handtke) a junkerek három csoportját különböztette meg: az agrárgazdaságban tevékenykedőket, a nehézipari kötődésűeket³⁹⁰, a „hűbérúr módjára” egyszerre több iparágban is érdekelt családokat.

Magyarországon az ipar és az mezőgazdaság közti szoros érdekszövetség nem került ilyen explicit módon megfogalmazásra. Hiszen abból adódóan, hogy az országnak a kiegyezés után elemi érdeke volt a külföldi tőke becsalogatása, nálunk a kormányok eleve liberálisabb gyakorlatot követettek, mint a németeknél. Ugyanakkor mivel az iparosítás jórészt a mezőgazdasági kivitelből történt, az agrárkörök eleve felügyelet alatt tartották a folyamatot. Nem véletlen, hogy az iparvállalatok, bankok felügyelőbizottságaiban, igazgatótanácsaiban ott ültek az arisztokraták. Az, hogy a két érdekcsoport között szoros volt összefonódás, jól mutatja, hogy az önálló vámterület követelésével – ami igazán az osztrák versenytől szorongatott ipari köröknek vált volna hasznára – az agrárius érdekek szószólójának tartott Függetlenségi Párt lépett fel. Ez azért is érdekes, mert a nagybirtok tulajdonképpen jól megtalálta számítását a Monarchia biztosította piacokban. Arra már több kortárs, köztük Hegedűs Lóránt is felhívta a figyelmet, hogy az önálló vámterület előfeltételezte a birtokszerkezet megváltozását.³⁹¹

Hogyan illeszkedett ebbe a képbe a parasztság? A német „második birodalomban” az egységet követően arra kellett rájönni, hogy az angol receptet követő iparosítással, a nagyarányú elvándorlással könnyen veszélybe kerülhet a nemzeti terület, az 1871-ben létrejött nemzetállam, és ez jelentősen felértékelte a parasztságot. (Míg az igazi „agrárországokat” inkább az frusztrálta, hogy iparukat könnyen kisajátíthatja az idegen tőke.) Ekkor még abban a mintában gondolkodtak, hogy az országot be kell lakni, hiszen Németország nem sziget, mint Anglia, nem félsziget, mint Olaszország és nincsenek természetes határai, mint Franciaországnak. Friedrich Wilhelm Boyens, a régi porosz iskola követője 1959-ben írt

---

³⁸⁹ Ami az egyházakat illeti, a papot protestáns környezetben a polgársághoz tartozónak tekintették, míg katolikus vidéken a hierarchia szempontjából megmaradt a „nemes egyházhoz” tartozónak, de az alsópapságot, szerzeteseket lényegében a paraszti miliőhöz sorolták. (Ö. KOVÁCS József: *„Az újkori német társadalomtörténet új útjai”*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004, 88-89. old.)

³⁹⁰ Főleg Sziléziában volt ez jellemző, ahol a bányák nagy része mágnások tulajdonosában volt.

³⁹¹ SZENDE Pál: *„Önálló vámterület és osztályharc. Első, második és harmadik közlemény”*. *„Huszedik Század”*, 1906. április–május–június, 286-314, 382-406, 484-501. old.

könyvében³⁹² a parasztságot úgy jellemezte, mint azt a társadalmi tömböt, amely a „röghöz való ragaszkodás igazi állami elemét” („*das beharrende Staatselement*”) jelentette. Boyens Friedrich von Schwerin-re, a poseni telepítés propagandafőnökére is hivatkozik, aki – a balti tartományokra utalva – a következőket mondta: „*Egy ország nemzeti jövőjét nem a kormányzó elem, a földesurak vagy a városi népesség nemzetisége határozza meg, hanem a vidéken élő alsóbb osztályoké.*”³⁹³ A parasztság erősítésére a megoldás csak az lehet, ha hazatelepítik a népi kisebbségeket, valamint élnek a belső telepítés adta lehetőségekkel is.

A közép-európai társadalom-átalakulásban a második cezúrát az első világháborús vereség jelentette. Hogyan érintette ez a régi eliteket és a parasztságot? Az „*establishment*” -et tekintve, noha az akkori közkeletű felfogás szerint a junkerek sikerült magukat az átmenteniük. Heinz Reif vizsgálatai azonban azt mutatják, hogy befolyásuk azért erre az időre eléggé megcsappant. A gazdasági nehézségek, a háborús vereség ódiума, Poroszországban a hosszú szociáldemokrata kormányzás mind hozzájárultak ahhoz, hogy befolyásuk visszaszoruljon. Reif szerint a Poroszországban a nemesség hatalma átmentése zálogát sokáig azon pozíció megőrzésében látta, amit a „vidéki vezető szerep” kifejezéssel illettek. Ennek jegyében a köztársaság korai éveiben, hogy demonstrálják az úgymond „vörös fővárostól” való távolmaradásukat, programmá vált a vidéki birtokra való visszavonulás.³⁹⁴ Ám a kelet-elbai területeken a gazdasági válság következtében még ezzel együtt is végleg kicsúszott a kezükből a kezdeményezés, míg azt Bajorországban azt jobban sikerült megőrizni.³⁹⁵

Ám ez nem jelentette azt, hogy a régi nemesség a nagypolitikában is elveszítette volna királycsináló szerepét. Sőt, a gazdasági nehézségek fokozódásával a helyét kereső elit számára egyre inkább ez jelentette az igazi terepet, azzal együtt, hogy a problémák megoldását az „erős kéz” politikájában vélték felfedezni. Az erre való vágy két „*Führer*” -variánst termelt ki.³⁹⁶ Az egyik az erősen elitjellegű „*Herrenklub*” -ban tömörülő katolikus nemesség és ipari körök

---

³⁹² BOYENS, Friedrich Wilhelm: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Erster Band: Das Erbe Max Serings.*” Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959, 68. old.

³⁹³ U. o. 70. old.

³⁹⁴ Olyan meghatározó személyiségük, mint a később a Kreisaui Körhöz tartozó Ewald von Kleist-Schmenzin 1925-ben úgy látta, hogy a föld, a birtok nélkül a nemesség elveszíti egzisztenciáját. Ezért a vidéken továbbra is meg kell őriznie vezető szerepét („*Führung auf dem Land*”), ahol nyilván nem a régi földesúri jogok feltámasztására gondolt. (CONZE, Eckart: „*Adel und Adeligkeit im Widerstand*” In: REIF, Heinz [Ed.]: „*Adel und Bürgertum in Deutschland Teil 2: Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert.*”, Akademie Verlag, Berlin, 2001, 279–280. old.)

³⁹⁵ REIF, Heinz: „*Adel im 19. und 20. Jahrhundert*”, Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 55, Oldenbourg Verlag, München, 2012, 112. old.

³⁹⁶ MALINOWSKI, Stephan: „*Führertum’ und ‘Neuer Adel’. Die ‘Deutsche Adelgenossenschaft’ und der ‘Deutsche Herrenklub’ in der Weimarer Republik.*” In: REIF, Heinz (Hg.): „*Adel und Bürgertum in Deutschland Teil 2: Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert*”. Akademie Verlag, Berlin, 2001, 173-211. old.

koncepciója volt, amely „vezérállamát” a maga aktív közreműködésével, bábáskodásával gondolta megvalósítani. Ebben biztató volt számára – mint arra már Muncy is utalt³⁹⁷ – Hindenburg 1925-ös birodalmi elnökké választása, majd 1930-ban az elnöki kormányzás bevezetése, 1932-ben pedig a Papen-kabinet – a „bárók kormányának” – megalakulása. A másik variánst a „*Deutsche Adelgenossenschaft*” (DAG) elképzelése jelentette, ami inkább protestáns nézőpontot fejezett ki, hiszen a katolikus nemesség ettől általában elhatárolódott. Itt egy erősen „*völkisch*” beállítottságú koncepcióról volt szó, ahol a DAG mögött álló csoportok „népi nemességről” („*Volksadel*”) álmodoztak és arról, hogy megtisztítják a nemesség sorait a zsidóktól.

Eközben Magyarországon bár a dzsentrik csoportja paraszti, kispolgári, nemzetiségi elemek beolvasztásával jócskán felhígult „keresztény úri középosztályá”, de politikacsináló szerepét azért sikerült e formáció keretében tovább vinnie. A szociológus Weis István szerint a régi dzsentri társadalom azért nyitottabb, befogadóbb volt, mint ez az új középosztály. Utóbbi anyagi helyzete romlásával görcsösen ragaszkodott úri státuszának, vagy legalább annak a látszatának fenntartásához.³⁹⁸ Ennek ellenére a klebelsbergi kultúrpolitikának köszönhetően sokan emelkedtek fel paraszti sorból ebbe az úri középosztályba, olyannyira, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre 1938-ban úgy látta, hogy Csonka-Magyarország tisztviselő országgá vált.³⁹⁹

Ha az 1918 utáni impériumváltásokat Németországban és Magyarországon a régi elitek rosszul élték meg, a parasztság több szempontból is bizakodó lehetett, hiszen ez volt az a korszak, amikor általában nagy reményeket fűztek hozzá. Weimar „szervi bajait” Heinz Reif alapvetően az elitek válságával hozza összefüggésbe. A németeknél az első világháborús kudarc annyiban hozott újat, hogy az ekkor tervbe vett elitcsere homlokterében – jellemző módon – már kimondottan a parasztság állt. Míg az I. világháború előtt a földbirtokviszonyok tekintetében a nemesség és a polgárság egymásnak feszülése volt jellemző, addig 1918 után azt várta volna mindenki, hogy most jött el a parasztság ideje. Az ekkor keletkezett „újnemesség” („*Neudadel*”) kifejezésről – amivel a régi nemességet akarták kizárni – Rainer Pomp a

---

³⁹⁷ MUNCY, Lybeth W.: „*The Junkers and the Prussian Administration from 1918 to 1939*,” „*The Review of Politics*” Vol. 9, No. 4 (Oct., 1947), 483-484 old.)

³⁹⁸ WEIS István: „*A mai magyar társadalom*”, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930, 108. old.

³⁹⁹ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: „*Egyetlen út: a magyar paraszt*”, Kelet Népe Kiadása, Budapest, 1938, 22. old.

brandenburgi parasztságról írott könyvében⁴⁰⁰ azt állítja, hogy azt nem Walther Darré találta ki⁴⁰¹, hanem az a húszas-harmincas évek Németországában az utcán hevert.

A későbbi nemzetiszocialista parasztvezető és agrárminiszter a hasonló címet viselő könyvében⁴⁰² úgy látja, hogy a háború utáni Európában az új nemesség megteremtése felé az első lépéseket egyetlen ország tette meg, mégpedig Magyarország. Horthy a vitézi renddel („*Heldengenossenschaft*”) rangra, származásra való tekintet nélkül a háborús veteránokból – a „nemzet legértékesebb részéből” – egy olyan falusi vezetőréteget alakított ki, amely a hazai rögben gyökeredzik, és amely hazafiságában, életvitelében példát jelenthet környezetének. Az első világháborút végigharcolt, és abban megsebesült Darré ezt az intézményt a németek számára is követendőnek tartja, sőt – visszanyúlva az ógermán-északi gyökerekhez – azt továbbfejlesztene „*Hegehof*” -okká, azaz kimondottan a harcos-katonai funkció, a nemzetszolgálat kerülne előtérbe. A nemzetiszocializmus kezdeti szakaszában uralkodó felfogás szerint a fontosabb társadalmi csoportok közül a parasztság érdekei esnek a leginkább egybe a nemzetével.⁴⁰³

4.2.2. Honorációs szervezetek, érdekképviselés, parasztpártosodás, hivatásrendiség

Itt arra a kérdésre keresem a választ, hogy a parasztságnak az idők során mennyire sikerült a patriarchalizmus köldökzsinórjáról leoldódnia és mennyire vált önállóvá? Ezt egyrészt a földesúri „*oikosz*” -gazdaság, másrészt a földviszonyok, harmadrészt pedig az érdekartikuláció szintjén vizsgálom. Tehát, amit vizsgálni kell: a naturálbérezéshez fűzött remények és ideológiák; a „szociális létra” megmászásával kapcsolatos várakozások, a vidéki társadalomnak agrárius szervezetekben való összefogásának, valamint azokból az igazi parasztpártok kiválásának kérdése. Mennyire kapcsolódott be a totális állam az érdekartikulációba?

Ha az előzőekben az elitek kapcsán a nemesség és a polgár viszonylatát tekintetem át – kiemelve ebből a szempontból a „szolidaritási blokk” fontosságát –, akkor most a nemesség és a parasztság, pontosabban a földbirtokos-osztály és a kisbirtokosság, valamint az alatti rétegek közti viszony kerül terítékre. A két nagy „preindusztriális” csoport összefogásához a kereteket

---

⁴⁰⁰ POMP, Rainer: „*Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933*”, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011, 212. old.

⁴⁰¹ DARRÉ, Richard Walther Darré: „*Neuadel aus Blut und Boden*”, J. S. Lehmanns Verlag, München, 1930, 253 old.

⁴⁰² U. o. 48-50. old.

⁴⁰³ SCHOENBAUM, David: „*Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*”, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 70. old.

a honorációs szervezetek⁴⁰⁴ adták, ahol a parasztságot a nagybirtokos, a lelkész, a tanító, a jegyző vezetésével tömörítették főként gazdasági célokat követő egyesületekbe. Friedrich von Schwerin, a poseni telepítőbizottság propagandafőnöke amerikai példára hivatkozva érvel a vidéki vezetőréteg szüksége mellett. Schwerin felteszi a kérdést: azzal, hogy a polgárháború megsemmisítette a déli ültetvényesréteget, ki pótolja ezeken a területeken a vezetőréteget? Szerinte itt az abolicionisták győzelmével egyáltalán nem az északi farmerek habitusa nyert teret, hanem sokkal inkább a városi értelmiség felfogása vált uralkodóvá. Ehelyett inkább azokat a kereteket kellene megtalálni, amelyek között biztosíthatók és összhangba hozhatók a vidéken élők érdekei.⁴⁰⁵

A kimondottan gazdasági célú honorációs szervezetek típusát jelenítették meg a korban a szövetkezetek. Bár a kezdetek kétségtelenül paraszti országokhoz és vidékekhez köthetők – gondolok itt a dán modellre⁴⁰⁶, vagy a „*Raiffeisen*” -szövetkezetekre –, de a kelet-elbai tartományokban inkább az elit volt az, amely ezt a formát kezdeményezte. Abban, hogy Magyarországon 1914 előtt nem nagyon nyert teret, egyes vélemények szerint az agrárszocializmus játszott közre.⁴⁰⁷ Ha a nemzetiségi vidékeken nagyobb is volt az érdeklődés a szövetkezetek iránt, az azért, mert ott a szövetkezetekben a nemzeti harc eszközét látták az „államnemzet,” a más etnikumú földbirtokosok ellen. A szövetkezeti modell az etnikailag tiszta magyar területeken még a nacionalizmus eszközéül sem szolgálhatott, hiszen az, mint a szupremácia viszonyai közötti fegyver az államnak volt fenntartva. Bizonyos termékpályás szövetkezeti típusokat pedig azért nem lehetett adaptálni (pl. gabonaszövetkezet), mert az Vári András szerint szembe ment volna a malomipar érdekeivel.⁴⁰⁸ Ha a szövetkezetek ügye a két háború közti Németországban – az „intenzifikáció” lecsengésével – egy időre kátyúba jutott, akkor ez Magyarországon, különösen a gazdasági válság idején, már sokkal jobban előtérbe került. Ám, mint azt Szuhay Miklós írja, ezek a

---

⁴⁰⁴ A kifejezés eredetileg Max Webertől származik, aki az angliai pártfejlődés kezdeti szakaszát jelölte így. A pártszervezetek vidéken szerinte 1868-ig tisztán honorációs szervezetek voltak, ahol a toryk az anglikán lelkész, az iskolamester köré tömörültek, míg a whigek a nonkonformista lelkész, a postamester, a fontosabb kézművesek köré. (WEBER, Max: „*A politika, mint hivatás*” in „*A tudomány és politika, mint hivatás*”, Kossuth Kiadó, Budapest, 2017, 90-94. old.)

⁴⁰⁵ SCHWERIN, Friedrich von: „*Die Bedeutung der Grundbesitzverteilung vom nationalen Standpunkt aus (Neudruck eines 1913 erschienen Aufsatzes)*”, Deutsche Landbuchhandlung, Berlin, 1939, 15. old.

⁴⁰⁶ LISÁNYI ENDRÉNÉ BEKE Judit: „*Magyarország és Dánia mezőgazdasági fejlődésének tanulságai*”, „*A falu*” c. folyóirat, 2010. 25. évfolyam 1. szám. 49–59. old.

⁴⁰⁷ HÁMORI Péter: „*A magyar agrár-szociálpolitika kezdetei Magyarországon*”, *Századok*, 2003, 3-42. old.

⁴⁰⁸ VÁRI András: „*Agrarians, Peasant Party and Rural Co-operatives in Hungary 1886–1922*” In: SCHULTZ, Helga–HARRE, Angela: „*Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*”, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, 184. old.

szövetkezetek igazában állami pénzeket felpumpált szervezetek voltak⁴⁰⁹, hiszen az államnak is érdeke volt a válságból való mihamarabbi kilábalás. Míg korábban még viszonylag kis tőke-ráfördítással és rugalmas fogyasztással meg lehetett oldani a dolgokat és a szövetkezeti modell az „egyenlők” – még ha előzőleg gondosan kiválogatott „egyenlők” – társulásáról is szólt, addig most erőteljesen előtérbe került a nagy tőkebefektetés és a fogyasztópiacok meghódítása.

Ha a régi elit a parasztságot a honorációs szervezeteken keresztül igyekezett magának megnyerni, úgy a „*Landarbeiter*” -ek vonatkozásában ezt a funkciót egyrészt a naturálbérezés propagálása jelentette, amelyhez számottevő ideológiák is tapadtak. Bár ezt a javadalmozási formát a mai kommercializódás fényében hajlamosak vagyunk túlhaladott jelenségként értékelni, ám a konzervatív ideológiában ennek is meg volt a maga funkciója. A nagybirtokosok körében az volt az általános vélemény, hogy naturálbérezés háttérbe szorulása gyengíti a tulajdonos és munkások közötti kapcsolatot, hiszen ez által megszűnik a jó aratásban való közös érdek. Másfelől a naturálbérezés⁴¹⁰ erősíti a földhöz való kapcsolatot is, azontúl, hogy a terményárak és a földárak közvetlenebb összefüggését rögzíti, növeli a föld árakat is. Mindezzel szemben ott, ahol rátérnek a pénzzel való fizetésre, ott a föld- terményárak elszakadnak egymástól.⁴¹¹ Egyébként ifj. Leopold Lajos mezőgazdasági szakíró – és egy szekszárdi nagybérlő-család sarja – is úgy látta a magyar helyzet kapcsán, hogy a nagybirtoknak fennmaradása érdekében tele kell magát szívnia a parasztbirtok természetével, ehhez pedig nem mondhat le a naturálbérezésről. A magyar nagybirtok az egyoldalúan mechanizált amerikai mamutfarm és a kézimunkának visszaadott bojárirtok között foglal helyet, a nemzeti értékét éppen a gépi- és a kézimunka között betöltött transzformátor szerepe adja.⁴¹²

A „*Landarbeiter*” -ek vonatkozásában a másik, ennél sokkal ideologikusabb tartalommal bíró hívószó a „szociális létra megmászásának” eszméje volt. Nem szabad elfelejteni, hogy a kelet-elbai tartományokban az agrárnépeség zömét ez a réteg tette ki. A „szociális létra megmászásánál” – ennél, a Német Történelmi Iskola tanaira visszavezethető ideánál – röviden arról az elvárásról volt szó, hogy a munkásból előbb bérlő legyen, és csak aztán váljon belőle tulajdonos. Ebbe azt kell belelátni, hogy a Német Történelmi Iskola

---

⁴⁰⁹ BEREND T. Iván–SZUHAY Miklós: „*A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848-1944*”, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975, 247. old.

⁴¹⁰ Ebben egyébként – úgy a németeknél, mint a magyaroknál – nemcsak az aratáskor kapott rész volt benne, hanem a téhen- és sertéstartás joga is, valamint a lakhatás is.

⁴¹¹ A szociológus Kovács Teréz szerint Magyarországon az 1960 utáni kollektív gazdálkodás gyakorlata igazolta is ezeket a félelmeket. Azzal ugyanis, hogy a földnek még a szimbolikus funkcióját is eltörölték, meglazult a föld és munka kapcsolata és ezzel egy új bérmunkásosztály alapjait rakták le. (KOVÁCS Teréz: „*A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*”, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 174–175. old.)

⁴¹² IFJ. LEOPOLD Lajos: „*Munkabér és nagybirtok*”, „*Közgazdasági Szemle*”, 1934, 445-479. old.

teoretikus a „szociális létra megmászásában” alkalmas metódust láttak arra, hogy mind a „laissez faire”, mind a forradalmi szocializmus vitorláiból kifogják a szelet. (A németeknél egyébként elvárás is volt, hogy a bérlő néhány évig keményen dolgozzon, mielőtt tulajdonos lesz.) Kenéz Béla statisztikus, kolozsvári egyetemi tanár, az agrárpolitikai iskola magyar követője szerint⁴¹³ ez a rendszer kedvezett a tőkével nem rendelkező, de szorgalmas munkások felemelkedésének. Míg más közgazdászok hozzátették, hogy csak akkor lehetséges a dolog, ha közben nő a termelés hatékonysága.

Természetesen Németországban is voltak kételyek a „szociális létra megmászását” megvalósulását illetően. Max Weber a kelet-elbai „Landarbeiter” -ek helyzetét feldolgozó 1892-es szociográfikus munkájában többször is utal rá: azzal, hogy az „intenzifikálódással” fokozatosan rátérnek pénzbeli javadalmazásra, ez kioltja a munkásokban a kezdeményezés szellemét, ami pedig előfeltétele az önállóvá válásnak.⁴¹⁴ A két háború között pedig Friedrich Aereboe a liberális elkönyvelt közgazdász hívta fel rá a figyelmet, hogy Amerika, ahol a munkabérek az európainál magasabbak, a földárak pedig alacsonyabbak, jóval kedvezőbb terepe a „szociális létra megmászásának”, mint Németország.⁴¹⁵

Rátérve az érdekartikulációra, ha a közép-európai birodalmakban a hivatásrendiségnek nem is kedveztek a feltételek, de szoros társadalmi összetartozást hangsúlyozó érdekvédelmi szervezetek azért létrejöttek.⁴¹⁶ Így a gabonaválság a németeknél az „Agrárius Liga” („*Bund der Landwirte*”, „*BdL*”) 1893. évi megalakulásához vezetett. Hazai viszonylatban pedig hasonló volt a Károlyi Sándor által 1896-ban alapított Magyar Gazdaszövetség. A kor konzervatív teoretikusai itt is, ott is attól tartottak, hogy a pártosodás túlságosan az osztályszempontokat hozza előtérbe, útját állva a különböző rétegek összefogásának. Hiszen a nagybirtokosoknak – visszaulva a „szolidaritási blokk” kérdésére – a nagytőkével is meg kellett találni a „*modus vivendi*”, azaz nem helyezkedhettek egyértelműen tőkeellenes álláspontra. Mindez azért nem zárta a pártszimpátiákat, így a „*BdL*” inkább a Német-konzervatív Párttal („*Deutschkonservative Partei*”) – ezzel az „evangélikus Centrum Párttal” – fonódott szorosan össze. Ezzel szemben a Magyar Gazdaszövetség a mind kormányzópárttal,

---

⁴¹³ KENÉZ Béla: „*Nép és Föld*”, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, IV kerület, Veres Pálné utca 3. Budapest, 1917, 179. old.

⁴¹⁴ WEBER, Max: „*Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland. (Preußische Provinzen Ost- und West-Preußen, Pommern, Posen, Schlesien, Brandenburg, Großherzogtümer Mecklenburg, Kreis Herzogtum Lauenburg), dargestellt auf Grund der von Verein für Sozialpolitik veranstalteten Erhebungen.*” Verlag von Duncker&Humblot, Leipzig, 1892, 891 old.

⁴¹⁵ AEREBOE, Friedrich: „*Agrarpolitik*”, Paul Parey Verlag, Hamburg–Berlin, 1928, 166-178. old.

⁴¹⁶ A német szakirodalom általában a „hivatásrendi” („*berufstängig*”) kifejezést az „érdekvédelmi” szó szinonimájaként használja, ám ezt nem kell szó szerint érteni.

mind az ellenzéki Függetlenségi Párttal folyamatosan egyeztetett. Nyilvánvaló, hogy mindkét esetben honorációs szervezetekről volt szó.

Közép-Európa kapcsán leszögezhetjük, hogy ha Németországban agrárszervezkedés tekintetében a fő kijegecesedési pontot a felekezeti szembenállás („*Kulturkampf*”) jelentette, úgy Magyarországon inkább az agrárszocializmus volt a katalizáló erő. Ám, míg Németországban ez megmaradt a gazdasági érdekvédelem szintjén, Magyarország pedig elindult a parasztpártosodás útján. Parasztszervezeteket tekintve Hans-Jürgen Puhle teszi fel a kérdést, hogy vajon miért nem alakult parasztpárt Németországban? Szerinte ennek oka a regionális széttagoltságban⁴¹⁷, a nagybirtok-monopolizálta érdekviseletben, felekezeti szembenállás primátusában, valamint az industrializmus elszívó hatásában rejlett. Parasztpárt híján maradtak a honorációs szervezetek, amelyek kapcsán a bielefeldiek utólag úgy látták, hogy e tekintetben Szászország jelenthette volna a modellt egész Németország számára. Hiszen ennek a tartománynak az ipari arculata szinkronban volt az egész ország gazdasági karakterével. Itt kevésbé álltak a partikularitás talaján, mint máshol. Továbbá, ami a legfontosabb: a szászok – eltérően a poroszoktól – igazi parasztszövetségekbe tömörültek, amelyeket maguk az érintettek hozták létre, nem a helyi, a városi, vagy az egyházi elit.⁴¹⁸

A Német Birodalommal szemben az Osztrák-Magyar Monarchiában sokkal erősebb volt a késztetés parasztpártok alapítására. Ernst Bruckmüller osztrák történész szerint Ciszlajtániában ennek lépcsői a következők voltak: 1. falusi önkormányzatok létrehozása és azokban a paraszti elemek megjelenése. 2. különböző segélykasszák létrehozása. 3. helyi, regionális mezőgazdasági egyletek („*Landwirtschaftsgesellschaften*”) alapítása, különösen bor-, tejtermelők vonatkozásában. 4. termelők szövetkezetekbe tömörülése. 5. a választójog kiterjesztése paraszti népességre. Bruckmüller hangsúlyozza azt is, hogy ezen lépéseket jelentős részben a kormány kezdeményezte.⁴¹⁹

---

⁴¹⁷ Hans-Jürgen Puhle szerint a német parasztság pártszimpátiáira egyébként is a regionalizmus nyomta rá a bélyegét. Ezzel szemben Franciaországban azt a második világháború után is az ágazathoz való tartozás határozta meg: a szőlő- és bortermelők általában baloldali szavazók voltak, míg a gabonatermelők jobbra „húztak”. (PUHLE, Hans-Jürgen: „*Warum gibt es in Westeuropa keine Bauernparteien?*” In: GOLLWITZER, Heinz [hrsg.]: „*Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*”, in Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 1977, 603–619. old.)

⁴¹⁸ U. o. 603–605. old.

⁴¹⁹ BRUCKMÜLLER, Ernst: „*Bäuerliche Mobilisierung und nationale Frage in der Habsburgermonarchie. Zur Genese und Struktur von politischen Organisationen der Bauern.*” In: Helga–HARRE, Angela: „*Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960.*” Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, 76. old.

Magyarország kapcsán Weis István szociológus is a községi élet kifejlődéséről szól.⁴²⁰ Ehhez európai viszonylatban tudományos megalapozásként vegyük még hozzá a mikroökonómia terén elért eredményeket is (pl. a marginalista forradalom felismeréseit), noha mindez elég konzervatív, angolelles csomagolásban jött át. Magának a magyar kisgazdapártnak – vagy vezetője után Nagyatádi-pártnak – az 1909. évi megalakulásában pedig szintén nem lehet elvonatkoztatni a felekezeti jellegtől, amennyiben ezen a reformátusok katalizátorszerepét értjük. Másrészt az elitek közreműködését sem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen a megalakulás nem nélkülözte ez az akkori ellenzék, a Függetlenségi Párt aktív támogatását. Az első generációs párt még egy nagybirtokos régióban, Somogyban jött létre és a magát tekintve még egy református jellegű rétegpárt volt. Tagságát, vezetőségét az a birtokos parasztság alkotta, amely a földreformot nem akarta radikalizmussal veszélyeztetni.

Az első világháború után – nem kis részben a kelet-európai radikális földreformokra és parasztdemokráciákra való reakcióként – Németországban is át kellett gondolni az érdekképviselet kérdését, bár az továbbra is a „hivatásrendiség” nyomvonalán haladt előre. A „*Bund der Landwirte*” („*BdL*”) átalakult „*Landbund*” -dá, ami az elődjéhez képest egy jóval decentralizált szervezet volt. Viszonylag pozitív kezdeményezés volt a „*Landbund*” pomerániai modellje”, amelynek keretében nyitottak a mezőgazdasági munkások felé, bevonva őket a munkacsoportokba, vezetőségbe is. (Ennek keretében 12 tagú munkacsoportok alakultak a bérkérdések rendezésére.)⁴²¹ Hangsúlyozták a munkaadó és a munkás föld által való közösségét, ahol munkásnak lenni nemcsak kenyérkereseti lehetőséget jelent, hanem luther-i értelemben is egy hivatást („*Beruf*”) testesít meg, amit a bolsevikok fenyegetnek. A mezőgazdasági munkás felsőbbrendű városi társánál, mert az utóbbi eleve alkalmatlan a vidéki munkára.⁴²²

Ezen, a „hivatásrendiségi” látszat fenntartását célzó rendszeren az elő törést az 1929-es gazdasági válság hozta, amikor a paraszti elégedetlenség nyomán nagyon is különböző fejlődési pályák sejlettek fel. A Jürgen Bergmann–Klaus Megerle szerzőpáros⁴²³ úgy látta, hogy egyrészt voltak tartományok, mint például Brandenburg, ahol továbbra is sikerült konzervatív kontroll

---

⁴²⁰ WEIS István: „*A mai magyar társadalom*”, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930, 30-35. old.

⁴²¹ MERKENICH, Stephanie: „*Grüne Front gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933.*” Droste Verlag, Düsseldorf, 1998, 193-194. old.

⁴²² BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 47-48. old.

⁴²³ BERGMANN, Jürgen-MEGERLE, Klaus: „*Protest und Aufruhr der Landwirtschaft in der Weimarer Republik (1924–1933). Formen und Typen der politischen Agrarbewegung im Regionalen Vergleich.*” In: BERGMANN, Jürgen–BROCKSTEDT, Jürgen–FREMDLING, Rainer–HOHLS, Rüdiger–KAELBLE, Hartmut–KIESEWETTER, Hubert–MEGERLE, Klaus: „*Regionen im historischen Vergleich. Studien zu Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*”, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, 200-287. old.

alatt tartani az elégedetlenséget.⁴²⁴ Míg egy másik utat jelentett Schleswig-Holstein, ahol az ottani „*Landvolk*” -mozgalom a maga spontán akciózó módszereivel már éles szakítást jelentett ezzel a rendszerrel.⁴²⁵ A harmadik út egy önálló parasztpárt megalakítására tett közép-németországi kísérlet volt. 1928. februárjában főleg türingiai, hesseni, frankeni hatókörrel létrejött a „Keresztény-nemzeti Paraszt- és Vidékpártot” („*Christlich-nationale Bauern- und Landpartei*”). Am ez a párt csak nagyon rövid életű volt és az 1930. szeptemberi „*Reichstag*” -választáson végleg megbukott. Végül ott voltak a Centrumpárt, a katolikus egyház és a „*Bauernvereine*” -ok által befolyásolt, megnyilvánulásaikban kevésbé extrém nyugati mozgalmak.

Részben azért is, hogy a schleswig-holsteini radikalizmust megfelelő mederbe tereljék, a „hivatásrendi” - és parasztszervezetek nem kevés köztársaság-ellenes éllel 1929 tavaszán a „*Grüne Front*” nevű közös szervezetbe zártak össze. Magát a legfőbb hivatásrendi szervezetet, „*Landbund*” -ot tekintve Rainer Pomp a brandenburgi helyzet alapján négy korszakot megkülönböztetve azt írja, hogy bár a keretek változatlanok maradtak, de ezen belül a súlypont fokozatosan – és egyre inkább átpolitizálva – eltolódott a parasztság felé. Míg az első korszakot jelentő 1918 előtt időszakban az elődszervezet, az Agrárius Liga („*BdL*”) még a régi nemesi vezetést volt hivatott fenntartani, addig a második a korszakban – bár az új szervezetet, a „*Landbund*” -ot még a nemesi nagybirtokosok dominálták, de – már meg kellett osztani a vezetésben a paraszttal. Pomp szerint ez az időszak szükségszerűen az antiszemita tartalmak fokozódásával járt, hiszen, ha nemesség a monarchia bukásával bizonyítani akarta vezetésre való rátermettségét, igazolni kellett neki, hogy ő maga is a „népből sarjadt”.⁴²⁶

A harmadik korszakban, az 1924–1928 közötti stabilizáció időszakában már a nemesség kimondottan passzivitásba vonult. Ennek oka az volt, hogy fő célját, a birtokainak szocializálásának megakadályozását lényegében már köztársaság első éveiben elérte. Az olyan

---

⁴²⁴ Pontosabban a vezetők után ennek is két válfaja volt: egy Schiele-féle hagyományosabb vonal és egy „hugenbergiánus” irány, amely kész volt szövetkezni a nemzetiszocialistákkal. Pomp az utóbbira Pomerániát hozza példaként, ahol a nagybirtok az egysikübb termelés miatt jobban megsínylette a válságot, mint Brandenburgban. Másrészt itt jobban jelen volt a „*Landarbeiter*” -kérdés. A Hugenberg-féle radikalizmus végül elvezetett a Harzburgi Fronthoz.

⁴²⁵ Rudolf Heberle arra hívja fel a figyelmet, hogy Schleswig-Holstein-ban az 1866-os annektálás miatt jelenlévő poroszellenesség mindig is a dán viszonyok élénk figyelemmel kísérésével párosult. Az intenzív gazdálkodásra való átállás itt volt legelőrehaladottabb, aminek következtében a gazdasági válság időszakára a parasztság itt halmozta fel a legtöbb adósságot. Mivel ez a parasztság a városi középosztállyal nemcsak kulturálisan, hanem társadalmilag is összefonódott, ez megeremtette a lehetőségét egy széleskörű, a hivatásrendi kereteken túllépő – mai terminológiával élve – polgári engedetlenségi mozgalom létrejöttének. (HEBERLE, Rudolf: „*Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932*”, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1962, 20-29. old.)

⁴²⁶ POMP, Rainer: „*Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933*”, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011, 135-153. old.

távlati célok pedig, mint a monarchia visszaállítása, Weimar bukása időben kitolódtak. Továbbá a nemesi nagybirtokosok azért is távol maradtak, mert riasztotta őket a parasztság túlságosan erőszakos nyomulása. Viszont annak, hogy a dolgok tiszta parasztpárt irányába fejlődjenek, úgy vetettek gátat, hogy sok pénzt költöttek paramilitáris egységek (pl. a „*Stahlhelm*”) fenntartására. A negyedik korszakot, az 1929-1933 közti éveket az jellemezte, hogy a parasztek előbb a saját útjukat járták, majd 1930-tól egyre inkább nemzetiszocialista befolyás alá kerültek.⁴²⁷

Ezen a ponton azért több kérdés is felmerül. Egyrészt, mit remélt a kelet-elbai nagybirtok, amikor 1918 után a paraszttal, „*Landarbeiter*” -ekkel való hivatásrendiséget, forszírozta? Hiszen a nagybirtokosok – mint arra Heinz Reif felhívja a figyelmet – már a császárság idején felmondták az ezekkel a rétegekkel való konszenzust azzal, hogy sutba dobták az ideológiát és szervezkedésükben tisztán érdekalapra helyezkedtek.⁴²⁸ Másrészt, a parasztek is mit reméltek nemzetiszocialistáktól? Utóbbiak hatalomra jutásukat követően rögtön a „*gleichschaltolták*” a parasztokat, azaz a nagybirtokkal közös szervezetben kényszerítették őket és irányukban erőteljes állami dirigizmust érvényesítettek. Bár a Darré-féle Birodalmi Élelmészeti Rend („*Reichsnährstand*”, „*RN*”) célkitűzéseiben egy minden addiginál átfogóbb hivatásrendiség megvalósítására törekedett, de ez messze elmaradt az ideálisnak gondolt olasz mintáktól. Ez a szervezet – amellyel tulajdonképpen egyfajta „szántóföldtől az asztalig” típusú struktúrát vizionáltak – kiterjedt a mezőgazdasági üzemekre, a mezőgazdasági munkásokra és azok családtagjaira, a mezőgazdasági szövetkezetekre, a halászati üzemekre, a fafeldolgozó üzemekre az élelmiszeriparra, az élelmiszerkereskedelemeire. A három legfontosabb főosztály közül az I. főosztály „Az Ember” („*Der Mensch*”) nevet viselte. Hozzá tartozott a vidéki népesség nemzetiszocialista szellemben való nevelése, valamint a szociális kérdések. A II. – „A Gazdaság” („*Der Hof*”) elnevezésű – főosztály a mezőgazdasági termelés növelésért, új eljárások közvetítésért volt felelős. Míg a III. – „A piac” („*Der Markt*”) nevű – főosztály reszortjába pedig az árak, a szövetkezetek és gazdasági szervezetek tartoztak.⁴²⁹

Eközben a parasztpártosodás útját járó Magyarországon a kisgazdapártnak egy időre megadatott, hogy a politikában a mérleg nyelvét jelentse, bár a párt az 1920 utáni politikai életben – a hasonló „agrárországoktól”, illetve a szomszédos „parasztdemokráciáktól” eltérően

---

⁴²⁷ U. o. 415. old.

⁴²⁸ REIF, Heinz: „*Adel im 19. und 20. Jahrhundert*”, Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 55, Oldenbourg Verlag, München, 2012, 99. old.*

⁴²⁹ HUEGEL, Arnulf: „*Kriegsernährungswirtschaft Deutschland während des Ersten und Zweiten Weltkrieges im Vergleich*”, Hartung–Gorre Verlag, Konstanz, 2003, 404-412. old.

– hosszú távon nehezen tudott érvényt szerezni a paraszti érdekeknek a politikai életben. A régi Nagyatádi-párt tulajdonképpen már az első fontos próbatételen, a földreform végrehajtásán elbukott, de látni kell, hogy nálunk az ennek a törekvésnek korlátot szabott, hogy mind a parasztság, mind nagybirtokosok alapvetően ugyanahhoz az etnikumhoz tartoztak. Miközben a nagybirtok időről-időre megkísérelte maga alá gyűrni a paraszti kezdeményezéseket, betagozni a paraszti szavazókat a saját szervezeteibe. Bethlen István miniszterelnöknek 1922-ben sikerült a Nagyatádi-pártot beolvasztani a kormánypártba, ami a parasztvezérnek egyértelmű kudarc volt. Későbbi elemzők abban is el szokták marasztalni Nagyatádit, hogy egyoldalúan csak a föld- és adókérdésre koncentrált. Továbbá kifogásolták, hogy nem nyerte meg magának az értelmiség, a polgárság támogatását.⁴³⁰

1930-ban azonban, amikor a gazdasági válság itt is megingatta a bethleni művet, a kisgazdák Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKGP) néven újra feltámadtak. Az általános elégedetlenséget és Bethlen bukását ugyanis egyes politikusok arra akarták felhasználni, hogy teljes rendszerváltást vigyenek végbe. 1939-re, az általános választójog tervezett bevezetésének évére egy olyan gyűjtőpártot kívántak létrehozni, amely a földreform jelszavával mozgósította volna a szavazókat. Bár a Nagyatádi féle politika annak idején megbukott, de mostanra tudatosult, hogy a kisgazdák jelentik az egyetlen esélyt a demokratikus változásra. 1920-ban is ők kapták a legtöbb szavazatot. és most is ők voltak azok, akikkel leginkább azonosulni lehetett. ÁM az FKGP mindvégig ellenzékben maradt és csak afféle – a bank-uralmat és a „kartelleket” szidó – sérelmi párt lett belőle.⁴³¹ (Ezzel a politikával elégedetlen elemek 1939 júniusában kiváltak a FKGP-ből és Makón megalakították a Nemzeti Parasztpártot.) A párt elnöke Gaál Gaszton balatonboglári földbirtokos, korábbi függetlenségi párti képviselő lett.

4.2.3. Nagybirtok és nagyüzem

E részben azt vizsgálom, hogy a modernitásba való átmenet idején a nagybirtok – mint sajátos társadalmi-gazdasági entitás – mennyire befolyásolta a környezetében élő parasztság életét? Ehhez a következő témákat kell görcső alá venni: a közhatalmi-közigazgatási jogosítványok (pl. „uradalmi körzetek”) fokozatos megszüntetése; a nagybirtokosság típusai; a nagybirtok első

---

⁴³⁰ KRUSENSTJERN, Benigna von: „*Die ungarische Kleinlandwirte-Partei (1909-1922/1929)*”, Dr. Dr. Rudolf Trofenik-München, Ungarisches Institut München, München, 1981, 316 old.

⁴³¹ FÉJA Géza: „*Lapszélre*”, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 92 old.

világháború utáni általános meggyengülése; a telepítés, parcellázás, földreform útján való lebontás; a hitbizományok és reformjának kérdése; valamint a modern nagyüzem kezdetei. Porosz vonatkozásban ezzel kapcsolatos elemzésünket célszerű a nagybirtoknak, mint helyi hatalmi centrumnak a visszaszorulásával kezdeni. Az első lépést e téren az 1872-ben lezajlott közigazgatási reform jelentette, amely közép-, és alsósinten az állami és az önkormányzati oldalt világos elválasztására törekedett. Noha ennek a reformnak az atyja – a von Eulenburg belügyminiszterre is nagy hatást gyakorló – Rudolf von Gneist az új koncepcióval inkább a járási szintet vette célba („*Kreisordnungsreform*”), ám az intézkedéseknek községi szinten is számottevő hozadéka volt. Így például azzal, hogy eltörölték a nagybirtok közhatalmi jogosítványait („*Polizeigewalt*”), végre közigazgatásilag elválasztották egymástól az uradalmat és a falut. Innentől kezdve a nagybirtok közigazgatási jogosítványai csak az uradalomra terjedtek ki („*Gutsbezirk*”). Utóbbinak ez jól jött, mert ezáltal megszűntek „alattvalói” irányába való szociális kötelezettségei, például a munkaképtelen alkalmazottról való gondoskodás innentől a községeket terhelte. A másik oldalon viszont a községi előljárót már nem a földesúr nevezte már ki, hanem választották azt. Mint ahogyan immár a járási gyűlés tagjait is a községek, városok delegálták.⁴³²

A nagybirtoknak ezt a funkcióvesztését első világháború után folytatódott, amikor az „uradalmi körzeteket” („*Gutsbezirk*”) Poroszországban 1927-ben, a birodalomban pedig 1938-ban felszámolták. Ezt az intézkedést a nemesi birtokosok nyilvánvalóan sérelmezték, hiszen nagyban hozzájárult addigi privilegizált helyzetük megszűnéséhez. Hiszen még azok a birtokosok is elvesztették klienshálózatukat, akik politikailag nem exponáltak magukat. Az egyszerű lakosok számára azonban megteremtette annak lehetőségét, hogy másirányban is lojálisok legyenek. Heinz Reif szerint az „uradalmi körzetek” felszámolásával veszélybe került a nemesi öntudat szempontjából hármasságú egységet jelentő tradíció, földbirtok és elitpozíció. A polgári birtokosok viszont pragmatikusan álltak ehhez hozzá: úgy tekintették, hogy levették a vállukról a birtokkal járó sokszor kényelmetlen szociális és infrastrukturális terheket.⁴³³ Valójában ez a változás lehetőséget jelentett volna arra, hogy a tulajdonosok innentől az okszerű gazdálkodásra koncentráljanak.

A magyar nagybirtokhoz sem 1848 előtt, sem az után nem kapcsolódtak olyan közhatalmi jogosítványok, mint Poroszországban. Itt az egyes településeken a korabeli – legnagyobb

---

⁴³² FENSKE, Hans: „*Die Verwaltung Pommers 1815–1945. Aufbau und Ertrag.*” Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1993, 45-46. old

⁴³³ REIF, Heinz (Hg.): „*Adel und Bürgertum in Deutschland Teil 2: Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert.*” Akademie Verlag, Berlin, 2001

adófizetőket kedvezményező – „virilista” rendszeren keresztül volt mód beleszólni a közpénzek felhasználásáról, de ez nem kötődött közvetlenül végrehajtó funkciókhoz. (Mint ahogyan 1848 előtt az egy-egy megyében a legnagyobb világi, vagy egyházi nagybirtokosnak kijáró „örökös főispáni” cím sem járt közhatalmi jogosítványokkal.) Egyébként az új közttestületekbe is növekvő számban áramlottak be polgári elemek, akiknek – ha korlátozott mértékben is, de – szintén biztosított volt a földbirtokossá válás. Bár Magyarországon e rétegek hitbizományi az erőteljesebb súlyából adódóan inkább nagybérlőként exponálták magukat.

Rátérve a nagybirtokosok gazdasági szerepkörére mindenekelőtt fontos a nagybirtokosság jellegének a tulajdonos jelenléte alapján való megkülönböztetése. E szerint a fő típusok a következők: 1. abszentista (távollevő) személyek. 2. helyben lakó és gazdálkodó birtokosok. 3. a befolyásuknak a „*cousinage*” rendszerén keresztül érvényt szerző földesurak. 4. az országos birtokkomplexumok helyi „filiáléi”. A kelet-elbai tartományokra jellemző „*cousinage*”-rendszerrel arról volt szó, hogy – mint arra Gerschenkron felhívja a figyelmet – a viszonylag kis birtokok nemesi tulajdonosai kiterjedt családi-rokoni kapcsolatok révén széles körben tudták kontrollálni a társadalmi-gazdasági folyamatokat.⁴³⁴ A polgári földtulajdonosok megítélése egyébként a kelet-elbai tartományokban a gabonaválságot követő időszakban – noha nemesi társaik csak kismértékben keverednek velük – kimondottan pozitívnak volt mondható. Ők voltak azok, akik innovatív hozzáállásukkal előre vitték a dolgokat.

A kelet-elbai tartományokban a nagybirtok a „lovagi birtok” fogalmával volt szinonim. Ezekről Ilona Buchsteiner a pomerániai viszonyok alapján azt mondja, hogy a nagybirtok és a paraszti birtok között nemcsak méretbeli-, hanem minőségi különbségek is voltak. Annak ugyanis, hogy egy gazdaságot „lovagi birtoknak” elismerjék, kritériumai is voltak.⁴³⁵ Ám ennél is fontosabb, hogy bár a „lovagi birtokok” („*Rittergut*”) magyar mércével nézve közepes nagyságúnak számítottak. Scott M Eddie szerint 1807-ig csak nemesek lehettek „lovagi birtokok” tulajdonosai, polgári rendű személyek ki voltak ebből zárva – Szászországban polgárok már korábban is lehettek –, mivel tartottak a spekuláció felerősödésétől. A „lovagi birtokká” való minősítés legfőbb feltétele az volt, hogy a porosz király felvegye az illetőt az ezen birtok listáját tartalmazó jegyzékbe („*Matrikel*”).⁴³⁶ Azzal, hogy a polgári földbirtokost elismerték „lovagi birtok” -tulajdonosnak, a közhatalmi jogosítványok órá is kiterjedtek.

---

⁴³⁴ GERSCHENKRON, Alexander: „*Bread and Democracy in Germany*”, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, xiii. old.

⁴³⁵ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 25. old.

⁴³⁶ EDDIE, Scott M.: „*Landownership in Eastern Germany before the Great War. A Quantitative Analysis*”, Oxford University Press, Oxford–New York, 2008, 153-155. old.

Magyarországon – ahol egyházi nagybirtokkal is kellett számolni⁴³⁷ – a volt földesurak körében a legfontosabb változás a hagyományos középbirtokosság megroppanása volt, amely réteget érintette a leghátrányosabban a robot megszüntetése és a deklasszáció az 1870-es évektől kezdődő gabonaválság csak felgyorsította.⁴³⁸ Mindez a nagybirtokok további erősödését vonta maga után, ezeknél – mint azt a Somogyra vonatkozó irodalmak is alátámasztják – meglehetősen különbözött az ország több megyéjére kiterjedő birtokkomplexumokat és helyi nagybirtokot. A magyar nagybirtokokat a kelet-elbaitól a nagyobb méreteken túl az is megkülönböztette, hogy jelentős állandó cselédséggel rendelkeztek.

A jogi formát tekintve lényeges, hogy a nagybirtokosok a gabonaválságot követően mind Poroszországban, mind Magyarországon növekvő számban hoztak létre hitbizományokat, hogy ezáltal biztosítsák birtokállományuk megőrzését. Bár itt eredetileg egy katolikus területeken elterjedt (egész pontosan spanyol eredetű) intézményről volt szó, de ez a forma („*Fideikommiss*”) az 1870-es évektől kezdve a protestáns országokban⁴³⁹, köztük a Poroszországban is egyre inkább elterjedt. (Itt korábban ezt a funkciót a „*Landschaft*”, a hétéves háború után bevezetett nemesi pénzügyi intézmény látta el.⁴⁴⁰) Az Osztrák-Magyar Monarchiában, mint katolikus hatalomnál a kezdetek a 17. századig mennek vissza. Magyarországon az 1687. évi IX. tc. tette lehetővé tette – elsőszülöttségi öröklésrenddel – alapításukat, de már ezt megelőzően is keletkeztek hitbizományok.⁴⁴¹ (A hitbizománynak egy másik fajtája volt a seniorátus, ahol a család legidősebb férfitagja vitte tovább a birtokot.⁴⁴²) Németországban 1918 után a hitbizományok száma⁴⁴³ fokozatosan csökkent, majd 1938-ban végleg fel is oszlatták azokat. Noha Magyarországon megmaradtak, de itt is egyre több szó esett

---

⁴³⁷ Az egyházi birtokok vallásháborúk idején a vegyes felekezetű lakossággal bíró katolikus monarchiákban a kiegyenlítés eszközeként szolgáltak olyan időkben, amikor a nemesség – maga után húzva parasztjait – könnyen cserélt vallást. Míg a protestáns fejedelemségekben az egyházi birtokok szekularizációja éppen, hogy módot jelentett további hívek megnyerésére, jutalmazására. Egyes német szerzők (pl. Ernst Neef) szerint a kelet-elbait nagybirtok („*Gutherrschaft*”) igazából az egyház javak szekularizációjától datálható.

⁴³⁸ GUNST Péter: „*A magyar agrártársadalom 1850–1914 között*” In: GUNST Péter szerk.: „*A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig*”, Napvilág Kiadó, Budapest, 1998, 165–207. old.

⁴³⁹ Max Weber szerint az angol „*entail*” -nél elvileg nincs szó spanyol típusú hitbizományról, hiszen itt – az időbeli korlát mellett – szerződésben rögzítik bizonyos telkek oszthatatlanságát és elidegeníthetlenségét, amikor a birtok egyik nemzedékről a másikra száll, úgyhogy az adott nemzedék életében mindenféle változás kizárt.

⁴⁴⁰ REIF, Heinz: „*Adel im 19. und 20. Jahrhundert*”, Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 55, Oldenbourg Verlag, München, 2012, 92. old.

⁴⁴¹ GÖZSY Zoltán: „*Hitbizományi iratok. Segédletek 1. (Repertórium)*”, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2003, 10. old.

⁴⁴² KAPOSZ Zoltán: „*A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII-XX. században*”, *Agrártörténeti Szemle*, 2001. 43. évfolyam, 1-2. szám, 239-260. old.

⁴⁴³ Felmerül a kérdés, ha sok helyen eleve törzsöröklés volt, akkor miért kellett még a hitbizományi forma is? Ezzel valószínűleg jelezni akarták, hogy nem szándékoznak eladni a birtokot, mert például ragaszkodtak az ősi kúriához, kastélyhoz; vagy a jellemzően erdőterületek lehetőséget biztosítottak a vadászszennvedély kiélésére. A szociális felelősségérzetnek is szerepe lehetett: a rossz adottságú területen, mint munkaadók fenn akarták tartani a környéken élők folyamatos foglalkoztatását.

az intézmény megreformálásáról. Arra kellett rájönni, hogy – miként annak Mattyasovszky Miklós a földreform lezárásakor adott hangot⁴⁴⁴ – a hitbizományi forma megbéníthatja a szegényebb néprétegekben a tulajdonosi érzés erősítésének folyamatát, miközben termelési szempontból sem hatékony már. Tehát olyan új formára van szükség, ami rugalmasabbá teszi a kisüzemmel való kapcsolatot. A Gömbös-féle politika már valamelyt elmozdulást jelentett ebben a vonatkozásban, amennyiben 1936-os intézkedéseivel a hitbizományi reformot összekötötte a telepítés ügyével: a korábbi hitbizományoknál mérethatár meghúzásával a tulajdonosokat kötelezték, hogy az e feletti területeket fordítsák telepítési célokra. Miközben – és ehhez már több kétely fűzhető – a hitbizományi formát az újonnan létesített kisbirtokokra is kiterjesztették.⁴⁴⁵

A hitbizományok kapcsán szólni kell a nagybérletekről is, amelyek súlya Magyarországon főleg a 1914 előtti korszakban volt jelentős. Ám általában véve a bérlet, mint földhasználat egyik fontos módja, mennyiben jelentett esélyt a viszonyok „organikus” átrendezéséhez? Für Lajos szerint a bérlet jelentősége a 19. századi Európában Nyugatról Kelet felé haladva csökkent. Anglia ebből a szempontból nemcsak az ipar, hanem a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének is klasszikus példáját nyújtotta, hiszen itt bérlet az 1880-as években a művelés alatt álló terület 87%-ára terjedt ki. Ez az arány Belgiumban 60, Franciaországban 41%-os volt, míg Németországban már ennél jóval kevesebb, 15%-os. (Utóbbin belül ennek mértéke Szászországban volt a legnagyobb, mintegy 50%-os.) Míg az ellenkező végletet jelentő Oroszországban csak paraszti kisbérletekkel kellett számolni.

Ugyanakkor Magyarországon az 1895. évi mezőgazdasági felmérés adatai szerint 18% volt a haszonbérlet terület aránya, amin belül ez a hányad az Alföldön az országos átlag körül mozgott, míg Erdélyben 9,3, a Dunántúlon pedig 23,3%-ot tett ki. Ez utóbbi tájegységben a korlátolt birtokok területének 54%-a volt bérleti kezelésben. Nálunk a nagybérlők előhírnökei a 17. századi nagy legelőket bérbe vevő marhatőzsérek, illetve a földesúri regálék, a malmok, kocsmák bérlői voltak.⁴⁴⁶ (Mint az a nagybirtok-monográfiákból is kiderül a jobbágyfelszabadítást követően – úgy Magyarországon, mint Poroszországban – a tulajdonosok előtt tulajdonképpen két út állt: vagy kiadták a földeket bérlőknek, vagy olyan profil felé mozdultak el, ami kevés munkaerőt igényelt, vagy kevés munkacsúccsal járt. Ilyen volt az erdő,

---

⁴⁴⁴ MATTYASOVSZKY Miklós: „A földreform eredményei”, *„Mezőgazdasági Közlöny”*, 1930. augusztus–szeptember, 8-9. szám. 354. old.

⁴⁴⁵ SZUHAY Miklós: „Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 294-302. old.

⁴⁴⁶ FÜR Lajos: „A csákvári uradalom a bérleti gazdálkodás útján (1860–1900)”, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1966. 8. évfolyam, 1-2. szám. 122-146. old.

a juhászat és a gabonatermesztés.) Az, hogy a nagybérlet súlya két háború közötti Magyarországon lecsökkent, egyrészt gazdasági okokra vezethető vissza: az „intenzifikálás” korszakának lecsengésével már kevésbé tudták betölteni azt az úttörőszerepet, mint korábban. Másrészt a forradalmak, ellenforradalmakat követő politikai légkörben sokan inkább a parasztgazdaságok erősítését látták volna szívesen.

Mindettől függetlenül már az első világháború előtt a konzervatívoktól (Ernst Laur) a polgári radikálisokig (Dániel Arnold) mindenki arra számított, hogy a nagybirtok rövid időn belül eltűnik. Ezen vélemények szerint a bérköltségek rohamos emelkedése és a mezőgazdasági termékek árának csökkenése versenyképtelenné teszi a nagybirtokokat és a belátható időn belül a kisbirtokok nyernek majd teret. Dániel Arnold szerint a kisbirtok, a belterjes gazdálkodás és a nagyipar összetartozik. Csak a protekcionista vámvédelem tartja még életben a „vegetáló” nagybirtokot.⁴⁴⁷ A mezőgazdaság ekkor kezdődő gépesítéséről is azt várták volna, hogy ennek a folyamatnak a nyertese a kisbirtok lesz, ami ez által még inkább meg fog erősödni. Miközben a népesség egyre nagyobb számának városokba tömörülése, a külkereskedelmi kapcsolatok bővülése rácafoltt mindezen reményekre. Rövidtávon pedig a nagybirtok számára már az extenzív termelés és a pénzbeli javadalmazás irányába való elmozdulás esélyt jelentett a túlélésre. Ez azzal, hogy a termelési tényezők koncentrációjával járt, megghiúsította a reformkonzervatív közgazdászoknak és társadalomtudósoknak a „szociális létra megmászásához” fűzött illúzióit. A pénzbeli fizetést illetően a fiatal Max Weber azt is sérelmezte, hogy az értékben sokszor alatta maradt a korábbi naturálbérenek. (Weber a „proletarizálódás” jelének látta a pénzbeli bérezés elterjedését, ami életszínvonal csökkenésével is jár.)⁴⁴⁸

Ha 1914 előtt Poroszországban a nagybirtok „organikus” úton való lebontásának és a birtokos parasztság megerősítésének a legfőbb eszköze a telepítés volt, úgy Magyarországon ezt a célt a parcellázással érték el. A telepítések kapcsán – mint a nagybirtok parasztságot patronáló szerepkörét érintve – két fogalomról kell itt szólni: a „telepések gondozásáról” és a „maradványbirtokról” („*Restgut*”). Az előbbi lényegében a telepéseknek az új viszonyok közé való beilleszkedését, a gazdálkodás elindulását volt hivatott segíteni, amelyben nemcsak az állam, de a nagybirtok is szerepet vállalt. Ebbe beletartozott magának a telepnek („*Siedlung*”)

---

⁴⁴⁷ DÁNIEL Arnold: „Nagybirtok és mezőgazdasági termelés. Második és befejező közlemény.” *„Huszadik Század”*, 1908. július, 25-43. old.

⁴⁴⁸ WEBER, Max: „*Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland. (Preußische Provinzen Ost- und West-Preußen, Pommern, Posen, Schlesien, Brandenburg, Großherzogtümer Mecklenburg, Kreis Herzogtum Lauenburg), dargestellt auf Grund der von Verein für Sozialpolitik veranstalteten Erhebungen*”, Verlag von Duncker&Humblot, Leipzig, 1892, 891 old.

kialakítása, a házak felépítése, az élet beindítása ugyanúgy, mint idővel a termelési szaktanácsadás, értékesítési-, beszerzési és más szövetkezetek létrehozatala. A gazdálkodáshoz a mintát a „maradványbirtok” nyújtotta, amelyet általában – ahol a birtokot teljesen felparcellázták – a volt intézők vásárolták meg. Ezen a „maradványbirtokok” biztosították a „Landarbeiter” -ek foglalkoztatását is.

Az első világháború után a „forradalom felülről -országokban” a szűk körű agrárreformok következtében lényegében fennmaradt a nagybirtok. A kérdés megítéléséhez az előző évtizedekben sok tévképzet tapadt, ezek jórészt az ideológiák is táplálták. A korábbi évtizedek kevésbé tendenciózus munkái közül még Alexander Gerschenkron, az amerikai, de emigráns gyökerű gazdaságtörténész 1943-ban írt könyvét érdemes kiemelni. Gerschenkron a kelet-elbai nagybirtok megmaradásának okát a következő tényezőkben látta: 1. E tartományokban nem volt meg az az agrár-túlnépesedés, mint ami a kelet-európai országokat jellemezte. 2. Telepítési szempontból a nyugati területek parasztjai a maguk fejlettebb viszonyait nem szívesen cserélték el a Kelettel, úgymond „Mazóviával”. 3. A háború utáni éhínség sem kedvezett a földosztó hangulatnak. Az antanthatalmak ráadásul a fegyverszünet aláírásától egészen a békeszerződés megkötéséig még több mint egy évig fenntartották a blokádot. 4. A szociáldemokratákat nem igazán érdekelte az agrárkérdés⁴⁴⁹, elsősorban a munkásságra koncentráltak, ami azon kívül volt nem érdekelte őket. Ehhez társult a nagy üzemi méretek felsőbbrendűségéhez fűzött dogmatikus hit. 5. A bolsevikoktól való félelem arra készítette a jobboldali szociáldemokratákat, hogy kiegyezzen a porosz tábornokokkal.⁴⁵⁰

Ezen érvek közül csak az elsővel lehet maradéktalanul egyetérteni, a többi érv a későbbi kutatások fényében már felülvizsgálatra szorul. A telepítéseket illetően legyen egyelőre elég annyi, hogy volt azért, ha nem is túl jelentős, de egyfajta nyugat-keleti irányú mozgás. Helyi szinten pedig a weimari köztársaság első éveiben a szociális szempontú földjuttatásnak is viszonylag nagy szerepe volt.⁴⁵¹ Ami a szociáldemokráciát illeti, nem hagyható figyelmen kívül,

---

⁴⁴⁹ A francia szocialista párt – hogy meg különböztesse magát a német szociáldemokratáktól – 1894. évi nantes-i kongresszusán a kisüzem mellett tette le voksát, jelentősen inspirálva ezzel a balkáni baloldali pártokat. (LUKOVIĆ, Jovica: „Sozialismus als bäuerliche Zukunft. Ideologische Grundlagen des linken Agrarismus in Jugoslawien in der Zwischenkriegszeit” In: MÜLLER, Dietmar– HARRE, Angela (Eds.): „Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes”, Studien Verlag, Wien–Innsbruck–Bozen, 2011, 118. old.) Ennek hatására a német testvérpártnál is oldják az ortodox marxizmust, egyre több szó esik arról, hogy vissza kellene térni a „kanti gyökerekhez”.

⁴⁵⁰ GERSCHENKRON, Alexander: „Bread and Democracy in Germany”, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, 93-95. old.

⁴⁵¹ Ezzel kapcsolatban meg kell említeni a „baltikumi harmad” kérdését. Boyens szerint ez a jelszó a Baltikumból került át. Itt arról van szó, hogy a „Reich” -hoz átállt balti bárók felajánlották a német kormánynak, hogy birtokaik egyharmadán német katonákat telepítenek. Erről a kurlandi országgyűlés 1917-ben törvényt is hozott. A

hogy az SPD egyre inkább revizionista irányba ment el, aminek összefüggésében eltávolodott korábbi nagyüzem-párti álláspontjáról. Az 1927. évi kieli agrárprogramban pedig már kifejezetten a kisgazdaságok mellett tették le a voksot.

Ám, ami a legfontosabb – és itt Friedrich Wilhem Boyens-re kell hivatkozni⁴⁵² – a kelet-elbai nagybirtok főként a Kapp-puccsnak köszönhetően maradt fenn. Bár a kísérlet elbukott, ám azzal, hogy a régi elit megmutatta oroszlánkörmeit, a weimari politikusok nem mertek direkt módon hozzányúlni a nagybirtokhoz. Boyens szerint a puccs a „vidék” preventív célú lázadása volt a „várost” képviselő parlamentarizmus esetleges beavatkozása ellen. Ide azért több megjegyzés is kívánkozik. Egyrészt Boyens, mint a régi porosz iskola nyomdokain haladó szerző a parasztság szaporításának nemzetpolitikai okokból is a híve volt. Másrészt, ami a weimari politikusokat illeti, ők azzal, hogy kitértek a junkerekkel való konfrontáció elől, nem adták túlságosan tanújelét a nyílt demokratikus fejlődés iránti elkötelezettségüknek. Ezzel olyan lehetőséget szalasztottak el, amivel maguk mellé állíthatták volna a „*Landarbeiter*” -eket, ha ügyüket nyíltan felvállalták volna és tulajdonossá tették volna őket. A kelet-elbai agrártársadalomra ugyanis – amely, ha méretében kisebb is volt a kelet-európainál, de – ez a mezőgazdasági munkásréteg nyomta rá bélyegüket, míg a birtokos parasztság relatíve kisebb súlyt képviselt.

Miközben a weimari rendszer bár direkt módon nem nyúlt a nagybirtokokhoz, de – különösen Poroszországban regnáló szociáldemokraták – a nacionalistákkal egyetértve jelentősen ösztönözték a telepítések felpörgetését⁴⁵³, azaz a nagybirtok piaci eszközökkel való lebontását, amely törekvésnek a válság éveit követő nagyarányú földár-csökkenés is kedvezett. A szociális tartalmakat tekintve kedvező tendencia volt az is, hogy – az agrárutarkias törekvések fenntartása mellett – ennek egyre nagyobb arányban váltak haszonélvezőivé a „*Landarbeiter*” -ek, mint folyamatnak az első világháború előtti időszakban. Kerék Mihály szerint ebben az időben is fontos elvárás volt a saját tőke, de, mivel ez a háború utáni infláció folyamán megsemmisült, sok olyan ember is jelentkeztek telepesnek, akinek nem volt tőkájük.⁴⁵⁴ Viszont, mivel erre az időre a tőkeerős elemek kiestek, nem voltak

---

„baltikumi kezdeményezés” majd csak a Kapp-puccot követően került le a napirendről. (BOYENS, Friedrich Wilhelm: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung Erster Band*”, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin-Bonn, 1959, 254. old.)

⁴⁵² U. o. 253-254. old.

⁴⁵³ A weimari időkben szociáldemokrata kezdeményezésre megpróbálták a klasszikus, konzervatív kelet-elbai telepítéseknek alternatívát támasztani, ezt célozták az ún. elővárosi kistelepítések („*vorstädtische Kleinsiedlungen*”). (SCHOENBAUM, David: „*Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*”, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 186. old.)

⁴⁵⁴ KERÉK Mihály: „*A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886-1935-ig.*” A Magyar Út Kiadása, Budapest, 1935, 47. old.

„maradványbirtokok”, amelyek segíthették a telepések elindulását. Egy 1934-es földművelésügyi rendelet nyomán létesítenek majd újra „maradványbirtokokat.

Az „agrárország” Magyarország ugyanakkor háború utáni földbirtok-rendezésében bár felvállalta „földreform” kifejezést, de arányában itt is kevés föld került kiosztásra. Ennek ellenére itt a parcellázások, kisbérletek kiszélesítése révén a két háború között itt is nőtt a paraszti birtok súlya. Tekál László – szintén egy korabeli statisztikus – úgy látta, az, hogy egy-egy vidék mennyire esik bele parcellázásba, nagyban függ az alkalmosságától és a részleges konjunkturális viszonyoktól. Általában azon körzetekben fordultak elő gyakrabban, ahol nagy volt a népsűrűség, jó a közlekedés, vagy valamilyen okból, például rendkívüli eladósodottság folytán előtérbe került előtérbe az a terület.⁴⁵⁵ Az már Nagyatádi-féle földreform idején nyilvánvalóvá vált, hogy sok vidéken nemcsak a mezőgazdasági munkásoknak, hanem kisparasztságnak is érdeke a nagybirtok megőrzése. Noha, mint azt Kaposi Zoltán írja, a két háború közötti Magyarország egyes részein az arisztokrata nagybirtokosok helyzete annyira megrendült, hogy helyüket egyre inkább az intézményi földtulajdon vette át.⁴⁵⁶

A nagybirtok-ellenesség valószínűleg azzal is összefüggött, hogy a „nagybirtok” és a „nagyüzem” fogalma erősen keveredett a fejekben. Mint arra Tóth Tibor elhívja a figyelmet, közgazdasági értelemben a „nagybirtok” föld-, a „nagyüzem” pedig termelésbeli koncentrációt jelent.⁴⁵⁷ Magyarországon az új típusú nagyüzemnek – ahhoz, hogy a gazdasági és a szociális feladataira koncentrálhasson – mindenekelőtt meg kellett találnia az szerepkörének megfelelő helyét. Koós Zoltán, a korszak agrárügyekben is mértékadó bankszakembere már a Nagyatádi-féle földreform idején úgy vélte, hogy a különböző termelési ágaknak különböző üzemtípusok felelnek meg.⁴⁵⁸ A nagyüzemi formának szerinte alapvetően azokban az ágazatokban van tere, amelyek nagy tőkebefektetést igényelnek. Így a növénytermelés azon ágaiban, amelyekben az adott kultúrák gondos talajművelést igényelnek, mint például a gabonatermesztésben, a kapás- és az ipari növényeknél (pl. cukorrépa). Az állattenyésztésben pedig ott célszerű nagyüzemben termelni, ahol fontos az állategészségügy, a megfelelő takarmányozás, a szakképzett munkaerő, illetve ahol a hízalás van előtérben. A kisüzemi formát ezzel szemben ott célszerű előnyben részesíteni, ahol a belterjes munkán van a hangsúly. Tehát egyrészt a növénytermelés azon ágaiban, ahol egyébként nem lenne biztosítható a gondos talajművelés, másrészt a nagyobb

---

⁴⁵⁵ TEKÁL László: „A parcellázások legújabb eredményei”, *„Statisztikai Szemle”,* 1937. január, 13-18. old.

⁴⁵⁶ KAPOSI Zoltán: „A magyarországi nagybirtok-rendszer változásai (1700–1945)”, Somogy megye múltjából, Levéltári évkönyv 32., Különlényomat, Somogy megyei Levéltár, Kaposvár, 2001, 108. old.

⁴⁵⁷ TÓTH Tibor: „Ellentét vagy kölcsönösség. A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái”, Magvető Kiadó, Budapest, 1980, 76-92. old.

⁴⁵⁸ KOÓS Zoltán: „A földbirtokreform”, *Közgazdasági Szemle,* 1921. január–április. 368-388. old.

odafigyelést igénylő zöldség-, gyümölcsstermesztésben. Az állattenyésztésben pedig ott lehet szerepe a kisüzemnek, ahol nem szempont az állategészségügy, a megfelelő takarmány, a munkaerő. Ilyen például a tejtermelés, a tejtermékek előállítás, vagy a baromfitenyésztés, tojástermelés.

Tulajdonképpen a Koós-féle koncepciót gondolta tovább a harmincas években a népi táborhoz tartozó Adorján János. Mint tudjuk, földkérdésben ez a frakció vallotta a legradikálisabb nézeteket, ám egyik-másik személyiségben komoly reveláció ment végbe. E táborban tulajdonképpen két koncepció volt: az író Németh László által vallott parasztpolgári út és az újfajta nagyüzemi fejlődés talaján álló Kovács Imre-féle felfogás. Ez utóbbinak, ami lényegében már a hatvanas évek „magyar modelljét” vetítette előre, az igazi szellemi atyja azonban a Kovács környezetéhez tartozó Adorján János volt, aki 1939 és 1943 között több röpiratban is kifejtette álláspontját.⁴⁵⁹ A közgazdász Adorján a következőkből indult ki: 1. valamennyi földreformigény nem elégíthető ki. 2. a nagybirtok statisztikailag is igazoltan nagyobb termelésre képes, mint a kisbirtok. 3. a hazai termelés színvonala alacsonyabb a nyugati országokénál, és ez a háború előttihöz képest csökkent. 4. az alsóbb néprétegben hiányoznak a megfelelő szakismeretek.⁴⁶⁰

A paradigmaváltás már azért is szükséges volt, mivel az amerikai és a szovjet mezőgazdaságban beköszöntő „géporszakkal” és a részben ennek nyomán jelentkező gazdasági válsággal megdőlték a svájci Laurhoz és a régi német iskolához köthető addigi – a kisüzem felsőbbrendűségét való – dogmák. Az Adorján-féle javaslat arra a mechanizmusra alapoz, amely szerint a nagybirtok hozamban való többlete munkabéreként a kisüzemekbe áramlik, ahol ez más ágazatokban – azaz egy másik „termelési körben” – hasznosul. A fő törésvonal tehát valójában nem a nagy- és a kisüzem– vagyis a nagybirtok és az önálló parasztgazdaságok – között húzódik, hanem az ún. „külső- és „belső termelési körök” között. Az egyes tevékenységeket ennek megfelelően kell elkülöníteni egymástól, és hozzájuk rendelni a nekik megfelelő üzemtípust.⁴⁶¹ Ahhoz, hogy ez kibontakozhasson – és egyúttal mindenkinek meg legyen a lehetősége birtokosi hajlama kiéléséhez –, elsősorban arra kell törekedni, hogy

---

⁴⁵⁹ „A magyar föld korszerű problémái”, „A magyar kenyérkérdés”, „Megoldás-e a földreform”, „Mezőgazdaságunk hétéves terve”

⁴⁶⁰ ADORJÁN János: „Megoldás-e a földreform? (Birtokpolitikánk problémái.) Fejezet Adorján János „A magyar kenyérkérdés” c. sajtó alatt lévő tanulmányából.” Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest, 1939, 46 old.

⁴⁶¹ Tehát a „külső termelési kört”, azaz a rét-, szántóműveléshez tartozó feladatokat – korabeli szovjet és amerikai példák alapján építve a gépesítésben rejlő lehetőségekre – a nagyüzem kereteiben kell végezni. Míg a „belső termelési kört”, a kézimunka-igényes és feldolgozó jellegű tevékenységeket a kisüzem kereteiben kell koncentrálni. (ADORJÁN János: „Mezőgazdaságunk hétéves terve. (Vázlat)”, Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest, 1941, 12-37. old.)

minden családnak legyen kertes háza. Adorján szerint a Nagyatádi-féle földreform egyetlen sikeres eleme a házhely-akció volt. Ám mindez átvezet már az 1945. utáni időszakra.

Végül szóljunk a nagybirtokokra háruló szociális feladatokról. Scherer Péter Pál, a kor gazdasági szakírója ebben a vonatkozásban az olasz példát tartja követendőnek. Scherer abból indul ki, hogy az eddigi földreformok azt igazolták, hogy minél jobban csökkent a nagybirtokok állománya, annál jobban nőtt az agrárproletariátus. Ezért a földművelési kormányzat a magáévá tette a Gazdatisztek Országos Egyesületének a „szociális nagybirtok” meghatározására tett javaslatát, ami már közeledik az olasz nagybirtok-politikához. Utóbbi lényege: azok a nagybirtokok, amelyek több munkabért fizetnek, mint amennyi kisbérlet esetén várható lenne, „szociális birtokokká” vannak nyilvánítva, és a holdanként fizetett munkabár skálája szerint bizonyos kedvezményekben részesülnek. Az olaszoknál a rosszul kezelt nagybirtokokhoz sem nyúlnak hozzá, hanem állami kölcsönökkel igyekeznek azokat a „többtermelés” szolgálatába állítani.⁴⁶²

---

⁴⁶² SCHERER Péter Pál: *„A járható út. Agrárkérdések és feladatok a megnagyobbodott országban”*, Mérnökök Nyomdája, Bertalan Lajos-utca 13, Budapest, 1939, 16-17. old.

4.3. A mentalitástörténeti szint

E fejezetben arra a kérdésre keresem a választ, hogy melyek voltak azok azok tényezők, amelyek a közép-európai parasztság mindennapi alkalmazkodásának kereteit meghatározták? Itt persze figyelembe kell venni az „ipari állam” – „agrárállam” strukturális különbségeiből fakadó sajátosságokat is. Egyfelől (hosszú távon) az olyan tradicionális értékek által determinált tényezőket vizsgálom, mint amit a földrajzi környezet, a vallás, a szokásjog jelentettek. Másfelől – mivel a dolgozat fókuszában a nagybirtokos körzetek állnak – (közép- és rövidtávon) szükséges érinteni az olyan társadalmi „alapbetegséget” is, mint az elvándorlás és az egykézés. Azonban, mivel ezek olyan jelenségek, amelyek már átvezetnek a modern világhoz való alkalmazkodás kérdéséhez, nem lehet itt mellőzni a gazdasági konjunktúrákat és az állami gazdaságpolitikákat sem.

4.3.1. Tradicionalizmus, etatizmus, nacionalizmus

Tehát a kérdés az, hogy a parasztság – a helyi hatalmi viszonyoktól függetlenül – általában hogyan reagált az őt ért kihívásokra? Mennyire tudott és akart túllépni a „saját árnyékán”? Ebben a fejezetben a következő témákkal foglalkozom: a földrajzi környezet; az örökölt társadalmi minták (pl. családszerkezet); az „uralkodó” vallás hatása; a helyi és országos felsőség által táplált hiedelmek, pl. a „hazafias” szempontok érvényesítése a termelésben és a fogyasztásban; az okszerű gazdálkodás kérdése, valamint a helyi közéletben való részvétel.

A kelet-elbai természetföldrajzi adottságait illetően fontos hangsúlyozni, hogy ezen a szélességi övön a mezőgazdaságban a hozamok ingadozása – párosulva a szűkösebb termelési lehetőségekkel – akár súlyos ellátási nehézségekhez vezethetett.⁴⁶³ Ebből három dolog következett: egyrészt – és tekinthetjük ezt Braudel-féle földrajzi determinizmusnak is –, hogy a mostoha környezet mindenkor annyira behatárolta az agrárreformok lehetőségeit, hogy viszonylag kevés tér jutott a szociális szempontú struktúraváltásnak.⁴⁶⁴ Ezért a telepítések során arra törekedtek, hogy életerős parasztgazdaságokat alakítsanak ki, amelyeket olyanok kezébe

---

⁴⁶³ Érdeemes itt Hitlernek az 1936. évi bückebergi birodalmi parasztnapon („*Reichsbauerntag*”) mondott beszédére („*spricht zum deutschen Landvolk*”) hivatkozni. Ebben, amit a diktátor a természeti viszonyokat illetően mondott, ha igyekezett is eltúlozni a dolgot, de volt azért némi igazságtartalma. Szerinte, ha Németországban a termés csak 20%-kal csökken, az már katasztrófába sodorja a német népet („*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*”, Stettin, 1936. október – „*Gilbhart*” – 10-ei szám. 1. old.)

⁴⁶⁴ A korabeli gondolkodásban a síkvidék–hegyvidék dichotómiának is meg volt a maga társadalmi jelentősége. Prinz Gyula, 19. századi földrajztudósunk arra hívja fel a figyelmet, hogy míg síkvidéken élesebbek az osztálykülönbségek, addig a hegyes vidék jobban kedvez a politikai tagolódásnak. (HAJDÚ Zoltán: „*Magyarország közigazgatási földrajza*”, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2005, 64. old.)

adják, akiknek nem volt idegen a gazdálkodás: másod-, harmadszülött parasztfiúk, mezőgazdasági munkások, Kelet-Európából visszatelepült paraszti elemek. Másrészt termelési szerkezet vonatkozásában a nagy- és kisüzem közti munkamegosztásnak szűkebb lehetőségei voltak. Harmadrészt – ami talán a legfontosabb, hogy – ezen adottságok a törzsöröklést („*Anerbenrecht*”) helyezték előtérbe. Ez a szokás egyes tartományokban – főként az alpesi területeken és az egyházfejedelemségekben (Würzburg, Salzburg) – a kameralizmus idejére ment vissza, amikor az állam, a földesúr a „közjót” szem előtt tartva elrendelte ezt. Ám miért volt törzsöröklés azokon a területeken, ahol soha nem volt jobbágyság, mint például Schleswig-Holsteinban?

Tehát talán nem annyira faji sajátosságról volt szó, mint azt – korábban „*pro* és *contra*” láttatni szeretnék volna –, mint inkább a környezethez való alkalmazkodásról.⁴⁶⁵ Árkövy Richárd, a Német Történelmi Iskola liberálisabb vonulatához tartozó Lujo Brentano magyar követője szerint a törzsöröklés inkább ott lehet hasznos, ahol gabonatermesztés az uralkodó, míg az „egyenlő osztatú” öröklés inkább ott felel meg az adottságoknak, ahol kertészet van elterjedve. Mindesetre törzsöröklés viszonyai mellett is kialakulhat agrárproletariátus, hiszen ez a forma – azzal, hogy az örökösnek ki kell fizetni a fiatalabb testvéreket – nagyfokú eladósodással jár. Generációnként egyre nagyobb az adósság, míg nem az birtok uzsorások kezére jut.⁴⁶⁶ A törzsöröklésnek – különösen ott, ahol ezt telepítésekkel kötötték egybe – a vegyes nemzetiségű területeken volt azért olyan funkciója is volt, hogy a német parasztbirtok osztatlan módon való átadásával megakadályozza a „idegenek”, azaz a kelet-elbai területeken a lengyelek földhöz jutását. A poseni telepítés járadékirtokainál is a tulajdonossal szemben törvényben rögzített elvárás volt a törzsöröklés.

Magyarország mindennek az ellenpontját jelentette, amennyiben itt a kedvezőbb természeti környezet a maga agrártársadalmi kihatásaiban másfajta feltételeket determinált. A hosszabb vegetációs időből, a termelhető kultúrák szélesebb köréből adódóan az agrárátalakulásoknál – elvileg – nagyobb lehetőség volt a szociális szempont érvényesítésének. Ráadásul, mivel ezen a szélességi övön a kertészeti kultúrák (szőlő-, zöldség-,

---

⁴⁶⁵ Később a Darré-féle örökbirtok-törvény kapcsán, ahol kötelezővé tették a törzsöröklést, egyes szerzők „paraszti hitbizományokról” beszéltek. Ám a hitbizomány és a törzsöröklés között jelentős különbségek voltak. Így míg a hitbizományokat törvényileg szabályozták, addig a(z) – eredeti értelemben vett – törzsöröklés a szokásjogon alapult. A hitbizomány meghatározott öröklési rendet követett – ahol nem volt biztos, hogy a legidősebb veszi a birtokot –, míg az „*Anerbenrecht*”-nél mindig a legidősebbnek kedvezett. Végül bár a hitbizománynál egy fiú vette át a birtok vezetését, de nem feltétlenül kellett neki a többi örököst kifizetni – azok a birtok jövedelméből is részesedhetnek –, míg az „*Anerbenrecht*”-nél az új tulajdonosnak végkielégítést kell fizetnie a többi tulajdonosnak.

⁴⁶⁶ ÁRKÖVY Richárd: „*Az agrárpolitika alapvonalai*”, Athaneum Irodalmi és Nyomdai R. T. Kiadása, Budapest, 1902, 101-118. old. <http://mek.oszk.hu/13700/13721/13721.pdf> Letöltés: 2015.03.31. 15.46.

gyümölcsstermesztés) mindig is viszonylag jelentősebbek voltak, így nagyobb tere volt a nagyüzem–kisüzem közti termelésbeli kooperációnak. Nem meglepő, ha mindezekből adódóan a törzsöröklést kezdettől fogva a magyar lélek számára idegen jelenségnek tartották és nyitottak voltak a liberális jogfelfogásra. Az ennek talaján álló Magyarországon elfogadhatatlan volt az, hogy egyik gyermek a másikhoz képest hátrányt szenvedjen, így itt az „egyenlő osztályú” öröklés nyert polgárjogot. (Ebben persze az is közrejátszott, hogy itt az „agrárállami” viszonyok között nem volt fejlett ipar sem, ami a vidéki túlnépesedést felszívta volna.⁴⁶⁷)

A mentalitásnak fontos részét képezik a fogyasztási szokások is. Ezekhez a preindusztrializmus idején presztízs-, a nemzeti államok kialakulása idején nacionalista-hazafias-, a 20. század elejétől pedig egészségtudatos szempontok kötődtek.⁴⁶⁸ Alexander Gerschenkron szerint⁴⁶⁹ az „*ancien regime*” idején Franciaországban búzakenyérrel csak kiváltságos osztályok éltek, míg a rozskenyér évszázadokon át az egyszerű emberek tápláléka volt, Angliában ez az ipari forradalommal, Franciaországban a polgári forradalommal változott csak meg. A kenyérnek minden vallásban misztikus tartalma volt: az Isten és ember közötti misztikus kapcsolat szimbólumát jelentette. Európában a demokratizálódási folyamat együtt árt a búzakenyér-fogyasztással, de Németországban a demokratizálódásnak soha nem volt olyan forradalmi aspektusa, mint Franciaországban. Míg a francia forradalmi seregek búzakenyeret ettek, addig a német seregek később is rozskenyeret ettek. Később a szükségből mintegy erényt kovácsoltak azzal, hogy „hazafias alapon” – pontosabban földrajzi determinizmusból adódóan – a rozskenyér fogyasztását tartották kívánatosnak. Idehaza pedig – szintén az adottságokra apellálva – a C-vitaminnak Szentgyörgyi Albert általi felfedezése a harmincas-negyvenes években komoly érv volt a „Kert-Magyarország” megvalósítása mellett.⁴⁷⁰

A vallás hatását sem szabad alábecsülni, még egy olyan szekularizált országban, mint Németország. A protestáns–katolikus mentalitás különbségei már a családszerkezetben megjelentek.⁴⁷¹ Ám ennek gazdasági vonatkozásait a legalaposabban Max Weber elemezte ki,

---

⁴⁶⁷ Darré azzal utasítja el az „egyenlő osztályú” öröklést („*Realteilung*”) és az azzal érvel a törzsöröklés („*Anerbenrecht*”) mellett, hogy az előbbi csak arra jó, hogy egy paraszti népességet tönkre tegyenek. Mint ahogyan azt a britek is tették 1921 előtt az írekkel, amikor számukra az „egyenlő osztályú” öröklést rendelték el, miközben az ulsteri angol telepesek körében a törzsöröklés volt érvényben. (DARRÉ, Richard Walther Darré: „*Neuadel aus Blut und Boden*”, J. S. Lehmanns Verlag, München, 1930, 75-76. old.)

⁴⁶⁸ MADZSAR József: „*A táplálkozás reformja*”, „*Huszedik Század*”, 1911. november, 393-411. old.

⁴⁶⁹ GERSCHENKRON, Alexander: „*Bread and Democracy in Germany*”, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, 81. old.

⁴⁷⁰ SOMOGYI Imre: „*Kertmagyarország felé*”, Magyar Élet, Budapest, 1943, 33. old.

⁴⁷¹ Bár az angol puritanizmus a 17. századi protestantizmusnak egy szélsőségesebb ágát képviselte, de az általa a hitújítást követően kialakított új családmodell talán bizonyos fokig következtetni enged a korabeli német viszonyokra is. Gerhard Dorn van Rossum szerint az angol család a puritanizmussal szigorúan patriarkális lett, ahol a családtagok a családapának voltak alárendelve. Mivel az új hit azt hangsúlyozta, hogy az általános

hangsúlyozva előbbi felekezetek tagjainak nagyobb hajlandóságát a kockázatvállalásra.⁴⁷² A mezőgazdaságban pedig – mivel itt nem voltak egyházi nagybirtokok és így fontos volt a hozamok fokozása – a 18. századtól kezdve sok helyen a lelkészek váltak az agrárinnováció úttörőivé. A kelet-elbai tartományokban ennek instrumentális kereteit a pietizmus biztosította – a későbbi 19. századi megújulási hullámaival együtt.⁴⁷³ Ez a protestáns egyházakon belüli szellemi mozgalom vált egyesek szerint – Halle szellemi központtal – a 18. századi Poroszországban kvázi államegyházává. Később ugyancsak a protestáns lelkészek voltak azok, akik később – úgy Németországban, mint Magyarországon – a jobbágyfelszabadítás után az átalakuló parasztság állapotáról tájékoztatták a városi középosztályt, figyelmeztettek a bajokra.

A vallási kérdés a harmincas évek kelet-elbai telepítéseinek is jelen volt. Tanulságos, amit erről Erwin Topf, a telepítéseket a végsőkéig elvinni szándékozó Hans Schlange-Schöningen, a „Keleti Segély” birodalmi biztosának („*Reichskommissar für die Osthilfe*”) szócsövének számító újságíró ír könyvében.⁴⁷⁴ Topf kiemeli, hogy a telepítés kompetenciája kérdésében mindig is konfliktus állt fenn a Poroszország és a Birodalom, pontosabban a kolonizáció fő szerveit jelentő porosz mezőgazdasági minisztérium és a birodalmi munkaügyi minisztérium között. A hisztériákat csak fokozta, hogy az evangélikus Poroszországban a Centrum-politikusok domíniumának számító birodalmi munkaügyi minisztériumot mindig is egy „katolikus minisztériumnak” tekintették. Ezt a körülményt a junkerek úgy interpretálták, a telepítésekkel a katolicizmust akarják visszacsempészni a kelet-elbai területekre.

---

lelkészség minden hívő ember joga és a hivatalos egyházi tisztségek háttérbe szorultak, a család vált a vallási nevelés elsődleges terepévé. Az apa vezette családi imát, ami egyenrangúnak számított a gyülekezet istentiszteletével. Ráadásul a 17. század közepéig a férfiak mindenképpen előnyben voltak az asszonyokkal szemben írni-olvasni tudás tekintetében. A házasság szentségének hangsúlyozása nem járt együtt az asszony szerepének felértékelődésével. A másik oldalon csökkent a felmenő és oldalági rokonok (nagyszülők, nagybácsik, keresztszülők) jelentősége, a család innentől kezdve szigorúan csak szülőkből és gyerekekből állt. A rokonsági kapcsolatok meggyengülése – amelyeknek pedig a középkorban olyan nagy szerepük volt – felerősítette a mobilizációt. Angliában az új családmodell az államtól is ideológiai támaszra lelt: „Az állam, mint egy nagy család. A család, mint kis állam.” (ROSSUM, Gerhard Dorn von: „*Die Puritanische Familie*” In: REIF, Heinz [Hg.]: „*Die Familie in der Geschichte*”, Vandenhoeck&Rupprecht, Göttingen, 1982, 61-81. old.) Az életvitelt tekintve R. H. Tawney angol marxista történész szerint a puritanizmus jelentette azt az iskolát, amit az angol középosztály kijárt: már jóval a metodizmus előtt „metódust” emlegettek a mindennapok megszervezésével kapcsolatban. (TAWNEY, R. H.: „*Religion and Rise of Capitalism*”, Verso Books, Booklyn–New York, 2015. 211-226. old.)

⁴⁷² Matolcsy György egy könyvében az amerikai mentalitás kapcsán a protestánsoknak a katolikusoktól való tulajdon-felfogásbeli különbségeire utal. Eszerint, míg a katolikusoknál a tulajdon a felelősséggel jár és ennek betartását az államnak kell ellenőrizni, addig a protestáns felfogás szerint maga a tulajdon maga nem jár kötelezettséggel, de az egyénnek meg van a maga személyes felelőssége. (MATOLCSY György: „*Amerikai birodalom. A jövő forgatókönyvei*.” Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó Kft–Válasz Könyvkiadó., Budapest, 2004, 93-94. old.)

⁴⁷³ WALLMANN, Johannes: „*A pietizmus*”, REFORMÁTUS Kálvin Kiadó, Budapest, 2000

⁴⁷⁴ TOPF, Erwin: „*Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker*”, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50, 1933, 295 old.

Topf szerint 1930 volt az az év, amikor először kerültek nagy számban katolikus telepesek a kelet-elbai tartományokba. Ekkortól került jobban előtérbe a „csoportos telepítés” („*Gruppen-Siedlung*”) és ezen belül is jelentőségében megnőtt a „Nyugat-Keleti telepítés” („*West-Ost-Siedlung*”). Főleg a túlnépesedett nyugati katolikus területek voltak azok, amelyek ennek keretében rajokat bocsátottak ki az Elbától keletre eső területekre. Itt eredetileg két katolikus – és egyben paraszti – körzet volt: a kelet-poroszországi Ermland és Felső-Szilézia. Keleten a lengyelkérdés miatt sem örültek a katolikusoknak, mert a szóhasználatban a katolikus egyenlő volt a lengyelrel, és ez különösen Kelet-Pomerániában a Pomerellentől elválasztó nyelvhatárnál volt így. Schlange-Schöningének, hogy elkerüljék a telepítés diszkreditálását, nem győztek tiltakozni a rágalmak ellen, miszerint „katolikus diaszpórákat” akarnának létesíteni.

A „katolikus telepítés” vádját Topf szerint cáfolja az oroszországi német menekültek ügye is. 1930-ban, amikor a Szovjetunióban tetőpontjára hágott a kulákok elleni harc, 13 ezer német származású paraszt hagyta el az országot és kért bocsátást az anyaországba, közülük 6 ezer meg is érkezett Németországba. Telepítések szempontjából ezek az emberek jelentették volna a legjobb anyagot, hiszen egyrészt volt tapasztalatuk a primitív körülmények között való gazdálkodásban. Másrészt – ami a legfontosabb – zömmel mennonitákról volt szó. Ám ezeket az orosz-németeket, mint azt Topf írja, egyáltalán nem fogadtak úgy, mint ahogyan annak idején I. Frigyes Vilmos, aki a Salzburg környéki protestáns menekülteket Kelet-Poroszországban telepítette le. Sőt, hogy megszabaduljanak tőlük, többségüket hajóra rakták őket és elküldték őket a hittestvéreikhez Kanadába, Dél-Amerikába. Azt a néhány családot pedig, aki mégis maradt, Mecklenburgban Suckwitzban és Schossinban telepítették le, mivel Poroszország vonakodott őket befogadni.⁴⁷⁵

A katolikusoktól való félelem már csak azért is nagyon gyenge lábakon állt, mert erre az időre meggyengült a vallásosság. Érdekes ezzel kapcsolatban a Mecklenburgban lelkészként szolgáló Ernst Voss-nak a tanulmányát⁴⁷⁶ idézni, amelyben a szerző a tartomány napszámosainak („*Tagelöhner*”) pszichológiájáról írt. Voss ebben úgy látta, hogy a háború ezekben az emberekben is nagyon megingatta az Istenben vetett hitet, ha azt kérdezik: „*Hogyan engedhette meg Isten ezeket a szörnyűségeket?*” A lelkész-szerző szerint a templomba járás már csak azért sem nagyon jellemző a napszámosokra, mert vasárnap is dolgozniuk kell. Bár hitbéli

---

⁴⁷⁵ TOPF, Erwin: „*Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker*”, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50, 1933, 295 old.

⁴⁷⁶ VOß, Ernst: „*Zur Psychologie des mecklenburgischen Tagelöhners*” in „*Die Dorfkirche* 17, 1923/1924, 53-58 oldal

dolgokban úgy vélik, hogy „kell a vallás, „hiszen nem élhetünk úgy, mint az állatok”, de itt nem annyira Jézus-centrikus, mint inkább Isten-centrikus vallásosságról van szó. Ugyanakkor Voss felhívta rá a figyelmet, hogy a napszámos egy született farizeus, aki a prédikációt előszeretettel vonatkoztatja a másokra. Amiben őszintén hittek: a munkával Istent szolgálják, és Isten megjutalmazza a törekvőket.

Ha Németországban kelet-elbai agráriusok magatartását végig egyfajta – a „*Kulturkampf*” -tól fűtött – protestáns fundamentalizmus határozta meg, akkor magyar elvbarátaik már a 19. század végi egyházpolitikai küzdelmektől igyekeztek távol maradni és később is az „ökumenizmus” talaján álltak.⁴⁷⁷ Az első világháború után a katolikus többségű országban a protestantizmus hadállásai – a református kormányzónak is köszönhetően – azért már erősebbek voltak, mint a dualizmus idején. A harmincas években evangélikus egyházi emberek szívesen emlékeztettek rá, hogy (az ugyancsak ehhez a felekezethez tartozó) Gömbös Nemzeti Munkaterve éppúgy 95 pontot tartalmazott, mint Luther Márton wittenbergi cikkelyei. Ám az elvallástalanodás az itthoni protestáns egyházakra is rányomta bélyegét. Révész Imre későbbi református püspök 1930 februárjában Weis Istvánnak az akkori magyar társadalomról írt könyve kapcsán a keresztény egyházak felelősségét vizsgálta. Révész szerint a harmincas évek magyar társadalmá válságban volt, ami fokozódott az agrárválság következtében. Ám a legfőbb gond mégis az volt, hogy ez sajnos egyben a kereszténység válságát is jelentette. A triumfáló, a hatalomhoz illeszkedő egyház képe helyett az intenzív evangelizáció lenne a kívánatos. A történelmi egyházak felelőssége volt, hogy a szegényparasztság egy része szektákba menekült.⁴⁷⁸

Nézzük a parasztságnak, mint társadalmi tömbnek a modern világba való beilleszkedését. Ebből a szempontból tanulságos, amit a Sering-tanítvány Constantin von Dietze írt az 1906-os oroszországi Sztolipin nevéhez köthető agrárreformról.⁴⁷⁹ Ennek, a Dietze szerint a német szociálreformer nyomonvonalon haladó átalakulásnak a célja egy konzervatív, tulajdontisztelő vidéki népesség megteremtése volt, ahol egy valódi, az állam szempontjából hasznos tulajdonosi középosztállyal („*Besitzbürgertum*”) akarták ellensúlyozni a messianisztikus-forradalmár hajlamú „*intelligentsia*” -t. Ez a reform ugyanakkor a nagycsaládi

---

⁴⁷⁷ Az agrárius vezérkar is felekezeti vegyes összetételű volt: a hithű katolikus Károlyi Sándor legközelebbi munkatársainak körébe a református vallású Bernát István, György Endre, Hajós József, valamint az izraelita Pólya Jakab tartozott bele. (VÁRI András: „*A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894*”, „*Századok*”, 2008, 655. old.)

⁴⁷⁸ GERGELY Jenő: „*Egyházak és népi mozgalom*” in SIPOS Levente–TÓTH Péter Pál: „*A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*”, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 386. old.

⁴⁷⁹ DIETZE, Constantin: „*Stolypinsche Agrarreform und Feldgemeinschaft*”, Teubner, Breslau, 1920, 44-63. old.

szerkezetűtől a kiscsaládi forma felé való elmozdulást célozta, hiszen a hagyományos nagycsaládi formában éppen csak annyit termeltek, amennyit elfogyasztottak, és így nem képződött az értékesítéshez felesleg, a városok ellátásához szükséges felhozatal. A cseréhez viszont, a Német Történelmi Iskola tanításai alapján – Dietze itt Karl Bücherre hivatkozik – úgy látták, hogy igazi tulajdon kell. Fontos volt a munkaerőnek az ipar számára való felszabadítása is, hiszen a parasztságra addig külön törvények vonatkoztak. A mezőgazdaságban el kellett indulni azon az úton, hogy nőjenek termésátlagok, ezáltal pedig nőjön a parasztság teherbíró-képessége.

Ha Oroszországban az évszázados történelmi elmaradottságot kellett leküzdeni, akkor Közép-Európában inkább a jobbágyi múlt volt a visszahúzó erő. A függőségi kötelékek felszámolását követően a kelet-elbai tartományokban az agrártársadalom gerincét a „*Landarbeiter*” -ek tették ki, Magyarországon pedig a kis- és törpebirtokosok váltak meghatározóvá. Ám ezeknek a társadalmi csoportoknak a polgári világba való beintegrálódása még az első világháborút követően is vetett fel problémákat. Ez jól kiderül Ernst Voss-nak a már hivatkozott cikkéből is,⁴⁸⁰ ami azért is érdekes, mert míg a gyári munkás, a paraszt gondolkozásáról, mentalitásáról több beszámoló született, annál kevesebb a kelet-elbai napszámosokéről. Voss szerint ez a napszámos tulajdonképpen a jobbágy utóda, hiszen Mecklenburgban csak 1820-ban szüntették meg a jobbágyságot. A „*Landarbeiter*” -eknek arról a rétegről van itt szó, amelynek nem volt saját földje, de rendelkezett lakással, ami földesúr tulajdonát képezte. A lakáshoz rendszerint 1600 m² kert tartozott, valamint tehén-, disznó-, libatartási jog. A napszámos gyerekeinek ingyenes volt az iskola, és az uraság már a betegbiztosítás kiterjesztése előtt gondoskodott számára orvosról, gyógyszerről, ha erre volt szükség. Ami a munkaviszonyok illeti, a napszámosnak nyáron sokat kellett dolgoznia, akár napi 11 órát is, viszont télen kevés volt a munka. Voss úgy látta, hogy az itteni napszámos nagyon szorgalmas, teljes erőbevetéssel munkálkodik az uráért. Büszke rá, ha jó termésre van kilátás, jól bánik az állatokkal. Az itteni napszámosnak kötelessége volt a nagybirtokon dolgozni, máshol nem is vállalhatott munkát.

Mentalitását tekintve a mecklenburgi napszámos „egy nagy gyerek”, egy lelkésznek nem is kell sokat törnie a fejét azon, hogy adott esetben hogyan tud ezeknek az emberek kedvére tenni. Ahogyan a gyerek is minden szabadságvágya ellenére autoritást akar maga felett, úgy a napszámos szerint is, hogy az úr legyen szigorú és távolságtartó. A napszámos, ha lázadt is, ő

---

⁴⁸⁰ VOß, Ernst: „Zur Psychologie des mecklenburgischen Tagelöhners” in „Die Dorfkirche” 17, 1923/1924, 53-58 old.

húzta a rövidebbet. Ha pedig fel akarta venni a kesztyűt, a gyengébbek fegyvereihez kellett nyúlnia, például a hazugsághoz. Voss szerint erős bizalmatlanság jellemezte, még abban az esetben is, ha csak a nyíltság segített. Ez különösen pénz dolgában volt így, mert félt, hogy megrövidítik. A napszámos úgy vélte, hogy minden munkát meg kell fizetni, de igazán csak a testi munkát értékelte, mivel ahhoz, hogy felfogja a szellemi munka jelentőségét, alacsony volt az iskolázottsága. Mások véleményére sokat adott: „Mit szólnak ehhez az emberek?” Ez is mutatja, hogy mennyire befolyásolható volt, mennyire szeretett mások után menni.

Mi volt a helyzet a kor magyar kispapjaival? Erre vonatkozólag folyamodjunk egy a „*Husadik Században*” is publikáló dúsgazdag délvidéki földbirtokos, Farkas Geiza leírásához⁴⁸¹. Farkas úgy látja, hogy az új gazdák első kellemetlen meglepetése közé tartozott, hogy megszűntek ugyan a földesúri járandóságok, de a helyükbe lépett adók is elég nagyok voltak. A munkálkodás kényszerét a paraszt nem érezte olyan nyomasztónak, mint a városi munkás, nagyon szerény volt az igények kielégítése is. A paraszt társadalmi helyzetét tekintve a kispap nem volt szolgája senkinek, ebben fölényben állt a bérmunkásoknak. Jogokkal is rendelkezett, ilyen volt például a képviselőválasztási jog, emiatt választások idején a kabátos emberek is udvariasabban szoktak érintkezni a kispapjával. Továbbá beleszóllhatott a község közügyeinek dolgába, ahol élt. Az osztálygyűlés – különösen a teljes vagyontalan embereknél – elsősorban a hivatalbéli ember iránt irányult, a szomszédos nagybirtokosban azonban, kivált, ha az szólni is tudott a nyelvén, olyan „főparaszt” -félét látott. A papokhoz való viszonyát illetően, míg közügyekben hallgatott szavára, addig a magánéletben kicsúfolta őket. A kegyelemdőfést a kispap konzervatív lelkületének rendszerint az adta meg, hogy rászoktatták, hogy ne meggyőződése szerint, hanem – vesztegetés és hatósági fenyegetés hatására – „kommandóra” szavazzon.

Az okszerű gazdálkodás tekintetében sem jobb a helyzet, mint a közügyek területén, mert a mezőgazdaság sokáig tipikusan annak a területnek számított, ahol igen szkeptikusak voltak a szakértelem iránt, a tapasztalatnak fenntartva az elsőbbséget. Német történészek gyakran idézik Nagy Frigyes porosz királynak azt a mondását, miszerint „*a gazdálkodást a parasztoktól és nem a professzoroktól kell megtanulni*”.⁴⁸² A másik oldalon a 19. századi találmányok elsődlegesen az ipar igényeit voltak hivatva kielégíteni. Peter Drucker, harmincas évekbeli osztrák-német emigráns szerző szerint is az ipari forradalom a mezőgazdaságot csak

---

⁴⁸¹ FARKAS Geiza: „*A kispap. Társadalomgazdasági tanulmány*”, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság Nyomása, Budapest, 1912, 104 old.

⁴⁸² MADARÁSZ Aladár: „*Kameralizmus, történeti iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből.*” *Közgazdasági Szemle* XLIX. Évf., 2002. október, 838-857. old.

felületesen hatotta át. A mezőgazdaság helyzete az 1815 előtti kézművesiparához hasonló. Drucker úgy látja, hogy az ágazatot csupán „mechanizálták”, de nem „iparosították”. Mindössze csak költségtakarékos, gépesített eljárások bevezetéséről volt szó, de nem komplex módon folytatott olcsó tömegtermelésre való áttérésről. Ugyanakkor Drucker szerint kétségtelen, hogy a mezőgazdaság „indusztrializálása” a paraszti népesség szabadságának elvesztésével járhat, ami ellen a kormányok küzdenek is.⁴⁸³

Az első világháború előtti évtizedekhez képest mindenestre az agrártársadalom mind Németországban, mind Magyarországon jelentősen átalakult. A kelet-elbai tartományokban erre az időre már sok „*Landarbeiter*” elvándorolt, azok közül pedig akik maradtak, sokan lettek kétlakiak, amennyiben az iparban is rendelkeztek munkahellyel. A válság idején visszatérő, iparban munkanélkülivé vált – gyakran szakképzett – elemek sok esetben már idegenül mozogtak ezen a terepen. Magyarországon Gunst Péter szerint az új körülmények között a legfontosabb változást a mezőgazdasági munkások, kubikusok, napszámosok számának lecsökkenése jelentette. Miközben a birtokos parasztság súlya összezsugorodott, „*lélekszáma elveszett a félig vagy teljesen nincstelen parasztok tömegeiben*”. Akiknek a száma nőtt, azok a törpebirtokosok voltak, és a válság pedig még inkább megnövelte ezt a réteget.⁴⁸⁴

Tanulságos az a kép is, amit a 1920-as évek elejének Németországról és Magyarországról az amerikai mezőgazdasági minisztérium („*United States Department of Agriculture*”) – fokozódó gabonakivitele időszakában – megrajzolt. Az egyik ország itt nyilván, mint célpiac, a másik pedig, mint versenytárs volt érdekes az amerikaiak számára. Louis G. Michael, a minisztérium elemzője a következőt írja Németországról: jó példája azoknak az országoknak, amelyekben a természeti adottságok nem igazán kedveznek a mezőgazdasági termelésnek, ám ennek ellenére az agrárágazat az első világháború előtt látványos módon fejlődött. Az adottságok főként rozstermelésre alkalmasak, amit takarmányozásra is felhasználtak, valamint a burgonyatermesztés és a sertéstartás súlya meghatározó még. Bár a háború következtében a termelés igencsak lecsökkent, de ha az ipar visszatér a normális kerékvágásba, biztos nőni fog a kereslet az élelmiszerek iránt. A mezőgazdaság helyzetét kedvezőtlenül befolyásolta Posen elcsatolása, amely e szempontból egy élenjáró területnek számított. Az első világháború előtthöz képest csökkent a német agrárélexport, de jelentősen visszaesett a Németország élelmiszerekből való önellátása is. A háború után az akkori kaotikus

---

⁴⁸³ DRUCKER, Peter F.: „*The End of Economic Man. A Study of the New Totalitarianism*”. William Heinemann Ltd., London–Toronto, 1939, 70. old.

⁴⁸⁴ GUNST Péter: „*A magyar agrártársadalom 1919–1945 között*” in GUNST Péter szerk.: „*A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig*”, Napvilág Kiadó, Budapest, 1998, 233-248. old.

viszonyok hatására nőtt cserekereskedelem, a parasztek inkább az állatállományukat növelték, mint a földet művelték, a háború alatt lecsökkent munkagépek, igásállatok állománya. A német mezőgazdaság termelékenységének növelésének útjai: fokozott műtrágya-használat, állatállomány fejlesztése importált takarmányokon, a menedzsment tudományos módszereinek bevezetése, munkatakarékos módszerek, gépesítés.⁴⁸⁵

Hogyan látja Louis G. Michael a magyarokat?⁴⁸⁶ Németországgal ellentétben itt egy olyan országról van szó, amit jó adottságok jellemeznek, a gabonaprofil a búzatermelés irányába ment el⁴⁸⁷, ami most is az Alföldre koncentrálódik. Az első világháború előtt Minneapolis mellett Budapest volt a világ egyik fő malomipari központja, a Vaskapu megnyitását követően a román és a szerb búzát is itt dolgozták fel. A háború előttihez képest való legfontosabb változásokat a korábbi közös vámterület megszűnése és a nemzeti terület jelentősen lecsökkenése generálta. Ami a magyar nemzeti karaktert illeti, a magyar paraszt szorgalmas, intelligens, de cseh társától eltérően nem annyira piacorientált. Ázsiai vérénél fogva képes a nyugati civilizációs vívmányok gyors adaptálására, bár mezőgazdasági technika tekintetében meghaladja déli és keleti szomszédjait, de elmarad a cseh és német paraszttól. Többet dolgozik, mint az előbbieket – kevesebb az ünnep –, magasabbak a termésátlagok is. Az országon belüli migráció csekély, mindenki abban a faluban él, ahol ősei megtelepedtek, azokat a földeket műveli. Az agrár-túlnépesedés következtében a nagybirtoknak nem volt lehetősége a modern technológia bevezetésére, mert rá volt kényszerítve a szegények foglalkoztatására. A nagybirtok és paraszti birtok búzája között minőségi különbségek vannak, amihez hozzájönnek az erősen ingadozó termésátlagok is. Ám, míg a paraszti táplálkozás alapja Ausztriában, Csehországban, Németország és Lengyelországban a rozskenyér, addig Magyarországon ezt a szerepet a búzakenyér tölti be.

---

⁴⁸⁵ MICHAEL, Louis G.: „*Agricultural Survey of Europe: Germany*”, Technical Bulletin No. 1399, May 1926, Bureau of Agricultural Economics, United States Department of Agriculture, Washington D.C. 112 old. <https://archive.org/details/agriculturalsurv1399mich> Letöltés: 2015. 07. 02. 12.00.

⁴⁸⁶ MICHAEL, Louis G.: „*Agricultural Survey of Europe: Hungary*”, Technical Bulletin No. 160, January 1930, Bureau of Agricultural Economics, United States Department of Agriculture, Washington D.C. 43 old. <http://naldc.nal.usda.gov/naldc/download.xhtml?id=CAT86200154&content=PDF> Letöltés: 2015. 06. 29. 11. 07.

⁴⁸⁷ Itt azért olyan búzanemesítők neveit kell kiemelni, mint Baross László, Cserhádi Sándor, Grábner Emil, Hankóczy Jenő, Kosutány Tamás és Mokry Sámuel. (FÜR Lajos–PINTÉR János szerk.: „*Magyar agrártörténeti életrajzok II. kötet*”, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1987, I. kötet, 121-125, 339-344., 659-662., 741-745. old., II. kötet. 237-241., 559-563. old.)

4.3.2. Társadalmi „alapbetegségek”: elvándorlás és egykézés

E fejezetben azt elemzem ki, hogy mennyire volt oka a nagybirtok az olyan „modern” jelenségeknek, mint az elvándorlás és az egykézés? A vidéki elvándorlás kapcsán érintem azokat a nézeteket, amik abban az időben az exodus politikai és gazdasági hatásaival foglalkoztak. Szólok annak gyógyszeréről, a Christaller-féle térrendezésről is. A magyarországi egykézésnél kapcsán pedig érintem annak vallási vonatkozásait is

Az elvándorlás és az egykézés már csak azért is sokkolta a 20. század elejének Közép-Európájában a hazafias közvéleményt, mert akkor még friss volt a nemzetállamiság élménye. (Az olaszokat is leginkább az frusztrálta a 19. század végi nagyarányú amerikai kivándorlásban, hogy az a *risorgimento*” -t követően zajlott le.) E jelenségek azonban Európa nyugati és keleti felét más-más mértékben érintették. Ha a Nyugat „ipari államaiban” inkább az elvándorlás, akkor a Kelet „agrárállamaiban” főként az egykézés adott okot aggodalomra. David Mitraný, a földreformok két háború közötti román történésze ezt úgy fogalmazta meg, hogy az agrárprobléma Nyugaton alapvetően föld-, Keleten pedig parasztkérdést jelentett.⁴⁸⁸

A nyugati országok esetében a vidéki népesség elvándorlása már az 1910–1920-as években olyan embereket készítetett könyvírásra, mint a később a francia miniszterelnöki székiig emelkedő Jules Méline-t, illetve a majdan az osztrák államelnöki méltóságot betöltő Michael Hainisch-t. Méline könyvének címe („*Retour à la terre*” – „*Vissza a földhöz*”) sokak számára lett jelszó a korban. Hainisch az 1920-as években úgy látta⁴⁸⁹, hogy egy vidéki népesség minél inkább hajlamosabb racionálisabb döntésekre, annál inkább kész „lábával szavazni”. (Kelet-Európában Hainisch szerint nem ez a jellemző, amit az is mutat, hogy ott az Amerikában keresett pénzüket földbe fektetik.) Az elvándorlás fő oka tehát az ipari és mezőgazdasági bérek közti széles ollóban rejlik, amihez meg hozzájön még az iparinál hosszabb munkaidő, valamint a rosszabb munkakörülmények. Ráadásul a mezőgazdaság intenzívvé válásával (a szántók kiterjesztésével) a nyári-téli munkák súlypontja eltolódott. A parasztgazdaságok cselédségének „kényszercölíbatusa” is ösztönzi az elvándorlást. (Hainisch szerint hasonló rendszer kellene, mint amilyen a veszfáliai „*Heuerlinge*” -é, ahol van a lehetőség családalapításra. A nagybirtokokon egyébként is jobbak erre az esélyek.) A vidéki élet egyhangúsága, amely a modern élet csábításainak (pl. mozi) kinyílásával egyre inkább kidomborodott, szintén fontos tényező volt ebben. Gustav Cassel a svéd, de a német nyelvű közgazdasági irodalomra is nagy

---

⁴⁸⁸ MITRANY, David: „*Land and Peasant in Rumania. The War with the Agrarian Reform (1917–21)*.” Greenwood Press, New York, 1968, 460. oldal

⁴⁸⁹ HAINISCH, Michael: „*Die Landflucht: ihr Wesen und ihre Bekämpfung im Rahmen einer Agrarreform*”, Published Gustav Fischer, Jena, 1924, 371. oldal

hatást gyakorló teoretikus megfigyelése szerint a vidéki elvándorlás során rendszerint először a vidéken élő iparosok kerekedtek fel, majd őket követték a „*Landarbeiter*” -ek, végül a parasztgazdák.⁴⁹⁰ Max Weber arra is felhívja a figyelmet, hogy éppen a legtörekvők, legintelligensebb elemek távoznak vidékről.⁴⁹¹ Egy háború utáni konzervatív brit szerző pedig az elvándorlást egyenesen az Engel-törvénnyel hozta kapcsolatba: mivel a mezőgazdasági termékek az ipari javakkal ellentétben nem halmozhatók a végtelenségig – „az embernek csak egy gyomra van” –, így egy idő után szükségszerű, hogy a mezőgazdasági lakosság aránya a növekvő népességen belül csökkenjen.⁴⁹²

Németországban a nagyarányú elvándorlás, széles vidékek kiürülése („*Leutenot*”) – a lengyelkérdésen túl – már csak azért is aggasztotta a korabeli elitet, mert tartottak annak kiszámítatlan belpolitikai következményeitől. Mivel ugyanis a vidékről távozók a nagyvárosokban jellemzően a nemzetközileg beágyazott szociáldemokrácia révén illeszkedtek be a modern társadalomba, az elitek a bismarcki egyesítés mű mintegy belülről látták veszélyben forogni. Hohenlohe-Schillingfürst kancellár azt mondta, hogy ha ez így folytatódik, Németországból vagy köztársaság lesz, vagy árnyékmonarchia, mint Anglia.⁴⁹³ Ezért – mondta Heinrich Sohnrey, a korszak egyik jelentős „*völkisch*” ideológusa – a „*Landflucht*” során a vidékről távozóknak keresztmetszetben egy bizonyos átlagot kell nyújtaniuk: ugyanis, ha a nép java távozik, az jó a városnak jó, de rossz a vidéknek. Ha pedig a „selejt” távozik, az a városlakók minőségét rontja le, ami szintén nem jó.⁴⁹⁴

Ráadásul az elvándorlás leginkább a kelet-elbai tartományokat sújtotta, ami felidézte annak veszélyét, hogy ezáltal az egész ország biztonsága megrendül. Mint azt Hans Raupach, hatvanas évekbeli társadalomtörténész írja⁴⁹⁵: míg Nagy-Britanniában és Franciaországban a Skóciából, illetve Auvergne-ből való elvándorlás – és azzal járó teljesítménycsökkenés – sem ott helyben sem országosan nem váltott ki különösebb társadalmi megrázkódtatást, addig Németországban „*Ostelbien*” -t illetően már voltak ilyen félelmek. Raupach szerint az előbbi

---

⁴⁹⁰ CASSEL, Gustav: „*Theoretische Sozialökonomie, 4., verb. und wesentlich erweiterte Auflage*”, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, pp. 500–508.

⁴⁹¹ FIEDERLEIN, Friedrich Martin: „*Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher*”. Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians - Universität zu Würzburg, Würzburg, 1966, 402. old.

⁴⁹² DAMPIER-WHETHAM, Sir William Cecil: „*Politics and the Land*”, Cambridge University Press, Cambridge, 1926, 226 oldal

⁴⁹³ STÖCKER, Georg: „*Agrarideologie und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich*”, V&R Unipress GmbH., Göttingen, 2011, 84 old.

⁴⁹⁴ BERGMANN, Klaus: „*Agrarromantik und Grosstadtfeindlichkeit*”, Hain Verlag, Meisenheim am Glan, 1970.

⁴⁹⁵ RAUPACH, Hans: „*Der interregionale Wohlfahrtsausgleich als Problem der Politik des Deutschen Reiches*” In: CONZE, Werner–RAUPACH, Hans (Hrs.): „*Die Staats- und Wirtschaftskrise des Deutschen Reichs 1929/1933*”, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1967, 17. old.

két országban vagy az erőforrások eloszlása, vagy a klíma annyira kiegyenlített, hogy azokban a munkaerő elvándorlása – és beilleszkedése a nemzeti munkamegosztás rendszerébe – helyben kompenzálható a gazdasági szerkezet megfelelő átalakításával. Ennél fogva ezekben az országokban soha nem volt szükség idegen munkaerő bevonására, hogy aztán ennek következtében a nemzetpolitikai szempontok kerüljenek előtérbe.

A gazdasági összefüggéseket illetően Gustav Cassel, a svéd iskola vezéralakja az 1920-as években még úgy látta, hogy a „*Landflucht*” inkább a konjunktúrák időszakára volt jellemző – ahol a vidéki népesség jelenti az iparosítás tartalékseregét, hiszen a termelés intenzifikálása nagyobb igényt támaszt a munkaerő iránt –, míg dekonjunktúrák időszakában újra egyfajta „felgyülemlés” megy végbe.⁴⁹⁶ Ám, az 1929-es válsággal ez is megváltozott: míg korábban az ipari válságok nem jártak együtt agrárkrízissel – és a gabonaválság is maga idejében csak ezen termékek vonatkozásán érezte hatását –, addig 1929–1933-ben az agrárválság és az ipari válság már kéz a kézben járt. Ebben az időben az ipari munkanélküliek számára a falu, a mezőgazdaság már nem jelentett többé menekülési utat. (Az olyan „agrárállamban”, mint Magyarországon ráadásul a válság agrárkomponense elhúzódóbb is volt is.) Hiszen abból adódóan, hogy mindegyik termék ára esik, az agrárolló jobban kinyílik, a vidékre való visszaáramlás csak időleges lehetett. A hagyományos önellátás szerepe is lecsökkent, nőtt különbség a falusi és városi életszínvonal között. Miközben a képzési szint emelkedésével immár egyre kevésbé elégedtek meg az egyszerűbb állásokkal, sőt megjelent az értelmiségi munkanélküliség.⁴⁹⁷

Még ha a keleti „agrárországokban” az elvándorláshoz hasonló társadalmi problémát az egykézés jelentette is, nem árt azért emlékeztetni, hogy nemzetközi viszonylatban, ebben az időben Franciaország példájával riogattak. Konzervatívabb szerzők ezt szívesen eredeztették a „*Code Civil*” bevezetésétől. (A három legjelentősebb egykéző terület a következő volt: Provence, Garonne-vidék és Délnyugat-Franciaország.)⁴⁹⁸ A franciákat egyébként a vidéki exodus és az egykézés egyszerre sújtotta. A 1870-es évek párizsi lakosságának 70%-a vidéken született.⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁶ CASSEL, Gustav: „*Theoretische Sozialökonomie, 4. und wesentlich erweiterte Auflage*”, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1927, 500-508. old.

⁴⁹⁷ Cassel e művében úgy látja, hogy a 19. században Nyugat-Európában a populáció 19. századi növekedése együtt járt a mezőgazdasági népesség csökkenésével, míg az Oroszországban és a Balkánon bekövetkezett népességszám-emelkedést éppen, hogy az agrárnépesség további bővülése idézte elő. (U. o.) A szerző megjegyzése: Magyarország ebből a szempontból köztes helyet foglal el, amennyiben inkább annak stagnálásáról beszélhetünk.

⁴⁹⁸ HÉVEY László: „*Ahol nincs nagybirtok. A föld és a falu demológiai és gazdasági kérdései Franciaországban*”, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1939, 15-16. old.

⁴⁹⁹ MOULIN, Annie: „*Peasants and Society in France since 1789*”, Cambridge University Press, New York–Cambridge, 1991, 66. old.

Az egyke jelenségére először Fülep Lajos zengővárkonyi lelkész hívta a fel a figyelmet a „Nyugat” hasábjain írt cikkeivel. Fülepnek a végkipusztulás szélén álló dunántúli fajmagyarság megmentésére – egyelőre csak irodalmi téren – indított mozgalmát annak fényében kell megítélni, hogy az egykezés a 19. század végén és 20. század elején a nagyarányú amerikai kivándorlással párosult. Magyarországon az egykezést szintén az „egyenlő osztatú” öröklés következményének látták, különösen ott, ahol a nagybirtok dominanciája miatt szűk volt a határ. (A jobbágyfelszabadítással ugyanis a parasztok végleg kiszorultak a korábban közös tulajdonnak tekintett erdők, legelők használatából.) A Dunántúlon az Ormánság, a Sárköz, a Dráva mente jelentették főbb területeit. Az Ormánság, mint talán ebből a szempontból a legnagyobb publicitást kapott régió, Kiss Géza kákicsi lelkész egyke kutatásainak köszönhetően került bele köztudatba. Kiss érdeme volt, hogy rámutatott az egykezés történeti gyökereire.⁵⁰⁰ Az egykezés lelki hatásait tekintve a népi írók, Kovács Imre⁵⁰¹, Fülep Lajos az írják, hogy az egykezés a matriarchátust, az asszonyuralmat implikálja. Az egykezésnek azért jó oldala is volt, hiszen – a kor technikai lehetőségeit figyelembe véve – helyi szinten ezáltal lehetőség nyílt a kisbérlet kiterjesztésére.

Az egykezés konjunkturális hátterét pedig az adott vidékeken a következő tényezők határozták meg. A 19. század második felének prosperálása időszakában a nép elért megszokott egy bizonyos életszínvonalat, amit olyan körülmények között is tartani akartak, amikor fordult a helyzet, és tartós áreséssel kellett számolni a gabonapiacon. Ilyen helyzetben a megszokott életszínvonal csak egykezés útján volt elérhető. Erre jó példa a Sárköz, ahol a folyamszabályozásoknak köszönhetően jelentősen megnőtt a terület és a későbbi gabonakonjunktúra olyannyira kifizetődővé tette a termelést, hogy egyre inkább nagylábon éltek. Ám ez a helyzet később a válságokkal megváltozott, és a családok, ha tartani akarták az elért életrívójukat, akkor csökkenniük kellett a létszámukat. Tehát válságok idején általában jobban megnőtt a mezőgazdasági lakosságnak az egykezésre való hajlandósága. Ez azért egy súlyosabb probléma, mint a németországi „Landflucht”, mert ott a csökkenő vidéki lakosság a másik oldalon mindenképpen növekvő városi népességet jelentett. Míg a Magyarországon a „vegytiszta” egykezés – megengedve, hogy itt is tapasztalható volt a vidékről való elvándorlás – nemzeti szinten is a lakosság csökkenéséhez vezetett.

---

⁵⁰⁰ SZILÁDY Zoltán: „Az elsüllyedt falu”, „Protestáns Szemle”, 1937. Negyvenhatodik évfolyam. I–XII. füzet. 2298-230. old.

⁵⁰¹ „...Vőrendszerrel védekeznek a kihalás ellen. Idegen községből jönnek vőlegények a faluba, a helybeli legényemberek nem nőülnek. Az egyke, az egy gyerek is idejét múlta. Most már egy sem kell.....” (KOVÁCS Imre: „Egy elsüllyedt dunántúli falu. A legújabb egyke kutatás az Ormánságban” in *A parasztéletforma csődje*”, Bolyai Akadémia, Püski Kiadó, Budapest, 1940, 51. old.)

Az egykezés problémakörének fontos komponense volt a vallási konnotáció is, amennyiben azt a korabeli közvélemény szívesen kapcsolta a reformátusokhoz, illetve az olyan, általuk dominált dunántúli vidékekhez, mint a Sárköz, az Ormánság, az Őrség és a Belső-Somogy. Pezenhoffer Antal a militáns katolicizmus képviselője⁵⁰² úgy látta, hogy ahol a nép hazai viszonyok között protestantizmusra tért, ott még a saját faluját sem tudta benépesíteni, ellenben az, amely megmaradt katolikusnak, nem fért el saját falujában. (Pezenhoffer szerint alig van tiszta protestáns falu, még a leginkább református településen is 10-15% a katolikusok aránya. E falvakban a vagyon, a határ a protestánsoké, akik a bírót, a gazdákat adják, míg a katolikusok a zsellérek.) A reformátusok részéről Kovács Pál adott Pezenhoffernek választ⁵⁰³, eszerint az egyke társadalmi és nem vallási baj. Kovács utal rá, hogy Pezenhoffer maga is elismeri, hogy a katolikusok szintén egykeznek. Továbbá a katolikus hívek körében gyakran csak látszatkatolicizmusról van szó, mint ahogyan ez a helyzet a szapora torontáli katolikus németek esetében is. Az egyke igazi hazája a katolikus Dunántúl és nem a Felső-Tiszaemlék. A Dunántúlon, amely korán behódolt Bécsnek, az igazi protestantizmus nem is tudott gyökeret verni

Simonsits Elemér, Tolna megye alispánja szerint az egykezésnek sem a fajhoz, sem a valláshoz nincs köze, az ok inkább a földminőségben keresendő. Simonsits Tolna megyei példákra utalva azt állítja, hogy ahol a jó földek vannak (a Sárközben Alsónyék), ott reformátusok egykeznek, míg a rossz adottságú településeken (Dunaszentgyörgy) szapora a nép. Nemzetközi méretekben szintén ez a helyzet: míg a televényfölddel bíró Franciaországban is egykeznek, addig a homokos Poroszországban – ahol a sovány talaj több gondozást igényel – nem engedhetik meg maguknak az egykezést. A porosz telepítések kapcsán az alispán arra a végkövetkeztetésre jut, hogy e metódus, mint olyan, önmagában nem gyógyszer, csak akkor jó, ha népszaporodást idézünk vele elő, hiszen ez által egykét is tenyészthetünk. Az előbbire csak akkor van esély, ha homoktalajon telepítünk. A telepítés a telepesektől a létért folyó kemény és szívós küzdelmet követeli meg.⁵⁰⁴

Mind az elvándorlásnál, mind az egykezésnél a leggyakrabban feltett kérdés az volt, hogy mennyiben felelős a nagybirtok ezekért a jelenségekért? A 19. század vezető német agrárpolitikusai, mint Goltz, Sering, még úgy látták, hogy a „*Landflucht*” főleg a kelet-elbai tartományokra jellemző, elsősorban a „*Landarbeiter*” -eket érinti és a jelenség egyértelműen

---

⁵⁰² PEZENHOFFER Antal: „*A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására. Államférfiaink figyelmébe ajánlva.*”, Szerző kiadása, Budapest, 1922, 142. old.

⁵⁰³ KOVÁCS Pál: „*Egyke és protestantizmus. Rövid válasz Pezenhoffer Antalnak a Demográfiai viszonyok befolyásolása a nép szaporodására c. könyvére*”, Magyar Fajmentő Misszió, Budapest, 1923, 22 old.

⁵⁰⁴ SIMONSITS Elemér: „*Az egyke demológiája*”, Saját Kiadás, Budapest, 1936, 187 old.

összefügg a nagybirtok túlsúlyával. Az 1990-es években Walter Achilles annyiban árnyalta ezt a képet, hogy hivatkozott Klaus Saul 1981-es elméletére, miszerint az „intenzifikációra” való rátérés időben egybeesett a fertilitás csökkenésével. Klaus Saul szerint ez a fordulópont az 1890-es években következett be: addig a „*Landarbeiter*”-családokat még magas termékenység jellemezte, ami alacsony szinten tartotta a béreket. Mivel az egyes területek között nem voltak nagy bérkülönbségek, így nem volt jelentősebb elvándorlás sem. Ám, ezt követően azzal, hogy ez a magas termékenység megszűnt és a nagybirtokok rátértek az „intenzifikálásra”, minden megváltozott. Ahol munkaerőhiány volt és előtérbe került a cukorrépa, ott a magasabb bérek odavonzották a munkásokat. Ahol viszont nem volt cukorrépa, onnan elmentek. A későbbiekben pedig már a magasabb ipari bérek generálták az elvándorlást.⁵⁰⁵

Achilles arra is felhívja a figyelmet, hogy nem tisztázott, az elvándorlás azért erősödött-e fel, mert a „*Landarbeiter*”-ek anyagi helyzetének javítása meghaladta volna a földbirtokosok lehetőségeit, vagy azért, mert azok elmulasztották az állam segítségét kérni az jövedelmezőségük fokozása érdekében? Kérdés, hogy a „*Landarbeiter*”-ek bérének növelése mennyivel csökkentette volna a nagybirtokok bevételeit? Ehhez a keletnémet nagybirtokok egy ráfordítás-eredmény szerinti elemzése lenne szükséges. Achilles szerint vannak ilyen kimutatások, de ezek jelentős veszteséget mutatnak. Tehát felmerül a gyanú, hogy ezek a számok manipuláltak.⁵⁰⁶ Ám e véleménytől függetlenül, ami igazán perdöntő az elvándorlás kérdésében, az az, hogy a „*Landarbeiter*”-ek számára egyre kevesebb volt a munka, Míg korábban az aratási munkáknak még része volt az is, hogy a gabonát télen kicsépelelték, ez a cséplőgép megjelenésével megszűnt. Ezért sokan érezhették úgy, hogy feleslegessé váltak. Achilles ezen tanulmányában a munkáskérdést és az elvándorlás problematikáját három korabeli szerző véleményén keresztül mutatja be. Szerinte, ha Theodor von der Goltz az 1870-es években még reménykedhetett, hogy a „*Landarbeiter*”-ekből ki lehet nevelni egy kisbirtokos réteget, akkor a fiatal Max Weber az 1890-es években már a nagybirtok racionalizálódása fényében már szkeptikusabb volt eziránt. Weber az elvándorlással kapcsolatban azt is kiemeli, hogy a legtörekvőbb, legintelligensebb munkások távoznak. A délnémet Buchenberger viszont szűkebb páttriája viszonyai alapján azt mondja, hogy nem a munkáskérdés a lényeges, hanem

---

⁵⁰⁵ SAUL, Klaus: „*Um die konservative Struktur Ostelbiens: Agrarische Interessen, Staatsverwaltung, und ländliche 'Arbeiternot'.*” *Zur konservativen Landarbeiterpolitik in Preußen-Deutschland 1889–1914*” In: STEGMANN, Dirk u. a. (Hrsg.): „*Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Fritz Fischer zum 75. Geburtstag und zum 50. Doktorjubiläum*”, Verlag Neue Gesellschaft, Bonn, 1983, 137. old.

⁵⁰⁶ ACHILLES Walter: „*Landflucht oder Landvertreibung zwischen 1850 und 1914?*” In: SCHULTZ, Günther (Hrsg.): „*Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag,*” 1996, 77-78. old.

az üzemforma. Ez utóbbinak többféle válfaja lehetséges és munkacsúcsok idején elkerülhetetlen a külföldi munkások alkalmazása. A hazai „*Landarbeiter*” -eket illetően az véleménye, hogy még ha ki is stafirozzák őket földdel, az sem tartja vissza azokat az elvándorlástól.⁵⁰⁷

Visszatérve Sering koncepciójára, az annyiban tanulságos, hogy felállított egy területi beosztást, amelyben a „*Landflucht*” -ot vizsgálta.⁵⁰⁸ Ebben megkülönböztetett nagybirtokos, nagyparaszti, kisparaszti és ipari régiókat, ahol, míg az előbbi körzetek a fő munkaerő-leadók, addig az utóbbi jelenti a felvevő területet. A nagybirtokos körzeteket a kelet-elbai tartományok, a nagyparaszti régiókat az északnyugati területek, a kisparaszti területeket a Dél-Németország jelentette. Az ipari körzetekhez Szászország, Rajna-vidék–Vesztfália, Berlin és a Hanzavárosok tartoznak. Peter Quante – aki könyvében⁵⁰⁹ ismerteti Sering elméletét – az 1930-as években már árnyaltabban látta a kérdést és arra mutatott rá, hogy az elvándorlás olyan paraszti körzeteket is érint, mint például Schleswig-Holstein. A „*Landflucht*” -ra vonatkozó elméleteket talán ő foglalta össze a legjobban, amelyek az elvándorlást többnyire a következő tényezőkkel magyarázták: 1. a nagybirtok, a hitbizományok túlsúlyával az adott térségben (Sering). 2. a mezőgazdaság csökkenő jövedelmezőségével (Broesicke) 3. az egyes területek – főleg hegyvidékek – természetföldrajzi hátrányaival, népkarakterével (Hainisch.). A lengyel-kasub-mazur elem nehezebben mozdul, mint a német.

Az 1933 utáni rendszerben csak tovább fokozódott a vidéki elvándorlás, sőt az mértékében minden addigit felülmúlt, ám ennek oka egyértelműen az volt, hogy előtérbe került a fegyverkezés. Azt még Darré is elismerte 1938-as goslari beszédében, hogy 1933–1938 között 700-800 ezer ember távozott vidékről köztük, 400 ezer *Landarbeiter*”, a „nép java”. Utóbbiak száma 1933–1938 között Kelet-Poroszországban 12,7%-kal, Közép-Németországban (Tübingiában, Szászországban) 13,2, Pomerániában 15,0, Brandenburgban 8,9, Közép-Németországban (Tübingiában, Szászországban) 13,2, a Rajna-vidéken 10,5, Alsó-Szászországban 9,9, Bajorországban 17,6, Délnyugat-Németországban 23,8, Hessenben 29,9%-kal csökkent.⁵¹⁰ Jörg Gutberger szociológus még ennél nagyobb számokról beszél:

---

⁵⁰⁷ U. o. 102-106. old.

⁵⁰⁸ Ezt Peter Quante ismerteti „*Landflucht*” -ról szóló könyvében. Mind Sering, mind Quante arra keresi a választ, hogy a vidéki elvándorlásnak vajon oka-e a nagybirtok? Míg Quante erre végeredményben nemleges választ ad, addig Sering az elméletével pont ezt igyekszik bebizonyítani. A fenti felosztással is az a célja, hogy kimutassa, a nagybirtokos körzetekből a legnagyobb az elvándorlás. (QUANTE, Peter: „*Die Flucht aus der Landwirtschaft. Umfang und Ursachen der ländlichen Abwanderung, dargestellt auf Grund neueren Tatsachenmaterials*”, Kurt Wöwinckel Verlag G. M. B. H., Berlin-Grünwald, 1933, 34–53. oldal)

⁵⁰⁹ U. o. 78-82. old.

⁵¹⁰ SCHOENBAUM, David: „*Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*”, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 201. old.

1933–1939 között csaknem 1,5 millióval csökkent a mezőgazdasági foglalkozásúak száma, hozzátevé, hogy itt már nem a „*Landflucht*”-ról, hanem itt egy átalakulási folyamatról volt szó.⁵¹¹

A weimari köztársaság idején az elvándorlásra a megoldást a Christaller-féle központi helyek elméletében látták. Ennél a délnémet viszonyok között kipróbált rendszernél abból indultak ki, hogy eddig a közeli városokba való költözés („*Nahwanderung*”) nem volt igazán jellemző, az emberek, ha elköltöztek, akkor jó messzire mentek. Ezt is annak szimptomájának tekintették, hogy a vidék funkciók szempontjából még nem volt igazán beintegrálva a modern társadalomba. Fel kellett tehát állítani a településeknek azt a hierarchiáját, ahol már az alsóbb szintű központokhoz olyan feladatokat társítottak, amik segítették ezt az illeszkedést. Tehát például azzal, hogy piacot biztosítottak a mezőgazdaságnak, bizonyos szolgáltatásokat elérhetővé tettek, valamilyen szinten munkahelyekről is gondoskodnak, már első lépcsőben tompították az elvándorlás káros hatásait. A felsőbb szintekhez pedig már egyre komplexebb – és egyre igazgatásibb jellegű – feladatokat rendeltek.⁵¹²

A magyarországi egykézés illetően, míg az Scherer Péter Pál szerint korábban csak Baranyára volt jellemző, addig a két háború közti időszakban az már az Alföldet is elérte.⁵¹³ Az más kérdés, hogy ennek okát az ez idő tájt virágkorát élő népi mozgalom éppen, hogy a nagybirtokban látta. (Egyébként egy a Seringéhez hasonló lehatárolás Magyarországon is lehetségesnek látszik, amennyiben a nagybirtokos körzetbe a Dunántúlt, a nagyparasztiba az Alföldet, a kisparasztiba pedig az északi megyéket soroljuk. Miközben viszonylag egybefüggő ipari régióknak a Budapest, valamint Salgótarján-Ózd környékét tekinthetjük.⁵¹⁴) Dr. Móricz Miklós statisztikus – az író Móricz Zsigmond öccse – egy, a nagybirtok demográfiai hatását vizsgáló tanulmányában⁵¹⁵ viszont éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy az uradalmak vonzáskörzetében lévő községek lakói – akik zömmel földtelen mezőgazdasági munkások – szaporábbak, mint az azoktól távolabb levő falvak birtokos parasztsága. Ám a gond az, hogy a nagybirtokok nem tudják népüket megtartani, amely így elvándorlásra kényszerül.

---

⁵¹¹ GUTBERGER, Jörg: „*Volk, Raum und Sozialstruktur. Sozialstruktur- und Sozialraumforschung im „Dritten Reich*”. Lit Verlag, Münster, 1999, 784 old.

⁵¹² CHRISTALLER, Walter: „*Die zentralen Orte in Süddeutschland*”, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1986, 151-155. old.

⁵¹³ SCHERER Péter Pál: „*Így látom én: Alföldi falvaink lakossága és szociális problémái*”, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, 68. old.

⁵¹⁴ Az 1914 előtti magyar mezőgazdaság tájegységenkénti különbségeit – akkori országterületre – Nagy Mariann dolgozta fel. (NAGY Mariann: „*A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*”, Gondolat Kiadó, Budapest, 2003, 459 old.)

⁵¹⁵ DR. MÓRICZ Miklós: „*Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség*”, Statisztikai Szemle, 1936. április, 293-309. old.

Összességében a kortársak az egykezést a következő motívumokra vezették vissza: 1. egyenlőtlen birtok-megoszlásra. 2. a „liberális korszakban” az öröklésre vonatkozó napóleoni törvények átvételére. 3. a reformátusok magatartásában végbement változásra.

Az egyke megállítására 1927-ben a Népjóléti Minisztérium programot dolgozott ki, amiből kitűnt, hogy a leküzdés csak pozitív családvédelmi intézkedésektől várható. Ezek a munkálatok vezettek el végül az 1940. évi XXIII. tc.-hez, ami a sokgyermekes családok – házadással egybekötött – intézményes támogatása érdekében életre hívta az „Országos Nép- és Család Védelmi Alapot” (ONCSA). A harmincas években pedig már kormány szinten is foglalkoztak az egykekérdéssel. A Gömbös miniszterelnöksége idején az 1934 július 7–9. között tartott kormányülésen – a telepítés mellett – az egykezés problémáját is megtárgyalták. Itt a kérdés előterjesztője Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter volt, aki úgy látta, ennek oka a falusi nyomorúság, ami az Ormánságban már a családok kihalásával fenyeget. Mivel az egyházak eddigi törekvése is hiábavaló volt, ezért a belügyminiszter nyugati minták alapján védőnői hálózat kiépítését javasolta a falvakban.⁵¹⁶ 1935. augusztus 20-ai ünnepi beszédében pedig maga Horthy kormányzó is szótartott az egyke ellen.⁵¹⁷

4.3.3. Konjunktúraciklusok, válságok, állami gazdaságpolitikák

Mivel a modern világba való belépés legfontosabb feltételét a gazdasági viszonyokhoz való sikeres alkalmazkodás jelentette, ezért ebben a fejezetben ennek nemzetgazdasági és üzemi szintű lehetőségeit vizsgálom. Mezőgazdaság vonatkozásában ez a következő témákra irányítja rá a figyelmet: válságjelenségek; eladósodás és gazdaadósságok rendezése; agrárválságok állami kezelése; üzemszerűség térnyerése: a „többtermelés”, a gépesítés, a tagosítás és a könyvelés.

Gazdaságtörténészek szerint a 19-20. századi agrárválságok nem jelentkeztek olyan szabályszerűen, mint ipari válságok. Viszont időben elhúzódóbbak voltak, mert a termékek jelentős részét parasztok állították elő, akik körében a piaci árak változásai csak tompítottan jelentkeztek. Mivel a termékeknek csak egy része került piacra, a termelők a lecsökkent árakat sokszor nagyobb termeléssel próbálták meg ellensúlyozni és tetten érhető volt a mezőgazdaságnak az iparral szemben mutatkozó általános elmaradottsága is. Ráadásul minden

---

⁵¹⁶ SZABÓ A. Ferenc: „*Illyés Gyula kezdeményezésének kormányzati fogadtatása egykekérdésben (1933–1934)*” In SIPOS Levente–TÓTH Péter Pál: „*A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*”, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 111-121. old.

⁵¹⁷ „*Kis Ujság*” 1935. augusztus 30-ai szám, 6. old. („*Az egész társadalom életének alapjai a házasság és annak gyümölcse a gyermek*”)

ipari válság súlyosbította a mezőgazdaság helyzetét, mert ilyenkor csökkent a létfenntartási cikkek iránti kereslet, miközben a mezőgazdaság vásárlóerejét rontotta az agráröllő. Az adó- és adósságterhek sem alkalmazkodtak a piaci változásokhoz, amihez hozzájöttek a hitelrendszer, majd az áru- és fizetési forgalom megrázkódtatásai.

Ha az iparban a kibontakozás útját a termelés csökkentése, racionalizálása, a termelési költség csökkentése, a termékek választékának megváltoztatása jelentette, úgy ez parasztok számára nem volt járható út. Az alacsony bérekben érdekelt nagyüzemek is nehezen engedhették meg maguknak, hogy gépesítés útjáról visszatérjenek a kézimunkára. Politikai síkon pedig a parasztok tömeges csődbe jutása, földjükéről való elkergetése forradalomhoz vezetett volna. Ezért a kormányok számára nem maradt más, mint az adósvédelmi, ártámogató, adómérséklő politika folytatása.⁵¹⁸

A döntéshozók nyilván ezen tényezőket is mérlegelték, amikor a gazdasági válság hatására a legtöbb országban a közvetlen állami szabályozás felé mozdultak el és ezzel eltávolodtak a korábbi évtizedek liberális gazdaságfilozófiájától.⁵¹⁹ Ennek azért meg voltak az „organikus” előzményei, hiszen – mint arra a korabeli statisztikus Ihrig Károly is utal – az ipar a tőke koncentrációja révén már korábban elindult ezen úton, és ezáltal valamennyire tudták szabályozni a kínálatot. A mezőgazdaságban ez azért nehezebb, mert itt több ezer atomizált termelővel kell számolni. Ihrig szerint mindenekelőtt kontingenseket (kvótákat) kellene nemzetközileg egy-egy termékre megállapítani. Ebben jó kiindulópontot jelenthetnének az olyan korábbi intézmények, mint a nemzetközi cukorkartell, vagy a dohány állami monopóliuma. Ám a mezőgazdaságban azért is nehezebb a szabályozás, mert az ágazat nem tud olyan gyorsan a konjunktúrákhoz alkalmazkodni, mint az ipar. A mezőgazdaság irányítása behozatalra szoruló országnál könnyebb, exportőr országnál nehezebb. Utóbbinál ez csak akkor lehet eredményes, ha előzőleg olyan nemzetközileg kvóták vannak, amikhez igazodni kell.⁵²⁰

Szuhay Miklós gazdaságtörténész 1962-es könyvében mind az importőr-, mind az exportőrországokra vonatkozóan jól összefoglalta a válságkezelési metódusokat, amelyek az

---

⁵¹⁸ INCZE Miklós szerk.: „Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon”, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest, 1955, 217-218. old.

⁵¹⁹ Friedrich Hayek osztrák közgazdász angliai emigrációs éveiben éppen ebben az időben írta „*Út a szolgáshoz*” című könyvét. Ebben arra hívta fel a figyelmet, hogy a versenyt azért ne keverjük össze a dogmatikus „*lassez-faire*” -rel. A liberálisok szerint éppen, hogy szükség van a verseny jogi keretfeltételeinek meghatározásához. A gazdasági liberalizmus csak azt ellenzi, hogy a verseny helyébe az egyéni erőfeszítések koordinálásának alacsonyabb rendű módjai lépjenek. Ezért kizárja a gazdasági élet befolyásolásának bizonyos típusait. Vannak persze olyan területek, ahol semmilyen jogi megoldás nem biztosítja a hatékony működést versenyfeltételek között. (HAYEK, Friedrich August: „*Út a szolgáshoz*”, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991, 33-48. old.)

⁵²⁰ IHRIG Károly: „*A mezőgazdaság irányítása*”, *Magyar Szemle*, 23. kötet. 1935. 1-4. szám. 123-131. old.

előbbieknél (mint pl. Németországnál) a hazai termelés fokozását, az utóbbiaknál pedig (pl. Magyarországnál) a kivitel növelését célozták. Az importőr országok számára mindenképpen Anglia volt a példakép, ahol az egy-egy cikknél a forgalom szabályozására rögzítették a termékpályákat, azokra terméktanácsokat hoztak létre, kvótákat állapítottak meg, valamint a termelés standardizálására törekedtek.⁵²¹ Ettől más utat járt a kivitelben érdekelt magyar gazdaságpolitika, amely igyekezett az általános recepteket az itthoni viszonyoknak megfelelően átalakítani, amennyiben valuta-leértékelés helyett felár-rendszerrel, magasabb felvásárlási árak helyett „bolettával” operált, miközben a minőségi termelést igyekezett ösztönözni és a kivitelt ún. „egykez”-szervezeteken keresztül bonyolította.⁵²² (Utóbbiaknál arról volt szó, hogy adott importőr ország által az egy-egy termékre meghatározott kontingensekre szerveződtek az exportra termelő vállalkozások.)

6. tábla: Agrárválság-kezelési technikák az importőr-, és exportőrországokban

Megnevezés	Agrárimportőr országok	Agrálexportőr országok
Valuta-leértékelés	+	+
Vámemelés	+	+
Kontingentálás	+	
Közvetlen támogatások a termelés fejlesztésére	+	
Lisztkeverési-őrlési előírások	+	+
Készletcsökkentés, vetésterület-korlátozás	+	
Felvásárlási árak emelése, minimális árak rendszere		+
Intervenció vásárlás		+
Exportprémiumok rendszere		+
Kiviteli szervezetek, export-intézetek	+	+

Forrás: SZUHAY Miklós: „Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 87-103. old.

Am a társadalom megnyugtatót – mind az importőr-, mind az exportőrországokban – leginkább mégis azok az intézkedések szolgálták, amelyekkel a mezőgazdaság adósságainak rendezését napirendre vették. Az adósságkezelés során mind Németországban, mind Magyarországon arra törekedtek, hogy a rövidlejáratú hiteleket átkonvertálják hosszú

⁵²¹ ORSZÁGH Sándor: „A mezőgazdasági értékesítés átszervezése Angliában”, „Magyar Szemle”, 1934. 21. kötet. 5-8. szám. 214-222. old.

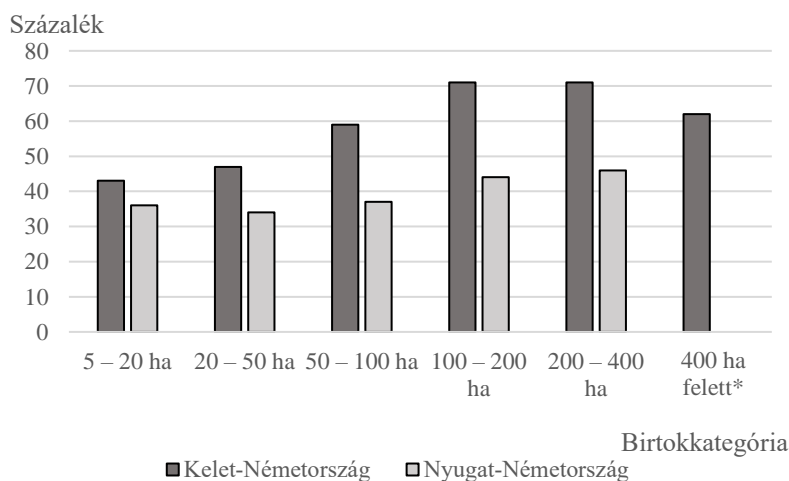
⁵²² SZUHAY Miklós: „Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 365 old.

lejáratúakra és lehetőség szerint az utóbbiak állományát csökkentették. A tőkeakkumuláció oldalán pedig a megingott befektetői bizalom helyreállítása volt a cél. Ehhez a bankszektorban bevezették a korábban nem ismert állami garanciavállalás intézményét.⁵²³

Ám az agráradósságok szerkezete tekintetében Németország és Magyarország között – a belterjesség más-más fokából adódóan – jelentős strukturális különbségek álltak fenn. Németországban az eladósodás inkább az alacsonyabb kategóriáktól a magasabbak felé, illetve nyugatról kelet felé haladva nőtt. Ezzel szemben Magyarországon az egy kat. holdra eső átlagos adósságteher nagysága éppen a nagyoktól a kicsik felé haladva halmozódott, úgy, hogy ennek mértéke az Alföldön volt a legnagyobb. Németországban a kelet-elbai nagybirtok eladósodásának okaiként a „intenzifikációt”, az adók növekedését és a naturáliákról a pénzbeli bérezésre való áttérést szokták említeni.⁵²⁴ Az alföldi kisparasztság anyagi lecsúszásában egyrészt szintén a megnövekedett adók játszottak közre. Másrészt itt figyelembe kell venni a szárazságot, szikesedést, valamint azt, hogy sokan voltak a mezővárosnál bérlők.

2. grafikon: A mezőgazdasági eladósodás Németországban és Magyarországon a válság idején

a.) Eladósodott gazdaságok aránya Németországban 1930. július 1-én

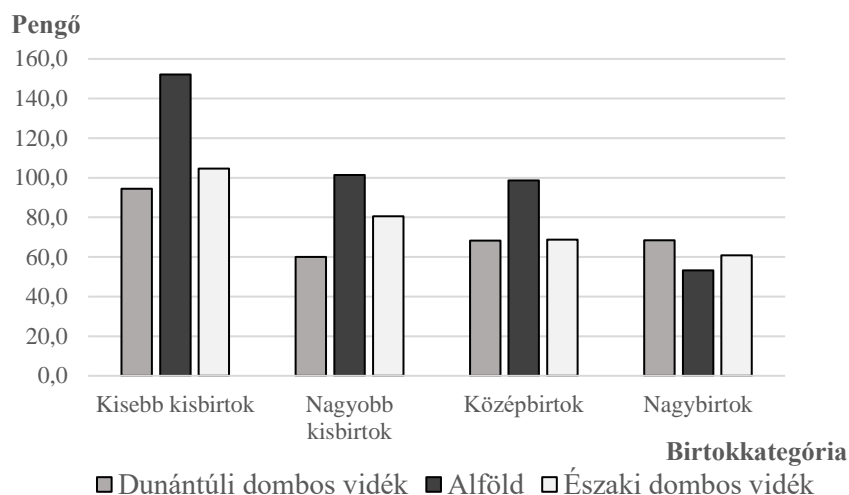
⁵²³ Mivel erre először Amerikában került sor, ezért az ilyen típusú pénzintézeteket „Roosevelt-bankoknak” nevezték.

⁵²⁴ FIEDERLEIN, Friedrich Martin: „*Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher.*” Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians - Universität zu Würzburg, Würzburg, 1966, 53. old.

2. grafikon: A mezőgazdasági eladósodás Németországban és Magyarországon a válság idején (folytatás)

b.) Az egy kat. holdra eső adósságteher Magyarországon, pengő

Források: A „Deutsche Rentenbank Kreditanstalt” „Die Kreditlage der deutschen Landwirtschaft im Wirtschaftsjahr 1929/30” c. jelentése. Konkoly-Thege Gyula: „A magyar földbirtokok jelzőlogilag bekebelezett terhei az 1929. év végén és az 1930. év közepén”, „Statisztikai Szemle”, 1930. december, 1110–1111. old

Németországban a válságzóna szanálását célzó „Keleti Segítség” -programnál („*Osthilfe*”) a kereteket tekintve – a finanszírozástól függetlenül – a következő kérdésekben kellett kompromisszumra jutni: illetékesség, területi és ágazati lehatárolás, gazdasági szerkezet átalakítása. Tehát, hogy a Birodalomra vagy Poroszországra háruljon a megvalósítás, illetve Poroszországot ebbe milyen mértékben vonják bele? Földrajzilag hol húzzák meg a kedvezményezett körzetek határait? A segítség mennyire korlátozódjon csak a mezőgazdaságra? Ezen belül a nagybirtok lebontásában, illetve a telepítésben milyen messze menjenek el? A pénzügy-technikát tekintve a skála a közterhek és fuvar költségek csökkentésétől, a hitelek átütemezésén át a teljes adósvédelemig. Ezek alapján első körben területileg három zónát különítettek volna el, ahol az elsőbe a legrosszabb helyzetben levő körzeteket sorolták volna be, ahol minden támogatást és kedvezményt megadtak volna. Az átmeneti zónába sorolt területeknél csak a gazdálkodást közvetett módon segítő kedvezmények jöttek volna szóba. Végül a harmadik legjobb helyzetben lévő körzetek csak az adósságok átütemezését vehették volna igénybe. Azért ezekkel kapcsolatban két szélsőséges álláspont világosan látszott. Az egyiket a kelet-elbai nagybirtokosok képviselték, akik legszívesebben az

első világháború előtti patriarchális viszonyokhoz tértek volna vissza. A másik extremitás pedig a szociáldemokrata porosz kormányhoz volt köthető, amennyiben hozzájárulását csak a hitelek átütemezésére korlátozta volna.⁵²⁵

A magyar gazdaadósság-rendezéssel kapcsolatban megkockáztatható, hogy a Gömbös-kormány ezzel az 1933-ban elindított intézkedéscsomagnál alapvetően az Alföld viszonyaiból indult ki. Noha itt nem volt olyan területi lehatárolás, mint a századfordulónak a hegyvidéki akciójánál, de az arányokat tekintve látni kell, hogy az Alföld a „csonkaországnak” az 56%-át tette ki. (A míg a kelet-elbai tartományok is a weimari köztársaságnak csak a 39%-ára terjedtek ki.) Az adósságrendezés az akkor pénzügyminiszter Imrédy névéhez fűződik, aki felismerte, hogy a gazdák tartozásait ki kell emelni a rendes hitelviszonyok köréből és különleges módon kell azt kezelni. 1933 októberében életbe lépett hatályba a 14000/1933. számú miniszterelnöki rendelet, amely bevezette a gazdavédelem intézményét. A jogszabály az adóssági kamatokat 5,5%-ban maximálta minden olyan adós számára, akinek jövedelme túlnyomórészt a mezőgazdaságból származik, a pénzügyintézeteket a kamatkiesésért az állami kamat-hozzájárulási alap pótolta. A „védettség” azt jelentette, hogy a hitelező két esztendeig nem kérhet végrehajtást. A védett birtokok száma 1934 októberében 77 852 volt (összesen 1 955 ezer kat. hold.), ebből 10 holdon aluli: 53 676 (203 ezer kat. hold), a 1000 holdon felüli: 211 (611 ezer kat. hold). Az 1933: XXVII. tc-t, azaz „A gazdatartozások rendezésével kapcsolatos hitelműveletekről” szóló törvényt a pénzügyi szakértők jogi mesterműnek tartották. A szabályozás Antal István, a Gömbös-kormány sajtófőnöke szerint a regnáló hatalom egyik legnagyobb sikere volt, azt erősen stabilizálta.⁵²⁶

Üzemi szinten a gazdaságok számára a korban a legnagyobb kihívást kétségtelenül a gépesítés jelentette. Mivel a sokat emlegetett „többtermelés” egyre inkább csak gépek segítségével volt lehetséges, ezért óhatatlanul reflektálni kell a gépesítés kérdésére. Ha

---

⁵²⁵ A későbbi „Keleti Segítséget” már a koalíciós Müller-kormány alatt elindított 1928-as – ezen enklavé felzárkóztatását célzó – „Kelet-Poroszország-Segítség” („*Ostpreußenhilfe*”) bevezette. A Müller-kabinet kétszer is nekiszaladt a projektnek és a második etapnál alakult ki az az apparátus, ami a későbbiekben is jellemzővé vált. Tehát egy állami biztos vezényelte le a projektet, akit egy – a hitelezőkből, a földbirtokosokból és az adóhatóságokból és álló – bizottság segített munkájában. A birodalmi és porosz állami pénzekből létrehozott alapot közterhek csökkentésére („*Lastensenkung*”), szállítási díjak mérséklésére („*Transportkostenerstattung*”), mezőgazdasági kistermelőknek nyújtott olcsóbb hitelekre („*Kredithilfe*”), régebbi hitelek átütemezésére („*Umschuldung*”), valamint árveréstől való védelemre, tehermentesítésre („*Vollstreckungsschutz*”, „*Entschuldung*”) fordították. Walter GÖMMEL, Walter: „*Die Osthilfe für die Landwirtschaft unter der Regierung der Reichskanzler Müller und Brüning*” In SCHULTZ, Günther (Hrsg.): „*Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag.*”, 1996, 253-274. old.)

⁵²⁶ Antal azt mondta: „*Imrédy költségvetése és gazdavédelmi rendelete nélkül kormány már régen elmehegett volna a sárga fenébe.*” (SIPOS Péter: „*Imrédy Béla. (Politikai életrajz.)*”, Elektra Kiadóház, Budapest, 2001, 13-14. old.)

korábban a földnek csak akkor volt értéke, ha volt hozzá ember is, akkor most ez a függés a gépek által sokban oldható volt. A „gőzkorszakban” is a technika nem, vagy csak egészen korlátozottan volt a szántóföldre kivihető. Amerikában és a tengerentúli területeken, ahonnan ez a fejlődés elindult, a földbőség pedig egyenesen rákényszerítette ezeket a gazdaságokat erre az útra. A németek számára ez az út annyiban is kényszerű jelentett, itt azzal, hogy a fő exportágazatuk, a gépipar elveszítette külföldi piacait, fontossá vált a parasztság meghódítása. Már az 1920-as évek elején arra kellett rájönni, hogy az agrárium technicizálása az ipar és a mezőgazdaság közös érdeke⁵²⁷ és ekkor a speciális területek tanulmányozására külön társaságok („*Studiengesellschaft*” -ek) alakultak. (Ennek során azzal kellett szembesülni, hogy a mezőgazdasági gépgyártás pont az az ágazat, ahol nem a kartellárak és a védővámok a célravezetők, hanem a legújabb gyártási és szervezési eljárások alkalmazása, ahol egységesíteni kell a különböző típusokat. Mindez protekcionizmus vonatkozásában is felülírta a korábbi koncepciókat, hiszen ahhoz, hogy a gazdák gépesíteni tudjanak, célszerű volt inkább leszállítani a mezőgazdasági vámokat, csak hogy viszonzásként hozzáférjenek a legújabb technológiákhoz.⁵²⁸) Ezek alapján nem véletlen – mint ahogyan erre Heinz Haushofer is utal –, hogy Németországban a kombájnok megjelenése egybeesett a válság mélypontjával. Traktorizáció terén pedig 1927 jelentette a fordulópontot: a lóval való munkát ekkorra szorította háttérbe a gépi munka.⁵²⁹ (Csak összehasonlításképpen: Magyarországon a válság a gépberuházások összezsugorodásával járt.⁵³⁰)

A húszas évek elején a német gépesítés éllovasa „*Provinz Sachsen*” („Szász tartomány”) volt. Ez a Magdeburg-központú porosz tartomány eredetileg úgy jött létre, hogy 1815-ben az előzőleg Napóleon mellé pártolt szászoktól büntetésből elvették országuk északi részét. Később ez lett Németország legintenzívebb mezőgazdasági termelést folytató körzete, a német, de talán az európai cukorvertikum fellelővára. Kedvezett a gépesítés kibontakozásának, hogy a húszas évek elején Krupp sógora, báró Thilo von Wilmowsky volt a tartomány az egyik közigazgatási

---

⁵²⁷ A gépiparban Ernst Barth szerint bármikor késznek kellett lenni a tevékenységi szerkezet megváltoztatására, ha változnak a konjunkturális szempontok. Így például az elbingi Schichau Művek eredetileg hajókat és mozdonyokat gyártott, az I. világháború kitörésekor átállt a cukorgyári berendezésekre. (BARTH, Ernst: „*Entwicklungslinien der deutschen Maschinenbauindustrie von 1870 bis 1914*”, Akademie-Verlag, Berlin, 1973, 212 old.)

⁵²⁸ AHRENS, Rudolf: „*Die deutsche Landmaschinenindustrie, ihre Entwicklung und ihre heutige Lage*”, Dissertation Greifswald, Ratsbuchhandlung L., Bamberg, 1926, 174 old.

⁵²⁹ HAUSHOFER, Heinz: „*Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter*”, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963, 281. old.

⁵³⁰ Gunst Péter szerint bár az 1924–1928-as gabonakonjunktúra idején megjelent a nagyüzemekben a traktor és megjelentek a benzinmotoros cséplőgépek is, ám a válság idején mindez leállt. 1935-ben a traktorállomány 36%-át még mindig nem használták, ehelyett előhozták a régi gőzekéket. (GUNST Péter: „*A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai, a XVIII. század végétől 1945-ig*”, „*Agrártörténeti Szemle*”, 17. évf. 1-2. sz. 1975, 42-53. old.)

vezetője. Az ő bábáskodásával jött létre 1927-ben az a „Birodalmi Kuratórium a Mezőgazdasági Technikáért” („*Reichskuratorium für Technik in der Landwirtschaft*”, RKTL) nevű szervezet, amely országosan törekedett e cél megvalósítására.⁵³¹ A gépesítéshez nagy ösztönzést adott az is, hogy a lengyel szezonmunkások „Szászba járása” („*Sachsengänger*”) tulajdonképpen ehhez a tartományhoz kapcsolódott – azaz nem a „Szász Szabadállamhoz”. Nyilván nem volt véletlen, ha – mint azt Thomas Nabert írja – első körben éppen azoknak a kapásnövények munkálatait gépesítették, amiket addig lengyel szezonmunkások láttak el.

Az, hogy ez a technika végül eljutott a kisparaszti gazdaságokba, Adolf Münzingernek, a hohenheimi mezőgazdasági akadémia üzemgazdászának a kísérletének volt köszönhető. Münzinger Heinz Haushofer szerint⁵³² 1930-ban a válság kellős közepén arra kereste a megoldást, hogy mivel az egyes parasztgazdaságok a maguk számára önerőből nem tudják biztosítani a szükséges agrártechnikát, ennek milyen más módja lehetséges? Ebben kétségtelenül kihívást jelentettek a szovjet viszonyok is, hiszen 1930-ban Münzinger a Cornell egyetemen részt vett egy nemzetközi agrárkonferencián, ahol szovjet tudósokkal is találkozott, akik hazájuk hivatalos álláspontját képviselték üzemnagyság és tulajdonviszonyok kérdésében. A szovjet kísérlet akkor a nyugat-európai országok számára friss élményt jelentett, és ennek a nagyszabású kampánynak a gépesítés-része nem volt éppen egy sikertörténet. Erről ifjabb Leopold Lajos, szekszárdi agrárszakíró 1937-ben az írta, hogy addig még nem volt példa ilyen méretekben való technizálásra, ám arra elég extrém körülmények között került sor. Hiszen mivel sokszor sem utak voltak és így sok helyen a gépek egyharmada állt. Ráadásul mivel előzőleg az igásállatokat is levágták, így a parasztok nem tudták elvégezni a munkákat. Összességében a termelés költsége nagyobb volt, mint a cári időkben, anélkül, hogy a munkabér emelkedett volna.⁵³³

A gépesítés legfontosabb előfeltétele nyilván a szétaprózódott parcellák tagosítása („*Flurbereinigung*”) volt. A nagyobb német államokban már a 19. század derekán születtek erre nézve törvények: Poroszországban 1850-ban, Hannoverben 1842-ben és 1850-ben, Badenben 1856-ban, Hessenben 1857-ben, Bajorország: 1861-ben és 1886-ben, Württembergben 1862-ben és 1886-ben. A tagosítás 1918 után is folytatódott, Poroszország és Bajorország új törvényeket hozott erre vonatkozóan. Heinz Haushofer szerint a folyamat Szászországban volt

---

⁵³¹ NABERT, Thomas: „*Der Großgrundbesitz in der preußischen Provinz Sachsen 1913–1933. Soziale Struktur, ökonomische Position und politische Rolle.*” Verlag Böhlau, Köln, 1998, 74. old.

⁵³² HAUSHOFER, Heinz: „*Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II.*”, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958, 83-84. old.

⁵³³ IFJ. LEOPOLD Lajos: „*A világ éléskamrája*” In: Kornis Gyula: „*A mai világ képe III. kötet. „Gazdasági élet.*” Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937, 179–181. old.

a legelőrehaladottabb, ahol erre az időre a földek 50%-át tagosították., míg Poroszországban is ez az arány csak 40% volt. Dél-Németországban ennél rosszabb volt a helyzet: Württembergben a földeknek 30, Badenben 22, Bajorországban pedig csupán 8%-át tagosították. Ám Poroszországon belül is nagy különbségek voltak a Rajna-vidék és „Ostelbien” között: előbbiben a földek 27% volt tagosítva, míg utóbbiban Haushofer szerint a folyamat „messze előrehaladott” volt.⁵³⁴

A paraszti birtokok szétaprózottsága Magyarországon is élő probléma volt, hiszen a földeket a jobbágyfelszabadítás idején a helyi viszonyokhoz képest különbözőképpen osztották ki. Lovag Fehrentheil László a tagosítás előnyei mellett érvelő cikkében⁵³⁵ emlékeztetett rá, hogy míg annak idején a földesúri földeket – „eltérően a régi állapottól” – egy tagban hasították ki, addig a paraszti birtokoknál ez nem minden esetben volt lehetséges. Utóbbiaknál mindössze az volt az alapelv, hogy egy-egy községen belül minden telekhez egyforma értékű föld tartozzék. Mivel azonban a földek minősége még egy dűlőn belül sem szokott az azonos lenni, az úrbéri rendezésre vonatkozó rendeletek (az 1848. évi IX. tc., az 1853. március 2-ai és az 1854. június 16-ai nyíltparancsok) úgy intézkedtek, hogy a földek értékét megbecsüljék és osztályba sorolják. Ennek értelmében egy hold illetőség gyanánt az I. osztályú földből 1100 négyszögölt, a II. osztályú földből 1200 négyszögölt, a III. osztályú földből 1300 négyszögölt kellett adni. Azokon a vidékeken, ahol a földek minősége között nincsen nagy különbség – a Nagy- és Kisalföldön – elegendő volt ez a három osztály és könnyen lehetett tagosítani. Fehrentheil szerint a legideálisabb módon sikerült a földrendezést a Kisalföldön lebonyolítani. Győr megyében a községek átlagos nagysága 3200 hold, a községi határ legkülső pontja nincs messzebb a falu központjától 3-6 km-nél. Ezzel szemben a Nagy-Alföldön a községek átlagos nagysága 20 ezer hold, a határ egyes részei 20-40 km-re esnek a központtól. Ez az állapot a tanyák megépítését teszi szükségessé.

Ám a dombos és hegyes vidékeken – így a Dunántúl nagy részén – a három beosztály elégtelennek bizonyult, a hegyoldalak és a völgyfenékek között sokkal nagyobb különbségek vannak, mint amit 11:13 arány kifejez. Az úrbéri elkülönítés itt úgy zajlott, hogy a határt dűlőkre osztották és minden volt jobbágy minden dűlőben kapott földet. Ilyenformán egy kisbirtok 10-20 darab különálló parcellából tevődött össze és ez a helyzet azóta tovább romlott.

---

⁵³⁴ HAUSHOFER, Heinz: „Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter”, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963, 282. old.

⁵³⁵ L. FEHRENTHEIL László: „A tagosítás és mezőgazdaságunk átszervezése”, „Magyar Szemle”, 1934. 21. kötet. 5-8. szám. 327-328. old.

Ez a helyzet szükségképpen művelési kényszerhez vezetett.⁵³⁶ Fehrentheil szerint a „csonkaország” területén az utolsó negyedszázadban csak 94 tagosítás történt, ami elszomorítóan kevés. A széttagolt birtokviszonyok esetén a munkaidő nagy részét haszontalan járás-kelés tölti ki, egy 40 holdas parasztgazda, akinek birtoka 47 darabból áll, egy esztendőben 63 napot kénytelen kocsikázással eltölteni, míg, ha egy darabban van, akkor csak hármat.⁵³⁷ (Báró Malcomes Béla 1942-ben az akkori mezőgazdaságot fejlesztő törvényjavaslat kapcsán évi 16 ezer hold tagosításról ír, amit 100 ezerre kellene növelni, ezáltal átlagosan 20%-kal emelkedne a hozam. Malcomes kiemeli, hogy arra az időre az ország mintegy 3400 községből csupán 74 községében végezték el a tagosítást, amit összességében még mintegy 3,5 millió kat. holdon kellene megtenni.⁵³⁸)

Gróf Somssich László az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) elnöke 1936-ban szintén úgy látta, hogy fel kell gyorsítani a tagosításokat.⁵³⁹ Ennek érdekében felhívta a tagság figyelmét, hogy a földművelésügyi miniszter a tagosításra vonatkozó bírói eljárást megelőző közigazgatási eljárást kérelem nélkül hivatalból is megindíthatja. Az eljárás megindítása előtt azonban a vármegyei (városi) mezőgazdasági bizottságot meg kell hallgatni. Ha a földművelésügyi miniszter a közigazgatási eljárás adataiból úgy látja, hogy a tagosításra a mezőgazdasági termelés emelése okából feltétlenül szükség van, abban a határozatában, amelyben a község határának a tagosítási eljárásba vonható területét meghatározza és nyilatkozik a felől, hogy a tagosítás a községre nézve hasznos és célszerűen keresztülvihető-e, egyszersmind a tagosításnak közérdekű szükségességéről is nyilatkozik. Ha a földművelésügyi miniszter a tagosítás keresztülvitelét közérdekből szükségesnek mondja ki, a bíróság a tagosítás megengedhetősége kérdésében a tárgyalást mellőzi és közvetlenül az előmunkálatok megindítását rendeli el. Ilyen esetben az állam az eljárás összes költségeihez azoknak ötven százalékaival járulhat hozzá.

A gépesítés és a tagosítás mellett az innováció másik irányát az „elektrifikálás” jelentette. Mint Bentzien keletnémet történész írta, ez azért nagyban enyhítette a kelet-elbai „Landarbeiter”-eknek is a technikai haladással szembeni – különösen a „gőzkorszakban” tetten érhető heves – ellenállását, hiszen ennek révén most lehetségessé vált a lakások kivilágítása,

---

⁵³⁶ U. o. 330-331. old.

⁵³⁷ U. o. 333-334. old.

⁵³⁸ BÁRÓ MALCOMES Béla: „Magyar mezőgazdaság I. kötet”, A szerző saját kiadása, Budapest, 1942, 160, 162, 236. old.

⁵³⁹ GRÓF SOMSSICH László: „Agráreredmények – agrárfeladatok. Elnöki megnyitó az OMGE közgyűlésén.” „Köztelek”, 46. évfolyam. 101–104. szám, 1936. december 25. 943-944. old.

más munkagépek elektromos meghajtása, ami addig nem volt lehetséges.⁵⁴⁰ Háború utáni német szerzők úgy látták, hogy amennyire az 1920-as évek Amerikája megelőzte motorizálásban az óvilágot, annyira maradt le attól villamosítás tekintetében. Míg Németországban már 1920–1925 között megtörtént a vidék és a mezőgazdaság nagy részének villamosítása megtörtént, addig „odaát” ez a folyamat nagyon dőcögve haladt, és ebben az időben csak a farmok 9,9%-a volt a villamoshálózatra rácsatlakozva. Csak 1935-től, az akkor életbe léptetett támogatásoknak köszönhetően történt nagyobb előrelépés.⁵⁴¹ A válságból való kiutat azért is jelentette sok szempontból az „elektrifikálást”, mert így a gépek működtetésében jelentős költségmegtakarítást lehetett elérni.

Figyelembe véve a földbirtok-politikát és a gépesítést, adódik a kérdés, hogy a nagybirtokos körzetekben mennyire volt más a válságból való kilábalás lehetősége a nagybirtokos körzetekben, mint a paraszti vidékeken? Itt azért tekintetbe kell venni, hogy az intenzívebb mezőgazdasággal rendelkező országokban a válság a nagybirtokot sújtotta le jobban. Ez jól kiderül Kerék Mihály 1935-ös tanulmányútjából, melynek során a kelet-elbai tartományok helyzetével ismerkedett.⁵⁴² Ezzel szemben azokban az országokban, ahol a mezőgazdaságot extenzívebb viszonyok jellemezték, mint például Magyarországon, ott a krízisnek inkább a parasztság esett áldozatául. Friedrich Wilhelm Henning szerint a kelet-elbai nagybirtokon a weimari köztársaság vége felé a viszonylag alacsonyabb bérek és előrehaladottabb pénzbeli fizetés mellett – utóbbi a javadalmazás 20-30%-át tette ki – úgy jártak el, hogy inkább a pénzbeli hányadot csökkentve és a terményhányadot növelve megtartották az alkalmazottakat, hiszen ez még mindig olcsóbb volt, mint a gépesítés. A magyar nagybirtokokon ugyanakkor – magasabbak voltak ugyan a bérek, de naturálbérezés dominált – inkább elbocsátásokkal kompenzálták a bevételkiesést, miközben külterjesítettek, vagy lehetőség szerint gépesítettek.⁵⁴³

---

⁵⁴⁰ BENTZIEN, Ulrich: „*Landbevölkerung und agrartechnischer Fortschritt in Mecklenburg. Eine volkskundliche Untersuchung.*” Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Geschichte, Berlin, 1983, 151-152. old.

⁵⁴¹ DENCKER, C. H.: „*Mechanisierung der amerikanischen und der deutschen Landwirtschaft*”, Verlag Paul Parey in Berlin und Hamburg, Verlag für Landwirtschaft, Gartenbau und Forstwesen, Berlin, 1950, 98 old.

⁵⁴² KERÉK Mihály: „*A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886-1935-ig.*” A Magyar Út Kiadása, Budapest, 1935, 22. old.

⁵⁴³ HENNING, Friedrich Wilhelm: „*Az 1929. évi világgazdasági válság oka és hatása és ipari, továbbá a mezőgazdasági orientációjú országokra*”, *Agrártörténeti Szemle*, 1997. 39. évfolyam, 1-2. szám, 249-264. old.

A válságból való kilábalás és főként a nagyszabású fegyverkezés megkezdése – ami a németeknél 1936-tól a négyéves terv, magyaroknál 1938-tól a győri program keretében⁵⁴⁴ történt – csak tovább serkentette a gépesítést, hiszen a „*Landflucht*” hatására nagyban lecsökkent a mezőgazdasági munkaerő. Ilyen körülmények között Georg Thomas tábornok, a „*Wehrmacht*” hadigazdasági és fegyverkezési hivatalának („*Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt im OKW*”) vezetője úgy látta, hogy a problémákra hosszú távon is csak egyetlen megoldás lehet, ez pedig a mezőgazdaság gyors technikai fejlesztése. Ez háború kitöréséig – azaz 1936 és 1939 között – mindenképpen így volt, hiszen ebben az időben nőtt a gazdaságok gépparkja, és az egyes gépek teljesítménye is nőtt. 1939 után azonban vége szakadt ennek a fellendülésnek, mivel az agrártechnikához szükséges nyersanyagok katonai célokra kellettek.⁵⁴⁵

A gépesítés mellett a taylorizmus – mint hatékony munkaszervezési módszer – jelentette azt az eszközt, amivel a gyakorlatban is megvalósítható vélték a „többtermelést”. A módszer lényege a munkafolyamatok részekre való szétbontása és azokhoz külön szervezeti egységek rendelése volt. A taylorizmusban ebben az időben különösen a fiatal szovjet állam látott nagy lehetőséget a fejlett ipari országokhoz való felzárkózásra, a szocialista nagyipar megteremtésére. Lenin személyes ügyének tekintette az amerikai iparfejlődés elméleti és gyakorlati megismerését. Németországban is először, mint az ipari hatékonyság növelésének lehetséges eszköze került a látókörbe Taylor tanait – maga az üzemszervezés atyja 1915-ben meghalt – először Wilhelm Seedorf göttingeni üzemgazdász ismertette meg a német közönséggel. 1920-ban pedig e tanokra alapozva a szászországi Pommritz-ban egy mezőgazdasági munkatudományi intézetet („*Versuchsanstalt für Landarbeiten*”) hoztak létre Derlitzki professzor vezetésével. 1927-ben a berlini mezőgazdasági főiskolán belül – Friedrich Aereboe ösztönzésre – egy második intézetet hoztak létre Ludwig Ries professzor vezetésével. Később ebből nőtt ki később a potsdam-bornimi intézet („*Versuchs- und Forschungsanstalt für Landarbeit*”). A második világháború alatt létrejött a sziléziai Kleinau-ban – a „*Kaiser-Wilhelm-Institut*” részeként – a harmadik.⁵⁴⁶

Kérdés persze, hogy a taylorizmus mennyire játszott szerepet a századforduló után a kis- és középparasztoknál az agrárválságból való kilábalásnál? Wilhelm Seedorf 1919-ben egy írást

---

⁵⁴⁴ Ezt noha eredetileg öt évre tervezték, de gyakorlatilag két év alatt, 1940. augusztus 1-jére végrehajtották. (DOMONKOS Endre: „*Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején (1939–1945)*”, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2017, 56. old.)

⁵⁴⁵ NIEMANN, Mario: „*Mecklenburgischen Großgrundbesitz im Dritten Reich*”, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2000, 112-115. old.

⁵⁴⁶ HAUSHOFER, Heinz: „*Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter*”, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963, 285-286. old.

jelentetett meg „*A mezőgazdasági munka tökéletesítésének, a mezőgazdasági munkás speciális kiképzésének fontosabb követelményei, különös tekintettel a taylorizmusra*” címmel („*Die Vervollkommnung der Landarbeit und die besondere Ausbildung der Landarbeiter unter Berücksichtigung des Taylorsystems*”). Ezzel az írással a cél nem utolsósorban volt, hogy le lehessen csökkenteni a külföldi szezonmunkások számát. Seedorf-nak később 1930-ban alkalma nyílt, hogy az USA-ban hosszabb ideig tanulmányozza a taylorizmust. Seedorf barátsága Heinrich Sohnrey-jal és a „*Landvolk*” -hoz való pozitív viszonyulása kiderül abból is, hogy Seedorf az 1935-ben megjelent „*Handbuch der deutschen Volkskunde*” c. kötetben tanulmányt írt „*Munkaszokások a mezőgazdaságban*” („*Arbeitsbräuche in der Landwirtschaft*”) címmel.⁵⁴⁷

Magyarországon is elsősorban az ipar racionalizálása terén látták alkalmazhatónak a taylorizmust. 1914 előtt a Weiss Manfred csepeli gyáraiban, Budapesten a Ganz Villamossági Gyárban, az aradi repülőgépgyárban, az államvasutak gépgyáraiban, a dohányiparban, valamint néhány erdélyi és bánáti gyárban alkalmazták módszert. Mivel a magyar ipar viszonylag kis mérete alig tette lehetővé a változtatások bevezetését, így inkább a tudomány és a közigazgatás területén törekedtek hatékonyabb irányítási és vezetési módszerek érvényesítésére. Ebben meghatározó volt Klebelsberg Kunó és Magyary Zoltán tevékenysége.⁵⁴⁸ A harmincas években a taylorizmus mezőgazdasági alkalmazásának kérdéseivel főként Juhos Lajos keszthelyi mezőgazdasági akadémiai tanár foglalkozott, aki ebben a metódusnak fontos részét képező akkordbérezésre (darabbérezésre) koncentrált.⁵⁴⁹ Ez a bérezési forma jelentette ugyanis a taylorizmus bérbeli ösztönzőjét. Bár az akkordbérezést az iparban viszonylag zökkenőmentesen átvették, de ez a mezőgazdaságban viszonylag nehezen volt alkalmazható, mert itt sok minden az időjárástól függött. Az persze mindig kérdés volt, hogy mikor jobb a darabér, és mikor az időbér, illetve ezeket hogyan adják ki: pénzben-e, vagy természetben? Juhos Lajos úgy látta, hogy az akkordmunka alkalmazása mindkét részről feltételezi a munkák természetének alapos ismeretét. Az akkordnak a munkások behelyezése szerint a következő formái lehetnek: egyes akkord, ha a munkás teljesítményét darab, terület szerint megfigyelhetjük. Társas akkord, ha sokan végzik ugyanazt a munkát, de az egyes munkás teljesítménye nem figyelhető meg.

---

⁵⁴⁷ JACOBEIT, Wolfgang: „*Das 'Reichskuratorium für Technik in der Landwirtschaft' und die Bauern*” In: REIF, Heinz (Hsg.): „*Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.*” Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 221-231. old.

⁵⁴⁸ KRISZTIÁN Béla–NEMESKÉRI Zsolt: „*A taylori elvek Magyarországon*”, „*Taylor: gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat*” 2014. 6. kötet. 1-2. szám. 498-508. old

⁵⁴⁹ JUHOS Lajos: „*Munkaracionalizálás a mezőgazdaságban*”, Mérei Nyomda, Keszthely, 1932, 16 old.

Csoportakkord, ha az egyes személyek más-más feladatokat végeznek. Családakkord, a család szerepe jól kihasználható.

Szólni kell még itt a könyvelés térnyeréséről is. Ennek tudományos megalapozójának nemzetközi viszonylatban is a svájci Ernst Laur számított, aki a kortársak szemében a parasztgazdaság gazdálkodása szempontjából ugyanazt az úttörő szerepet játszotta, mint Taylor a nagyiparban.⁵⁵⁰ Mivel Laur a 19. század végének gabonaválságából azt a tanulságot vonta le, hogy innentől kezdve a parasztgazdaságoké a jövő, ezért arra törekedett, hogy a jövőben életképesse tegye a kisüzemi kört. Ennek legbiztosabb eszközét a gazdasági tanácsadás rendszerének kiépítésében látta. Mivel azonban ez a számtartási statisztikán alapul, ezért fontosnak tartotta, hogy minél több parasztgazda elsajátítsa el a könyvelést. Laur tulajdonképpen igyekezett a dolgokat a tudományos megfigyelésen alapuló racionalizálás irányába igyekezett elmozdítani. Ezt mutatja, hogy az országok közti összevetéseket is fontosnak tartotta, amihez kidolgozta a számtartás nemzetközi rendszerére vonatkozó ajánlásait. Ezeket az 1905-ben a gabonaválság nyomán létrejött római Nemzetközi Agrárintézet el is fogadta és a továbbiakban ezek alapján végezte felméréseit.⁵⁵¹

---

⁵⁵⁰ BALKÁNYI Béla: „A morva parasztgazdaság”, *Husadik Század*, 1917. február, 141-144. old.

⁵⁵¹ JUHOS Lajos: „Kisgazdaságok jövedelmi eredményei az 1929-ik évben”, Mérei Nyomda, Keszthely, 1930, 80 old.

4.4. Az identitástörténeti szint

Az átalakuló világ a paraszti tudatra is erősen rányomta bélyegét. Éppen ezért e fejezetben azt járom körbe, hogy a parasztság hogyan látta helyzetét, jövőjét az átalakuló világban? Mennyire jelentett erős összetartó csoportot? Hogyan viszonyult más közösségekhez? Milyen esélyei voltak a saját közösségen kívüli mobilizációra? Mindezen kérdésekkel csak jelezni akarom azt a tudati válságot és az útkeresést, amit a „modern” és a „premodern” értékek között feszülő ellentét jelentett. Persze a másik oldalon fontos a korabeli állami felsőbbség és középosztály a parasztságképe is, ami nem maradt hatástalan az érintetteknek sem. A két nézőpont az ideológiákban, különösképpen a parasztideológiákban találkozott. Ám mennyire tűnt ezek üzenete hitelesnek a gazdasági válság, a fokozódó állami centralizmus fényében, ahol a megmentés árát az önállóság feladásával kellett megfizetni?

4.4.1. Tudati válság, útkeresés – a modernitás kihívása a csoportra

A parasztságnak a modern világhoz való alkalmazkodása a közösség oldaláról is számos kérdést felvet. Így például mennyire támogatták őt abban a régi közösségi keretek? Mennyire felelt meg az azokról szuggerált korabeli kép a valóságnak? Milyen volt a különböző nagy társadalmi tömböknek a modernitáshoz való viszonya, belső kohéziója? Mennyire erősítette azt közös „ellenségkép”: parasztok vonatkozásában elitellenesség, vidéki társadalom esetében pedig nagyváros-ellenesség? Végül, mire lehetett alapozni az újfajta közösségek létrehozásában? A továbbiakat ezen relációkat fogom áttekinteni, elvonatkoztatva itt az ezen tényezőkre való önreflexiótól, ami egy másik fejezetnek lesz témája.

Ferdinand Tönnies klasszikus munkájában szembeállítja a „közösséget” („*Gemeinschaft*”) és a „társadalmat” („*Gesellschaft*”), ahol az előbbit egy tradicionális, az utóbbit pedig egy modern struktúraként értelmezi. Mint arra Tönnies is utal, a preindusztrializmus idején a közösségformáló tényezőt a közös vallás, a vérségi kötelékek, az ugyanazon rendhez való tartozás, valamint a falusi és városi keretek jelentették. Ebben az önmagában zárt gazdasági rendszerben mindenkinek meg volt a maga helye, ami biztosította a harmonikus együttélést.⁵⁵² Ezzel szemben a modern idők „társadalmában” „... *mindenki egyedül van, s állandó a feszültség közte és a többiek között. Tevékenységük és hatalmuk területe szigorúan elhatárolt a többiekétől, úgyhogy mindenki védekezik a másokkal történő érintkezéssel és az egymás*

---

⁵⁵² TÖNNIES, Ferdinand: „*Közösség és társadalom*”, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 14-47. old.

*birodalmába való belépéssel szemben, mert ezeket azonnal ellenséges cselekedetként értékeli.*⁵⁵³ A „közösségből” a „társadalomba” való átmenet a kölcsönös birtoklás és élvezet, valamint a hivatásszerűség háttérbe szorulásával járt együtt. A másik oldalon pedig azáltal, hogy a közösségi viszonyokat szerződésalapra helyezték, előidéztek a pénzviszonyok térnyerését, ami további elidegenedés forrását jelentette. Tönnies elméletéből a korabeli német reformkonzervatívok azt a tanulságot vonták le, hogy a parasztság jelenti a tradicionális közösségi lét („*Gemeinschaft*”) utolsó bástyáját. A háború utáni német történészek viszont úgy látták, hogy éppen az ezen elméletből fakadó szemléletbeli torzulások vezettek el a későbbi nemzetiszocialista ideológia megalapozásához. Éppen ezért, hogy ezt a képet a helyére tegyék, nemzetközi összehasonlításaikban – különösen a rendszerváltás után – előszeretettel ütköztették az 1945 előtti német parasztság helyzetét a francia állapotokkal.

Közép-Európában a tradicionális közösségek felbomlása kétségkívül sokban összefüggött a jobbágyfelszabadítással is. Farkas Geiza, 19. század végi délvidéki szakíró arra hívja fel a figyelmet, hogy ennek során a volt jobbágyok nemcsak földesuraiktól szabadultak meg, hanem tulajdonképpen sorstársaiktól is. Az őket községenként egyesítő közös hódoltság megszűnte egyszerre mind saját gazdaságukban is felmentette őket egymás igényeinek figyelembevételére alól. Ez azonban a másik oldalon azzal járt, hogy egy szorító, de emellett sokhelyt oltalmazó vértzet hullott le. Az individualizmust erősítette a községi legelők felosztása, amivel – kikerekedett ugyan a volt jobbágy tulajdon földje, de – megszűntek a közös dolgok. Ebbe az irányba hatott az is, hogy a régi jobbágyi kötelek megszűntével a parasztsaládokban tért hódított az „egyenlő osztályú” örökösödés. Ezeken a területeken az egyre szaporodó hagyatéki perek is jelezték a hagyományos közösségek felbomlását. Farkas Geiza szerint a föld egyébként is roppant drága portéka lett, amelynek ára mindenfelé rohamosan emelkedett, kivált ott, ahol volt erős a földéhség és a nagybirtokosok igyekeztek is magasan tartani az árát. Ez a különösen drága régiókban, mint például Flandriában, maga után vonta a bérletek terjedését. Poroszországban ráadásul a nemzetiségi politika érdekében megindított telepítés is növelte a földárakat, amik hektáronként 500 K-ról közel 2000 K-ra emelkedtek. Ám ott is magasabbak lettek a földárak, ahol azokra csupán gazdasági tényezők hatottak, így Észak-Amerikában a még feltöretlen termékeny területek bősége dacára is rohamosan megugrott a birtokok ára.⁵⁵⁴

---

⁵⁵³ U. o. 48. old.

⁵⁵⁴ FARKAS Geiza: „*A kisgazda. Társadalomgazdasági tanulmány*”, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság Nyomása, Budapest, 1912, 35-36. old.

A kelet-elbai területeken a faluközösség fellazulása már azért is előrehaladottabb volt, mint Magyarországon, mert ez a tendencia már a paraszti földeknek a nagybirtokba való 18. századi betagosításával („*Bauernlegen*”) megkezdődött. Theodor von der Goltz szerint a kelet-elbai tartományokban tulajdonképpen már az árforradalom időszaka előrevetítette ezt a tendenciát. Az ekkor bevezetett római jog recipiálásával ugyanis a földesúri járandóságok fizetésében a korábbi szokásszerűség háttérbe szorult. Goltz úgy látja, hogy a német parasztháborúnak is végső soron ez volt az oka. A parasztfalvaknak a 18. században a nagybirtokba való betagosításával Keleten a településszerkezet is megváltozott, sok helyen megszűntek a községek, ezen helyén majorságok („*Vorwerk*”) keletkeztek. (A későbbi belső kolonizációnak az egyik célja ezen folyamatok regenerálása volt.) Ez folyamat pedig a jobbágyfelszabadításkor a közföldek felszámolásával – a határhasználat megváltozásával és a kezdődő tagosításokkal – csak folytatódott. Minderre a század közepétől megkezdődő nagyarányú vidéki elvándorlás, a „*Landflucht*” tette fel a koronát. E fejlemények végső soron egy összezsugorodott agrártársadalomhoz vezettek, amelyben jelentősen felerősödtek az individualista tendenciák.

A modernitásba való átmenet egyik legfontosabb szimptomáját a nagyváros-, és az elitellenesség jelentette, amit bizonyos politikai erők igyekeztek is megnyargalni. A „bűnös város” effektus nyugat-európai kezdeteit tekintve tulajdonképpen Colbertig kell visszamenni, aki bár az iparosítás híve volt, de ellene volt annak, hogy a munkásokat Párizsba koncentrálják. Colbert úgy látta, hogy ez veszélyes lehet a monarchiára, amely gyanú később be is igazolódott. Németország esetében az „agrárállamból” az „ipari államba” való átmenet az 1850-es évektől kezdődött, amikor megindult a vidéki tömegek városba áramlása. Bár ennek oka alapvetően a szegénység volt, de a pauperizmus a gazdasági fejlődéssel lassan megszűnt és egyre inkább a vidék volt az, amely munkaerő-hiánnyal küzdött. Miközben ezekkel az „újsütetű” városi tömegekkel az volt a gond, hogy jelentős részük a szociáldemokrácia révén integrálódott be a nagyvárosi életbe és tulajdonképpen a modern társadalomba. Ez konzervatív olvasatban – a választójog körüli harcol idején – azt jelentette, hogy a hiába biztosították kívülről a birodalom egységét, azt most belülről fenyegette veszély.⁵⁵⁵ Mindezt azért sok esetben jelentős vallásos mázzal is leöntötték. Így Shelley Baranowski Pomeránia kapcsán utal a napóleoni háborúk utáni neopietista „Ébredő-mozgalomra”, amelynek a konzervatív tartomány ebben az időben az egyik fellegrárává vált. 1848 után a nemesség ennek a felvilágosítást elutasító, a saját patriarchális

---

⁵⁵⁵ BERGMANN, Klaus: „*Agrarromantik und Grosstadtfeindlichkeit*”, Hain Verlag, Meisenheim am Glan, 1970, 1-32. old.

hatalmát hirdető mozgalom kereteiben agitálta a parasztoakat, a vidéket és kézműveseket a városi polgárság ellen.⁵⁵⁶

Magyarországon pedig az ilyen típusú nagyváros-ellenesség már csak azért sem tudott hívószó lenni, mert városaink javarésze mezőváros volt, ahol a lakosság java része valamilyen „mezei” munkában volt érdekelt. Az 1872-ben egyesült Budapest az új nemzetállamiság szimbólumának számított. A főváros mellett nem akarták az olyan vidéki városok, mint Pozsony, Kassa, Szabadka, Nagyvárad erősítését, mert attól tartottak, hogy azok a nemzetiségi mozgalmak melegágyaivá lesznek. Féja Géza Nagyatádi Szabó Istvánnak utóbb felrója a falu–város ellentét szítását, ami szerinte arra az időre már kezdetleges és elhibázott kortesfogássá vált. Bár azt Féja is elismeri, hogy a korabeli Magyarországon csakugyan félelmetes szakadék tátongott a városi és falusi lakosság életszínvonala között.⁵⁵⁷ (Délszláv szomszédainknál egyébként – a keleti német területekhez hasonlóan – a parasztság körében a török időkre visszanyúlóan szintén erős, vallásos motívumokkal átítatott városellenesség volt tetten érhető. A város a parasztság számára nemcsak az adókat behajó bürokráciával szinonim helyi központot jelentette, de azt a idegen entitást is, amelynek lakói tőle ruházatban, beszéd- és a gondolkodásmódban is jelentősen különböztek. A 20. század elején kibontakozó parasztideológiáknak mind a szerbeknél, mind a horvátoknál fontos része volt a városellenesség.⁵⁵⁸)

Az elitellenességet tekintve Robert Redfield amerikai antropológus Európa perifériális területeinek viszonyait taglalva azt írja, hogy ez az élet európai méretekben nagyon zárt volt. Nem véletlen, ha a svéd parasztoak a korábbi évszázadokban úgy tekintettek a városiakra és az értelmiségiekre, mint külföldiekre. Redfield a földművelés általában ott számított erénynek, ahol a parasztoak bőségesen rendelkeztek földdel; ahol viszont nem ez volt a helyzet (mint pl. Dél-Olaszországban), ott kínszenvedésnek fogták fel.⁵⁵⁹ Az „osztályellentétéről” Charles F. Masterman, egy első világháború utáni konzervatív brit politikus azt írja, hogy míg Angliában „Ruskin korában” – azaz az 1880-as években – még inkább a szegények gyűlöltek a gazdagokat, addig az 1920-as években ez már fordítva volt.⁵⁶⁰ Az előbbi időszak antagonizmusának az oka nyilván a nagyarányú kivándorlás volt, az utóbbinak pedig az, hogy

---

⁵⁵⁶ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 735-36. old.

⁵⁵⁷ FÉJA Géza: „*Lapszélre*”, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 42. old.

⁵⁵⁸ TOMASEVICH, Jozò: „*Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*”, Stanford University Press, California, Geoffrey Cumberlege Oxford University Press, London, 1955, 249-250. old.

⁵⁵⁹ REDFIELD, Robert: „*Peasant Society and Culture*”, The University of Chicago Press, Chicago, 1956, 162 old.

⁵⁶⁰ MASTERMAN, Charles F. G.: „*England after War: a Study*”, Hodder and Staughton, London, 1922, 108. old.

a háború következtében előállt hathatós szociális intézkedéseket kellett bevezetni, amihez viszont meg kellett adóztatni a vagyonos rétegeket, amit azok rossz néven vettek. Mivel Közép-Európában az ilyen jellegű kényszerintézkedésekre általában az 1918-19-es forradalmak után került sor, így az osztálygyűlölet itt sokkal inkább tetten érhető volt, mint a szigetországban. (Magyarországon a földbirtokosok – mint Szabó Pál népi író írja az emlékirataiban⁵⁶¹ – inkább zsidónak adták el és ki a földet, mint parasztnak. Hasonlóan nyilatkozott a kispapvezér Nagyatádi Szabó István is az 1919. október 12-ei kaposvári gazdaggyűlésen: ő nem kívánja megszüntetni a nagybirtokot, de furcsa, hogy azok a főurak, akik a zsidókat szidják, földjeiket gazdag zsidóknak és nem kispapoknak adják bérbe.)⁵⁶²

A modernitás kihívása ugyanakkor felértékelt bizonyos csoportokat, így például – nem meglepő módon – a fiatalságot. Ám, ha e kohorszot illetően a közép-európai viszonyokat tekintjük, akkor ezzel az a probléma, hogy azt gondolhatnánk, hogy ez a jelenség inkább a demokratikus rendszerek sajátja. Hiszen azzal, hogy a modern társadalmakban a demokratizálódással egyre inkább sikerül meghaladni az osztály- és a vagyoni különbségeket, akkor ezek helyébe nyilván vagy a demográfiai alapú választóvonalak lépnek – pl. a generációkhoz, vagy a fajokhoz való hozzátartozás –, vagy a gazdasági erőviszonyok jelentette különbségek. Pierre Nora francia történész azt írja⁵⁶³, hogy 15 évente új nemzedék lép a színre, és ezekből a 20. század első felére esett az 1902, 1917 és az 1932. évi váltás. A francia történész úgy látja, hogy azt a generációra vonatkozó definíciót, amely valaha a család, az iskolai és társadalmi osztály, a karrier és a nemzet keretei között értelmeződött, ma már nem lehet efféle korlátok közé szorítani. A tapasztalatok átadásának hagyományos módjai veszítettek erejükből, a fiatalkor fel-, öregkor pedig leértékelődése, és a fiatalság egyértelműen társadalomformáló erővé vált.

Mindez átvezet a parasztság kérdésére, amellyel az volt a gond, hogy – mint már említettem – miközben ezt a társadalmi tömböt a politikai tényezők (nemzetpolitikai szempontok, általános választójog kiterjesztés) felértékelték, addig az gazdaságilag egyre inkább veszített súlyából. Egyáltalán mi kellett ahhoz, hogy felhagyjanak a nem túl kifizetődő „őstermeléssel”? Ehhez vagy generációváltás volt szükséges, vagy a közösség teljes felbomlása, vagy egy olyan külső kényszer, ami olyan professzionalizálódást indít el, ami új, a

---

⁵⁶¹ SZABÓ Pál: „Nyugtalan élet III. kötet”, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 33. old.

⁵⁶² DR. BODROGKÓZY Zoltán: „A magyar agrármozgalom története. (Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig.)”, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929, 205. old.

⁵⁶³ NORA, Pierre: „A nemzedék” in „Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok”, Napvilág Kiadó, Budapest, 1992, 257-287. old.

korábbinál jobb kihívásokkal jár. Ám utóbbiak körében mindezek a felismerések csak lassan törtek utat maguknak, mivel sokszor és sok helyen olyan körülmények között is ragaszkodtak egy „őstermelési” ágban, amikor az már nem érte meg. Faragó Tamás történeti demográfus a paraszti társadalmak kapcsán úgy látja, hogy az előző évszázadok „öreg aranykorát” jelentették: ők birtokolták a javakat, hatalmat gyakorolták, a család és a társadalom túléléséhez szükséges technikai ismeretekkel rendelkeztek. Ennél fogva az öregek hatalmas presztízzsel bírtak. Ezt a helyzetet a 18-19. század gazdasági-társadalmi változásai átalakították, kulcskérdéssé vált, hogy az idős gazda átadja-e a gazdaság vezetését a fiatalabb generációnak? a 19. század utolsó harmadától megrendült az öregek családon belüli helyzete, a megnövekedett munkaigény párosulva a jogegyenlőséggel oda vezetett, hogy a háztartásfő még életében átadta a gazdaság vezetését.⁵⁶⁴

Rudolf Vierhaus, egy hatvanas évekbeli német társadalomtörténész arra a furcsa kettősségre hívja fel a figyelmet, amivel a válság nyomán megroppant német társadalomban a feltörekvő új erő, a nemzetszocializmus egyszerre törekedett magának különösen gondtal megnyerni a fiatalságot és a parasztságot. A válság az ifjúságot különösen rosszul érintette, gróf Harry Kessler arról tudósított, hogy Berlin munkásnegyedeiben mintegy 20-30 ezer 11-15 éves elhanyagolt utcagyerek bandákba verődve garázdálkodik. Vierhaus szerint az is megtette a gyerekekre a hatását, ha a szülők szidták Istent, a hatóságokat, a hivatalnokokat, a kormányt, valamint a szomszédokat. A válság felgyorsított bizonyos folyamatokat: Theodor Heuss (későbbi NSZK-államelnök) 1932-ben a „Reichstag” -ban arról beszélt, hogy gyakran apa civódott fiával ugyanazon munkahelyért. A parasztok vonatkozásában a nemzetiszocialisták az osztályharc elutasítására, az olasz fasizmus párhuzamára apelláltak. Utóbbiak nyilván nem adtak volna hitelt e propagandának, ha a gazdasági bázis nem rendült volna meg olyan mértékben. Számukra a válság egy olyan hosszan tartó folyamat mélypontját jelentette, amelynek során úgy gazdaságilag, mint társadalmilag a tönk szélére jutottak.⁵⁶⁵

Arra nézve, hogy Magyarországon ettől gyökeresen más volt a politikának a fiatalsággal és a parasztsággal kapcsolatos felfogása, valamint nem „konnotáltak” a két csoportot, jól rávilágít Eckhardt Tibor esete. A „szegediként” induló Eckhardt, mint tudjuk, fajvédő előzmények után lett 1932-ben a kisgazdapárt elnöke. Régi szegedi bajtársa Kozma Miklós,

---

⁵⁶⁴ FARAGÓ Tamás: „Nemek, nemzedékek, rokonság, család” In: SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós szerk.: „Magyar Néprajz VIII.”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000, 393-483. old.

⁵⁶⁵ VIERHAUS, Rudolf: „Auswirkungen der Krise um 1930 in Deutschland. Beiträge zu einer historisch-psychologischen Analyse” In: CONZE, Werner–RAUPACH, Hans (Hrsg.): „Die Staats- und Wirtschaftskrise des Deutschen Reichs 1929/1933”, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1967, 155-175. old.

MTI-elnök szerint adottságai alapján Eckhardt lehetett volna a „magyar Hitler”, ha kisgazda-orientáció helyett inkább a magyar fiatalság mozgalmát szervezi meg, azt a politikai irányt, ami „...előbb-utóbb utat fog törni magának, tendenciájában a múlttal erősen szakítva majdnem antiparlamentáris mozgalom lesz, tele újító, változtatni akaró törekvésekkel.” Eckhardt azonban ehelyett inkább Gaál Gasztonnal szövetkezett, aki „egy ilyen mozgalom szempontjából múmia, a parlamentarizmus meggyőződéses imádója” és „...egyébként is Tiborral úgy illik össze, mint a tűz és a víz...” Kozma a bennfentesek jólérsütségsével még azt is hozzáteszi, hogy a kisgazdák soha nem fognak olyan országos mozgalommá fejlődni, amivel kormányra juthatnak.⁵⁶⁶

Az ötvenes-hatvanas évek német szociológusai az 1933-as „*Machtergreifung*” fényében” parasztság, vidéki struktúrák kérdésében inkább az ún. homogén körzetekre koncentráltak, tehát azokat a területekre, ahol a népességen belül nem álltak fenn jelentős vallási, etnikai, társadalmi, vagyoni különbségek. Ezek a régiók a császári idősakban és a weimari köztársaság elején politikai akarat-megnyilvánításakban még középutasnak bizonyultak, 1933-ban viszont már kiténtek extrémizmusukkal. Vajon mi válthatta ki ezt a radikális fordulatot? Ralf Dahrendorf, német szociológus az 1945 előtti német viszonyok alapján azt onnan indul ki, hogy minél homogénebb összetételű volt egy körzet, az annál kevésbé táplálta tagjaiban a magasabb képzés és általában a felemelkedés iránti vágyat. Dahrendorf szerint ugyanis a tanulás útján kiemelkedni akaró emberek idővel elszigetelődtek a paraszti környezetüktől, amelyből származtak, miközben az a közeg is hajlamos az illetőre csodabogárként tekinteni.⁵⁶⁷ Ezt a problémát már Othmar Spann, a harmincas évek újkonzervatív osztrák filozófusa is észlelte és azt javasolta, hogy a tehetséges emberek továbbtanulás helyett inkább váljanak közösségük vezetőivé, ez által is erősítve a szűkebb környezet kohézióját.⁵⁶⁸

Még Dahrendorfnál is mélyebben ásott le a gyökerekhez Rudolf Heberle, amikor a két háború közti schleswig-holsteini választások eredményeit vizsgálta. (Éppen Schleswig-Holstein volt az első tartomány, ahol a nácik először értek el áttörést a vidéki szavazók körében.) Heberle Schleswig-Holstein kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a homogén közegek politikai megnyilvánulásakát tekintve sokáig középutasok, ám, ha veszélyben érzik a

---

⁵⁶⁶ ORMOS Mária: „Kozma Miklós: egy magyar médiavezér I. kötet.” PolgArt Kiadó Kft., Budapest, 2000, 220. old.

⁵⁶⁷ DAHRENDORF, Ralf: „*Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*”, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1965, 117-123. old.

⁵⁶⁸ CZETTLER Jenő: „*Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek.*” Századvég Kiadó, Akadémiai Kiadó, „A Jászságért Alapítvány”, Püski Kiadó, Budapest, 1995, 113. old.

közösséget, akkor radikális választ adnak. Heberle mindenekelőtt a társadalmi szerkezetnek a pártosodásra gyakorolt hatását vizsgálta. Szerinte ott, ahol jelentős osztály- és vagyoni különbségek álltak fenn, ott mind a szocialisták, mind a német nemzetiek erősek voltak, és a náci áttörés később következett be. A gazdasági szerkezet hatásánál Heberle kiemelte, hogy ahol a válságérzékeny, monokultúrás ágazatok domináltak, ott nagyobb esélyük volt az extrém pártoknak. A politikai tradíciókat tekintve Heberle egyrészt úgy látta, hogy ahol a vidéki vezetőréteg régóta aktív volt, ott az új politikai erők nehezen tudtak teret nyerni. Másrészt, ahol a „*Landarbeiter*” -osztály viszonylag fiatal, kevésbé öntudatos volt, ott a klíma a inkább szélsőbaloldalnak kedvezett.⁵⁶⁹

E disszonanciák ellenére – visszautalva még itt a német helyzetre – nem árt emlékeztetni, hogy a régi közösségek felbomlása idején a vilmosi rendszer különösen élenjárt az új kereteket jelentő egyletek és más társadalmi szervezetek létrehozásában. Michel Crozier francia munkaszociológus Max Weberre hivatkozva azt állítja, hogy a németek „egyleti emberek” („*Vereinsmenschen*”), akiknek a legfőbb célja ezzel az öngondoskodás biztosítása – amit a társadalombiztosítás terén elért eredmények is jól mutatnak –, valamint a kisiparban dolgozók védelme volt. A németekkel szemben – véli úgy Crozier – a franciák sokkal inkább individualisták, akiknél az egyéni autonómia az elsődleges, amit veszélyeztetve látnak a kisközösségek egyesületeitől. A kiscsoportokban ugyanis egy-egy hangadó egyéniség rányomja bélyegét a közösségre. A szemtől szemben kapcsolatok pedig menthetetlenül a természetes különbségek alapján határozzák meg a viszonyokat, domináló, illetve alárendelt kapcsolatokat alakítva ki az abban részt vevők között.⁵⁷⁰ Valószínűleg Németországban – különösen annak fejlettebb régióiban – azért alakultak így a dolgok, mert előrehaladottabb volt az iparosítás, mint a franciáknál. Ám ott sem volt ez nem mindenhol így. Christian von Krockow az emlékirataiban egy elmaradott terület, Hátsó-Pomeránia viszonyairól azt írja, hogy ott az egyleti élet nem volt túl fejlett, mivel még erősen tartották magukat a régi struktúrák. Hiszen – mint írja – „ökölszabály” („*Faustregel*”), hogy az egyletek ott kezdődnek, ahol a családi kapcsolatok, a jó szomszédi viszonyok, a hagyományok véget érnek.⁵⁷¹

---

⁵⁶⁹ HEBERLE, Rudolf: „*Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932*”, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1962, 105-129. old.

⁵⁷⁰ CROZIER, Michel: „*A bürokrácia jelensége: Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáiról, valamint a társadalmi és kulturális rendszerrel való kapcsolataikról*”, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981, 455 old.

⁵⁷¹ KROCKOW, Christian Graf von: „*Die Reise nach Pommern. Bericht aus einem verschwiegenen Land*”. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984, 115. old.

A paraszti társadalmak vonatkozásában 1918 után szintén egyre világosabban látszott – és ebből a szempontból különösen a gazdasági válság jelentett revelációt –, hogy a talpon maradás, a piaci siker érdekében új közösségek felé kell elmozdulni, azaz rá kellett nevelni az embereket az egymással való kooperálásra, a csapatmunkára. Az is látszott, hogy hierarchiák, halmazszerű szerveződések – pl. szomszédsági alapon való tömörülés – helyett inkább hálózatokra van szükség. (A 19. század végén az értékesítési szövetkezetekkel a már elindultak ezen az úton.) A kelet-elbai területek paraszti közösségeiben az erre való kényszert egyébként az olyan jelenségek is erősítették, mint a „telepesek gondozásának” megszűnése. A válság pedig sok helyen rávilágított arra az elvárásra, hogy az adott körülmények között bizony szükséges a termelés egységesítése. Ennek érdekében a gabonatermelésben a sok kisüzemet meg kellett győzni az azonos fajta kultiválásának előnyeiről. Ám ennél sokkal inkább az együttműködés elkerülhetetlen voltát vetítette előre az akkor még szárnyait bontogató gépesítés. Német vonatkozásban itt újból vissza kell utalni a Münzinger-féle kísérletre, amivel a hohenheimi üzemgazdász tulajdonképpen megkockáztatta a vádat, miszerint valami, a kollektivizáláshoz hasonló dologra készül. Münzinger a szétaprózott délnémet földbirtok-viszonyokból indult ki. Úgy látta, hogy noha a közös/községi géphasználat a járható út, ám a gépesítéssel szerinte „a parasztnak nem lazulhat meg a földjéhez való viszonya, és a paraszti sajátosságoknak messzemenőig érvényesülniük kell”.⁵⁷²

Münzinger a kísérletében „*Reichskuratorium für Technik in der Landwirtschaft*” támogatta. A lebonyolításhoz olyan községet keresett – meg is talált egy falucskában („*Weiler*”) –, ami nem volt túl nagy ahhoz, hogy a sokféle vélemény veszélyeztesse a kísérlet eredményét. Szempont volt a földek tagosítása is, így a gépi munkákat viszonylag egyszerűen meg lehetett oldani. Követelmény volt továbbá, hogy a lóállomány kellően nagy legyen ahhoz, hogy a gépi- és az igaerővel végzett munkát össze lehetett hasonlítani. A kísérlet értékelésénél figyelembe kell venni, hogy az a válság idején zajlott, egy olyan időszakban, amikor a gépesítés a viszonylag megfelelő méretű és rentábilisan termelő gazdaságok számára is kockázatos volt. Münzinger szerint válság idején máshogy zajlanak a dolgok, mint normális időkben. Münzinger a sikert a szövetkezeti gondolat megfelelő adaptálására vezette vissza. A „keleti kollektívizmus bevezetésére” vonatkozó kritikákra válaszul Münzinger rámutatott az egyes munkafázisok gondos elkülönítésére, így például az aratás egyénileg történt. Ezáltal az emberi tényező szerepe ezáltal csak még jobban kidomborodott, miközben törekedtek a tulajdonos szerep biztosítására

---

⁵⁷² HAUSHOFER, Heinz: „*Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II.*”, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958, 83-84. old.

azáltal is, hogy figyelembe vették a parcellákat elválasztó mezsgyéket.⁵⁷³ A Münzinger-féle kísérlet hosszú távon a későbbi gépköröket („*Maschinenring*”) előlegezte meg.

4.4.2. Tudati válság, útkeresés – a modernitás kihívása az egyénre

Az átalakuló vidéki társadalom egyének szintjén is számottevő követelményeket támasztott, próba elé állítva az egyes embereket. Jó kérdés volt, hogy mennyire lehetett megfelelni az új viszonyok diktálta társadalmi szerepeknek, az egyének mennyiben voltak tisztában lehetőségeikkel és mennyiben tudták azokat kihasználni? Mennyire volt arra lehetőség, hogy valaki egyénileg járja az útját? A sokszor hátrányos környezet mennyire támogatta az illetőt törekvéseiben? Mennyiben volt ebben más a parasztság és az elit útja? A továbbiakban itt is az „objektivitás szemüvegén” keresztül tekintem át ezen esélyeket. (Az egyéneknek erre való önreflexióját majd később vizsgálom.)

A modern világ veszélyeinél a pszichológusok általában az elmagányosodás, a fokozódó individualizációt emelik ki. Nyilván nem véletlen, hogy ebben a vetületben Erich Fromm, a két világháború közti időszak meghatározó emigráns német pszichológusa a nemzetiszocializmus lélektani gyökereit kutatása során számos fontos felismerésre jutott.⁵⁷⁴ Fromm abból indul ki, hogy szabadnak lenni „valamitől” még nem azonos a „valamire való” pozitív szabadsággal, erről szól a Paradicsomból való kiűzetés mítosza, hangsúlyozva az ebből származó szenvedéseket. A középkori társadalmat még az egyéni szabadság hiánya jellemezte, mindenki a társadalmi szerepéhez betöltött szerepéhez volt láncolva, földrajzilag is röghöz volt kötve, nem költözhetett egyik városból a másikba. Újkori értelemben az ember nem volt ugyan szabad, de magányos, elszigetelt sem, a társadalmi rendet természet adta rendnek tekintették. Az élet tele volt ugyan fájdalommal, de ott volt az egyház, amely a szenvedést elviselhetővé tette, azt hirdelve, hogy az Ádám és minden ember bűneként háramlik az emberekre.

A kapitalizmus korában, amikor mindennek az alapja a gazdasági szabadság lett és ennek bajnokává a középosztály vált. Ebben a környezetben az egyéni kezdeményezés elve kétségtelenül hozzájárult a pozitív szabadsághoz, a tettere kész, kritikus és felelősségteljes „én” kialakulásához. Ám a gazdasági tevékenység öncélúvá vált, a tőkefelhalmozás nem a saját üdvözülést szolgálta, hanem csak magát a felhalmozást. Az ember ebben a rendszerben, mint munkavállaló még magányosabbá vált, a tulajdon vált énjének fő legfőbb támaszává, személye

---

⁵⁷³ U. o. 84. old.

⁵⁷⁴ FROMM, Erich: „*Menekülés a szabadság elől*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 39-40. old.

és az általa birtokolt tulajdon elválaszthatatlanok lettek. Azok számára pedig, akik csak kevés tulajdon és társadalmi presztízis felett rendelkeztek, a család volt az egyéni presztízis forrása. Ebben körben érezhette, hogy „valaki” és a nemzeti büszkeség is jelentőségtudattal töltötte el, miközben az „én” minden vonalon meggyengült.⁵⁷⁵

Kopp Mária orvos a problémát pszichológiai alapon közelítette és az 1990-es években szintén úgy látta, hogy a társadalmi együttélés megköveteli a szorongás bizonyos fokát.⁵⁷⁶ (Az más kérdés, hogy a szorongáskeltés a 20. századi diktatúrák legfontosabb eszköze volt és ezen „intrumentum” a munkahelyi diktátoroknak is fegyverét jelenti.) Kopp szerint az utóbbi két évszázadban azt vizsgálták a legkevésbé, hogy az ember hogyan képes megbirkózni az új élethelyzetekkel. Míg korábban a szülők, a nagyszülők folyamatosan adták át az értékeket, normákat, szabályokat, magatartásmintákat gyermekeiknek, unokáiknak, addig ez a modern társadalmakban súlyosan sérült, hiszen bölcsődékben, óvodákban, csonkacsaládokban felnőtt nemzedékekről beszélhetünk. Mindaddig, amíg a társadalmi szerepek egyértelműek voltak, ritkán alakultak ki váratlan helyzetek. Ezzel szemben ma a bölcsődétől kezdve folyton súlyos döntési helyzetekbe kerül a gyermek és a fiatal is. A nevelés egyik legfőbb célja ezért az kellene legyen, hogy a gyermekeket megtanítsuk arra, hogy céljaiknak és az élethelyzeteknek megfelelően tudják szabályozni saját központi idegrendszeri készenléti állapotukat.

Fontos tehát az adott társadalmi szereppel való azonosulás. Mit mind erről Gordon W. Allport, a híres amerikai szociálpszichológus? A szakember mindenekelőtt leszögezi, hogy a személyiséget nem szakíthatjuk ki abból a kulturális közegből, amelyben él. Hiszen a kultúra formálja a személyiséget azáltal, hogy kész mintákat kínál az élet problémáira, a gyermeknek mindenképpen az emberi faj tapasztalataira kell hagyatkozni.⁵⁷⁷ A szerep pedig a szociális életben való részvétel egyik strukturált formája. Életünk színtereitől függően több szerepet is el kell játszanunk, melyek persze ütközhetnek is egymással. A szerepnek négy dimenziója van: 1. szerepelvárás: amit az adott szubkultúra előír. 2. szerepfelfogás: az adott közegben a saját szerepről alkotott kép. 3. szerepfogadás: szeretjük vagy nem szeretjük? 4. szerepteljesítmény: mit hozunk ki az adott szerepből?⁵⁷⁸ Allport kiemeli, hogy az „egyén szerkezetének” és a „közösség szerkezetének” is valahol szinkronban kell lennie egymással, mivel a személyiség

---

⁵⁷⁵ U. o. 175-178. old.

⁵⁷⁶ KOPP Mária-SKRABSKI Árpád: „Magyar lelkiállapot”, VÉGEKEN Kiadó, Budapest, 1995, 20-35. old.

⁵⁷⁷ ALLPORT, Gordon W.: „A személyiség alakulása”, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985, 183-194. old.

⁵⁷⁸ U. o. 201-206. old.

egy „halmazat (aggregátum) egy másik halmazaton belül; olyan struktúra, amely egy másik, terjedelmesebb struktúrán belül foglal helyet, és annak részét képezi.”⁵⁷⁹

Hogyan illeszkedett ezekbe a keretekbe a leginkább átalakulófélben levő társadalmi tömb, a parasztság? Henri Mendras az 1950–1960-as évek francia agrárszociológusa hazája viszonyai alapján úgy jellemezte ezt a világot, mint amelyikben keveredik egymással a család és a vállalkozás. A férj egyszerre családfő és a gazdálkodás irányítója, akiknek tekintélyét a családon belül elsősorban az alapozza meg, hogy mennyire sikeresen gazdálkodik. A parasztgazda főleg a munkára koncentrált, ahol a fő követelménynek a kezűgyesség és a fizikai kitartás számít. Ez a másik oldalon, ez a gyermeknevelést illetően beszűküléshez vezet. Ez azért gond, mert a parasztnak egyszerre kell a termelő, a termelésirányító és az eladó, illetve a vevő szerepében helytállni. A modern világban a paraszt már egyre inkább rá van szorulva külső tanácsokra, illetve maga is mind inkább ügynökké válik. A feleség segít bizonyos munkákban, de inkább gyermekek nevelése rá van bízva, elvégzi a szocializálásukat. Ravaszabb, mint a férfi, gyermekeket olyan irányba befolyásolja, hogy hagyják ott a mezőgazdaságot. A gyerekek a paraszt segédei, ahol a munkamegosztást kor és nemek szerint határozzák meg. A gyerekek jövőjét illetően az a törekvés, lánygyermek kerüljön ki ebből a közegeből, a fiú pedig folytassa az apja munkáját.⁵⁸⁰

A gazdálkodást illetően Mendras szerint a paraszt alapvetően az apjától származó tudásra támaszkodik. Az újításnál a legfontosabb referencia az, hogy a szomszédnak bejött-e az valami – de erről egy tanyán hogyan szereznek bizonyosságot? Nemzetközileg az agronómusok is hajlamosak rá, hogy az újításokat hasonló módon ítélik meg, ám azokról a különböző területek parasztjainak véleménye nagyban szóródik. Az új technológiákat (pl. hibridkukorica) olyan látják, mint a lottót: egy csomó pénzt elvisz, de végén nem biztos, hogy lesz belőle valami. Még a traktor az, ami még a hagyományos struktúrákkal a legkönnyebben összeegyeztethető, viszont nem veszik figyelembe, hogy gyorsan leamortizálódik, és marad az adósság.⁵⁸¹ Fontos az is, hogy az is, hogy a tradicionális világban a jövedelmeknek semmi generáló hatásuk nincsen. Ezekben a közösségekben ugyanis a presztízsnak két fokmérője volt: a család hagyományos szerepéhez való ragaszkodás és a vagyon nagysága. A bevételt ugyanis általában vagy felhalmozták, vagy befektették, de nem fordították fogyasztásra. A pénz itt

---

⁵⁷⁹ U. o. 211-212. old.

⁵⁸⁰ MENDRAS, Henri: „*The Vanishing Peasant: Innovation and Change in French Agriculture (M. I. T. studies in comparative politics series)*”, The M.I. T. Press, Cambridge, 1971, 76-91. old.

⁵⁸¹ U. o. 120-123. old.

alapvetően nem töltött be a „csereeszköz” funkciót, ehhez a parasztek szemében ehhez túl értékes volt. Ebben a világban a vagyon fontosabb volt a jövedelemnél.⁵⁸²

Hasonló volt a helyzet a technikai újításokkal, ami a gazdagok luxusának számított. A parasztek alapvetően ellenségesen viszonyultak az ilyen kísérletezéshez, ha át is vették a gazdagok újítását, ezt vagy azért tették, hogy kimutassa a lojalitását, vagy – ha haragudtak rájuk –, akkor ezzel jelezték, hogy egyenlők velük. Egy innováció akkor volt vonzó, ha növelte a vagyont, ezáltal a presztízst, ha az „csak” a bevételt növelte, ezáltal nem nőtt a presztízsz.⁵⁸³ Ám összességében parasztek a munkához képest annyiban kedvezőbb helyzetben volt, hogy nem volt főnöke, elvileg szabadabban osztja be idejét, de jobban leterhelt, nincs ünnepnap, még monokultúránál (pl. bortermelésnél) ez oldható, valamelyest rendszertelenebbül jut bevételhez.

A húszas-harmincas évek Közép-Európájában azonban a fő problémát inkább a termelés általánosan jellemző alacsony jövedelmezősége jelentette, amihez Magyarországon az agrártúlnépesedésből adódóan még a földkérdés is hozzájött. Hazánkban hivatalosan 1928-ban zárták le a Nagyatádi-féle földreformot. Ennek szűkmarkúságát Neubauer Ferenc, az országos politikussá vált Somogy megyei kisgazdapárti vezető szűkebb pátériája viszonyai alapján azzal vette védelmébe⁵⁸⁴, hogy – összerinte – nem mindenki van gazdasági önállóságra teremtve. Erre különösen azokat az öregeket, ispánokat hozta fel példaképpen, akik összekuporgatott pénzükkel földet vásárolva önállósították magukat, ám hamarosan bajok tengerével találták magukat szembe. Velük szemben sokkal szívósabbnak bizonyultak azok az öreg parasztek, akik családjuk önállóságát nemzedékeken keresztül sokkal sanyarúbb viszonyok között is megőrizték. Neubauer szerint az előbbi típusnak a földreform során hiába adtak földet, az kicsúszott a kezéből. Másfelől a birtokmegosztás egyenlőtlensége olyan szükségszerűség, amely tisztán a gazdasági viszonyok kihatásaként ott is előáll, ahol a tiszta fejlődést semmilyen zavaró körülmény nem befolyásolja, mint azt a NEP politikáját folytató Szovjetunió példája is mutatja.

Az elitek, illetve a nagybirtok lebomlása szempontjából a kontinensen fontos előzményként kell értékelni, hogy a 18. századi abszolutista rendszerek igyekeztek a korábbi földbirtokos arisztokráciákat vagy udvari nemességgé átváltoztatni – mint arra Franciaország, vagy a Habsburg-birodalom a példa –, vagy abból – erre elsősorban Poroszország és

---

⁵⁸² U. o. 45. old.

⁵⁸³ U. o. 39. old.

⁵⁸⁴ NEUBAUER Ferenc: „Földbirtokmegosztás és többtermelés”, *„Közgazdasági Szemle”*, 1928. június-július, 425-443. old.

Oroszország szolgál precedensül – egyfajta szolgálónemességet faragni.⁵⁸⁵ Az előbbi országok közül azokban, ahol ez idővel polgári, demokratikus hagyományokkal párosult (pl. Franciaországban, Ausztriában), ott jó esélye volt annak, hogy a 19-20. században vidéken a parasztgazdaságok váljanak dominánssá.⁵⁸⁶ Magyarországon, mint tudjuk, nem ez következett be, noha a Mária Terézia-féle politika a mi arisztokráciánkat is Bécsbe csábította, hogy ott „domesztikálja”. Abban, hogy mégis másként alakult, nyilván szerepe volt annak is, hogy a reformkorban a főnemesség hazafias elemei – mérlegelve akkori fejlettségi viszonyainkat – felismerték, hogy a világgazdaságba való bekapcsolódásunk egyetlen esélyét a mezőgazdaság, azaz a modern nagyüzem jelentheti

Mindez kétségtelenül a „makrogondolkodást” erősítette, amennyiben az összehangoltság, a külföldről érkező impulzusokra való nyitottság nyert teret. Ebben az időben „nyugati típusú” arisztokráciánk” – a Katus László-féle felosztásban⁵⁸⁷ – intenzív mezőgazdaság tekintetében különösen sokat tanulhatott a cseh nagybirtokosoktól, akiket máskülönben politikai riválisának tekintett. A másik oldalon viszont innentől kezdve nem nagyon volt nagyon tere a saját birtokra való visszavonulásnak és a mintagazdaként való önmegvalósításnak.⁵⁸⁸ Miként azt Hajnal István írja, a jobbágyfelszabadítást követően a magyar nagybirtokos – szemben a porosz junkerrel, az angol dzsentrivel – önként átengedte a helyi piac megszervezését a lókupecnek.⁵⁸⁹ Ilyen körülmények között a gazdálkodás saját kézbe vétele igencsak kitolódott. Ennél is nagyobb gond volt ezzel a helyzet, hogy nem segítette elő

---

⁵⁸⁵ FURET, François: „*A francia forradalom története*”, Osiris Kiadó, Budapest, 1996, 22-23. old.

⁵⁸⁶ PRERADOVICH, Nikolaus von: „*Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804–1918). Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1945.*” Franz Steiner Verlag GmbH., Wiesbaden, 1955, 240 old.

⁵⁸⁷ KATUS László: „*A modern Magyarország születése. Magyarország története: 1711-1918*”, Pécsi Történelemtudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2009, 488 o.

⁵⁸⁸ Érdekes párhuzamot kínál Széchenyi Istvánnak a kortársának számító Cavourral, az olasz egység atyjával való összehasonlítása. Mindketten grófi, nagybirtokos családból származtak, mindkettő intenzív külföldi kapcsolatokat ápolt, mindkettő elkötelezett volt a reformok iránt – és mindkettőnek megtört a katonatiszti pályája. Ám, míg Cavour Vercelli környéki birtokára visszavonulva ekkor sikeres mintagazdává válik, és mint ilyen nagy hírnévre tesz szert, addig Széchenyi inkább országos léptékekben akarta a problémákat megoldani. Cavour „...*Kezében Leri izgalmas vállalkozások és újszerű kísérletek termékeny talajává változott, ahol szabadon érvényesíthette elgondolásait és – ha szűk körben is, de – megpróbálhatta kamatoztatni külföldi tapasztalatait. A környékbeli földesurak, akik az elmaradott piemonti hagyományok szerint műveltették birtokaikat, rövidesen felfigyeltek a városi világfiból vidéki gazdálkodóvá lett fiatalemberre.*” (JÁSZAY Magda: „Cavour”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 54. old.) Vajon miért nem volt Széchenyi számára járható út az, ami Cavour számára a kitörési utat kínálta? Talán Széchenyi esetében éppen ezen konvenciók voltak azok, amelyek őt rögtön az országos politika színterére katapultálták, hogy ott megindítsa az ország modernizálódását. (GULYÁS László: „*Széchenyi gazdaságfejlesztő tevékenysége*” In: GULYÁS László: „*A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi tervig*”, JATEPress, Szeged, 2009, 32–43. old)

⁵⁸⁹ HAJNAL István: „*Az osztálytársadalom*” in Domanovszky Sándor szerk.: „*Magyar Művelődéstörténet 5. kötet*”, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939, Reprint Kiadás Babits Magyar-Amerikai Kiadó Rt., Szekszárd, 1993, 191-192. old.

a demokratikus közélet kialakulását, hiszen, ha a magyar dzsentri a gazdaságból ki is vonult, de a megyei politikát azért kézben tartotta.

A kelet-elbai nemesség, ha jól is rajtolt a polgárosodás hajnalán, de 1918 után már – mint arra korábban utaltam – nemigen találta meg a helyét a weimari köztársaság viszonyai között. Bár körükben programmá vált a vidéki birtokra visszavonulás⁵⁹⁰, de pozícióik ott is meginogtak, még úgy is, hogy – mint arra Henning is utal⁵⁹¹ – maximális mértékben igyekeztek megtartani munkásaikat. Ebbe azt is bele kell látni, hogy a létszám-leépítés és ennek gépesítéssel való kompenzálása a weimari köztársaság viszonyai között politikai öngyilkosság lett volt. Miközben szembement volna a junkernek a „vidéki nép vezetője” szerepével is. A magyar mágnásokkal azért ennél jobb volt a helyzet, még ha Szekfü Gyula az első világháború, a forradalmak után írt neves munkájában a „Három nemzedékben” úgy is látja kora magyar arisztokráciáját, mint ami már „*sem egy új Széchenyit, sem egy új Desseffy Aurélt nem termel ki*”.⁵⁹² A szociológus Weis István 1930-as művében⁵⁹³ viszont úgy véli, hogy ez az arisztokrácia az előző nemzedékhez képest lehiggadt és az arra jellemző extravagancia inkább az újjgazdag nagypolgári rétegnek vált a sajátjává. (Igazában már a jezsuita teológus Bangha Béla 1920-ban, a forradalmak után írt – a keresztény-nemzeti Magyarország megteremtésére vonatkozó – programadó munkájában felhívta a figyelmet az arisztokrácia nagyobb társadalmi felelősségére.⁵⁹⁴)

Mindezeknek a véleményeknek a fényében nem meglepő, ha sok helyen arról olvashatunk, hogy – míg az előző korszakban a nagybérői rendszer dominált, addig – legkésőbb a harmincas évek elejére egyre több arisztokrata veszi saját kézbe a gazdálkodást.⁵⁹⁵

---

⁵⁹⁰ Olyan mértékben kivonultak a „vörös főváros” társadalmi életéből, hogy mint azt Nicolaus Sombart, Werner Sombart fia az emlékirataiban írja, porosz főnemesek nem tartottak fenn palotát a két háború közti Berlinbenben, így a társasági élet a külföldi országok nagykövetségein folyt. (SOMBART, Nicolaus: „*Ifjúkor Berlinben 1933–1943*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 86. old.)

⁵⁹¹ HENNING, Friedrich Wilhelm: „*Az 1929. évi világgazdasági válság oka és hatása és ipari, továbbá a mezőgazdasági orientációjú országokra*”, *Agrártörténeti Szemle*, 1997. 39. évfolyam, 1-2. szám, 249-264. old.

⁵⁹² SZEKFÜ Gyula: „*Három nemzedék és ami utána következik*”, Maecenas Kiadó, Budapest, 1989, 311. old.

⁵⁹³ WEIS István: „*A mai magyar társadalom*”, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930, 142. old.

⁵⁹⁴ Szerinte az arisztokráciának bensőleg meg kellene újulnia, jobban rá kell ébrednie hivatástudatára, hiszen „... az áldemokrácia és a liberalizmus korában igenis szükség van bizonyos arisztokráciára s azért a születési előjogok egyszerű eltörlését végzetes hibának kell tartanunk. Éppen az áldemokrata liberalizmus korszakában lehetetlenség, hogy különböző társadalmi rétegződés ne képződjék; a plutokrácia úgyis megteremtette már a maga külön 'felső tízezreit' ...”. Am ez az arisztokrácia ne csak előjogok élvezője legyen, hanem több kötelességet is vállaljon magára és ezekkel a közjó javára éljen. Bangha szerint „...A magyar főnemesség különös feladatai volnának: a mezőgazdaság okszerű fejlesztése, mintagazdaságok létesítése, ezeken példaszerű szociális és népjóléti intézmények szervezése, közerkölcsei és vallásos, kulturális és hazafias mecénásság.” (BANGHA Béla S. J.: „*Magyarország újjáépítése és a kereszténység*”, Szent István Társaság, Budapest, 1920, 195-196. old.)

⁵⁹⁵ Schrärer Péter Pál nagybirtokról szóló könyvében tíz ilyen fontos nagybirtokot említ az országban: herceg Esterházy Pál és gróf Esterházy Móric hitbizományi uradalmát, valamint örgróf Pallavicini Alfonz Károly mindszenttanyási, herceg Montenuovo Nándor, Dreher Jenő Fejér megyei, gróf Károlyi Gyula tiborszállási, gróf

Ebben nyilván szerepe volt annak is, hogy előbb a legitimizmus, majd a keresztény-nemzeti ideológia csengett le, ami arra ösztönözte a nagybirtokos tömböt, hogy bizonyítsa a társadalmi hasznosságát.⁵⁹⁶ Korábban erre nem nagyon volt szükség, mert azzal, hogy az utódállamokban a magyar birtokosok földjeit sajátították ki, valamint azzal, hogy azokat idehaza a forradalmak idején „szocializálták”, a nagybirtok „*par excellence*” a keresztény-nemzeti gondolat szimbólumának számított.⁵⁹⁷

A kritikus harmincas éveknek az általános mentális vonásait tekintve érdekes az is, amit Fromm a gazdasági válságnak, a nemzetiszocializmusnak az emberi viszonyokra gyakorolt hatásáról mond. Fromm szerint a válság is tulajdonképpen a lojalitást, nem a lázadást erősítette. Egyrészt erre időre családon belül is az autoriter szülő szerep már letűnően volt, hiszen az apák többsége alkalmazott lett, ami által megingott az apa tekintélye. Hosszú távon ez azért volt baj, mert így értelmetlenné vált az apák elleni lázadás és a gyermek nem tanulta meg az autoritással folytatott harcot sem. Ám ennél is nagyobb baj volt, hogy mindez társadalmi méretekben is kioltotta a lázadás szellemét.⁵⁹⁸ Fromm Hitler hatalomra jutását a kispolgárság meggyengülésével magyarázza, annak az rétegével, amelyikre korábban spórolás, szűklátókörűség, irigység volt jellemző. Az infláció halálos csapást mért a spórolás elvére és az állam tekintélyére, a forradalom után nem volt senki, akit a kispolgárság lenézhetett volna. A biztonság utolsó mentsvára, a család is megrendült, sőt Németországban ingott meg leginkább az apa és a régi polgári erkölcs tekintélye. Az ifjú nemzedék tettekre szomjazott, ám az értelmiségi pályák megteltek. 1924–1928 között volt némi élénkülés, de ezeket a reményeket a gazdasági válság megsemmisítette. Mi volt a helyzet a munkássággal? Belső kifáradás, csüggettség, a politikai szervezetek, a munkásvezetők iránti bizalmatlanság jellemezte ezt a társadalmi tömböt. Bár továbbra is párttagok és hisznek az eszmében, de már nem hisznek a politika hatékonyságában. Ilyen körülmények között sokan elhitték, hogy „Németországot” a nemzetiszocialista párt testesíti meg.

Ugyanakkor, mint azt David Schoenbaum is megállapítja a rendszer dédelgetett gyermeke a parasztság volt, hozzájárulva ezzel annak realitásérzékének a csökkenéséhez. A professzionalizmust tekintve a követendő példa itt mindenképpen az amerikai farmer lett volna

---

Wenckheim József kigyósi, gróf Dessewffy Aurél, József főherceg bankúti és gróf Somssich László kaposújlaki birtokát. (SCHERER Péter Pál: „A nagybirtok”, Saját Kiadás, Budapest, 1939, 275-402. old)

⁵⁹⁶ VONYÓ József: „Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja”, „Századok”, 2011, 3-38. old.

⁵⁹⁷ Kerék Mihály, a harmincas évek egyik meghatározó agrárszakértője azt írja, hogy a nagybirtok azonosította magát a legjobban a „keresztény és nemzeti” jelzővel. (KERÉK Mihály: „A magyar földkérdés”, MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, 1939, 379. old.)

⁵⁹⁸ WEIS János: „A Frankfurti Iskola” in BOROS Gábor: „Filozófia”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013, 1053. old.

a maga szakosodott, piacorientált, gépesített termelésével, ám ez az akkori parasztideológiák fényében nem csengett jól, sőt a darré-i „agrárállam” mindent elkövetett annak diszkreditálására. (A Stettinben kiadott „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” 1936–1936 közötti számaiban egy-egy kis boxban időről időre emlékeztették a német olvasót, hogy míg a „farmer” pusztán csak gazdasági felfogást testesít meg, addig a „paraszi lét” a „*Grund und Boden*”-ben gyökeredzik.) A rendszer – noha elviekben a „többtermelés” talaján állt – a gépesítés jelentőségét sem nagyon ismerte el. Mint arra Darré politikájának kritikusai joggal rámutatnak, míg a „termelési csata tízparancsolatában” olyan intenciók szerepelnek, hogy tartsál juhot, de nincs benne egy szó sem gépekről. A professzionalizmus ideológiával való helyettesítése leginkább 1933. szeptemberi örökbirtok-törvényben („*Reichserbhofgesetz*”) jutott kifejezésre, ahol a „parasztot” („*Bauer*”) – birtokméret, életmód, „faji szempontok” alapján – megkülönböztették a kisebb kategóriát jelentő „mezőgazdától” („*Landwirt*”).⁵⁹⁹ A „parasztképesség” („*Bauernfähigkeit*”) az alsó határát elméletileg annyi föld jelentette, amennyi egy család eltartását biztosította. Többnyire 7,5 és 125 ha között mozgott a paraszti „örökbirtokok” nagysága. Tehát a kelet-elbai nagybirtok kifejezetten nem tartozott e körbe, mint ahogyan a nadrágszíjparcellák tulajdonosai („*Scherbergartenbesitzer*”) sem. Később pedig megnehezítették az „örökbirtokok” létesítését.⁶⁰⁰

Miközben – mint azt Jan Smit, a nyolcvanas évek holland kutatója megállapítja – a telepítések, amelyek egzisztenciateremtő funkcióját nem lehetett elvitatni, egyre inkább háttérbe szorultak. Az új felfogás szerint ugyanis telepítésre csak addig van szükség, amíg nem fel a hadsereg. Keleten pedig éppen, hogy el kell kerülni a népesség sűrítését, hiszen az egy védelmi zóna. Smit szerint a nemzetiszocialistáknál a nemzetpolitika helyébe a faji konnotáció lépett – a faj egy tér terméke, szublimációja –, a szociálpolitikát pedig a Christaller-féle térrendezéssel való alátámasztás váltotta fel. Ebben az összefüggésben az addig a „*Landarbeiter*” -ek felemelésére tett erőfeszítések is visszaszorultak. A Darré-féle örökbirtok-törvény („*Reichserbhofgesetz*”) is elvette a telepítés élén, hiszen még jobban felerősítette a vidéki elvándorlást.⁶⁰¹ Másfelől, míg a porosz telepítéseknél a belső kolonizációról volt szó, addig itt a Habsburg-birodalom Határőrvidékének katonaparaszti („*Wehrbauern*”) hagyományait elevenítették fel. A porosz Boyens szerint a Habsburgoknak annak idején csak

---

⁵⁹⁹ HUEGEL, Arnulf: „*Kriegsernährungswirtschaft Deutschland während des Ersten und Zweiten Weltkrieges im Vergleich*,” Hartung–Gorre Verlag, Konstanz, 2003, 449-449. old.

⁶⁰⁰ CARSTEN, Francis. L.: „*Geschichte der preußischen Junker*”, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1988, 181. old.

⁶⁰¹ SMIT, Jan G.: „*Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung*”, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983, 62-68. old.

Határőrvidékre futotta és azzal, hogy a nemzetiszocialisták ide tértek vissza „a bécsi Hofburg szelleme győzött Potsdam felett”.⁶⁰²

Érdekes kérdést jelentenek a vidékről távozók egyéni sorsa és beilleszkedésük a városi környezetbe. Bár ez kezdettől fogva a kelet-elbai tartományokat érintette a legérzékenyebben, de 1918 után a folyamat a paraszti vidékeket is elérte. A beilleszkedésre való esélyeket illetően talán a mentalitástörténész Arthur E. Imhofra érdemes utalni, aki szerint két ember közti kapcsolat intenzitása a következő dimenzióktól függ: fizikai (térbeli) távolság; származási távolság (rokonsági fok); szociális távolság (családtag, barát, ismerős); életkori távolság; hierarchikus távolság (foglalkozás szerinti tagoltság); szereptávolság (családon belüli szerep; családi állapot (házas/nem házas)).⁶⁰³

Persze, érdekes kérdés az is, hogy az adott körülmények között mennyire voltak valóságok az otthonról hozott értékek, mennyire érte meg azokért esetlegesen konfliktust is felvállalni? Másfelől meddig lehetett elmenni az új dolgokkal kapcsolatos érdekek követésében, mennyire érte meg az újat felvállalni? Az ebben való revelációban nyilván voltak fokozatok, amelyeknek első körét az érdekviszonyok lassú átrendeződése jelentette, ám ahol még hatottak az otthonról, az iskolából, a templomból hozott értékek. A második körben már – mutatva a mentalitás lassú megváltozását – fokozatosan eltűntek a régi értékeket követő generációk és megerősödtek régi előfeltevéseitől elütő tapasztalatok. A harmadik körben pedig – egyúttal jelezve az új identitás felé vezető utat – ezen jelenségek annyira tömegessé váltak és annyira összhangba kerültek az egyéni érdekekkel, hogy gyakran felmerült a múlttal való teljes szakítás kérdése.

4.4.3. Nyelviség és identitás

Az átalakuló világ struktúráinak, viszonyainak – sokszor idealizált módon való – tudati leképződését a nyelviség tükrözte vissza. Erre a sokszor szándékos önbecsapásra a 20. századi állam és ellenzéke is rásegített, amikor érdekei közvetítésére saját nyelvezetet igyekezett kialakítani. Mezőgazdaság vonatkozásában a harc a nyilvánvalóan még nagyszámú kisbirtokos-csoportok kegyeiért folyt. Ez a kommunikációnak az olyan diskurzusaiból is kitűnik, mint a diktatúrák szómágiája; a földreform-retorika. Ebben a részben a nyelvi kisajátításért való harcot

---

⁶⁰² BOYENS, Friedrich Wilhelm–Lehnic, Oswald: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung. Zweiter Band*”, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1960, 258. old.

⁶⁰³ IMHOF, Arthur E.: „*Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi olyan nehezen...*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 47. old.

egyelőre csak a frazeológiák szintjén vizsgálom. (A nyelviség másik komponensét, az ún. „nagy narratívákat” külön fejezetben fogom megnézni.)

A filozófus Ludwig Wittgenstein szerint a szemantika annyiban az identitás része, amennyiben itt alapvetően egy nyelvi játékról van szó, lévén, hogy beszélve alakítjuk ki az önazonosság-tudatunkat. Ez inkább egy folyamat, mint stabil állapot, de az értelme mégis a stabilitás iránti vágy, ahol folyamatosan ki kell nyilvánítani, hogyan látjuk önmagukat és hogyan látjuk másokat. Ehhez azonban ki kell alakítani azokat a fogalmakat, amelyek ezt egyértelműen a világ tudtára adják. A nyelv ugyanis általában nem egyszerűen a kommunikáció eszköze, hanem a világról alkotott képünket is formálja, hiszen erről való tudásunk narratívákban él. Már a hétköznapi beszélgetések világa felfogható az identitásalakítás fontos nyelvi jeleként, amely visszatükrözi a körülményekhez való alkalmazkodást. Ez főként társadalmi szerepekben, helyzetekben jelenik meg, és lehet pozitív vagy negatív.⁶⁰⁴

Nyelviség és népi egység szempontjából már a két háború közti irodalomtudósok arra hívták fel a figyelmet, hogy míg a németeknél a mindennapi nyelv regionálisan, az angoloknál, olaszoknál társadalmi csoportok szerint tagolódik, addig a magyaroknál egyik sem jellemző. Nálunk a művelt rétegek idiómája, stílusa, ízlése nem tér el a kevésbé műveltektől, azzal együtt, hogy nagy tájegyegységenkénti nagy különbségek sincsenek.⁶⁰⁵ Ugyanazok a motívumok jellemzők mindegyik társadalmi tömbre, csak egyik kifinomultabban alkalmazza azt, ami a másiknál nyersebb formában jelenik meg. Ezt a sajátos helyzetet Bajcsy-Zsilinszky Endre alapvetően a parasztságnak tulajdonítja, mivel szerinte arra sincsen példa Európában, hogy a szegény kisbirtokos és földtelen földműves nép inkább képviselné az egyetemes értékeket, mint a vagyonos, művelt osztályok. Bajcsy-Zsilinszky ugyanitt arról értekezik, hogy parasztságunk nem rabszolgáktól származik, mint nyugat-európai megfelelője, hanem szabad harcosoktól. Később is a történelmi katasztrófák során a nemesség nagyobb része ide merült alá.⁶⁰⁶ (Már többen is felhívták a figyelmet, hogy csak a magyar nyelvben van az, hogy a „nép” szó jelentése fedi a „parasztagét”, más nyelvekben ez nincs így.)

A németeknél a regionalizmusból adódóan mindig is fontos volt a dialektusok szerepe. Mályusz Elemér szerint a nyelvjárás-határok szempontjából a kelet-elbai területeket a

---

⁶⁰⁴ BALÁZS Géza: „Az identitás nyelvi jelei” In: SZIRMAI Éva–ÚJVÁRI Edit szerk.: „Az identitás szemiotikája”, Szegedi Tudományegyetem–Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged, 2011, 12-23. old.

⁶⁰⁵ Andrásfalvy Bertalan szerint azért a latin és – illetve a honfoglalás idején valamilyen török nyelv – használata lehetőséget biztosított az elit számára a különállás kifejezésére. (ANDRÁSFALVY Bertalan: „Népi értékek, művelődési hagyományok a 20. század első felében” In: PÖLÖSKEI Ferenc szerk.: „A falukutatás fénykora (1930–1937)”, Országos Pedagógia Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002, 104-109. old.)

⁶⁰⁶ BAJCSY-ZSILINSZKI Endre: „Egyetlen út: a magyar paraszt”, Kelet Népe Kiadása, Budapest, 1938, 33-34. old.

következők jellemzik: mivel eredetileg szláv vidék volt, így alapvetően telepes-nyelvjárásokról lehetett beszélni, hiszen különböző helyekről összeverődött népesség volt jellemző. Nem is annyira a tartományi határok voltak itt fontosak, mint inkább az egyházi beosztás Mályusz kiemeli azt is, hogy míg Nyugaton e tekintetben a város szerepe volt meghatározó, addig itt a nagybirtoké.⁶⁰⁷ E tájnyelviség jelentőségét 1871 után felértékelték, hogy a megvalósult egység egybeesett az iparosítás következtében előálló nagyarányú elvándorlással, amely helyzetben az egyének számára a friss nemzeti egység tudatosításában a fő vonatkozási pontot a parasztság és az adott dialektushoz való tartozás jelentette. A telepítéseknél pedig kézen fekvő volt valamilyen közös idióma kialakítása, hiszen az 1886 utáni poseni akcióban résztvevő „kolonisták” a Nyugat- és Dél-Németország különböző tartományaiból verődtek össze. Ebben talán hivatkozni lehet a némileg hasonló amerikai telepestársadalom tapasztalataira. Erik H. Erikson szerint itt a különböző hagyományok összefésülésében a nőknek volt nagy szerepe.⁶⁰⁸ A nyelvi archaizmus a kommercializmus kiszélesedésével nyilvánvalóan mindinkább visszaszorult. Ennek leküzdésének a német történészek szerint három eszköze volt: az iskola, a hadsereg és a vasút.

Az etnikailag vegyes területeken adódott a nyelvválasztás lehetősége és ebből a szempontból a nemzeti identitást egy diskurzusnak kell felfogni. A nyelviség különösen a nemzetállam előtti korszakban volt fontos identitásképző elem. Általában, ha változott a nyelv, változott az identitás is. Főleg a kisépek álltak a „nyelvében él a nemzet” talaján. Ez a helyzet korán felértékelték a nemzeti irodalmak szerepét. Aurélien Sauvageot, aki az 1930-as években volt a volt budapesti egyetemen francia nyelvi lektor, emlékirataiban Benedek Marcellt idézi, aki szerint az irodalom, az írók, a költők biztosították Magyarországnak azt az lehetőséget, amivel a magyar nyelv tudott törni elszigeteltségéből. Az íróknak, akik megtanulták az idegen nyelveket, fontos kultúrák közvetítő-szerep jutott.⁶⁰⁹ A nagy írók, költők legtöbbször műfordítók is voltak egyben. Ám már ezt megelőzően a 19. századi nyelvújítások, amelyek olyan szókincs és grammatika létrehozását célozták, ami csak az adott nyelvre jellemző, megkönnyítették az ez irányú közeledést. Itt egy olyan egységes köznyelvre és annak megfelelő írásbeliségre törekedtek, amivel felül lehetett emelkedni a dialektusokon és nyelvileg birtokba lehetett venni a technika és társadalmi intézményrendszer új vívmányait.

---

⁶⁰⁷ MÁLYUSZ Elemér: „Nyelvtudomány” in „Népiségtörténet”, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994, 56. old.

⁶⁰⁸ ERIKSON, Erik H.: „Gondolatok az amerikai identitásról” in „Gyermekkor és társadalom”, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 282-295. old.

⁶⁰⁹ SAUVAGEOT, Aurélien: „Magyarországi életutam”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988, 150. old.

Ha Európa nemzetállami korszakában az államnyelv komoly problémák forrása lehetett a kisebbségek körében, úgy az 1918 utáni „lingvisztikai homogenizálódás” idején már sokkal inkább az átpolitizáltság vethetett fel kételyeket. Abból kell kiindulni, hogy ez volt az a periódus, amikor, noha ebben az időben már tetten érhetőek voltak a demokratizálódási tendenciák – hiszen időközben kiszélesedett a választójog és közoktatásban a korábbinál többen vettek részt –, ám a régi egyenlőtlenségek erodálódása csak nagyon lassan haladt előre. Mivel a politikának szüksége volt a „kisember” körüludvarlására és a felemelkedő rétegek pedig hinni is akartak ebben tömjénezésben, amiről úgy gondolták, hogy nekik az kijár, ezért azt demagóg módon megfelelő frazeológiákkal is alá kellett támasztani. Nem véletlen, hogy éppen a két világháború közötti korszak volt az, amikor virágkorukat élték a nagy ideológiák és hozzájuk kommunikációs panelek. Ehhez a napisajtó térhódításával és a rádiózás megjelenésével az eszközök is mind jobban biztosítva voltak. A politikai fegyvertárnak fontos eszközévé vált a propaganda, mint ahogyan az üzlethez is egyre inkább hozzátartozott a reklám. Később ezek az évtizedek a 1960-as évek amerikai szociológusainak is fontos vonatkoztatási pontot jelenthettek, mivel retrospektív módon arról értekeztek, hogy arra az időre – előbb a háború okozta kiábrándulás, majd a jóléti szempontok előtérbe kerülése miatt, ami az osztályhatárok elmosódását hozta magával – lecsengtek a nagy ideológiák.⁶¹⁰

Igazában a húszas–harmincas években az önbizalomnak ez a mesterséges „felpumpálása” azért valahol együtt járt azzal a jövőt illető belső elbizonytalanodással, ami az igazságtalan békékből, a gazdasági nehézségekből és a kapitalista rend válságából adódott. Mint arra Thomas Nabert a két háború közti német konzervatív politika elemzése kapcsán is utal, ezen irányzat képviselőinek a gazdasági autarkia megvalósítására való törekvésükben egyre inkább arra kellett rájönniük, hogy ezt a célt csak tervgazdálkodás révén lehetséges megvalósítani. Ám, mivel ezt a kifejezést annak szovjet konnotációja miatt célszerű volt kerülni, hiszen az széles körben riasztólag hatott volna, ezért helyette olyan képekkel operáltak, mint „Németország saját rögön való megújulása” („*Erneuerung Deutschlands aus der Scholle*”).⁶¹¹ Itt adódik a kérdés, hogy vajon az emberek mennyiben érezték a saját bőrükön a különböző gazdaságpolitikák hatását és mennyiben adtak ennek kifejezést? Matolcsy Mátyás ezzel kapcsolatban egy könyvében utal a „jólét” kétféle német felfogására: egyrészt ott van az „anyagi jólét” („*Wohstand*”), amely külső tényezőktől függ. Tulajdonképpen csak ezt tudjuk

---

⁶¹⁰ BELL, Daniel: „*The End of Ideologies. On the Exhaustion of political Ideas in the Fifties*.” Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1960

⁶¹¹ NABERT, Thomas: „*Agrarkonservative Konzeptionen in der Weimarer Republik*”, In: J. Laubner (Hg.): „*Adel und Junkertum in 19. und 20. Jahrhundert*”, Halle/S, 1990, 86. old.

számszerűsíteni, ha alacsony is, de megítélése – mint arra a fasiszta, kommunista rendszerek a példák – lehet egészen pozitív. (A „nemzeti jövedelem” egyébként már csak azért sem alkalmas mutató erre, mert nem tartalmazza a javak elosztását.) Másrészt ott van a „szubjektív jólét” („*Wohlfahrt*”) fogalma, amely az ember egyéni adottságai által nagyban befolyásolt tényező.⁶¹²

Tehát ez is azt mutatja, hogy a később berendezkedő diktatúráknak még inkább súlyt kellett helyezniük a nyelviségre. Mint Ö. Kovács József írja: „*A nyelv valóságteremtő gyakorlatként való értelmezése különösen a politikai diktatúra világában fontos, hiszen a jogállamiság hiányában könnyen bármilyen kommunikációs szituáció 'rendszerellenesnek' minősülhet. Ugyanakkor a nyelv olyan hatalmi, irányítási eszköz, amely nem csupán a diktatórikus rendszerekben teremt státusokat és szerepeket.*”⁶¹³

Victor Klemperer, a nemzetiszocialisták által üldözött nyelvész szerint a Harmadik Birodalom nyelvezete egy elég mechanizált, funkcionalizált szemléletet tükröz⁶¹⁴. Friedrich Hayek ennél is továbbmegy, amikor azt állítja, hogy itt a nyelv teljes elferdítéséről, a szavaknak az eredeti jelentésükből való kiforgatásáról volt szó.⁶¹⁵ Az egész a gondolkodás államosítását szolgálta, ahol, ha az embereket rá akarják venni bizonyos értékek szolgálatára, el kell velük hitetni, hogy ezek az értékek valójában azok, amiket ők mindig is vallottak. Ennek leghatékonyabb módszere, ha a régi szavakat új jelentéssel ruházzuk fel és olyan szóalkotásokra törekszünk, amelyek az új rendszer eszményeit fejezik ki. Hayek is utal rá, hogy már Mannheim Károly figyelmeztetett, hogy a „szabadság” szónak a régi időszak alapján megalkotott fogalma akadályozza bármilyen probléma megértését. (Hayek Peter Druckert is idézi: minél többet beszélnek szabadságról, annál inkább elveszett ügy az.) E szó eredeti jelentésének torzulását német filozófusok sora készítette elő, nem utolsósorban a szocialisták. A ferdítés még azokra a területekre is érvényes, amelyek látszólag távol esnek a politikától, így a tudományra is. Az „igazság” szó is elveszítette jelentését. Nem olyasmiről van szó, amit meg kell találni és az egyén lelkiismerete a döntőbíró, hanem azt immár tekintélyelvű hatalom állapítja meg.

A parasztságot tekintve a német „*Bauer*” fogalom például szűkebb, mint francia „*Paysan*” kategória. Utóbbiba mindenki beletartozik, aki vidéken él, miközben nem terheli

---

⁶¹² MATOLCSY Mátyás: „*Az életszínvonal alakulása Magyarországon, 1924-1944*”, Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, Budapest, 1944, 4. old.

⁶¹³ Ö. KOVÁCS József: „*A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és kollektivizálás magyar–német összehasonlításba. MTA doktori értekezés I. kötet.*” Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2011, 37-39. old

⁶¹⁴ KLEMPERER, Victor: „*A Harmadik Birodalom nyelve*”, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1984, 99-104. old.

⁶¹⁵ HAYEK, Friedrich A.: „*Út a szolgasághoz*”, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991, 211-212. old.

„Bauer” koncepciójának ideológiai ballasztja.⁶¹⁶ Német parasztszervezeteknél mindazonáltal fontos volt a felekezeti konnotáció, Németországban ugyanis az evangélikusok és a katolikusok eredetileg külön-külön szervezkedtek. Előbbiek szövetségeit „Bund”, utóbbiakét a „Verein” elnevezés jelezte. Idővel azonban a katolikusok nyitottak az evangélikusok felé – ők voltak kevesebben – és a protestáns tartományokban is katolikus mintára „Verein”-okba tömörültek a parasztok. A következő lépés ezen egyleteknek az országos szinten való összefogása volt. Ez odavezetett, hogy az eredetileg katolikus konnotáció olyan jelentéstartalom irányba ment el, mint ami az igazi paraszti szervezetre utalt.⁶¹⁷ Az önelnevezést illetően a konzervatív szociálpolitikus Heinrich Sohnrey mindenesetre figyelmeztetett, hogy a katolikusok ne használhassák a „Landarbeiter” kifejezést, nehogy így ezekben a csoportokban egységes osztály-öntudatot ébresszenek.⁶¹⁸ A német mentalitásról egyébként is sokat elárul az a kifejezés is, ami a népfőiskolák itteni megfelelőire vonatkozik. Ezek, mint azt a szó szerinti elnevezés mutatja, „parasztfőiskolák” („Bauernhochschule”) és nem „népfőiskolák”. Magyarul ezekkel az intézményekkel kifejezetten a parasztgazdákat meg célozták meg és nem a „Landarbeiter” -eket, hiszen a cél ezekkel az intézményekkel egy vidéki vezetőréteg kinevelése volt és nem annyira a széles vidéki rétegek körében való ismeretterjesztés.

A magyar parasztságnál ugyanakkor – mintegy jelezve az öntudatbeli növekedést – a somogyi és dunántúli parasztgazdák ekkor kezdték magukat Nagyatádi Szabó István nyomán „pógárnak” hívni.⁶¹⁹ A társadalmi állás és pártjelentés értelmében használt „kisgazda” szó semlegesítésére később az ellentábor tábor kitalálta a „földműves” kifejezést. Az ilyen összetételű szervezetnevek a nagybirtokos érdek általi konnotációra utaltak, azt sugallva, hogy ebbe a fogalomba a nagybirtokost is beleértik, lévén, hogy ő is földdel dolgozó személy.

A hivatalos politika részéről a parasztságot megcélzó szómágiákat tekintve a nemzetiszocialista Németországban elősorban a Darré-féle propagandával, míg a Horthy-Magyarországon a földreform-retorikával kell foglalkozni. Előbbi illetően fontos kiemelni, hogy a nemzetiszocialisták már a hatalomhoz vezető úton, a „Kampfzeit” idején a „Volk”-ideológiára alapoztak, amelynek építőköveit az osztályhatárokat átszelő helyi identitásokra való

---

⁶¹⁶ BÉAUR, Gérard–SCHLUMBOHM, Jürgen: „A rurális társadalmak problémája a német és a francia történetírásban”, „Korall” 2005. május. 6. évfolyam. 19-20. szám. 86. old. epa.oszk.hu/00400/00414/00014/pdf/06beaur.pdf letöltés: 2017.01.12. 10.34.

⁶¹⁷ STOLTENBERG, Gerhard: „Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918–1935. Ein Beitrag zur Meinungsbildung in der Weimarer Republik.” Herausgegeben von der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Droste Verlag, Düsseldorf, 1962, 40-45. old.

⁶¹⁸ STÖCKER, Georg: „Agrarideologie und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich”, V&R unipress GmbH., Göttingen, 2011, 274 o.

⁶¹⁹ KÓSA László: „Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)”, Planétás Kiadó, Budapest, 1998, 222 o.

rájátszás jelentette. Ez az Észak-Németországban követett gyakorlatban az alnémet („*plattdeutsch*”) dialektusra helyezte a hangsúlyt, miközben az „agrárizmus” régi-új jelszavaival mozgósítottak.⁶²⁰ A nemzetiszocialisták 1933 utáni frazeológiájának lényegét jól kifejezte a Walther Darré által megalkotott „újnemesség” („*Neuadel*”) fogalma, ami alatt lényegében a parasztságot értette, ezzel akart ennek a rétegnek kedveskedni.⁶²¹ Ebben a kontextusban a „paraszt” szó rangot jelentett, amelybe bár nem minden vidéken élő tartozott bele, de elméletileg magában foglalhatta akár a nagybirtok alsó kategóriáját is.⁶²² Ernst Langthaler osztrák történész szerint szemantikailag ezekben az években a legtöbbet sulykolt fogalmak közé a „paraszt”, a „német”, az „új”, a „mi”, a „muszáj” szavak tartoztak.⁶²³

Magyarországon eközben hasonló manipulálás ment végbe földreform-retorika területén. Ami ezt a kérdést ugyanis a demagógia irányába elvitte, az az volt, hogy küszöbön állt az általános választójog bevezetése. Az 1930-ban újjáalakult kispárt a földreform jelszavával mozgósította a választókat⁶²⁴, miközben a válság tanulságaiként egészen másfajta következtetések adódtak, mint a kisüzem erősítése. Ezt jól mutatják az olyan – az időközben a közbeszéd részévé vált – szlogenek is, mint a „többtermelés” és a „gépesítés”. A szélsőjobb bekapcsolódása a választók kegyei megnyeréséért folytatott versenybe még inkább felerősítette a frázisokban bővelkedő földosztó jelszavakat. Dr. Scherer Péter Pál – aki a Pallaviciniek főintézője volt – a magyar „földosztókat” három csoportba osztja: a demagógok, akiknek célja a zavarkeltés; a fantaszták, akiknek eleme a szép álmok szövése és a jóhiszemű félrevezetettek;

---

⁶²⁰ O’LOUGHLIN, John–FLINT, Colin–ANSELIN, Luc: „*The Geography of the Nazi Vote: Context, Confession, and Class in the Reichstag Election of 1930*”, „*Annals of the Association of American Geographers*”, 351-539. old. http://www.indiana.edu/~wim/docs/2_18_2011_Oloughlin_etal.pdf Letöltés: 2015. 08. 08. 15.45

⁶²¹ DARRÉ, Richard Walther Darré: „*Neuadel aus Blut und Boden*”, J. S. Lehmanns Verlag, München, 1930

⁶²² David Schoenbaum szerint hasonlóan jártak el a „munkás” szóval is, amelynek szintén nagyon pozitív kicsengése volt, és aminek az értelmezését a szellemi dolgozókra is kiterjesztették. Miközben a polgár szóhoz elég negatív konnotációk tapadtak. A radikális tökeellenesség inkább a szemantika szintjén („*sprachlicher Radikalismus*”) nyilvánult meg, ahol a „forradalom”, a „szocializmus” szavakat nagyban átértelmezték. Az utóbbit úgy értették, hogy mindenkinek egyforma joga van a szociális juttatásokból való részesüléshez. Erre a németeket a közös „biológiai örökségük” („*biologisches Erbgut*”) jogosítja fel. (SCHOENBAUM, David: „*Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*”, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 100-102. old.)

⁶²³ Bár Ernst Langthaler osztrák történész által elemzett ausztriai nemzetiszocialista időszak parasztsajtójának nyelvisége kívül esik a vizsgált időszakon, de a cikk tanulságos ebből a szempontból. A „parasztot” szembe állították a „mezőgazdával”, de 1942-1943-tól már az utóbbit is egyre többet használták, ami azt jelenti, hogy maguk mögött hagyták a „*Blut und Boden*” -ideológiától. A „német” szó leginkább a „német vidéki nép” („*deutsches Landvolk*”) összetételben jött elő. Az „új” kifejezés azokra az újításokra vonatkozott, amiket az „*Altreich*” -ből vettek át. A szövegek funkciója: irányítás, érvelés, felvilágosítás és figyelem felhívás („*Anleitung*”, „*Argumentation*”, „*Aufklärung*”, „*Appell*”). (LANGTHALER, Ernst: „*Massenmedien in der ländliche Gesellschaft in Nationalsozialismus – am Beispiel der Agrarpresse*”, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*”, 2010. Jg. 58. 53-64. old.)

⁶²⁴ GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKEI Ferenc szerk.: „*Magyarországi pártprogramok 1919-1944.*” Budapest, 2003, 215-216. old.

valamint azok, akik homokba dugják a fejüket.⁶²⁵ Bár a második világháborút követő – keleti és nyugati – földreformjainál más volt a helyzet, de az ezeknél is jócskán éltek a retorikai mozgósítás eszközeivel.

Európai méretekben a földreformra vonatkozó legfontosabb szövegeket, kiáltványokat az 1950-es években szemantikailag Karin Dovring elemezte ki. A svéd kutató⁶²⁶ abból indult ki, hogy a földreform-propaganda megítélésének szempontjai az egyes országokban a következők: ki mondja, kiknek az érdekeit képviseli, kit céloz meg mondandójával? Karin Dovring a vizsgálat során az összehasonlító kvantitatív szemantikai módszerrel („*Quantitative Semantics*”) élt, amelynél lényegében egyfajta szövegelemzésről van szó. Itt a „kvantitatív” jelző azt jelenti, hogy a szavak és ezen belül a szimbólumok száma, azok megoszlása alapján azt vizsgáljuk, mi az, amit az illető hangsúlyozni akar, ehhez milyen irányban viszi el a kommunikációt.⁶²⁷ A fő szimbólumok háromféle összefüggésben jöhetnek elő: valamivel azonosulást fejeznek ki; valami iránt elvárást támasztanak; valamit elutasítanak. A szimbólumok kicsengése/iránya az adott szöveggörnyezetben lehet pozitív (kedvező) és negatív (nem kedvező).

Karin Dovring a következő személyek, intézmények írásait vizsgálta: Cservenkov bolgár kommunista miniszterelnök, Giuseppe Medici, a kereszténydemokrata Scelba-kormány földművelésügyi miniszterének deklarációját, a Vatikán szociális enciklikáit („*Rerum Novarum*”, *Quadragesimo Anno*”), az NSZK Össznémetügyi minisztériumának 1952-es kiadványát („*Auf dem Wege zur Kolchosa*”), a magyar kommunista Sándor Andrásnak, valamint a Vichy-rendszert követő első francia kormány földművelésügyi miniszterének, a szocialista Tanguy-Prigent az írását: „(*Démocratie à la terre*”). A fenti módszer alapján megállapító, hogy az olasz kereszténydemokrata földreform-retorikában található szimbólumok jórészt azonosulást fejeznek ki. Ezzel szemben a kommunista és – ellenkező előjellel – a nyugatnémet propagandában az elutasításon, az elváráson van a hangsúly. A kétféle motiváció még a francia szocialistáknál van leginkább egyensúlyban.

---

⁶²⁵ Amely viszony adoptív, fogadott, rituális rokonok (pl. komaság) révén kibővíthető volt.

⁶²⁵ SCHERER Péter Pál: „*Így látom én: Alföldi falvaink lakossága és szociális problémái*”, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, 25. old.

⁶²⁶ DOVRING, Folke: „*Land and Labour in Europe 1900–1950. With a Chapter on Land Reform on Propaganda Theme*”, by Karin Dovring, „*A Comparative Survey of Recent Agrarian History*”, Martinus Nijhoff, The Hague, 1956

⁶²⁷ A svéd ortodox lutheránus államegyház már 18. században megpróbálta kezdetleges módszerekkel elemezni egyes propagandistáik írásait, hogy kivédjék a későbbi ellenpropaganda támadásait, hogy hol vegyenek vissza, illetve helyezték inkább a hangsúlyt? (U. o.)

5. A paraszti identitásváltozás lehetséges- társadalom- és mentali- tástörténeti keretei 1920–1938 között

5.1. A valós „kihívások és válaszok”

A következőkben a paraszti identitásnak azokat a nemzeti és a regionális, valamint helyi rétegeit kell megvizsgálni, amelyek leginkább jelzésértékűek voltak arra nézve, hogy a két háború közti időszak sorsfordító pillanatait a parasztek hogyan élték meg, hogyan látták önmagukat, más hogyan látta őket. Utóbbi szempontból fontos szerepük volt az ún. „nagy narratíváknak”. Ám a változásoknak ez a külvilág felé való kommunikálása mennyire felelt meg a valóságnak? Konkrétan abban az időszakban, amelyet a „premodern” és a „modern” küzdelme jellemez, mennyire állták ki az idők próbáját az olyan „*epitheton ornans*”-ok, mint például „kelet-közép-európai agrárállam”; „mezőgazdasági arculatú régió”; „nagy gabona-, bor-, alma-, stb. termelő vidék”; „népes parasztcsalád sarja”, stb.?

Ezzel párhuzamosan – a nagy angol történész, az Arnold Toynbee által kreált „kihívások – válaszok” híres sémát alapul véve – azokat az impulzusokat is számba kell venni, amelyekre az Közép-Európa átlagemberének, egyszerű földművesének a húszas-harmincas években szükségképpen reflektálni kellett. Mivel az országos szinttől a regionálison át haladunk lefelé a helyi viszonylatokig, így értelemszerűen minden szinten más-más „kihívással” kellett szembesülni.

- Országos szinten 1918 után ilyen kényszer volt mindenekelőtt a „*nemzeti keretek*”, a „*demokrácia*”, a „*gazdasági fejlődés*” és a „*szociális érzékenység*” kérdésének újragondolása, összhangba hozása. Az is valahol követelmény volt, hogy az ezekre való megoldások legyenek szinkronban az egységesedő világ normáival.
- Regionális szinten a hasonló keresztmetszetet jelentett azon kényszerek meghaladása, amit „*helyi társadalom és politika*”, a „*helyi gazdaság*” összefüggései jelentettek. Továbbá a modern világba való átmenet szempontjából fontos a „*saját szűkebb közösség kohéziójának*” megőrzése, valamint – a forradalmakat, határváltozásokat követően – az új helyzetben a „*más csoportokhoz való viszonyulás*” is.
- Helyi szinten és kisebb közösségek körében a parasztek helyzetét meghatározta, hogy miközben politikai szempontból felértékelődtek, gazdasági súlyuk csökkent. Ebből a szempontból a „*családi gazdálkodás*”, a „*földhasználat*”, a „*fogyasztás*”, valamint a

„társadalmi mobilitás és migráció” új lehetőségeitől függtek az életforma megújításának az esélyei.

Miközben ez nyilván összefüggésben, sőt szoros kölcsönhatásban volt az adott körzeteket domináló nagybirtokoknak/nagyüzemeknek a funkcióváltásaival is. Mint arra több korabeli szerző is utalt, a preindusztriális idők Közép-Európájában sok helyen a nagybirtok helyettesítette a várost, sőt a polgárságot.⁶²⁸ Most ez változóban volt, a nagybirtoknak – már amennyiben megmaradt – modern nagyüzemmé átalakulva elsősorban gazdasági funkciókat kellett ellátni. Arra több korabeli is szerző rámutatott, hogy Németországban, amíg exportőrország volt, a nagybirtok igyekezett kisajátítani a paraszti földeket („*Bauernlegen*”), amikor viszont importőrország lett, úgy lépett fel, mint a paraszti érdekek védője. A szélesebb gazdasági összefüggéseket tekintve mindenképpen fontos volt itt az „ipari állami” háttér. Az ebbe való átmenet idején mondta azt Caprivi kancellár, hogy "vagy árut exportálunk, vagy embereket".⁶²⁹ Bár Caprivit ekkor az agrárlobby megbuktatta, mert az oroszokkal készült kereskedelmi szerződést kötni, de Németországban az "ipari államot" már nem lehetett feltartóztatni. A Caprivi-féle elgondolás tulajdonképpen annyiban jó volt, hogy elejét vette a nagyarányú kivándorlásnak, csak azzal nem számolt, hogy ez egyenlőtlenül érinti az egyes területeket és ennek lett a következménye a „*Landflucht*”, a nagymértékű vidéki elvándorlás.

A Caprivi-éhez hasonló elképzelések abban az időben Magyarországon is voltak, ez jól kiderül az a gyáriparos szervezet, a MGYOSZ szócsövének számító Hegedüs Lóránt közgazdász írásaiból. Ám a magyarok ebben kevésbé voltak sikeresek, mint a volt kancellár, mert itt el sem indultak az „ipari állam” útján. Az ipari körök szempontjából a nagy Amerikába való kivándorlás idején logikusnak tűnt, hogy ezeket az embereket a hazai iparba irányítsák. A struktúraváltásnak egyik legfontosabb feltétele a piacok biztosítása volt, ami előfeltételezte az önálló magyar vámterület kialakítását. Másrészt a szükséges lett volna a nagybirtok lebontása és hitbizományok megszüntetése is, ám az idő ehhez túl rövid volt.⁶³⁰ Még ha nem is sikerült az „ipari államra” való áttérés, azért felmerül a kérdés, hogy Magyarországon, amely végig agrárexportőrnek számított, vajon miért nem sajátították ki a paraszti földeket? Erre több válasz is lehetséges. Egyrészt nálunk jobbak az adottságok, ami szélesebb tevékenységi kört tett

---

⁶²⁸ SZEKFŰ Gyula: „*A magyar nagybirtok történelmi szerepéről*”, „*Magyar Szemle*”, 1928. 2. kötet. 5–8. szám. 305-314. old.

⁶²⁹ WINKLER, August Winkler: „*Németország története a modern korban I. kötet*”, Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 244. old.

⁶³⁰ RAB Virág: „*An Old-and-new Aspect for Interpreting the Course of Life of Hegedüs as an Economist*”, In: KAPOSZI Zoltán–RAB Virág (Eds.): „*Studies on Economic and Social History from Southern Transdanubia I.*”, Working Group of Economic and Social History Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Pécs, 2020, 14-20. old.

lehetővé. Másrészt, mivel nálunk az osztrák verseny következtében a hazai ipar is lassan fejlődött⁶³¹, így ebben az időben nem volt még a látóhatáron olyan nagyipar, ami felszívta volna a paraszti tömegeket. (A harmincas években egyébként is olyan képződményként tekintettek az iparra, mint amit a Monarchia idejében erőltettek ránk.)

Mindenesetre a nagybirtok mind „ipari állam”, mind az „agrárállam” viszonyai között válaszúthoz érkezett. A megítélése ebben az időszakban nem volt túl kedvező, különösen nem a nagy elvándorlással sújtott kelet-elbai területeken. A nagy agrártúlnépesedésű – és az agrárexportra ráutalt – országokban nagy volt rá a nyomás, hogy a helyzetnek megfelelő adekvátabb formát, modernebb öltönyt. Az ezzel kapcsolatos érdekartikulációt tekintve a fő tendenciát egyrészt a kisbirtok és a nagybirtok, másrészt az egyéni és közösségi érdek egymástól való elválása jellemezte. Nem véletlen, hogy ebből a szempontból Surányi-Unger Tivadar – aki a két háború közötti időszakban idehaza az elméleti közgazdaság német vonalát képviselte – egy 1945 utáni emigrációjában írt munkájában úgy jellemezte a 20. századot, mint azt a korszakot, amelynek alapproblémái „...*társadalomfilozófiai szempontból főként az individualista és a kollektivistá felfogás ellentétéként jelennek meg...*”⁶³²

---

⁶³¹ A dualizmus kori iparszerkezettel kapcsolatban lásd SZÁVAI Ferenc: „*A dualizmus gazdasági élete*” In GULYÁS László: „*A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi tervig*”, JATEPress, Szeged, 2009, 61–71. old.

⁶³² SURÁNYI-UNGER, Theo: „*Wirtschaftsphilosophie des 20. Jahrhunderts*”, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1967, 63. old.

5.2 A „szemantikai vonatkozások”: a korszakra jellemző nagy narratívák

Az átalakuláshoz fűzött reményeket tudatilag a jelszószerű nagy narratívák tükrözték vissza. Kezdjük mindenekelőtt azzal a hagyományos képpel, amely egy tömbből faragott entitásként igyekezett beállítani a vidéki társadalmakat, illetve amely egyfajta mesterségesen szított város–vidék ellentét megideologizálására törekedett. Ezzel kapcsolatban azt kell látni kell, hogy minél inkább egységessé váltak a nemzetek, minél modernebb lett az élet – ami egyre inkább annullálta a régi nemzetfelfogást⁶³³ –, annál jobban kezdett veszíteni meggyőző erejéből az ilyen jellegű propaganda. Így Magyarországon a 20. század elejének polgári radikális szerzői már finoman utaltak rá, hogy a 17-18. szabadságharcok – gondoljunk csak Bocskaira, Thökölyre, Rákócziira – a nagybirtok érdekében történtek.⁶³⁴ Lényegében ugyanezt fogalmazták meg a katolikus történészek is (pl. Pezenhoffer Antal), amennyiben ezen mozgalmakban jobban a protestáns nagybirtok egyes képviselőinek (pl. Thököly) szerepét hangsúlyozták. (Miközben átsiklottak azon tény felett, hogy a katolikus egyház is jelentős birtokokkal rendelkezett.) Tehát a 20. század elejére mind a parasztság, mind a nagybirtok számára adódott a felismerés, hogy ki kell formálnia a saját létét megideologizáló narratívát.

Ami a város–vidék ellentétére vonatkozó – ugyancsak „*pro*” és „*contra*” alapon megfogalmazott – „narratívákat” illeti, Monika Barget német történész nyugat-európai és amerikai példákat hoz ezek megcáfolására?⁶³⁵ Barget abból indul ki, hogy a 18. században városiasodás mindenhol, mindenekelőtt Angliában, egy népességkoncentrációt vont maga után. A brit kutatók az 1660–1730 közti időszakot egy „városi reneszánszként” aposztrofálták. Mivel a fővárosi sajtó uralta az egész ország olvasóit és a városi lázadásokra jobban odafigyeltek – főleg, ha azoknak egyházi személyek, diplomaták estek áldozatul – ezért a vidéki tiltakozók igyekeztek összeolvadni a városi csoportokkal. A 18. században a városi népességet fontosabbnak tartották, mint a vidékit („*sense of nation*”), lázadásaira is jobban odafigyeltek. A városi környezet ekkor már lényegesen különbözött a vidékitől. Miközben – mint azt a skóciai

---

⁶³³ Ráadásul Közép-Európában még az irodalom is a bukott hősokeket támogatta. Itt nem volt a régi világgal kapcsolatban olyan reveláció, mint amin például Walter Scott Waverley-regényeinek hősei átmennek. Az erdélyi Bánffy Miklós, a külügyminiszter és irodalmár azt írja visszaemlékezéseiben, hogy „...*A nemzeti fölkelések vezetői kivétel nélkül elbuknak. Tragikus hősök ők, nem pedig alkotók. Ennél fogva olyan irány fejlődik ki minálunk, ami közelmúltunkban áll a zsidók 'szenvető Messiás' fogalmával. Ez, mint vallási alap gyönyörű, mint politikai ideál rendkívül hátrányos. Mert nem az a példaadó és követendő, aki a nemzet számára valamit maradandót kivívott, hanem az, aki vállalkozásának mártírja lett. Egyedül a balsiker viseli a népszerűség glóriáját...*” (BÁNFFY Miklós: „Emlékeimből – Huszonöt év”, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2001, 203–204. old.)

⁶³⁴ ÁGOSTON Péter: „*A magyar világi nagybirtok története*”, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913

⁶³⁵ BARGET, Monika: „*Stadt, Land und suburbaner Raum als Orte des Widerstandes: Das britische Empire im 18. Jahrhundert.*” „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*”, 2017. Jg. 65. 37-54. old.

North-nak a polgárjogért való lázadása is mutatja – a vidéki központok is kezdtek felzárkózni Londonhoz,

Barget szerint a város–vidék ellentétének problematikáját jól mutatja a jakobita – a Stuart-ház restaurációját célzó – lázadások esete. Mivel a „tory” és „whig” szemben állítás arra az időre már ideológiai tartalommal bírt, ezért a jakobiták rendszeresen a „vidéket” és az „udvar” állították egymással szembe. (Míg például a brit kormányzati elmaradottnak tekintették a skót hegylakókat, addig a jakobita propagandában a rendes vidéki lányok és romlott londoni nők ellentétéről beszéltek.) Ám itt igazából nem a vidéki nemesség és az udvar ellentétéről volt szó, hanem inkább olyan vidéki városok álltak szemben Londenal, mint York, Carlisle, Lancaster, Dorset. A városi és vidéki elemek mindkét oldalon voltak, a főnemesség, a gentry, a polgárság is megosztott volt. A vidéki brit nemesség időközben helyi autonóm erőből az állami akarat végrehajtója lett.

A vidékpártiságnak, vagy agrárfundamentalizmusnak azért egy modernebb válfaját képviselte weimari köztársaság időszakának konzervatív „középosztály-ideológiája” („*Mittelstandsideologie*”). Ennek az volt az üzenete, hogy a konzervatív olvasatban – csakhogy minél szélesebb rétegeket mozgósítsanak a fiatal köztársaság ellen – a parasztgazda is középosztály részét képezi.⁶³⁶ Miközben Magyarországon a régi elit inkább úgy tekintettek a parasztságra, mint a középosztály fő utánpótlási bázisára. (A háború alatt a kisgazdapárt már a szegényebb paraszti rétegeket igyekezett maga mögé állítani.) A totalitárius rendszerek később még jobban átideologizálták ezeket narratívákat. Hiszen mit is kezdhünk az olyan szócsinálmányokkal, mint például „népközösség” („*Volksgemeinschaft*”) ? Wolfgang Kaschuba azt írja a nemzetiszocialista rendszernek a hagyományos paraszti társadalomra való rátelepedésével kapcsolatban, hogy bár itt látszólag valódi falusi értékek jelentek meg, mint társadalmi vezérértékek, ám az ideológiai megerősítés sok szempontból megvesztegető volt, mert nehezen lehetett megkülönböztetni az „idegen képeket” és a „saját önértelmezést”.⁶³⁷ Ezt a fajta becsapást jól példázza a telepítésekkel kapcsolatos propaganda is: mivel ezek 1933 után egyre inkább lekerültek a napirendről, ezért hatványozottan szükség volt felnagyításukra. Ennek megfelelően a nemzetiszocialisták a telepítést („*Ansiedlung*”) is átkeresztelték „A német

---

⁶³⁶ MERKENICH, Stephanie: „*Grüne Front gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933.*”, Droste Verlag, Düsseldorf, 1998, 40-55. old.

⁶³⁷ KASCHUBA, Wolfgang: „*Az agrártársadalom útban a modernség felé: új kutatási távlatok*” In VÁRI András szerk.: „*A német társadalomtörténet új útjai*”, Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek I., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Budapest, 1990, 67. old.

parasztság újraformálására” („*Neubildung deutschen Bauerntums*”), az abban résztvevőkről pedig, mint „újtelepesekről” („*Neusiedler*”) beszéltek.

Az „agrárizmus” azonban – legyen az bármilyen jellegű is – felveti az „indusztrializmus” kérdését is. Bár a 19. századi végi válságok hatására Közép-Európában kétségtelenül az előbbi eszmekör volt a népszerűbb, de szólni kell a másik – a maga idejében ugyancsak nagyhatású – koncepcióról is. Ez az eszme az utópista francia gondolkodó Saint Simon nevéhez fűződik, aki azt vallotta, hogy ne csak a háborús fosztogatások, hadisarcok révén, illetve a fiskalizmus – valamint az „őstermelés” – révén gyarapodjon egy nemzet, hanem kreatív „buzgólkodás” által is.⁶³⁸ Saint-Simon gondolatai szolgálták egész Európában az ipar, a bankélet modernizálásának kiindulópontját.⁶³⁹ A német társadalomtörténész Hartmut Kaelble is egy írásában – a kiscsalád és a középosztálybeli értékrendnek a társadalomra gyakorolt hatása mellett – az ipari munkát tekinti az európai fejlődés egyik legfőbb attribútumának. Tulajdonképpen az ipari munka vezetett el a munkaidő és a szabadidő szétválásához. Később a munkahét és a munkaórák is Európában csökkentek leginkább.⁶⁴⁰ (A helyi viszonyokat illetően azért meg kell jegyezni, hogy nemcsak a nagybirtokos struktúrájánál, hanem az „indusztrializmusnál” is fennáll a veszély, hogy miként – azt főként amerikai példák mutatják – egy-egy nagyüzem rányomja bélyegét az adott környékre.)

Ezek után nézzünk meg mezo- és mikroszinten néhány tipikus „narratívát”! Mezoszinten Heberle és Dahrendorf kapcsán már utaltam a homogén körzetekről szőtt elképzelésekről és azoknak az egyéni sorsokra gyakorolt hatásáról. Igazában Németország a maga regionalizmusával mindig is kedvezőbb táptalaja volt az ilyen narratíváknak, mint Magyarország, ahol az állami centralizmus mindig is jobban érvényesült. A Heberle által kielemezett Schleswig-Holsteinban azzal, hogy 1866 után a Hohenzollern-monarchia egész Észak-Németországra kiterjesztette hatalmát, inkább elutasítást eredményezett.⁶⁴¹ Julius Langbehn-nek, korabeli schleswig-holsteini írónak, történésznek az alsószászoknak a poroszoktól való különbözőségéről szóló tézise itt nagy visszhangra talált. Miként arra később Erwin Topf, Rudolf Heberle is rámutattak ez a fajta „muszáj poroszság” („*Mußpreußen*”) is

---

⁶³⁸ Angolul „*industrious*” szorgalmast jelent.

⁶³⁹ KATUS László: „*Saint-simonisták Magyarországon: az Osztrák-Magyar Államvasúttársaság szerepe a magyar gazdaságban 1914 előtt*” In: KATUS László: „*Sokszólamú történelem. Válogatott cikkek és tanulmányok.*” Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport, Pécs, 2008, 143. old

⁶⁴⁰ KAEUBLE, Hartmut Kaelble: „*Európa önértelmezése a 20. században*” In: NIEDERMÜLLER Péter–HORVÁTH Kata–OBLATH Márton–ZOMBORY Máté: „*Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban.*” NYITOTT KÖNYV–L'Harmattan, Budapest, 2008, 174-175. old.

⁶⁴¹ HEBERLE, Rudolf: „*Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932*”, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1962, 143-144. old.

nagy szerepet játszott 1928–1929 nagyszabású észak-németországi paraszti tiltakozó akcióiban. „Widukind népének” mítoszánál tulajdonképpen egy „törzsiségen” alapuló narratíváról volt szó. Ám a korszak kapcsán gazdasági alapon létrejött narratívákat is fel lehet idézni. Ilyen volt például az a – némi fantasztikumot sem nélkülöző – terv, amely az 1918 után enklávává vált Kelet-Poroszországot a „Balti-tenger Hollandiájává” („*Niederlande der Ostsee*”) kívánta megtenni. Rapallo-t követően erre nézve egy ideig kétségkívül biztató fejlemény volt a szovjet kapcsolatok szélesedése. Sokan nem minden alap nélkül reménykedtek abban, hogy a tartomány egyfajta összekötő kapoccsá válhat Kelet és Nyugat között.⁶⁴²

Mikroszinten leginkább a telepesléttel és az „intenzifikációval” kapcsolatos szövegeket érdemes kiemelni. A telepeseknek egyfajta pionírszerepet tulajdonítottak, azzal együtt, hogy mint életformát is, ami egyszerre kínál felemelkedési lehetőséget és nemzetpolitikai szempontból is hasznos, igyekeztek vonzóvá tenni. Ezen, a 19. viszonyokban gyökeredző propagandaképlet szerint a telepestársadalmak együtt járnak a nagyobb gyermekvállalási hajlandósággal, hiszen e közösségek (a kanadai franciák, a dél-afrikai búrok, a volgai németek) gyakran idegen impérium alatt, ellenséges környezetben magukra vannak utalva. Ilyen körülmények között fontos az utánpótlás biztosítása, és ezért nem véletlen, hogy a sok gyerek. Eközben az anyaországokban az „intenzifikáció” jelszava került előtérbe, amely még sok szempontból ugyancsak 19. századi gondolkodást tükrözött. E felfogás szerint a mezőgazdaság termelékenységének növelésének elengedhetetlen feltétele a megfelelő talajerő-gazdálkodás, a műtrágyázás. Ezzel nincs is gond, ám a kiindulópont itt a – a nemzetállamok születése idején – az volt, hogy a korábbi nagy birodalmak, mint a rómainak, vagy a spanyolnak a bukását is többek között az okozta, hogy kimerült a talaj. Liebig munkásságát is ez motiválta, és ez annyira sikeres volt, hogy vele a kémiai tudományok addigi franciaországi központja súlypont egyre inkább áthelyeződött Németországba.

---

⁶⁴² HERTZ-EICHENRODE, Dieter: „*Politik und Landwirtschaft in Ostpreußen 1919–1930. Untersuchungs einer Strukturproblems in der Weimarer Republik*”, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 1969, 372 old.

5.3 Mindennek makro-, mezo-, és mikroszintje

Nyilvánvaló, hogy a „kihívások – válaszok” rendszerének a hozzájuk kapcsolódó „nagy narratívákkal” együtt makro-, mezo- és mikroszinten összhangban kellett lenniük egymással. Németországban már a weimari köztársaság elindított egy centralizációs tendenciát a fennálló föderalizmus réseinek betöltésére. A Christaller-féle központi helyek rendszerével is tulajdonképpen ezen diszfunkcionalitás feloldása volt a cél. (A németek a második világháború alatt majd ezt a szisztémát érvényesítik a megszállt területek kormányzásában, sőt a módszert a német egységet követően is előveszik.)⁶⁴³ Identitás oldaláról ez a fajta strukturáltság paraszti közösségek vonatkozásában mindenképpen a homogenizálódás, a társadalmi mobilizáció irányába hatott.

A minden szinten való alkalmazkodást – propagandáktól függetlenül – azonban már a 19. században fontos társadalmi szervezetek is igyekeztek nagyban elősegíteni. E tekintetben mindenekelőtt a protestáns egyház, pontosabban Grundtvig püspök nevéhez fűződő dán népfőiskolákról kell szólni. Ezen intézmények jóval az első világháború előttről datálódnak és ezek talaján született meg később a szövetkezeti mozgalom. A földbérlet-szövetkezet már egy olasz katolikus kezdeményezés volt a földkérdés feszültségeinek oldására, amire később azonban a fasiszta párt telepedett rá. Romániából indult el Gustie professzor kezdeményezésére az a parasztság helyzetét feltáró szociográfikus irányultságú falukutatás, amellyel a városi középosztályok szolidaritását kívánták elnyerni. 1918 után ebbe a trendbe illeszkedett Bulgáriában a(z) – immár az állam által kezdeményezett – Sztambolij-szki-féle munkaszolgálat. (Itt egyfajta katonai szervezetben közmunkákat, meliorációs munkákat láttak el, mezőgazdasági munkacsúcsok idején segítettek parasztgazdaságokban.)⁶⁴⁴

---

⁶⁴³ A hierarchia legalacsonyabb szintjét az ún. „H-típus” („*H-Orte*”) jelentette, amely alközpontok feladata a hegyvidékek szétszórt tanyáinak támogatása volt, főleg a közlekedésben. Az „M-típus” („*M-Orte*”) inkább a mezőgazdasági vidékeknél jött elő azzal a funkcióval, hogy a termelőknek piacot, némi szolgáltatást nyújtson. A következő szintnek, az „A-típusnak” („*A-Orte*”) a kompetenciája már népkönyvtárral, gyógyszerházzal, polgári iskolával, állatorvossal bővült. Míg a „K-típussal” („*K-Orte*”) már elérkezünk a közigazgatás legalacsonyabb szintjére, amelyek helyi lap, orvos, takarékpénztár, bankfiók, magasabb iskolák fenntartásáról is gondoskodtak. A „B-típus” („*B-Orte*”) pedig azokat feltörekvő városi rangú településeket foglalta magába, amelyeknél nem annyira a közigazgatási, mint inkább a gazdasági funkciók voltak jelentősek. Ezek rendszerint kórházakkal, kisebb áruházakkal, gázművel, munkaügyi hivattal rendelkeztek. A „G-típusú” központoknál („*G-Orte*”) viszont már komolyabb közigazgatási szerepkörrel bíró középvárosokról volt szó, a középszintű hatóságok és bíróságok székhelyeiről. Ezek általában egyetemi és garnizonvárosok voltak, komolyabb iparral is rendelkeznek. A „P-típus” („*P-Orte*”) az olyan nagyvárosok, tartományi székhelyek jelentették, amelyek jelentősége messze túl nőtt környezetükön, és amelyek el voltak látva minden, a városi élethez szükséges infrastruktúrával (pl. villamos, telefon). Végül az „L-típus” („*L-Orte*”) kategóriájába a világvárosok tartoztak. (CHRISTALLER, Walter: „*Die zentralen Orte in Süddeutschland*”, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1986, 151-155. old.)

⁶⁴⁴ Németországban ez volt az „*Artaman*”-mozgalom, amelynek több későbbi nemzetiszocialista vezető Himmler, Darré, Schirach is tagja volt. A mozgalom újságja „*Blut und Boden*” nevet viselte, ami később a darré-i politika

A továbbiakban az egyes szinteken azt fogjuk megvizsgálni, hogy azokban a „nagy narratívák” mennyire fejezték ki „kihívásokra” adott „válaszokat”, illetve mennyire volt mindez adekvát a körülményekhez képest? Előjáróban annyit, hogy miközben Közép-Európában makroszinten az „organikus fejlődésben” való gondolkodás az „agrárállam”, a „parasztállam” fenntartását, vagy az ahhoz való visszatérést diktálta, addig a fogyasztói társadalom már sokban előrevetítette árnyékát. Mezoszinten hasonló volt a helyzet: itt is inkább a helyi lehetőségek kihasználását, a parasztság és a „*Landarbeiter*” -ek helyi csoportjainak helyzetén való javítást hangsúlyozták, regionalizmussal, lokálpatriotizmussal bőségesen alátámasztva. Annak ellenére, hogy már látszott, a problémákat jelentős részben csak interregionálisan lehet megoldani. Természetesen mikroszinten is elsősorban a paraszti élet kereteiben gondolkodtak, amihez a „*Heimat*” és a föld mítosza szolgáltatta a lelki muníciót. Noha azért akkorra már sokakban felsejlett, lehet, hogy a jövőben inkább munkásként vagy értelmiségiként kell boldogulni valahol.

5.3.1 Országos körben

Az új identitást itt tehát a következő kihívások mentén kellett újragondolni: a nemzet, a demokrácia, a gazdaság és a szociális kérdés. A tradicionális víziót ezekre nézve azok a narratívák fejezték ki leginkább, amelyek tartalmazták a „paraszti-, a „mezőgazdasági-, „szociális-” és a „közösségi” jelzőket, szóösszetételeket. (Tönnies-nek a „*Gemeinschaft*”-ról való elképzelése is ezt a társadalmi ideált sugallja.) Mi lehetett ezen idoloznak a „modern” alternatívája? Nyilván olyan narratívák, amelyek szélesebb közönséghez szóltak, szélesebb távlatokat nyitottak meg és a jövőben való bizakodásról tanúskodtak.

Az adott körülmények között jövőkép szempontjából a legsürgetőbb feladatok a következők voltak: behozni a nemzetállam-építésben való lemaradást; ledolgozni a Nyugathoz képest való demokratikus deficitet; gazdaságilag megalapozni az új nemzeti életet; rendezni a szociális kérdést, radikális változásokat elindítva e téren. A nemzet vonatkozásában az impériumváltásokkal Németországban és Magyarországon nyilván újra kellett gondolni azokat

---

jelszava lett. (BERGMANN, Klaus: „*Agrarromantik und Grosstadtfeindlichkeit*”, Hain Verlag, Meisenheim am Glan, 1970, 247-276. old.) Itt tulajdonképpen eredetileg a versailles-i szerződésnek a hadkötelezettség tilalmára vonatkozó rendelkezéseinek kijátszásáról volt szó. Ennek volt az egyik útja a bolgár változat, a munkahadsereg, ahol az ástó alkalomadtán felválthatta a puskát. A másik utat éppen a magyarok mutatták meg előkatonai nevelésükkel, példaképpül szolgálva az „*Hitlerjugend*” későbbi megszervezéséhez. Ugyanis 1933-ra, amikor Hitler hatalomra került, e téren már előrébb tartottak, mint a németek, akik sokáig meg akartak felelni a demokratikus konvencióknak (VITÁRI Zsolt: „*A Hitlerjugend és a nagyvilág*”, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2013, 551 old.)

az Otto von Bismarck, Deák Ferenc kovácsolta kereteket, amelyek annak idején nagyhatalom pályára állították két államot. Porosz-Németország veresége, a soknemzetiségű monarchia széthullása mindazonáltal esélyt jelentett mind a németek, mind a magyarok számára egy új nemzeti életre.

A nemzetépítés kényszere azonban leginkább az első körben a gellneri „elképzelt nemzetek” útját járó utódállamok számára jelentkezett feszítő erővel. Ez – ha a pesszimista olvasatokat tekintjük – felbomlásba, sőt a 20. század végén délszlávba háborúba torkollott. Ám nem jutott sokkal jobb sors osztályrészül a németeknek sem, akik ugyan már elsőre megpróbálkoztak a demokráciával, de ennek eredménye „barna diktatúra”, világháború lett. A magyarokra az „országcsönkulás” már kezdettől fogva rákényszerítette a gazdaságpolitikai prioritást és ez a későbbiekre nézve azt az attitűdöt alapozta meg, hogy ha az aktuális jelenben megszorításokkal is kell élni, de valamikor a jövőben azért jó lesz.⁶⁴⁵ Végül pedig, ami a szovjet társadalom-átalakítási kísérletet illeti – ahol Isaac Deutscher szerint Sztálin Mózesként vezette népét⁶⁴⁶ –, akkor még nem látszott, hogy egy másfajta diktatúrához vezet, majd később a birodalom széthullásához. (Mindezen társadalmi katasztrófák ellenére azonban Amerikában még az 1950-es években is úgy látták úgy látták, hogy a 19. század soknemzetiségű birodalmi közül a szovjet-orosz impérium maradt fenn. Hiszen Ausztria-Magyarország nem tudta a nemzetiségi kérdést megoldani és felbomlott. Az Oszmán Birodalom sem tudott ezen a problémán úrrá lenni és – örmények vonatkozásába – népiirtásba, deportálásba fulladt. Egyedül az oroszok voltak azok, akik a soknemzetiségű birodalmat a későbbiekben egybe tudták tartani széleskörű autonómiák biztosításával.⁶⁴⁷)

Hogyan érintette mindez az agrártársadalmakat? Azt, hogy a háború utáni – nem egy esetben forradalmi – változásokat össze lehet egyeztetni a parasztság felértékelődésével, az

---

⁶⁴⁵ Bár Tomka Béla szerint Trianon nem ad arra magyarázatot arra a kérdésre, hogy az 1920 utáni Magyarország gazdasági teljesítménye miért volt gyengébb nemzetközi összehasonlításban, mint az 1914 előttié? A vesztes országok esetében erőforrások elvesztése kétségkívül súlyos következményekkel jártak, de ez nem jelentett végzetes akadályokat. Ennél negatívabb következményekkel járt a korábban egységet képező ipari területek szétdarabolása. A békefeltételek szigora sem volt példa nélküli, a német hiperinfláció is sokkal inkább a háború következménye volt, mint a „békediktátumok”. (TOMKA Béla: *„Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon”* In: BÓDY Zsombor szerk.: *„Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.”* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2018, 47-80. old.)

⁶⁴⁶ „.....Ő magát nem modern fíráónak látta, hanem új Mózesnek, aki átvezeti választott népét a sivatagon. Hiszen ennek az ateista diktátornak az agya bibliai képekkel, szimbólumokkal volt telezsúfolva. A lehangolóan unalmas írásokban elszórt néhány kép és metafora közül talán éppen a 'szocialista ígéretföldje' ismétlődött a leggyakrabban.” (DEUTSCHER, Isaac: *„Sztálin”*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 318. old.) (DEUTSCHER, Isaac: *„Sztálin”*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 318. old.)

⁶⁴⁷ YALE, William Yale: *„The Near East: a modern history”*, University of Michigan Press, Michigan, 1958, 292-293. old.

utódállamok esetében jól mutatja az a törekvés, amivel maguknak a 1920-as évek elején a parasztdemokráciák „*image*”-át próbálták maguknak kölcsönözni.⁶⁴⁸ A németeknél is előjött a „vissza az agrárállamhoz” jelszava, de ez jóval konzervatívabb indíttatásból fakadt. Magyarországon – ahol az „agrárállamiság” előbb dolog volt, mint a németeknél – ennek az útnak volt egy konvencionálisabb és egy radikálisabb, népi elágazása. Utóbbi tábor volt az, amely a „Kert-Magyarországot” vizionált, amely viszonylag későn, az 1930-as években került be a köztudatba, és már a maga idejében sok vitára adott okot.⁶⁴⁹ Bár a szovjeteknél a viszonylag rövid NEP időszak szintén a paraszttállam jövőjével kecsegtetett, ám ez a sztálinizmussal végleg dugába dőlt. Hasonló sors jutott egyébként a parasztdemokráciáknak, amelyek a húszas évek végére a király-, és egyéb diktatúrái miatt hiúsultak meg.⁶⁵⁰ Tulajdonképpen mindenhol egyre inkább arra kellett rájönni, hogy – Erdei Ferenc szavai szerint – „*nem lehet parasztszántót építeni, de lehet parasztemberekkel országot építeni*”.⁶⁵¹

Mi volt a helyzet a nagybirtokos csoportokkal azokban az országokban, ahol ez még fontos tényező volt? Ha a korabeli nagytőkés-réteg megítélése nem is volt túl kedvező, a nagybirtokosokról alkotott kép – a politikai felhangok dacára – talán ennél pozitívabb üzenettel bírt. Azt azonban mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdaság esetében eleve egy konzervatív ágazatról van szó, ahol az anyagi-gazdasági mozgástér eleve kisebb volt, mint az iparban. A földbirtokosok egyébként is jobban a társadalmi figyelem központjában álltak. A mindenáron a gazdasági sikerre való törekvés sok esetben ellenszenvet válthatott volna ki, így a gépesítéssel is csínján kellett bánni, hiszen az munkahelyeket vett el. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a korabeli közvélemény a porosz junkerekre terhelte a háborús vereség ódiáját. (Ám nem inkább a nagytőke kényszerítette rá Németországra a terjeszkedés politikáját?)

A fogyasztói társadalom kihívásának a paraszti társadalmakra gyakorolt hatásával kapcsolatban mindenekelőtt célszerű felidézni, amit Szelényi Iván szociológus a cári

---

⁶⁴⁸ Az utódállamoknak már csak azért is célszerű volt megmaradni a paraszti struktúra talaján, mert a soknemzetiségű viszonyok kizárták a nagyüzemmel való kísérletezést (bekerítés, kollektivizálás). Bár az idegen földúri elem kisajátításában talán bizonyos mértékben még az érintett kisebbség részéről is lehetett számítani támogatásra, de az ezen való túllépés már felborította volna a társadalmi békét. Az iparosítást pedig azért nem látták járható útnak, mert ezzel kapcsolatban rossz tapasztalatokat szereztek az előző korszakból, amikor a külföldi tőkével való finanszírozás függő helyzetet teremtett. A Szovjetunióval közelség pedig nem kedvezett a munkáskérdéssel való kísérletezésnek.

⁶⁴⁹ Bár az ötletet már Vadnay Andor csongrádi főispán 1900-ban felvetette „*A Tiszamellékről: Tanulmány az alföldi munkáskérdésről*” című tanulmányában.

⁶⁵⁰ GOLLWITZER, Heinz: „*Europäische Bauerndemokratie im 20. Jahrhundert*” in GOLLWITZER, Heinz hrsg: „*Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*”, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 1977, 65-66. oldal

⁶⁵¹ HUSZÁR Tibor: „*A magyar szociológia története*”, Osiris Kiadó, 2015, 115. old.

Oroszország ipar- és területpolitikájáról írt.⁶⁵² Eszerint a birodalomban a 19. századi iparra területi koncentrálttság volt jellemző és ez – főleg a nehézipar bizonyos ágaiban – viszonylag fejlett technikán alapult. Mivel alapvetően magas termelékenységre alapozott ágazatokról volt szó, ezért a kevesebb munkaerőt igénylő iparosítás kevésbé függött a városiasodástól. Másrészt, mivel az ipari befektetések főként a termelési eszközök gyártását érintették, így az ipar fejlődése nem igényelte a lakossági vásárlóerő bővülését. Tehát ez az iparfejlődés sokáig nem követelte meg a falusi önellátó gazdaság felszámolását, valamint a munkaerő tömeges áruvá válását. Következésképpen az ipar hosszú ideig nagy falusi népességgel a háttérben fejlődhetett.

Miben különbözött ettől a későbbi nyugat-európai helyzet, különösen a „*New Deal*” által elindított folyamatok hatására? Szelényi erről egy másik írásában⁶⁵³ azt mondja, hogy itt a magántőke elfogadta az állam minden addiginál nagyobb mértékű beavatkozását az újratermelés folyamatába. Az állami beavatkozás biztosította a foglalkoztatás magas szintjét és a jövedelmek stabilitását és a fogyasztási javak termelése vált a gazdaság hajtóerejévé. Mivel a tömegfogyasztásra beállított gazdaságban a munkaerő drágává vált, így a gazdaságban a termelés súlypontja munkaigényes ágazatokról a tőkeigényes tevékenységekre helyeződött át. Ez folyamatos innovációt vont maga után, innentől fontossá vált a technikai megújítás és a termelékenység növelése. Ez parasztság vonatkozásában azzal járt, hogy fokozatosan visszaszorították az önellátó gazdaságokat. Ám ezzel párhuzamosan területileg feloldották az ipar korábbi koncentrálttságát és több vidéki termelőüzem létesült fogyasztási javak előállítására.

5.3.2 Regionális körben

Identitásváltozás szempontjából ebben a relációban a legfontosabb aspektust a helyi társadalom és politika, a helyi gazdaság, a saját csoportbeli kohézió, valamint a más csoportok kezelése jelenti. Ehhez a lokális viszonyokkal kapcsolatos kommunikációban is nyilván fontossá vált, hogy a tradíciókban, emlékekben élő narratívákat (pl. „*Heimat*”) felcseréljék az elért eredményekkel, hangsúlyozva, hogy azok a most itt élő közösség sikerét jelentik. Miközben azt is kommunikálni kellett, hogy a fellendülés azon országos összefogás eredménye, amelynek következtében felülről „idecsorogtak” a források (pl. autópálya-építés

---

⁶⁵² SZELÉNYI Iván: „*Városfejlődés és területgazdálkodás Kelet-Európában*” In: SZELÉNYI Iván: „*Új osztály, állam, politika*”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 319-319. old.

⁶⁵³ Szelényi Iván: „*Kelet-Európa az átmenet korszakában – úton a szocialista vegyes gazdaság felé?*” In: SZELÉNYI Iván: „*Új osztály, állam, politika*”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 410. old.

révén). Mindez gazdaság vonatkozásában szükségessé tette, hogy a régi szerepekkel összefüggő metafórákat az újakat kifejezőkre váltsák fel. A saját korábbi, szűkebb, tájspecifikusabb közösségek (pl. Vesztfáliában a „*Heuerling*”-ek) vonatkozásában pedig ugyancsak tágitani kellett a hívószavak körét, jobban elmozdulva az interregionális konnotációk (pl. „kék- és fehérgallérosok”) felé. Végül a más közösségek relációjában szintén nyelvi átértékelés volt szükséges: oldották a korábbi alá- és fölérendelést kifejező címkézést és ez helyett inkább a mellérendeltséget hangsúlyozták.

Mint már említettem, a németeknél a regionalizmus mindig is erősebb volt, mint a magyaroknál, akiknél még a „transzilvanizmus” volt az, amit ebbe a kategóriába be lehetett sorolni. Ez egyébként a parasztság pártszimpátiában is kifejeződött, amennyiben azokra erőteljesen a partikularizmus nyomta rá bélyegét. (Puhle szerint ezzel szemben Franciaországban ilyen szempontból inkább az ágazathoz való tartozás volt a meghatározó.⁶⁵⁴ Míg Magyarországon a gazdaságnagyságnak volt meghatározó jelentősége.) Nálunk, azzal, hogy az 1870. évi közigazgatási reformmal megszüntették a vármegyék korábban élvezett önállóságát, lényegében kihúzták a talajt a partikularista tendenciák lába alól. Utóbbira azért korábban volt esély, hiszen 1848 előtti vármegyerendszer – arra való hivatkozással, hogy a rendi alkotmányt védi – nemcsak közigazgatási, bíraskodási, hanem politikai jogkörrel is rendelkezett.⁶⁵⁵

Az erre való narratívákat tekintve a weimari demokrácia egyik achilles sarka éppen az volt, hogy a „németiség” mindig is több volt is, mint nemzet, de kevesebb is annál. Másrészt a vizsgált időszakban újra és újra előjön a porosz-sághoz való viszony, annak ellenére, hogy ez a koncepció 1918-ban végleg vereséget szenvedett. Spengler szerint a „német”, mint nemzeti program a romantika terméke, ami helyett még mindig helyénvalóbb a „porosz”.⁶⁵⁶ (Ez is azt mutatja, hogy az 1918-as kísérletnél indokolt volt a demokrácia 1848-as hagyományaihoz visszanyúlni.) Ám a bajoroktól, szászoktól eltérően a porosz-ságnál nem egy törzsi gyökerekre visszamenő partikularizmusról volt szó, hanem egy állam által kreálta közösségről. Ez a 18. században sokszor választás kérdése is volt: „porosz csak úgy lehetsz, ha nincs más hátra”.⁶⁵⁷

---

⁶⁵⁴ PUHLE, Hans-Jürgen: „*Warum gibt es in Westeuropa keine Bauernparteien?*” In: GOLLWITZER, Heinz hrsg: „*Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*”, in Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 1977, 603–619. old.

⁶⁵⁵ KATUS László: „*A modern Magyarország születése. Magyarország története: 1711-1918*”, Pécsi Történelemtudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2009, 363–369. old.

⁶⁵⁶ SPENGLER, Oswald: „*Preussentum und Sozialismus*”, C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, Oscar Beck, München, 1920, 30. old.

⁶⁵⁷ ENGELMANN, Bernt: „*Poroszország – A lehetőségek hazája*”, Gondolat Kiadó, Budapest, 1986, 50. old.

A magyar mentalitástörténeti vonatkozások kapcsán pedig több szerző is felhívta a figyelmet: az alföldi paraszti mozgalmak, pártok már a 19. században radikálisabbak voltak, mint dunántúli megfelelőik.⁶⁵⁸ A későbbiek során az itt domináns mezővárosi hálózat, községi tulajdon és nagyparaszti agrárstruktúra mindenképpen alkalmasabb terep volt arra, hogy feltörekvő elemek változtatni akarjanak sorsukon. Az agrárszocializmus is, amely a föld társadalmi tulajdonba vételét hirdette, az Alföldön már a gabonaválság kezdetén felütötte a fejét, míg a Dunántúlon csak annak végén hódított teret. Az ő tanítványuk volt Áchim András békéscsabai nagygazda is, akinek pártja már sok tekintetben a későbbi kisgazdapártot előlegezte meg. Ám Áchim, miközben a progresszióval és a nemzetiségekkel kereste a kapcsolatot, túlságosan néptribun-alkat volt. Ebből adódott, hogy a Zsilinszky fivérek egy szöváltás alkalmával megölték.

Ám a regionalizmusnak mennyire volt része a szülőföldhöz való kötődés? Különösen olyan körülmények között, amikor felerősödött az elvándorlás? Ez német területeken sokban összekapcsolódott azzal a nosztalgiával, amit a „*Heimat*” szó, mint egy fontos narratíva kifejezett. Eredeti jelentésében azt az érzést fejezte ki, amivel az ember időskorában visszatekint fiatalsága színterére. Később a „*Landflucht*” -hoz kötődően, Wilhelm Heinrich Riehl írásai révén bekerülve a köztudatba, a 19. század preindusztriális viszonyai közepette már arról volt szó, hogy mintegy kijelölje a „*Volk*” beágyazottságát a természetes közegébe. David Blackbourn szerint bár a nemzetiszocialista visszaéltek a „*Heimat*” szóval, de az az elűzetések révén újra polgárjogot nyert. A szó most német tájat jelöl messze Keleten, amit német ősök tettek termővé, „zölddé”, egyfajta német haza németek nélkül. A „*Heimat*” szó bizton állítható párhuzamba az amerikai „*frontier*” -vel.⁶⁵⁹

Gazdasági szempontból itt elsősorban a „centrumországok” azon kiemelten hátrányos térségei a fontosak, amelyek felzárkóztatására a világgazdasági válság idején nagy visszhangot kiváltó állami programok indultak. Az már korábban is nyilvánvaló volt, hogy egy-egy országon belül számos olyan régió van, amelyeket rossz gazdasági mutatóik, kedvezőtlen demográfiai helyzetük – gyakran ökológiai problémáik – alapján bizvást lehetett mind a nemzetállami, mind a kapitalista fejlődés mostohagyermekének tekinteni. Ám igazában a gazdasági válság – amelynek első jelei a mezőgazdaságban mutatkoztak meg –, volt az, amely

---

⁶⁵⁸ OLÁH György: „*A falu szegénye*”, Magyar Szemle, 1927. 1. kötet. 9-12. szám. 39–43. old.

⁶⁵⁹ BLACKBOURN, David: „*The Garden of Our Hearts*”: *Landscape, Nature and Local Identity in the German East*” In: BLACKBOURN, David BLACKBOURN, David–RETALLACK, James: „*Localism, Landscape, and the ambiguities of the Place. German-Speaking Central Europe 1860–1930*”, University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 2007, 149-164. old.

úgy tűzte napirendre az állami szerepvállalást, hogy ezen körzetekben a gazdaadósság-
rendezést vidéki infrastruktúra-fejlesztéssel, gazdasági szerkezetváltással kapcsolták egybe.
Nemzetközi méretekben itt mindenekelőtt az USA déli államait és ezen belül is a Tennessee
völgyét kell megemlíteni, ezen kívül ide sorolható Olaszországban a Mezzogiorno, valamint
Németországban a kelet-elbai térség. A program-megvalósítást illetően a „*Tennessee Valley
Authority*” megfelelt az Amerikáról alkotott képnek, az olasz „*bonifica integrale*” sikere
mindenki számára meglepetés volt, azt igazi sikertörténetként kommentálták. Ezzel szemben a
német „Keleti Segítség” („*Osthilfe*” -t) már a maga korában kudarcos vállalkozásnak tekintették
és az később el is laposodott. Ugyanakkor magyar vonatkozásban mindenképpen szólni kell itt
az Alföldről, amennyiben annak felzárkóztatására mindenki valamilyen átfogó programot várt
volna, de ebből nem lett semmi.

Ám az utókor történészeit ezek közül mindig is leginkább a „Keleti Segítség”
foglalkoztatta, mint az a kisiklott kezdeményezés, ami az utolsó csepp volt a pohárban ahhoz,
hogy a szavazók Hitler pártját juttatták hatalomra. Hogy mi állt ennek hátterében, ahhoz fontos
megnézni, hogy mit értettek a korban „Keleti politika” („*Ostpolitik*”) alatt. Egyrészt mindazon
– a német és a porosz állam által fogantatosított – intézkedések összességét, amelyeket az ottani
nehéz gazdasági helyzet enyhítése érdekében hoztak. Másrészt a keleti határok problémáját.
Harmadrészt pedig a keleti telepítés kérdését, ami az addigi félévszázad alatt nem veszített
aktualitásából és a szociálpolitika egyik vezérfonalát jelentette.⁶⁶⁰ David Schoenbaum szerint a
harmincas évek Németországát jelentős térszerkezeti problémák jellemezték: míg a keleti
tartományokban stagnált az ipari fejlődés, addig a nyugatiakban jelentős agrár-túlnépesedéssel
kellett számolni.⁶⁶¹ Jellemzően fel sem merült, hogy iparosítás szempontjából – államilag
szubvencionálva – a keleti tartományok vízi erőben gazdag lehetőségeit kihasználják.⁶⁶²

A vidékről való elvándorlás gyógyszeriként a következő intézkedések jöhettek szóba:
az ipar decentralizálása, kertvárosok, üdülőövezetek létesítése, a közúti közlekedés, a kisvasúti
hálózat szélesítése, a szövetkezeti mozgalom, a háziipar fejlesztése, a népfióiskolák

---

⁶⁶⁰ FIEDERLEIN, Friedrich Martin: „*Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher.*”
Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians -
Universität zu Würzburg, Würzburg, 1966, 28. old.

⁶⁶¹ A vidékfejlesztésben kompetens fontosabb minisztériumokat tekintve Németországban 1871-et követően a
földművelésügynek birodalmi szinten nem volt külön tárcája, csak a porosz kormányban volt ilyen reszort. Az
első világháborút követően jött csak létre birodalmi agrárminisztérium. Az ipari minisztérium is ebben az időben
vált ki a gazdasági minisztériumból. Bár Magyarországon a földművelésügy már 1889-ben – a gabonaválság
hatására – elkülönült, az önálló ipari minisztérium létrejött 1935-ig váratott magára. Ebben kétségtelenül szerepe
volt a válságnak, de sokak szerint ez inkább a készülő fegyverkezéssel összefüggésbe hozható.

⁶⁶² SCHOENBAUM, David: „*Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*”, Ullstein
Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 36. old.

kiterjesztése, az adórendszer átalakítása. Ezt a „*Landflucht*” sújtotta térségekben⁶⁶³ ezt nagyobb mértékben kellett volna női munkaerőre alapozott tevékenységekkel (textilipar) összekötni. Toni Walter, egy harmincas évekbeli szerző úgy látta, hogy kezdetben a burgonya- és a cukorrépa elterjedése valóban ösztönözte az asszonyi munka növelését, csakúgy, mint a kamaszokét, ám később ez az elvándorlással lecsökkent és a nők szerepe a ház körüli munkákra korlátozódott.⁶⁶⁴ Miközben – mint azt Max Weber már a „*Verein für Sozialpolitik*” 1890-es évekbeli felmérése alapján megállapítja – a háziipari tevékenység már jóval korábban visszaszorult. (Ezt Weber azért értékeli pozitívan, mert ez a tevékenység a keleti nagybirtok 18-19. századi „*oikosz*”-gazdálkodásának keretében folytatott önellátásnak képezte az integráns részét.⁶⁶⁵ Nyilván ezen az alapon kellett volna a harmincas évek viszonyainak megfelelően tovább építkezni.) Az „egykezést” maga után vonó agrár-túlnépesedés markánsabb területeinél pedig az intenzív kultúráknak, a melléktevékenységeknek (pl. háziipar), és a feldolgozóiparoknak (konzervgyárak) kellett volna nagyobb hangsúlyt kapniuk.

5.3.3. Települések, kisebb közösségek, családok, egyének körében

Ebben a viszonylatban a fő indentitásalakító tényezők a következők voltak: a falusi közösség, a családi gazdálkodás; a földkérdés helyi aspektusai; a fogyasztás egyre nagyobb lehetőségei; valamint a társadalmi mobilitás, illetve a migráció esélyei. A családi gazdálkodás vonatkozásában a hagyományos narratívának a „modern” idők általi cáfolatára jó példa azon hiteknek a megdőlése, amik a földhöz és a családfő patriarkális tekintélyéhez kötődtek. Fogyasztás szempontjából szintén alkalmazkodni kellett ahhoz a helyzethez, hogy a társadalom „konzumeri” minőségünkben is fokozódó mértékben számít ránk. Ám a legfontosabb mégis csak az volt, hogy az emberek tudjanak kilépni a generációk számára megszokott élet

---

⁶⁶³ Azontúl, hogy a telepítéssel is csak az elvándorolóknak csak egy része volt pótolható, a gazdaságfejlesztésnél gondot jelentett az ásványkincsek hiánya és az infrastruktúra fejletlensége. Mindez jól látszott Kelet-Poroszország példáján, ahol az enklávé-jelleg nem vonzotta sem betelepülőket, sem a tőkét. Az adottságokra rossz földek és jelentős eladósodottság volt jellemző, ezért inkább a szarvasmarha-tartás felé fordultak a parasztok. Bár a tartományban nem volt lengyel kisebbség és nem volt lengyel nagybirtok, de voltak lengyel vándormunkások. Tehát nem jött szóba sem a poseni típusú parasztelepítés, sem a munkástelepítés. A megoldást igazában az ipari munkahelyek teremtése jelenthette volna, amihez fontos lett volna az állam segítsége. Ezt kellett orvosolni a „Keleti Segítséggel” („*Osthilfe*”).

⁶⁶⁴ WALTER, Toni: „*Die Frau in der Landwirtschaft in Ost- und Norddeutschland*” In: SERING, Max–DIETZE, Constantin von (Hrsg.): „*Die Frau in der deutschen Landwirtschaft*”, Verlag, Franz Vahlen, Berlin, 1939, 103-130. old.

⁶⁶⁵ WEBER, Max: „*Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland. (Preußische Provinzen Ost- und West-Preußen, Pommern, Posen, Schlesien, Brandenburg, Großherzogtümer Mecklenburg, Kreis Herzogtum Lauenburg), dargestellt auf Grund der von Verein für Sozialpolitik veranstalteten Erhebungen*”, Verlag von Duncker&Humblot, Leipzig, 1892, 891 old.

kereteiből, amihez szakítani kellett bizonyos előítéletekkel. A dolgoknak ezen fajta átértékelődésére már a harmincas években voltak jelek.

Kezdjük mindenekelőtt a faluközösség kérdésével. Tanulságos, amit ennek kapcsán Walter Achilles Theodor von der Goltz-nak azon 1870-es évekbeli törekvéseiről ír, melyek azt célozták, hogy a „*Landarbeiter*” -eket a kisparasztok színvonalára felhozzák.⁶⁶⁶ Achilles szerint viszont kétséges, hogy a kelet-elbai törzsöröklés területén a falvak a reformok előtt szociális egységet képeztek volna, hiszen a vagyoni különbségek itt nagyobbak voltak, mint „egyenlő osztályú” öröklés („*Realteilung*”) területein. Ezt jól mutatják a birtokos parasztság („*Vollbauern*”) házassági szokásai is: ódzkodtak a lefelé való „*mesalliance*”-tól. Dél-Németország és „*Ostelbien*” falvainak társadalmi struktúráját nem is lehetett összehasonlítani. Mindezen túl Achilles szerint az 1890-es évek „*Landarbeiter*” -e is nagyban különbözött az 1840-es évek munkásától, mert a nagybirtok éppen az emelkedő agrárarak időszakában (1830–1875) tért át a deputátumra, egyszerre söpörve be a megnövekedett hozamok és árak hasznát.⁶⁶⁷ Ez tovább differenciálta a közösségeken belüli társadalmi különbségeket.⁶⁶⁸ (Magyarországgal kapcsolatban azért érdemes megjegyezni, hogy 1836 után a jobbágyság önkéntes alapon való megváltása az adott falvakban elvileg erősíthette a más településekkel szemben az összetartozás érzést.)

A polgári korszakban a közösségi élet kereteit – és egyben a közigazgatás legalsó szintjét – mindkét birodalomban a község jelentette. Poroszországban ezek működéséhez az anyagi eszközöket a Miquel pénzügyminiszter nevéhez fűződő 1893. évi adóreform biztosította. Ennek értelmében a telekadót a községeknek, a helyi önkormányzatoknak engedték át, ezt az adónemet téve meg a községi finanszírozás legfőbb forrásának. (Bár a telekadó-megállapítás elavult értékelési rendszeren alapult, amit még az 1860-as évek elején vezettek be, és ennek aktualizálása a nagybirtoknak – amely a kommunális hozzájárulások fizetése alól is

---

⁶⁶⁶ Achilles úgy vélte, hogy Theodor von der Goltz – a régi szolgálonemesi család sarja – atyái vétkét próbálta meg jóvá tenni, amikor felvetette a „*Landarbeiter*” -ek falvakba telepítését és velük a kisbirtokos csoportok erősítését. A mezőgazdasági munkásoknak a polgári társadalomba való sikeres beintegrálása érdekében Goltz a következő javaslatokat tette: telephelyeiket közigazgatási beosztás és szavazóköri szempontjából egyesítsék a közeli községgel, kapjanak szavazati jogot, szervezkedhessenek. Ezen túlmenően javítsák szociális körülményeiket (lakáskérdés), anyagi viszonyaikat, segítsék elő műveltségük színvonalának emelését. E javaslatok nagy részének megvalósítására azonban már csak 1918 utáni új rendszerben került sor. (GOLTZ, Theodor von der: „*Die ländliche Arbeiterfrage und ihre Lösung*”, Danzig, 1872, 274 old.)

⁶⁶⁷ ACHILLES Walter: „*Landflucht oder Landvertreibung zwischen 1850 und 1914?*” In: SCHULTZ, Günther (Hrsg.): „*Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag*”, 1996, 103. old.

⁶⁶⁸ Északkelet-Németország falvainak polarizált társadalmi viszonyairól lásd Werner Troßbach és Clemens Zimmermann falutörténetét. (TROßBACH, Werner-ZIMMERMANN: „*Die Geschichte des Dorfes*”, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 2006, 192-194. old.)

ki tudta magát vonni – eleve nem volt érdeke.) Ám a nagybirtoknak – főleg, ha birtoka egy települési önkormányzat hatáskörébe tartozott – a census alapján való választás is lehetőséget nyújtott az adó alóli kibúváásra. Ha pedig birtoka külön „uradalmi körzetet” képezett, ahol nem voltak képviselők, akkor a nagybirtokos egyszemélyben mindenképpen a saját javára dönthette el a kérdést. Viszont az iskolafenntartási költségekhez való hozzájárulás alól is már kevésbé tudta magát kivonni. Még inkább így volt ez a weimari köztársaságban, amikor az „uradalmi körzetek” megszűnésével össze kellett vonni az iskolákat, amelyekben ráadásul a nagyobb tanulói létszámra való tekintettel meg kellett növelni tanerőt. E költségek fedezésére a porosz vidéki önkormányzatoknak átlagban 30%-kal nagyobb hozzájárulást kellett fizetniük.⁶⁶⁹

Ehhez hasonló tendenciák zajlottak Magyarországon is. Míg korábban a vármegye számított a vidéki érdekek legfőbb képviselőjének, addig – mint azt Weis István harmincas évekbeli szociológus írja⁶⁷⁰ – a századfordulóra már a falu is a magyar közéletnek önálló tényezőjévé vált. Erre az időre a község jelentette a nem városokban és a nem tanyákon élő lakosság érdekartikulációjának elemi keretét. Mivel a volt jobbágy semmi kapcsolatot nem tudott teremteni a tőle messze fekvő és csupán hatalmi mozzanatokot érzékeltető vármegye felé, ezért minden érdeklődésével azon közttestület felé fordult, amelyben élt. Ez pedig a falu volt, amelyben szava súlyal bírt. Itt a vezetők közül leginkább a jegyző volt kulcspozícióban, hiszen ő volt az összekötő kapocs a hivatalos világ és a magánélet között, ő általa érvényesül az állami akarat. Amilyen mértékben a korábban bizonytalan utakon kielégített szükségletek közfeladatokká váltak, úgy emelkedett súlyban, befolyásban, társadalmi színvonalban, műveltségben a jegyző is. Az bizonyos, hogy hosszú út vezetett a régi jobbágyközség írástudó ügyvivőjétől és a kiszolgált altisztól az 1920 utáni községi közigazgatás vezetőjéig.

Rátérve család–háztartás kérdésre Frédéric Le Play a 19. század közepén nemzetközi kitekintéssel a családi költségvetésekre vonatkozó adatok alapján a kontinensen a következő családtípusokat határozta meg: Kelet-Európában a patriarchális család, Észak-Európában a törzsöröklést követő kiscsalád, Nyugat-Európában a kettő keveréke. Le Play az utóbbi régió kapcsán megjegyezte azt is, hogy ott a nem családi keretek között élő, meg nem állapodott népesség aránya is jelentős. Eugene A. Hammel és Peter Laslett történeti demográfusok később ennek alapján a következő háztartástípusokat különítették el: az egyszemélyes, az egy családra,

---

⁶⁶⁹ PYTA, Wolfgang: „Besteuerung und steuerpolitische Forderungen des ostelbischen Großgrundbesitzes 1880–1933” In: REIF, Heinz (Hsg.): „Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.” Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 361-378. old.

⁶⁷⁰ WEIS István: „A mai magyar társadalom”, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930, 30-35. old.

valamint a több családra kiterjedő háztartások.⁶⁷¹ A kelet-elbai tartományokban a nagycsaládi szerkezetnek a lebomlása előrehaladottabb volt, mint Kelet-Európában, e területeken a protestáns etika jegyében elvárták a korai nősülést és az új családmag külön költözését. Ám a „*Landarbeiter*”-ek számára is inkább háztartásfői minőségben volt az önállóság fenntartva. Ebből adódóan itt a javadalmazásban központi elemet képviselt a lakhatás, amit előszeretettel kombináltak össze munkavégzési rendszerekkel és földbérlettel.⁶⁷² Ezzel szemben Magyarországon meghatározó volt az a körülmény, hogy itt tovább tartotta magát a többgenerációs együttélés és kisebb mértékű volt az elvándorlás. A hazai kisparaszt – amint arról Farkas Geiza munkájában olvashatunk⁶⁷³ – jóllehet a házon belül alá volt vetve az apja akaratának, de jobban beleszólhatott a gazdálkodásba és ha elérte az életkort, szavazhatott is. Németországban és Magyarországon ugyanakkor a paraszti háztartásnak – és még inkább a földbirtokosnak – részét képezte a cselédség („*Gesinde*”) is, akik nőtlen, hajadon fiatalokból kerültek ki.

Azt, hogy gazdálkodás tekintetében még sokáig a régi paraszti élet kereteiben gondolkodtak, jól mutatja Laur és Sohnrey munkássága. Laur-nak a „sorsgörbére” („*Schicksalskurve*”) vonatkozó elmélete azt fejezi ki, hogy minden parasztgeneráció életében vannak fel- és leszállóágak.⁶⁷⁴ Ez abból a szempontból is érdekes, hogy a paraszt milyen élethelyzetben vásároljon földet, béreljen, vagy adjon. A parasztgazda életében a következő nagy fordulópontok vannak az anyagi terhelhetőség szempontjából: 1. a házasodásig terjedő időszak (25-30 éves korig), amikor anyagilag jobban megy. 2. a gyermeknevelés periódusa (30-45 éves korig), ami költségekkel jár, ezért ebben az időben vissza kell fogni a költségeket. 3. a gyermekek felnövekedésének időtartama (45-60 éves korig), amikor már, mivel a gyerekek segíteni tudnak a gazdaságban, megint jobban megy. 4. a gyermekek önállósodásának időszakában (60 éves koron túl) pedig újból szorosabbra kell húzni a nadrágszíjat.

A kelet-elbai „*Landarbeiter*”-ek vonatkozásában pedig Heinrich Sohnrey volt az, aki a 19. végén és a 20. század elején Goltz nyomdokain haladva e réteg felemelkedésén munkálkodott, azzal együtt, hogy ezt a széles réteget – amelynek körében hagyományosan a

---

⁶⁷¹ HAMMEL, Eugene A.–LASLETT, Peter: „*Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared*” In: WALL, Richard–ROBIN, Jean–LASLETT, Peter (Eds.): „*Family Forms in Historic Europe*”, Cambridge University Press, Cambridge–New York–London–New Rochelle–Sydney, 1983, 513-563. old.

⁶⁷² U. o.

⁶⁷³ FARKAS Geiza: „*A kisgazda. Társadalomgazdasági tanulmány.*” „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság Nyomása, Budapest, 1912, 96-100. old.

⁶⁷⁴ LAUR, Ernst: „*Landwirtschaftliche Betriebslehre für bäuerliche Verhältnisse*”, Verlag Wirz und Sie, Aarau, 1946, 122. old.

szociáldemokrácia szervezkedett – szerette volna megnyerni a konzervatív tábornak. Ám Sohnrey Goltz-tól eltérően éppen a fentebb vázolt tendenciák miatt inkább már az apró lépések taktikájával, a szociális munka kiterjesztésével, az emocionális kötődések erősítésével akart célt érni. Sohnrey egy észak-németországi báró és egy cselédlány törvénytelen fia volt, tanítónak tanult, majd újságíróként, vidéki történeteket elmesélő íróként indult.⁶⁷⁵ Fő életműve a „Német Egyesület a Vidék Jólétéért és Felemelkedéséért” („*Deutsches Verein für ländliche Wohlfahrts- und Heimatpflege*”) nevű szociális szervezet megalakítása volt. Sohnrey igazi szociálreformot sürgetett: telepítést a szorgalmas, de szegény munkásnak, de járadékirtok-rendszer alkalmazása nélkül. Hibának tartotta az „*Allmende*” 19. század eleji megszüntetését, amivel megszűnt a vidéki szociális biztonság. Bár Sohnrey életútja végül a nemzetiszocialista pártba torkollott, ám a maga korában a vidékfejlesztés területén kétségtelenül szaktekintélynek számított, kézikönyvét Magyarországon is méltatták. Ebben a művében⁶⁷⁶ Sohnrey szövetkezetek alapítását, biztosítások kötését, az erdő nyújtotta lehetőségek kihasználását (erdei gyümölcsök, gomba, fakitermelés), a háziipar, a kézműves tevékenység (kosárfonás) fejlesztését, a selyemhernyó-tenyésztés, a méhészet, a kisállat-tenyésztés (pl. házinyúl), a zöldség-, gyümölcsstermesztés felkarolását javasolta. Közösségteremtő céllak közös ünnepek, falumúzeumok, civil szervezetek, népszínházak, dalárdák létesítését látta célszerűnek.

Mindezt persze nem lehet elválasztani a földnek a túlértékelt szerepével, noha ez Németországban a nagy vidéki elvándorlás következtében a paraszti népesség körében csökkent. Ám az elitek – ezen belül is a polgárság – körében a földvagyonnak továbbra is jelentős presztízse volt, ami nyilván a nemességnek a polgári viszonyok között túlértékelt társadalmi rangjával függött össze. Magyarországon addig a föld birtoklása inkább a parasztság szemében jelentett rangot és a párválasztásnál is fontos szempont volt („föld házasodik földdel”). Nálunk a 19. század végén az elitek azért is engedhették át a terepet földkérdésben a parasztságnak, mert a régi középirtokosságot a jobbágyfelszabadítás utáni „pusztulása” inkább a hivatalok felé terelte. Az 1918 után a kelet-európai földreformok nyomán pedig még jobban felértékelődött a kistulajdon, idehaza is még szélesebbé vált ez a réteg. Magyarországon is Rubinek Gyula, az 1920-as földreform szellemi atyja – azzal együtt, hogy az utódállamokhoz hasonlóan szemantikailag felvállalta a „földreform” kifejezést – éppen a paraszttmozgalmak

---

⁶⁷⁵ STÖCKER, Georg: „*Agrarideologie und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich*”, V&R unipress GmbH., Göttingen, 2011, 42-68 o.

⁶⁷⁶ SOHNREY, Heinrich: „*Wegweiser für ländliche Wohlfahrts- und Heimatpflege*”, Dorfschriftenverlag, Berlin, 1901, 343 o.

leszerelése érdekében a tulajdonosérzet erősítését tartotta a legfontosabbnak: inkább többeknek adjanak egész keveset, mint hogy széles rétegek kimaradjanak belőle.

Ha pedig a fogyasztással kapcsolatos nagy narratívákat nézzük, akkor a hazafias szempontokhoz már az I. világháború előtt hozzájöttek az egészségtudatos étkezés aspektusai és különösen a válság hatására jobban fókuszba került a táplálkozástudomány. Ifj. Leopold Lajos korabeli agrárszakértő egy tanulmányában⁶⁷⁷ a brit „*Bureau of Home Economics*”-nak az élettanilag fontos kielégítő táplálkozásról nagy gondal kiszámított átlagait emeli ki erre nézve, valamint felhívja a figyelmet Szentgyörgyi vitaminkutatásaira is. Leopold szerint az állati proteinok nagyobb biológiai értékét képviselik, amivel kapcsolatban emlékeztet Laur javaslatára, miszerint fogyasszunk kevesebb növényi zsírt és margarint és helyette együnk inkább több vajat. Az állati termékek termelésének növelésének ugyanakkor meg van az a gazdasági előnye is, hogy nagyobb területet lehet lekötni élelmiszertermelésre, miközben csökken a túltermelés mértéke. (Leopold mellett más konzervatívabb szerzők is a táplálkozás tudományos alapjairól értekeztek.⁶⁷⁸)

Ami a társadalmi mobilitást illeti, ez – különösen Németországban – sokáig sokban elválaszthatatlan volt az elvándorlással. A kelet-elbai területeken általában kétféle módja volt ennek: vagy nagyvárosba menni és ott szakképzettséget nem igénylő munkakörben elhelyezkedni, vagy telepesként egy más tartományban új életet kezdeni. (Mentalitástörténeti megközelítésben óhatatlanul adódik a kérdés, hogy az elvándorlás mennyire jelentett az évszázados röghöz kötésre adott választ?) Magyarországon addig a 19. század végén és a 20. század elején az Amerikába való kivándorlás volt jelentős. Csák István a harmincas évek egyik röpirat-írója szerint azért cáfolja azokat a véleményeket, miszerint ennek oka annak idején a földbirtok-megoszlás lett volna. Szerinte sokkal inkább az akkor kezdődő hatalmas amerikai gazdasági fellendülés vonzotta az embereket, amire a hajóstársaságok ügynökeinek meséi csak ráraktak. Amerikában pedig pont ez volt az az időszak, amikor megkezdődött az ottani mezőgazdaság gépesítése, ami az agrárágazatban nagy munkanélküliséget váltott ki. A kivándoroltak 90%-a az iparban, bányászatban – és nem a mezőgazdaságban – helyezkedett el. Akik pedig hazajöttek, földet vásároltak. Mint az egy 1913-ban megjelent falukutató tanulmányban megjelent, nem a legszegényebbek vándoroltak ki, ezeknek útiköltségük sem

---

⁶⁷⁷ IFJ. LEOPOLD Lajos: „*A világ éléskamrája*” In: Kornis Gyula: „*A mai világ képe III. kötet. „Gazdasági élet.”*” Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937, 108–123.old.

⁶⁷⁸ BEZNÁK Aladár: „*A táplálkozás új tudománya*”, *Magyar Szemle*”, 38. kötet. 1939. 35. kötet. 1-4. szám. 134-147. old.; K. KÚTHY Sándor: „*Vitamin és néptáplálkozás*”, *Magyar Szemle*”, 38. kötet. 1940. 38. kötet. 1-4. szám. 127-136. old.

volt és az energiájuk is hiányzott. A kivándorlás célja kettős volt: adósságtörlesztés és földvásárlás.⁶⁷⁹

Ám a modernitás kézzel fogható jelenségei 1918 után még a konzervatív reformerek legjobb szándékát is kikezdték. A hagyományos családmodell megváltozását a maga korában már Erich Fromm is érzékelte. Későbbi kutatók ezzel kapcsolatban még direkter fogalmaztak. Erikson a 2000-es évek elején azt írta, hogy az átlagos német apa a nyersségével annak a „kis kurta tekintélybe öltözött főtörzsőrmesternek” a szokásait, erkölcsseit képviselte, aki „már nem viszi semmi többre, de állandó félelemben élt attól, hogy kevesebb lesz”.⁶⁸⁰ Magyarországon is – mint arról többen írtak – az első világháború utáni felszínre a parasztcsaládokon belül a generációs ellentéteket. Ezzel együtt a földkérdés hagyományos kereteit is át kellett gondolni, hiszen, mint arra Fertő Imre felhívja a figyelmet, az új viszonyok között – a probléma kétségtelen szociális igazságtartalma ellenére – egyre inkább tarthatatlanná, sőt nehezen megvalósíthatóvá vált az a jelszó is, miszerint a „föld azé, aki megműveli”.⁶⁸¹ Ennek volt a jele, hogy nemzetközi viszonylatban egyre inkább a bérlet volt az, ami teret hódított, sok országban törvényt hoztak a bérlők védelmébe. A gazdasági válság az „agrárországokban” is rávilágított, hogy is sok esetben előnyösebb a bérlet, mint a saját tulajdon.

Az is nyilvánvaló volt, hogy kisebb közösségek szintjén a modernitás tekintetében leginkább még a fogyasztás és a mobilizáció útján lehet áttörést elérni. Előbbinél látszott, hogy paraszti háztartásokban a saját célra való termelés túlhaladottabbá válik, a jövő egyre inkább az igények a maximális kielégítése. Ebben a húzóerőt olyan cikkek jelentették, mint, mint a rádió, az autó, a mozi, illetve – az alsóbb néprétegek körében – a motorkerékpár, a kerékpár. Másrészt megjelent a „közületi fogyasztás”, amiről Surányi-Unger Tivadar azt írta, hogy egyre több az olyan közszükséglet (pl. világítás, honvédelem), amely csak közös eszközökkel elégíthető ki. Ha ezeket – már csak a jövedelemelosztás nehézségei miatt is – közjogi keretekbe tömörült közösség elégíti ki (megye, város), akkor azok is közületi szükségletekké válnak. Ezt támogatja a tervezés, amely felé a szabadelvű tőkegazdaság is mindenhol már egyre inkább elmozdult. Bár sok helyen már kidolgozott terv szerint irányítják a gazdasági életet, de sok még a félmegoldás. Míg korábban a vállalkozónak csak gazdasági szakértelemre volt szüksége, addig most ez feltolódik a gazdaságpolitika szintjére és az egyéni vállalkozók egyre inkább

---

⁶⁷⁹ CSÁK István: „*Lássunk tisztán a földkérdésben!*”, Gergely R. kiadása, Budapest, 1939, 60-61. old.

⁶⁸⁰ ERIKSON, Erik H.: „*Gondolatok az amerikai identitásról*” in „*Gyermekkor és társadalom*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 282-295. old.

⁶⁸¹ FERTŐ Imre: „*Az agrárpolitika modelljei*”, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 25. old.

végrehajtottá válnak.⁶⁸² Termelés oldalán mindez a minőség előtérbe kerülését implikálta, hiszen a technika, a közlekedés fejlődése következtében előálló túltermelés hatására a piac kénytelen volt szelektálni.⁶⁸³ Fontos azt is kiemelni, hogy helyi szinten – elsősorban Magyarországon – az infrastrukturális beruházások a nagybirtok szerepvállalása nélkül elképzelhetetlenek voltak.⁶⁸⁴

A háztartásokra a legnagyobb multiplikátor-hatása a villamosenergia-termelésnek volt. Kaposi Zoltán szerint Magyarországon az ipari válságból való kilábalás nem lett volna lehetséges, ha az állam nem támogatta volna ezt a szektort, valamint a közlekedési eszközök és az alumínium gyártását, valamint a szénhidrogének kitermelését, amelyre program is indult. Ugyanakkor bár a textilipar nem kapott nagy állami támogatásokat, mégis fejlődött.⁶⁸⁵ Mindezen változások értelemszerűen felértékeltek a szakmunkásokat és az értelmiségieket. Ez a társadalmi mobilitás tekintetében előfeltételezte az oktatásba, szakképzésbe való nagytömegű beáramlást. A szakképzetlen munkaerő vidékről való kiáramlása felett is mindinkább eljárt az idő. A vidékieknek városi környezetbe való beintegrálását leginkább a kertvárosok terjedésétől remélték, amely településtípusról úgy vélték, hogy egyesíti a falusi és a városi élet előnyeit. Németországban az első minta-kertváros a (Tessenow építette) Drezda melletti Hellerau volt. Az ötletet a szociáldemokraták revizionista szárnya is felkarolta, abban egy, a reformhoz vezető békés utat látva.⁶⁸⁶ A válság idején pedig a túlságosan átideologizált telepítések alternatíváját („*vorstädtische Kleinsiedlungen*”) látták bennük.⁶⁸⁷ A kertvárosok iránti lelkesedés hazánkat sem hagyta érintetlenül, itt dr. Szilády Zoltán műegyetemi tanár volt a gondolat fő propagálója.

Végül szóljunk néhány szót az 1933 utáni német nemzetszocialista „jóléti államról” és a fegyverkezésről. Ha Golo Mann azt mondta, hogy a weimari politikusok „kis ügyességgel”

---

⁶⁸² SURÁNYI-UNGER Tivadar: „*A magyar gazdasági jólét útja*”, Stádium Sajtóvállalat, Rt. Nyomdája, Budapest, 1940, 27-33. old.

⁶⁸³ Magyarországon a „minőség forradalma” egyébként 1930-ban a márkázásról szóló törvény betervezése idején arra készítette a „Kisgazdák Lapja” című újság egyik szerzőjét, hogy eltűnjön, vajon mennyire megy át ez a dolog a gyakorlatba? Hiszen az elmúlt tíz év földbirtok-viszonyaiban bekövetkezett – a cikkíró szerint – „jelentős” változásainak köszönhetően a földnek immár 55%-a kis- és törpebirtokok tulajdonába került. Utóbbiak pedig egyenként nem termelnek annyit, amennyivel egy-egy márkaterméket meg lehetne alapozni. („*Kisgazdák Lapja, Baranyavármegyei Kisgazdák lapja*” 1930. október 31-ei szám, 5. old. („*A márkázási törvény*”))

⁶⁸⁴ KAPOSI Zoltán: „*A nagybirtok, mint bűnbak Az uradalmak és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon*” In: Gyarmati György–LENGVÁRI István–PÓK Attila–VONYÓ József: „*Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és egyetemes történelemben.*” Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest, 2013, 269-270. old.

⁶⁸⁵ KAPOSI Zoltán: „*Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000*”, Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2002, 301. old.

⁶⁸⁶ BERGMANN, Klaus: „*Agrarromantik und Grosstadtfeindlichkeit*”, Hain Verlag, Meisenheim am Glan, 1970, 135-163. old.

⁶⁸⁷ SCHOENBAUM, David: „*Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*”, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 186-187. old.

akcelerátor hatású „hangulatjavító” intézkedéseket hozhattak⁶⁸⁸ volna, akkor a rendszer kritikusaival erre való ötletekben nem volt hiány, sőt a Schacht-féle nemzetiszocialista politika ezt a gyakorlatban ki is teljesítette. Itt tulajdonképpen arról az elvárásról volt szó, hogy a deflációs pénz- és gazdaságpolitikáról térjenek rá az inflációs finanszírozásra, ahol természetesen kordában tartották a pénzromlás ütemét. Ezt a politikát egyébként már Papen elkezdte, ám a háborúra készülő hitleri rendszerben a kérdésre már nagyban rányomták bélyegüket az önellátás egyre erősödő tendenciái, ami azért a magánemberek, a háztartások életében is érezte hatását. Ilyen körülmények között a „fogyasztói társadalmat” főként az adók csökkentésével igyekeztek erősíteni, ahol tovább vitték már a Papen által bevezetett „Gutschein” -akció ötletét. Ilyen jegyeket kaptak az adófizetők bizonyos adók esetében a befizetés 49%-ában, amit 1934–1938 között további járulék-kiegyenlítésre használhattak fel.⁶⁸⁹

Az 1935. január 1-jei adóreform pedig tovább ösztönözte az egyéni befektetési kedvet bizonyos befektetési jóságok megvásárlásánál az adómentesség megadásával („*Steuerfreiheit*”). Itt olyan „rövid élettartamú tőkejóságoknál („*kurzlebige Kapitalgüter*”) volt szó, amelynek az élettartama 10 évnél rövidebb, ezek árát le lehet vonni az adóköteles jövedelemből, így ösztönözve az „*Ersatz*”-tevékenységet. Mindezen túl házassági kölcsönrel ösztönözték a családalapítást és a nőket arra serkentették, hogy maradjanak otthon. Az 1934. márciusi törvény: „*Erhaltung und Hebung der Kaufkraft*” értelmében úgy növelték a vásárlóerőt, hogy csökkentették a munkanélküli segélyhez való hozzájárulás mértékét. Munkahely-teremtő céllal 1933–1934-ben beindították a „*Reinhardt*” -programot, aminek finanszírozására közép lejáratú váltókat adtak ki, ezeket a „*Reichsbank*” fedezte. A fegyverkezés terén hasonló célt szolgáltak a Mefo-váltók („*Metallurgische Forschungsgesellschaft*”), amelyek, mivel egy álszervezethez kötődtek, növelték az államadósságot.⁶⁹⁰ Miközben a munkaerőpiacon bérstopot vezettek, ami a szakszervezetek

---

⁶⁸⁸ „Schacht hivatalba lépésének első esztendeiben nem gerjesztett inflációt, bár csinált pénzt. Hogy hogyan, ez az ő technikai titka volt, mindenesetre sikerült neki. A pénzt házak és gépek javítására, nagyvonalú úépítésekre, új lakásokra fordította; persze fegyverkezésre is, de ekkor még nemcsak erre. Pénzt fektetett az élelmiszerbe, a ruházkodásba, az életörömbbe. A munkások és a tisztviselők nem éltek jobban, mint 1926-ban, de hamarosan jobban éltek, mint 1932-ben. A nép sokáig nem élvezhette, ami az övé volt, amit ő teremtett, amit ő szüretelt. Most vége szakadt ennek a természetellenes botrányos állapotnak, nem egyik napról a másikra, de két éven belül; ez a kormány korai szakának voltaképpen megvesztegető, sőt elsöprő teljesítménye. Semmiféle csoda nem állt mögött. Hitler elődei is megtehették volna ugyanezt. De nem tették meg és így átengedték a diktátornak az az egyszerű megoldást, amely a kihasználatlanul heverő munkaerőt és a szükséges munkát összekapcsolta. Egy kicsit egészségesebb ész kellett ehhez, és volt neki, lényének ez volt az egyik oldala. Egy kevés pénzügytechnikai tudás és fantázia kellett hozzá, ezzel bírt a Birodalmi Bank új elnöke.” (MANN, Golo: „Németország története 1919–1945”, Balassi Kiadó, Budapest, 1997, 102. old.)

⁶⁸⁹ ERBE, René: „*Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik. 1933–1939 im Lichte der modernen Theorie*”, Polygraphischer Verlag, Zürich, 1958, 197 old.

⁶⁹⁰ U. o.

felszámolásával járt. (Helyette létrehozták a „*Deutsche Arbeitsfront*”-ot, a DAF-ot.) Kaposi Zoltán szerint ugyanakkor a hadi megrendelések a harmincas évek Magyarországon is fontos generáló szerepet játszottak a gazdaságélénkítésben, noha haderő-korlátozás volt érvényben.⁶⁹¹

---

⁶⁹¹ KAPOSI Zoltán: „*Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000*”, Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2002, 301. old.

6. Az „ipari állam” nagybirtokos körzete: Pomeránia – az agrár-autarkia és a hivatásrendiség bővületében

6.1. Historiográfia, köztörténet, földrajz

Ezek után vizsgáljuk meg a fenti szempontok alapján a kiválasztott „tesztrégiót”, valamint a „kontroll régiót”. A „tesztrégió” Pomeránia, egy, a második világháború nyomán megszűnt történelmi tartomány, amely korábban a Balti-tenger, illetve az Odera két partján terült el. A tartomány az 1933. júniusi népszámlálás idején egy 30 290 km²-t tett ki és több, mint 1,9 millió főnyi lakost számlált. Az 68,5 fő/km²-es népsűrűség jóval alatta maradt a birodalmi átlagnak (139,4 fő/km²). A településszerkezetet a 73 város – zömében kisváros – határozta meg, amelyek közül bár több Hanza-városi múlttal dicsekedhetett, de nagyrészüket mégis csak mezőváros („*Ackerbürgerstädte*”) volt. A tartomány székhelye az Odera torkolatánál fekvő 271 ezer lakosú Stettin volt.⁶⁹² Ezt – 1919-es adatokra hivatkozva – még 2109 község és 2516 „uradalmi körzet” („*Gutsbezirk*”) egészítette ki.⁶⁹³

A helytörténetírás Pomerániában is, mint általában a német területeken az évszázados partikularizmusból adódóan nagy hagyományokra tekint vissza. Az erre vonatkozó monográfiákat, családtörténeteket, útirajzokat, helységnévtárakat és térképeket a 2000-as években Hanns-Björn Rüppell foglalta össze kompendiumában.⁶⁹⁴ A tartomány legrégebbi krónikái 16. századi jogászok tollából származnak és a parasztok helyzetének romlásával foglalkoznak. Bár mind Thomas Kantzow wolgasti írnok 1541-es „*Pomerania*” című krónikája, mind Matthias von Normann rügeni helytartó 1550-ben kodifikált „*Wendisch-Rügianische Landgebrauch*” című törvénykönyve képlékenyen kezeli azért a „jobbágy” és a „röghöz kötés” fogalmát. Utóbbi mű egyben rögzítette a germanizáció befejeződésével beállt állapotokat is és igyekezett a német, a szláv jogfelfogást összeegyeztetni a római joggal.⁶⁹⁵ A parasztok röghöz kötését az 1616-os „*Bauernordnung*” foglalta jogi keretbe, noha ezt akkor még csak Stettin környékére korlátozták. Az igazi jogi megalapozás azonban a híres pomerániai jogász, David Mevius nevéhez köthető, aki kihasználta a római jog adta lehetőségeket és 1645-ös munkájában

---

⁶⁹² HIENTSCH, Dr. Erich: „*Das pommersche Siedlungswerk in der Vergangenheit und in der Zukunft*”, 1. Auflage, Müller, Berlin, 1927, 70 old.

⁶⁹³ SPARR, Karl: „*Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in der Provinz Pommern*”, 3. Auflage, Stettin, 1919, 252 old.

⁶⁹⁴ RÜPPELL, Hanns-Björn: „*Quellen zur historischen Landeskunde Pommerns. Materialien zum pommerschen Familien- Ortsgeschichte.*” Published by Eigenverlag, Greifswald, 2006, 272 old.

⁶⁹⁵ FUCHS, Carl Johannes: „*Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutherrschaften nach archivalischen Quellen aus Neu-Vorpommern und Rügen*”, Karl J. Trübner, Strassburg, 1888, 46-81. old.

használta a „jobbággy” („*Leibeigene*”) kifejezést. 1670-ben azonban *Bauernordnung*” rendelkezéseit egész Svéd-Pomerániára kiterjesztették és ez a jogalkotás adott alapot a földesúrnak a paraszti földek későbbi kisajátításához („*Bauernlegen*”).⁶⁹⁶ Talán nem véletlen, hogy éppen egy olyan közéleti szereplő vetette fel először jobbággyfelszabadítás kérdését Németországban, aki a svéd uralom alatt álló terület szülöttje volt. Ez a személy Ernst-Moritz Arndt, író költő, történész volt, aki rámutatott, hogy míg magában Svédországban arra az időre polgárjogot nyert a szabad parasztság intézménye, addig Svéd-Pomerániában volt a legnyomottabb a jobbággyág egész Németországban.⁶⁹⁷ Arndt megítélését mindazonáltal a mai német történetírásban mindazonáltal meglehetősen tartózkodás övezi, hiszen a modern német nacionalizmus egyik atyjának számító költőnek az alakját az 1933 utáni rendszerben nagy kultusz övezte. (Arndt egyébként 1798-ban Magyarországon, Pozsonyban és Pest–Budán is járt.⁶⁹⁸)

A rendszerváltás utáni társadalomtörténetírás – és itt kimondottan csak a tartománnyal foglalkozó monográfiákat tekintem – Pomerániát általában ötféle aspektusból vizsgálta: 1. a nagybirtok dominanciája („kliometrikusok”). 2. a mezőgazdasági munkáskérdés. 3. a régi elitek 1918 után (mentalitástörténet). 4. a pietizmus hagyományai (egyház történet). 5. a lengyel történetírás szempontjai (területi változások). A „kliometrikusokat” tekintve – gondolok itt elsősorban Scott M. Eddie elemzéseire,⁶⁹⁹ Ilona Buchsteiner monográfiáira⁷⁰⁰ – mivel ez az iskola elsősorban a korabeli számtartás adataira támaszkodott, így vizsgálatának tárgyát a nagybirtok képezte, annak is a fénykornak számító 1914 előtti korszak. A „kliometrikusok” közül a Conrad kezdeményezte kutatásokat Pomerániára Ilona Buchsteiner mélyítette el.

A mezőgazdasági munkásokkal foglalkozó rendszerváltás utáni munkák közül Bernd Kölling írására érdemes felhívni a figyelmet, amelyben a szerző a tartomány helyzetét egy északolasz régióéval hasonlította össze.⁷⁰¹ (Magyar szempontból meg kell jegyezni, hogy a pomerániai mezőgazdasági munkások helyzetét a hazai viszonyokkal már Heller András, a két

---

⁶⁹⁶ U. o. 106-114. old.

⁶⁹⁷ ARNDT, Ernst-Moritz: „*Versuch einer Geschichte der Leibeigenenschaft in Pommern und Rügen*”, Im Verlage der Realschulbuchhandlung, Berlin, 1803, 296 old.

⁶⁹⁸ HAJNAL István: „*Arndt magyar utazása 1798-ban I-II.*”, „*Magyar Szemle*”, 1927.9-12. szám. 427-432. old., illetve 1928. 1-4. szám. 92-96. old.

⁶⁹⁹ EDDIE, Scott M.: „*Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia*”, 1893, „*Österreichische Osthefte*” 36, Nr. 1, 1994, 109–131. old.

⁷⁰⁰ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 427. old.

⁷⁰¹ KÖLLING, Bernd: „*Familienwirtschaft und Klassenbildung. Landarbeiter im Arbeitskonflikt: das ostelbische Pommern und die norditalienische Lomellina 1901–1921*”, Vierow: SH-Verlag, 1996, 426 old.

háború közti szakíró is összevetette.⁷⁰²) A tartománybeli eliteknek a weimari köztársághoz és a Harmadik Birodalomhoz való viszonyulását az általunk vizsgált időszakban mentalitástörténeti aspektusból Shelley Baranowski, amerikai történész vizsgálta, aki könyvében jelentős mértékben kitér az agrártörténeti vonatkozásokra is.⁷⁰³ Noha Baranowski is jelentősen érintette az evangélikus egyházi viszonyokat is, de inkább Norbert Buske volt az, aki az egyháztörténeti, jelesül pietista hagyatékot feltárta.⁷⁰⁴ A tartomány ugyanis a 19. századi neopietizmusnak a németországi fellegvára volt, azé az irányzaté, amely a romantika korában megfelelő szellemi munícióval megalapozta a későbbi konzervatív attitűdöt. Ám ez a neopietizmus a maga korában elég nehezen tudott csak magának utat törni, mert Svéd-Pomerániában a greifswaldi egyetem teológiai kara a felvilágosodás időszakában a lutheránus ortodoxia talaján állt. Hiszen, ha egyházjogilag biztosítani akarták maguknak az önállóságot, akkor nem is tehettek másként, mivel ebben az időben magában Svédországban az „aufklérizmus” az államegyházi tendenciákat erősítette. Ennek pedig csak úgy lehetett ellenszegülni, ha ragaszkodtak a Lutherre visszavezethető gyökereikhez.

Szólni kell itt a lengyel történetírásról is. A Pomeránia története iránti lengyel érdeklődést általában nem is annyira a szomszédságból fakadt, mint inkább annak a szerepnek a megértése iránti vágyból, amit Poroszország játszott Lengyelország felosztásánál. A lengyelekben kialakult igen kritikus Poroszország-képhez a második világháború alatti megszállás is nagyban hozzájárult. Ebben a felfogásban mindaz, ami a német–lengyel ellentét során 1939-ig történt, azt még be lehetett sorolni a „klasszikus” nacionalizmus” kategóriájába. Ám, ami az ezt követő időszakot illeti, a lengyel tudóstársadalmat sokkolta a németek millióinak részvétele a nácizmus világhatalmi igényeinek valóra váltásában. Ami pedig konkrétan a Pomerániára vonatkozó historiográfiát illeti: az ország területi súlypontjának a nyugatra tolódásával történetileg is meg kellett alapozni az „Új Lengyelország” doktrínát. Ennek keretében a koraközépkorig visszamenőleg ki kellett mutatni a nyugati területek szláv–lengyel karakterét. Mivel ekkor már hozzáférhetővé váltak a porosz levéltárak és volt kellő számú tudományosan képzett szakember is, így az 1945 utáni lengyel vezetés azonnali

---

⁷⁰² HELLER András: *„Föld és munkabér. Egy közép-európai tanulmányút tapasztalatai.”* A Statisztikai Tudósító Kiadása, Budapest, 1939 http://mtda.hu/books/heller_andras_fold_es_munkaber.pdf Letöltés: 2014. 12. 17. 14.56.

⁷⁰³ BARANOWSKI, Shelley: *„The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia”*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 267. old.

⁷⁰⁴ BUSKE, Norbert: *„Pietismus und Neuzeit – ein Literaturbericht für den Bereich der pommerschen Kirche, vor allem für das Gebiet der heutigen Evangelischen Landeskirche Greifswald”* In: BENRAT, Gustav Adolf (Hrsg.): *„Der Pietismus in neuem und zwanzigsten Jahrhundert”*, Vandenhoeck&Rupprecht, Göttingen, 1987, 135-152. old.

eredményt várt e téren a kutatóktól, hogy ezeket a területeket szellemileg minél hamarabb be lehessen integrálni „Ó-Lengyelországba”.⁷⁰⁵

1956 októberét követően a politikai nyomás csökkenésével az egyetemi városok mellett a kisebb vidéki centrumokban (pl. Stolp, Köslin) is aktivizálódtak a helyi önkéntes kutatók. Stettin-ben kiadták a „*Perodika*” nevű helytörténeti folyóiratot, felvették a kapcsolatot az NDK-történészekkel. Alfred Wielopolski 1959-ben jelentette meg Pomeránia 1800–1918 közötti gazdaságtörténetével foglalkozó munkáját. A lengyel és a keletnémet tudományos akadémia több közös agrártörténeti kongresszust is szervezett, ezek közül a legnevezetesebb a merseburgi volt, további impulzusokat adva a Pomeránia-kutatásoknak. Ennek keretében Włodzimierz Stępiński volt az, aki az addig elhanyagolt nagybirtok-történetet felkarolta.⁷⁰⁶ Míg az 20. század első felének általános gazdaságtörténeti eseményeit főként Bogdan Dopierała tárta fel: 1957–1962 között több tanulmányt is írt Pomeránia az első világháború után gazdasági helyzetéről. Dopierała a „Vulcan” hajógyár kapcsán azt mutatta be, hogy gyenge iparosodott terület nem igazán volt versenyképes a birodalom más területeinek monopóliumaival szemben. A gazdasági helyzetet meghatározta, hogy Lengyelország feltámadása által a stettin-i kikötő elveszítette hátszágának egy jelentős részét.⁷⁰⁷

A rendszerváltás után a Pomeránia történetéről írt egyik legfontosabb átfogó német köztörténeti munka Norbert Buske nevéhez fűződik.⁷⁰⁸ Eszerint Pomeránia, mint – az ötödik legnagyobb – porosz tartomány 1815-ben jött létre, hiszen az egykori pomerániai hercegség a vesztfáliai békével megszűnt létezni. (Buske szerint a koraújkorban fennálló több kisebb szláv eredetű fejedelemség csak harmincéves háború első éveiben egyesült.) A földrajzi tagozódást tekintve az Oderától nyugatra Elő-Pomeránia („*Vorpommern*”) attól keletre Közép-Pomeránia („*Mittelpommern*”) és Hátsó-Pomeránia („*Hinterpommern*”). Elő-Pomerániát a Peene folyó

---

⁷⁰⁵ Az 1956 előtti időszakban a kutatások súlypontját Pomeránia történetének szláv-feudális periódusa jelentette. A régióval a következő kongresszusok foglalkoztak: 1947: Toruń (Thorn), 1948: Szczecin (Stettin), 1948: Wroslaw (Breslau), valamint 1951 vége/1952 elején Otwock-ban. Ez utóbbi, amely egyben a lengyel történészek első módszertani ülése („*I. Methodologische Tagung der Polnischen Historiker*”) volt, Pomerániát érintően is fontos határozatot hoztak: a „kapitalista idősakra” vonatkozó kutatásokat az egész lengyel államterületre ki kell terjeszteni. (STĘPIŃSKI, Włodzimierz: „*Polnische Forschungen über die Geschichte über Pommerns im 19. und 20. Jahrhundert. Forschungsstand und Forschungsprobleme*” In: SCHRÖDER, Jürgen (Hrsg.): „*Pommern. Geschichte, Kultur, Wissenschaft. 2. Kolloquium zur Geschichte Pommerns 13. und 14. September 1991*”, Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald 1991, 23–24. old.)

⁷⁰⁶ Más fontos kutatási eredmények is születettek: Józef Lindmayer RB Köslin 1800–1924 közti gazdaságtörténetét vizsgálta az agrárreformoktól az iparosodásig, a tengeri kereskedelem témáját is érintve. Andrzej Mielcarek a vasutakkal, Klemens Piotrowski a hajózással, Alfred Wielopolski és Walerian Sobisiak a textilipar fejlődésével, Józef Lindmayer az ipari fejlődés kezdeteivel foglalkozott. (U. o. 25–26. old.)

⁷⁰⁷ U. o. 26. old.

⁷⁰⁸ BUSKE, Norbert: „*Pommern. Territorialstaat und Landesteil von Preußen. Ein Überblick über die politische Entwicklung. Die Rolle Vorpommerns seit 1945*”, Schwerin, 1995, 24. old.

további két részre osztja: az északi „*Neuvorpommern*”-re – Rügen szigettel együtt – és a déli „*Altvpommern*”-re. A vesztfáliai békében Brandenburg – a későbbi Poroszország – Hátsó-Pomerániát, míg Svédország Elő-Pomerániát kapta meg. Az új tartományt ideiglenesen Stargardból kormányozták.⁷⁰⁹ Az északi háborút lezáró 1720-as stockholmi békében Poroszország kétmillió tallér fejében elnyerte Stettint és a Peene-ig terjedő területet, Usedommal és Wollinnal. Stettin ekkor lett a tartomány székhelye. A bécsi kongresszust követően a poroszok három és fél millió tallér fejében birtokukba vehették Elő-Pomerániát is. Ezt követően az új tartomány területén három ún. kormányzati kerületet („*Regierungsbezirk*”, „*RB*”) alakítottak ki Stettin, Köslin és Stralsund székhellyel.⁷¹⁰

A földrajzi sajátosságokat tekintve Pomeránia egy kevésbé urbanizált tartománynak számított, alacsony népsűrűséggel és hosszú tengerparttal, amelyhez hozzátartozott Rügen szigete is.⁷¹¹ Ami kevés ipar volt, az a hajó-, a cementgyártáshoz és a vasiparhoz kapcsolódott. A nagybirtoknak Stralsund körzetében volt a legnagyobb az aránya. Shelley Baranowski szerint a klíma, a talaj Pomerániában kevésbé kedvezett a növénytermesztésnek, mint más mezőgazdasági régióban. (Ennek oka egyrészt a rossz talajadottságokban keresendő – sok a homokos, agyagos talaj –, másrészt abban, hogy rövidebb vegetációs idő, mint Dél-Németországban.) Ezért sokkal inkább jelenthetett itt kitörési pontot a tehenészet, a cukorrépa-termesztés, amihez a korabeli nagybirtokokon szeszfőzdék társultak. A tartomány mezőgazdasági adottságait a maga idejében jobban kielemezte Prof. Dr. Woermann (halle-i egyetem) egyik – a stettin-i kiadású „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” című lap 1938. március („*Lenzing*”) 19-ei számában megjelent – cikkében.⁷¹² Ebben Woermann több klimatikus okokra visszavezethető sajátosságot felsorol, így például a szántónak az átlagosnál magasabb arányát, ami 80% volt, szemben a németországi 70%-kal. Ám ez csak a takarmánynövények 30%-os vetésszerkezeten belüli hányadával járt együtt, miközben e mutató értéke az ország egészében 40%-ot tett ki. Pomerániában a burgonya és a téli gabonák is az átlagosnál nagyobb súlyt képviseltek.

A korabeli elemzések közül még Erich Murawski és Erwin Stein tanulmánykötetének egy írását érdemes kiemelni, amely az Odera és a tengerpart jelentőségével foglalkozott.⁷¹³

---

⁷⁰⁹ KROCKOW, Christian Graf von: „*Die Reise nach Pommern. Bericht aus einem verschwiegenen Land*”. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984, 12. old.

⁷¹⁰ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 35. old.

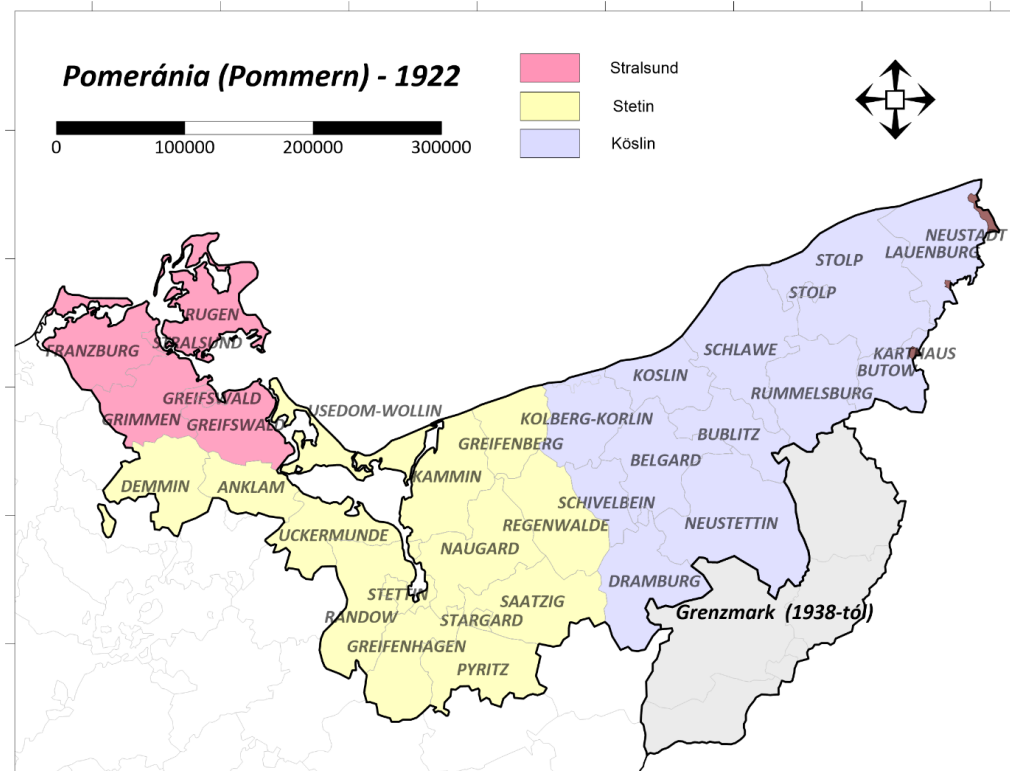
⁷¹¹ Pomeránia eredeti szláv jelentése: „tenger mellett”.

⁷¹² „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” 1938. március („*Lenzing*”) 19-ei szám. 4. old.

⁷¹³ Dr. SCHRADER: „*Oderschiffahrt und Ostwirtschaft*” In: MURAWSKI, Erich–STEIN, Erwin (Hrsg.): „*Pommern, das Grenzland am Meer*”, Berlin, 1931, 56-60. old.

Eszerint az Odera határozza meg egész Kelet-Németország karakterét, nélküle sztyepp- és mocsár lenne a vidék. Ám az Odera nemcsak a klíma szempontjából, hanem a szállítás szempontjából is meghatározó. A tengeri hajózást tekintve a fő kikötők Elő-Pomerániában: Stralsund, Demmin, Greifswald, Közép-Pomerániában: Stettin, Barth, Kelet-Pomerániában pedig Kolberg, Rügenwalde. Az őstermelés fontos részét képező mélytengeri halászat igazából csak az 1880-as évektől fejlődött ki, korábban inkább csak partmenti halászat volt jellemző. Az első világháború után ennek az ágazatnak nagy lendületet adott az, hogy a dán példára a motort beépítették a csónakokba. Később a tevékenység tudatossá válásával (lazac, pisztráng vonatkozásában) egyre több haltenyésztő üzemet létesítettek.

3. számú térkép: Pomeránia és a „Grenzmark” közigazgatás-határos térképe az 1930-es évekből

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files> alapján saját szerkesztés

6.2. Társadalomtörténeti sajátosságok a 19. században

6.2.1. Nagybirtok és földbirtokos elit

Mint láttuk, az első világháború előtti pomerániai nagybirtok leginkább a német és angolszász „kliometriának” állt a fókuszában – és itt főleg a keletnémet Ilona Buchsteiner nevét kell kiemelni. Továbbá e szempontból relevánsak a lengyel Włodzimierz Stępiński által fémjelzett szzczecin-i lengyel helytörténetírás kutatásai is. (Mind Buchsteiner, mind Stępiński egyébként résztvevője volt a kelet-elbai nagybirtok hagyatékát feldolgozó 1992 áprilisi gosen-i nemzetközi történészkongresszusnak). Buchsteiner kutatásainak – melyek az 1871 utáni gazdasági szerepre koncentráltak – az adott aktualitást, hogy a nagybirtok főként abban az Elő-Pomerániában („*Vorpommern*”) koncentráltódott, ami 1945 után is megmaradt németnek. Stępiński írásai ezzel szemben inkább a nagybirtoknak a polgári viszonyokra való átállása szempontjából érdekesek. Mindez természetesen nem ragadható ki a maga társadalmi kontextusából. Erre nézve jó támpontot nyújtanak a volt földbirtokos család leszármazottjának, Christian von Krockow-nak az emlékiratai, illetve az amerikai Lysbeth Walker Muncy-nak a háború alatti és közvetlenül az utáni elemzései. (A korabeli amerikai felfogás szerint a junkerek idézték a hitleri rendszert és a háborút.)

Kezdjük mindenekelőtt a junkerség attribútumaival. Ezek Lysbeth Walker Muncy szerint⁷¹⁴ a következők voltak: 1. 1888 előtt szerzett nemesség, 2. birtok a hét keleti tartomány valamelyikében (Kelet-Poroszország, Nyugat-Poroszország, Posen, Alsó-Szilézia, Felső-Szilézia, Brandenburg, Pomeránia), de ez jelentett nem túl jelentős vagyont. 3. protestáns hit, de nem túl szoros kapcsolatok a nyugati, a mecklenburgi és a szász arisztokráciával. 4. a porosz hadseregben, bürokráciában való szolgálat hagyományai, de semmi középosztályokra jellemző tevékenység.⁷¹⁵

---

⁷¹⁴ MUNCY, Lysbeth Walker: „*The Junker in the Prussian Administration Under William II, 1888–1914*”, Brown University Providence, Rhode Island, 1944, 34-40. old.

⁷¹⁵ Ha a kelet-elbai tartományokban a „junkerk” volt meghatározó nemestípus, akkor az északnyugati katolikus területeken inkább az ún. „alapítványi nemesség” („*Stiftadel*”) dominált. Ez a réteg az itteni egyházfejedelemségben kulcspozíciókat betöltve ezen összefonódás anyagi előnyeit élvezve számos privilégiummal rendelkezett. Ám ennek feltételeként jelentős elvárásoknak kellett megfelelni. Így szigorú örökösödési rend érvényesült, szigorúak voltak a házassági elvárások, a pályaválasztást is megkötötték. Minden e körhöz tartozó nemesi család saját „házi törvénnyel” („*Hausgesetz*”) bírt, még ha ez mindenhol nagyjából ugyanaz is volt. Mindezzel az volt a cél, hogy mindenki a „társadalom hasznos embere” legyen és megakadályozzák a „bocskoros nemesség” túltengését. (REIF, Heinz: „*Väterliche Gewalt und 'kindliche Narrheit*”, *Familienkonflikte im katholischen Adel Westfalens vor der Französischen Revolution*” In: REIF, Heinz (Hg.): „*Die Familie in der Geschichte*”, Vandenhoeck&Rupprecht, Göttingen, 1982, 89-90. old.)

A junkerek regionális csoportjait tekintve Pomeránia mindenképpen az eredeti, régi vágású junkerek hazájának számított, ahol erősebbek voltak a szolgálonemesi hagyományok, mint például Kelet-Poroszországban. Sziléziát csak 1742-ben annektálták, az itteni nemesség, és különösen annak protestáns része hamar összeházasodott a brandenburgiakkal, pomerániaiakkal. A sziléziaiakkal a porosz felső társadalom idővel sok „*grand seigneur*”-rel, iparmágnással lett gazdagabb. A kelet-poroszországi junkerek viszont nem voltak túlságosan együttműködőek, 1848-ig liberális hajlam jellemezte őket. A brandenburgiakat, a nyugat-poroszországiakat sem kedvelték annyira. Utóbbi tartomány esetében gondot okozott az itteni katolikus nemesség asszimilációja, ám a protestánsok állami szolgálatba lépve, idővel igazi junkermentalításra tettek szert.

Christian von Krockow⁷¹⁶ a 1986-os emlékirataiban mindenekelőtt Hátsó-Pomerániával („*Hinterpommern*”) foglalkozik, ebben számba veszi a vidék meghatározó családait. Demmin környékén a Maltzan-oknak és a Heyden-Linden-eknek voltak a legnagyobb birtokuk. Anklam körzetében a Schwerin-ek, Kammin és Greifenberg mellett a Flemming-ek, a Köller-ek számítottak domináns famíliának. Míg Regenwalde környékén a Borcke-, Belgard vidékén a Kleist-, Rummelsburg és Stolp környékén pedig a Puttkammer és a Zietzewitz család emelkedett ki. Ezeknél zömmel ősi nemesi családokról volt szó, amit az is mutat, hogy 29 pomerániai nemesi fészek („*Adelsitz*”) az 1200–1300 közti időszakból származott, 78 a 14. századból, 62 a 15. századból, 41 pedig a 16. századból. Hátsó-Pomerániában a legtöbb kúria inkább a 19. század végén, vagy a századfordulón épült. Ám, ahol a falusiak „kastélyról” beszélnek, a legtöbb esetben egy egyemeletes sima vidéki ház, de később ennek egy kéteemeletes típusa is elterjedt.⁷¹⁷

Bár a hátsó-pomerániai „lovagi birtokok” nagyságra nézve viszonylag kicsik voltak, de a „*cousinage*”, azaz rokoni kapcsolatok révén több tartományban kontrollálni tudták a földpiacot.⁷¹⁸ Jó példa erre a Dewitz család, amelynek Mecklenburgban és Brandenburgban is voltak ágai.⁷¹⁹ A szolgálonemesi tradíciók kapcsán Krockow a Wedel-eket emeli ki, akiknek 72 tagja esett el Nagy Frigyes háborúiban. Ez modell ismétlődött a napóleoni, a bismarcki

---

⁷¹⁶ A Krockow-ok 1910-ben nyerték grófi címüket. A közíró Christian apját a haláláig „vörös grófnak” nevezték, mert annak idején Friedrich Ebert köztársasági elnök meghívta magához, hogy a mezőgazdaság problémáit megvitassák. (BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 70. old.)

⁷¹⁷ KROCKOW, Christian Graf von: „*Die Reise nach Pommern. Bericht aus einem verschwiegenen Land*”. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984, 150-170. old.

⁷¹⁸ GERSCHENKRON, Alexander: „*Bread and Democracy in Germany*”, Foreword to the Cornell Edition, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, xiii. old.

⁷¹⁹ GERD, Heinrich: „*Staatsdienst und Rittergut. Die Geschichte der Familie von Dewitz in Brandenburg, Mecklenburg und Pommern*.” Bouvier Verlag, Bonn, 1990, 400. old.

háborúkban és a két világháborúban. (A Krockow-családból az 1939-ben élt kilenc férfitagból 1945-ig öten szintén tisztként estek el.)⁷²⁰

Hátsó-Pomerániával szemben Elő-Pomeránia már országos viszonylatban is a nagybirtok hazájának számított. (Annak ellenére, hogy az ezt átfogó RB. Stralsund a tartománynak a legkisebb kormánykerülete volt.) Theodor Häbich szerint⁷²¹ itt a magántulajdonosok közül a legtöbb földdel Putbus hercegnő rendelkezett (17 ezer ha). A Putbusok és a Hohenzollernek mellett még a következő számottevő nagybirtokosok voltak: Bismarck gróf (8 ezer ha), Eickstedt-Peterswaldt gróf (7,5 ezer ha) a Kleist- és a Bonin családoknak bizonyos ágai (7 ezer, illetve 6 ezer ha), Osten gróf (5 ezer ha), Behr-Nebendank gróf (5 ezer ha). Erich Hientsch, két háború közti szakíró szerint Elő-Pomerániát még az 1920-as évek elején is a hitbizomány tulajdon magas hányada, valamint az „uradalmi körzetek” („*Gutsbezirke*”) nagy száma jellemezte. A nagy hitbizományok főként Rügen szigetén voltak találhatóak, tulajdonosai a Putbus hercegi család, a porosz állam, a greifswaldi egyetem, valamint stralsundi kolostorok (St. Jürgen) közül kerültek ki. (A hitbizományok Pomerániában is a gabonaválság hatására terjedtek el és az első világháború előtt az összes terület 8%-át koncentrálták.⁷²²) RB Stralsundban ugyanakkor a 193 községi rangú település mellett 83 „uradalmi körzet” is működött, azaz egy községre háromnál több ilyen körzet jutott.⁷²³

Ha Muncy és Krockow a „virágkorra” koncentráltak, akkor a lengyel Włodzimierz Stepiński inkább a kezdetekre: arra, hogy hogyan ment a 19. század elején végbe a polgári átalakulás a vidéki térségekben („*auf dem platten Lande*”).⁷²⁴ Stepiński leszögezi, hogy Pomerániában – csakúgy, mint a többi keleti porosz tartományban – a régi feudális nemesség agrárkapitalistává válása csakis a parasztság kontójára történhetett. Az 1807-es regulálási törvény egybeesett a 18. század utolsó negyedében indult agrárkonjunktúra lezárulásával, és ez alapvetően frusztrálta a nemeseket. Ez az ediktum főleg a rosszabb anyagi helyzetben levő, elsősorban a Hátsó-Pomeránia kedvezőtlenebb területein gazdálkodó nemeseket érintette hátrányosan. A robot eltörlésével ugyanis az eladósodott földbirtokosok a katasztrófa szélére

---

⁷²⁰ KROCKOW, Christian Graf von: „*Die Reise nach Pommern. Bericht aus einem verschwiegenen Land*”. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984, 192-193. old.

⁷²¹ HÄBICH, Theodor: „*Deutsche Latifundien. Ein Beitrag zur Berichtigung unserer Vorstellung von der bestehenden Verteilung des ländlichen Grundeigentums*.” Gräfe und Unzer, Königsberg, 1929, 134-137. old.

⁷²² BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 92–93. old.

⁷²³ HIENSCH, Dr. Erich: „*Das pommersche Siedlungswerk in der Vergangenheit und in der Zukunft*”, 1. Auflage, Müller, Berlin, 1927, 70 old.

⁷²⁴ STEPIŃSKI, Włodzimierz: „*Pommersche Adel und preußische Agrarreform. Zum ökonomischen und sozialen Wandel der preußischen Aristokratie im 19. Jahrhundert*.” In: *Wiss. Z. der Universität Rostock*, GR 39 (1990), 7/8, 13–32. old.

sodródta: nem volt tőkéjük, hogy bér munkásokat fogadjanak és arra sem, tellett nekik, hogy az új parasztgazdaságokat fogattal felszereljék. Szükségszerű volt tehát, hogy a nemesség az „uralom” pozíciójából átváltson egyfajta „gazdasági menedzseri” szerepkörbe.

Ehhez a kezdőlökést az 1810-ben Köslin-ben megalakított „Pomerániai Gazdasági Társaság” („*Pommersche Ökonomische Gesellschaft*”) nevű szervezet adta, amely egészen 1896-ig fennállt. Itt a napóleoni megszállásig kell visszamenni, amikor Stettin-nek és a tartománynak kellett a francia csapatokat élelmezni. Az ellen való tiltakozás kitermelt egy helyi politikusokból álló kört, akik szervezkedni kezdtek és akik az agrárreformok ellen is összefogtak. A Stop, Lauenburg környéki nemesek úgy vélték, hogy pokol lesz az életük, ha parasztok lesznek a szomszédjaik. A parasztok emancipációjának különösen kibékíthetetlen ellensége volt a „vaskancellár” apja, a Naugard környéki Kniephof-ban, Jarchlin-ban és Külz-ben birtokos Ferdinand von Bismarck. A robot megszűnésén túl a nemesek attól is tartottak, hogy megszűnik a földesúri patriarkalizmus és ezáltal egy kommercializált viszonyok között gazdálkodó parasztság feltételeit teremtik meg.

Az oppozíció másik centruma az 1781-ben Stettin-ben létrejött tartományi nemesi pénztintézet, a „*Pommersche Landschaft*” volt.⁷²⁵ A „lovagi birtokok” tulajdonosainak a „*Landschaft*”-hoz fűző viszonya az agrárdepresszióból adódóan is szoros volt, hiszen a 19. század eleji agrárválsága éppen a kapitalista típusú mezőgazdaságba való átmenet stádiumában találta a junkereket. Az eladósodás tulajdonképpen már a 18. utolsó negyedében elkezdődött és a „*Landschaft*” hitelpolitikája a földkoncentrációt ösztönözte. Ennek keretében különösen Hátsó-Pomerániába áramlottak nagy kölcsönök. A záloglevelek összege a napóleoni érában is nőtt, utána még inkább növekedéssel kellett számolni, hiszen általában jónak ítélték meg az exportkilátásokat. Ha a nemesség az érdekeit főleg a „*Landschaft*”-on keresztül próbálta artikulálni, akkor az uralkodó inkább a bürokrácián keresztül próbálta érvényesíteni az akaratát. A stettin-i bürokrácia ebben az időben különösen progresszívnek volt mondható és Johannes August von Sack, tartományi elnök („*Oberpräsident*”) személyében egy különösen markáns személyiség állt az élén. Sack az állami birtokok parasztjainak felszabadítási procedúráját egyszerűen a magánbirtokok alattvalóira is ki akarta terjeszteni, a parasztok tulajdonába akarta adni az általuk használt földet a jobbágysággal járó korábbi kedvezményekről való lemondás fejében. A „*Landschaft*” vezetői viszont az uralkodótól egy állami alap felállítását kérték, hogy

---

⁷²⁵ STEPIŃSKI, Włodzimierz: „*Die Pommersche Landschaft und die Junker in der Agrarkrise der 20er Jahre des 19. Jahrhunderts*”, in: Mecklenburg und das Reich in feudaler und bürgerlicher Gesellschaft – Agrargeschichte, Sozialgeschichte, Regionalgeschichte – Teil 2, [Hrsg.: Der Rektor der Univ. Rostock. Wiss. Leitung: Ernst Münch] („*Agrargeschichte*” Bd. 24), Rostock 1990, 23–33. old.

az uzorások karmaiba került földbirtokosokat megmentésük és a záloglevelek csökkenő árfolyamát feltornásszák.

Végül az agrárreformok eredményeként Pomerániában 21-23 ezer „fogatképes” parasztgazdaság („*spannfähige Bauern*”) jött létre. Általában a legalább 7,5–10 ha-os területtel rendelkező gazdaságokat tekintették „fogatképesnek”, de itt is korlátozott földtulajdonról és földhasználati jogról lehetett beszélni. Tartományi szinten a gazdaságok 31%-a tartozott e körbe, RB Köslin-ben még ennél is nagyobb hányadot, 37%-ot érintették ezek az intézkedések. Összességében 1811–1819 között a parasztgazdaságok 12,3%-a végleg felszabadult, bár Pomerániában a parasztnak a területüknek a porosz átlagnál nagyobb hányadát (gyakran 50%-át is) át kell engedniük a földesuraknak. Ezáltal Pomerániában nagyon lecsökkent a parasztnak száma, sok parasztgazdaságot eleve kizártak a regulálásból. Ebben Stepínski szerint a pietizmusáról ismert földesúr, a későbbi tartományi elnök („*Oberpräsident*”) Ernst Senfft von Pilsach járt az élen, aki még „fogatképes” gazdaságokat is önhatalmúan felszámolta.⁷²⁶

Poroszországban a paraszti magántulajdon kialakítása az 1811-től induló „regulálások” keretében történt. Ám Georg Friedrich Knapp szerint – annak következtében, hogy a parasztnak le kellett mondaniuk földjük nagy részéről – 1848-ra csak egy szűk birtokos parasztság jött létre, és Pomeránia egyike volt azon kelet-elbai tartományoknak, ahol arányában legkevesebben váltak önálló parasztgazdává⁷²⁷ Ennek ellenére, amikor a 19. század végi gabonaválság hatására sok nagybirtok – főleg a kolberg-körlin-i és bublitz-i járásokban – kénytelen volt parcellázásokhoz folyamodni, ennek eredményeképpen újból nőni kezdett a parasztgazdaságok száma. Az 1891. évi járadékirtok-törvény e tartományban is lendületet adott a parasztság számának további növekedéséhez.

RB Stralsund, a volt Svéd-Pomeránia sajátos esetet jelentett, amennyiben itt korábban nem volt „parasztvédelem”. A svéd uralom a nagybirtoknak kedvező – Skandináviába való – gabonaértékesítési lehetőséget jelentett, aminek a jó szállítási-közlekedési feltételek is kedveztek. Ez magyarázza a gabonatermesztés 18. század végi kiterjesztését, ami a paraszti földeknek a nagybirtokba való betagozását („*Bauernlegen*”) vonta maga után. A nemesi földbirtokosok itt jobb pénzügyi helyzetben voltak, mint Pomeránia más részében lévő társaik. 1815-öt követően nem volt szükség arra, hogy a porosz agrárreformok hatályát erre a területre

---

⁷²⁶ STEPÍNSKI, Włodzimierz: „*Pommersche Adel und preußische Agrarreform. Zum ökonomischen und sozialen Wandel der preußischen Aristokratie im 19. Jahrhundert.*” In: *Wiss. Z. der Universität Rostock*, GR 39 (1990), 7/8, 30–32. old.

⁷²⁷ KNAPP, Georg Friedrich: „*Die Bauernbefreiung und die Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens I.*”, Verlag von Duncker&Humblod, Leipzig, 1887, 250-260. old. <https://archive.org/stream/diebauernbefrei00knappgoog#page/n6/mode/2up> Letöltés: 2016. 04. 13. 16. 06.

is kiterjeszteni, mivel „itt nem volt mit regulálni”. A nemesi földek nagy koncentrációja kedvezett a nagybérlet térnyerésének, ami előrevetítette a polgári tulajdon átlagnál nagyobb térnyerését.⁷²⁸

A volt Svéd-Pomeránia birtokszerkezetének polarizáltsága az 1907. évi üzemszerkezeti összeírás adataiból is kitűnik. Erich Petersilie, első világháború előtti német statisztikusnak az ezek alapján készített elemzése arra világít rá, hogy míg a tartomány egészében a közép- és nagyparaszti gazdaságok a földterület mintegy harmadával rendelkeztek, addig RB. Stralsundban annak csak ötödével. (Miközben Pomeránia is jóval alatta maradt a hasonló – 58,1%-ot kitevő – porosz átlagnak.)⁷²⁹

7. tábla: A pomerániai birtok-megoszlás az 1907. évi üzemszerkezeti összeírás adatai alapján

Birtokkategóriák	Üze- mek számá- nak	Terület (ha-ban kifejez- ve)	Üze- mek számá- nak	Terület (ha-ban kifejez- ve)	megoszlása, %	
					<i>Pomeránia</i>	<i>Ebből: RB. Stettin</i>
					<i>RB. Köslin</i>	<i>RB. Stralsund</i>
Törpebirtokok (0,5 ha alatt)	41,0	0,8	37,5	0,8	20,0	0,5
„Parcellaüzemek” (0,5 – 2 ha)	26,5	2,1	18,7	1,5	27,7	2,0
Kisparaszti gazdaságok (2 – 5 ha)	12,8	3,5	10,2	3,1	24,1	6,1
Középparaszti gazdaságok (5 – 20 ha)	10,2	8,1	25,0	24,4	19,2	14,3
Nagyparaszti gazdaságok (20 – 100 ha)	7,9	25,6	7,5	25,7	7,6	28,4
Nagybirtok (100 ha felett)	1,7	59,9	1,2	44,5	1,3	48,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Törpebirtokok (0,5 ha alatt)	20,0	0,5	65,7	0,8		
„Parcellaüzemek” (0,5 – 2 ha)	27,7	2,0	12,9	1,6		
Kisparaszti gazdaságok (2 – 5 ha)	24,1	6,1	6,6	1,7		
Középparaszti gazdaságok (5 – 20 ha)	19,2	14,3	8,1	6,9		
Nagyparaszti gazdaságok (20 – 100 ha)	7,6	28,4	4,1	14,9		
Nagybirtok (100 ha felett)	1,3	48,6	2,6	74,1		
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0		

Forrás: PETERSILIE, Erich: „Die Verbreitung der landwirtschaftlichen Gross-, Mittel- und Kleinbetriebe Preussens über das Staatsgebiet. Nach dem Ergebnis der landwirtschaftlichen Betriebsstatistik von 1907”, „Zeitschrift des Königlichen Preußischen Statistischen Landesamts”, Berlin, 1912, 104-109. old.

⁷²⁸ U. o. II. 465-473. old.

⁷²⁹ PETERSILIE, Erich: „Die Verbreitung der landwirtschaftlichen Gross-, Mittel- und Kleinbetriebe Preussens über das Staatsgebiet. Nach dem Ergebnis der landwirtschaftlichen Betriebsstatistik von 1907”, „Zeitschrift des Königlichen Preußischen Statistischen Landesamts”, Berlin, 1912, 93-174. old.

Az 1914 előtti nagybirtokra vonatkozó adatokat Ilona Buchsteiner dolgozta fel. Buchsteiner Johannes Conrad nyomdokain haladva négy időpontra (1879, 1893, 1905, 1910) vonatkozó címjegyzékek alapján („*Handbuch des Großgrundbesitzes*”) gyűjtötte össze, összegezte a nagybirtokok adatait.⁷³⁰

8. tábla: A 100 ha-nál nagyobb földbirtokok számának és területének alakulása Pomerániában

	1879	1893	1905	1910
	Üzemek száma			
RB Stettin	807	846	924	846
RB Köslin	1 014	1 060	1 087	1 011
RB Stralsund	641	641	709	642
Pomeránia	2 462	2 547	2 720	2 499
	Földterület, ha			
RB Stettin	487 433	582 923	651 083	604 077
RB Köslin	773 245	822 189	840 664	778 069
RB Stralsund	305 269	310 017	323 357	308 022
Pomeránia	1 575 947	1 715 129	1 815 104	1 690 168

Forrás: BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 46-47. old.

Itt a 100 hektárnál nagyobb földbirtokok körét tekintve ezen üzemek az összes földterületnek 53,2, a mezőgazdasági területnek pedig 51,3%-át tették ki. Üzemszám alapján a legtöbb nagybirtokot mindig is RB Köslin-ben (Hátsó-Pomerániában) regisztrálták, ám területi arány alapján általában RB Stralsund vezetett. Itt ez a hányad 1879-ben 74,1%-ot tett ki, míg RB Köslin-ben és RB Stettin-ben „csupán” 58,1, illetve 48,0%-ot. A tartomány egészében a nagybirtok 56,1%-ot foglalt el. 1879–1910 között mindegyik kormánykerületben nőtt a nagybirtok területe. Az üzemek zöme 200–500 hektáros volt, ezen belül a legnagyobb területi aránnyal az 1000 ha-nál nagyobb csoport rendelkezett, a legkisebbel a 100–200 ha-os kategória. A földtulajdonosok szociális összetételéről a következő mondható: 1879–1893 között a gabonaválság hatására csökkent a nemesi földtulajdonosok száma – főleg az 1000 ha feletti kategóriában –, miközben egészen 1905-ig nőtt a polgári földtulajdonosok száma, főleg a 200–500 ha-os kategóriában. Ez utóbbin belül RB Stralsund-ban inkább a polgári, RB Stettin-ben inkább a nemesi földtulajdonosok száma nőtt. 1905–1910 viszont között mindkét kategóriában visszaesett a földtulajdonosok száma, azzal együtt, hogy inkább nemesi földkoncentráció volt megfigyelhető. Ennek előzménye, hogy a legfeljebb 500 ha-ral rendelkező nemesi

⁷³⁰ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 15-20. old.

tulajdonosoknak egy része már 1879-ben felhagyott a gazdálkodással, ezen földek részben polgári kézbe kerültek. Más részük más nemesek kezébe, tovább fokozva ezen társadalmi csoport koncentrációját.⁷³¹

9. tábla: A földtulajdonosok megoszlása a birtokok nagysága szerint Pomerániában

Földtulajdon nagysága	1879	1893	1905	1910
	Nemesi földbirtokosok			
100 – 200 ha	16	9	13	15
200 – 500 ha	139	91	102	99
500 – 1000 ha	237	202	231	198
1000 ha felett	318	314	306	295
összesen	710	616	652	607
Polgári földbirtokosok				
100 – 200 ha	146	153	203	152
200 – 500 ha	360	384	458	359
500 – 1000 ha	291	281	270	256
1000 ha felett	123	119	112	113
összesen	920	937	1 043	880

Forrás: BUCHSTEINER, Ilona: „Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 59. old.

Az átlagterületeket tekintve: a nemesi birtoknál az 1879-ben regisztrált 756 ha 1910-re nem sokat változott. A polgári birtoknál a két időpont között az eredeti 532 ha valamelyest csökkent. A jogi személyeknél („*juristische Person*”) növekedés volt tapasztalható, 1910-ben már 899 ha-os átlagterülettel kellett számolni. Az arányokat tekintve a nemesi földtulajdon hányada 1879–1910 között 56,1-ről 48,7%-ra csökkent és a polgári tulajdon is mérséklődött 34,2-ről 29,3%-ra. Ezekkel szemben a jogi személyek tulajdoni hányada nagyarányban nőtt: míg 1879-ben ez még 9,8% volt, addig 1910-ben már 22,1%-ot tett ki. 1879-ben még a nemesi kézben levő üzemek aránya még RB Köslin-ben volt a legnagyobb, 1910-ben már RB Stettin-ben. A polgári kézben levő üzemek aránya – a nagy növekedés ellenére – végig RB Stralsund-ban volt a legkisebb.⁷³²

1879-ben 721 nagybirtok – 395 ezer ha – volt bérbe adva, ami a birtokok közel egyharmadát, a területük egynegyed részét tette ki. Ehhez még hozzájött az a 44 üzem, amely a 100 ha-nál kisebb széttagolt parcelláját kiadta. A birtokukat bérbe adók 72%-a a nemességből, 20% a polgárságból került ki, míg bérlők főként a polgári elemekből kerültek ki. 1879–1910

⁷³¹ U. o. 46-47. old.

⁷³² U. o. 59-70. old.

között mindkét kategóriában csökkent a bérbeadás szerepe, különösen a nemesi nagybirtoknál, ez utóbbiban nőtt a saját tulajdonon való gazdálkodás jelentősége. A bérbeadás RB Stralsundban volt legjelentősebb, de bérbe adott üzemek száma nem változott, hiszen közben az összes üzem száma csökkent. A földek bérbeadása inkább a jogi személyeknél volt jellemző, 1879-ben az összes bérbe adott föld 69%-a e körből származott. A legtöbb bérbe adott birtokok mindegyik kategóriában 200–500 ha-os volt.⁷³³ Azt lehet mondani, hogy a saját kezelésű gazdálkodás ebben az időszakban inkább a polgári birtokosokra volt jellemző, akik az agrármodernizáció motorjai voltak.

Összességében 1879–1910 között a tulajdonviszonyokat meghatározó társadalmi keretfeltételekre az „agrárállamból” az „ipari államba” való átmenet nyomta rá bélyegét. Ezeket az éveket a nemesség és a polgárság között a politikai hatalomért folyó harc jellemezte. 1855-től beindult a német mezőgazdaság kapitalizálódása, amely 1871-től már saját bázison folytatódott. A nemesi birtok eladósodásának folyamata már a 18. század végén elkezdődött, ezt erősítette az körülmény is, hogy a „*Landschaft*”-ok, a nemesi pénzüzetek bőségesen adtak e körnek hitelt. Később a jobbágyfelszabadítással járó „regulációkkal” a föld is áruvá vált: amikor a 19. század első felében estek a gabonaárak, lehetőség volt a polgárság felé földdel is törleszteni az adósságokat. A század közepétől, a nemesi földbirtokosok pénzügyi nehézségeinek növekedésével pedig még jobban felgyorsult ez a folyamat.

Fontos megjegyezni azt is, hogy a porosz „*Landschaft*”-okat 1850 után újjászervezték. Az ugyanis már 1849 előtt is látszott, hogy ki kell terjeszteniük a tevékenységüket a paraszti gazdaságokra is, bár az utóbbiak hiteligényéhez az egyes tartományokban különbözőképpen viszonyultak. Ezek az ún. „*Rustikallandschaften*” voltak az első olyan szervezetek, melyek az új érában már deklaráltan a parasztnak is hiteleztek. Az úttörő e téren Nyugat-Poroszország volt, ahol 1861-ben alakult meg az első ilyen pénzüzet. Noha paraszti gazdaságok részéről általában hatalmas hitelgennyel kellett számolni, de elvárás volt, hogy a paraszti földeknek mentesnek kellett lenni földesúri terhektől. A brandenburgi „*Rustikallandschaft*” 1869-ben alakult nyugat-poroszországi minta után. A hasonló pomerániai szervezet 1871-ben jött létre és 1896-ben felvette a „*Neue Pommersche Landschaft*” nevet. E pénzüzet kapcsán meg kell

---

⁷³³ U. o. 81-87. old.

jegyezni, hogy az elődszervezet már 1847-től kiterjesztette üzleti tevékenységét a paraszti gazdaságokra is.⁷³⁴

6.2.2. Nemzetpolitika és telepítés

Bár a 19. század első felében a nagybirtoknak Pomerániában is sikerült a parasztságon felülkerekednie, ám az 1880-as évektől változni látszott a helyzet. Ugyanis a vidéki elvándorlás, gabonaválság, a növekvő lengyel szezonmunka ellen a gyógszert egyre többen a kisbirtok erősítésében látták. Pomerániában ebből a szempontból a kritikus területet az egykor svéd uralom alatt álló rész jelentette, hiszen itt annak idején csaknem teljesen eltűnt a parasztság. Sőt, a paraszti földek kisajátítása („*Bauernlegen*”) a községeket eltüntetésével átrajzolta a településszerkezetet. (Svéd-Pomerániában egyes vélemények szerint ez a folyamat különösen nagy lendületet kapott az amerikai függetlenségi háború idején, azzal, hogy a növekvő gabonaexport maga után vonta a paraszti földek kisajátítását.⁷³⁵) Ám – mint azt Max Sering írja – már a napóleoni háborúk alatt elindult egyfajta lassú paraszti fejlődés. Napoleon ugyanis bevonulva a területre, a tábornokainak nagy földbirtokokat adott ajándékba, akik a földeket parasztbérlőknek („*Pachtbauern*”) adták tovább művelésre. Mivel azonban az 1813-as svédekkel való háború kitörésekor a francia tulajdonosok igyekeztek a birtokaikon minél hamarabb túladni – miközben az inflációs nyomás hatására a bérlők is szabadulni akartak a túlságosan megszaporodott pénzüktől –, így megindult valamilyen lassú erjedés, amivel sikerült megvetni a paraszti tulajdon alapját.⁷³⁶

Ám az igazi fordulatot az 1880-as évektől országosan induló telepítések hozták. Hogyan viszonyult ehhez az itteni nagybirtok? A Pomerániában nagybirtokos agrárius vezető, „*BdL*”-elnök Conrad von Wagenheim báró Seringgel polemizálva mindenekelőtt leszögezi, hogy bár a nagyüzem híve, de elutasítja a hitbizományokat. Úgy látja, hogy azok luxuscélokra való létrehozása inkább a nyugati területek úrgazdagjaira jellemző. Viszont a kisüzemek szaporításának egyetlen módját szerinte csak a föld bérbe adása jelentheti. Wagenheim ebben szűkebb pátriájára, Új-Előpomerániára („*Neuvorpommern*”) hivatkozik, ahol magas a

---

⁷³⁴ BLÖMER, Maria: „*Die Organisation des Agrarkredits in Preußen bis zum ersten Weltkrieg – Die östlichen Provinzen und Westphalen im Vergleich.*” In: REIF, Heinz (Hrsg.): „*Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.*” 109Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 109-112. old.

⁷³⁵ FUCHS, Carl Johannes: „*Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutherrschaften nach archivalischen Quellen aus Neu-Vorpommern und Rügen*”, Karl J. Trübner, Strassburg, 1888, 133. old.

⁷³⁶ SERING, Max: „*Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen. X, Provinz Pommern.*” Verlagsbuchhandlung, Paul Parey, Berlin, 1900, 181 old.

birtokkoncentráció, amit kár lenne szétverni. A „*Landflucht*” -tal kapcsolatban, mint ami a kisüzemek szaporításának egyszerre ösztönzője és korlátja. Wangenheim azt mondja, hogy ennek oka az ipari tevékenység hatalmas kiterjesztése, ami a növekvő szociális ráfordításokra és a részvénytársaságokba való átmenetre vezethető vissza. Előbbit az magyarázza, hogy csak a nagybani termelés képes leszorítani az egységköltéseket. Utóbbival kapcsolatban Wangenheim felteszi a kérdést: nemzeti szempontból vajon kívánatos ennek a korlátlan kiterjesztése?⁷³⁷

A nagybirtok azért a bérletnél kreatívabb ötletekkel is előállt és itt a járadék birtok gondolatát kell kiemelni. Talán nem véletlen, hogy ennek atyja, a közgazda Karl Rodbertus maga is egy Svéd-Pomerániából származó nagybirtokos volt. Ennél a bérlettel kombinált parcellázási formánál – amely a későbbiekben a telepítés lebonyolításának gyakorlati technikáját jelentette – arról volt szó, hogy az újgazda a nagybirtokosnak hosszú időn át fizetett járadék fejében végül maga is a tulajdonossá vált. Itt persze azt is figyelembe kell venni, hogy az örökbérlet ebben az időben túlságosan feudális reminiscenciát keltett volna. A járadék birtok mellett a másik lehetőséget elvileg a munkástelepítés jelentette volna, ám erről Hermann Metz korabeli szakíró azt írta, hogy miközben a pomerániai nagybirtokosok arra panaszkodnak, hogy kevés az ilyen jellegű kezdeményezés, holott valójában nem sokat tesznek az ügy érdekében. Metz szerint erre csak ott van lehetőség, ahol a körülmények ennek kedveznek, múljon az a nagybirtokosokon, vagy maguk az érintetteken.⁷³⁸

Metz egy másik írásában foglalkozott a munkástelepítés és az ezen parcellák („*Landarbeiterstellen*”) kialakításának szempontjaival is. Szerinte nincs szükség külön munkástelepekre, a munkások számára ugyanabban a községekben kell telkeket kialakítani, mint a parasztnak. Ám ezen telkek száma egy-egy településen legyen korlátozott, csak olyan mértékben alakítsanak ki munkástelkeket, ahogy a kolónián folyó munka megköveteli. A munkástelkek nagysága se legyen olyan nagy, hogy meggátolja őket a bér munkás tevékenységük elvégzésében. Szem előtt kell tartani azt is, hogy a korabeli viszonyok között nincs sok esélye volt a munkások röghöz kötésének.⁷³⁹

---

⁷³⁷ SERING, Max: „*Verhandlungen des Landes-Ökonomie-Kollegiums am 9. Februar 1912 über die Politik der Grundbesitzverteilung in den grossen Reichen.*” Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin, 1912, 45 old.

⁷³⁸ METZ, Hermann: „*Die Zukunft der inneren Kolonisation im östlichen Deutschland, besonders in Pommern*”, P. Parey, Berlin, 1910, 5-10. old.

⁷³⁹ METZ, Hermann: „*Innere Kolonisation in Provinzen Brandenburg und Pommern 1891 bis 1901. Erfahrungen und Verfahren der Königlich Generalkommission zu Frankfurt a./Oder in östlichen Deutschland. Unter Mitwirkung der Mitgliedern des Kollegiums und von Spezialkommissaren.*” Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin, 1902, 12-23. old. <https://archive.org/details/innerekolonisat00metzgoog> Letöltés: 2015. 06. 04. 07.59.

Metz ezen problémákra olyan időpontban – 1910-ben – hívta fel a figyelmet, amikor az 1903-ban alakult pomerániai telepítő magántársaság, a „*Pommersche Ansiedlungsgesellschaft*” anyagi nehézségekbe került és megszűnt. Talán ezen írásnak is lett az eredménye, hogy egy évre rá megalakult a „*Pommersche Landgesellschaft*”, ami idővel országosan is egy jelentős társasággá nőtte ki magát.⁷⁴⁰ Metz szerint a probléma hátterénél mindenképpen abból kell kiindulni, hogy míg a nemzetpolitikai célokat követő telepítésekben fontos hivatkozási alap jelentő poseni akció kezdettől fogva porosz állami ügy, addig a lengyel- és kasubkérdés másodvonalában fekvő Pomerániában a telepítést magántársaságok bonyolítják. A poseni példa Pomerániában csak nehezen jön át, mivel itt nehezen létesíthetők járadékirtokok, hiszen itt nincs erre annyi állami pénz, mint Posen esetében, a nagybirtokosok pedig nem adnak. Ha pedig az állam nem segíti meg a pomerániai telepítési bizottságot, akkor az felszámolódik. Másfelől viszont a telepítési bizottság által generált kereslet felhajtja a földárakat.⁷⁴¹

A megszűnt magántársasággal kapcsolatban Metz azt mondja, hogy a nagybirtokosok ezzel szemben elutasító, jó esetben passzív magatartást követtek. Még meg is sértődtek volna, ha ebben a szervezetben valamilyen tisztségre kérték fel őket. A nagybirtokosok általában azért tiltakoznak a telepítés ellen, mert ezáltal az „uradalmi körzetek” száma is lecsökken és meginog a társadalmi állásuk. Éppen ezért az életerős parasztgazdaságok létrehozását célzó telepítésnek – és az ennek megfelelő telepesközségek alapításának – inkább csak a mocsárvidékeken lehet esélye. Ám Metz szerint Wangenheim „*BdL*”-elnök is bírálja nagybirtokos társai hozzáállását, mondván, ha fenn akarják tartani társadalmi vezető szerepüket, akkor a folyamat élére kell állniuk. A nagybirtok gabonatermelésben a jobb, kisbirtok a hústermelésben, tehát mindkettőre szükség van. Kelet-Poroszországban – amely jobban érintett a nemzetiségi harcban és amelynél a paraszti telepítés van előtérben – sikeresebb belső kolonizáció. Metz Friedrich von Schwerin-re, a frankfurt an der oder-i „*Regierungspräsident*”-re (Brandenburg tartomány egyik kormánykerületének közigazgatási vezetője) is hivatkozik, aki szerint a hatóságoknak mindenhol nagyobb szerepet kellene vállalni a telepítésekben. Mint ahogyan Kelet-Poroszországban is a tartományi vezetés szorosan együttműködik a telepítési bizottsággal. Azokat a köztisztviselőket pedig, akik ellenségesek az akcióval szemben, el kell bocsátani.

---

⁷⁴⁰ Kelet-Poroszországban és Sziléziában hasonló társaságok voltak az „*Ostpreußische Landgesellschaft*”, illetve az „*Eigene Scholle*” nevű vállalkozások, melyek megalakítására 1905-ben, illetve 1910-ben került sor.

⁷⁴¹ METZ, Hermann: „*Die Zukunft der inneren Kolonisation im östlichen Deutschland, besonders in Pommern*”, P. Parey, Berlin, 1910, 12-22. old.

Ugyanakkor számolni kell a szociáldemokráciával is, amely a kisemberek védőjeként fellépve igyekszik elriasztani a mezőgazdasági munkásokat a telepítésekben való részvételtől.

Pomeránia esetében a megoldás következő lehet: a nagybirtokosoknak maguknak kell kézbe venni a telepítést, a munkástelepítésre kell helyezni a hangsúlyt, másmilyen konstrukciót kell alkalmazni, mint a járadékbirtok intézménye. (Ezek helyzete 1891–1900 között különben is megingott, ezt jól mutatja, hogy általában csökkent a járadék, nőtt az elárverezett birtokok száma. A *Rentenbank* veszteségét végső soron az államnak kellett kipótolni.) A hatóságoknak minden esetben felügyelniük kell a telepítést.⁷⁴²

A kialakítandó új telepekkel kapcsolatban Metz azt javasolja, hogy ezek vagy új községek legyenek, vagy már meglévő községekhez, esetleg valamely „*Gutsbezirk*”-hez csatlakozzanak. A hatékonyan funkcionáló település létrejöttének előfeltétele: az olcsó föld, a leszabályozott iskola-, templomi- és községi ügyek, valamint számottevő földben és pénzben megtestesült községi vagyon. A járadékbirtokok kialakításánál kétféle rendszer lehetséges: egyrészt a frank típusú tanyarendszer, ami szántóföldek közepén szétszórt tanyákat jelent, Másrészt a szász falumodell lehet a járható út, ahol a házak közelebb vannak egymáshoz, de a tulajdonképpeni mezőgazdasági üzem elkülönül a lakóházaktól. A birtoknagyság pedig legyen átlagban 10-15 hektár, de ennél nagyobbakat nem igen keresnek. A telkek kialakítását erdőirtásnak, meliorációnak, talajvíz-elvezetésnek és az utak kialakításának kell megelőznie.

Ami a telepésekkel szembeni elvárásokat illeti: legyenek szorgalmasok, tapasztaltak (korábbi bérlők), mindenekelőtt házasok, rendelkezzenek a szükséges felszereléssel és kezdőtőkével. Ám egy „*Landarbeiter*” -t kisebb kezdőtőke esetén is részesítsenek előnybe egy kisparaszt fiához képest. Minél kisebb a telepések elvárása épületekre, berendezésekre, annál kevesebb vagyont kell nekik adni. (A brandenburgiak és az elő-pomerániaiak általában épületek tekintetében igényesebbek a hátsó-pomerániaiaknál, ennek megfelelően náluk nagyobb kezdőtőkét kell kikötni.)

A „telepések gondozása” lényegében a szakképzést és a gazdálkodást segítő intézmények kiépítését foglalja magába. A megfelelő szaktudás biztosításában vándortanítókra, vidéki tanfolyamokra, gazdasági téli iskolákra, községi könyvtárakra kell támaszkodni. A gazdálkodást segítő intézmények: a szövetkezetek, a biztosítások (ház, jószág) és

---

⁷⁴² U. o. 27-30. old.

mindenekelőtt a törzsöröklés („*Anerbengut*”) bevezetése, illetve annak összekapcsolása a *Rentengut* intézményével. Mint ahogyan ez Új-Előpomerániában 1898-ban ez meg is történt.⁷⁴³

Ulrich Kriesche, harmincas évekbeli szakíró hosszabb távon a pomerániai belső kolonizáció öt szakaszát különböztette meg. Ezekből az 1918 előtti időszakra két szakasz esett, ezek közül az első periódus az 1890–1904 közötti éveket foglalta magába és a korábbi Svéd-Pomerániát vette célba. Ekkor minden nagyságkategóriában hoztak létre gazdaságokat, hogy mindenféle vásárlói igényt ki tudjanak elégíteni. 1898-tól „*Landarbeiter*” -eket is telepítettek, hogy enyhítsék a munkaerő-hiányt, ám ez a háború után ellaposodott. Bár az 1905–1918 közötti második szakasz minden körzetet érintett, de a telepítések inkább az Oderától keletre eső területre irányultak. Ebben az időszakban inkább a középparaszti parasztgazdaságok számát szaporították.⁷⁴⁴ Más korabeli szerzők – Metz-cel szemben – úgy vélik, hogy Pomerániában az első világháború előtti kolonizáció végső soron eredményesebb volt, mint magában Posenben, ahol inkább a lengyel nagybirtokok feldarabolásáról volt szó.⁷⁴⁵ Itt ugyanis a telepítéseknél elvárás volt, hogy a nagybirtokot – azaz a német „lovagi birtokot” („*Rittergut*”) – úgy bontsák le parasztgazdaságokra, hogy az ne járjon a hozamok és a piaci felhozatal csökkenésével. Erre a legfőbb garanciát a járadékbirtok intézménye és a „telepesek gondozása” jelentette.

Az első világháború előtti pomerániai telepítések hatásvizsgálatát dr. Erich Keup végezte el a Német Történelmi Iskola szellemében.⁷⁴⁶ Az alapkérdés a következő volt: biztosítható-e a nagyarányú városba áramlás idején a városiak ellátása, ha közben a telepítés révén a nagybirtokok is lebomlanak parasztgazdaságokká? Ennek felmérésére egy, több tartományra kiterjedő nagyszabású statisztikai vizsgálatot kezdeményeztek, hogy igazolják a parasztgazdaságok nagyobb teljesítőképességét. A cél az volt, hogy cáfolják azokat a – főleg a szociáldemokraták által terjesztett – vádakot, miszerint a parasztgazdaságok fajlagosan kevesebbet termelnek a nagyüzemeknél, illetve, hogy amit megtermelnek, nagyrészt maguk

---

⁷⁴³ METZ, Hermann: „*Innere Kolonisation in Provinzen Brandenburg und Pommern 1891 bis 1901. Erfahrungen und Verfahren der Königlich Generalkommission zu Frankfurt a./Oder in östlichen Deutschland. Unter Mitwirkung der Mitgliedern des Kollegiums und von Spezialkommissaren.*” Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin, 1902, 124-155. old. <https://archive.org/details/innerekolonisat00metzgoog> Letöltés: 2015. 06. 04. 07.59.

⁷⁴⁴ KRIESCHE, Ulrich: „*Bauerntum und Großgrundbesitz in West- und Mittelpommern. Eine geographische Untersuchung über die Grundbesitzverteilung im Regierungsbezirk Stettin*”, Verlag Waberg, 1939, 62-63. oldal

⁷⁴⁵ BELGARD, Martin: „*Parzellierung in innere Kolonisation in den 6 östlichen Provinzen Preußens 1875–1906: private Parzellanten, polnische Parzellierungs- und Landkaufgenossenschaften, Landbank zu Berlin und andere Bodenbanken, Pommersche Ansiedlungsgesellschaft*”, Königliche Generalkommissionen, Königliche Ansiedlungsgesellschaft, Duncker&Humblot, Leipzig, 1907, 228. old.

⁷⁴⁶ KEUP, Dr. Erich–MÜHRER, Richard: „*Die volkswirtschaftliche Bedeutung von dem Gross- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft. Untersuchungen über den Wert der inneren Kolonisation im Osten der Preussischen Monarchie. Mit einer Einleitung von Otto Auhagen, Professor an der königl. landw. Hochschule zu Berlin*”. Berlin, P. Parey, Berlin, 1913, 414 old.

fogyasztják el. A vizsgálat során elsősorban a statisztikákat, az üzemek könyvvézetését vették alapul. (A nagybirtok ebből a szempontból inkább jelentett fix pontot). Dr. Erich Keup Brandenburgban és Pomerániában, Richard Mührer pedig Kelet-Poroszországban, Nyugat-Poroszországban és Posenben irányította a felvételt.

Keup és Mührer a fenti előzetes hipotéziseket megalapozva látták a mezőgazdaság fokozódó intenzívvé válásával. Másrészt azért a parasztság termelékenységére a járadékirtok, („*Rentengut*”) intézménye is egyfajta garanciát jelentett. Itt figyelembe kellett azt is venni, hogy a telepítés mindenképpen településszerkezet átrajzolásával járt együtt, ahol megfelelő infrastruktúrával ellátott új telep létrehozására törekedtek. A mintába bekerült járadékirtokokat úgy válogatták össze, hogy azokat üzemnagyság szerint négy csoportba osztották: nagyparaszti (20 hektár felett), felső középparaszti (10 – 20 hektár), alsó középparaszti (5 – 10 hektár), kis- és törpebirtok (5 hektár alatt). Természeti adottságok alapján a gazdaságokat négy csoportba sorolták: a legjobb termelési feltételekkel az „A” -típus rendelkezett, hasonlóan jó paraméterekkel rendelkezett a „B” -típus is, de itt a közlekedési viszonyok általában rosszabbak voltak, mint az „A” -nál. A „C” -típusba soroltak rosszabb természeti feltételek között tevékenykedtek, mint az előző kettő. A „D” -típus bár gyenge adottságok mellett termelt, de itt jobbak voltak a legjobbak közlekedési viszonyok, még az „A” -típusnál is kedvezőbbek. Az „A” és „B” -típus inkább Pomerániában fordult elő, ahol ebbe a körbe zömmel tejgazdaságok estek bele. A „C” és „D” -típus ugyanakkor főként Brandenburgban dominált és zömmel gabonatermesztést folytató gazdaságok tartoztak ide. A vegyes karakterű Kelet-Poroszországra és Posenre tejgazdaság és cukorrépa-termesztés volt jellemző.

Magát a módszert illetően gazdasági teljesítőképesség szempontjából parasztgazdaságokat, a kolóniákat (*die Kolonien* – A1, B1, C1, D1) egyfelől a „*Restgut*-hoz” viszonyították (A2, B2, C2, D2), azaz a régi nagybirtok mintagazdaságként funkcionáló középbirtok nagyságú maradványgazdaságához. Másfelől összevetették egy ún. „párhuzamos gazdasággal” („*Parallelgut*”) is, azaz egy-egy olyan közeli, hasonló adottságok nagybirtokkal, amelyet nem osztottak fel (a, b, c, d). A termékek piaci értékesülését, az adózási képességet, valamint a demográfiai szempontok érvényesülését hasonlóképpen vizsgálták. Utóbbinál a kérdés az volt, hogy a telepítés mennyiben váltotta be a nagyobb népességre, népsűrűsége vonatkozó reményeket?

A vizsgálat eredményeit értékelve Keup és Mührer hangsúlyozza, hogy a nagybirtokosok mindenhol a legrosszabb földjeiket adták át telepítési célokra. Az, hogy a

parasztgazdaságok terméseredményei jobbak, mint a nagybirtoké, az általában nagyobb állatszámra visszavezethető, ami bőségesebb trágyázást jelentett. Posenben, Kelet-Poroszországban ráadásul a telepesek tagosítottan, előkészítetten (melioráció, dramage) vették át a földeken, ahol intenzív kultúrák (pl. cukorrépa), művelésébe kezdtek. Ebben fontos háttérrel jelentettek a szövetkezetek. A nagybirtok mindenhol inkább burgonyatermesztés vonatkozásában volt jobb. A parasztek ugyanakkor több terméket visznek a piacra, mint a nagybirtok, hiszen – Auhagen professzorra hivatkozva – ha egy körzetben nő is a parasztagazdaságok súlya, a piacra vitt termék csak a paraszti önfogyasztók arányában csökken. A telepítés növeli népességszámot, ami az ipar számára nagyobb keresletet jelent. Bár vannak azért olyan körzetek is, ahol adottságok kétségtelenül a nagybirtoknak, azaz az extenzív gazdálkodásnak kedveznek.⁷⁴⁷

6.2.3. Gabonaválság, „intenzifikáció”, szövetkezetek

Nyilvánvaló, hogy a jobbágyfelszabadítás után kialakult viszonyok átalakulására a legnagyobb katalizáló erővel a gabonaválság és nyomán elindított „intenzifikáció” hatott. Bismarck 1879-ben még védővámokkal próbált a problémákon felülkerekedni, amire egyébként odahaza az immár új veszélyt jelentő, egyre erősödő munkásmozgalom is rákényszerítette. A „vaskancellár” a védővámokban egy újfajta kompromisszum lehetőségét látta a nemesség és polgárság között, ami az összefogáson túl azt célozta, hogy a gabonatermelők számára biztosítsa az otthoni piacot, stabilizálja a gabonaárakat. Ám a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó fölbirtokosok eltérően reagáltak a vámrendszer bevezetésére: a nemesi földbirtokosok növelték a területet és extenzívebb gazdálkodásba kezdtek. Ezzel szemben a polgári földbirtokosok inkább csökkentették a termelést és ehelyett inkább az intenzívebb gazdálkodás úttörői lettek, növelve a műtrágya-felhasználást. Közben a búzatermelés is nagyobb hangsúlyt kapott, mert nőtt a fehérkenyér iránti igény. Ám RB Stettin-ben a rozstermelést is fokozták. 1879–1893 között nőtt a cukorrépa-termelés, különösen RB Stralsund-ban. Ebben az időben továbbfolytatódott a polgári földtulajdon további előretörése a nemesi tulajdon rovására, különösen 1893–1905 között. Ebben az időben kétségtelenül

---

⁷⁴⁷ A Keup- és Mührer-féle vizsgálatra a korabeli Magyarországon is felfigyeltek. Seltman Rezső a „*Huszádik Század*” hasábjain a következőképpen foglalta össze ennek eredményeit: bebizonyosodott, hogy a kisüzem felsőbbrendű a nagyüzemnél, leginkább az állati termékek termelésében tűnik ki ez a fölény. Minél régebbi egy telep, annál többet képes termelni. A népesség növekedése serkentőleg hat a fogyasztásra, az pedig visszahat termelésre. Ugyanakkor az sem igaz, hogy nagybirtok elúzi a népességet. (SELTMANN Rezső: „*Fokozza-e a telepítés a termelést?*”, „*Huszádik Század*”, 1916. január, 57-62. old.)

végbement a nemesi földeknek egyfajta koncentrációja, sok nemes felhagyott a gazdálkodással és hivatalnok, katona vagy diplomata lett.⁷⁴⁸ Ilyen körülmények között a földtulajdonosnak megmaradt nemesség előtt két út állt: vagy a termelőkapacitások növelése, vagy a földek bérbé adása. Pomerániában a Bismarck-féle védővám nem igazán járult a mezőgazdaság „intenzifikálásához”, a nagybirtokosok csak vonakodva vezettek be ilyen intézkedéseket.

Bismarck bukásával megváltozott a vámpolitika: mivel a német iparnak piacokra volt szüksége, csökkentették a vámokat. A nagybirtoknak azonban létfeltétele volt az állami segítség, az ez irányú lobbyt képviselte az „Agrárius Liga”, a „BdL”. 1906-ban új, minden addiginál magasabb vámtarifákat vezettek be, a direkt állami segítség helyett a továbbiakban ezzel segítették elő az „intenzifikálást”, mert különben külföldről kellett volna élelmiszereket, nyersanyagokat behozni. Pomeránia esetében azonban a helyzetet súlyosbította, hogy itt sokkal mélyebb strukturális problémáról volt szó, mint a termelési szerkezet megváltoztatása. A tartomány ugyanis a tágabb gazdasági környezetét tekintve az 1871-ben létrejött német egységállamban egy szélárnyékba került régió szerepébe kényszerült. Mivel nem voltak nyersanyagok, alacsony volt a népsűrűség – amit a jelentős elvándorlás is fokozott –, a tartomány nemigen tudott bekapcsolódni az ország gazdasági vérkeringésébe.

Megkockáztatható az is, hogy Pomeránia a korábbi preindusztriális viszonyok között jobban megtalálta számítását. A 18-19. századi gabona-monokultúra ugyanis kiterjedt juhtartással párosult, ahol a háromnyomásos gazdálkodás az ugarterületen és a tarlón legeltették az állatokat. Az így előállított gyapjút pedig a vitorlás hajók korszakában a sok kis kikötőn keresztül Skandináviába, Angliába exportálták.⁷⁴⁹ Ám ennek a prosperitásának – mint arra Stępiński, Dopierała, Edmund Dobrzycki és más lengyel történészek felhívták a figyelmet⁷⁵⁰ – azáltal is vége szakadt, hogy a tengeri kereskedelmet a Hamburg és a többi nagy nyugati kikötő monopolizálta. Ilyen körülmények között a 365 kilométeres tengerparttal rendelkező tartomány számára csak a halászat jelentette a kiutat. A tömegturizmus, mint kitörési pont, majd csak az első világháború után jelenik meg a láthatáron. Kétségtelen, hogy ez a hátrányos helyzet szükségképpen felértékelte a nagybirtokot, a történelmi nemességet, mint

---

⁷⁴⁸ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 101. old.

⁷⁴⁹ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.*” Hinsterff GmbH., Rostock, 2013, 14. old.

⁷⁵⁰ STĘPIŃSKI, Włodzisław: „*Polnische Forschungen über die Geschichte über Pommerns im 19. und 20. Jahrhundert. Forschungsstand und Forschungsprobleme*” In: SCHRÖDER, Jürgen (Hrsg.): „*Pommern. Geschichte, Kultur, Wissenschaft. 2. Kolloquium zur Geschichte Pommerns 13. und 14. September 1991.*” Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald 1991, 28. old.

azokat a tényezőket, amelyek politikai kapcsolataik révén ki tudtak járni dolgokat környezetüknek.

Ilyen körülmények között a polgári nagybirtok sem tudott igazán kibontakozni, amit jól mutat, hogy ennek földtulajdonbeli részesedése az új vámtarifákat követően Ilona Buchsteiner szerint – a birtokvásárlások és eladások számát tekintve – csökkent. Mivel azonban ezen birtokoknál a hasznosított mezőgazdasági terület átlaga valamelyest nőtt, így valószínű, hogy a szétszórtabb parcellákat „tömbösítették”. Ám a polgári földbirtokra még így is kevésbé volt jellemző az extenzív gazdálkodásra (egyoldalú gabonatermelést), mint a nemesi birtokra.⁷⁵¹

10. tábla: A mezőgazdasági hasznosított terület átlaga Pomeránia nemesi és polgári birtokain, ha

Megnevezés	Nemesi földbirtok		Polgári földbirtok	
	mezőgazdasági terület	erdőterület	mezőgazdasági terület	erdőterület
1879	595,3	204,9	443,4	94,3
1893	598,4	201,1	447,1	89,6
1905	560,0	227,6	408,2	78,5
1910	578,7	191,1	409,0	91,6

Forrás: BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 116. old.

Buchsteiner a növénytermesztés hozamaira vonatkozóan az 1907. évi üzemstatistikai összeírásra támaszkodik. E szerint a nagybirtokok szántóterületének vetésszerkezete a következőképpen nézett ki: 55,2% gabona – ezen belül is meghatározó volt a rozs –, 12,1% takarmánynövények, 12,1% burgonya, 2,8% cukorrépa, 0,6% zöldségféle. A birtokméret növekedésével csökkent a gabonafélék és nőtt a burgonya aránya. A cukorrépa-termesztés fellegvárát ezzel együtt RB Stralsund jelentette, míg az RB Köslin-ben nem terjedt el túlságosan. A burgonyatermesztéssel fordított volt a helyzet: az inkább Elő-Pomerániában tett ki egészen kicsi hányadot. A vizsgált időszakban a fontosabb növények termésátlaga mindegyik kománykerületben nőtt, a legnagyobb ütemű növekedést RB Stettin-ben tapasztalták. Az állattenyésztésben a domináns ágazat a juhászat volt, 1882-ben a nagyüzemek 89%-a tartott juhokat. Ezzel együtt a legdinamikusabban mégis csak a sertések száma nőtt mindenhol. 1882-ben a nagyüzemekben tartották a loállomány 43,2, a szarvasmarhák 36,5, a sertések 18,0 és a

⁷⁵¹ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 120-129. old.

juhok 75,3%-át. A polgári birtokokon kevésbé dominált a juhtartás, ezekre inkább sertéstenyésztés volt jellemző.⁷⁵²

A munkaerő-felhasználásra vonatkozóan Buchsteiner szintén az 1907. évi üzemstatisztikai összeírásra hivatkozik. Eszerint összesen: 132 975 fő dolgozott a nagybirtokokon. Ezen belül 49,3%-ot tett ki az állandó jelleggel alkalmazott napszámosok („*ständig beschäftigten Tagelöhner*”) aránya, 31,2%-ot a szezonális munkásoké („*Saisonarbeiter*”), 13,3%-ot a cselédségé („*Gesinde*”), 1,6%-ot a tisztikar („*Betriebsleiter*”) és 3,9%-ot az alkalmazottaké. RB Stettinben a cselédség aránya ennél nagyobb, az állandó jelleggel alkalmazott napszámosoké pedig kisebb volt.⁷⁵³

A gabonaválságot követően megváltozott munkaszervezet a kelet-elbai junkergazdaságokban. Addig – a fő profilt jelentő gabonatermelés bázisán – „*Insten*”-nek nevezett napszámos-réteg jelentette a munkaerő gerincét. Ez egy, a jobbágyságra emlékeztető, a mezőgazdasági munkások családi munkaerejére alapozott rendszer volt, ahol a munka fejében naturálbért fizettek. Ehhez még hozzájött a lakhatás, a tehén- és disznótartás. A gabonaválságot követően a nagybirtokon a cukorrépa elterjedésével már jobban rátértek a szezonmunkások (főleg lengyelek) pénzért való alkalmazására. (Bernd Kölling szerint Elő-Pomerániában jobban alkalmazkodtak a modern idők elvárásaihoz, míg Hátsó-Pomerániában inkább megmaradt a korábbi „*Hofgänger*”-rendszer.⁷⁵⁴) Eközben a kisbirtoknál egyre jobban a sertéstenyésztés és kapások kerülnek előtérbe.

Az „intenzifikációnak” azért – hasonlóan más kelet-elbai tartományokhoz – Pomerániában is a legjellemzőbb ágazata a cukorgyártás volt. Stralsundban az első cukorgyárat már 1836-ban létrehozták, ez két üzletember, Bollmann és Schlüter nevéhez volt köthető. Ugyanebben az évben Putbus herceg Rügen szigetén szintén cukorgyárat alapított Kirchoff és Sponholz üzletemberek segítségével, noha ez rövid életű volt. Az ágazat későbbi kifejlődésének alapját itt is a vasút vetette meg. 1906-ban már 11 cukorgyár működött a tartományban, zömmel nyugati részen, a Stralsund–Stettin-tengely mentén.⁷⁵⁵ Ezek kisebb kapacitású üzemek voltak, hiszen a hozzájuk tartozó cukorrépa-terület mintegy 33 ezer ha volt, míg Magyarországon csak

---

⁷⁵² U. o. 138-139. old.

⁷⁵³ U. o. 149-154. old.

⁷⁵⁴ KÖLLING, Bernd: „*Familienwirtschaft und Klassenbildung. Landarbeiter im Arbeitskonflikt: das ostelbische Pommern und die norditalienische Lomellina 1901–1921*”, Vierow: SH-Verlag, 1996, 163. old.

⁷⁵⁵ Ezek: Stralsund, Barth, Demmin, Farmen, Anklam, Bredow, Friedrichstahl, Klützw, Mescherin, Scheune, Greifenberg. (NEUMANN, Johannes: „*Die Verhältnisse der Landwirtschaft in Pommern*”, Buchdruckerei der Pommerschen Reichspost, Stettin, 1906, 38 old.)

a kaposvári gyár körzetébe 47 ezer ha tartozott.⁷⁵⁶ (Szili Ferenc szerint 1888–1890 között Magyarországon 23 – viszonylag nagy – cukorgyár üzemelt, amelyből 14 részvénytársaságként működött.⁷⁵⁷)

Ám Pomerániában, csakúgy, mint a többi kelet-elbai tartományban a cukorgyárak tulajdonosi szerkezetén belül maguknak a termelőknek (nagybirtokosoknak, nagyparasztoknak) a részesedése is jelentős volt. Háromféle üzemforma volt megkülönböztethető, egyrészt az egyszemélyi tulajdonban levő gyárak, ahol a tulajdonos maga termesztette a szükséges répát. Másrészt az olyan társasági alapon működő gyárak, ahol a részvényesek csak tőkével járultak hozzá a működéshez. A harmadik típusnál a részvényesek mezőgazdák voltak, akik a gyárat tőkerészesedésükön felül még répával is ellátták. De sok nagybérlet is a cukoriparral fonódott össze.⁷⁵⁸ Bár az agráriusok állandóan a mezőgazdaság rossz helyzetéről panaszkodtak, azt azonban elismerték, hogy a cukorrépa-termelés a mezőgazdaságnak az egyetlen olyan ága, ahol a bevételek fedezik a kiadásokat.

Mindehhez sör-, szeszfőzdék, téglagyárak, spirituszüzemek jöttek hozzá. Ezen „melléküzemági” egységekből 1879-ben 566-nak nemesi-, 498-nak pedig polgári földbirtokos volt a tulajdonosa. A legtöbb nemesi tulajdonú üzem RB Köslin-ben volt található, míg RB Stralsund-ban csak minden tizedik volt nemesi tulajdonú. Ez a fajta innováció kétségtelenül növelte az eladósodást, arányában a legeladósodottabb csoportot a 200–500 ha-os kör jelentette. Ám az eladósodás az e kategóriához kapcsolódó kedvező befektetési lehetőségekre is utalt, arra, hogy könnyen jutottak hitelhez. Az eladósodás mértéke ugyanakkor RB Stralsund-ban volt a legkisebb, különösen abban az 1000 ha-nál nagyobb körben, ahol a legmagasabb volt a bérbe adott birtokok aránya, valamint a jogi személy tulajdoni hányada.⁷⁵⁹

Az intenzív kultúrák térnyerése Pomerániában is maga után vonta a kisvasút-hálózat fejlesztését, amelynek fő kezdeményezője a nagybirtok volt, hiszen elsősorban az ő érdekeit szolgálta a mezőgazdasági termények (gabona, cukorrépa) piacra juttatása.⁷⁶⁰ Ennek megfelelően e vasutaknak a fő profilja nem annyira a személyszállítás volt, hanem sokkal

---

⁷⁵⁶ SZILI Ferenc: *A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948*, Kaposvári Cukorgyár, Kaposvár, 1986 Kaposvári Cukorgyár, Kaposvár, 1986, 56. old

⁷⁵⁷U. o. 25. old.

⁷⁵⁸ HAGELBERG, Gerhard B.–MÜLLER, Hans-Heinrich: „Cukorrépa termesztésére és feldolgozására alakult tőkés társaságok Németország a XIX. században. Adalékok a cukoripar tőke-, társadalom-, gazdaságszerkezetéhez.” *„Agrártörténeti Szemle”*, 1974. 34. évfolyam, 3-4. szám. 446-470. old.

⁷⁵⁹ BUCHSTEINER, Ilona: *„Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer”*, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 163-169. old.

⁷⁶⁰ HORMANN, Werner: *„Nachbetrachtung zur wirtschaftlichen Bedeutung der früheren Klein- und Privatbahnen in Vorpommern”* In: WEGNER, Eginhardt: *„Geographische und historische Beiträge zur Landeskunde Pommern”*, Schwerin, 1998, 293-298. old.

inkább az áruszállítás. Ezek többsége a kikötők felé irányult, és infrastruktúrájukban, szolgáltatásaikban igyekeztek kapcsolódni a hajófuvarozáshoz. Míg 1890-ig a porosz állam törekvése a vasúttársaságok államosítása volt, addig az 1892. július 28-tól életbe lépett a porosz kisvasutakról szóló törvénynek a fő célja már a közlekedésföldrajzilag hátrányos területeknek a forgalomba való bekapcsolása volt. Ez nyilván találkozott a nagybirtok érdekeivel és Pomerániát több kisebb társaság is érintette.⁷⁶¹

Az „intenzifikációnak” a nemesi és a polgári földbirtokra gyakorolt hatásáról már szóltam. Ám, mi volt a helyzet a paraszttal és a „*Landarbeiter*” -ekkel? Ez azért érdekes, mert, mint ismeretes, Magyarországon ez a folyamat sokféle lehetőséget jelentett a parasztságnak arra, hogy zöldség- gyümölcsstermesztéssel, tejhasznú szarvasmarhatenyéssel megerősítse gazdálkodását és ezáltal a kisbirtokot meghatározó gazdasági tényezővé tegye. De vajon ugyanez volt a helyzet a jóval kedvezőtlenebb természetföldrajzi adottságokkal bíró Pomerániában is? Nem arról volt-e itt szó, hogy ez a folyamat itt inkább a nagybirtoknak kedvezett, tovább erősítve az amúgy is jelentős vidéki elvándorlást? Igazában, ha a parasztság alkalmazkodni tudott is az új helyzethez, a „*Landarbeiter*” -ek már kevésbé. Ezt jól mutatja, hogy ezekben az évtizedekben Kelet-Poroszország mellett éppen Pomerániából vándoroltak el a legtöbben.

A parasztság számára a legfontosabb védőernyőt a szövetkezeti mozgalom jelentette, aminek Stephan Merl három pomerániai sajátosságát emelt ki: 1. késői indulás. 2. más keleti tartományoktól eltérően ennek égise alatt a nagybirtok sikerrel fogott össze a parasztsággal. 3. többféle típus, mindegyik szövetkezeti forma képviselte magát. Ami a késői kezdeteket illeti, 1887-ben ennek még semmi jele volt az erre való hajlandóságnak. Az első szervezet 1888-ban a draumburgi járás vezetője von Brockhausen „*Landrat*” kezdeményezésére alakult, vezetője Friedrich von Knebel-Döberitz nagybirtokos lett. 1892-ben a szövetkezetek már tartományi szövetségbe álltak össze, amelynek élére szintén Knebel-Döberitz került. (Viszonylag későn alakult meg a tartományban az első – igazi paraszti szövetkezeti típusnak mondható – „*Raiffeisen*” -szövetkezet. Erre először Masow-ban került erre sor 1892-ben, de ezt is részvénytársasági formában hozták létre. A „*Raiffeisen*” tartományi szövetségének 1919-ben már 306 szövetkezet volt a tagja.)⁷⁶²

---

⁷⁶¹ Ezek a következők voltak: *Berlin–Stettiner Eisenbahngesellschaft*, „*AG Rügensch Kleinbahnen*”, „*AG Franzburger Südbahn*”, „*AG Franzburger Kreisbahnen*”, „*AG Demminer Kleinbahnen Ost*”, „*Mecklenburg-Pommersche Schmalspurbahn AG*”, „*Demminer Hafenbahn*”, „*Randower Kleinbahn AG*”. (U. o.)

⁷⁶² SPARR, Karl: „*Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in der Provinz Pommern*”, 3. Auflage, Stettin, 1919, 22-53. old.

Bár a szövetkezetek kelet-elbai térségben legelőbb Kelet-Poroszországban keltették fel a nagybirtok érdeklődését, ám a parasztok itt hamar kiváltak, mert felülreprezentált volt bennük a „lovagi birtok”. Még inkább így volt ez Mecklenburgban, ahol a szövetkezetek kizárólag csak a nagybirtokokra terjedtek ki. Brandenburgban viszont a nagybirtok csak annyiban érdeklődött a szövetkezetek iránt, amennyiben azt az „Agrárius Liga” („*BdL*”) forszírozta. Mindezekkel szemben Pomerániát a honorációs szervezkedés sikeres példájaként emlegették, amennyiben itt – és egyébként „*Provinz Sachsen*” -ben is – az 1890-es évek közepétől felgyorsult a parasztok beszerzése. A tartományban a szövetkezetekbe szervezett parasztság aránya 1903-ban 15,8, 1912-ben 41,9%-ot tett ki.⁷⁶³

Összességében azonban „*Ostelbien*” -ben általában ritkább volt a szövetkezeti hálózat, mint Nyugaton és azok kevesebb tagot is számláltak. Míg Nyugaton és Délen a szövetkezetekkel a cél a kisparasztoknak az uzsorásoktól való megóvása volt, addig Keleten és Északon inkább a helyi piacok fejletlensége, alacsony felvevőkészsége és a nagy szállítási költségek hívták azokat életre. Ennek megfelelően a súlypont Nyugaton a hitelszövetkezeteken, Keleten a tejszövetkezeteken volt. Pomerániában ez utóbbiak Schleswig-Holsteinből terjedtek át és az elsőt Kolbergben alapították és ez a típus később is RB Köslinben (Hátsó-Pomerániában) volt a legjelentősebb. A tejszövetkezetek itt termelési profiljukban kezdettől fogva vajtermelést célozták, 1914-ben a leszállított tej 80%-át vajnak dolgozták fel.⁷⁶⁴

Mindezen túl Pomerániában a sikeres szövetkezeti együttműködés igen széles palettát fogott át: cséplőgép, gőzeke és más mezőgazdasági erőgépek beszerzése, fenntartása; „elektrifikálás”; műtrágyák, takarmányok nyersanyagok közös beszerzése; lótenyésztés; baromfi, tej-, tojáságazat; szarvasmarha-kereskedelem; legeltetés; spirituszfőzés, burgonya-feldolgozás; halértékesítés; takaré- és kölcsönpénztári tevékenység.⁷⁶⁵ A szövetkezetek zömét az ez utóbbit megtestesítő takarékszövetkezetek („*Spar- und Darlehnskasse*”) alkották, bár tömeges elterjedésük inkább az első világháború utáni időszakra volt jellemző. Népszerűségüket mutatja, hogy száma az 1898. évi 114-ről 1912-re 389-re nőtt., ami nyilvánvalóan összefüggött a mezőgazdaság növekvő finanszírozási igényével, a készpénzkímélő eljárások (csekkek, átutalások) felértékelődésével. (Ennek része volt a számlavezetés, ahol az árumozgást számlán tartják nyilván, a különbözetet pedig egy adott

---

⁷⁶³ MERL, Stephan: „*Das Agrar Genossenschaftswesen Ostdeutschlands 1878–1928. Die Organisation des landwirtschaftlichen Fortschritts und ihre Grenzen.*” In: REIF, Heinz (Hrsg.): „*Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.*” Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 290-300. old.

⁷⁶⁴ U. o. 297-298. old.

⁷⁶⁵ SPARR, Karl: „*Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in der Provinz Pommern*”, 3. Auflage, Stettin, 1919, 60-83. old.

időszak végén kiegyenlítik. A beszerzési- és értékesítési szövetkezeteket tekintve ezekből 1894-ben még csak 8 működött Pomerániában, ám számuk 1898-ra 157-re, 1906-ra 389-re, 1907-re 483-ra, 1912-ben pedig 778-ra nőtt. 1895 februárjában Stettinben létrejött a mezőgazdasági szövetkezetek központja („*die pommersche landwirtschaftliche Hauptgenossenschaft*”). Ennek felügyelőbizottságát hat nemesi, két polgári földbirtokos és két nagybérelő („*Domänenpächter*”) alkotta. A nemesi birtokosok túlsúlya később is jellemző volt.⁷⁶⁶

Stephan Merl Pomeránia kapcsán még a villamosítási szövetkezetek („*Elektrizitätsgenossenschaften*”) és gabonátárházak („*Kornhäuser*”) rohamos terjedését emeli ki. Előbbiek mezőgazdasági jelenlétét a „*Leutenot*” is serkentette, hiszen a munkatakarékos módszerek alkalmazása rákényszerítette a gazdálkodókat az elektromosságban rejlő lehetőségek kihasználására. Arra is rájöttek, hogy a cselédek is jobban megtarthatók ott, ahol gépekkel kényelmesen elvégezhetőek a munkák. Az pedig, hogy gabonátárházi hálózat Pomerániában volt a legsűrűbb, az agrárgazdaság szerkezetéből is fakadt. Merl szerint 1896/9-ben törvényileg is támogatták a gabonátárházak létrehozását, hogy ezzel is enyhítsék a piaci nyomást.⁷⁶⁷

Az „intenzifikációhoz” hozzátartozott a szakképzettségi szint növekedése is. A „*Der pommersche Bauer*” 1937. május 27-ei számának egyik cikke felidézi a tartománybeli mezőgazdasági iskolák kezdeteit.⁷⁶⁸ Eszerint az elsőt 1887-ben alapították Demminben, ezt megelőzően csak tangazdasággal egybekötött gazdasági akadémiák voltak, amelyekben a kísérletezésen volt a hangsúly. (Ezek közül az 1835-ben alakult eldena-i – amely később felső tanintézet lett – nagybirtok jellegű, az 1842-ben alapított regenwalde-i pedig parasztgazdaság jellegű volt.) Később a demmin-i szakiskola után a tartományban a következők alakultak meg: a köslin-i a 1893-ban, a stargard-i 1897-ben, a treptow-i 1899-ben, a lauenburg-i 1906-ban, a neustettin-i 1908-ban, az anklamm-i és a gartz-i 1912-ben, a bütow-i, a naugardi, a greifenhagen-i 1913-ban, a bergen-i, a bublitz-i 1914-ben.

Kérdés persze, hogy az „intenzifikáció” térnyerése mennyiben járult hozzá a „*Landarbreiter*”-ek elvándorlásához és a külföldi vándormunkások növekvő számú

---

⁷⁶⁶ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 256-257. old.

⁷⁶⁷ MERL, Stephan: „*Das Agrargenossenschaftswesen Ostdeutschlands 1878–1928. Die Organisation des landwirtschaftlichen Fortschritts und ihre Grenzen.*” In: REIF, Heinz (Hrsg.): „*Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.*” Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 297-309. old.

⁷⁶⁸ „*Der Pommersche Bauer*” 1927. május 27-ei. szám. 4. old.

alkalmazásához? Ezek összefüggését abban az időben helyi szinten is vizsgálták és ebből a szempontból Max von Stojentin-nek, a Pomerániai Mezőgazdasági Kamara „vezértitkárának” („*Generalsekretär der Landwirtschaftskammer für Pommern*”) 1909-ben megjelent könyvecskéjére érdemes felhívni a figyelmet. Ebben Stojentin azt fejtegeti, hogy az intenzív kultúra térnyerése minden esetben a külföldi munkások növekvő számú alkalmazásával és a hazai munkások elvándorlásával párosul.⁷⁶⁹

11. tábla. A külföldi munkások fajlagos száma a főbb cukorrépa-termesztő járásokban, 1907

Járás	Cukorrépa-terület, ha	Külföldi munkások 10 ezer ha-ra jutó száma
Pyritz	4 385	366
Greifswald	4 096	361
Anklam	3 664	366
Randow	3 323	178
Franzburg	3 104	294
Demmin	2 642	235
Rügen	1 621	154
Greifenberg	1 353	218
Greifenhagen	887	97
Usedom-Wollin	793	92

Forrás: STOJENTIN, Dr. Max von: „*Die ausländischen Wanderarbeitern in der Provinz Pommern. Nach den Erhebungen des Ausschusses für Arbeiterwesen der Landwirtschaftskammer für die Provinz Pommern dargestellt.*” Buchdruckerei der „Pommerschen Reichspost”, Stettin, 1909, 7. old.

Ám, ahol az intenzív kultúra cukorrépát jelent – mint Elő-Pomerániában –, ott ez a hazai munkások kismértékű elvándorlásával jár. Ezzel szemben, ahol ez burgonyát jelent – mint Hátsó-Pomerániában –, ott már a hazai munkások nagymértékű elvándorlása tapasztalható. Hiszen, ha ugyanazt a területet cukorrépával hasznosítják, az több munkát igényel, mint burgonyánál. Ebből az következik, hogy minél nagyobb területet foglal el a cukorrépa, annál nagyobb a külföldi munkások fajlagos száma. Az igazi nagybirtokos körzetekben (Rügen, Greifswald) inkább oroszországi munkások dolgoznak, míg a jobban paraszti körzeteknek tekinthető területeken (Stettin, Köslin környékén) inkább galíciaiak.⁷⁷⁰

Mint arra Stojentin is utal, az „intenzifikáció” végső soron fokozta a helyi „*Landarbeiter*” -ek elvándorlását. Ennek azért fontos előzménye volt, hogy a vitorlášhajó-

⁷⁶⁹ STOJENTIN, Dr. Max von: „*Die ausländischen Wanderarbeitern in der Provinz Pommern. Nach den Erhebungen des Ausschusses für Arbeiterwesen der Landwirtschaftskammer für die Provinz Pommern dargestellt.*” Buchdruckerei der „Pommerschen Reichspost”, Stettin, 1909, 6-14. old.

⁷⁷⁰ U. o. 15-22. old.

építés megszűnése az 1870-80-as években Pomerániában felszaporította a napszámosok rétegét. A későbbi iparosodás pedig helyben nem járt olyan munkahely-teremtéssel, ami ezt a felesleget felszívhatta volna. A legjelentősebb ipari üzemnek még a stettin-i „*Vulcan*” hajógyár számított, ami egy közepes cég volt. Bár Pomeránia Kelet-Poroszországnál annyiban jobb helyzetben volt, hogy itt több cukorgyár is működött. Friedrich Aereboe a húszas években azért optimistábban közelítette meg a problémát, amikor azt mondta, hogy a cukorrépa-termesztésnek a kelet-elbai területeken az "agrárállamból" az "ipari államba" való átmenet idején az volt funkciója, hogy elejét vegye a kivándorlásnak és egyúttal serkentse a mezőgazdasági üzemek „intenzifikálását”.⁷⁷¹ Később a hazai ipar megerősödésekor már az oroszok, lengyelek vehették át a helyi "Landarbeiter" -ek helyét a cukorrépa-termelésben.

6.2.4. Érdekképviselet, pártosodás

Karl W. Hardach nyugatnémet gazdaságtörténész egy hatvanas évekbeli írásában a gabonaválság előtti időkben az egyes tartományoknak a védővám kérdéséhez való hozzáállását vizsgálta az ipar és a mezőgazdaság kapcsolata szempontjából.⁷⁷² Ebben úgy látta, hogy legerősebb volt az érdekszolidaritás Szászországban, Sziléziában, Rajna- és a Ruhr-vidéken. Ezen régiók agrárcsoportjai az ipari piacok élénküléstől remélték a mezőgazdasági konjunktúra kibontakozását. (Sziléziában például a nagybirtok bábáskodott az iparosítás kezdeteinél.) Érdekszolidaritástól függetlenül a leginkább védővám-párti tartományoknak Hannover, Nassau, valamint a porosz uralom alatti rajnai területek számítottak. Miközben a szabadkereskedelem mellett egyfelől a Balti-tenger melletti gabonatermelő tartományok, másfelől pedig a délnyugati kisparaszti régiók kötelezték el magukat leginkább.⁷⁷³ (Kelet-Poroszország adta annak idején Theodor von Schön-t is, aki Stein és Hardenberg mellett a reformkorszak harmadik meghatározó személyiségének számított. Mint Franz Mehring írja, a napóleoni háborúk és blokád után ebben a gabonaexportőr tartományban a Schön-höz hasonló entellektüelek vezércsillaga Adam Smith és Kant volt.)

Ha Kelet-Poroszországban Theodor von Schön számított az angol modell legfőbb hívének, akkor Pomerániában ez a személyiség Ernst von Bülow-Cumerow volt. E reformer

---

⁷⁷¹ AEREBOE, Friedrich: „*Der Einfluss des Krieges auf die landwirtschaftliche Produktion in Deutschland*”, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, Berlin und Leipzig, Yale University Press, New Haven, 1927, 14. old..

⁷⁷² MEHRING, Franz: „*Jéna és Tilsit. Fejezet a kelet-elbai junkerosztály történetéből.*” In: „*Német történelem a középkor alkonyától*” in „*Tanulmányok a német történelemről*”, Gondolat Kiadó, Budapest, 350-351. old.)

⁷⁷³ HARDACH, Karl W.: „*Die Haltung der deutschen Landwirtschaft in der Getreidezoll-Diskussion 1878-79*”, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*”, 1967. Jg. 15. 33-48. old.

hosszú élete során három forradalomnak volt a szemtanúja: az 1789-esnek, az 1830-anak és az 1848-asnak, míg végül a bismarcki érában halt meg. Bülow-Cumerow a haladó szellemű, felvilágosult pomerániai nagybirtokosok gondolatvilágát képviselte, a romantikus keresztény-germán körétől távol tartotta magát, inkább Thaer-hez, Raumer-hez, általában az angol mintákat követő gondolkodáshoz állt közel. A jobbágyfelszabadítást kritikusan szemlélte, de nem foglalt el szélsőséges álláspontot, amiért a konzervatív ideológus Marwitz bizalmatlan is volt vele szemben. (Marwitz szűkebb pátriája, Bradenburg egyébként is konzervatív tartománynak számított.) E haladás iránt elkötelezett nagybirtokos tulajdonképpen egy erős parasztságot szeretett volt, ami egyfajta törzsöröklési rendszeren („*Erbhofgesetzgebung*”) alapult volna. Bár a nagybirtok közigazgatási-politikai szerepét nem csökkentette volna, de úgy vélte, hogy az megreformálásra szorul. Bülow-Cumerow sokat küzdött a pomerániai hitelviszonyok megjavításáért, valamint a vidék iparosításáért is. 1824-ben elérte, hogy létrejöjjön Stettin-ben egy, a földbirtokosi hiteligényeket kielégítő privátbank.⁷⁷⁴

A gabonaválság Pomerániát is érzékenyen érintette, hiszen a tartomány – és különösen annak svéd része – már a 18. században jelentősen kivette részét a gabonaexportból. A prosperitás lecsengése itt már azért is súlyosan érezte hatását, mert a legfontosabb kiviteli termék jószerevével csak a gabona volt. Nem véletlen, ha a tartomány az 1890-es években a konzervatív párt („*Deutsch-Konservative Partei*”, „*DKP*”) erős bástyájává vált, amely formáció szorosan összefonódott Agrárius Ligával („*Bund der Landwirte*”, „*BdL*”). A szervezetnek több vezetője, „alapító atyja” kötődött ide, elég itt csak Conrad von Wangenheim gróf nevét említeni.⁷⁷⁵ Ha volt is abban némi túlzás, ha Hans-Jürgen Puhle egy prefasiszta „demagóg kvázi-pártnak” nevezte a „*BdL*”-t, de az agráriusok kétségtelenül mindent megtettek a vidéki szavazók mozgósítása érdekében és ebben elég messzire elmentek. Míg Puhle az 1960-as években „*Führerprinzip*”-et, szociáldarwinizmust és biológiai antiszemitizmust emlegetett⁷⁷⁶, addig az 1990-es években Merkenich szerint a „*BdL*” inkább azon volt, hogy a Gerlach–Stahl-féle konzervativizmusról levegye az arisztokrata köntöst és azt felhívítva népszerűvé tegye.⁷⁷⁷

---

⁷⁷⁴ HAUSHOFER, Heinz: „*Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band I.*”, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1957, 306. old.

⁷⁷⁵ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 268. old.

⁷⁷⁶ PUHLE, Hans-Jürgen: „*Agrarische Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelmischen Reich (1893–1914). „Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei.*” Verlag für Literatur und Zeitgeschichte, Schriftenreihe des Forschungsinstituts der Friedrich-Ebert-Stiftung, Hannover, 1967, 282-283. old.

⁷⁷⁷ MERKENICH, Stephanie: „*Grüne Front gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933.*” Droste Verlag, Düsseldorf, 1998, 32-45. old.

Ám a mozgósításban a gazdasági érdekek is nagy súllyal estek latba. Walter Görlitz ebből szempontból Ernst von Hertzberg-Lottin-t említi, mint jelentős pomerániai agrárius személyiséget, aki Neustettin-ben volt földhitelintézeti igazgató („*Landschaftsdirektor*”) és akinek a környéken volt a birtoka. Hertzberg-Lottin-nak orosz-lánrésze volt a pomerániai szövetkezetek megszervezésében, amely háttérre támaszkodva a nagybirtokosok a drága műtrágyát közvetlenül nagytételben a gyártól szerezhették be. Az agráriusok a gabonaértékesítést is megszervezték, létrehozva ezzel Németország legnagyobb gabonakereskedelmi szervezetét. Ennek a szövetkezeti hálózatnak a kiépítésében az alábbi személyek segítettek: Brockhausen-Mitterfelde, Knebel-Döberitz-Friedrichsdorf és a Naugard környéki Wilhelm von Flügge, aki eredetileg mecklenburgi polgári családból származott. (Mint Görlitz megjegyzi, Hertzberg-Lottin erősen antiszemita volt.)⁷⁷⁸ Mindebből természetesen a parasztság is nagyban profitált.

Ez az érdeklarmonizáció – a Puhle által említett „kvázi-pártiság” – azonban csak addig működött, amíg a gabonavámokat 1902-től kezdve meg nem emelték. Ekkortól ugyanis Heinz Reif szerint mind a konzervatív párt, mind a „*BdL*” elhagyta az ideológiai ballasztokat és egyre inkább érdekvezérelt formációvá vált. Ezzel a cél az volt, hogy a mezőgazdaságnak – kivonva azt a közgazdaság törvényei alól – egyfajta különállást biztosítsanak, ahol ennek a fajta agrárfundamentalizmusnak és protekcionizmusnak a hasznát a nagybirtok fölözte le. Ezzel persze eltávolították a parasztságot, amelynek körében az sem szült bizalmat, hogy a nagybirtok, miközben hazafias, nacionalista frázisokat puffogatott, növekvő számban alkalmazott olcsó lengyel munkaerőt.⁷⁷⁹ Mivel mind a DKP, mind a „*BdL*” esetében nem tory-konzervativizmusról volt szó⁷⁸⁰, hanem inkább személyi kötődéseken alapuló, pietista mázzal beborított struktúráról, ezért a parasztság számára különösen fájó volt, hogy a kelet-elbai nagybirtok a gabonaválságból való kilábalás során egyoldalúan felmondta vele kötött szövetséget.⁷⁸¹

---

⁷⁷⁸ GÖRLITZ, Walter: „*Der Junker. Adel und Bauer im deutschen Osten. Geschichtliche Bilanz von 7. Jahrhundert.*” Verlag von C. A. Starke, Glücksburg/Ostsee, 1956, 281-282. old.

⁷⁷⁹ REIF, Heinz: „*Adel im 19. und 20. Jahrhundert*”, Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 55, Oldenbourg Verlag, München, 2012, 99. old.

⁷⁸⁰ MUNCY, Lysbeth Walker: „*The Junker in the Prussian Administration Under William II, 1888–1914*”, Brown University Providence, Rhode Island, 1944, 69. old.

⁷⁸¹ Thomas Nabert szerint a katolikus délnémet területeken a nemesség nem is törekedett annyira rá, hogy a parasztság felett honorációs szervezeten keresztül befolyást gyakoroljon, mint az a kelet-elbai tartományokban jellemző volt. Itt inkább az önkormányzatiság decentralizálására törekedtek. Talán ezért is őrizte meg jobban – Reif szerint – a nemesség Dél-Németországban a vidéki vezetőszerpét. (NABERT, Thomas: „*Agrarkonservative Konzeptionen in der Weimarer Republik*” In: J. Laubner (Hg.): „*Adel und Junkertum in 19. und 20. Jahrhundert*”, Halle/S, 1990, 88. old.)

Fontos itt megemlíteni azt is, hogy a századfordulón az „Agrárius Liga” ellensúlyozására Pomerániában is megalakult a Parasztszövetség („*Bauernverein*”). E szervezet demonstrációkat tartott, hogy kifejezze elégedetlenségét azon előnyökkel szemben, amit a nagybirtok kapott, de nem tudott megfelelő vezetőket kiállítani, végül elhalt a dolog.⁷⁸² Persze a dolog háttéréhez az is hozzátartozik, hogy Pomerániában az agrártársadalmat nem annyira a birtokos parasztság, mint inkább a „*Landarbeiter*”-ek alkották. Utóbbiak körében főként a szociáldemokraták szervezkedtek.

Pomerániában az agrárius mozgalom kibontakozásához fontos háttérrel jelentett a nagybirtok meghatározó társadalmi szerepe. Ezt jól mutatja, hogy az 1871-ben megalakult birodalmi gyűlés 14 pomerániai képviselőjéből 10 nemesi nagybirtokos volt. Az 1912-ben megválasztott – és egyben a császári idők utolsó – parlamentjébe már „csak” 7 nemesi, egy polgári nagybirtokos és 6 egyéb polgári személy nyert mandátumot. A porosz „*Landtag*”-ba Pomeránia 26 képviselőt küldhetett – RB Stettin 12-öt, RB Köslin 10-et, RB Stralsund 4-et –, amiből 1873-ban 11 a nagybirtokos nemességhez, 4 a polgári fölbirtokosokhoz, 11 a kis- és középpolgársághoz tartozott. A századfordulóig a nemesség azért 3 székét elveszítette, majd 1913-ig további négyet. A legtöbb polgári „*Landtag*” -képviselőt általában RB Stettin-ben választották, 1913-ban már ezek egyike sem volt földbirtokos. A polgári képviselők egyre inkább a hivatalnokokból és az értelmiségből kerültek ki. Az „*Urak Házának*” (felsőház) Pomerániának 30 tagja volt. Ebből 7-en örökös képviselők voltak (ősi jogon vagy a király bizalmából), 23-an képviselői alapon (greifswaldi egyetem, Stettin, Stralsund, Greifswald városok). Sok felsőházi tag egyben „*Reichstag*” -képviselő is volt. Itt is a nagybirtokos nemesség túlsúlya volt jellemző (pl. Bismarck-, Putbus-, Knebel-Döberitz-családok).⁷⁸³

A tartomány („*Provinz*”) élén álló elnökök („*Oberpräsident*”) egyfajta közvetítők voltak a minisztériumok és a középszintű hatóságok között. 1871–1914 között öt tartományi elnök működött, közülük csak egy nem tartozott a helyi nagybirtokos nemességhez. Itt mindig is a nemességnek fenntartott funkcióról volt szó, míg más porosz tartományokban inkább az volt a jellemző, hogy a „szomszédból” hozták előljárót. A kormányzati kerületek („*Regierungsbezirk*”, „*RB*”) élén álló elnökök („*Regierungspräsident*”) feladata volt a rendőrség, valamint a különböző közép- és alsószintű hivatalok ellenőrzése. 1871–1918 között a három pomerániai RB-be 20 kerületi elnököt neveztek, közülük 16 ugyan nemesember volt,

---

⁷⁸² BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 68. old.

⁷⁸³ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 22, 195-213. old.

de csak 4 volt helyi földbirtokos családok sarja. Egyik RB-ben sem volt egyértelmű jele annak, hogy a polgárság e funkcióban leváltaná a nemességet. A tartományi gyűlés („*Provinziallandtag*”) feladata rendeletek hozatala, illetve bizottságokon („*Provinzialausschuß*”) keresztül helyi szervek ellenőrzése volt. 1876-ban 48 képviselő a polgársághoz, 34 a nemességhez tartozott. Ám, míg a nemesi képviselők mindegyike földbirtokosnak számított, addig ugyanez csak 14 polgári képviselőre volt igaz. A tartományi gyűlés elnökét („*Landeshauptmann*”) is mindig a nagybirtokos nemesség adta, ő képviselte kifelé tartományt és ő volt a tartományi hivatalnokok elöljárója.⁷⁸⁴

A közigazgatásban az adminisztráció súlypontja a kormányzósági szintről egyre inkább a járásra tevődött át, azaz nőtt az önkormányzatiság szerepe. A járási bizottságok („*Kreisausschuß*”) szerepe egyre inkább felértékelődött, ahol egyre inkább rájuk hárult a helyi ügyek intézése, döntéshozatal. Pomerániában három kormányzati kerületbe tagolódva 28 járás volt. A járás („*Kreis*”) élén a „*Landrat*” állt, akit a járásgyűlés („*Kreistag*”) előterjesztésére a király nevezett ki. Bismarck egyszer Janus-arcúnak nevezte ezt a hivatalt, mivel a „*Landrat*” egyik lábával a porosz állami központi közigazgatásban, a másikkal a helyi önkormányzatban állt, egyszerre volt belügyminisztérium helyi ügynöke és az ottani önkormányzat feje. Előbbi minőségében adót szedett, sorozásokat intézett, utóbbi szerepkörében a járási gyűlésben („*Kreistag*”), valamint a járási bizottságban („*Kreisausschuss*”) elnökölt. Ha „*Landrat*”-nak a járásban egy, vagy több birtoka is volt és a tetejében még junker is volt, úgy ezzel az adott körzetben közvetlenül is nagy személyi hatalmat lehetett megalapozni.⁷⁸⁵ Pomerániában 1871–1918 között 115 járási elöljárót iktattak be, közülük 105-en nemesi származású volt, 8-an grófi címet viseltek, 60%-uk, 69 fő nagybirtokos volt. Bár idővel a földbirtokosság helyett egyre inkább a szakképzettség szempontja került előtérbe, ám valamilyen szinten továbbra is számított a helyi kötődés. A „*Landarbeiter*” -ek mozgósítása szempontjából helyi szinten fontos szerepet játszottak az „uradalmi körzetek” („*Gutsbezirk*”) is, amelyeknek paternalista hagyományain keresztül szintén érvényt lehetett szerezni a konzervatív-agrárius ügy érdekek sikerének. August Meitzen, a kor meghatározó közgazdásza szerint az uradalom előjoga volt ezekben külön választókörzeteket alkotni.⁷⁸⁶

---

⁷⁸⁴ U. o. 213-227. old.

⁷⁸⁵ MUNCY, Lysbeth Walker: „*The Junker in the Prussian Administration Under William II, 1888–1914*”, Brown University Providence, Rhode Island, 1944, 62. old.

⁷⁸⁶ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 227-243. old.

A nagybirtoknak főbb szakmai grémiumokban, egyesületekben való képviselését tekintve mindenekelőtt a mezőgazdasági kamarát kell megemlíteni, amely az 1894. évi törvény alapján jött létre. Fő feladata a koordináció volt, szakmailag a porosz földművelésügyi minisztériumnak volt alárendelve. A pomerániai mezőgazdasági kamarába, amely a tan- és kísérleti intézeteket felügyelte, 1896-ban választottak először tagokat. Ezek 19 nemesi, 22 polgári földbirtokost, 22 kis- és középparasztot. Összességben azonban a tagság közel kétharmada a nagybirtokot képviselte. Később azonban jobban eltolódott az arány a polgári elemek javára. A mezőgazdasági egyesületeknél az 1810-ben alapított „Pomerániai Gazdasági Társaságot” („*Pommersche Ökonomische Gesellschaft*”) kell megemlíteni, amely főleg Hátsó-Pomeránia szakmai szervezeteit egyesítette. Az 1836-ban alapított „*Baltische Zentralverein zur Beförderung der Landwirtschaft*” ugyanakkor inkább Elő-Pomeránia szakmai szervezeteit egyesítette. 1898-ben mindkettőt beolvasztották a mezőgazdasági kamarába. 1870-ig 28 mezőgazdasági egyesület volt a tartományban, 1893-ban 71, 1909-ben 120, 1913-ban 227. A 20. század elejétől – szemben a korábbi idősakkal – főleg a kisbirtokok által kezdeményezett egyesületek száma nőtt, míg a nagybirtok már kevésbé volt aktív e téren.⁷⁸⁷

---

⁷⁸⁷ U. o. 244-255. old.

6.3. Társadalomtörténeti sajátosságok 1920–1938 között

6.3.1. A határváltozások hatása

Bár a versaillesi béke területi rendelkezései Pomerániát csak csekély mértékben érintették, de az most határtartományá vált. Az olyan kelet-pomerániai városok, mint Lauenburg, Bütow, Rummelsburg közvetlenül a határ menti kerültek. Inkább a gazdasági kihatások voltak súlyosak, hiszen megszűnt a korábban a fő piacot, pénzügyi központot jelentő Danzig-gal való közvetlen kapcsolattartás – a „szabad város” ráadásul valutakülföld lett.⁷⁸⁸ Másrészt Posen elvesztésével megnehezült a sziléziai iparvidékkel való – addig az Oderán keresztül zajló – érintkezés is. Most ez csak Küstrinen keresztül nagy kerülőkkel volt lehetséges. Bár Posen-nek a lengyelekhez kerülésével Németország egy olyan fontos mezőgazdasági vidéket veszített el, mint amit Magyarország számára a Bácska vagy a Csallóköz jelentett, azonban ez felértékelte Pomerániát, amennyiben ez lépett elő most az első számú német agrárregióvá. Ám kedvezőnek volt az is mondható, hogy a tengeri kikötőkön keresztül élénk kapcsolatok alakultak ki az fiatal balti államokkal és Finnországgal.⁷⁸⁹

A későbbi lengyel történetírás is úgy látta, hogy Pomeránia akkori karakterét a „határtartomány” -jelleg szabta meg. Józef Stanielewicz, aki az 1919. utáni német kolonizációval foglalkozott, arra hívta fel a figyelmet, hogy az itt folyó telepítések hajtóerejét a vizionált „lengyel veszély” adta.⁷⁹⁰ A határjellegét csak erősítették a „*Grenzmark*” -kal és Danziggal fennálló szoros kapcsolatok. Az előbbi új kis tartomány – aminek a pontos neve „*Grenzmark Posen-Westpreußen*” volt – Posen és Nyugat-Poroszország maradék részeiből a határ mentén viszonylag szétszórt területen alakult meg, és ezt 1938-ban nagyrésztben végül Pomerániához csatolták. A tartomány székhelyéül Schneidemühl-t, egy 37 ezer lakosú kisvárost tettek meg. 1938-ban a város és környéke Pomeránia harmadik kormányzósági kerülete („*Regierungsbezirk*”, RB) lett, minekutána a Papen-kormány 1932-ben a stralsundi-t⁷⁹¹ beolvastotta a stettin-ibe.⁷⁹²

⁷⁸⁸ A pénznem a danzigi gulden („*Danziger Gulden*”) volt, amelyet a „*Bank von Danzig*” bocsátott ki.

⁷⁸⁹ MURAWSKI, Erich–STEIN, Erwin: „*Pommern, das Grenzland am Meer*”, Berlin, 1931

⁷⁹⁰ STĘPIŃSKI, Włodzimierz: „*Polnische Forschungen über die Geschichte über Pommerns im 19. und 20. Jahrhundert. Forschungsstand und Forschungsprobleme*” In: SCHRÖDER, Jürgen (Hrsg.): „*Pommern. Geschichte, Kultur, Wissenschaft. 2. Kolloquium zur Geschichte Pommerns 13. und 14. September 1991*”, Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald 1991, 26. old.

⁷⁹¹ Ezt már Johannes von Sack, a III. frígyes vilmosi idők tartományi elnöke is javasolta 1815-ben, amikor a terület a svédektől átkerült a poroszokhoz, de akkor a nagy tiltakozás miatt erre nem került sor. Ehelyett akkor létrehozták a viszonylag kicsi stralsund-i kormányzósági kerületet.

⁷⁹² FENSKE, Hans: „*Die Verwaltung Pommerns 1815–1945. Aufbau und Ertrag.*” Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1993

Dr. Erich Murawski, a keleti területekkel ebben az időben sokat foglalkozó újságíró, (később a háború alatt haditudósító) egy 1929-es könyvecskéjében⁷⁹³ a „Grenzmark” -ot „Versailles gyermekének” látta, amely szerinte egy – az északnémet síkságba betagolódó – igazi peremvidék természetes határok nélkül. Három elkülönülő része volt, melyek a Brandenburghoz tartozó Friedeberg és az Alsó-Sziléziához tartozó Freyberg határjárásokkal („Grenzkreise”) együtt zsebkendőszerűen egy 20-40 km széles határsávot alkottak. A lengyelekkel való közös határ hossza 430 km-t tett ki. A 332 ezer fős lakosságnak 96%-a volt német, de ezen a vidéken a lengyel anyanyelv különben sem utalt lengyel nemzetiségre. A vallási megosztottság már jóval differenciáltabb volt, mivel a 62,4% evangélikus többség mellett a katolikusok aránya 36,2%-ot tett ki. A tartományt erős agrárkarakter jellemezte, de a gabonatermelés hozamai csak egynegyede-egyötödét jelentették a birodalombelinek. A mezőgazdasági üzemek többsége törpegazdaságnak számított, de ott volt 200 nagybirtok, ami nagyobb 1000 „Morgen”nél és 22 állami birtok („staatliche Domäne”). Ami az ipart illeti a schneimühle-i nagy vasúti műhelyen kívül semmilyen más nagyobb üzem nem volt a „Grenzmark” -ban.

Ami pedig Danzigot, a „szabadállamot” („Freie Stadt Danzig”) illeti, a lengyeleknek a folyamatos tengerpart felé való törekvése, Kelet-Poroszország enklávé-jellege, valamint a Visztula torkolatának kiemelt jelentősége a nemzetközi kereskedelemben mind abba az irányba hatott, hogy Danzig időről-időre német városállamként szülessen újra.⁷⁹⁴ Itt emlékeztetni kell arra, hogy a város Napóleon idején 1807–1815 között egyszer már rendelkezett hasonló státusszal. 1871-es egység idején a danzigiak berzenkednek is, hogy „Észak Nürnbergjét” „kasub fővárossá” akarják ledegradálni. Ám az 1920-ban létrejött városállammal kapcsolatban fontos kiemelni, hogy az népszövetségi védnökség alatt állt. Egyes mai lengyel vélemények szerint (Krysztof Skubiszewski nemzetközi jogtudós) Danzig nem volt igazán állam⁷⁹⁵, nem rendelkezett igazi szuverenitással, valójában egy, a Népszövetségtől és Lengyelországtól függő képződmény volt. (Danzig valóban a lengyel vámterület része volt, miközben hátrányosan érintette a birodalom gazdasági kötelékéből való kiválás és erősen rá volt utalva annak

---

⁷⁹³ MURAWSKI, Dr. Erich: „Grenzmark Posen-Westpreußen”, Deutscher Schutzbund Verlag, Berlin, 1929, 20 old.

⁷⁹⁴ A lengyelekkel való viszály gyökereit illetően a német történetírás szívesen hangsúlyozza, hogy a tengerpartot a középkorban a pomoránok lakták, akik bár szlávok voltak, de nem lengyelek. A pomorán fejedelmek kötöttek olyan szerződéseket német kereskedőkkel, telepésekkel, amelynek eredményeképpen elnémetesedett a vidék. (BÖTTCHER, Hans Viktor: „Die Freie Stadt Danzig. Wege und Umwege in europäische Zukunft. Historischer Rückblick, staats- und völkerrechtliche Fragen. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen”, Bonn, 1995, 464 old.)

⁷⁹⁵ Nevében a Hanza-város jelzőt sem viselhette.

szállítmányaira.) Ebben az időben Lengyelországban a Roman Dmowszky-féle nemzeti demokrata párt volt az, amely – nem elégedve meg a korridorról – a leginkább követelte Danzig, sőt egész Kelet-Poroszország bekebelezését.⁷⁹⁶ Fontos itt megjegyezni, hogy mivel a lengyelek nem tarthattak fent flottabázist, garnizont a szabadállamban, így a korridor területén Gdyniában (Gdingen) felépítették a saját kikötőjüket, ami nagy konkurenciát jelentett a városnak. Danzig belső politikai viszonyait tekintve a hivatalos nyelv a német volt, ugyanazok a pártok politizáltak itt, mint Németországban.⁷⁹⁷ Bár Danzig-ban a nemzetiszocialisták erősebbek voltak, mint magában Németországban, de Hermann Rauschning szerint itt inkább a Strasser-féle vonal dominált. Az itteni szenátus egykori elnöke úgy látta, hogy Strasser közelebb állt az északnémet habitushoz, akit jóval gyakorlatiasabbnak láttak, mint a fantaszta Hitlert.⁷⁹⁸

Szóljunk néhány szót a lengyel viszonyokról is. Tudjuk, hogy az itteni földreform állásáról Max Sering a folyamatosan tájékoztatta a berlini birodalmi kancelláriát,⁷⁹⁹ ám erősen kétséges, hogy a lengyel helyzet irigylésre, vagy követésre lett volna méltó. Lengyelországban a mezőgazdasági népesség aránya még 1931-ben is 60,5%-ot tett ki. Főleg a volt osztrák területeket jellemezte a falu túlnépesedése, amely munkaerő-tartalékokat ezek a régiók nem tudtak a javukra fordítani, miközben a magas termékenységből adódóan évente 250 ezer munkába lépő falusi fiatal számára kellett volna ipari munkát biztosítani. Mivel a lengyel mezőgazdaságot a korábbi politikai megosztottságból adódóan jelentős területi különbségek jellemezték, így kezdettől fogva törekvés volt az egységesítés. A fő gondot birtokszerkezet polarizáltsága jelentette: egyik oldalon nagy számú, a család megélhetését sem biztosító gazdaságméret, a másik oldalon kevés számú nagybirtok. (1921-ben a gazdaságok kitevő 100 ha feletti kör gazdaságok a terület 45%-át koncentrálták.)⁸⁰⁰

Ráadásul a gazdák a sokáig szabályozatlan pénzügyi viszonyok miatt – 1924-ben vezették be a zloty-t – az inflációt sem tudták kihasználni nem tudták kihasználni az első

---

⁷⁹⁶ CSISZÁR Béla: „Danzig és a lengyel folyosó”, *„Magyar Szemle”*, 1933. 19. kötet. 9-12. szám. 129-133. old.

⁷⁹⁷ BÖTTCHER, Hans Viktor: *„Die Freie Stadt Danzig. Wege und Umwege in europäische Zukunft. Historischer Rückblick, staats- und völkerrechtliche Fragen. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen”*, Bonn, 1995, 464 old.

⁷⁹⁸ „Nálunk Danzigban, mint egyébként egész Észak-Európában, Gregor Strasser sokkal népszerűbb volt, mint Hitler. Az északnémetek nem tudták megérteni Hitler természetét. Strassert azonban, a hatalmas termetű, súlyos bajort, aki nagyevő volt, nagyívó, kissé bohém, de praktikus eszű, prózai lélek, gyors, reális érzékű, aki nem szerette a frázisokat s mindent ép paraszti lélekkel nézett, a mieink rögtön megértették.” (RAUSCHNING, Hermann: *„Hitler bizalmasa voltam”*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1970, 143. old.)

RAUSCHNING, Hermann: *„Hitler bizalmasa voltam”*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1970, 143. old.

⁷⁹⁹ DYROFF, Stefan: *„Die Wahrnehmung der osteuropäischen Landreformen in Westeuropa 1918–1939”* In: Müller, Dietmar –Harre, Angela (Eds.): *„Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes”*, Studien Verlag, Wien–Innsbruck–Bozen, 2011, 77-95. old.

⁸⁰⁰ ORCZYK, József: *„A lengyel mezőgazdaság fejlődésének tényezői (1918–1939)”*, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1970. 12. évfolyam, 3-4. szám. 318-320. old.

világháború előtt felvett kölcsönök visszafizetésénél. (A birtokmegosztás egyenlőtlenségeit később megpróbálták azért mérsékelni: 1921–1938 között a 2 ha alatti és 2-5 közötti gazdaságok száma több, mint egymillióval nőtt, amiben döntő szerepet játszottak a családi megosztások. A nyugati vajdaságokban inkább a haszonbér hódított teret.) A húszas évek konjunktúrája is inkább csak a nyugati területeken hatott, a keletiekben a mezőgazdasági termelést mindig is alapvetően endogén tényezők határozták meg. Ennek megfelelően 1919–1927 között a termelés inkább a keleti és a központi vajdaságokban nőtt, míg a nyugatiakban és a déliekben – ahol a termésátlagok magasabbak voltak – arányaiban nem következett be változás. 1929–1935 között a válság viszont éppen az ellenkezőjére fordította a helyzetet: a nyugati vajdaságokban csökkent a termelés, az elmaradottabbakban azonos szinten maradt.⁸⁰¹

A német–lengyel „népiségi harc” („*Volkstumskampf*”) hullámverései Pomerániát is elérték, sőt ennek a helyi hősei is voltak. Szegedy-Maszák Aladár itt Hans-Peter von Heydebreck nevét emeli ki, aki pomerániai arisztokrata családból származó katonatisztként részt vett a baltikumi, sziléziai szabadcsapatokban. Oroszlánrésze volt Szilézia részleges megmentésében, róla nevezték a Posen-től délre fekvő Kandrzin városát. (Szegedy-Maszák szerint rajta kívül csak Hindenburg volt akkor az egyetlen élő ember, akit hasonló megtiszteltetés ért.) Később a tartomány SA-parancsnoka lesz és mint Ernst Röhm barátját 1934. június 30-án az elsők között végzik ki.⁸⁰² Bár 1934. januárjában az új nemzetiszocialista rezsim megkötötte a német–lengyel megnemtámadási szerződést („*deutsch-polnischer Nichtangriffspakt*”), a keleti szomszédal való viszony a rákövetkező években is feszült maradt.

Mennyire fenyegette Pomerániát a „lengyel-, illetve szláv veszély”? A két legmeghatározóbb kisebbség a lengyel és a kasub volt, melyek főként Lauenburg és Bütow környékén koncentráálódtak. A kasubok – amely nyelvi kötődés itt erősebb volt, mint a lengyelnél – tulajdonképpen a pomerellei kasub tömb ide átnyúló perifériáját jelentették. 1933-ban e körzetben a kasub anyanyelvűek lakosságon belüli aránya 1,1, a lengyeleké pedig 0,2%-volt. A kétnyelvű kategóriába is csak a népesség 2,1%-a esett bele. Ezen hányadok kelet-elbai viszonylatban is nagyon alacsonynak voltak mondhatók. Kelet-Poroszországban, Felső-Sziléziában például a valamely kisebbséghez tartozók a teljes lakosság egynegyedét, egytizedét tették ki. Az igazi veszélyt inkább a határokon túlról beáramló olcsó gabona, illetve az onnan

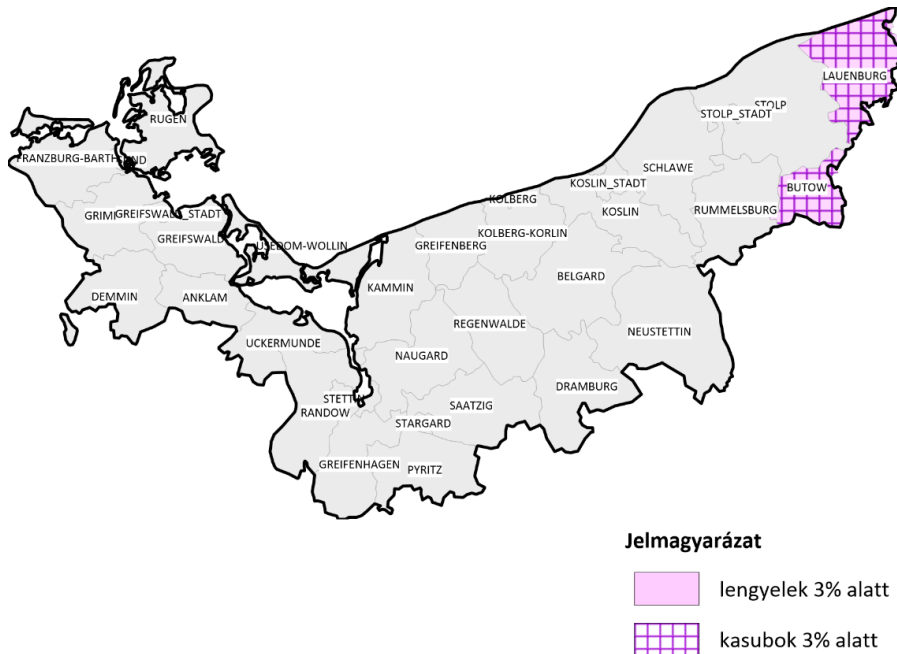
---

⁸⁰¹ U. o. 321-323. old.

⁸⁰² SZEGEDY-MASZÁK Aladár: „Az ember ősszel visszanez...: Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. I. kötet”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996, 140-146. old.

érkező olcsó munkaerőben látták. A 1933. júniusi népszámlálás idején a tartományban 15 031 külföldi állampolgár – ebből 5032 lengyel – tartózkodott, ezek közel fele a mezőgazdaságban dolgozott. (A hivatalos statisztikák szerint egyébként a lengyel állampolgárok kétharmadának német volt az anyanyelve.)⁸⁰³

4. számú térkép: A lengyel és kasub kisebbséghez tartozók aránya Pomeránia járásáiban az 1933. június 16-ai népszámlálás idején

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

Statistik des Deutschen Reichs, Band 401. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933
 . Landwirtschaftliche Betriebszählung. „Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach den
 Ergebnisse der Volkszählung 1933”, Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik G. m. b. H., 1936,
 411-433. old.

Pomeránia számára ilyen körülmények között az egyetlen kitörési lehetőséget a Danzig és Kelet-Poroszország felé való összeköttetés biztosítása jelenthetett volna. A diplomata Szegedy-Maszák Aladár emlékeztet rá, hogy a második világháború kitörésében az egyik „casus belli” -ként szolgáló követelés – a korridoron áthaladó extraterritoriális német autótűt- és vasútvonal – jelentős részben érintette Hátsó-Pomerániát, amennyiben az épült volna meg. Ennek fejében – valamint Danzig átengedéséért cserében – Németország kész lett volna 25 évre meghosszabbítani a megnektámadási szerződést, garantálni a német-lengyel határt és együttműködni az oroszok ellen. Az autópálya és a vasút kétségtelenül jól jött volna a tartománynak, de vajon az akkori német vezetés komolyan gondolta ezt? A lengyelek – bár

⁸⁰³ Forrás: „Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der Volkszählung 1933”, 411-433. old.

Danzig átengedését visszautasították, de – hajlandók voltak az autót- és vasútépítésről az autót- és vasútépítésről tárgyalni. Itt tartottak a dolgok, amikor – mint ismeretes – 1939 szeptemberében kitört a világháború.⁸⁰⁴

6.3.2. A telepítések folytatása

A belső kolonizáció az első világháború után is folytatódott és elérkezett az Ulrich Kriesche által vázolt harmadik szakaszához.⁸⁰⁵ Ekkor, az 1919–1924 közötti időszakban a fő törekvés az volt, hogy a birodalmi telepítési törvény alapján („*Reichssiedlungsgesetz*”, „*RSG*”), a kisparaszti gazdaságok birtokait helyben kiegészítsék („*Anliegersiedlung*”). A 1925–1932 közötti negyedik szakaszban újra az „életerős” gazdaságok kaptak nagyobb hangsúlyt. E két periódust Hans Fenske később a kilencvenes években úgy értékelte, hogy Pomeránia, mint határtartomány felé – hasonlóan egyébként Sziléziához – az első világháború után nagy volt a társadalmi elvárás a németiség erősítésére és ez az akció főleg a keleti járásokat, Lauenburg, Stolp, Bütow környékét vette célba. Fenske szerint a nemzeti szempontokon túl közrejátszott itt a városból menekülés („*Stadtflucht*”) is, ami az elhúzódó ipari válságra és a háborús éhínségre adott válasz volt.⁸⁰⁶ A statisztikák szerint a tartományban 1919–1930 között a földterület 4,5%-át vették igénybe telepítés céljára, ami meghaladta a 2,4%-os porosz átlagot.⁸⁰⁷

Mivel a húszas években – a nagybirtok meggyengülése miatt – a „telepesek gondozása” már nem töltötte be már nem töltötte be azt szerepét, hogy a városi piacokra termeljen, így a felfokozott telepítés ezekben az években – különösen az évtized elején – együtt járt az önellátás térnyerésével a parasztok körében. Ennek háttérében az állt, hogy kiéleződtek a vidék és város közti ellentétek. A gyökerek itt a hiperinfláció idejére mennek vissza, amikor annyira rosszabbodott a városiak helyzete, annyira nagy volt éhínség, hogy fegyverrel mentek falura élelmiszert rekvirálni. A falvak is megszervezték magukat („*Dorfschutz*”, „*Einwohnerwehr*”) a fosztogatók ellen.⁸⁰⁸ Később, amikor a viszonyok konszolidálódásával a városiaknak már

---

⁸⁰⁴ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: „*Az ember ősszel visszanéz...: Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. I. kötet*”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996, 225. old.

⁸⁰⁵ KRIESCHE, Ulrich: „*Bauerntum und Großgrundbesitz in West- und Mittelpommern. Eine geographische Untersuchung über die Grundbesitzverteilung im Regierungsbezirk Stettin*”, Verlag Waberg, 1939, 63-64. oldal

⁸⁰⁶ FENSKE, Hans: „*Die Verwaltung Pommers 1815–1945. Aufbau und Ertrag*.” Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1993, 122. old.

⁸⁰⁷ Összes földterülethez viszonyítva. („*Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1933. Die Ergebnisse der ländlichen Siedlung in Preußen im Jahre 1933*”, Verlag des Preußischen Statistischen Landesamts, Berlin, 1934, 6-25. old.)

⁸⁰⁸ POMP, Rainer: „*Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933*”, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011, 114-115. old.

jobban volt lehetőségük olcsó importból kielégíteni élelmiszerszükségleteiket – és a nyugati területek parasztgazdaságainak termelékenységére is nőtt –, a helyi parasztok részéről általában nem volt meg a fizetőképes kereslet a „városi” termékekre. Ezzel együtt kétségtelen, hogy a Pomerániában a telepítés a birodalmi átlagnál nagyobb lendületet vett.

A háború utáni legfontosabb változásokat tekintve, dr. Erich Hientzsch, korabeli szakíró szerint⁸⁰⁹ ezekben az években „a telepítés a nép ügye lett” és annak finanszírozásában a korábnál jóval nagyobb szerepet vállalt a „Reich”. Az elmozdulást jelzi az is, hogy nőtt a telepítést végző szervezetek száma, megjelentek a nagyobb, járásokhoz nem kötött társaságok, pl. „*Deutsche Gesellschaft für Innere Kolonisation*”. A telepítés aprómunkája pedig a járási társaságokra hárult. Miközben pénzhiány miatt egyre gyakrabban kellett kisajátításhoz folyamodni. Erre már csak azért is szükség volt, mert a Posenből kiutasítottak nagy részét ide telepítették. Ugyanakkor főleg a járási társaságok szintjén új típusú feladatokkal is szembesülni kellett: lakásteremtés hadirokkantaknak, lakás mezőgazdasági munkásoknak. Az 1920-as évek elején jellemző „*Anliegersiedlung*” tulajdonképpen nem volt igazi telepítés, hanem a kisparaszti birtok kiegészítése arra a szintre, hogy képes legyen magát ellátni. Ezzel az volt a gond, hogy Pomerániában a paraszton kívül más foglalkozásúak is voltak.

Hientzsch szerint 1891–1924 között telepítés céljára átvettek 139 996 ha-t, a tulajdonosok a „*Pommersche Landgesellschaft*”-on keresztül önként ajánlották fel földjeiket. Ebből a földmennyiségből 95 151 ha-on 5297 járadékirtokot alakítottak ki, amelyek zöme 10–25 ha közötti gazdaság volt. Míg a háború előtt éves átlagban 4000 ha-on telepítettek, 1919–1925 között 6658 ha-on. Másrészt most nagyobb figyelmet fordítottak kiscgazdaságokra is. Szerinte az üzem nagyság a „szociális létra” megmászása szempontjából is fontos volt. Pozitívum az is, hogy nőtt az állatállomány és több lett az épület. A szociálpolitikai alátámasztást illetően a tartománynak nem volt saját kultúr hivatala, Pomeránia e szempontból a Frankfurt an der Oder-ben székelő szervhez tartozott. Hientzsch a végén megjegyzi, hogy a telepítés tervszerű dolog, amihez három dolog kell hozzá: ember, föld és megfelelő szervezet.

Jan G. Smit a Harmadik Birodalom telepítéseiről írott könyvében⁸¹⁰ – az előzményeket is figyelembe véve – úgy látja, hogy volt mindig is Pomerániában kellett a legtöbb telepescsaláddal számolni és ezek átlagos nagysága is volt a legnagyobb. (A tartományban ez

---

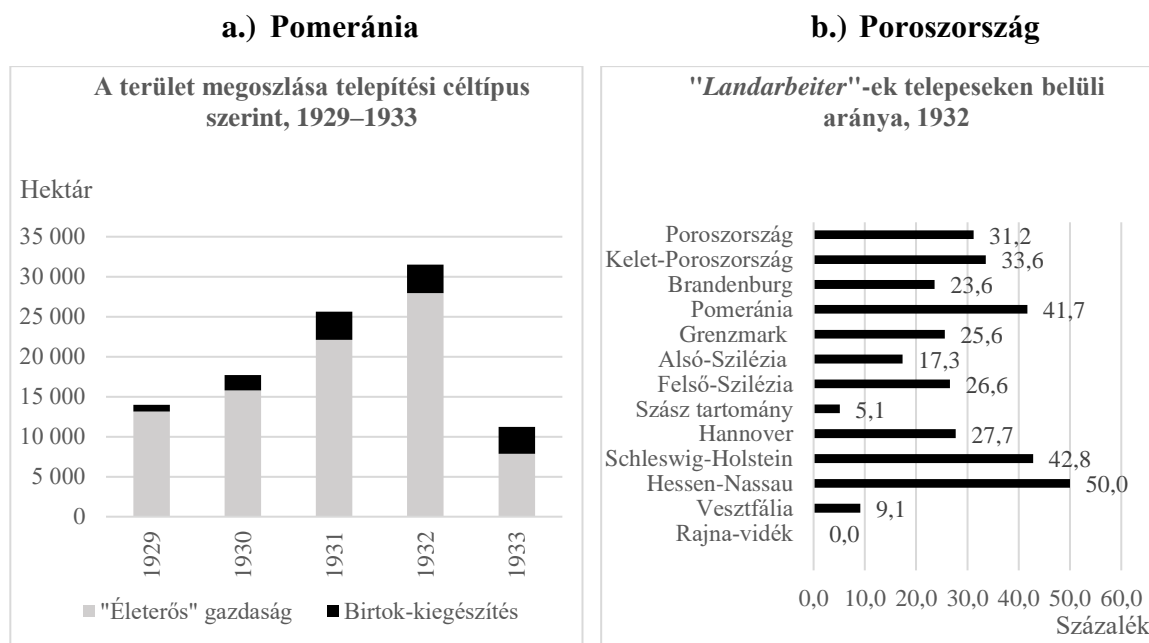
⁸⁰⁹ HIENTZSCH, Dr. Erich: „*Das pommersche Siedlungswerk in der Vergangenheit und in der Zukunft*”, 1. Auflage, Müller, Berlin, 1927, 70 old.

⁸¹⁰ SMIT, Jan G.: „*Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung*”, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983, 143-146. old.

1919–1932 között átlagosan 4,6 főt tett ki, míg a porosz átlag 4,3 fő volt. A legalacsonyabb értéket, 3,5 főt pedig Schleswig-Holsteinben mérték.) Smit adatai szerint pomerániai telepítést a következő tendenciák jellemezték: 1. A tartomány a helyi származású telepesek arányát alapján jóval elmaradt az ebben élen járó Kelet-Poroszország mögött, sőt kelet-elbai viszonylatban sem állt valami jó helyen. 2. Viszont az adott birtokról kikerülő új telepesek – azaz „Landarbeiter” -ek – hányada mindig is itt volt a legnagyobb. 3. A régió WOS-telepesek (a nyugatról jött kolonisták) aránya tekintetében a középmezőnyben szerepelt. Tehát az átlagosnál nagyobb hányadot tettek ki a más keleti tartományokból ideérkezett telepesek.

A Smit által vázolt képet az 1932. és 1933. évi porosz mezőgazdasági statisztika adatai nagyban alátámasztják. Ezek szerint 1933-ben Pomerániában a telepesek 79,7%-a származott helyből, 40,3%-uk korábban „Landarbeiter” volt és 37,6%-uk az adott birtokról származott. Ezekben az években – melyek a telepítések csúcspontjának számítottak – a pomerániai telepesek 93,5% nyilatkozott úgy, hogy jövőben önálló kíván lenni. (Poroszország egészét tekintve a telepesek 84,4%-a jött az adott tartományból. Előtte 28,5%-uk „Landarbeiter” -ként dolgozott, ezen belül pedig 25,5% az adott birtokon állt alkalmazásban, 89,7%-uknak volt vágya az önállóság.)⁸¹¹

3. grafikon: A telepítések fontosabb pomerániai és poroszországi adatai

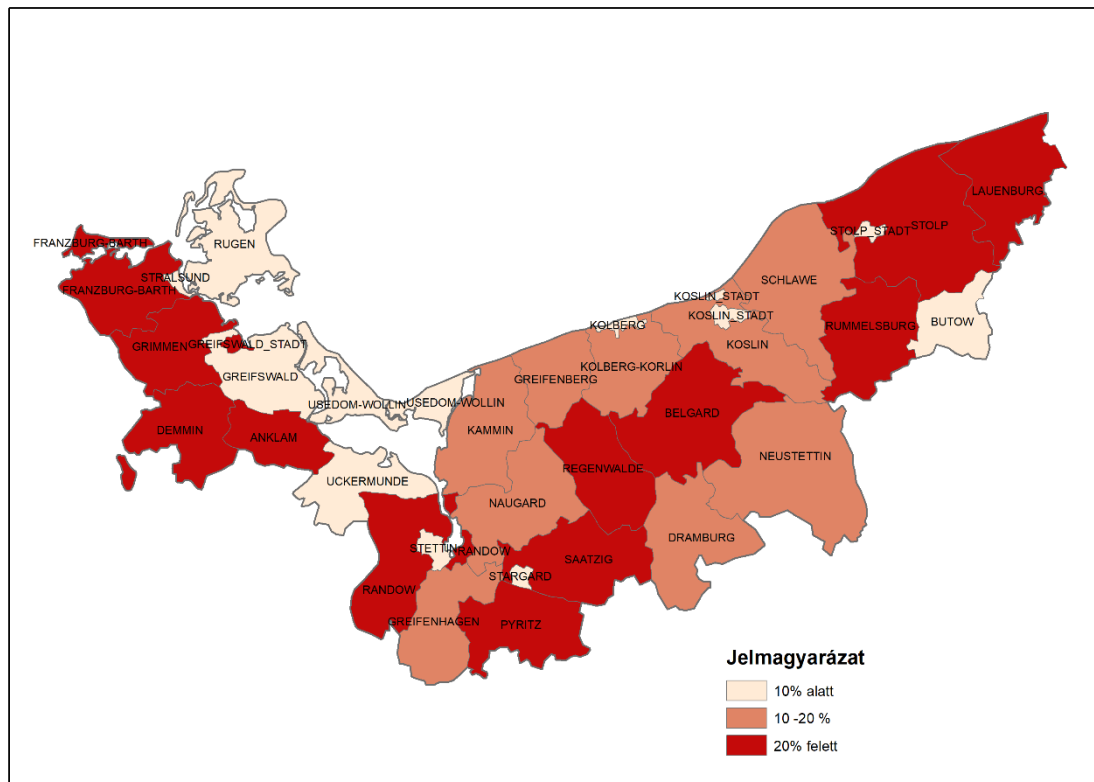
Forrás: „Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1933. Die Ergebnisse der ländlichen Siedlung in Preußen im Jahre 1933”, Verlag des Preußischen Statistischen Landesamts, Berlin, 1934, 6-25. old.

⁸¹¹ „Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1933. Die Ergebnisse der ländlichen Siedlung in Preußen im Jahre 1933”, Verlag des Preußischen Statistischen Landesamts, Berlin, 1934, 6-25. old.

Pomerániában a telepítésnek nagyban kedvezett az „uradalmi körzetek” („*Gutsbezirke*”) számának csökkenése. 1927 decemberében a „*Reichstag*” megszavazta az „uradalmi körzetek” feloszlására és azoknak a közeli községi önkormányzatokkal való összevonására vonatkozó törvényt.⁸¹² Innentől kezdve intézményi korlátok sem álltak a telepítés útjába és a földleadási kényszertársulásokba („*Landlieferungsverband*”) tömörült 100 ha-nál nagyobb birtokok feladata volt földigény időről időre való kielégítése.

5. számú térkép: Az 500 hektárnál nagyobb birtokok területi aránya Pomeránia járásaiban az 1925. június 16-ai üzemszerkezeti összeírás idején, százalék

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„*Statistik des Deutschen Reichs, Band 412, I. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1925. Landwirtschaftliche Betriebszählung. Die Hauptergebnisse in den kleineren Verwaltungsbezirken der Länder des Deutschen Reichs.*” Verlag des Preußischen Statistischen Landesamts, Berlin, 1929, 26-37. old.

A „*Lex Sering*” értelmében ennek a körnek hosszú távon vagy mezőgazdasági területének az egytizedét, vagy összes területének egyharmadát át kellett engednie telepítési

⁸¹² BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 127. old.

célra.⁸¹³ (A Max Sering nevéhez köthető 1919. évi birodalmi telepítési törvény a maga restitúciós alapállásával – a nagybirtok tegye jóvá azokat a bűneit, amiket a 19. század folyamán a parasztsággal szemben elkövetett – egy olyan fajta „sérelemi politizálást” követett, amely a dolgokat száz évre visszatekintő történelmi perspektívába helyezte. Kérdés persze, hogy ez időszerű volt-e?) Nagybirtok vonatkozásában egyébként itt is tetten érhető volt, hogy míg 1914 előtt a polgári birtokosok folytattak inkább saját kezelésű gazdálkodást, addig ez most inkább a nemesi tulajdonosok sajátja lett. Ez Heinz Reif szerint azzal függött össze, hogy Weimar viszonyai között fontossá vált a „vidéki vezető szerep” („*Führung auf dem Lande*”) megőrzése.⁸¹⁴

A pomerániai telepítések kapcsán érdemes még megemlíteni, hogy belső kolonizáció együtt járt az ún. osztatlan ház („*Einheitshaus*”) elterjedésével, ami ezeken a területeken egyre inkább típusházként vált. Ilyen alnémet csarnokházakat („*niederdeutsche Hallenhäuser*”) – ahol a lakás- és gazdasági funkciójú helyiség egy tető alatt voltak („*Einheitshäuser*”) – a tartomány nyugati részében és Hátsó-Pomeránia tengerparti sávján már a 19. században gyakran építettek. A típus elterjedését a kapások, a takarmánytermelés, az állattartás méreteinek kiterjesztése is szükségessé tette.⁸¹⁵

6.3.3. Világgazdasági válság, „többtermelés”

A határváltozásokon, a nyugati piacoktól való távolságokon túl az agráröllő kinyílása, az adóterhek növekedése is hozzájárult a pomerániai mezőgazdaság 1928-ban kezdődő nehéz helyzetéhez. A kor egyik nemesi nagybirtokos szerzője, Richard von Patzig-Flemming, a tartományi mezőgazdasági kamara elnöke szerint a legrosszabb helyzetben éppen a határtól legtávolabb eső RB Stralsund volt. Itt ugyanis azzal, hogy a mezőgazdasági terület 45%-át bérlők művelték, a mezőgazdaság általában még nehezebben jutott hitelhez, és így kevésbé ellenállóbb a válsággal szemben, mint más körzetekben. A válság hatása pedig tovább nőtt az elvándorlás, 1929–1931-ben 16 900 „*Landarbeiter*” és paraszt vándorolt el, 1929 végén már 1700 „*Landarbeiter*” -lakás állt üresen.⁸¹⁶ A gondokat súlyosbította a hagyományos

---

⁸¹³ FENSKE, Hans: „*Die Verwaltung Pommerns 1815–1945. Aufbau und Ertrag.*” Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1993, 123. old.

⁸¹⁴ REIF, Heinz: „*Adel im 19. und 20. Jahrhundert*”, Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 55., Oldenbourg Verlag, München, 2012, 58. old.

⁸¹⁵ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.*” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 20, 74-75. old.

⁸¹⁶ PAATZIG-FLEMMING, R. von: „*Die schwere Lage der pommerschen Landwirtschaft*” In: MURAWSKI, Erich–STEIN, Erwin (hsg.): „*Pommern, das Grenzland am Meer*”, Berlin, 1931, 751-755. old

kapcsolatrendszerek szétzilálódása. Így, ha Pomeránia 1914 előtt szövetkezetek tekintetében a honorációs szervezkedés sikeres példájának számított, úgy erre az időre ez a fajta kooperáció már háttérbe szorult – és ez is oka volt a nagybirtok és a parasztság útjainak elválásának –, mivel a fokozódó tőkeigény, a termelés intenzifikációjának kényszere, a fogyasztási szerkezet átalakulása mindkét kört rákényszerítette a bank- és ipari tőkével való közvetlenebb kapcsolatfelvételre. Ennek az eredménye végső soron növekvő pénzügyi függés és eladósodás lett.

Telepítés vonatkozásában Patzig-Flemming úgy véli, hogy az eddigi átlagos 60 „Morgen” juttatás nem felel meg a helyi viszonyoknak, hanem legalább 100 „Morgen” kellene, hogy az épületek törlesztése ne terhelje annyira a tulajdonost. Továbbá a nagyüzemet sem lehet teljesen szétverni, a járadék birtokokat pedig úgy kell kialakítani, hogy az foglalkoztatást biztosítson az embereknek. A telepítés fő szervezetének a „*Pommersche Landgesellschaft m. b. H. Stettin*” számít, amely egy közhasznú tartományi telepítési vállalkozás Pomerániára és Mecklenburg-Strelitz-re kiterjedően. E társaság törzstőkéje – Patzig-Flemming szerint – 5,7 millió RM volt, ezt 50%-ban a porosz állam, 34,2%-ban a „*Provinzialverband Pommern*” adta. A telepítés eredményeit tekintve 1931-ig 108,5 ezer ha-t vásárolt fel telepítési célra, ebből 82,5 ezer ha-on telkeket, utakat, temetőket, templomokat, középületeket hoztak létre; míg 13,0 ezer ha-t kisbirtokok kiegészítésére fordítottak. A 230 községben és „uradalmi körzetben” („*Gutsbezirk*”) és községben létrehozott 3617 telek („*Siedlerstelle*”) – melyek között vegyesen vannak paraszt-, munkás- iparos telkek – közművesítése (víz, villany) is megoldottnak tekinthető.

A belső kolonizációban mindenképpen új tendenciát jelentett az ún. csoportos telepítés („*Gruppensiedlung*”), ahol a szomszédos „*Grenzmark*” azért érdekes, mert ez a forma először ennek a „csonka provinciának” a kapcsán vetődött fel.⁸¹⁷ (Itt ez a mezőgazdaság katasztrofális helyzete miatt is szükségessé vált, legalábbis erre enged legalábbis következtetni egy 1928-ban született emlékirat.⁸¹⁸) A csoportos telepítés viszont hosszú távon a Nyugat-Keleti telepítést („*West-Ost-Siedlung*”) vonta maga után, hiszen cél volt a túlnépesedett nyugati tartományok vidéki népfellegelének a levezetése is. Ennek a hátulütője viszont az volt, hogy egyre több

---

⁸¹⁷ BOYENS, Friedrich Wilhelm: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Erster Band: Das Erbe Max Serings.*” Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959, 472 old.

⁸¹⁸ BERGMANN, Jürgen-MEGERLE, Klaus: „*Protest und Aufruhr der Landwirtschaft in der Weimarer Republik (1924–1933). Formen und Typen der politischen Agrarbewegung im Rwgionalen Vergleich.*” In: BERGMANN, Jürgen–BROCKSTEDT, Jürgen–FREMDLING, Rainer–HOHLS, Rüdiger–KAELBLE, Hartmut–KIESEWETTER, Hubert–MEGERLE, Klaus: „*Regionen im historischen Vergleich. Studien zu Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*”, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, 200–287. old.

katolikus telepés jelent meg a hagyományosan protestáns régiónak számító kelet-elbai tartományokban. Mint Erwin Topf írja 1930 volt az első év, amikor először kerültek nagy számban katolikus telepések Keletre.⁸¹⁹ A porosz statisztikai hivatal adatai szerint 1933-ben Pomerániában az „kívülről jött” telepések 5,0%-a Nyugat-, 0,2%-a Dél-Németországból jött, 4,7%-a pedig más keleti tartományokból került ide. A szomszédos „Grenzmark” -ban a nyugati telepések 9,5%-os hányadot képviseltek – Délről nem érkeztek telepések –, a más keleti tartományokból ide áttelepültek aránya 14,9%-ot tett ki. (Poroszország egészében a telepések 2,5%-a Nyugatról, 0,7%-a Délről származott, az adott tartományon kívüli más keleti területekről pedig 4,1%-uk érkezett.)⁸²⁰

A csoportos telepítés tulajdonképpen az agrárválságra adott válasz volt, ám ennek leküzdésének fő eszközét inkább a „Keleti Segítségben” („*Osthilfe*”) látták. A Brüning-kormány által 1930-ban elindított „Keleti Segítségre” előzetesen két alapkoncepció volt: a Silverberg-terv és a Hugenberg-terv. Paul Silverberg az exportiparok képviselője volt, Alfred Hugenberg pedig a nehéziparé, mezőgazdaságé. Silverberg abból indult ki, hogy a Young-tervre való áttéréssel megszűnt az iparnak a jóvátétel-fizetési kötelezettsége. Ám Silverberg szerint ezt az összeget a nagyipar továbbra is összegyűjtené és azt a keletnémet mezőgazdaság szanálására fordíthatnák. Ezzel egyrészt elejét vehetnék a további sarcoknak. Másrészt megerősítenék a belső piacot, amivel megnőne így a kereslet az ipari termékek iránt. Harmadrészből adókedvezményeket is kicsikarhatnának. Ha Silverberg „szektorsemlegesen” szemlélte a dolgokat, akkor Hugenberg szeretett volna ennél továbbmenni, amennyiben a projektet – főleg nagybirtok vonatkozásában – jobban összekötötte volna az adósvédelemmel. Itt emlékeztetni kell rá, hogy a válság hatására a kelet-elbai tartományokban a nagybirtokban jobban megroggyant, mint a parasztgazdaságok. Ezért Hugenberg az adósvédelem érdekében egy köztes szervezetet látott volna jónak, ami hosszútávra átvállalja a törlesztést. Később azonban mégis inkább a Silverberg-tervnek adtak zöldutat.⁸²¹

A „Keleti Segítség” területi hatályát időközben fokozatosan kiterjesztették: először Kelet-Poroszországról a határvidékre, majd a kelet-elbai tartományokra, utána Kelet-Bajorországra, végül pedig az egész országra. Mindezzel párhuzamosan az apparátus is egy egyre sokrétűbb lett. Az „*Oststelle*” élén – így hívták ezt a birodalmi kancelláriának alárendelt szervet – először

---

⁸¹⁹ TOPF, Erwin: „*Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker*”, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50, 1933, 295 old.

⁸²⁰ „*Statistik der Landwirtschaft in Preußen für das Jahr 1933. Die Ergebnisse der ländlichen Siedlung in Preußen im Jahre 1933*”, Verlag des Preußischen Statistischen Landesamts, Berlin, 1934, 6-25. old.

⁸²¹ FIEDERLEIN, Friedrich Martin: „*Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher*.” Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians - Universität zu Würzburg, Würzburg, 1966, 319-321. old.

két biztos állt, ahol az egyik a birodalmat, a másik Poroszországot képviselte. A kezdeti négy határmenti kirendeltség is további hárommal bővült. 1931. márciusában törvényi rendelettel egy pénzügyintézetéről is gondoskodnak az ezzel kapcsolatos kifizetések lebonyolítására. Ez volt a „*Bank für Industrie-Obligationen*” („*Bafio*”), amely korábban a Dawes-tervvel kapcsolatos kifizetéseket intézte.⁸²²

Am a „Keleti Segítségnek” a legsikamlósabb vonatkozását mégiscsak a telepítés jelentette. Hiszen míg az „*Osthilfe*” alapvető célja a tulajdonviszonyok stabilizálása volt, addig a telepítésé éppen, hogy azok átalakítása. Viszont a kelet-elbai nagybirtok megmentésének az volt ára, ha a többi agrárretegnek is adnak valamit. Ez pedig napirenden tartotta a telepítés felpörgetését. Más oldalról viszont a telepítés hagyományosan porosz ügy volt, amely tagállam erre az időre szociáldemokrata fellegvárrá vált. Nem véletlen, hogy a nagybirtok a porosz részvételt teljesen kizárta volna. Másrészt itt az alapkérdés az volt, hogy mi a drágább: az adósságmentesítés vagy a nagybirtok felparcellázása?

Nem véletlen, ha ilyen körülmények között Hugenberg és Silverberg mellett a pomerániai nagybirtok is előállt a saját koncepciójával. A Zietzewitz-Kottow-féle terv a pomerániai helyzetből, azaz az itteni nagybirtokok nagyfokú eladósodottságából indult ki. A tartomány a cukorrépa-termesztés kontingálása miatt is rossz helyzetbe került, ami főleg Elő-Pomerániát érintette. Patzig-Flemming mezőgazdasági kamarai elnök már a „*Bafio*” megalakulásakor kérte, hogy adjanak különleges hitelt Pomerániának és a „*Grenzmark*” -nak, mert itt rosszabb a helyzet, mint Kelet-Poroszországban, ahol ráérnek a szanálással, mert ott még az állami szervek („*öffentliche Hand*”) kézben tartják a dolgokat.⁸²³ Itt emlékeztetni kell rá, hogy az „*Osthilfe*” az 1929. évi – még a Müller-kormány által kezdeményezett „Kelet-Poroszország-Segítség” („*Ostpreussenhilfe*”) projektből nőtt ki.

Zietzewitz-Kottow javaslata azon alapult a tényen, hogy összességében a legtöbb adósság Pomerániára esett – gazdaságszám alapján pedig Kelet-Poroszországra – és portfóliót tekintve ezeknek a nagyobb része hosszú lejáratú adósság volt. Ezen belül is a legnagyobb súllyal az „első helyen álló jelzáloghitelek” („*erststellige Hypotheken*”) álltak. Ha valaki ezeket nem fizette, könnyen elveszíthette a birtokát. Tehát Zietzewitz-Kottow szerint ezeknek a rendezése lenne a legfontosabb, még ha más jellegű adósságok is felhalmozódtak. Máskülönben beindul az adósságspirál: a drága rövidlejáratú hitelfelvétel kényszere további hitelfelvételt generál, ahol hitelt hitelből fizetnek vissza. E koncepció megvalósulása esetén nem is lenne

---

⁸²² U. o. 408. old.

⁸²³ U. o. 365-366. old.

szükség kényszerárveréstől való védelemre („*Vollstreckenschutz*”). A hitelezők kielégítése történhet: készpénzfizetéssel, ún. garanciajegyekkel, központilag elfogadott váltók leszámítolása révén, úgy, hogy azokra jelzálogot tesznek rá. A kritikusok szerint e koncepció abból indul ki, hogy a mezőgazdaságban egy általános irrentabilitás van. Ám a gyenge jövedelmezőség és az eladósodás között nincs összefüggés, mindenhol az üzem egyedi helyzetét kell alapul venni.⁸²⁴

Zietzewitz-Kottow-nak a telepítésről, mint munkahelyteremtő programról – arról a szakszervezeti vonal által forszírozott tervről, amely a „*Deutsche Siedlungsbank*” általi finanszírozásban valósult volna meg – az volt a véleménye, hogy a nagybirtokok szanálása még mindig olcsóbb, mint a telepítés. A hátsó-pomerániai tapasztalatok alapján úgy vélte, hogy a telepítés népgazdaságilag káros, szociálpolitikailag ellentmondásos, népesedéspolitikailag pedig ellentmondásos.⁸²⁵

Pomerániában végül – az országos folyamatok leképződéseként – a „Keleti Segélyt” („*Osthilfe*”) illetően két nagy szakasz volt megkülönböztethető. A projekt 1930. júliustól, mint határvidéket („*Grenzgebiet*”-et) először csak a tartomány keleti részét, RB Köslin-t érintette. A hangsúly ekkor még inkább az adósságmentesítésen volt, de a súlypont kezdett eltolódni a telepítések felé. 1931. májustól, viszont már, mint a többi kelet-elbai tartomány, egész Pomeránia bekerült a kedvezményezett körbe. A projekt ekkor már kifejezetten a paraszti gazdaságok létrehozásáról szólt. Sőt, az 1933. június „*Osthilfegesetz*” még ezen is túlment, amennyiben hatályában már az egész birodalomra kiterjedt, és a mezőgazdasági munkások telepítését is ösztönözte.

Az „*Osthilfe*” -nek és általában az agrárválságnak a pomerániai és mecklenburgi telepítésekre gyakorolt hatását annak idején Hans-Jürgen Seraphim, a rostocki egyetem agrárközgazdász-professzora vizsgálta.⁸²⁶ Az „*Osthilfe*” lényege az volt, hogy adósságmentesítés fejében a nagybirtok köteles volt területe egy részét telepítésre átengedni, a maradékon pedig modernizálnia kellett a gazdálkodást.⁸²⁷ Seraphim szerint ezzel a projekttel a két hasonlóan

---

⁸²⁴ FIEDERLEIN, Friedrich Martin: „*Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher.*” Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians - Universität zu Würzburg, Würzburg, 1966, 360-362. old.

⁸²⁵ BOYENS, Friedrich Wilhelm–Lehnic, Oswald: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung. Zweiter Band*”, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1960, 258. old.

⁸²⁶ SERAPHIM, Hans-Jürgen: *Agrarkrisis und Siedlung in Mecklenburg und Pommern in Berichte über Landwirtschaft*, Sonderheft 77. kötet, Parey, Berlin, 1933, 58 old.

⁸²⁷ Az „*Osthilfe*” lebonyolítása a „*Bank für Industrie-Obligationen*” (Bafio) hatáskörébe tartozott. A mechanizmus a következő volt: először átütemezést („*Umschuldung*”) hajtottak végre, melynek során a hosszú lejáratú hiteleket lecsökkentették. Majd a rövid lejáratúakat részben csökkentették, részben átváltották hosszú

alacsony népsűrűségű tartományban – ahol a lakosság zömében 2000 főnél kisebb településeken koncentrálódik – az volt az alapvető gond, hogy a járadékok általában csökkentek, a telepítési költségek pedig nőttek. A telepéseknek olyan költségeket kellett megfizetniük, amik egy régebb óta fennálló parasztgazdaságnál nem álltak fenn. Ezért a mezőgazdasági körök általában pesszimisták voltak a telepítéssel szemben: úgy vélték azt mindaddig fel kellene függeszteni, amíg nem áll helyre az ágazat jövedelemtermelő képessége. A telepések eladósodottsága ráadásul magas értékű fogyasztói hitelekből („*Händlerkredite*”) tevődött össze. Ezen belül is nagy tételt jelentettek a racionalitást mellőző gépvásárlások. Ezért Seraphim szerint, ha a telepéseket jobban bevonnák az „*Osthilfe*” -be, az a takarékosággal szembeni véték lenne. A telepítési célú földvásárlásokra vonatkozó adatokat tekintve 1932-ben –1928/1929 bázisán – a földeladások száma Nyugat-Pomerániában kétharmadával, Közép-Pomerániában kevesebb, mint felével, Kelet-Pomerániában pedig héttizedével esett vissza. Összességében tartományi szinten a csökkenés mértéke 63,3% volt.

Seraphim szerint az „*Osthilfe*” kiterjesztésére vezethető vissza az is, hogy – a korábbi válságoktól eltérően – a gazdasági helyzet romlása nem járt együtt a földeladások számának növekedésével, sőt inkább visszaesés volt tapasztalható. Hiszen ezzel az intézkedéscsomaggal – függetlenül attól, hogy a birtokot lehetett-e szanálni, vagy nem – legalább egy évre eltorlaszolták az értékesítési csatornákat. Másrészt azok az „*Osthilfe*” révén földpiacra kerülő birtokok is, amik lenyomták a földárakat, általában még a tulajdonosok kezelésében voltak. Ezek fényében nem meglepő, hogy a hektáronkénti földárak csökkentek: míg Pomeránia egészében 1930-ban ez 707 RM-et tett ki, addig 1932-ban már lecsökkent 586 RM-re. Összességében mind a szabad-, mind a kényszereladásnál csökkentek a földárak, még ha kisebb mértékben is, mint az várható volt. A telepéseket és a telepítést tekintve Mecklenburgban a telepések szűk fele helyi, a többi WOS-telepes („Nyugat–Keleti Telepítés”), míg Pomerániában azok inkább a helyiek – a zömmel a „*Landarbeiter*” -ek – közül kerültek ki. Seraphim szerint a telepítés szempontjából fontos lenne a földpiac fellazítása, az olcsó földárak irányába elmozdulni, hiszen a telepéseknek még a saját tőkeerő biztosítása is gondot jelent, a WOS-telepések is tőkeszegények.

Leo Drescher, korabeli pénzügyi elemző az „*Osthilfe*” -t már annak lezárását követően értékelte. Drescher az „*Osthilfe*” jelentőségét mindenképpen abban látja, hogy ezzel a projekttel

---

lejáratú jelzáloghitelre. Ezt követően, ha hosszú lejáratúakat rendben törlesztették, került sor az adósságmentesítésre („*Entschuldung*”). Ha ezeket nem törlesztették, akkor vagy kényszerárverést kezdeményeztek piaci alapon, vagy telepítéssel egybekötött adósságmentesítésre („*Entschuldung*”) került sor.

elejét akarták venni a kelet-elbai nagybirtok tendenciózan visszatérő eladósodásának.⁸²⁸ Hiszen a projekt nemcsak adósságok rendezését, hanem üzletmenet újbóli beindítását („*Rückstellung*”) is célozta. Az üzemek ellenőrzésére szaktanácsadói hálózat („*Betriebkontrolle und Betriebsberatung*”) került kiépítésre, melynek szerveit a vagyonkezelők, a hitelezők, valamint a „felelősségi szövetségek” („*Hafnungsverbände*”) alkották. A hitelezők feladata volt a kisgazdaságokat ránevelni a könyvelésre, az adósságmentesített üzemeknek pedig kötelezővé tették „felelősségi szervezetekben való tömörülést. Másrészt itt nemcsak az adósokat, hanem a hitelezőket is igyekeztek megmenteni.⁸²⁹

Pomeránia kapcsán Drescher szintén az agrárjelleget emeli ki. A gazdaságszerkezet a következők jellemzik: a birtokok 41,1%-a kisüzem, 56,6%-a (Darré-féle) „örökbirtok” („*Erbhof*”) méretű üzem és 2,3%-a nagyüzem. Az átlagnagyság a kisüzemnél 4,3 ha, az „*Erbhof*”-méretnél 21,3 ha, a nagyüzemnél 593,2 ha. Az adósságmentesítés előtti adósságszerkezetet tekintve az összes üzemnél a hosszú lejáratú hitelek aránya 56,1%, a rövid lejáratúaké 34,7%-ot tett ki. A hosszú lejáratúakon belül az „első helyen álló jelzálogkövetelés” („*erststellige Hypotheken*”) hányada 35,1% volt. Ez utóbbi hányadok az alacsonyabb kategóriától a magasabb felé haladva egyre nőttek.⁸³⁰

12. tábla: Az „Osthilfe” keretei lezajlott adósságmentesítés állapota Pomerániában birtokkategóriák szerint 1937. március 31-én

Megnevezés	Adósságmentesített üzemek			
	száma	az országos %-ában	területe, ha	az országos %-ában
Kisüzemek	477	1,9	2 465	2,3
„ <i>Erbhof</i> ”-méretű gazdaságok	3 429	6,2	95 786	8,7
Nagyüzemek	665	26,1	448 460	28,5
Összes gazdaság	4 571	5,5	546 711	19,6

Forrás: DRESCHER, Leo: „*Entschuldung der ostdeutschen Landwirtschaft. Auf Grund einer Untersuchung von Osthilfe-Entschuldungsbetrieben.*” Im Auftrag der Bank für Deutsche Industrie-Obligationen, Berlin, 1938, „*Tabellen und „Diagramme*”, 4. old.

⁸²⁸ Ennek oka ugyanúgy a többi örökös kifizetése, mint az „intenzifikáció kényszere”, valamint a társadalmi ranggal járó reprezentáció. Ezt azonban nem lehet elválasztani a konjunktúráktól és a földpiaci mozgásoktól. Drescher ebben a Weyermann-féle ciklus hat szakaszára hivatkozik: 1. megnő a hitelállomány. 2. a földárak is nőnek. 3. egyre gyakoribb a tulajdonosváltás. 4. kitör az agrárválság. 5. a részben új tulajdonosok az ebből való kilábalásként vagy rendkívül nagy hiteleket vesznek fel, vagy csődbe mennek. 6. az agrárárak újból nőnek és kezdődik minden előlről. (DRESCHER, Leo: „*Entschuldung der ostdeutschen Landwirtschaft. Auf Grund einer Untersuchung von Osthilfe-Entschuldungsbetrieben.*” Im Auftrag der Bank für Deutsche Industrie-Obligationen, Berlin, 1938, XVI. old.)

⁸²⁹ U. o. 12-31. old.

⁸³⁰ U. o. „*Tabellen und Diagramme*”, 37. old.

Bár Drescher szerint a hitelezésben itt is nagy súlya volt a „*Landschaft*”-oknak, de ez még sem volt akkora, mint Kelet-Poroszországban. Pomerániában a szövetkezetek is jelentős szerepet játszottak a hitelezésben, bár ez inkább csak a nagyüzemeket jellemezte. A szövetkezetek a személyi kölcsönök nyújtásával is foglalkoztak, valamint többnyire megelőlegezték a gabonakereskedelemmel kapcsolatos költségeket.⁸³¹

Az „*Osthilfe*” pomerániai lebonyolítását illetően azt is ki kell emelni, hogy az legnagyobb visszaélések ide kötődtek. Johann Georg von Dewitz, mint Pomeránia „*Osthilfekommissar*” -ja pénzek elosztásánál szemérmetlenül kedvezett Hindenburg és a saját rokonainak. Ezen sokan annyira felháborodtak, hogy egyenesen követelték a kelet-elbai nagybirtok teljes feldarabolását. Ezen hangok fő szószólója az ugyancsak pomerániai Hans Schlange-Schöningen, a „Keleti Segély” birodalmi biztosa („*Reichskommissar für die Osthilfe*”) volt. Ő mellett, hogy a Stettintől délre fevő schöningeni „lovagi birtok” gazdája” volt, korábban – míg Hugenbergék ki nem kezdték e tisztségében – a DNVP tartományi elnöki tisztét is betöltötte.⁸³²

6.3.4. Érdekképviselet – pártosodás?

1918 novemberében a köztársaság kikiáltásakor munkás- és paraszttanácsok alakultak a tartományban. A mezőgazdasági munkások itt is abba a szociáldemokrata „*Deutscher Landarbeiterverband*”-ban („*DLV*”) tömörültek, amely minden járási székhelyen helyi szervezeteket hozott létre. A frissen alakult weimari köztársaság nyomást gyakorolt a nagybirtokosokra a bérrendezés érdekében, a bértárgyalásokba „*DLV*”-t is bevonták. 1919 nyarán nagy sztrájkhullám volt, ami azért volt hatásos, mert a lengyeleket nem engedték be. Ám a nagybirtokosok külföldről repatriált német családokat alkalmaztak. A „*DVL*”-ből végül nem vált mezőgazdasági szakszervezet, mert a szociáldemokraták ebben az időben még a városi fogyasztók pártján voltak, akik olcsó élelmiszerben voltak érdekeltek és a „*Landarbeiter*” -családok is szervezkedés helyett inkább sertéstenyésztésre álltak rá.⁸³³

Közben a konzervatívok sem maradtak tétlenül, ezzel kapcsolatban látni kell, hogy a régi eliteknek a weimari köztársággal szembeni alapállása végig ellenséges volt. Ez az elutasítás

---

⁸³¹ U. o. 55-59. old.

⁸³² TOPF, Erwin: „*Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker*”, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50, 1933, 295 old.

⁸³³ KÖLLING, Bernd: „*Familienwirtschaft und Klassenbildung. Landarbeiter im Arbeitskonflikt: das ostelbische Pommern und die norditalienische Lomellina 1901–1921*”, Vierow: SH-Verlag, 1996, 159-215. old.

már az 1920. évi Kapp-puccsal elkezdődött, amelynek Pomeránia az egyik fő fészke volt és amelyben csaknem valamennyi helyi nagybirtokos benne volt, szabadcsapatokkal („*Freikorps*”) is támogatva a puccsistákat.⁸³⁴ Később békésebb módszerekkel próbáltak meg célhoz jutni, aminek része volt a korábbi „Agrárius Ligának” országszerte „*Landbund*”-dá való átalakulása. Bár ennek tartományi szervezetei az új körülmények között autonómabbak és anyagilag önállóbbak voltak, mint a korábban, de megőrizték kötődésüket a Német-nemzeti Néppárttá („*Deutschnationale Volkspartei*”, DNVP) átalakult Német-konzervatív Párthoz („*Deutsch-Konservative Partei*”, DKP). A németnemzetiek az ekkor elszenvedett nagy választási vereség után erősen a hivatásrendi szervezetek propagálása felé fordultak. Ezen ideológia szerint a mezőgazdaságban nem osztályok vannak, hanem hivatásrendek, amelyek tagjai munkájuk különbözősége okán (vezetők, közvetítők, kivitelezők) különböznek. Ebben a szellemben a mezőgazdasági munkásokat is be akarták vonni a „*Landbund*” munkájába. Ennek azért voltak előzményei, hiszen már a háborús kényszergazdálkodás idején igyekeztek a „*Landarbeiter*”-t szembe fordítani a városi munkással. Ezen kívül a „*Hofgängersystem*” további fenntartása mellett érveltek, mondván, hogy az helyi munkaerőn alapul.⁸³⁵

Mindezzel együtt azért – Friedrich Aereboe, a jeles agrárközgazdász szerint – a weimari köztársaság idején már komoly szociális intézkedések is történtek a munkások helyzetének rendezésére.⁸³⁶ Ugyanis a háborús éhínség legfőbb tanulsága az volt, hogy ha javítani akarnak az élelmiszer-ellátáson, akkor mindenekelőtt a mezőgazdaság munkaerő-hiányán kell úrrá lenni. Ehhez pedig változtatni kell a „*Landarbeiter*”-ek életkörülményein kell változtatni és különösen a lakáskérdést kell rendezni. Ezek az intézkedések kiterjedtek a külföldi vándormunkásokra is, akiket korábban nagy „aratókaszárnnyakban” helyeztek el.⁸³⁷

A pártpolitikát tekintve – Francis. L. Carsten, nyolcvanas évekbeli brit történész szerint⁸³⁸ – míg a DKP-t még nemesi vezetés jellemezte és az agrárérdekek kaptak elsőbbséget, addig az utódpartot, a DNVP-t már polgári, sőt kispolgári elemek dominálták, amelyek

---

⁸³⁴ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 44. old.

⁸³⁵ KÖLLING, Bernd: „*Familienwirtschaft und Klassenbildung. Landarbeiter im Arbeitskonflikt: das ostelbische Pommern und die norditalienische Lomellina 1901–1921*”, Vierow: SH-Verlag, 1996, 216-234.old.

⁸³⁶ AEREBOE, Friedrich: „*Der Einfluss des Krieges auf die landwirtschaftliche Produktion in Deutschland*”, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, Berlin und Leipzig, Yale University Press, New Haven, 1927, 140-141. old.

⁸³⁷ Ezek között magyarok is voltak, akik helyzetéről a harmincas években képet nyerhetünk Szegedy-Maszák Aladár visszaemlékezéseiből. A fiatal diplomata 1937-ben meglátogatva a Rügenbe szerződött magyar idénymunkásokat elégedetten nyilatkozott elhelyezésükről, körülményeiről. (SZEGEDY-MASZÁK Aladár: „*Az ember ősszel visszanéz...: Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.*” I. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996, 48-49. old.)

⁸³⁸ CARSTEN, Francis. L.: „*Geschichte der preußischen Junker*”, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1988, 162. old.

tudatosan törekedtek rá, hogy a mezőgazdaságon kívül más érdekeket is képviseljenek. Ezen általános tendencia ellenére azonban Pomerániában a párt jobban megőrizte régi karakterét, amit az is jól mutat, hogy itt az agráriusok érdekvédelmi szervezete („*Pommersche Landbund*”) itt már 1919-ben újjáalakult. A politikai érdekek artikulálása szempontjából annak is kiemelt jelentősége volt, hogy a pomerániai nemesség – brandenburgi, sziléziai, kelet-poroszországi társaihoz hasonlóan – a protestánsokat tömörítő és az elitfelfogásnak egy militánsabb változatát képviselő „*Deutsche Adelgenossenschaft*”-ban (DAG) tömörült.⁸³⁹

Az agrárius szervezet, a „*Landbund*” megalakítását még Wangenheim kezdeményezte, de a vezető végül Dewitz volt százados lett, aki megszervezte a járási „*Landbund*” -okat. Johann Georg von Dewitz hivatásos katona volt, aki 1920-ban részt vett a Kapp-puccsban. Ennek bukása után az agrár- és szociálpolitika felé fordult.⁸⁴⁰ Bár Dewitz azt vallotta, hogy úgy kell építkezni, mint ahogyan annak idején tette ezt az ellenzékből politizáló SPD, ennek ellenére a régi „*BdL*”-honoráciorokra támaszkodtak. Dewitz nevéhez fűződik a „*Landbund*” pomerániai modellje”, amelynek lényege az volt, hogy – elsőként itt – vettek fel „*Landarbeiter*” -eket az agrárius szervezetbe, akiket ún. hivatásrendi munkacsoportokba („*Arbeitsgemeinschaft des Berufes*”) szerveztek. A neopaternalista kezdeményezést nagyban ösztönözte, hogy 1921-ben is sztrájkok voltak Pomerániában. A modell nagy súlyt helyezett az osztályharc elvetésére. Ezért 12 tagú – munkaadókból és munkavállalókból álló – munkacsoportokat alakítottak a vitás bérkérdések rendezésére. Továbbá az új szervezet kereskedelmi szerződést kötött helyi gazdasági szervezetekkel áruellátásra, aminek viszonzásaként szolgáltatást kaptak. 1926. júliusában a pomerániai „*Landbund*” 101 152 fős tagságból 43 583 főt a „*Landarbeiter*” -ek tettek ki. Utóbbi szám a tartományi mezőgazdasági munkások mintegy ötödét jelentette. Őket ugyanekkor a „*Dorf- und Betriebsgemeinschaft*” nevű konzervatív-nacionalista csoportba szervezték.⁸⁴¹

---

⁸³⁹ Ezt a szervezetet még 1874-ben alapították és a kisebb földbirtokosok, a „szolgáló- és kardnemesség” („*Dienst- und Schwertadel*”) alsóbb rétegei képezték tagságát. Noha a Bismarck-féle német állam biztosította a nemesség vezető szerepének fenntartását, de a szabad verseny korában a politikai hatalom gazdasági pozíciókra való átváltása nehézségekbe ütközött. Az első világháborús vereség és annak nyomán a monarchia megszüntetése ezen rétegnek nagy traumát jelentett, hiszen a weimari alkotmány 109. cikkelye kimondta a születési előjogok felszámolását, ami a novemberi forradalmat és annak „gyermekét”, köztársaságot gyűlöletessé tette a régi nemesség szemében. Bár a szervezet eredeti fő célja a monarchia visszaállítása volt, ám ahogyan stabilizálódtak a köztársaság politikai viszonyai, úgy váltak számára egyre inkább vonzóvá azok az erők, amelyek a hatalom monopolizálására, magyarul diktatúrára törekedtek. (RÖSSLING, Udo: „*Der italienische Faschismus in der Sicht der deutschen Adelgenossenschaft in der Jahren der Weimarer Republik*” In: JBPg, Heft 44, 1980, 165-166. old.)

⁸⁴⁰ HEINRICH, GERD: „*Staatsdienst und Rittergut. Die Geschichte der Familie von Dewitz in Brandenburg, Mecklenburg und Pommern.*” Bouvier Verlag, Bonn, 1990

⁸⁴¹ MERKENICH, Stephanie: „*Grüne Front gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933*”. Droste Verlag, Düsseldorf, 1998, 193–194. old.

Dewitz 1928-ig volt a pomerániai „*Landbund*” elnöke és leköszönése előtt egy centralizált szervezet tervével fordul a „*Reichslandbund*” (RLB) elnökéhez, Westarp grófhhoz. Dewitz utódja Hans-Jochachim von Rohr-Demmin szintén az RLB és a DNVP egységes álláspontjára szállt síkra.⁸⁴² Az országos szervezeten, a „*Reichslandbund*” -on belüli viták kivetültek Pomerániára is, ahol az itteni nagybirtokos Schwerin-Spatenkow vezette kelet-elbai szárny legélesebben szembefordul az ekkori elnökök – Karl Hepp, Martin Schiele – által képviselt „moderáltabb” iránnyal. Amikor Westarp grófot 1928. októberében leváltották a DNVP éléről és a helyére Alfred Hugenberg került, Pomerániában is személyi változásokra került sor. Az új elnök országos és pomerániai viszonylatban sokak szemében egy ideális vezetőnek számított, hiszen nemcsak a mezőgazdaságnak, de a nehéziparnak is a frontembere volt. E vezetőváltás Pomerániában is személycserét váltott ki: megbuktatták az addig a pomerániai DNVP élén álló Hans Schlange-Schöningent, aki helyett Georg Werner von Zietzewitz-Kottow lett az új elnök, aki a paramilitáris szervezkedésekben is benne volt. A tartományi „*Landbund*” élére pedig – mint már említettem – az ugyancsak „hugenbergiánus” Hans-Joachim von Rohr-Demmin került.⁸⁴³ Pomerániában ezzel a radikális vonal kapott zöldutatót, amely a nemzetiszocialistákkal való együttműködésre törekedett.⁸⁴⁴

Mivel a válság a nagybirtokot jobban lesújtotta, mint a parasztságot, ezért erős lobby tevékenység bontakozott ki annak megmentéséért. Ám politikai szempontból szükségesnek látszott a parasztság mozgósítása is, ezért mind a konzervatívok, mind a nemzetiszocialisták versengtek a kegyeiért. Hans-Joachim von Rohr a nézeteit illetően a „nemzeti koncentráció” talaján állt: összeházasítani a konzervativizmust a nácizmussal. Rohr – vagy Rohr-Demmin – maga is gyakorló nagybirtokos volt, eleven tapasztalatokkal, mielőtt Hugenberg mellett lett – nyolc hónapig – államtitkár lett. A Rohr-féle program a tradicionális agrárpolitika építőköveiből volt felépítve: véget vetni a (telepítéssel egybekötött) adósságmentesítésnek és az állami kisajátító intézkedéseknek, összezárni az agrárrollót, valamint helyreállítani a város és vidék közti jó viszonyt. Rohr mindezt bizonyos mértékű „reagrárosodás” („*Bildung neuen Bauerntums*”) keretében képzelte el.⁸⁴⁵

---

⁸⁴² GESSNER, Dieter: „*Agrarverbände in der Weimarer Republik*”, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976

⁸⁴³ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia.*” Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 137-138. old.

⁸⁴⁴ POMP, Rainer: „*Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933*”, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011, 340-345. old.

⁸⁴⁵ HAUSHOFER, Heinz: „*Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II.*”, Bayerischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958, 188-190. old.

Eközben a gazdasági válság kiváltotta paraszti tiltakozó akciók Schleswig-Holsteinből Pomerániára is áttértek, sőt ezek első hulláma 1924–1928 között éppen a tartományra korlátozódott. (Rohr egy 1928 eleji beszédében, amelyben támadta a köztársaság pro-urbánus arculatát, arra hívta a figyelmet, hogy a schleswig-holsteini „*Landvolk*” - kal először kezdődött el egy olyan politikai mozgalom, amely nem metropoliszokból indult ki.⁸⁴⁶) Kolbergben és Naugardban 1924. január 31-én 1000–1500 paraszt vonult a pénzügyi hivatal („*Finanzamt*”) elé tiltakozni. Ennek során főként a túlzott adóterhek ellen tiltakoztak, mivel újra beindult az eladósodás, amit az infláció során egyszer már letudtak. A „*Pommersche Landbund*” -nak a Stettinben tartott éves gyűlését követően felvonulások a járási központokban: Greifenbergben, Greifswaldban, Stolpban, Grimmenben, Bublitzban, Camminban. de ezek egy hét után véget értek.⁸⁴⁷

A másik mintaadó tartomány Mecklenburg-Schwerin volt, ahol a nagybirtok igen nagy súllyal rendelkezett. Itt 1928 februárjában alakult meg legelőször az a „szükségközösségnek” („*Notgemeinschaft*”) nevezett érdekképviselő, amelyet egy közös adómegtagadásra létrehozott „harci szervezetnek” szántak, és ahol a helyi csoportokat egy-egy „*Notgemeinschaftsführer*” vezette. A több egymással szomszédos település gazdáit szövetkeztek, hogy adó kérdésben kifelé egységes álláspontot képviseljenek és társadalmi- és gazdasági bojkottot helyeztek kilátásba azok számára, akik szembe fordulnak a többségi akarattal. Ez azért új dolog volt, mert addig gazdákat mindenki széthúzó társadalomnak tekintette. Továbbá az is meglepetésnek számított, hogy a kezdeményezés éppen a nehézkesnek elkönyvelt mecklenburgiaktól indult ki. A „szükségközösségek” hamar megtalálták az együttműködés lehetőségeit a helyi „*Landbund*” -dal. Az akció meghozta az eredményét, amennyiben az 1929. évi „*Ostpreußenhilfe*” - törvényben már a helyi adók nagyfokú csökkentéséről hoztak határozatot.⁸⁴⁸

A nemzetiszocialista térnyeréssel kapcsolatban még fontos megjegyezni, hogy a Hitler-párt számára áttörést hozó 1930. szeptember 14-ei választás a tartományban a Hugenberg-féle

---

⁸⁴⁶ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 133. old.

⁸⁴⁷ BERGMANN, Jürgen–MEGERLE, KLAUS: „*Protest und Aufruhr der Landwirtschaft in der Weimarer Republik (1924–1933). Formen und Typen der politischen Agrarbewegung im Rwgionalen Vergleich.*” In: BERGMANN, Jürgen–BROCKSTEDT, Jürgen–FREM DLING, Rainer–HOHLS, Rüdiger–KAELBLE, Hartmut–KIESEWETTER, Hubert–MEGERLE, Klaus: „*Regionen im historischen Vergleich. Studien zu Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*”, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, 200-287. old.

⁸⁴⁸ PYTA, Wolfgang: „*Besteuerung und steuerpolitische Forderungen des ostelbischen Großgrundbesitzes 1880–1933*” In: REIF, Heinz (Hsg.): „*Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.*” Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 374-375. old.

DNVP – fölényesnek éppen nem mondható – sikerét hozta, a szavazatok 24,8%-ával.⁸⁴⁹ Shelley Baranowski szerint az, hogy Pomerániában a párton belül a nemzetiszocialistákkal valamilyen szinten fraternizáló Hugenberg-féle vonal kerekedett felül, Rohr-Demmin-nek, mint „Landbund” -igazgatónak tudható be.⁸⁵⁰ Rohr-Demmin nevéhez volt köthető ugyanis az a helyben különösen erős „Landbund” -ideológia, amely egy időre kifogta a szelet a szélsőjobboldali radikalizmus vitorláiból. Thomas Nabert szerint Rohr-Demmin volt ennek a főleg Pomerániára korlátozódó – nem „vertikális”, hanem „horizontális rendiségben” („*horizontale ständische Aufbau*”) gondolkodó – eszmekörnek a legmarkánsabb képviselője. Koncepcióját Ferdinand Fried úgy kommentálta, hogy: „*ezen harmónia ellenére is mindenki: a nagybirtokos, a nagyparaszt, a kisparaszt és a mezőgazdasági munkás is megmarad a saját rendjében*” („*blieb doch jeder in seiner eigentlichen Stand, der Großgrundbesitzer, der Bauer, der Kleibauer, der Landarbeiter*”).⁸⁵¹

Egyes későbbi elemzők viszont inkább úgy látják – és a választás annyiban is fordulópontot jelentett –, hogy míg 1930-ig a DNVP egy honorációrpart volt, addig ezt követően a párton belül – nem utolsósorban a Hugenberg-szárny célzott financiálisan is alátámasztott személyi politikájának köszönhetően – a mozgalmár irány kerekedett felül. Ám ebben már voltak bizonyos előzmények: a DNVP 918 után megpróbálta a szavazóbázisát a nyugati tartományokra és az alsó rétegekre kiterjeszteni, ezzel veszített eredeti kelet-elbai karakteréből és konzervativizmusába új színek vegyültek és a tagság heterogénné vált.⁸⁵²

Pomerániában Baranowski szerint nagybirtokosok többsége ugyan még 1930-ban is megmaradt a DNVP mellett és a hűségüknek volt köszönhető a párt akkori tartományi győzelme, de hatósági jelentések szerint inkább „jóindulatú semlegességet” tanúsítottak a nemzetiszocialisták iránt. Az olyan régi családok, mint a Schwerin-, a Borcke-, a Kolbe-famíliák egyértelműen elutasították Hugenberg náci kötődéseit. Viszont egy szűk kör, mint a Puttkammer, a Wedel, a Kalkreuth-család már ekkor a nácik mellé állt. A „jóindulatú semlegességen” túl a színpalak mögött azonban már folytak az egyezkedések. A tartományi DNVP kettészakadt: a többség Hugenberg-párti lett, a kisebbség átment a CNBLP-be, a viszonylag rövid életű parasztpártba. A nemzetiszocialisták előretörését azonban Pomerániában

⁸⁴⁹ <http://www.wahlen-in-deutschland.de/wrtwpommern.htm> Letöltés: 2017.12.10.16.24.

⁸⁵⁰ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 137. old.

⁸⁵¹ NABERT, Thomas: „*Agrarkonservative Konzeptionen in der Weimarer Republik*”, In: J. Laubner (Hg.): „*Adel und Junkertum in 19. und 20. Jahrhundert*”, Halle/S, 1990, 87-88. old.

⁸⁵² MERGEL, Thomas: „*Das Scheitern des deutschen Tory-Konservativismus. Die Umformung der DNVP zu einer rechtsradikalen Partei 1928–1932.*” „*Historische Zeitschrift*” Band 276, 2003, pp. 323-368. <https://core.ac.uk/download/pdf/18239389.pdf> Letöltés: 2020. 07. 26. 15.42.

sem lehetett feltartóztatni, a Hitler-párt bázisát a tartományban az alsóközéposztály (kiskereskedők, vasutasok, vendéglősök, trafikosok) jelentették, de befolyása a városi és vidéki munkásságban is erős volt. 1930-ra már a parasztokat is megnyerték maguknak, akik csalódva a DNVP-ben és a „*Landbund*” -ban átmentek a nemzetiszocialista szavazótáborba. A parasztságot az „*Artamann*” Szövetségen keresztül mozgósították és sikerült maguk mellé állították a „*Landbund*” paraszti tagságát. (A wustermitzi Bloedorn – a Harmadik Birodalom időszakának „parasztvezére” – ebben különösen nagy agitációt fejtett ki.)⁸⁵³

Kérdés, hogy mennyiben függött össze ez az általános radikalizálódás a keleti tartományok agrártársadalmi struktúrájával? Ha Schleswig-Holstein-ot tekintjük itt nagyparaszti szerkezet dominált, az intenzív gazdálkodás irányába való erős elmozdulással. Ennek hátterét az erős, a helyi polgársággal társadalmi-kulturális vonatkozásban is összefonódó parasztság adta. Bár ezt a tartományt sújtotta le leginkább az agrárválság, de itt a parasztság a beágyazódása révén egy széleskörű ellenállási mozgalmat tudott elindítani. Tübingia megint egy más karakterű tartomány volt: kis- és középparaszti környezet, kevés nagybirtok, relatíve iparosodott jelleg. Viszont az, hogy a társadalmi struktúrára itt a viszonylag erős parasztság nyomta rá a bélyegét, kedvező körülmény volt ahhoz, hogy a parasztok – ha sikertelenül is, de – megpróbálkozzanak a pártosodással. Ezekről eltérő jellegű volt Brandenburg, ahol egyszerre volt jelen az erős nagybirtok, az erős parasztság és az erős – főleg Berlin jelentette – ipari háttér. Ez a patthelyzet – erős parasztság, erős nemesség, erős polgárság – mindenképpen a hagyományos honorációs-szervezeteknek kedvezett.⁸⁵⁴

Mi volt a helyzet Pomerániával? Az általános vonásokat tekintve a tartományra erős nagybirtok, inkább közepesen erős (főleg keleten található) parasztság, gyenge iparosodottság, viszonylag egyoldalú agrártermelési struktúra volt jellemző. A társadalmi vonatkozásokat tekintve az erős nemesség itt gyenge polgársággal és viszonylag erős parasztsággal párosult. Utóbbiakon belül viszonylag széles volt a „*Landarbeiter*” -ekből lett telepések köre. Ki kell emelni, hogy mind a nagybirtoknak, mind a parasztságnak az erősen eladósodott voltát. Ám a gond igazában az volt, hogy – eltekintve a közös Weimar-ellenességtől – hosszútávon a két csoport vonatkozásában inkább a gazdasági érdekek divergenciájáról lehetett beszélni. Már a termelési szerkezetbeli homogenitás, a nagy- és kisüzem közti komplementerjelleg hiánya a

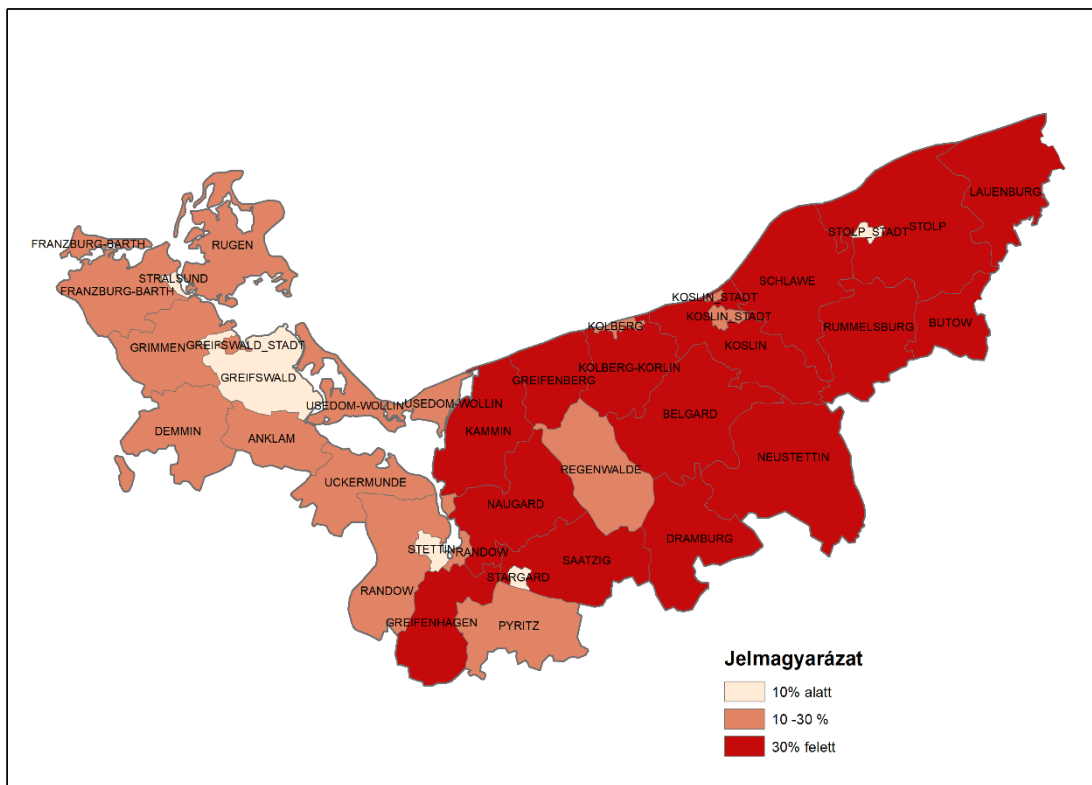
---

⁸⁵³ U. o. 146-149. old.

⁸⁵⁴ BERGMANN, Jürgen-MEGERLE, Klaus: „*Protest und Aufruhr der Landwirtschaft in der Weimarer Republik (1924–1933). Formen und Typen der politischen Agrarbewegung im Rwgionalen Vergleich.*” In: BERGMANN, Jürgen-BROCKSTEDT, Jürgen-FREMDLING, Rainer-HOHL, Rüdiger-KAELBLE, Hartmut-KIESEWETTER, Hubert-MEGERLE, Klaus: „*Regionen im historischen Vergleich. Studien zu Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*”, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, 200-287. old.

piacon riválisokká tette a két kört, és szétfeszítette az – úgy Dewitz, mint Darré által – annyira áhított hivatásrendiség kereteit. Surányi-Unger Tivadar szerint, míg az olasz hivatásrendiségre testületi-, addig a németre rendi hivatásszervezet volt jellemző.⁸⁵⁵ Ám Pomeránia esetében talán inkább „kényszerházasságról” lehetett szó. A bizalmat az sem erősítette, hogy a határmentiségből adódóan az átlagosnál nagyobb mértékben kellett telepíteni, növelve ezáltal a kisüzemek számát. Dirk Schleinert szerint Pomerániában az 5-20 ha közti gazdaságok száma 1907–1925 között a telepítések következtében csaknem megduplázódott.⁸⁵⁶ Ezzel együtt is az 1925. évi mezőgazdasági összeírás idején az 5-100 ha közötti kisbirtokok az összes üzemnek kevesebb, mint 30%-át tették ki.

6. számú térkép: Az 5–100 hektár közötti gazdaságok számának aránya Pomeránia járásaiban az 1925. június 16-ai üzemszerkezeti összeírás idején, százalék

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Statistik des Deutschen Reichs, Band 412, I. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1925. Landwirtschaftliche Betriebszählung. Die Hauptergebnisse in den kleineren Verwaltungsbezirken der Länder des Deutschen Reichs.” Verlag des Preußischen Statistischen Landesamts, Berlin, 1929, 6-25. old.

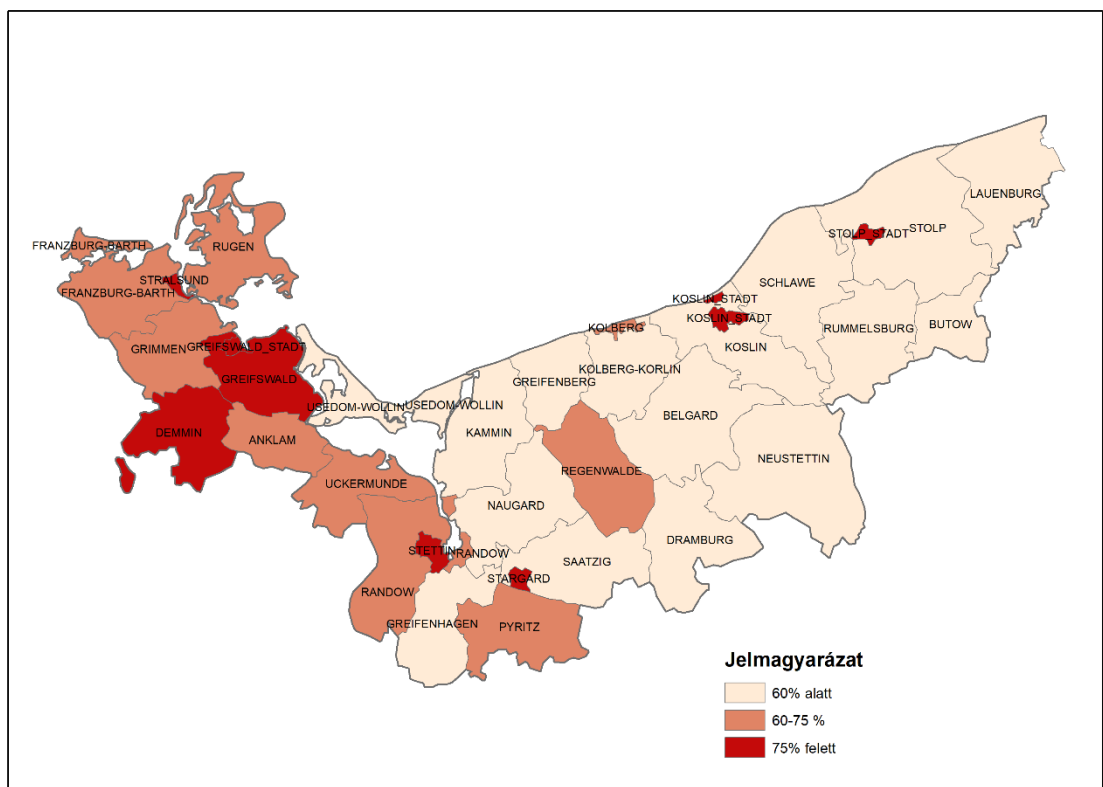
⁸⁵⁵ SURÁNYI-UNGER Tivadar: „A magyar gazdasági jólét útja”, Stádium Sajtóvállalat, Rt. Nyomdája, Budapest, 1940, 138. old.

⁸⁵⁶ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 16. old.

Azt viszont már Schleinert is aggasztó jelenségként értékelte, hogy 1907–1933 között a 2 ha alatti üzemek száma – tekintve, hogy ezeken mellékfoglalkozásban („*Nebenerwerb*”) gazdálkodtak – a válság hatására erősen lecsökkent, mert a főállású (ipari, vagy nagybirtokhoz kötődő) munkahely megszűnése általában maga után vonta felszámolásukat. Stettin környékén talán valamivel jobb volt a helyzet mezőgazdaságon kívüli munkahelyek tekintetében, mint a tartomány egészében.⁸⁵⁷ E kör jelentőségét jól mutatja, hogy az 1925. évi mezőgazdasági üzemszerkezeti összeírás idején a pomerániai gazdaságok 59%-át tették ki a 2 ha alatti törpebirtokok.⁸⁵⁸

7. számú térkép: A 2 hektár alatti törpebirtokok számának aránya Pomeránia az 1925. június 16-ai üzemszerkezeti összeírás idején, százalék

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Statistik des Deutschen Reichs, Band 412, I. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1925. Landwirtschaftliche Betriebszählung. Die Hauptergebnisse in den kleineren Verwaltungsbezirken der Länder des Deutschen Reichs.” Verlag des Statistischen Reichsamts, Berlin, 1929, 26-37. old

⁸⁵⁷ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 16. old.

⁸⁵⁸ Statistik des Deutschen Reichs, Band 412, I. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1925. Landwirtschaftliche Betriebszählung. Die Hauptergebnisse in den kleineren Verwaltungsbezirken der Länder des Deutschen Reichs.” Verlag des Statistischen Reichsamts Berlin, 1929, 26-37. old

Ezzel az üzemstruktúrával hivatásrendiség szempontjából az a volt a legnagyobb probléma, hogy egyszerre volt túlpolarizált és termelésében túlságosan egysíkú. A feltételek alapvetően nem voltak adottak ahhoz, hogy a nagy- és kiscgazdaságok között termelési szerkezetben egyfajta komplementarizáció alakuljon ki. Ez jól mutatja az alábbi tábla is. Eszerint a szántóföldi vetésszerkezetre valamennyi birtokkategóriában a rozs, a zab és a burgonya dominanciája nyomta rá bélyegét. Miközben az egyes birtokkategóriák értékei közötti szóródás más kultúrák vonatkozásában is nagyon kicsi volt.⁸⁵⁹

13. tábla: A fontosabb növények szántóföldi részaránya Pomerániában, százalék 1925. június 16.

Növények	0–20 ha	20–100 ha	100–1000 ha	1000 ha feletti	Összes gazdaság
	területtel rendelkező gazdaságokban				
Búza	1,0	2,6	4,4	3,5	3,1
Rosz	35,3	32,3	22,8	24,3	28,2
Árpa	2,4	3,6	6,7	5,5	4,8
Zab	16,2	17,7	17,2	14,5	16,8
Hüvelyesek	2,0	3,1	4,3	4,0	3,4
Burgonya	21,3	11,2	14,4	18,4	15,7
Cukorrépa	0,3	0,8	3,1	1,6	1,8
Takarmánynövények	12,6	14,6	13,6	13,3	14,5
Olajos növények	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2
Len és kender	0,2	0,1	0,0	0,1	0,1
Zöldségfélék	0,2	0,0	0,1	0,0	0,1
Vetetlen terület	0,8	2,3	2,3	2,5	1,9

Forrás: „Statistik des Deutschen Reichs, Band 411, Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1925. „Landwirtschaftliche Betriebszählung: Volks- Berufs- und Betriebszählung vom Juni 1925. Forstwirtschaft, Weinbau, Gartenbau, Binnen- und Küsten-Fischerei, Nebengewerbe, Allmende.“, Verlag von Reimar Hobbing in Berlin, Berlin, 1929, 313 old.

Ilyen körülmények között a jövőt egyre inkább a nemzetiszocialisták jelentették, akik idővel meghódították mind a „Landbund” -ot, mind a DAG-ot. Az agrárkonzervativizmus és nemzetiszocializmus kapcsolatát tekintve korabeli szerzők úgy látták, hogy míg Dél-Németország decentralizált viszonyai nem igazán kedveznek annak, hogy a náci propaganda teret nyerjen a parasztság körében, addig Északon a porosz államgondolat („die preußische

⁸⁵⁹ „Landwirtschaftliche Betriebszählung: Volks- Berufs- und Betriebszählung vom Juni 1925. Forstwirtschaft, Weinbau, Gartenbau, Binnen- und Küsten-Fischerei, Nebengewerbe, Allmende, Bd. 411.“, Verlag des Statistischen Reichsamts, Berlin, 1929, 313 old.

Staatsidee”) kezdettől fogva legitimálta ezt a politikát, eszmeileg alátámasztva azt. Itt a vidék („*das platte Land*”) adta a nemzetiszocialista szavazók nagy többségét.⁸⁶⁰

---

⁸⁶⁰ NABERT, Thomas: „*Agrarkonservative Konzeptionen in der Weimarer Republik*”, In: J. Laubner (Hg.): „*Adel und Junkertum in 19. und 20. Jahrhundert*”, Halle/S, 1990, 88-89. old.

6.4. Mentalitás- és identitástörténeti sajátosságok 1920–1938 között

6.4.1. Általános vonások

Vegyük mindenekelőtt számba a mentalitás kialakulására ható tényezőket. Ezek közül a földrajzi környezetet, a germanizációt, a pietizmust, az eliteket, valamint a nagybirtokot kell kiemelni. A tájat itt az északnémet síkság jelentette, amelyet 365 kilométer hosszú tengerpart szegélyezett. A tengerpartiság különösen meghatározó volt a napóleoni kontinentális blokád idején, hiszen az éppen a Svéd-Pomerániánál, a britekkel szövetséges hatalom területénél húzódott. Ez hosszú távon nyilván növelte mind a franciákkal, mind a svédekkel szembeni ellenérzést, megerősítve úgy a politikai, mint a gazdasági nacionalizmust. Ám a tengerpartiság a későbbiekben már súlyos gazdasági következményekkel járt, hiszen amikor 1880 körül a vitorlás hajók korszaka lehanyatlott sok korábbi hajóépítő munkás kényszerült arra, hogy elmenjen napszámosnak.⁸⁶¹

Ehhez a földrajzi környezethez szorosan hozzátartozott a „*frontier*”-jelleg is. Későbbi történészek a híres Turner-féle tétel alapján szívesen hivatkoztak arra, hogy míg az USA-ban a „*frontier*” a demokrácia bázisát jelentette, addig annak német megfelelője Keleten éppen, hogy a tekintélyelv megerősödését vonta maga után.⁸⁶² A „nép” sajátos felfogása itt leginkább a szlávokhoz való viszony által nyert jelentőséget, még ha Pomerániában a középkori kolonizáció – egyébként Sziléziához hasonlóan – a németek és az őslakosság békés úton való összeolvadásával is járt együtt. (Szemben Brandenburggal és Kelet-Poroszországgal, amelyek közül az előbbiben a német telepések nem keveredtek a vendekkel és inkább elkülönülés volt a jellemző. Kelet-Poroszországban pedig még rosszabb volt a helyzet, amennyiben a „bennszülötteket” – Észak-Amerika indiánjaihoz hasonlóan – egyszerűen kiirtották.)⁸⁶³ Pomerániában annak idején elsősorban a szerzetesrendek – közülük főként a ciszterciták – voltak azok, akik a német parasztokat toborozták. Fontos megemlíteni, hogy utóbbiak sajátos kör alakú falvakat („*Rundlingsdorf*”) hoztak létre, amelyek különböztek a szláv településektől.⁸⁶⁴

---

⁸⁶¹ BÜTOW, Martin: „*Von Bauerndörfern, Schiffarthäfen und Badeorten – Siedlungsentwicklung auf Darß und Zingst in letzten 350 Jahren*” In: WEGNER, Eginhardt: „*Geographische und historische Beiträge zur Landeskunde Pommern*”, Schwerin, 1998, 120-124. old.

⁸⁶² GERSCHENKRON, Alexander: „*Bread and Democracy in Germany*”, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966, 21. old.

⁸⁶³ HAFFNER, Sebastian: „*Poroszország egy porosz szemével*”, Európa Kiadó, Budapest, 2010, 21-23. old.

⁸⁶⁴ A 19. századi német történészek szerint a magdeburgi városjog és hűbériség elterjesztése nélkül nem lett volna sikeres ez a kolonizáció. Az új hűbéri viszonyok között a szláv nemesség birtokai is értékesebbé váltak, mint korábban voltak, hiszen a birtokhoz most számos jog (út, erdő, híd, stb.) kapcsolódott, amiket a birtokos igyekezett érvényesíteni a jobbágyokkal szemben. Ez az átalakulás a szláv nemességet is érdekeltté tette az okszerű

Az újkorba való átmenet erre az alapra a protestáns réteget rakta rá. A reformáció Pomerániában ugyanis azzal az eredménnyel járt, hogy a tartomány csaknem teljes egészében az evangélikus hitre tért. Fontos itt megemlíteni, hogy Pomerániának meg volt a saját reformátora: a Treptow an der Rega-ból származó Johannes Bugenhagen („*Doctor Pomeranus*”) személyében, aki Luther és Melancthon mellett a német reformáció legismertebb vezéralakja volt.⁸⁶⁵ Ám a Luther elindította hullámok később sem jutottak nyugvópontra, az a helyzet ugyanis, hogy a protestáns lelkész túlságosan is hajlamossá vált magát alávetni az államnak, miközben kiélte a saját magántudósi ambícióit és a hívek pásztor nélkül maradtak, a 17. századtól a Spener és Francke nevével fémjelezte pietista mozgalomnak nyitották meg a kapuját. Ezek a szenvedélyek később sem csillapodtak és a napóleoni háborúkat követően az egész protestáns világban megjelent az ébredési mozgalomnak nevezett neopietista hullám.⁸⁶⁶ (A kálvinistáknál hasonló volt a Genfből kiinduló „*réveil*” mozgalom.) Pomerániában pedig – mint arra már korábban utaltam – ezen eszmék különösen termékeny talajra találtak, amennyiben az itteni irány a társadalompolitikai vonatkozásokat tekintve ezt a hullámot a romantika korában előszeretettel párosította a felvilágosodás elutasításával, valamint a nemesség patriarchális hatalmába vetett hittel. Utóbbi egybecsengett Luthernek a „két királyságról” szóló dogmájával. 1848 után az „Ébredő-mozgalom” keretében mozgósították a nemesek a parasztokat, a vidéket és kézműveseket a városi polgárság ellen.⁸⁶⁷

Bár a tartományon belül az „ébredési mozgalom” igazi bölcsőjének Hátsó-Pomeránia számított, az idővel Elő-Pomerániára is áterjedt. Előbbi területen mindenekelőtt az Adolf és Henriette von Thadden körül kialakult – és a korabeli romantikától erősen áthatott – Trieglaff-i kört („*Trieglaffer Kreis*”) kell kiemelni, amelyben a későbbi kancellár, Otto von Bismarck is

---

gazdálkodásban, a hozamok emelésében. Végül a fejedelem sem maradhatott ki a játszmából: a szolgáltatások német jog szerinti szabályozásával bőségesen kompenzálta magát a veszteségért, ami őt a korábbi adóktól való elesés által érte. (FUCHS, Carl Johannes: „*Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutherrschaften nach archivalischen Quellen aus Neu-Vorpommern und Rügen*”, Karl J. Trübner, Strassburg, 1888, 20-21. old.)

⁸⁶⁵ TESSMER, Gerda: „*Verlorenes Land. Eine Lebensgeschichte aus Hinterpommern*”, Wartberg, 1996, 16. old.

⁸⁶⁶ Johannes Wallmann egyháztörténész szerint a pomerániai mozgalom kezdetei egy Sziléziából ideszármazott – és a hermannhuti morva testvérek hatása alatt álló – báró, Hans Ernst von Kottwitz nevéhez kötődnek. Ő a trónörökös, a későbbi IV. Frigyes Vilmos körül konventikulumot szervezett és a fővárosi nemességből sok embert „megtérített”. Kottwitztól a pomerániai földbirtokos Adolf von Thadden-Trieglaff vette át a zászlót, akinek környezetében urak és szolgák – a rendi különbségek fenntartásával – testvéreknek tekintették magukat. Ebben a környezetben tért meg a fiatal Otto von Bismarck is. Ám Pomerániában – és Brandenburgban – a nyugati (a frank-bajor, a württembergi, az alsó-rajnai) területektől eltérően a neopietizmusnak egy teológiai fakultáson sem sikerült megvetnie a lábát. (August Tholuck volt az egyetlen jelentős teológus, aki később katedrához jutott, de ő is elszigetelt maradt. (WALLMANN, Johannes: „*A pietizmus*”, REFORMATUS Kálvin Kiadó, Budapest, 2000, 184. old.)

⁸⁶⁷ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”, Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 136. old.

„megtért” a felesége hatására.⁸⁶⁸ Másrészt fontos szerepet játszott a konzervatív politikus és nagybirtokos Hans Hugo von Kleist-Retzow is, aki 36 évesen Rajna-vidéken tartományi elnök („*Oberpräsident der Rheinprovinz*”) lett, de nyolc év után le kellett mondania, mert politikai nézetei válhatatlannak voltak a porosz állam számára. Hátsó-Pomerániában ő volt a patriarkális, földesúri jellegű „ébredési mozgalom” („*patriarchalisch, gutherrschaftlich geprägten Erweckungsbewegung*”) legfőbb elterjesztője. Nála az uradalmi munkások („*Gutsarbeitern*”) és a földesúrral közös imaórákon („*Gebetsstunden*”) vettek részt, de a rendi határokat tiszteletben tartották. Kleist-Retzow kórházakat, gyermekmenhelyeket alapított, missziót hozott létre Berlinben és Stettinben. Fontos még Magnus Böttger lelkész szerepe, aki Greifswaldban, Rügen szigetén tevékenykedett, ahol Karl Reinhold von Pansevitz gróf, aki kétszer is tartományi elnök volt, a belső missziót nagyban támogatta. A reformátusok is részt vettek az „ébredési mozgalomban”, amiben Rudolf Palmié, a stettin-i francia református gyülekezet lelkésze járt élen.⁸⁶⁹

A neopietizmus együttjárt a szociálpolitika felértékelődésével, hiszen a keresztény szellem újraéledése óhatatlanul maga után vonta a szociális helyzetre való reflektálást, ám a politikai restaurációval a társadalmi felelősség helyett egyre inkább az egyéni szerep került előtérbe, ami az „ébredési mozgalom” meghatározó vonása volt. Ilyen szellemben íródott 1821-ben a gültz-i lelkész, Johann Thilo műve is, ami az „*Egy szó a pomerániai napszámosok növekvő nyomoráról*” („*Ein Wort über die steigende Noth der Tagelöhner in Pommern*”) címet viselte. Ez a könyv Ernst Moritz Arndt műve mellett a másik fontos ilyen munkának számított. A könyv azt az elnyomorodást mutatja be, ami a jobbágyfelszabadítás után bekövetkezett, az okokat is kutatva. A neopietizmus további pomerániai velejárója volt, hogy a 19. század utolsó harmadában az igehirdetésben egyre több lelkész karolta fel – Észak-Németországban használatos – alnémet dialektust („*niederdeutsche Sprache*”), ami itt a nép nyelvét jelentette. (Heinrich Kröger könyve is érdekes e szempontból, mely az „*Um die plattdeutsche Bibel. Pro und Contra vor 100 Jahren.*” címet viselte.) Fritz Reuter, mecklenburgi író pedig ezt a törekvést igyekezett irodalmilag is alátámasztani.⁸⁷⁰

---

⁸⁶⁸ Ám voltak itt olyan mozzanatok is, amik taszították a későbbi államférfit. Így például, amikor egy alkalommal megdöbbenve hallotta trieglaff-i barátaitól a véleményt, miszerint a tűzkár elleni biztosítás keresztény embernek megengedhetetlen, mert ezzel Istent egy fegyelmező eszközétől fosztanák meg, akkor ő ezt a fajta fatalizmust blaszfémianak ítélte. (NAGY Béla: „*Bismarck kereszténysége*”, „*Protestáns Szemle*, 1915. Huszonhatodik évfolyam. I–X. füzet. 1915, 494. old.)

⁸⁶⁹ BUSKE, Norbert: „*Pietismus und Neuzeit – ein Literaturbericht für den Bereich der pommerschen Kirche, vor allem für das Gebiet der heutigen Evangelischen Landeskirche Greifswald*” In: BENRAT, Gustav Adolf (Herg.): „*Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert*”, Vandenhoeck&Rupprecht, Göttingen, 1987, 147-150. old.

⁸⁷⁰ U. o. 150-151. old.

Az „ébredési mozgalom” a nagybirtokosoknak a jobbágyfelszabadítás időszakában nyilván hasznos volt olyan szempontból, hogy segítette a paraszttal elfogadtatni, hogy az addig általuk használt föld jelentős részét át kellett adniuk az uraságnak és az indulatokat a „perfid” nagyváros ellen irányította. Abban, hogy Pomeránia később is konzervatív tartománynak számított, nagy szerepe volt a tartomány nyugati részében sokáig fennálló svéd uralomnak is. Itt ugyanis a parasztság helyzete nemcsak, hogy jóval rosszabb volt, mint Porosz-Pomerániában, de 1815-re csaknem teljesen felszámolódott. Ez az összehasonlítási alap a későbbiekben egy erős pro-porosz attitűdhez vezetett. Már Ernst Moritz Arndt, a németországi jobbágyfelszabadítás bajnoka sérelmezte, hogy a svédek – akiknél szabad parasztság van – eltűrik az itteni parasztság teljes kisémmizését.⁸⁷¹ Későbbi szerzők szerint a svéd vezetők nem értették sem a jobbágyság, sem a majorsági gazdálkodást („*Gutsherrschaft*”) lényegét, mivel ők itt teljelesen idegenek voltak.⁸⁷² A porosz elkötelezettséget emelte ki Fritz Reuter is, aki szerint bár a pomerániaiakra lassúság, körülményesség („*Langsamkeit*”) jellemző, de ragaszkodnak a földhöz, az országhoz, a királyhoz.⁸⁷³

Ezek után nézzük az elitet. Sok junkercsalád szívesen hangoztatta, hogy ők már jóval az uralkodóház előtt itt voltak. A „még a Hohenzollernek előtt” kitétel fontos utalás volt arra nézve, hogy az ő kelet-elbai gyökereik régebbiek, mint a délnémet eredetű dinasztiaé, mely csak a 15. században jelent meg a térségben. Viszont az őslakosokkal való összeolvadás eredményeképpen a szláv vonások megjelentek a külsőben, a modorban, a beszédben és nem utolsósorban a nevekben. Pomerániában a Massow, a Zastrow, a Bonin, a Zitzewitz, a Borcke, a Krockow, a Thadden, a Puttkammer tiszta szláv neveknek tekinthetők. Ez a szláv beütés megkülönböztette a junkereket a nyugati- és déli nemességtől.⁸⁷⁴ Muncy a fő jellemvonásukként a fukarságot emeli ki, mint ami annak a földbirtokos nemesség közös tulajdonsága, amely – nem túl haladó gazdálkodásában gyökeredző – szűkös anyagi lehetőségei következtében kerülte a fölösleges hivalkodást. Ez a nemesség, amely egyszerre volt katonai és földbirtokos arisztokrácia, örökletes privilégiumait mély protestáns hitükből fakadóan Istentől elrendelt dolognak tartotta. A felsőséghez való viszonyát meghatározta, hogy míg az egyik oldalon otthon érezve magát saját járásában és a porosz diétán opponált minden olyan intézkedést, ami

---

⁸⁷¹ ARNDT, Ernst-Moritz: „*Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft in Pommern und Rügen*”, Berlin, 1803, 296 old.

⁸⁷² FUCHS, Carl Johannes: „*Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutherrschaften nach archivalischen Quellen aus Neu-Vorpommern und Rügen*”, Karl J. Trübner, Strassburg, 1888, .227-228. old.

⁸⁷³ SPARR, Karl: „*Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in der Provinz Pommern*”, 3. Auflage, Stettin, 1919, 252 old.

⁸⁷⁴ MUNCY, Lysbeth Walker: „*The Junker in the Prussian Administration Under William II, 1888–1914*”, Brown University Providence, Rhode Island, 1944, 3-40. old.

ellenkezett érdekeivel, addig a másik oldalon a hadseregben és a közigazgatásban eltöltött hosszú idő és itt szerzett tapasztalatok monarchiahűségre nevelték.⁸⁷⁵

Ezzel a habitusú szolgálónemességgel azért bízást szembeállíthatók a sziléziai mágnások, akik mások voltak, mint a többi kelet-elbai junker. Miközben a kortársak szerint a mindenkori porosz király és német császár leghívebb emberei voltak – sőt a trón leghatalmasabb keleti támaszainak számítottak –, imponáló és rugalmas vállalkozószellem jellemezte őket. A többi junkerektől eltérően, akik a tőzsdére, bankokra úgy tekintettek, mint Baál templomára, idővel ők maguk is „hossz” és „bessz” beavatott szakértőivé váltak. Ezért megtévesztő lenne tehát, ha a felső-sziléziai mágnások és a junkerek közé egyenlőséget tennénk. Sziléziát kiterjedt nehézipara megkülönböztette a többi agrárjellegű kelet-elbai tartománytól. A bányászat, kohászat főleg Felső-Sziléziában volt jelentős, ahol – kiterjedt birtokainál és előjogainál fogva – az elsődleges vállalkozó a mágnás volt, akinek egyszerre kellett földbirtokosi és ipari menedzseri funkciókat ellátni.⁸⁷⁶

A kelet-elbai és ezen belül a pomerániai junkereknek leginkább a járási közigazgatási vezetői poszt, a „*Landrat*”-hivatal ellátása bizonyult testhez álló feladatnak. Annál is inkább, mivel ha a „*Landrat*”-nak a járásban egy, vagy több birtoka is volt és még a tetejében junker is volt, úgy ezzel az adott körzetben közvetlenül is nagy személyi hatalmat lehetett megalapozni. A „*Landrat*” egyszerre volt belügyminisztérium helyi ügynöke és az ottani önkormányzat feje, előbbi minőségében adót szedett, sorozásokat intézett, utóbbi minőségében a járási gyűlésben („*Kreistag*”), valamint a járási bizottságban („*Kreisausschuss*”) elnökölt. Általában a „*Landrat*”-hivatal csak egy karrier kezdete volt, rövid idő után többnyire feljebb léptek.⁸⁷⁷ Viszont, ha a családok elveszítették földbirtokukat, általában gyengült a junker karakter, ami bürokratikus szemléletűvé tette a családokat. Hasonló hatással járt, ha a junker-hivatalnokokat eredeti keleti környezetükből áthelyezték polgári liberális hagyományú nyugati tartományokba.⁸⁷⁸

Az elitek helyi társadalmi szerepével kapcsolatban azonban látni kell, hogy a második birodalomalapítást követően a tartomány gazdasági súlyának csökkenése és ebből adódó

---

⁸⁷⁵ U. o. 34-40. old.

⁸⁷⁶ LAUBNER, Jürgen: „*Zwischen Industrie und Landwirtschaft. Die oberschlesischen Magnaten – aristokratische Anpassungsfähigkeit und 'Krisenbewältigung'*” In: REIF, Heinz (Hsg.): „*Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.*” Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 251-266. old.

⁸⁷⁷ MUNCY, Lysbeth Walker: „*The Junker in the Prussian Administration Under William II, 1888–1914*”, Brown University Providence, Rhode Island, 1944, 41-77. old.

⁸⁷⁸ U. o. 220-234. old.

hátrányos helyzet szükségképpen felértékelte a nagybirtokot és a történelmi nemességet, mint olyan tényezőket, amelyek politikai kapcsolataik révén ki tudtak járni dolgokat környezetüknek.⁸⁷⁹ Helyi közösségek vonatkozásában az egyik fő kapcsolatot a junkerek számára a helyi evangélikus gyülekezetekben játszott patrónusi szerepe jelentette, ezekben sok esetben ők voltak a világi vezetők is.⁸⁸⁰ Mint azt Muncy kiemeli, hogy a junkerek hithű protestánsok voltak és az államegyház hívei. Pomeránia az Óporosz Unió Protestáns Egyházához tartozott, amelynek feje, „legfőbb püspöke” 1918-ig a német császár volt. (Ezt az államegyházat 1817-ban – a reformáció 300-adik évfordulója alkalmából – az evangélikus és a református felekezet egyesítésével hozták létre.) A tartományi zsinati bizottságok tagjainak átlagosan a 40%-a volt junker, a világi tagokból álló végrehajtóbizottságoknak is az egyharmada junker volt.⁸⁸¹ Politikailag a pomerániai pietizmus szelleme szemben állt a tory konzervativizmus programjával. Ennek az iránynak volt az emblemikus figurája a már említett Hans Hugo von Kleist-Retzow, aki a maga idejében egy igazi patriarkális figurának számított. Kleist-Retzow sokáig Ludwig von Gerlach-ot támogatta abban a reményben, hogy konzervatív politikáját vallásos meggyőződéssel sikerül alátámasztani. E reményében csalódva később inkább szűkebb környezetére irányította. Ám misszionáriusi, makacs konzervativizmusa elfogadhatatlanná tette személyét.⁸⁸² (Ami a protestáns teológiának a napóleoni háborúk utáni megújítását illetni, mindenképpen fontos itt Friedrich Schleiermacher-nek a személye, aki a tant – Kanton iskolázott dialektikával – összhangba hozta a liberális korszellemmel.)

A családpolitikát tekintve fontos itt a hitbizományi rendszer szerepe, mely intézmény főleg a Greifswald környéki nagybirtokosok körében volt eléggé elterjedt. A Stettin, Stargard, Köslin és Stolp környéki nagybirtokok öröklési szokásaira az volt jellemző, hogy

---

⁸⁷⁹ Ezt jól példázza egy pomerániai bérlőtársaság érdekes esete a birodalomalapítás időszakában. Ernst Senfft von Pilsach gramenzi földbirtokos 1870-ben egy kapitalista bérlőtársaságot („*Pachtgesellschaft*”) hívott életre részvénytársasági formában. Senfft először leveleket írt kölni és Rajna-vidéki bankároknak és nagyiparosoknak, annak érdekében, hogy fektessék be pénzüket a tartományba: „*a nyugati tartományi ipari intelligenciája hivatott arra, hogy Pomeránia gazdag természeti erőforrásait feltárja és kiaknázza*”. Bismarck is támogatta a tervet, csakúgy, mint az akkori porosz mezőgazdasági miniszter von Selchow is. 1870. április 4-án királyi jóváhagyással létrehozták a „*Rheinisch-pommersche Ackerbau-Aktiengesellschaft*”, amit a későbbi bérlőtársaságok mintájául szántak. Ez a társaság bérelte a gramenzi uradalmat és Senfft először évi 50, majd később 66 ezer tallér bérletet kapott. A részvénytársaság 17 évig állt fenn, de Senfft-et már 1880-ban anyagi összeomlás fenyegette. (MÜLLER, Hans-Heinrich: „*Pächter und Güterdirektoren. Zur Rolle agrarwissenschaftlicher Intelligenzgruppen in der ostelbischen Landwirtschaft im Kaiserreich*” In: REIF, Heinz (Hsg.): „*Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.*” Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 283-284. old.)

⁸⁸⁰ KROCKOW, Christian Graf von: „*Die Reise nach Pommern. Bericht aus einem verschwiegenen Land*”. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984, 157. old.

⁸⁸¹ MUNCY, Lysbeth Walker: „*The Junker in the Prussian Administration Under William II, 1888–1914*”, Brown University Providence, Rhode Island, 1944, 78-113. old.

⁸⁸² U. o. 69. old.

végrendeletileg egy örököst jelöltek ki, aki megörökölte az egész birtokot. Köslin, Bütow, Satzig, Cammin és Lauenburg környékén viszont inkább „átadási szerződések” („*Hinterlassungsverträge*”) domináltak, a végrendelkezést, illetve az ennek híján való törvényes öröklést („*Istestaterbrecht*”) ritkán alkalmazták. A birtokok zöme itt jellemzően évszázadok óta ugyanazon család tulajdonát képezte. A század folyamán megszorodott a polgári földbirtokosok száma is, akik szintén arra törekedtek, hogy a birtokot a család tulajdonában megtartsák. Annak ellenére, hogy Sering szerint a volt svéd területeket viszonylag csekély mértékű tulajdonoscserre jellemezte, a korábbi porosz területen jobb volt a nagybirtok gazdasági pozíciója.⁸⁸³

Hogyan illeszkedett a paraszti társadalom ezekbe a keretekbe? Sering Pomeránia kapcsán mindenekelőtt az erőteljesen mezőgazdasági arculatot, ugyanakkor a kedvezőtlen természetföldrajzi adottságokat emeli ki: kevés az igazán termékeny földterület, viszonylag rövid vegetációs idő, a földbirtok-megoszlás is kedvezőtlen. Behatárolja a lehetőségeket az is, hogy ásványi kincsek nincsenek, az ipar a tartományi székhelyre, Stettin-re és környékére korlátozódik. Ráadásul ez a parasztság, csakúgy, mint a táj – amelyből a 18. századi „*Bauernlegen*” hatására teljes falvak tűntek el és nyomukban csak egy-egy majorság („*Vorwerk*”) maradt vissza – erős „regenerálásra” szorult. Nem véletlen, ha sokan a telepítésekben látták azt az eszközt, amellyel helyreállítani vélték az így megbomlott egyensúlyt.

Ám kezdjük a paraszti örökléssel, amit Pomerániára vonatkozóan – más tartományokkal együtt – ugyancsak Sering dolgozott fel.⁸⁸⁴ Eszerint, mivel 1900-ben a pomerániai tartományi jog kodifikálása – ami által a régi tartományi statutumok hatályukat veszíthették volna – még nem következett be, így az adott időpontban a régi joganyagok voltak még érvényben. Részint a régi városi jogok⁸⁸⁵, részint 1616-os pomerániai „*Bauernordnung*” rendelkezései tartoztak ide. Utóbbi a parasztok vonatkozásában fontos jogforrásnak számított és főként Új-Előpomeránia és Rügen falvaiban volt hatályos, noha sokat átvett a korábbi a vend-rügeni jogból („*Wendisch-*

---

⁸⁸³ SERING, Max: „*Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen. X, Provinz Pommern. Verlagsbuchhandlung*”, Paul Parey, Berlin, 1900, 136-137. old.

⁸⁸⁴ U. o. 170-175. old.

⁸⁸⁵ A pomerániai városok többségénél, Új-Előpomeránia („*Neuvorpommern*”), Rügen városaiban – Franzburg kivételével – a lübecki jog volt érvényben. Ez a házastársak közti ingatlanvagyon-közösséget („*Gütergemeinschaft*”) jelentett arra az időre, amíg a házasságból származó gyerekek élnek. Az egyik házastárs halála esetén a másik megörökli az elhunyt vagyონrészét. A házastársak közti ingatlanvagyon-közösséget hasonlóan elismerő magdeburgi jog az alábbi városokban volt hatályos: Stettin, Poelitz, Pyritz, Gartz és környékükön. A brandenburgi jog („*Märkisches Recht*”) az alábbi – korábban a választófejedelemhez tartozó – városokban jelentett joganyagot: Pasewalk, Fiddichow, Drambuerg, Schivelbein. Itt szemben az előzőekkel nem volt a házastársak között ingatlanvagyon-közösség („*Gütergemeinschaft*”), hanem külön-külön ingatlanvagyon („*Gütertrennung*”). (U. o. 90-92. old.)

Rügianischer Landgebrauch”) is. Ennek értelmében az egyik házastárs halála esetén a másik a gyerekekkel egyenlő mértékben osztozott a vagyonon. Ennek 1764-es változata Ó-Előpomerániában és Hátsó-Pomeránia falvaiban – illetve általában a vidéki településeken – lehetővé tette, hogy az egyik házastárs halála esetén a másik örökölje a vagyon egyik felét, a gyerekek a másik felét.

A parasztcsaládokban – mely társadalmi csoport eléggé eladósodottnak számított – a szülők szerződésileg általában egy gyermeknek adták át a birtokot, aki kötelezte magát arra, hogy kifizeti testvéreit és gondoskodik a „szülői részről”. Mindezt azok a mostoha természetföldrajzi viszonyok is indokolták, mint amilyenek például a rummelsburgi járásban voltak.⁸⁸⁶ A paraszti birtokot tekintve Ó-Előpomerániát (azaz az eredeti porosz területet) jó helyzetben lévő, csekély mértékben eladósodott parasztság, kevés birtokcsere jellemezte. Anklam, Demin és Treptow környékén rendszerint a legidősebb fiú vette át gazdaságot, és – ha még nem töltötte be 60. életévet, akkor – ennek fejében gondoskodott a szülőkről, kiadta nekik az ún. „szülői részt” („*Altenteil*”), vagy az ennek megfelelő járadékot, amelynek mértéke lecsökkent, ha az egyik szülő meghalt, valamint kifizette testvéreit.⁸⁸⁷

Sering szerint Új-Előpomerániában (a korábbi svéd területen) a vidéki népesség fele kisbérlet volt, amely meghatározott időre – többnyire 18-21 éves bérleti időszakokra – bérelt területeket a nagybirtoktól („*Zeitpächter*”), Stralsund környéke egyáltalán nem rendelkezett birtokos parasztsággal. A kisbérlet főleg a kincstári birtokokon, a greifswald-i egyetem, Greifswald és Stralsund város, valamint Putbus herceg birtokain terjedt el. A franzburg-i körzet északi-északnyugati részén – ahol viszonylag jelentős volt a paraszti elem – az „*Istestaterbrecht*” dominált. A kisbérlet körében – főleg Stralsund, Wolgast környékén – szintén ez az öröklési forma volt a jellemző. Rügen szigetén, ahol bár szintén nem létezett parasztság, de gyakori volt a végrendelkezés, illetve a „szülői rész” fejében a gazdaság átengedése még az idős gazda életében.

A „*Landarbeiter*” -eket illetően a „Szociálpolitikai Egyesületnek” („*Verein für Sozialpolitik*”) az 1890-es években az egész Németországra kiterjedő felmérésére szükséges

---

⁸⁸⁶ A hasonlóan rossz adottságú, zömmel kasubok lakta bütow-i járásban már gyakoribb volt az örökségnek a gyermekek között való felosztása, mivel általában egyik örökös sem volt elég tőkeerős ahhoz, hogy az egész birtokot átvegye. Pasewalk és Ueckermünde környékén – mivel a jó közlekedési viszonyok miatt sokaknak Berlinben vagy Stettinben van főfoglalkozású munkahelyük – a földtulajdonosok inkább a gyári munkások, iparosok közül kerültek ki, mintsem a parasztgazdákból. Sering szerint itt, ha már csak egy gyerek élt a birtokon, akkor ő számított örökösnek. Ha viszont több gyerek volt, akkor vagy közösen örökölték meg a földet, vagy az „egyenlő osztatú” örökléshez folyamodtak. A halászfalvakat illetően, minél inkább rátértek a halászatra, annál inkább hajlottak az örökség felosztására. Az „egyenlő osztatú” öröklés nagyon ritka, csak ott, ahol pl. két önálló parasztportán kell osztozni. (U. o. 95-96. old.)

⁸⁸⁷ U. o. 170-175. old.

visszautalni. Ez a vizsgálat során a „munkaalkotmány” átalakulására, a mezőgazdasági néesség társadalmi átrétegződésre reflektáltak. Ezen belül a hét kelet-tartomány adatait feldolgozása az akkor fiatal Max Weber dolgozta fel, aki ezen szociográfikus munkával váltotta meg belépőjét a patinás társadalomtudományi társaságba. A pomerániai tendenciák felvázolásához 24 általános („*Generalberichte*”) és 98 speciális felmérés („*Spezialberichte*”) szolgált alapul. A tartományt illetően Weber a nagybirtok mindenhol meghatározó voltát emeli ki, ám Bütow környékén a parasztgazdaság van túlsúlyban, hasonlóan jelentős ez a forma Lauenburg, Schlawe tengerparti sávjában is.⁸⁸⁸

Weber általában úgy látja, hogy Pomerániában általában jobb a „*Landarbeiter*” -ek helyzete, mint Kelet-, és Nyugat-Poroszországban. Ám, míg a korábbi bérezés a munkás kisegítő gazdaságára helyezte a hangsúlyt és hozzájárult annak képességeinek kibontakoztatásához és önbecsülésének növeléséhez, addig a mostani „racionális gazdálkodási metódusok” kioltották a munkás kezdeményező képességét, ami pedig minden önállóság alapja. Az érv a változtatásra az volt, hogy a munkást túlságosan leköti ez a sokféle tevékenység és így kevésbé mozgósíthatóbb volt a nagybirtok szempontjából, ezért a nagybirtok maga gondoskodott a munkások ellátásáról. A korábbi bérezés még a munkás kisegítő gazdaságára helyezve a hangsúlyt hozzájárult annak képességeinek kibontakoztatásához és önbecsülést adott. Ráadásul a pénzbeli javadalmazásra való rátérés is értékben sokszor értékben kisebb keresetet jelentett.⁸⁸⁹

Mi jellemezte a helyi közösségi kohéziót? Christian von Crockow az emlékirataiban Hátsó-Pomeránia kapcsán a hagyományos struktúrák tovább éléséről ír, amelyeket még a 20. század első évtizedeiben is a családi, rokoni, jószomszédi kapcsolatok domináltak.⁸⁹⁰ Az összetartozás érzését voltak hivatottak erősíteni a közös ünnepek, melyek pomerániai sajátosságainál Dirk Schleinert a következőket emeli ki: azokat többnyire felvonulással kötötték egybe, (pl. „*Ernetefest*”, „*Schützenfest*”), örömtüzet raktak („*Osterfeuer*”, „*Johannisfeier*”), végül az egészet közös lakomával zárták, amihez tánc is társult. Mivel Pomeránia protestáns vidék volt, így itt viszonylag kevés vallási ünnep volt. Farsangkor is a katolikus Rajna-vidéktől eltérően nem tartottak drága álarcosbálokat, szerényebben ünnepeltek. A pünkösöd megünneplése azért kapott nagyobb jelentőséget, mert húsvétkor még télies volt az

---

⁸⁸⁸ WEBER, Max: „*Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland. (Preußische Provinzen Ost- und West-Preußen, Pommern, Posen, Schlesien, Brandenburg, Großherzogtümer Mecklenburg, Kreis Herzogtum Lauenburg), dargestellt auf Grund der von Verein für Sozialpolitik veranstalteten Erhebungen*”, Verlag von Duncker&Humblot, Leipzig, 1892, 3, 282-285. old.

⁸⁸⁹ U. o. 373-383. old.

⁸⁹⁰ KROCKOW, Christian Graf von: „*Die Reise nach Pommern. Bericht aus einem verschwiegenen Land*”. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984, 115. old.

idő. A mezőgazdasághoz a legszorosabban az „aratási ünnep” („*Erntefest*”) kapcsolódott, ekkor szintén feldíszített kocsikkal vonultak fel és ünnepi lakomát tartottak. Ám már az aratás első napján jó ételt, sört vitték ki az aratóknak és ez így a többi napon is így ment. Az aratás utolsó napja volt a csúcspont, az uradalmakban ekkor a tulajdonos a munkások közösen ünnepeltek, az úr és úrnő a munkásokkal táncoltak. A templomot is feldíszítették mezei virágokkal, búzakaralással.⁸⁹¹

A fogyasztást illetően azt kell kiemelni, hogy Pomerániában a klimatikus adottságokból szűk volt a választási lehetőség a termények – különösen a gabonafélék, a burgonya – emberi fogyasztási- és takarmányozási célú felhasználása között. Ám azt több korabeli szerző is kiemelte, hogy az itt honos növények termésátlagok magasabb meghaladták az országos mutatókat.⁸⁹² Másrészt szólni kell itt az erdő jelentőségéről, mely Pomerániában szintén nagy területet foglalt el. Szegedy-Maszák Aladár azt írja az emlékirataiban, hogy az erdészet a régi porosz világban a katonaság után a legkeresettebb pálya volt, az erdészeket ugyanaz modor, megjelenés jellemezte, mint a tiszteket. A Brandenburgban található eberswalde-i erdészeti főiskolának hasonló társadalmi rangja volt, mint Magyarországon a keszthelyi mezőgazdasági akadémiának.⁸⁹³

A kisszámú vallási és etnikai kisebbség jelenléte pedig az előrehaladott asszimiláció kérdésére irányítja rá a figyelmet. Pomeránia két fontos kisebbségét a kasubok és a lengyelek jelentették. Ezek közül a népszámlálási adatok szerint tartományi szinten a kasub volt a jelentősebb minoritás, a kétnyelvűek száma mindkét nemzetiség vonatkozásában jóval meghaladta a csak lengyelül, illetve csak kasubul tudók számát.⁸⁹⁴ A kasubokról, amelyek Nyugat-Poroszországban – mivel az sokáig lengyel uralom alatt állt és itteni katolicizmus is ösztönözte őket az identitásuk megőrzésében – jobban megmaradtak, Christan von Krokow azt mondja, hogy a harmincas évekre csaknem teljesen eltűntek, mert egy protestáns államban alkalmazkodni kellett a protestáns többséghez. A kétnyelvűségből adódó identitásválasztás kérdését Krockow úgy látja, hogy ahol az új határok meghúzásánál nem vették figyelembe a vallási viszonyokat – mint történt például Felső-Sziléziában –, ott ez a fejekben zavart okozott.

---

⁸⁹¹ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.*” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 51-70. old.

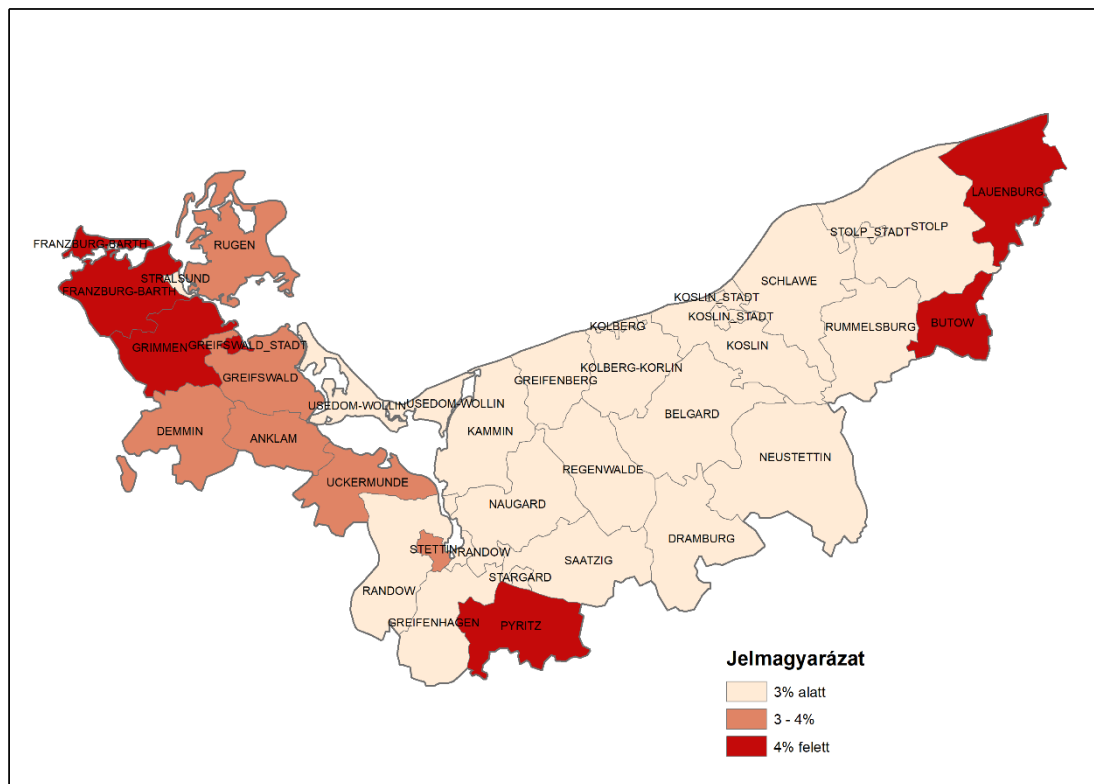
⁸⁹² Dr. SCHRADER: „*Oderschiffahrt und Ostwirtschaft*” In: MURAWSKI, Erich–STEIN, Erwin (hsg.): „*Pommern, das Grenzland am Meer*”, Berlin, 1931, 56-60. old.

⁸⁹³ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: „*Az ember ősszel visszanéz...: Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.*” I. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996, 128. old.

⁸⁹⁴ „*Statistik des Deutschen Reichs, Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1925 Band 401, I. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der Volkszählung 1925. Die Bevölkerung nach Muttersprachen*”. Verlag von Reimar Hobbing in Berlin, Berlin, 1928, 412-433. old.

Amikor el kellett dönteni, hogy ki melyik nemzethez tartozik, az emberek gyakran döntésképtelennek bizonyultak.⁸⁹⁵ A katolikusok zömmel a lengyelek közül kerültek ki: a határmenti kisebbségből, illetve a Stralsund környéki nagybirtokok vándormunkásaiból. A katolikusok 1933-ban is a lakosság 3,2%-át tették csak ki.⁸⁹⁶

8. számú térkép: A katolikusok aránya Pomeránia járásáiban. az 1925. június 16-ai népszámlálás adatai alapján, százalék

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Statistik des Deutschen Reichs, Band 412, I. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III. Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der Volkszählung 1933. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Religionzugehörigkeit.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik G. m. b. H., 1936, 15-16. old.

Az első világháború utáni helyzetet tekintve Muncy szerint a junkerek befolyása a parasztok körében még a 20. század első évtizedeiben is erős volt, hiszen kontrolljuk alatt

⁸⁹⁵ KROCKOW, Christian Graf von: „Die Reise nach Pommern. Bericht aus einem verschwiegenen Land”. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984, 205-206. old.

⁸⁹⁶ Statistik des Deutschen Reichs, Band 412, I. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451. Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der Volkszählung 1933. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Religionzugehörigkeit.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik G. m. b. H., 1936, 15-16. old.

tartották az agrárkamarákat és a vidéki hitelintézeteket. 1918 után pedig meggyőzték a parasztokat arról, hogy a szűkkörű földreformért és a mezőgazdasági rossz helyzetéért a köztársaság a felelős. Ez a befolyás leginkább a „*Landbund*” -on ezen – az igazi kelet-elbai gyökerű szervezeten – keresztül érvényesült, ami bizonyos fokig a „*BdL*” utóda volt.⁸⁹⁷ Pomerániában a helyzetet bonyolította, hogy a régió határtartomány lett, tele Posenből kiutasított menekültekkel. A tartomány már a vilmosi birodalomban egy fontos mezőgazdasági körzetnek, a „birodalom gabona-tárházának” („*Kornkammer deutschen des Reichs*”) számított, amely pozíció Posen elvesztésével a húszas évek elején csak tovább erősödött.

A politikai viszonyokat nagyban meghatározta, hogy noha a junkerek aránya a közigazgatásban fokozatosan csökkent, de a személyzeti politika továbbra is konzervatív maradt és csak kevés szociáldemokratának, Centrum-pártinak sikerült magasabb pozícióba jutni. A régi hivatalnokokat már csak azért is meg kellett tartani, mert azok 1918 viharos napjaiban végrehajtották a forradalmi kormány intézkedéseit, mi több, sokan a Kapp-puccs idején 1920 márciusában is lojálisak maradtak a köztársasághoz.⁸⁹⁸ Shelley Baranowski szerint a nagybirtokos junkerek szerepe Pomerániában egy ideig a helyi evangélikus egyház patrónusaként is meghatározó volt, de a birtokok felparcellázásának módjából adódóan a gyülekezeteknek a földbirtokosokkal egyre több ellentétük támadt.

Ráadásul ebben az időben – éppen akkor, amikor a lelkészi pályába tömegével áramlottak be altisztek, alkalmazottak fiai – sok lelkészi poszt betöltetlen maradt. Mindezen diszkrpanciák ellenére a felekezettől való kilépés a tartományok közül Pomerániában volt a legalacsonyabb. A másik oldalon az evangélikusok is kísérletet tettek a munkások megnyerésére saját munkásszervezeteket kezdeményezve. Ebben az időben a mormonok és a jehovisták is megjelentek.⁸⁹⁹ A lengyel történészek a városi miliő kapcsán Stettin-nek a Pomeránián belüli politikai „vízfej”-szerepére hívják fel a figyelmet, és joggal, hiszen itt a 1,9 millió fős tartománynak a 254 ezer fős nagyvárosáról volt szó.⁹⁰⁰

Ami pedig a falut illeti Thomas Nipperdey szerint a kelet-elbai falu viszonyait keresztülkasul a hierarchia hatotta át, mely örökletes és statikus volt. A társadalmi tagoltságot

---

⁸⁹⁷ MUNCY, Lybeth W.: „*The Junkers and the Prussian Administration from 1918 to 1939*”, „*The Review of Politics*” Vol. 9, No. 4 (Oct., 1947), 483-484. old.

⁸⁹⁸ U. o. 489-490. old.

⁸⁹⁹ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 98-114. old.

⁹⁰⁰ STEPIŃSKI, Włodzimierz: „*Polnische Forschungen über die Geschichte über Pommerns im 19. und 20. Jahrhundert. Forschungsstand und Forschungsprobleme*” In: SCHRÖDER, Jürgen (Hrsg.): „*Pommern. Geschichte, Kultur, Wissenschaft. 2. Kolloquium zur Geschichte Pommerns 13. und 14. September 1991*”, Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald 1991, 29. old.

tükrözte a templomi ülésrend, a ruházkodás, valamint az étkezés is. Ebből a helyzetből az alul levőknek csak „szerencsés” házassággal, vagy városba való távozással lehetett kitörni.⁹⁰¹ A kor kelet-németországi kiscgazdairól Fáber György, az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara fogalmazója – aki ebben az időben tanulmányutat tett Sziléziában – azt írta, hogy öltözködésük alapján úgy néznek ki, mint a gyári munkavezetők, úgy is járnak: kék sapkában, kék munkakabátban, csizmát nem viselnek, de mezítláb sem járnak.⁹⁰²

A Harmadik Birodalom időszakában Pomerániát illetően a propagandában szívesen hangsúlyozták, hogy míg itt a parasztság német-, addig a nemesség vend eredetű. Tehát igazában a parasztoknak köszönhető, hogy a tartomány német lett, mert a nemesség csak idővel germanizálódott. A „paraszi rendet” Darré a „birodalmi örökbirtok-törvénnyel” („*Reichserbhofgesetz*”, „*REG*”) kívánta megerősíteni, ami azért túlment a törzsöröklés addigi német gyakorlatán.⁹⁰³ Ezt az intézkedést még az olyan régi vágású agráriusok is túlzásnak érezték, mint Hans-Joachim von Rohr, aki úgy látta, hogy összeségében ezzel a parasztgyermek hátrányba kerülnek a más társadalmi rétegek gyermekeihez képest. Rohr szerint az anya majd a jövőben nem fogja a hozományát a házasságba vinni, mert gondoskodnia kell az örökségből kieső gyermekekről gondoskodni. Míg mások azon aggódtak, hogy a „REG” a születések számának csökkenését fogja előidézni, tovább fokozva a munkaerő-hiányt.⁹⁰⁴

Végül szóljunk néhány szót az ünnepek megváltoztatásáról is. A nemzetiszocialista időszakban a nyári napforduló megünneplése ideológiai okokból nagyon előtérbe került. Ebből a célból átnevezték a korábbi „*Johannisfeier*”-t. Itt tulajdonképpen egy olyan kereszténység előtti rituáléről van szó, ami Svédországban ma is élő hagyománynak számít.⁹⁰⁵

---

⁹⁰¹ NIPPERDEY, Thomas: „*Deutsche Geschichte 1866–1918. Erster Band. Arbeitswelt und Bürgergeist.*” München, Verlag C. H. Beck, 1998, 220. old.

⁹⁰² „*Somogyi Ujság*” 1931. márciusi 2-ai szám 4. old. (FÁBER György: „*Hogyan élnek a német kiscgazdák?*”)

⁹⁰³ A Darré-féle rendszernél azonban a férfiági öröklésnek még egy ennél is rigorózusabb változatáról volt szó, amennyiben itt – a régi skandináv „*Odal*”-jog („*Odalrecht*”) felelevenítésével – az örökösödést a közvetlen leányörökösök hátrányára és a távolabbi férfirokonok (pl. unokatestvérek) javára mozdultak el. Ezzel visszatértek a rég meghaladott nemzetségi gondolathoz („*Sippendenken*”), amelynek alap gondolata az volt – és Darré ebben a német jogtörténészhez, Karl von Amira-hoz nyúlt vissza –, hogy minden parasztszaládnak egy ősi birtokkal („*Stammgut*”) kell rendelkeznie. Ennek szellemében létre is hoztak egy ilyen folyóiratot „*Odal*” névvel, életre keltve egy olyan fogalmat, ami már rég kihalt Németországban. Haushofer a darré-i koncepcióban utólag bizonyos fokú „intellektuális túlhajtást” látott: „az emberi problémák megoldásaiban ezzel egy olyan fajta radikalizmushoz tértek vissza, ami a letűnt korokat jellemezte”. (HAUSHOFER, Heinz: „*Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II.*”, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958, 210–211. old.)

⁹⁰⁴ HUEGEL, Arnulf: „*Kriegsernährungswirtschaft Deutschland während des Ersten und Zweiten Weltkrieges im Vergleich*”, Hartung–Gorre Verlag, Konstanz, 2003, 448–449. old.

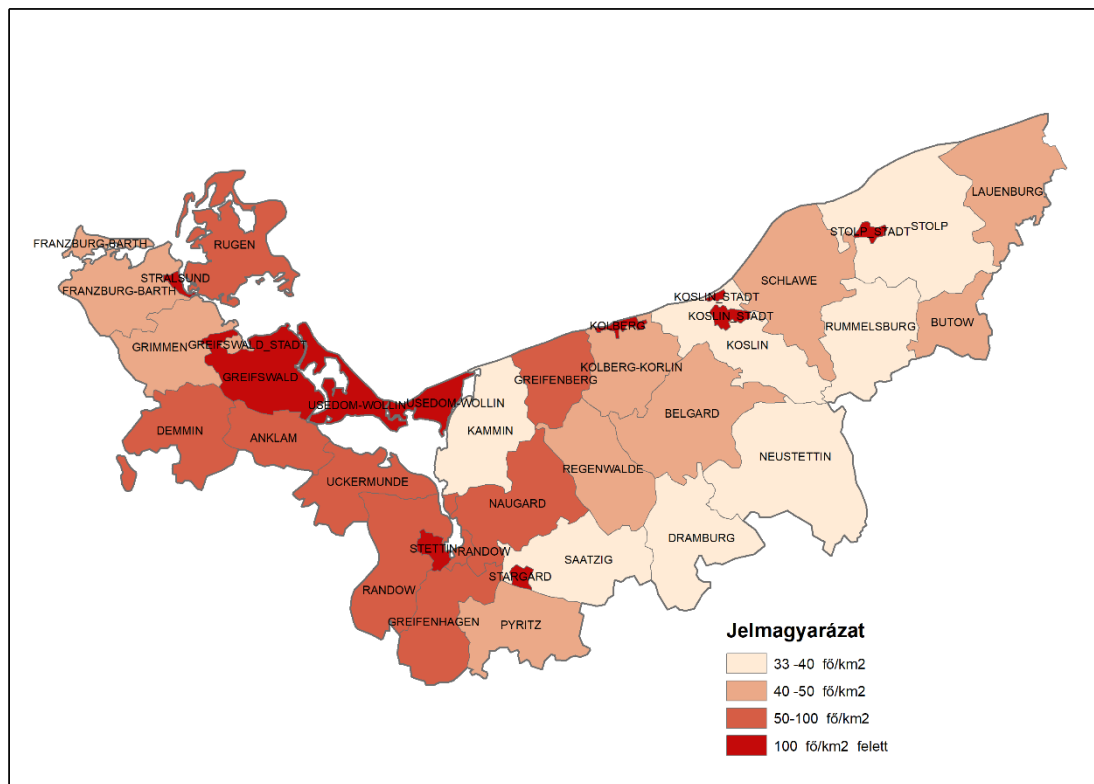
⁹⁰⁵ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.*” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 52. old.

6.4.2. Elvándorlás, vidék kiürülése

Sering a pomerániai öröklésről szóló könyvében a helyzet bemutatását – az 1890-as adatok alapján – az alacsony (52 fő/km²-es) népsűrűséggel (30 116 km², 1 575 059 lakos) indítja,⁹⁰⁶ amivel tartomány a porosz provinciák sorában az utolsó helyen állt. Noha a lakosságszám később – más régiókhoz hasonlóan – jelentősen nőtt, de a rangsorbeli pozíció nem sokat változott. Az 1933. évi népszámlálás idején már a népsűrűség ugyan 68,5 fő/ km²-es népsűrűséggel kellett számolni – mivel erre az időre a lakosságszám is 1 920 897 főre nőtt –, ám a keleti tartományok közül ennél kisebb mutatót csak a Kelet-Poroszországban és a „Grenzmark” -ban regisztráltak. Pomeránián belül is inkább a tengerparti nyugati körzetek számítottak magas népsűrűségű területeknek, míg a keleti járások ritkábban lakottak voltak.

9. számú térkép: Népsűrűség Pomeránia járásaiban 1933. június 16-án, fő/km²

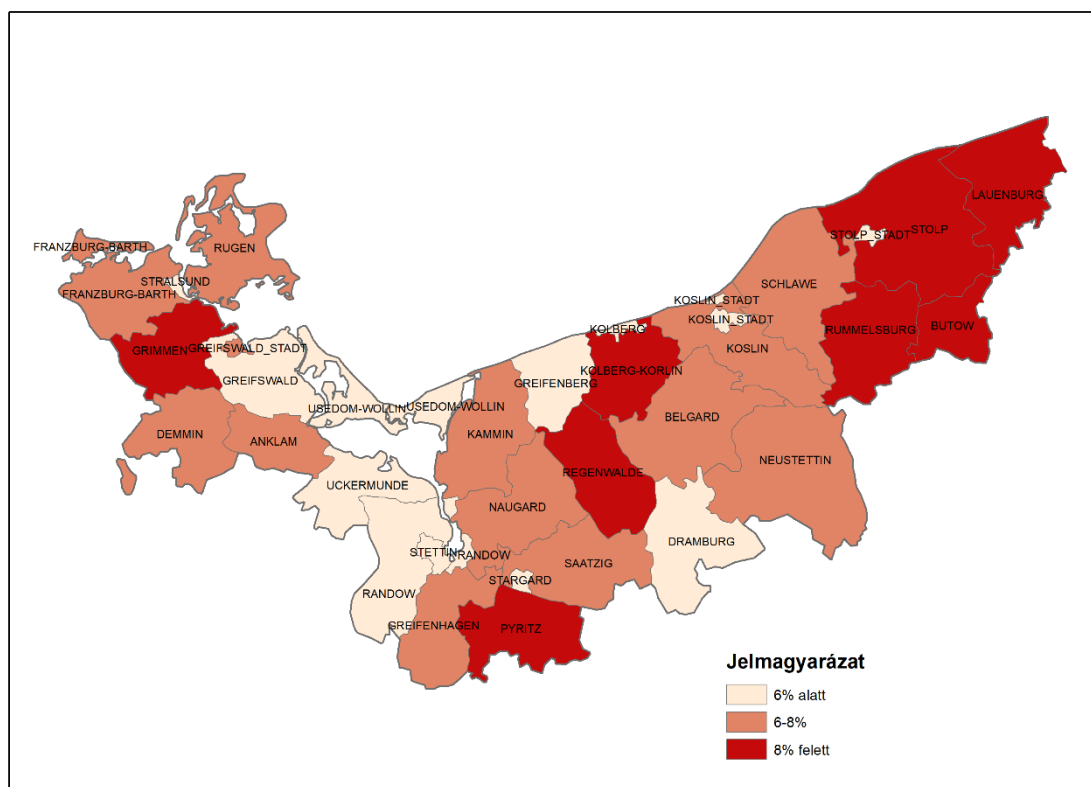
Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III.. Stand, Entwicklung und Siedlungsweise der Bevölkerung des Deutschen Reichs Volkszählung.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschafts und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1935, 68. old.

⁹⁰⁶ SERING, Max: „Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen. X, Provinz Pommern. Verlagsbuchhandlung”, Paul Parey, Berlin, 1900, 4. old.

Pedig a tartományon belül hagyományosan éppen Hátsó-Pomeránia jelentette azt a területet, amely mindig is magasabb termékenységet mondhatott a magáénak. Ezt az 1933. június 16. népszámlálás adatai is visszaigazolták. Ekkor a tartomány egészében az 1925. évi census adataihoz képest 6,4%-os természetes szaporodást mértek, ám ezen belül a legmagasabb értékkel keleti és középső területek rendelkeztek, míg a legalacsonyabb mutatók nyugati városi körzetekben fordultak elő. Berndt Kölling szerint a magasabb hátsó-pomerániai termékenységet sokban megmagyarázza, hogy az itteni nagybirtokokon inkább fennmaradt a „*Hofgängersystem*” – azaz naturálbéren alapuló családi foglalkoztatás – és ebből a szempontból a sok gyerek előnyt jelentett.⁹⁰⁷

10. számú térkép: Az természetes szaporodás, illetve fogyás mértéke Pomeránia járásáiban az 1925. június 16-a és 1933. június 16-a között, százalék

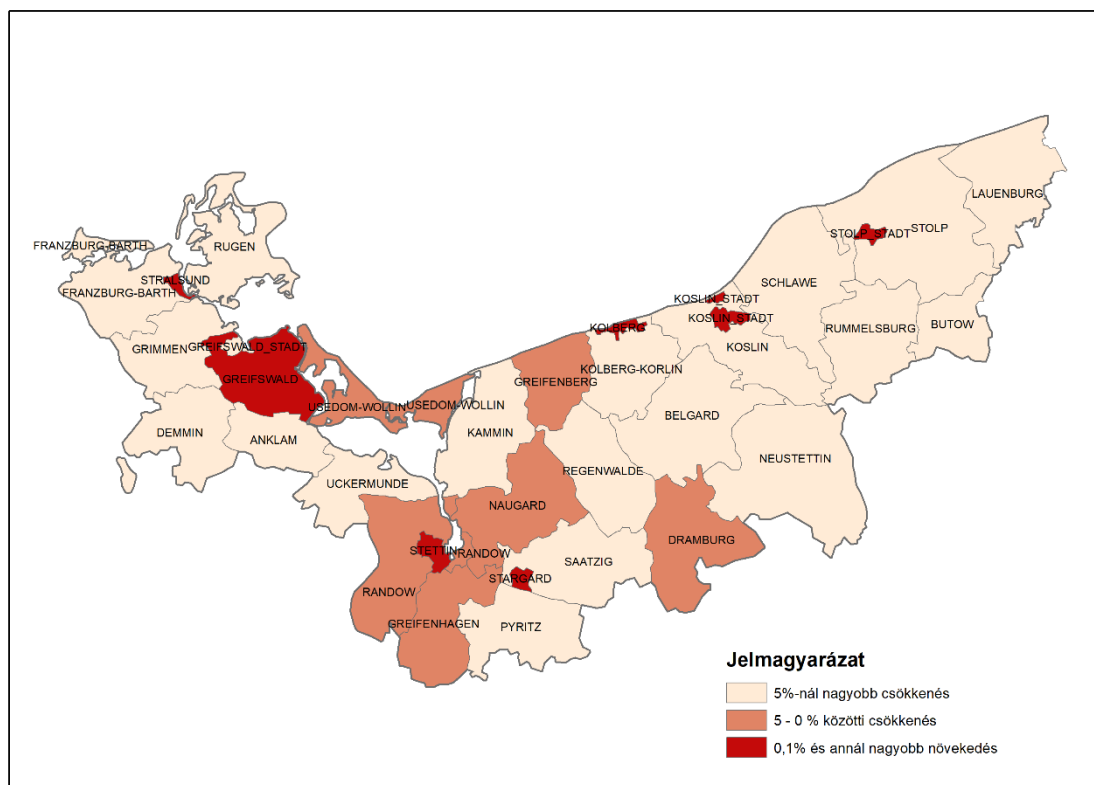
Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III. Stand, Entwicklung und Siedlungsweise der Bevölkerung des Deutschen Reichs Volkszählung.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschafts und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1935, 68. old.

⁹⁰⁷ KÖLLING, Berndt: „*Familienwirtschaft und Klassenbildung. Landarbeiter im Arbeitskonflikt: das ostelbische Pommern und die norditalienische Lomellina 1901–1921*”, Vierow: SH-Verlag, 1996, 160-162. old.

A kedvező mutatók ellenére úgy tűnik, hogy 1933-ra a keleti körzetek ezt a magasabb népszaporulatot nem tudták megtartani, hiszen a tartomány egészében az 1925-höz képest tapasztalt 3,8%-os mértékű elvándorlás Hátsó-Pomerániát sújtotta leginkább. A legnagyobb felvevő területeknek a városok számítottak, ebből a szempontból leginkább a középső területek – főként Greifswald és Stettin környéke – emelkedtek ki. Viszont ebben az időben a természetes szaporodás még kompenzálni tudta az elvándorlást, hiszen 4,6 fős átlagos családnagysággal kellett számolni. (A férjezett asszonyok számát véve családszámnak, ami 416 260 főt tett ki.)⁹⁰⁸

11. számú térkép: Az el- és odavándorlás mértéke Pomeránia járásaiban az 1925. június 16-a és 1933. június 16-a között, százalék

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III.. Stand, Entwicklung und Siedlungsweise der Bevölkerung des Deutschen Reichs Volkszählung.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschafts und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1935, 68. old.

⁹⁰⁸ „Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III.. Stand, Entwicklung und Siedlungsweise der Bevölkerung des Deutschen Reichs Volkszählung.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschafts und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1935, 68. old.

Az országos számokat tekintve az elvándorlás („*Landflucht*”) mértéke már a 19. században Kelet-Poroszország mellett itt volt a legnagyobb. Az utóbbi tartományból való riasztó méretű elvándorlás hatására sokan már az 1890-es években azonnali intézkedést sürgettek. Ám az akkori kormányzervek (Heyden, Berlepsch, Miquel miniszterek) túlzottnak tartották az ezzel való riogatást, noha elismerték a „*Landflucht*” létét. Abban az időben úgy látták, hogy nem kell külön a tartományokra – elsősorban Kelet-Poroszországra – szabott program, hanem inkább olyan keret jellegű „tűzoltó” intézkedésekben gondolkodtak, amelyek enyhíthetik a problémákat, ám nem változtatják a meg a fennálló viszonyokat. Úgy vélték, hogy – a kérdés folyamatos napirenden tartásával – inkább a közlekedést kell fejleszteni, mindenekelőtt megadva az ezen tartományok mezőgazdasági terményeinek szállításához szükséges vasúti kedvezményeket.⁹⁰⁹

14. tábla: A keleti tartományok vándorlási egyenlege 1840-ig visszamenőleg, fő

Tartományok	1840–1910	1910–1925	1925–1933
	közötti időszak		
Kelet-Poroszország	-739 300	-111 600	-94 7992
Nyugat-Poroszország	-603 100	-9 200*	-19 165*
Posen	-877 900		
Pomeránia	-744 100	36 900	-71 611
Alsó-Szilézia	-673 400**	-37 000**	-77 258
Felső-Szilézia			-37 939
Szász tartomány	..	..	-50 976
Schleswig-Holstein	..	..	2 066

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„*Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III. Stand, Entwicklung und Siedlungsweise der Bevölkerung des Deutschen Reichs Volkszählung.*” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschafts und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1935, 63-64. old.

*, „*Grenzmark*” adata. ** A korábban egységes Szilézia adata.

Noha Pomerániában 1910–1925 között átmenetileg vándorlási többlettel kellett számolni – aminek háttérében a poseni menekültek álltak –, ám az évtized második felében újra felerősödött az elvándorlás és 1933-ig közel 72 ezren mentek el a tartományból. A faluból városba vándorlás okainak feltárása érdekében a stettin-i Mezőgazdasági Kamara 1929–1930-ban részletes adatgyűjtést végzett.⁹¹⁰ E szerint a távozóknak két fő csoportja volt: a „*Landarbeiter*”-ek és a fiatalok, ahol mindkét kör a nagyobb városokat és iparvidékeket célozta

⁹⁰⁹ HERTZ-EICHENRODE, Dieter: „*Politik und Landwirtschaft in Ostpreußen 1919–1930. Untersuchungs einer Strukturproblems in der Weimarer Republik*”, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 1969, 372 old.

⁹¹⁰ RADNÓTI István: „*Falufejlesztés Németországban*”, „*Magyar Szemle*”, 1930. 10. kötet. 9-12. szám. 15. old.

meg a jobb élet reményében. A mezőgazdasági munkásokat főként a nagybirtokokon érvényesülő relatíve alacsony munkabérek készítették az elvándorlásra⁹¹¹, míg a fiatalokat inkább a városi élet magasabb szociális és kulturális színvonala (főleg a szórakozási lehetőségek). További érvként említették még a szakképzés akadályát, a nehéz mezőgazdasági munkát, a munkaadó részéről való felmondást, a városi munkanélküliség esetére szóló biztosítás lehetőségét, valamint a német mezőgazdasági üzemekben még abban az időben is fennálló antiszociális munkarendszert („*Hofgängersystem*”). Az a tény, hogy a „*Landarbeiter*” -ek már 1850–1860-as években képesek voltak pénzt összegyűjteni és azon tengerentúlra utazni, vállalva annak rizikóját, cáfolja azon a régi patriarkális szellemből fakadó munkaadói véleményeket, miszerint a munkások értelmi képességei olyan szerények lettek volna, hogy nem voltak képesek a saját érdekeik felismerésére.⁹¹² Fontos itt az asszonyok szerepe is. Mivel az elvándorlás („*Landflucht*”) főleg a férfinépességet érintette, így az otthoni gazdaság az asszonyokra maradt.⁹¹³ Több beszámoló is van, hogy a pomerániai „*Landarbeiter*” -ek asszonyai a terményben kapott fizettségen disznókat hizlaltak, amit a piacra vittek.⁹¹⁴

Az elvándorlás mellett a német vidék másik problémáját a születési arányszámok csökkenése jelentette. Radnóti István, korabeli szakíró szerint a falvak azért e téren még jobban álltak, mint a városok, bár itt is csökkenés volt tapasztalható. Azzal együtt, hogy 1910–1920-as években az ezer lélekre eső születésszám minden településtípusban csökkent, a mutatók a kistalvokban voltak a legjobbak és azok a népességnagyság növekedésével egyre mérséklődtek. 1925-ban Poroszországban a 2000 fő alatti községekben 1000 lakosra 12,80 születés jutott, a 2000–10 000 fő közötti kisvárosokban 5,94, a 10 000 főnél nagyobb középvárosokban és metropoliszokban pedig már csak 4,30. Radnóti szerint a születésszám visszaesése terén

---

⁹¹¹ Heller András, aki – mint Fejér megyei főszolgabíró – élénken érdeklődött a mezőgazdasági munkáskérdés iránt, egy írásában összehasonlította a magyar viszonyokat a pomerániaiakkal. Ebben arra egyrészt arra hívta fel a figyelmet, hogy míg 1936-ban egy hamburgi kikötői munkás havi szinten 130 RM-t keresett, addig egy pomerániai gazdasági cseléd – ha a naturálbéret átszámoljuk – csak 90 RM-t. Másrészt, bár a pénzber általában Pomerániában nagyobb volt, mint Magyarországon, de a természetbeni bérezés szintje annak alatta maradt. Míg a magyar cseléd bérezésének legfontosabb részét a sertéstartás jelentette, addig Pomerániában ez hiányzott, és a tehéntartás is csak szórványosan fordult elő, baromfitartásra is alig volt mód. Ráadásul mind a szegődményes föld, mind a gabonakonvenció is kisebb súlyt képezett. Heller utal azokra a korábbi hiábavaló erőfeszítésekre, amelyekkel a városba tódulást úgy kívánták megelőzni, hogy növelték a naturálbér arányát – felismerve az ennek helyes formájában arányában rejlő lehetőségeket –, valamint lakásokat építettek. (HELLER András: „*Föld és munkabér. Egy közép-európai tanulmányút tapasztalatai.*” A Statisztikai Tudósító Kiadása, Budapest, 1939, 65-67. old. http://mtda.hu/books/heller_andras_fold_es_munkaber.pdf. Letöltés: 2014. 12. 17. 14.56.)

⁹¹² ACHILLES Walter: „*Landflucht oder Landvertreibung zwischen 1850 und 1914?*” In: SCHULTZ, Günther (Hrsg.): „*Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag,*” 1996, 87-88. old.

⁹¹³ WALTER, Toni: „*Die Frau in der Landwirtschaft in Ost- und Norddeutschland*”, Verlag, Franz Vahlen, Berlin, 1939, 103-130. old.

⁹¹⁴ KÖLLING, Bernd: „*Familienwirtschaft und Klassenbildung. Landarbeiter im Arbeitskonflikt: das ostelbische Pommern und die norditalienische Lomellina 1901–1921*”, Vierow: SH-Verlag, 1996, 198-207. old.

Németország Franciaországgal állt egy sorban, Berlin pedig nagyvárosi viszonylatban az egész világon vezetett. Ám az egyes nemzetekre az igazi veszély mégiscsak az, ha már a falusi lakosság is elkezd csökkenni. Hiszen az a mezőgazdasági termelés visszaesését vonja maga után, ami megnöveli az import iránti igényt. Az elvándorlás következtében előálló munkaerőhiány pedig a gazdákat arra kényszeríti, hogy lengyel munkásokat foglalkoztassanak, akik igénytelenebbek, szaporábbak.⁹¹⁵

Az 1933. június 16-ai népszámlálási adatokból az derült ki, hogy Pomerániában a városi és a községi körzetek között – az 1925. évi census adatainak bázisán – az elvándorlás és a termékenység alapján hasonló különbségek álltak fenn, mint országosan. A fontosabb városkörnyékek vonatkozásában a két mutatót szétbontottam a vidéki- és („*Landkreis*”) és városi járások („*Stadtkreis*”) értékeire és úgy vizsgáltam meg a tendenciákat. Ezekből – nem meglepő módon – az derült ki, hogy a vándorlási egyenleg általában a városi körzetekben kedvezőbben alakult, míg a termékenységi mutató tekintetében inkább a vidéki körzetek álltak jobban.

15. tábla: Néhány fontosabb pomerániai városkörnyék vándorlási és termékenységi mutatóinak alakulása, 1933

Városkörnyék	El- és odavándorlás		Természetes szaporodás, vagy fogyás*	
	mértéke az 1925. június 16-ai adatokhoz képest, %			
	vidéki körzet	városi körzet	vidéki körzet	városi körzet
Belgard	-0,4	8,5	8,1	4,1
Anklammm	-7,8	7,7	9,2	1,8
Demmin	-0,3	10,1	9,7	1,7
Greifswald	-1,0	10,4	7,8	2,2
Kolberg	-1,9	12,0	8,6	3,0
Köslin	-2,1	5,5	8,0	2,5
Lauenburg	-3,3	10,5	12,0	1,6
Neustettin	-4,4	3,7	7,2	1,2
Naugard	2,7	13,3	6,0	5,2
Pyritz	-5,9	11,2	9,4	5,1
Randow	4,1	17,6	5,4	6,7
Stolp	-0,3	8,9	9,7	3,3
Ueckermünde	-2,1	6,9	5,6	5,1
Udsedom-Wollin	1,0	3,7	3,6	-0,2

* A születések és a halálozások egyenlege.

Forrás: „*Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III. Stand, Entwicklung und Siedlungsweise der Bevölkerung des Deutschen Reichs Volkszählung.*” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschafts und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1935, 63-64. old.

⁹¹⁵ RADNÓTI István: „*Falufejlesztés Németországban*”, „*Magyar Szemle*”, 1930. 10. kötet. 9-12. szám. 16. old.

A nagyarányú pomerániai elvándorlás vélhetően összefüggött azzal is, hogy a – népszámlálási adatok szerint – e tartományban a porosz átlagnál többen éltek kistelepüléseken, valamint kedvezőbb volt a fiatalabb korosztályok aránya is. Nézzük mindenképp a településszerkezetre vonatkozó adatokat. 1933-ban Pomerániában a lakosság valamivel kevesebb, mint fele élt 2000 főnél kisebb településeken, amely érték csak Kelet-Poroszországban, valamint a – nem sokkal később a tartományhoz csatolt – „Grenzmark”-ban volt ennél magasabb. Miközben a hasonló poroszországi átlag csupán 31,0%-ot tett ki. A 10–50 ezer fő közötti kisvárosok ugyanakkor a lakosság 18,9%-át tömörítették, amely hányad szintén meghaladta a 13,8%-os porosz átlagot. Jellemzően hiányoztak a településstruktúrából a 20–50 ezer fő közötti középvárosok, amelyek súlya pedig porosz viszonylatban – a népességszám alapján – 7,7%-ot jelentett. Kiemelendő, hogy Pomerániában a 100 ezer fő feletti nagyvárosok – szemben 34,4%-os összporosz átlaggal – a lakosság 14,1%-át koncentrálták. (Igazában csak egy nagyváros volt Pomerániában, ez Stettin volt, a tartományi székhely a maga közel 271 ezer fős népességével.)⁹¹⁶

16. tábla: A településszerkezet fontosabb adatai Pomerániában és Poroszországban 1933. június 16.

Népességnagyság	Pomeránia		Poroszország	
	település-szám	népesség, fő	település-szám	népesség, fő
	megoszlása, %			
100 fő alatt	4,2	0,3	8,2	0,4
101 – 500 fős	69,4	26,4	57,8	12,0
501 – 1000 fős	19,6	16,7	19,6	10,3
1001 – 2000 fős	3,2	5,6	8,0	8,3
2001 – 5000 fős	1,9	7,7	4,0	9,4
5001 – 10 000 fős	1,1	10,1	1,2	6,5
10 001 – 15 000 fős	0,2	3,8	0,4	3,5
15 001 – 20 000 fős	0,1	2,7	0,2	2,5
20 001 – 50 000 fős	0,3	12,4	0,3	7,7
50 001 – 100 000 fős	0,0	0,0	0,1	5,0
100 000 fő felett	0,0	14,1	0,1	34,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: „Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III.. Stand, Entwicklung und Siedlungsweise der Bevölkerung des Deutschen Reichs Volkszählung.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschafts und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1935, 41-42. old.

⁹¹⁶ „Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III.. Stand, Entwicklung und Siedlungsweise der Bevölkerung des Deutschen Reichs Volkszählung.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschafts und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1935, 41-42. old.

A korcsoport szerinti megoszlást tekintve 1933 júniusában a tartomány – 1 927 420 főt kitevő – lakosságán belül az aktív, fiatalnak mondható 20 és 40 év közötti generációk egyharmadrészt tettek ki. A 40 és 60 év közötti középkorúak egyötödrészt, a 60 éves idősebbek pedig 12%-ot jelentettek. A hasonló porosz hányadok ettől nem sokban tértek el. Az 1925. évi népszámláshoz képest összességében a tartomány lakossága 6,5%-kal nőtt. Ezen belül azonban inkább az idősebb korcsoportba tartozók száma emelkedett, míg a fiatalabb korosztályoknál kisebb mértékű növekedés, vagy egyenesen csökkenés volt tapasztalható.⁹¹⁷

**17. tábla: A népesség korösszetétele Pomerániában és Poroszországban
1933. június 16.**

Korcsoportok	Lakosság szám megoszlása 1933. június 16-án		Lakosság szám változása 1925. június 16-hoz képest, %
	Poroszországban	Ezen belül: Pomerániában	
15 év alatti	24,3	25,3	100,3
15 – 20 közöttiek	6,3	6,5	95,9
20 – 40 év közöttiek	35,0	33,2	108,8
40 – 60 év közöttiek	23,5	21,6	107,9
60 év felettek	11,0	12,3	119,5
Összesen	100,0	100,0	106,5

Forrás: „Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III. Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der 1933. Geschlecht, Alter und Familienstand des Deutschen Reichs.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1936, 131. old.

Mi következett mindebből mentalitástörténeti szempontból? Az mindenesetre látszott, hogy a modernizálódás Pomerániában is maga után vonta az idősebb korosztályok arányának lassú növekedését, mint olyan fejleményt, ami idővel előrevetíti a konzervatívabb attitűd megerősödését. Magyarul az új magatartásmintákat majd egyre inkább külső folyamatok generálják, kényszerítik rá azokat az emberekre.⁹¹⁸ Abban pedig, hogy inkább a fiatalabbak voltak azok, akik vándorbotot fogtak a kezükbe, szerepe volt az elidegenedésnek, a

⁹¹⁷ Statistik des Deutschen Reichs, Band 451, II. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III. Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der 1933. Geschlecht, Alter und Familienstand des Deutschen Reichs.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik G. m. b. H., Berlin, 1936, 131. old.

⁹¹⁸ Itt újból vissza kell utalni David Riesman tézisére, miszerint kezdődő népességcsökkenés időszakában a „kívülről vezérelt” személyiségek vannak túlsúlyban, míg népességnövekedés időszakában inkább a belülről vezérelt autonóm egyéniség a jellemző. (RIESMAN, David: A magányos tömeg, Polgár Kiadó, Budapest, 1996, 51-88. old.)

faluközösségek szétesésének, illetve a képzettségi szint emelkedésének. Utóbbi tényező volt az, ami arra kényszerítette őket, hogy annál igényesebb munkát keressenek, mint amire helyben lehetőség volt. Pomerániában egyébként az analfabéták lakosságon belüli részaránya hagyományos alacsony volt, ez az 1882–1898 közötti időszakban – a házasulandók adatai alapján – az 1,3%-ot tett ki.⁹¹⁹

A Harmadik Birodalom idején a háborúra való felkészüléssel pedig csak még tovább fokozódott az elvándorlás. Ezt a nemzetiszocialista rendszer is érzékelte, a hatóságok rendelkezéseket adtak ki, melyek lehetővé tették a mezőgazdasági munkaerő átcsoportosítását nem mezőgazdasági ágakba. Ilyen volt az 1934. május 15-ei rendelet („*Gesetz zur Regelung des Arbeitseinsatzes*”), az 1934. május 17-ei rendelet, valamint az 1935. május 26-ai törvény („*Gesetz zur Befriedigung des Bedarfs der Landwirtschaft an Arbeitskräften*”). A háború kitörésével még jobban rosszabbodott a helyzet, amit jelez a hadifoglyok alkalmazása is.⁹²⁰

A pomerániai helyzetben kapcsolatban 1937-ben Wilhelm Bloedorn tartományi parasztvezető is – aki korábban az 1930-as választásokon a Darré-féle „*agrarpolitische Apparat*” frontembereként agitált az NSDP mellett – kifejtette véleményét. A „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” „*Agrarpolitik im Ostraum*” című cikke szerint⁹²¹ Bloedorn a következőképpen látja a helyzetet: Pomeránia egy mezőgazdasági arculatú tartomány, ami, mint ilyen fontos a német nép élelmezése szempontjából. Az adott helyzetben a fő probléma a „*Landflucht*”, hiszen 1900–1933 között a hátsó-pomerániai városok népessége ugyan 45 ezerrel nőtt, de ennyi volt a vidék vesztesége is. Összességében pedig ugyanezen idő alatt 112 500 fő vándorolt el vidékről. Bloedorn szerint a „*Landarbeiter*” -eknek fizetett magasabb bérekkel, illetve azoknak a telepítésbe való nagyobb bevonásával lehetne elejét venni az elvándorlásnak.

Később a kezdődő háborús körülmények között még általánosabb vált a „*Landflucht*”. Tanulságos Viktor Lietzau egy írása, amiben négy Lauenburg környéki falut vizsgált meg a munkaerőhelyzet szempontjából.⁹²² Lietzau úgy látta, hogy minél kisebb a gazdaság, annál inkább jellemző, hogy csak családi munkaerőt alkalmaznak. Ebbe a kategóriába a vizsgált háztartások 62,4%-a esett, amelyek inkább a törpegazdaságoknak számítottak. Idegen

---

⁹¹⁹ Németországban a statisztikai hivatal nem is végzett felméréseket az analfabéták számát illetően. Sokkal inkább megkérdezték a porosz hadseregben, hogy a regrutákat be tudja osztani a megfelelő helyre. Ugyancsak Poroszországban a házasulandókról vezettek ilyen nyilvántartást. Egyébként azonban minden vonatkozásban alacsony volt az iskolázatlanok aránya.

⁹²⁰ NIEMANN, Mario: „*Mecklenburgischen Großgrundbesitz im Dritten Reich*”, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2000, 421 old.

⁹²¹ „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” 1937. november („*Nebelmonat*”) 13-ei szám. 1. old.

⁹²² LIETZAU, Viktor: „*Die Arbeitsverfassung in den pommerschen Bauerndörfern* In: „*Berichte über Landwirtschaft*”, N. F. 28. Jahrgang 1943, Reichsnährstand Verlagsgesellschaft, Berlin, 1943, 481-516. old.

napszámosok inkább a kisparaszti gazdaságokra voltak jellemzők, melyek 26,6% -ot jelentettek. „Deputant”-okat – az év egy részében rendelkezésre álló illetményes alkalmazottakat – foglalkoztattak viszont a 11,0%-ot kitevő nagy- és középparaszti gazdaságok. Ám Lietzau-nak nincs jó véleménye a „Landarbeiter” -ekről. Szerinte ezek a családok nem folytatnak melléktevékenységet, ugyanakkor népesebbek, mint a parasztcsaládok. Ha lenne is napszám, ezt büszkeségből visszautasítják, esetleg a gyereket küldik. A megoldás az lenne, ha a fizettségben a készpénzt és a deputátumot (lényegében a tehéntartás) kiegyensúlyoznák és így szaporítanák a „Deputant”-ok számát, mivel csak ezzel nyerhető utánpótlás.

6.4.3. Gazdasági válságból való kilábalás, fegyverkezésre való rátérés

Pomerániában is a gazdasági válság jelentette a fordulópontot a vidéki viszonyok átrendeződésében. A recesszió itt is – mint általában keleti tartományokban – egy korábbról megörökölt hátrányos helyzettel párosult. Heinz Rogmann 1930. évi, a témáról szóló emlékiratában⁹²³ azt ecseteli, hogy a keletnémet ipar teljesen kiszorult a belső német piacokról, Az itteni legfontosabb iparvidéken, Felső-Sziléziában a vasérc-termelés 1889-ben volt csúcson évi 880 ezer tonnás termeléssel, ez 1920-ra lecsökkent 47 ezer tonnára. A „Mittellandkanal” megépítésével – amelynek munkálatai nagyjából 1929-re fejeződtek be – az iparvidék helyzete tovább rosszabbodott. A fogyasztói központoktól való nagy távolság növelte a szállítási költségeket. A keleti területek alacsony népsűrűségének az alapvető oka az alacsony ipari termelés és a kevés munkalehetőség. Szilézia egészében a munkanélküliség a birodalmi átlag feletti szintet ért el. (Pomerániában 1928-ban szintén 374 204 álláskeresőt tartottak nyilván, ami 154 272 fővel haladta meg a rendelkezésre álló szabad munkahelyek számát.⁹²⁴) Az új keleti határok meghúzása ebből a szempontból kétségtelenül kedvezőtlenül hatott. Rogmann szerint a megoldás a világgazdaság súlypontjának a tervszerű nyugatról keletre (Kelet-Európa, Ázsia felé) felé való tolása lenne („die planmäßige Umkehrung der Weltwirtschaftsrichtung von Westen nach Osten”), amivel véget lehetne vetni a nyugatra való vándorlásnak. Rogmann ezt nem csak a kor a publicistái vágyálmai szintjén tárgyalja, hanem alaposan ki is elemzi.

Az agrárrolló nyílása – amennyiben a nyugati ipar termékeinek árai jelentősen megnöttek – szintén hátrányosan érintette a keleti tartományokat, melyek mezőgazdasága a válság alatt jelentős túltermeléssel küzdött, miközben a kelet-európai agrárállamok azt várták, hogy a német

---

⁹²³ ROGMANN, Heinz: „Ostdeutschlands große Not. Zahlen und Tatsachen.” Berlin, Carl Seymanns Verlag, Berlin W8, 1930, 129. old.

⁹²⁴ U. o. 49. old.

„ipari állam” megszabadítja őket feleslegeiktől. Az mindenesetre látszott, hogy az agrárválságból való kilábalás útját leginkább a gépesítésre, az elektrifikálásra való nagyobb áttérés jelentheti. Noha Pomerániában a gépesítés a 19. század utolsó negyedétől kétségtelenül felgyorsult, de még a második világháborúig is inkább lovakkal művelték a földet. A gépesítés folyamata előfeltételezte a mezőgazdasági gépgyártás kiépítését, aminek két szakasza volt: a „fogatképes” technika („*gespannfähige Technik*”) használata és a gőzgépek használatának elterjesztése. A gépesítés leginkább a cséplést formálta át, vidéken a szövetkezetek („*Einzelgenossenschaften*”) jelentős része éppen cséplőgép-fenntartás céljából jött létre. A nagy- és kisüzemek felszereltsége abban különbözött, hogy az előbbieket alapvetően gépet használtak.⁹²⁵

18. tábla: A mezőgazdaság gépesítésének főbb adatai Pomerániában, 1925

Nagyságkate- gória	Összes gazdaság	Ebből:				
		gőzeké- vel	motoros ekével	cséplő- géppel*	műtrá- gyaszó- róval	tejszepa- rátorral
rendelkezik						
2 ha alatt	16 552	–	2	164	7	16 049
2 – 5 ha	12 139	3	1	1 073	10	8 802
5 – 10 ha	22 020	1	5	3 136	47	13 113
10 – 20 ha	20 558	6	3	5 361	308	13 435
20 – 50 ha	9 446	1	12	5 697	1 165	6 319
50 – 100 ha	1 456	1	28	1 232	738	819
100 – 200 ha	800	5	99	748	651	377
200 – 500 ha	1 239	59	398	1 197	1 159	455
500 – 1000 ha	545	82	240	542	529	170
1000 ha felett	42	14	20	42	40	13
Összesen	84 797	172	808	19 192	4 654	59 552

Forrás: *Statistik des Deutschen Reichs, Band 412, I. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1925 Landwirtschaftliche Betriebszählung. Die Hauptergebnisse in den kleineren Verwaltungsbezirken der Länder des Deutschen Reichs* Verlag von Reimar Hobbing in Berlin, Berlin, 1929, 131. old.

*Elektromos meghajtásával.

Az első világháború előtti Pomerániában a gépesítés szintje Ilona Buchsteiner szerint még jóval alatta maradt a birodalmi nívónak. Míg ebben az időben az ország egészében a nagyüzemek 82,3%-a használt valamilyen gépet (gőzeke, vetőgép, kaszálógép, cséplőgép), addig itt ez az arány jóval kisebb volt, noha 1882–1905 között az egyes birtokkategóriákban általában nőtt a gépek használata. A pomerániai nagybirtokokon főként vetőgépet és a

⁹²⁵ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.*” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 91-102. old.

cséplőgépet használták, de az 500 hektár feletti birtokokon még a kaszálógépek is elterjedtek. (A 100–200 ha-os kategóriában inkább a régi típusú gépeket használták, a 200–500 ha-os kategóriában már inkább a modern típusokat alkalmazták. 500 ha felett már egyre inkább az egész modern gépeket.)⁹²⁶ A tartományban – mint azt a fenti tábla is mutatja – 1925-ben is csak a gazdaságoknak a kis hányada használta a fontosabb géptípusokat.

A válság az „elektrifikálásnak” már jobban kedvezett, hiszen ennek révén azért sok esetben csökkenthetők voltak a termelési költségek.⁹²⁷ Pomerániában ennek kezdetei 1900-re mennek vissza, 1911-től a „*Stettiner Elektrizitätswerke A. G.*” keretében megvalósított „elektrifikálás” már viszonylag széles területre terjedt ki. Magában Stettin-ben még ebben az évben hőerőmű jött létre, ahol a finanszírozási költségbe a tartomány beszállt. 1913-ban pedig – mivel nem voltak szénmezők – vízerőmű épült Heyke-ben. Időközben további erőmű létesült Rossnow-ban, Klausdorf-ban, Krien-ben, Lietzow-ban, Bethenhammer-ban.⁹²⁸ A hivatalos statisztikák szerint egyébként 1932-ben a(z) – „életerős” kategóriába tartozó – pomerániai telepesbirtokok közel háromnegyedében megoldott volt villanyvilágítás, közel 80%-uk pedig az elektromos gépeket használta. A porosz átlag ezen számoknak jóval alatta maradt, amennyiben ott 58, illetve 56%-ról lehetett beszélni. Villanyvilágítás vonatkozásában Kelet-Poroszország volt az, ami ezt az átlagot lehúzta (13%), elektromos gépek használatában pedig Alsó- és Felső-Szilézia (22-22%).⁹²⁹

A gazdálkodás adminisztrálása tekintetében előre lépésnek számított, hogy 1921–1922-től Pomerániában – a mezőgazdasági iskolák bázisán – egyre inkább polgárjogot nyert a könyvelés. (Bár Keleten e tekintetben inkább Szászország számított az éllovasnak, a szász mezőgazda általában véve is alkalmazkodó képesebb volt, mint a környező tartományok parasztsága. A „szabadállamban” ipari módszerek alkalmazásával az állattenyésztésben már

---

⁹²⁶ BUCHSTEINER, Ilona: „*Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer*”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 154-162. old.

⁹²⁷ Hans-Joachim Rook a brandenburgi mezőgazdaság elektrifikálásáról azt írta, hogy ennek három stádiuma volt: az elsőben helyi kiserőművekkel biztosították a városok, a községek, a háztartások áramellátását, a másodikban kisebb körzetek ellátására hoztak létre erőműveket („*Überlandzentrale*”), a harmadikban pedig – az AEG égisze alatt – nagy regionális erőművek jöttek létre. Mindezt két dolog támogatta ezt: egyrészt a villamosenergia-ipar új értékesítési lehetőségei lehetőségeket keresett, másrészt növekvő igény a világítás iránt. A mezőgazdaság szempontjából az elektromos motor volt az ideális, amely gépeket a következők jellemeztek: egyszerűség, könnyen mozgíthatóság, bármikor üzembe lehet helyezni azokat, tűzbiztosak voltak, nagy fordulatszám mellett is takarékos fogyasztást biztosítottak. Eleinte a mezőgazdák nem voltak abban a helyzetben, hogy ennek a költségeit viseljék és a nagy konszernek (AEG, Siemens) is kétszínű játékot folytattak. (ROOK, Hans-Joachim Rook: „*Maschineneinsatz und Elektrifizierung in der Landwirtschaft Brandenburgs (1870–1930)*” In: REIF, Heinz (Hsg.): „*Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien.*” Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994, 233-250. old.)

⁹²⁸ Dr. SCHRADER: „*Oderschiffahrt und Ostwirtschaft*” In: MURAWSKI, Erich-STEIN, Erwin (Hrsg.): „*Pommern, das Grenzland am Meer*”, Berlin, 1931, 56-60. old.

⁹²⁹ „*Statistik der Landwirtschaft in Preussen für das Jahr 1932*”

korábban jelentős eredményeket értek el.) Míg a könyvelést korábban csak egyszerű számlavezetés, adóbevallási célú adminisztráció jellemezte, addig most ún. könyvelési csoportok alakultak, amire adózási- üzleti célú tanácsadás épült rá. Másrészt fontos innováció volt, hogy a nagyüzemek kezdeményezésére „kísérleti körök” („*Versuchsringe*”) alakultak a tapasztalatok kicserélésére.⁹³⁰

A recesszió egyébként – mint azt Shelley Baranowski is megjegyzi⁹³¹ – hasonlóan a többi kelet-elbai tartományhoz a nagybirtokot jobban lesújtotta, mint a parasztgazdaságokat. A gépesítés szélesebb körű kiterjesztése Weimar végnapjaiban, illetve a nemzetiszocialista rendszer berendezkedésének korai időszakában már csak azért is volt nehezebben járható út a nagybirtok számára, mert az az alkalmazottak elbocsátását feltételezte volna, ami az akkori viszonyok között ellene hangolta volna a közvéleményt. Mint Henning is írja a nagybirtok a társadalmi béke megőrzése érdekében inkább igyekezett megtartani a „*Landarbeiter*” -eket.⁹³² A mezőgazdasági problémák legfontosabb társadalmi vetületét a keleti tartományokban hagyományosan a „*Landarbeiter*” -kérdés jelentette. Mint láttuk, a mezőgazdasági munkások képezték az egyik olyan markáns csoportot, amelyik leginkább hajlamos volt a vidék elhagyására.

Ugyanakkor a kelet-elbai nagybirtok arra is rákényszerült, hogy a lengyel szezonmunkásokat minimális mértékben alkalmazza. Ulrich Herbert szerint az adott időszakot tekintve 1928-ban foglalkoztatták a német gazdaságban a legtöbb külföldi munkást.⁹³³ Ezt a korabeli német népszámlálások adatai is alátámasztják: 1925-ben az országban 259 804 lengyel állampolgárt regisztráltak, amely szám 1933-ra 148 092 főre esett vissza. Ezen belül Pomerániában 1925–1933 között 23 434-ről 5 052 főre csökkent a lengyel illetőségű egyének száma. A korrektség kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy 1933-ban a lengyel állampolgárok csak az egyharmadát jelentették az összes külföldi munkásnak, akiknek közel a közel fele a mezőgazdaságban talált munkát.⁹³⁴

---

⁹³⁰ Dr. SCHRÖER-DRESDEN, Fritz: „*Buchführung, Buchführungsgruppen und Wirtschaftsberatung im Freistaat Sachsen*” in *Berichte über Landwirtschaft*”, Sonderheft 77, 1933, 12. old.

⁹³¹ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia.*”, Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 123., 131. old.

⁹³² HENNING, Friedrich Wilhelm: „*Az 1929. évi világgazdasági válság oka és hatása és ipari, továbbá a mezőgazdasági orientációjú országokra*”, *Agrártörténeti Szemle*, 1997. 39. évfolyam, 1-2. szám, 249-264. old.

⁹³³ HERBERT, Ulrich: „*Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*”, Verlag C. H. Beck, München, 2001, 123. old.

⁹³⁴ Forrás: *Statistik des Deutschen Reichs, Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1925 Band 401, I. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der Volkszählung 1925. Die Bevölkerung nach Muttersprachen*”. Verlag von Reimar Hobbing in Berlin, Berlin, 1928, 412-433. old.

Pomerániában a lengyel munkások számának korlátozása azzal járt, hogy a cukorrépatermesztésbe, ami eddig nagyüzemekben folyt, most – a munkaerő-piacon kialakult viszonyok miatt – nagymértékbe be kellett vonni a parasztokat. Ráadásul a nagybirtokok kontingensét csökkentették, a parasztokét növelték. A „*Reichsnährstand – Landesbauernschaft Mecklenburg Verwaltungsamt*” – amely hivatal hatáskörébe Pomeránia is tartozott – 1935. január 11-ei hangulatjelentése szerint ezen intézkedések nagyban kiváltották nagyban kiváltották a parasztok elégedetlenségét.⁹³⁵

Ami Pomerániában a válságból helyi szinten fontos kitörési pontot jelenthetett, az az idegenforgalom és a halászat volt. Az országon belüli gazdasági súlypontok áthelyeződésével, a kereskedelem lehanyaglásával tulajdonképpen csak ezek az erősségek maradtak, amire építeni lehetett. A hosszú tengerparttal rendelkező tartományban az idegenforgalom jelentőségét növelte a közlekedés fejlődése (az autó elterjedése), csakúgy, mint a középosztályi minták térnyerése. Pomerániában sok partmenti település eleve a halászatnak köszönhette létét, közülük a legjelentősebb az Usedom szigeti Heringsdorf volt. Az 1925. évi népszámlás szerint 7 ezer főfoglalkozású halász volt a Pomerániában, ha pedig ehhez a mellékfoglalkozásúakat is hozzászámítjuk, akkor 25 ezer főt érintett ez a tevékenység.⁹³⁶ A halászok szövetkezetekbe tömörültek, amit az 1916-os porosz halászati törvény is ösztönözött, de kétségkívül védelmet jelentett a halmagykereskedőkkel szemben. A szövetkezeti forma lehetővé tette a közös füstölő, valamint a nagyobb hajók fenntartását. A két világháború között nagyon előtérbe került a mellékfoglalkozású halászat, amit mezőgazdasággal, valamint az idegenforgalom térnyerésével szobák kiadásával igyekeztek egybekötni. Az 1920-es évek válsága a halászatot is lesújtotta, a csökkenő árak hatására egyre többen sürgették az ágazat helyzetének újrendezését.⁹³⁷

Az 1933-as „hatalomátvételt” követően az első években még úgy látszott, hogy az új rendszer a weimari időkben kimunkált gazdaságfejlesztési elgondolások nyomvonalán halad tovább. Ezek közül Pomeránia vonatkozásában leginkább azok az intézkedések voltak

---

⁹³⁵ Barch R16 2060 51. 4-5. old.

⁹³⁶ A pomerániai halászat sajátosságát a következők jelentették: a sok lagúna („*Haffen*”) – ezek közül a legjelentősebb volt a „*Stettiner Haff*” –, a sekély tengeröblök („*Bodden*”), valamint a parthoz közeli kis tavak („*Strandseen*”), amelyek átmenetet képeztek a szárazföldi vízrendszer („*Binnenwässerei*”) felé. A partmenti halászatot kopoltyú-, meritőhálókkal („*Stellnetz*”, „*Treibnetz*”) végezték. A nyílt halászat tengeri csónakkal, bárkával („*Zeesenboot*”) folyt, a tipikusan barna vitorla helyét az első világháború után a motor vette át. A fő halfajták a következők voltak: a lazac („*Lachs*”), ami inkább hátsó-pomerániai partvidéken és Rügen-nél volt jellemző. Továbbá fontos termék volt a lepényhal („*Plattfisch*”), ami a 19. századtól egyre inkább megelőzte az addig domináns heringet, tőkehalat („*Dorsch*”), bár a harmincas években inkább a „*Flunder*” nevű lepényhal-fajta került előtérbe. (SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.*” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 103. old.)

⁹³⁷ U. o. 104. old.

fontosak, amelyekkel az idegenforgalom és a halászat helyzetét akarták rendezni, azzal együtt, hogy mindkét ágazatot átpolitizálták. Az itteni turizmust egyre inkább az „Erő az Öröm által” („*Kraft durch Freude*”, „*KdF*”) nevű nemzetiszocialista népjóléti–szabad idős szervezet monopolizálta ifjúsági táborain, kirándulóhajóin keresztül.⁹³⁸ A nagyszabású autópálya-építés is nagyban hozzájárult a tengerpart jobb megközelítéséhez. Pomerániában – főleg a keleti járásokban – az új országutak, ifjúsági szállók jelentős részét „*Osthilfe*”, valamint a „*Grenzlandfürsorge zur Förderung wirtschaftlicher Maßnahmen*” nevű program kereteiből építették.⁹³⁹

A halászat helyzete Dirk Schleiner szerint a „hatalomátvétellel” összességében javult ugyan, de ez éppúgy, mint a mezőgazdaság egészében a „*Gleichschaltung*”-gal járt együtt.⁹⁴⁰ Az ágazat problémái – mint arról a korabeli nemzetiszocialista parasztújság hasábjain olvashatunk⁹⁴¹ – már az 1935. évi Goslarban megrendezett 3. „Birodalmi Parasztgyűlésen („*Reichsbauertag*”) terítékre kerültek, ahol foglalkoztak mind a part menti halászat, mind a mélytengeri halászat kérdésével is. Ugyanezen újság egy későbbi cikke a halászat számára kialakított piacszabályozásról és halkonzervipar kiépítéséről is beszámol. Eszerint cél e területen is a stabil árak biztosítása, ugyanis eddig az volt a jellemző, ami nem kellett, azt visszadobták a tengerbe.⁹⁴²

Később a fegyverkezésre való áttéréssel szakítani kellett a „békés építkezés” „*image*”-ével, valamint – a nagyarányú vidéki elvándorlás hatására az – addigi „nemzeti munkával” kapcsolatos prekonceptiókkal. Egyrészt, mivel vidéken a munkaerő-hiányt valahogyan kompenzálni kellett, így 1936-tól újból megjelentek nagy számban a lengyel munkások. Ám a nemzetiszocialisták – Herbert Ulrich szerint – már megfelelően kézben tudták tartani a külföldi munkaerő beáramlását, mivel a weimari köztársaságtól készen kapták azt a jogi-, közigazgatási- és rendőrhatalmi instrumentumot, amely ezt lehetővé tette.⁹⁴³ Másrészt a háborúra való

---

⁹³⁸ Ebben főleg Rügen, valamint az Usedom szigetén található Heringsdorf volt a fő célpont, ahol nagy nyaralókomplexumokat is létrehozottak.

⁹³⁹ A Belügyminisztérium adatai szerint az RB. Köslin-ben a több fontos projekt is az „*Osthilfe*”-keretből valósult meg. Az 1934. december 21-ei leiratban arról olvashatunk, hogy a Schwimmeritz-et Schwimmeritzwald-dal (lauenburgi járás) összekötő útépités céljára 27 500 RM-t költöttek. Ugyanígy Klein Boschpol-nál a Leba-híd újjáépítésére fordított 3150 RM-t fordítottak. Az országút-építés Uhlingenből Sarbskébe, valamint az Überlauf–Arnhausen–Nesekow-vonalon 65 000, illetve 14 500 RM-be került. Az 1938. május 16-ai leirat szerint ifjúsági szálló újjáépítésére az „*Osthilfe*”-ből Lauenburg-ban 60 000, Stolpmünde-ban 20 000 RM-t fordítottak. (Barch R2301 6889 51. 14-15. old.)

⁹⁴⁰ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „*Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.*” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 104. old.

⁹⁴¹ „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” 1935. november („*Nebelmonat*”) 30-ai szám. 8. old.

⁹⁴² „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” 1937. október („*Gilbhart*”) 23-ai szám. 3. old.

⁹⁴³ HERBERT, Ulrich: „*Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*”, Verlag C. H. Beck, München, 2001, 122. old.

felkészülés a korábbiaknál még inkább napirendre tűzte a mezőgazdaság gépesítését. Tanulságos ebből a szempontból egy bizonyos Ingenieur Fr. Borcherd nevű szerzőnek az 1938 januári cikke⁹⁴⁴, amelyben a gépi technika nagyobb mértékű alkalmazására buzdít. Hiszen – érvel a szerző – fontos a gépesítés, ugyanis Pomerániában van a legnagyobb jelentősége a burgonyatermesztésnek, miközben munkaerőhiány van és eleget kell tenni a négyéves terv kötelezettségeinek is.

6.4.4. Az új hivatásrendiség felé

Az agrárérdek-artikulációt tekintve – mint arra korábban már utaltam – a honoráciorpártiság alapjai 1930-ra erősen meginogtak. Ezt a fejleményt ismerte fel a legnagyobb konzervatív párton, a DNVP-n belül a két rivális, Hugenberg és Schlange-Schöningen⁹⁴⁵ és akarta – ki-ki a maga módján – a saját hasznára fordítani. Hugenberg mozgalmár-arculat felé vitte el a dolgokat, míg Schlange-Schöningen inkább a földreformer iránynak adott volna zöldutat. A Schleswig-Holstein-ből kiindult „*Landvolk*” -mozgalom („Vidék Népe”) szintén olyan kezdeményezés volt, ami szétfeszítette honorációs szervezeti kereteket. Érdekes módon ebből a dilemmából nevető harmadikként kikerülő nemzetiszocialisták 1933 után mégis visszatértek a túlhaladott hivatásrendiséghez. A totális állam keretei ugyanis ezt a formát („*Gleichschaltung*”) tették lehetővé és később a fegyverkezés is arra kényszerítette a különböző agrárcsoportokat, hogy egy csónakban evezzenek. Ám nézzük az idevezető utat.

A nemzetiszocialista áttörés szempontjából érdemes a pomerániai helyzetet a Rudolf Heberle féle szempontokkal – társadalmi szerkezet, politikai tradíciók, gazdasági struktúra, hatásával⁹⁴⁶ – összevetni. Pomerániában – elsősorban a korábban svéd uralom alatt álló területen – a faluközösségek korán bomlásnak indultak, a kohéziót később a jobbágyfelszabadítás idején a paraszti földek „regulálása”, majd a nagyarányú elvándorlás tovább gyengítette. A

---

⁹⁴⁴ Ingenieur Fr. Borcherd: „*Der Bauer und die Landmaschine*”, „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*”, 1938. január („*Hartung*”) 15-ai száma. 6. old.

⁹⁴⁵ Szegedy-Maszák Aladár 1937 augusztusában meglátogatta Schlange-Schöningent Stettin melletti 3000 ha-os mintagazdaságában. (Mindennél villanyvilágítás, a lehetőségekhez képest gépesítve, a birtoknak soha nem „*Osthilfe*” -re szüksége, néhány száz hold cukorrépa kívül csak vetőmagot termeltek. A devizazárlat életbe lépése előtt Braziliában is vett egy farmot.) Schlange felesége három generációval ezelőtt kivándorolt magyar (nagykallói Nagy-) családból származott. Schlange beszédmodorában semmi nem volt az agráriusokra olyan gyakran előforduló vértanúi önéretből, hogy áldozatot hozna a közösségért, a múltért, a nemzetért, azzal, hogy egy darab földet a magáénak mond. A gazdálkodást nem tekintette terhes közfunkciónak, ahogyan azt hozzá nem értő és bajba jutott nagygazdák be szokták állítani. (SZEGEDY-MASZÁK Aladár: „*Az ember ősszel visszánéz...: Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.*” I. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996, 160-167. old.)

⁹⁴⁶ HEBERLE, Rudolf: „*Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932*”, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1962, 105-129. old.

„*Landarbeiter*” -réteg kétségtelenül régi múltra tekinthetett vissza, de az agrárius mozgalom keretében a nagybirtokosok is elég már korán megszervezték magukat. A válságérzékeny ágazatokat tekintve leginkább a gabonatermesztés – ami itt főleg rozsot jelentett – volt az, ami válságba került. A termelés – elsősorban a nagybirtokokon – elég egysíkú volt. Ebből adódóan a válság Pomerániában súlyosabb következményekkel járt, mint más kelet-elbai tartományokban.⁹⁴⁷ Azt Heberle is említi, hogy a sertésenyésztés súlypontja a válság idején Schleswig-Holstein-ból áttevődött a burgonyatermesztő kelet-elbai tartományokba, ám Pomerániában ezt a lehetőséget inkább a nagybirtokok igyekeztek jobban megragadni, rivalizálás is támadt köztük és parasztok között ennek termesztéséért. Az utóbbiak azzal igyekeztek kompenzálni magukat, hogy jobban a tejhasznú szarvasmarha-tenyésztés felé mozdultak el.⁹⁴⁸

A nagybirtok és parasztság közötti szakítást tulajdonképpen már az „*Osthilfe*” -vel való visszaélések betetőzték. Erwin Topf, a Schlange-Schöningen szócsövének számító újságíró szerint éppen Pomeránia volt az a kelet-elbai régió, ahol a legnagyobb buzgalommal munkálkodtak a telepítések megtorpedózásán. (Kelet-Poroszország volt a másik olyan tartomány, ahol a nagybirtokosok különösen a telepítések ellen voltak.) Topf a „komplottban” három személy nevét emeli ki. Egyrészt Flemming-Paatzig-ét, aki Kammin környéki földbirtokos volt és ebben az időben a pomerániai mezőgazdasági kamara elnöki tisztét töltötte be. Másrészt jelentős volt von Zietzewitz-Kottow szerepe is, akinek Stolp környékén volt birtoka. Zietzewitz annyira szívén viselte az ügyet, hogy még Berlinbe is átköltözött, csakhogy a „*Bafio*”-nál („*Bank für Industrie-Obligationen*”) – az „*Osthilfe*” pénzügyeit bonyolító banknál – intézze az ügyeket. A harmadik meghatározó figura Knebel-Döberitz, friedrichsdorf-i nagybirtokos, a pomerániai egyesült szövetkezetek elnöke („*Pommersche Hauptgenossenschaft*”) volt. A három személy a stettin-i „*Preußenhof*” kerekasztalánál találkozott rendszeresen, hogy a telepítések ügyében újabb és újabb kifogásokat támasszon.⁹⁴⁹ A telepítésellenes propagandában nagy szerepe volt a katolikusokkal való riogatásnak is. Erwin Topf is utalt azokra a teljesen alaptalan híresztelésekre, miszerint visszaállítanák a középkori

---

⁹⁴⁷ Erwin Topf, korabeli újságíró szerint nem véletlen, hogy a „Zöld Frontra” („*Grüne Front*”), az agrárszervezetek Weimar-ellenes összefogására való kezdeményezés is éppen Pomerániából indult ki. Az erre buzdító felhívás először az 1929. januári „Stettin-i Mezőgazdasági Héten” („*Stettiner Landwirtschaftliche Woche*”) hangzott el. Topf szerint ez is azt mutatja, hogy „Zöld Front” egy kelet-elbai ügy. (TOPF, Erwin: „*Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker*”, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50, 1933, 295 old.)

⁹⁴⁸ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*”, Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 131-132. old.

⁹⁴⁹ TOPF, Erwin: „*Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker*”, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50, 1933, 295 old.

kammini püspökséget. Pomeránia lakossága csaknem teljes egészében evangélikus volt és 1933-ban a telepések 97,1%-ban szintén ehhez a felekezethez tartozott. (Összehasonlításképpen Poroszországban a telepéseknek csak 77,1%-a volt evangélikus.)⁹⁵⁰

Ám eltekintve az „*Osthilfe*” körüli polémiáktól, érdemes fontolóra venni, hogy mennyire volt jogos a nagybirtokosok felháborodása? Walter Görlitz 1950-es években nosztalgiával írt visszatekintő művében ezen oldal védelmében arra hivatkozik, hogy Pomerániában a nagy földbirtokos-családok, a Borcke-ék, a Flemmingek készséggel adtak földet telepítésre. (Csakúgy, mint Sziléziában és Kelet-Poroszországban. Előbbi tartományban Carolath-Beuthen hercegnek saját telepítési vállalkozása volt, a Maltzanok és mások ingyen adtak földet telepítésre. Kelet-Poroszországban 1906–1933 között az „*Ostpreußische Landgesellschaft*” 126 950 ha-t szerzett meg csődbe ment nemesi birtoktöktől telepítésre, amin 295 új parasztfalut hozott létre.)⁹⁵¹ A határmentiségből – és az erre való társadalmi elvárásból – adódóan nyilván támogatóak voltak a telepítésekkel szemben, de az önfeladásig nem akartak elmenni. Ha Pomerániában a Schlange-Schöningen-ellenes erők vezérkarát tekintjük, akkor láthatjuk, hogy a mérsékeltebb Flammig-Patzig képviselte az erkölcsi tekintélyt⁹⁵², a Hugenberg-párti Rohr-Demmin-nek jutott az ideológus szerepe és a pragmatikus Zietzewitz-Kottow volt a gyakorlati koncepciók embere.

A katolikusok kérdését tekintve nem szabad itt elvonatkoztatni a „*Grenzmark*” -kal való szoros kapcsolatokról, amely kis tartományt 1938-ban be is tagolták Pomerániába. Itt nemcsak, hogy arányában sok katolikus élt, de az egyház nagy érdemeket is szerzett a „*Grenzmark*” önálló tartománnyá válásában. Ez volt ugyanis itt az első szervezet, amely 1922 októberében kezdeményezte hierarchiájának a helyi kiépítését.⁹⁵³

---

⁹⁵⁰ Forrás: „*Statistik des Deutschen Reichs, Band 412, I. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III. Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der Volkszählung 1933. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Religionszugehörigkeit.*” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik G. m. b. H., 1936, 15-16. old.

⁹⁵¹ GÖRLITZ, Walter: „*De Junker. Adel und Bauer im deutschen Osten. Geschichtliche Bilanz von 7. Jahrhundert*”, Verlag von C. A. Starke, Glücksburg/Ostsee, 1956, 343. old.

⁹⁵² Flemming, aki a „*Landbund*” -on belül a mérsékeltebb Schiele-féle vonalat támogatta, neve az országos szervezet élén, mint Schiele utódként is felmerült. (GESSNER, Dieter: „*Agrarverbände in der Weimarer Republik*”, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976, 240. old.)

⁹⁵³ MURAWSKI, Dr. Erich: „*Grenzmark Posen-Westpreußen*”, Deutscher Schutzbund Verlag, Berlin, 1929, 11-12. old.

19. tábla: A katolikusok aránya a „Grenzmark” járásaiban, 1933. június 16.

	Evangélikusok	Katolikusok
	aránya, %	
Bomst	50,6	49,1
Deutsch Krone	60,2	38,7
Flatow	64,0	34,6
Fraustadt	64,4	44,9
Meseritz	59,6	39,7
Netzekreis	80,7	17,9
Schlochau	59,6	39,5
Schneidemühl	67,0	30,9
Schwerin	45,6	53,6
Összesen	62,2	36,6

Forrás: „Statistik des Deutschen Reichs, Band 412, I. Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933 Band 451, III.. Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Ergebnisse der Volkszählung 1933. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach Religionzugehörigkeit.” Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik G. m. b. H., 1936, 15-16. old.

Mennyire jelentett esélyt a válság a nagybirtok lebomlására, amely ezekben az években kétségtelenül meggyengült? Bár az 1932 nyarán hivatalba lépő Papen-kormány, a „bárók kormánya” egyértelműen a tulajdonmegőrzés („*Besitzerhaltung*”) mellett tette le a voksot és a telepítésben „agrárbolsevizmust” látva igyekezett azt háttérbe szorítani, a háborús készülődés volt az, ami végül megmentette. A túlélésben nyilván nagy szerepe volt az „*Osthilfe*” -nek is ami átnyúlott a Harmadik Birodalom időszakára, hiszen azt 1937-ben zárták le. De kényszerárverésre („*Versteigerung*”) is bőven volt példa, mint az a Gazdasági Minisztérium („*Reichswirtschaftsministerium*”) 1929. évi adataiból kiderül. Ezek szerint több birtok is erre a sorsra jutott, mint például dr. Fritz Flemming nemitz-i („*Kreis*” Cammin) 195 ha-os, Max Bechmann retzin-i („*Kreis*” Randow) 54 ha-os, Frau Beyer sassenburg-i („*Kreis*” Bublitz) 121 ha-os, Georg Thommas beveringen-i („*Kreis*” Saatzig) 733 ha-os, valamint Karl Wittstock reselkow-i („*Kreis*” Kolberg-Körlin) 396 ha-os gazdasága.⁹⁵⁴ Ezek a nagybirtok-feldarabolások nagyrészt Pomeránia keleti és középső részét érintették, ám az 1931–1933 közötti agrárválság hatására az igazi nagybirtokos körzetnek számító Greifswald környékén is több nagybérlő feladta vállalkozását, aminek hatására árverezésre került sor és megszaporodtak a kisbérletek a 10-50 ha közötti kategóriákban.⁹⁵⁵

⁹⁵⁴ Barch R16 2060 51. 115-182. old.

⁹⁵⁵ PRIEBE, Hermann: „*Die Entwicklung der Betriebsgrößenverhältnisse der landwirtschaftlichen Betriebe in 30 Ortschaften des Kreises Greifswald vom Mittelalter bis zum Gegenwart*”, Druckerei und Verlag Conrad Tritsch, Würzburg-Aumühle, 1936, 147-148. old.

Mindezzel együtt Pomerániában a „*Landarbeiter*” -kérdés is akutabb problémát jelentett, mint például Brandenburgban. Hiszen bár az utóbbiakat a határmentiségből adódóan az átlagnál nagyobb mértékben vonták be a telepítésekbe, de azok a gazdasági válság elmélyülésével egyre ellenségesebben tekintettek mind a kormányra, mind a nagybirtokosokra. Míg nem végül eljutottak addig a felismerésig, hogy számukra egyedül a nemzetiszocialisták jelentik a hiteles erőt. Talán ezért is volt az, hogy Rainer Pomp szerint a pomerániai „*Landbund*” -ban – és DNVP-ben – már korán felülkeredett az a „hugenbergiánus” irány, amely a nemzetiszocialistákhoz közeledett.⁹⁵⁶ (Az 1930. szeptemberi birodalmi gyűlési választásokon Pomerániában az NSDAP még 24,3%-ot kapott, az 1930. júliusi pártokon viszont már a „barna párt” a szavazatok 47,9%-át söpörhette be.⁹⁵⁷)

A nemzetiszocialista térnyerés okainak vizsgálatánál érdemes továbbá visszautalni a „*Landvolk*” -ra, arra a schleswig-holsteini epicentrumú elégedetlenségi mozgalomra, mint ami itt is megtisztította a terepet a nemzetiszocialisták előtt. Gerhard Stoltenberg azt írja, hogy a „*Landvolk*” 1929 júniusában terjedt át Pomerániára, amikor Weschke és Kühl nevű aktivisták számos gyűlésen beszéltek az elégedetlen parasztok előtt. Ám már ezt megelőzően 1927 őszén a rossz termés, a gyakori esőzések annyira felkorbácsolták az indulatokat, hogy a mezőgazdasági termelők állami beavatkozást sürgettek.⁹⁵⁸

Pomerániában a szélsőradikális nemzetiszocialista pártnak az országos átlagot messze meghaladó sikere nagyban összefüggött a tartomány agrárarculatával, illetve az agrárválsággal is. Fontos volt az is, hogy a tartomány paraszti öröklésében – a szomszédos területekhez hasonlóan – már régóta azt a törzsöröklést követték, amit a nemzetiszocialisták is propagáltak.⁹⁵⁹ John O’Loughlin amerikai politológus és szerzőtársai az 1930-as német választásokról írt tanulmányában⁹⁶⁰ kiemelték, hogy a nemzetiszocialista propaganda, miközben szervezetében centralizált volt, lokálisan nagyon is figyelembe vette a helyi

---

⁹⁵⁶ POMP, Rainer: „*Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933*”, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011, 135-153. old.

⁹⁵⁷ Reichstagswahlen Weimarer Republik 1918-1933, Wahlkreis Pommern

www.wahlen-in-deutschland.de/wrtwpommern.htm

⁹⁵⁸ STOLTENBERG, Gerhard: „*Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918–1935. Ein Beitrag zur Meinungsbildung in der Weimarer Republik. Herausgegeben von der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien*”, Droste Verlag, Düsseldorf, 1962, 107., 137. old.

⁹⁵⁹ A katolikus délen ugyan „egyenlő osztatú” öröklés („*Realteilung*”) volt érvényben, de a törzsöröklés nemzetiszocialista jelszava itt is vonzotta a paraszti szavazókat, hiszen így az idősebb örökölhette a teljes gazdaságot, a fiatalabbak számára pedig keleten nyílt tér. (O’LOUGHLIN, John–FLINT, Colin–ANSELIN, Luc: „*The Geography of the Nazi Vote: Context, Confession, and Class in the Reichstag Election of 1930*”, *Annals of the Association of American Geographers*”, 351-539. old. http://www.indiana.edu/~wim/docs/2_18_2011_Oloughlin_etal.pdf Letöltés: 2015. 08. 08. 15.45)

⁹⁶⁰ O’LOUGHLIN, John–FLINT, Colin–ANSELIN, Luc: „*The Geography of the Nazi Vote: Context, Confession, and Class in the Reichstag Election of 1930*” *Annals of the Association of American Geographers*”, 351-539. old. http://www.indiana.edu/~wim/docs/2_18_2011_Oloughlin_etal.pdf Letöltés: 2015. 08. 08. 15.45.

sajátosságokat. Pomerániában a nemzetiszocialisták az 1933. márciusi birodalmi gyűlési választásokon már a szavazatok 56,3%-át söpörhették be.⁹⁶¹ Pomerániában a „barna” térnyerést segítette az is, hogy itt – mint azt Baranowski is említi⁹⁶² – a lengyelek ellen szerveződött önkéntes határvédelem is összehozta a nemzetiszocialistákat és a „*Stahlhelm*”-ben tömörült nagybirtokosokat. Másrészt, mint arra Manfred Kittel is utal, a DNVP-t és az NSDAP-t Pomerániában tulajdonképpen ugyanannak a milliónek a generációspecifikus változatainak tekintették.⁹⁶³ Mindezek alapján nem csodálkozhatunk azon, ha Konrad Heiden az egyik legelső – svájci emigrációban írt – Hitler-életrajz szerzője arról tudósít, hogy Pomerániában az 1932-es választási hadjárat során milyen ovációval fogadták itt a leendő diktátort.⁹⁶⁴

Pomerániában az NSDAP első szervezete 1922-ben jött létre Stettinben, 1925-ben pedig, amikor újra legalizálták a pártot, Theodor Vahlen, a greifswald-i egyetem professzora – és egy időben rektora – lett a tartományi vezető. Mivel azonban Vahlen inkompetensnek bizonyult, őt nem sokkal később Walter von Corswant, egy ugyancsak Greifswald környékéről való nemesi földbirtokos váltotta fel. 1927 közepéig nem is nagyon alakultak új helyi szervezetek, majd 1931-ben egy greifswald-i ügyvéd, Wilhelm Karpenstein lett a pomerániai nemzetiszocialisták vezére. (Ebben az időben jelentek meg az első helyi náci lapok: 1929-től Pyritzben *Die Diktatur*”, 1930-tól *Die Parole*”). Az 1930-as szeptemberi választáson a nácik még hátrányban voltak, mert a tartományban, az 1930 tavaszán életre hívott vidéki szervezet, az „aA” kiépítésében hátrányban voltak. Ekkora még az itteni főhadiszállásukat sem hozták létre, erre csak akkor került sor, amikor 1931-ben Karpenstein átvette a vezetést. Ez is megmagyarázza Pomerániában a DNVP győzelmét.⁹⁶⁵ Az itteni nemzetiszocialistákon belül egyébként – hasonlóan a többi északnémet tartományhoz – eredetileg a Strasser féle „szociálforradalmár” vonal dominált.⁹⁶⁶ 1934 után ennek frontembereit fokozatosan lecserélték

---

⁹⁶¹ „Reichstagswahlen Weimarer Republik 1918-1933, Wahlkreis Pommern”

www.wahlen-in-deutschland.de/wrtwpommern.htm Letöltés: 2017.12.11. 09.30.

⁹⁶² BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia.*” Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 161. old.

⁹⁶³ KITTEL, Manfred: „*Steigbügelhalter’ Hitlers oder ’stille Republikaner’? Die Deutschnationalen in neuerer politikgeschichtlicher und kulturalistischer Perspektive.*” In: KRAUS, Hans-Christoph–NICKLAS, Thomas (Hrsg.): „*Geschichte der Politik. Alte und Neue Wege.*” R. Oldenbourg Verlag, München, 2007, 201-238. old.

⁹⁶⁴ „...Egy ízben baleset éri a menetrendet és Hitler megkésve jön Stralsundba gyűlésre. Nyolc órára kellett volna ott lennie és éjszaka fél háromkor jött meg. 40 000 ezer ember nyolc óra hosszat kitarzott, aztán Hitler másfél óra hosszat beszélt, a szürkülő hajnal elibe. Negyvenezren álltak, mint a cövek, és a pirkadatba énekelték, „*Deutschland über alles!*”...” (HEIDEN, Konrad: „*Hitler*”, Kelta Kft., Budapest, 1989, 180. old.)

⁹⁶⁵ BARANOWSKI, Shelley: „*The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia.*” Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 136-137. old.

⁹⁶⁶ Schoenbaum szerint az olyan „szociálforradalmár” beállítottságú „*Gauleiter*” -ek is – mint Karpenstein Pomerániában, Hildebrandt Mecklenburgban, vagy Koch Kelet-Poroszországban, Brückner Sziléziában – tévedtek, ha azt hitték, hogy megvalósíthatják ezt a programot. A mecklenburgi Hildebrandt egyébként egy

a müncheni pártközpontozó hű emberekkel. Így váltotta le a tartományi „Gau” élén Wilhelm Karpensteint Franz Schwede-Coburg, aki Bajorországból érkezett. (Mint ahogyan Danzig-ban is így lett „Gauléiter” a fürth-i Albert Forster.)

1933 februárjában a pomerániai „agrárista” csoportok nyilván elégtétellel vették tudomásul, hogy az első Hitler-kormányban Hugenberg lett az agrár- és egyben gazdasági miniszter, Hansjoachim von Rohr-Demmin pedig az államtitkára. Utóbbi, noha ezt a tisztséget csak néhány hónapig viselte és idővel a „barna rezsimhez” való viszonya annyira megromlott, hogy az 1944. július 20-ai Hitler-ellenes összeesküvést követően börtönbe vetették.⁹⁶⁷ 1933 nyarán Walther Darré vette át az agrártárca irányítását és „birodalmi parasztvezérként” a német parasztságot a „Birodalmi Élelmezési Rend” („Reichsnährstand”) nevű hivatásrendi szervezetbe igyekezett tömöríteni. E szervezet alapelveiről és jelentőségéről dr. Hermann Reischle, Darré törzshivatalának vezetője írt cikket a „Der pommersche Bauer” című lapba. Reischle szerint a szervezet célja: az agrárgazdaságot kivonni a kapitalista szabadpiaci erők hatása alól. Ez ár- és piacsabályozás segítségével valósítható meg, ahol stabil árakat biztosítanak a parasztnak.⁹⁶⁸

Ugyanennek a lapnak a 1934. évi 2. számában olvashatunk a pomerániai i „Landesbauernschaft” felépítéséről egy cikket dr. Firson tollából, aki a „Landesobmann” törzsfőnökének tisztét töltötte be.⁹⁶⁹ Eszerint az első számú vezető, a „Landesbauernführer” Wilhelm Bloedorn, akinek helyettese, a „Landesobmann” címet viselő Kurt Lüdtke. A szervezeti tagozódást tekintve az I. Főosztály – amely „Az Ember” – nevet viselte – Firson szerint lényegében a korábbi „Landbund” -ra épül.⁹⁷⁰ Ennek vezetője – a „paraszt” titulust viselő – Georg Schönbeck. A főosztály hatáskörében a parasztság, a népiség, iskolaügyek, jogi ügyek, kommunális ügyek tartoznak. A II. – „A Gazdaság” nevű – Főosztály a korábbi kamarára épül és vezetője „paraszt” Adolf Schmidtsdorf. E részleg fő kompetenciáját a hitel-, az adóügyek jelentik, de reszortját képezi a mezőgazdasági technika is. A III. Főosztály

---

„Landarbeiter” fia volt. (SCHOENBAUM, David: „Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches”, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 198. old.)

⁹⁶⁷ SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013, 20. old.

⁹⁶⁸ „Der pommersche Bauer” 1934. I. Jahrgang. Nummer 1. den 6 Hartung (Januar), 8. old.

⁹⁶⁹ U. o. Nummer 2. den 13 Hartung (Januar), 6. old.

⁹⁷⁰ Felvetődött a kérdés, hogy hová tartozzanak „Landarbeiter” -ek: a „Reichsnährstand” -ba, vagy a Munkafrontba? A „Reichsnährstand – Landesbauernschaft Mecklenburg Verwaltungsamt” 1934. november 11-ei hangulatjelentése szerint a Német Munkafront („Deutsche Arbeitsfront”, „DAF”) élénken foglalkozik a „Landarbeiter” -kérdéssel. Néhány körzetben a „DAF” -vezetők erőszakosan be akarták szervezni a „Landarbeiter” -eket. Ez utóbbiak a „Reichsnährstand” -nak képezik részét, akik a „DAF” -nak csak önkéntes alapon lehetnek tagjai, de nem kényszer útján. (Barch R16 2060 51. 7 old.)

(„Szövetkezeti ügyek”) vezetője „paraszt” Walter Stark, és a szövetkezetek, egyesületek tartoznak ide. A IV. Főosztály („Vidéki áruforgalom”) a feldolgozásért, gabonakereskedelemért, a pékekért, a hentesekért, a zöldségkereskedőkért felel. Ez a négyes tagolódás megjelenik járások és kisebb körzetek szintjén is. A járási parasztság élén a „*Kreisbauernführer*” áll, ennek helyettese a „*Kreisobmann*”. Kisebb körzeteknél ezen előljárókat a „*Bezirksbauernführer*” és a „*Bezirksobmann*” jelenti. Míg községi szinten az „*Ortsbauernführer*” a helyi parasztvezető.

A nemzetiszocialisták a mezőgazdaság problémáinak rendezését az ún. „piaci rendtartás” („*Marktordnung*”) keretében képzelték el. Ez stabil árakat („*Festpreise*”) jelentett, amit fontosabb termékek vonatkozásában leadási kötelezettséghez kötöttek. Nem meglepő, ha ez egy idő után áruhiányhoz vezetett. A „*Reichsnährstand*” 1934. decemberi hangulatjelentése szerint a gabonaleadás („*Getreideablieferung*”) ugyanúgy foglalkoztatja a parasztokat, mint régen. Azt, hogy a gabonaleadás maximális legyen, nem lehet remélni, mert minden figyelmeztetés dacára egy tekintélyes hányadot az állatokkal etetnek fel.⁹⁷¹ Sok üzem a könnyű talajon a lovak számára rozst termel, mivel ott az árpa és a zab nem terem meg. Ha azt kívánják tőlük, hogy a rozst olcsón adják el és az árpát drágán vásárolják, azt károsítja a morált.⁹⁷²

Ezzel a problémával foglalkozott a járási paraszthivatalok („*Kreisbauernschaften*”) 1935. január 11-ei hangulatjelentése, amely szerint a legutóbbi rozssal kapcsolatos leadási határozatok nagy elégedetlenséget váltottak ki, még úgy is, hogy lehetőség volt rozst helyett árpát és más terményt beadni. A rozssal kapcsolatban igazában az volt a fő sérelem, hogy mivel a nagybirtokokon ennek nagy részét deputátumként adták, ennek következtében nagy árkülönbség alakult ki a rozst és az árpa között. Ez pedig takarmányozási nehézségekhez vezetett. A parasztok továbbá amiatt is panaszkodtak, hogy a hús fogyasztói ára magasán a termelői ár felett volt. Az almát pedig, amit fontonként 7,5 pfenningért vásároltak fel, a boltban 25 pfenning volt.⁹⁷³

1934 végétől a piacszabályozás már egyre jobban összekapcsolódott az ún. „termelési csatával” („*Erzeugungsschlacht*”).⁹⁷⁴ Bár kezdetben – stabil, állam által garantált termelői árak mellett – még csak a „részleges autarkia” („*Teilautarchie*”) megvalósítása volt a cél, valamint

---

⁹⁷¹ Barch R16 2060 51. 2. old.

⁹⁷² U. o. 14. o.

⁹⁷³ U. o. 4. o.

⁹⁷⁴ Az autarkiaért való törekvés nem volt német sajátosság, a készülő háború árnyékában hasonló önellátást célzó gazdaságpolitikát folytatott a semleges Svájc is. Itt a Wahlen-terv keretében megvalósított „művelési csata” („*Anbauschlacht*”) sokban hasonlított a német programhoz. (MAURER, Peter: „*Anbauschlacht. Landwirtschaftspolitik, Plan Wahlen, Anbauwerk 1937–1914*”, Chronos, Zürich, 1985, 219 old.)

az, hogy intenzifikálásban a végsőkig elmenjenek. Később azonban már a koncepció egyre inkább a háborúra való felkészülést szolgálta. Minden évben célkitűzéseket fogalmaztak meg, minden gazdasági év kezdete egy-egy nagy beharangozott „termelési csata” nyitánya volt. (Itt nyilván az olasz „gabonacsatát” próbálták utánozni.) Mit olvashatunk erről a Pomerániával, Mecklenburggal foglalkozó hangulatjelentésekben? 1934 decembere az „*Erzeugungsschlacht*” jegyében zajlott, pontosabban az erre való felkészítéssel, esti előadásokat tartottak, amelyeken felvilágosították a parasztokat az elvárásokról. Ám a nemzetiszocialista „felsőbbség” a jelek szerint nem volt ennek hatékonyságával megelégedve, mert, mint olvasható: „az a benyomásunk, hogy a sokféle tapasztalható elégedetlenség és értetlenség a nem megfelelő felvilágosításra vezethető vissza”.⁹⁷⁵ A „termelési csatával” az volt gond, hogy ennek célkitűzései már azáltal is nehezen tarthatók voltak, hogy az „örökbirtok-törvény” („*Reichserbhofgesetz*”) bevezetése – „nagy iránta a parasztok körében az érdeklődés” – felerősítette a vidékről való elvándorlást, ami munkaerő-hiányt idézett elő. Utóbbi jelenséget a két tartományban az 1934 szeptemberi hangulatjelentés – a fejóket leszámítva – még elviselhetőnek ítélte. A „*Landarbeiter*” -ek kapcsán a „*Kreisbauernschaft*” -ok a nagyszámú szerződösszegésre panaszkodnak, mert sokan közülük a mezőgazdaság helyett inkább az útépitést választják., ahol magasabbak a bérek.⁹⁷⁶

Mi volt a helyzet a telepítésekkel? Ulrich Kriesche szerint ezt a korszakot összességében a „*Reichserbhofgesetz*” alapján a nagyparaszti gazdaságok felé való elmozdulás jellemezte. Később, amikor veszített lendületéből a telepítés, a meglevő hitbizományokat (Putbus hercegnő, „holtkezek”) tették felelőssé.⁹⁷⁷ A telepítés a Harmadik Birodalom alatt Jan G. Smit szerint is veszített jelentőségéből, azzal együtt, hogy a súlypont áthelyeződött Nyugatra. Viszont a keleti kolonizáció ekkor is Pomerániában volt a legjelentősebb: itt tartották számon a legtöbb telepest, 1933–1941 között átlagosan 3293 családot. A tartományon belül a telepítések ebben az időben leginkább Elő-Pomerániára koncentráálódtak, azon belül is Franzburg, Barth környékére. A kolonizáció kisebb mértékben Hátsó-Pomerániában Stettin környékét, illetve a „*Grenzmark*” -ban Meseritz környékét is érintette. Smit a nemzetiszocialista időszak telepítésének sajátosságaként egyrészt az emeli ki, hogy ebben az időben az ún. csoportos telepítés („*Gruppensiedlung*”) több formája is elterjedt. Másrészt országosan – az olasz mintájú – meliorációval és puszta területek termőre fordításával egybekötött telepítésre

---

⁹⁷⁵ U. o. 2. o.

⁹⁷⁶ U. o. 14. o.

⁹⁷⁷ KRIESCHE, Ulrich: „*Bauernum und Großgrundbesitz in West- und Mittelpommern. Eine geographische Untersuchung über die Grundbesitzverteilung im Regierungsbezirk Stettin*”, Verlag Waberg, 1939, 66. old.

(„*Ödlandbesiedlung*”) helyezték a hangsúlyt. Bár ez, mint Smit kiemeli, Pomerániában nem volt jellemző és ennek bázisán nem is jöttek létre telepesfalvak. Kelet-Poroszországban viszont ez annál inkább nagy jelentőséget kapott, a „*Kurischer Haff*” körüli mocsarak lecsapolásáról annak idején nagy csinadrattával adtak hírt.⁹⁷⁸

Azt Smit is kiemeli, hogy – a korabeli nemzetiszocialista szómágiával élve – az „újtelepeseknek” („*Neusiedler*”) zöme a helyi „*Landarbeiter*” -ek közül került ki. Ám kimondottan ezzel a jelenséggel foglalkozott a „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” nevű Stettinben megjelenő parasztújság egy 1937. novemberi cikke, amely „*Agrarpolitik im Ostraum*” címmel Wilhelm Bloedorn tartományi parasztvezetőnek Lauenburgban a helyi járási munkakamara ülésén elmondott beszédéről számol be.⁹⁷⁹ Eszerint a nevezett funkcionárius úgy nyilatkozott, hogy arányában Pomerániában a legnagyobb a „*Landarbeiter*” -ből lett „újparaszto” („*Neubauern*”) hányada, ez az adott időszakban – szerinte – 53%-ot tett ki. A telepítés iránt nagy az érdeklődés, különösképpen a helyi lehetőségek vonzzák a jelentkezőket. Bár 1934 óta kb. 30 000 „újparaszti kötvényt” („*Neubauernschein*”) adtak ki, de földhiány miatt ezeknek csak a felét tudták földbirtokba átkonvertálni. Annál a körnél is, amelyikből nem vált „újtelepes”, magasabbak a bérek, mint amit a „*Tariffornndnung*” elrendel. A keresetek főleg az intenzifikálódás és „*Erzeugungsschlacht*” következtében nőttek és az ipari bérekkel szemben is megállják helyüket.

Ezt a propagandacélból felfestett rózsás képet David Schoenbaum utóbb nagyban cáfolta. Az amerikai társadalomtörténész a rostocki egyetem egy professzorára hivatkozott, aki már 1934-ben azt írta, hogy álmódzásnak bizonyult a nagybirtoknak a telepítések útján parasztgazdaságokká való lebontása.⁹⁸⁰ Később az erre való lehetőségek azáltal is szűkültek, hogy – mint azt Mario Niemann Mecklenburg kapcsán leírja – a háborúra való készülődéssel⁹⁸¹ egyre több földet sajátítottak ki a katonai célokra (repülőterek, gyakorlóterek létesítésére.)

---

⁹⁷⁸ SMIT, Jan G.: „*Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung*”, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983, 142-162. old.

⁹⁷⁹ „*Wochenblatt des Landesbauernschaft Pommern*” 1937. november („*Nebelmonat*”) 13-ei szám.

⁹⁸⁰ SCHOENBAUM, David: „*Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*”, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 198. old.

⁹⁸¹ Szegedy-Maszák Aladár szerint Hans Schlange-Schöningen – a harmincas évek végére háttérbe szorult politikus – utóbb elég pesszimistán ítélte meg az ezt lehetővé tevő schacht-i intézkedéseket és általában a nemzetiszocialista gazdaságpolitikát. Mivel – így Schlange-Schöningen – a magángazdaság nem folytatta a konjunktúraélenkítés megkezdett állami politikáját, Schacht-nak az a számítása, hogy ez a mesterségesen előidézett fellendülés előbb-utóbb magát fogja finanszírozni, nem vált be. A Sziléziától Szászországon át Thüringián át a Rajna- és a Ruhr-vidékig húzódó „feketeszalag” – amelyen a német munkásság jelentős hányada él – az élelmezés vagy nyersanyagellátás terén bekövetkező komoly fennakadás esetén könnyen lángba borulhat.

Összességében Pomerániában a nagybirtok és a paraszt közti viszonyt történelmi távlatban a következő stációk jellemezték: a jobbágyfelszabadítást követően először éles szakítás következett be a két csoport között; majd a gabonaválság hatására – főleg gazdasági vonalon – közeledés volt tapasztalható; az első világháború után bár gazdaságilag újra eltávolodott egymástól a két tömb, de a politikában – a hivatásrendiség imitálásával – megpróbálták kooperálni egymással. Az 1929-es válság hatására a „*Landvolk*” keretében a parasztság kísérletet tett ugyan saját politikai különérdekeinek artikulására, de ez nem járt sikerrel. Végül a nemzetiszocialista Birodalmi Élelmezési Rend keretében megpróbálták a nagybirtokot és parasztságot gazdaságilag és politikailag is egy platformra hozni – vagy, ha úgy tetszik hivatásrendben tömöríteni a kettőt –, de a mélyben érdekellentétek feszültek. A meghatározó politikusokat tekintve, míg Rohr-Demmin a gazdasági válság idején ideologikus alapon a nagybirtoknak kedvezett volna („horizontális rendiség”), addig Darré hasonló alapállásból a parasztságot részesítette volna előnybe. A háború idején Backe pragmatikus okokból már inkább a nagybirtokot preferálta.

Az 1937-es rossz termés következtében Németország élelmiszerszükségletének 10-17%-a hiányzik. Az éhséglázadás megfelelő politikai komplikációkkal nem tartozik a lehetetlenségek sorába. Szegedy-Maszák azt is kiemeli, hogy Schlange valamikor az autoriter eszmék híve volt, a weimari demokráciát ilyen irányban akarta átépíteni, ám a Harmadik Birodalom hatása alatt gyökeresen megváltozott. (SZEGEDY-MASZÁK Aladár: „Az ember ősszel visszanez...: Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.” I. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996, 160-167. old.)

7. Az ellenpélda, az „agrárállam” nagybirtokos körzete: Somogy – parasztpártosodás exportkényszer árnyékában

7.1. Historiográfia, köztörténet, földrajz

A „kontrollrégióknak” kiválasztott magyar közigazgatási egység, Somogy a Dunántúlnak a Balaton és a Dráva között elterülő egyik ősi megyéje, amelyben a nagybirtok súlya nemcsak, hogy nagyobb volt, mint Pomerániában, hanem annál markánsabb agrártársadalommal is rendelkezett. Somogy az 1930. évi népszámlálás idején egy 6695 km²-t tett ki és közel 386 ezer lakosa volt. Az 57,4 fő/km²-es népsűrűség jóval alatta maradt az országos átlagnak (93,4 fő/km²). A településszerkezetet egy város, Kaposvár és nyolc – 1871-ig mezővárosi ranggal rendelkező – nagyközség (Barcs, Csurgó, Igal, Lengyeltóti, Marcali, Nagyatád, Szigetvár, Tab), valamint 300 kisközség határozta meg. A megye székhelye mindig is a Kapos folyó mentén fekvő Kaposvár volt, amely 1930-ban közel 33 ezer lakost számlált. Az akkori Somogy megye – bár az elmúlt évszázadokban viszonylag kevésbé változott, de – leginkább abban különbözött a mostanitól, hogy hozzátartozott Szigetvár környéke és a Balaton déli partjának legnagyobb fürdőtelepülése, Siófok még Veszprém megyének volt része.

A somogyi vonatkozások historiográfiáját illetően mindenekelőtt azokra a diszciplináris sajátosságokra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek a magyar helyzetet a nyugat-európaiból megkülönböztették. Orosz István agrártörténész egy írásában azt fejtegeti,⁹⁸² hogy a helytörténet inkább azokban az országokban rendelkezett nagy hagyományokkal, amelyekben erőteljes volt a területi fejlődés, így elsősorban Németországban és Olaszországban. Mivel a középkori Magyarország területén Erdélyt, Horvátországot leszámítva sajátos jogállású önálló fejlődésű területek alig voltak, így nálunk a későbbiekben főleg – a Bél Mátyásra visszavezethető – történeti földrajz jelentette azt a diszciplinát, amely a bázisát alkotta minden további helytörténeti kutatásnak és a településtörténet kibontakozásának is egyengette az útját. Orosz István e vonatkozásban Csánki Dezső Európa-szerte páratlan történeti földrajzát emelte ki.⁹⁸³ Csánki volt az is, aki az első világháború előtt az Országos Monográfia Társaság programjának részeként – a vármegye hathatós anyagi támogatásával – feldolgozta a Somogyra vonatkozó adatokat.⁹⁸⁴ (Ezt megelőzően Csorba József megyei tiszti főorvos 1857-es műve érdemel

---

⁹⁸² OROSZ István: „*Helytörténet és gazdaságtörténet*”, „*Alföldi Társadalom*”, Békéscsaba, 1990. I. kötet, 31. old.

⁹⁸³ U. o. 31. old.

⁹⁸⁴ CSÁNKI Dezső szerk.: „*Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye.*” Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1914, 655 old.

említést, amely az 1831. évi kolerajárvány megyei adatait ismertette meg a szélesebb közönséggel.)⁹⁸⁵

1945 után, de különösen a rendszerváltást követően Somogy általában ötféle szempontból került a társadalomtörténetírás látókörébe: 1. a nagybirtok túlsúlya 2. a földreform kérdése 3. a reformátusok egykezése 4. a Balaton és az idegenforgalom problematikája, továbbá 5. az erdőterületek túlsúlya.

A nagybirtokok dominálta megyére fókuszáló – eredetileg ugyancsak a „kliometria” által inspirált – munkák közül egyrészt azokat monográfiákat kell kiemelni, amelyek a gazdálkodás polgári korszakban való átalakulását feldolgozták. Itt Tóth Tibornak az egyházi nagybirtokkal foglalkozó művét kell megemlíteni.⁹⁸⁶ Másrészt 1990 után azt az irányvonalat kell idesorolni, amely bár ezen szintén ezen a nyomvonalon indult el, de egyre inkább a nagybirtokosoknak a társadalmi kapcsolatait, elitpozíciója felé kanyarodott el. Ezt a szellemiséget leginkább Kaposi Zoltánnak a munkái képviselik, azok, amelyek a családtörténettől a kultúrateremtésen át a „bűnbak-szerepig”⁹⁸⁷ a társadalmi élet viszonylag széles spektrumát fogják át. Miközben olyan munkák is megjelentek, melyek a megyére, mint a hitbizományok hazájára ráirányítva a figyelmet ezen jogintézmény kutatásához nyújtottak módszertani segédletet.⁹⁸⁸

A földreformmal és a parasztság helyzetével foglalkozó munkákat illetően azt kell látni, hogy ilyen az tárgyú írások jellemzően az 1960–1980-as években jelentek meg. Itt Kanyar József, Király István⁹⁸⁹, Szili Ferenc⁹⁹⁰, T. Mérey Klára⁹⁹¹ könyveire, cikkeire kell felhívni a figyelmet. Kanyar József egy fontos munkájában az 1920-as és az 1945-ös földreformokat somogyi lebonyolítását hasonlította össze.⁹⁹² T. Mérey Klárának a megye gazdaságára, iparára,

---

⁹⁸⁵ „Magyar Történeti Statisztikai helységnévtára. 12. Somogy megye.” Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1997, 7. old.

⁹⁸⁶ TÓTH Tibor: „Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig.” Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 369. old.

⁹⁸⁷ KAPOSI Zoltán: „Földbirtokosok és kultúraközvetítés a Dél-Dunántúlon” In: VONYÓ József szerk.: „Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.” Pro Pannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2003, 45-74. old.

⁹⁸⁸ GÓZSY Zoltán: „Hitbizományi iratok (Repertórium), Somogy megye múltjából – Segédletek 1.”, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2003, 192. old.

⁹⁸⁹ KIRÁLY István: „A szarvasmarhatenyésztés átalakulása Somogy megyében 1848–1944”, *Agrártörténeti Szemle*, 1963. 5. évfolyam, 1–2. szám, 177-210. old.

⁹⁹⁰ SZILI Ferenc: „Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914”, A Somogy Megyei Levéltár Kiadása, Kaposvár, 1995

⁹⁹¹ T. MÉREY Klára: „Az agrárproletárok élete Somogyban, 1929–1933” in „Dunántúli Tudományos Gyűjtemény”, Magyar Tudományos Akadémia–Dunántúli Tudományos Intézet, Budapest–Pécs, 1963, 351-378. old.

⁹⁹² KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalmi az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 378. old.

városaira vonatkozó más monográfiái is iránymutatóak.⁹⁹³ Politikatörténeti vonatkozásban ebben az időben elsősorban az 1914 előtti agrármozgalmakat kutatták, míg – mint azt Farkas József⁹⁹⁴, Sípos József⁹⁹⁵ írásai mutatják – a Nagyatádi-féle párt inkább a rendszerváltás utáni munkákban került jobban előtérbe. Magának Nagyatádinak a személye pedig a célját tévesztett földreform kapcsán foglalkoztatta a történészeket, akik közül Nagy Józsefet érdemes kiemelni.⁹⁹⁶

Ha a nagypolitikán túl a „hétköznapiok történetét” („*Alltagsgeschichte*”) tekintjük, akkor elsősorban a reformátusok egykézisével szükséges foglalkozni. A nyolcvanas években inkább a néprajzosok és helytörténészek (Kósa László, Kanyar József) reflektáltak erre a témára, amely inkább az első világháború előtt képezte a közbeszéd részét, amint azt Széchenyi Imre, Neubauer Ferenc, Pezenhoffer Antal írásai mutatják. E polémia értelmében Dél-Somogy az Ormánság, a Sárköz és az Őrség mellett az országnak azon markánsan egykézisével sújtott területének számított, amelyet a közvélekedés a reformátusokhoz kötött, noha protestáns lelkészek voltak azok is, akik a korban felhívták a figyelmet a problémára, a legtöbbet írtak a kérdéstről. Az erről való diskurzus a maga korában nyilván hozzájárult a felekezeti ellentétek kiéleződéséhez, ám a két háború között a fókusz a népi írók hatására eltolódott olyan irányba, hogy inkább a nagybirtoknak tulajdonították az egykézisést.

Ugyanakkor nem lehet itt a Balatontól, Közép-Európa legnagyobb édesvízi tavától sem elvonatkoztatni. A téma szempontjából érdekes kérdés, hogy a Balatonhoz köthető és ebben az időben már szárnyait bontogató turizmus mennyiben adott ösztönzést helyben a vidéki életforma megváltozásához? A Balatont eredetileg a reformkor emelte be a köztudatba, bár 1820-ban – mivel az akkori gabonakonjunktúrához több földet akartak nyerni – egy időre felmerül a Balaton lecsapolásának gondolata. A balatoni gőzhajózás gondolatait először Széchenyi István vetette fel, az első gőzhajó-állomások Szántódon, Bogláron és Szentgyörgyön létesültek. Széchenyi 1846-ban megalapította a Balaton Gőzhajózási Társaságot és 1861-ben megkezdődött a somogyi partot is érintő Déli-vasútépítés. Ezzel egyidejűleg beindult a gyógyfürdő-program is, Festetich Pál 1873-ben ennek centrumává – a Somogyon kívüli –

---

⁹⁹³ T. MÉREY Klára: „*A Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 290 old.

⁹⁹⁴ FARKAS József: „*A '48-as Függetlenségi Országos Gazdapárt' megalakulása és annak előzményei a Dél-Dunántúlon*”, „*Somogy megye múltjából*”, Kaposvár, 1995, 141-206. old.

⁹⁹⁵ SIPOS József: „*Nagyatádi Szabó István és az 1922-es választások Somogyban*”, „*Somogy megye múltjából*”, 2002, 181-222. old.

⁹⁹⁶ NAGY József: „*Nagyatádi Szabó István és a földreform*”, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1993. 35. évfolyam, 1-4. szám, 146-208. old.

Siófokot akarta tenni.⁹⁹⁷ A két háború között az egyre inkább intézményesülő, önálló gazdasági ágként megjelenő idegenforgalmat – Németországhoz hasonlóan – itt is a középosztálybeli minták generálták. Ennek keretében míg az északi parton eredetileg az úri középosztály tagjai nyaraltak, addig a délit inkább a fővárosi zsidó értelmiség és polgárság részesítette előnyben. Később a revíziós politika hatására mindehhez a nemzetpolitikai szempontok is hozzájöttek, amennyiben az idegenforgalom jelentette a kereteket az elszakított nemzetrészekkel való kapcsolattartásra.

A kiterjedt somogyi erdőségeket sok szerző a hosszan tartó török uralommal magyarázza: „*Nem az erdők vannak Somogyban, hanem Somogy az erdőkben.*”⁹⁹⁸ A 19. század végén is az egész területnek majdnem az egyharmadát erdők borították.⁹⁹⁹ Baksay Sándor a kor egyik geográfusa így ír: „...*Minden falura esik itt egy-egy erdő, csak Nagy-Bajomnak nincs, és a Sióra dűlő somogyi Kánaánnak a megye csúcsában, hol Ádánd, Kiliti, Ságvár fekszenek. Legtöbb erdő van a nyugati részeken, hol a területnek fele erdőség. Legnevezetesebb erdőtetek itt az iharosberényi, a berzencze–nagyatádi (Kanizsa-berek), mely Nemes Dédtől a Dráváig majdnem 40 kilométernyi hosszan, néhol 10–15 kilométer szélességben terül el, s majorokat, apró falvakat határostúl zár magába: fentebb a mesztegyei és marcali erdőségek.....Régebben ezek az erdőségek egymásba ölekeztek, lombjaik a falvak végső házait, kertjeit árnyékozták: ma már teméntelen szőnyegzetük össze-vissza szagatva, szabdalva, átluggatva, talajuk szántófölddé alakítva, csak árnyékaik a réginek.....*”¹⁰⁰⁰

Mint említettem Somogy megye Pomerániával ellentétben már török hódoltság előtt, sőt az államalapítás korában létező közigazgatási egység volt. Somogy, mint önálló vármegye a török kiverését követően 1715-ben alakult újra, addig – a török hódoltság következményeképpen – Zalával közösen alkotott törvényhatóságot.¹⁰⁰¹ Az újratelepülés fő bázisát a megyének a Nagykanizsához, Keszthelyhez közeli északnyugati része, Marcali környéke jelentette. A megyegyűléseket is sokáig ebben a mezővárosban, illetve ezt megelőzően a tőle nem messze fekvő Tapsonyban tartották. A székhelyet csak 1750 után helyezték át Kaposvárra, azt követően, hogy megkezdték itt az új vármegyeház építését, amely

---

⁹⁹⁷ KANYAR József: „*A dél-balatoni fürdő kultúra kialakulásának történeti szakaszai*” In: KANYAR József: „*Múzsáknak szentelt kies tartomány. Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből [XVIII–XX. század]*”, Somogyi Almanach 36–40. szám, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1983, 139–188. old.

⁹⁹⁸ U. o. 20. old.

⁹⁹⁹ A „Somogy” név is az ismert erdei gyümölcs nevéből, a ’som’ szóból származik. (KANYAR József: „*Harminc nemzedék vallomása Somogyról I. kötet*”, Somogy Megyei Tanács, Kaposvár, 1989, 18. old.)

¹⁰⁰⁰ BAKSAY Sándor: „*Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen XIII. kötet*”, Magyar Királyi Államnyomda Kiadása, Budapest, 1896, 298–299. old.

¹⁰⁰¹ Az 1596. XLI. tc. Somogy és Zala megyét közigazgatásilag egyesítette. (HAJDÚ Zoltán: „*Településhálózat és közigazgatási területszervezés a Dél-Dunántúlon*”, MTA RKK, Pécs, 1987, 116–129. old.)

1778-ban készült el.¹⁰⁰² A korábbi királyi Magyarországot jelentő nyugat-dunántúli megyékhez való viszonyt fejezte ki eredetileg a Belső-Somogy elnevezés, amennyiben az ezekhez közel eső területekről volt szó. Míg az ettől távolabbi településállományt most is a Külső-Somogy elnevezéssel illetik. Később a táj kultúrrá válásával ezen szűkebb „hazai” tájegységekhez hozzájött még a Kapos-völgy, a Balaton-mellék és a Zselicség. Bár Somogy volt az ország egyik legnagyobb megyéje, de a népesség csak lassan szivárgott a térségbe.

A fentebb ismertetett társadalomtörténeti fókuszok közül nyilván a nagybirtokos jelleg bírt kiemelt jelentőséggel. Ebből a szempontból a 18. század azért volt meghatározó jelentőségű, mert ebben az időszakban rakták le a magyarországi nagybirtok alapjait, amely tendenciának Somogy az élvonalába tartozott. A kuruc vezetők emigrálása ugyanis lehetőséget adott az udvarnak arra, hogy bőkezűen bánjon hadvezéreivel, korábbi hitelezőivel. Másfelől pedig újra szabályozták az Újraszerzeményi Bizottság működését – korábban fegyverválságot kellett fizetni –, a kérdésbe nagyobb beleszólást biztosítottak a megyéknek. Ezen fejleményeknek is köszönhetően a 18. század első felében – legalább két hullámban – Somogyban is átrendeződtek a birtokviszonyok. Ennek a folyamatnak a főbb elemeit Kaposi Zoltán az egész Dél-Dunántúlra való kitekintéssel a következőképpen vázolja fel.¹⁰⁰³ Az első kört az 1700-as évek elejének birtokváltásai jelentették, amikor Rindsmaul gróf 40 ezer forintért megkapta a babócsai uradalmat, Althan Mihály pedig a Muraközt és Csáktornyát szerezte meg. A további birtokszerzők közül Grassics Jakab udvari hadiszállítót kell megemlíteni, aki Kanizsát vásárolta meg, valamint Tengelic környékének újsütettű birtokait, a Gindly-testvéreket.

A következő körben, 1720 után viszont már új családok emelkedtek fel: Harrach gróf 1726-ban vásárolta meg a Somogyban fekvő 80 ezer holdas uradalmát, ám egy évvel később már el is adta azt a Hunyadyaknak. Ugyanebben az évben Batthyány-Strattmann Eleonóra Caprara tábornok örököseitől megvette a siklósi uradalmat, a kanizsai uradalmon pedig a Szapáry-, és az Inkey-család osztozott meg. 1741-ben között a csurgói uradalomnak is új tulajdonosa lett, mivel Festetics Kristóf megvásárolta azt de Prie márkától. A Festetichek és a Hunyadyak mellett új nagybirtokos családnak számítottak a megyében az Esterházyak és a Széchenyiek Kaposvár, illetve Marcali, Barcs központokkal. A régi nagybirtokosságot ugyanakkor a Zichyek képviselték, akik Lengyeltóti környékén rendezkedtek be. A második

---

¹⁰⁰² KANYAR József szerk.: *„Harminc nemzedék vallomása Somogyról”*, Kaposvár, 1989, 190. old.

¹⁰⁰³ KAPOSI Zoltán: *„A magyarországi nagybirtok-rendszer változásai (1700–1945)”*, *„Somogy megye múltjából”*, Levéltári évkönyv 32., Különlenyomat, Somogy megyei Levéltár, Kaposvár, 2001, 97-98. old.

szakasszal kapcsolatban fontos kiemelni, hogy ekkor már olyan nagybirtokosok kezébe kerültek a földek, akik tartósan Magyarországon éltek, jövedelmeiket innen nyerték.

Ez különösen az időközben kicserélődött „*bene possessionati*” rétegre igaz. Ennek legmarkánsabb képviselőjének a Somssich-család számított, amely família felemelkedése a 60 ezer holdat kitevő sárdi, babócsai, kivadári, kaposújlaki birtokok megszerzésével kezdődött. A család egyes ágai később a grófi címet is megszerezték. Mint számottevő „jómódú középirtokos” családot kell még az Inkeyeket és a Talliánokat kiemelni. Előbbi família, amelynek egyébként Zalában is voltak birtokai, Pallin és Iharosberény környékén tett szert 80 ezer holdra. A Veszprém megyei Talliándörögdről származó Talliánok, akik – a Csapodyakkal, a Koroknayakkal, a Perneszyekkel együtt – a hódoltság idején lettek somogyi birtokossá, az 1720-as években Ádánd és Osztopán környékén rendezkedtek be 20 ezer holdas birtokaikon. A hódoltság előttről megmaradt kevés köznemesi család közé tartozott ugyanakkor a Lengyel- és Mérey-család.¹⁰⁰⁴

Szólni kell itt még a megyében jelentős egyházi birtokokról is, amelynek gyökerei a Koppány-féle lázadás leverésére mentek vissza. I. István ekkor Koppány földjeinek egytizedét adta a pannonhalmi apátságnak.¹⁰⁰⁵ Később, mivel a török elleni felszabadító harcok fő kezdeményezője a megújult pápaság volt, természetes volt hát, hogy az oszmánok kiűzését követően a katolikus egyház Somogyban is elsők között kapja vissza birtokait. Így jut például Igal környéke a veszprémi püspökség birtokába, amely uradalom az 1800-as évek elején 65 ezer magyar holdat¹⁰⁰⁶ tett ki. Ugyanebben az időbe az esztergomi és a veszprémi káptalanok Tapsonyban 26 ezer, illetve Kilitiben szintén 24 ezer magyar holddal rendelkeztek. A tihanyi apátság endrédi birtoka pedig 22 ezer hold nagyságú volt. A megyében a piarista custodiátus is jelen volt, és a rend Mernyén 38 ezer magyar holdon gazdálkodott.¹⁰⁰⁷

A 18. századi újra-berendezkedéssel kapcsolatban egyrészt azt kell kiemelni, hogy Somogyban a török kiverését követően – a „hosszú 17. század” hatásaként – a nagybirtokos-rétegen belül megjelent a horvát elem (pl. Somssichok, Festeticsek, Jankovichok). Ám ez – hasonlóan a pomerániai svéd uralomhoz – nem járt etnikai átrendeződéssel, sőt ez az indigena-

---

¹⁰⁰⁴ U. o.

¹⁰⁰⁵ T. MÉREY Klára: „*A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 15. old.

¹⁰⁰⁶ Egy magyar hold 0,75 kataszteri holdnak felel meg.

¹⁰⁰⁷ KAPOSI Zoltán: „*Nemesi birtokforgalom Somogyban a 19. század első felében*” in CSIKÓS Gábor–HEGEDŰS István–HORVÁTH Gergely Krisztián–Ö. KOVÁCS József: „*Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*”, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017

réteg gyorsan hozzáasszimilálódott a magyarsághoz.¹⁰⁰⁸ A másik folyamat már ennél nagyobb horderejű volt, amennyiben a majorsági gazdálkodás kiterjesztését szándékozó törekvések – amelyeket Pomerániában oly nagy sikerrel keresztülvittek. – Somogyban éppen, hogy éles ellenállásra találtak. Az elégedetlenség oka a megnövekedett robot volt, amelyet súlyosbítottak az állami terhek (adók, katonák beszállásolása) is. A megye ugyanis 1766-ra a teljes kisemmizést megakadályozni szándékozó parasztmozgalmak egyik dunántúli góciává nőtte ki magát. A somogyi mozgalom kiindulópontja a Nicky Kristóf birtokát képező Berki volt. Ez a paraszti szervezkedés végül elvezetett az 1767-es urbáriumhoz, amely rendezve a szolgáltatásokat és birtokállományt, mentőövet dobott a parasztságnak.¹⁰⁰⁹

Végül nézzük a mezőgazdasági adottságokat! Nádujfalvy József a Somogyról az 1930-as években írt művében¹⁰¹⁰ kiemeli, hogy a megye talaja kétharmad részben vályog és agyag, egyharmad részben pedig homok. Körzetenként azonban vannak különbségek: a barcsi járásban erdei laza homoktalajon inkább a burgonyatermesztésnek vannak hagyományai, valamint jellemző a hidegvérű lótenyésztés. Csurgó körzetében erdei laza homoktalajon kukorica-, és direkttermő szőlőtermesztést folytatnak. A lentermesztést a csurgói lengyár jelenléte ösztönözi. Az adottságok kedveznek a gyümölcstermesztésnek is, főként a télialmának. A térség ugyanakkor a magas színvonalú szarvasmarha-tenyésztésnek is körzete. Az igali járás már megint más karakterű, amennyiben itt kötött szerkezetű – részben erdei származású – jó minőségű talaj intenzív gabonatermesztést folytatnak és a szarvasmarha-tenyésztés is országosan kiemelkedő. Az itteni Fonó községben kezdték egyébként az alsódunántúli szarvasmarha-törzskönyvezést.

Kaposvár térségében az előzőkkel ellentétben öntéstalajok dominálnak, amelyeken cukorrépa-, lóhere-, lucerna-, zöldség- és téli almatermesztést folytatnak. Ám a szarvasmarha-tartás itt is magas színvonalú. A lengyeltóti járásban kötött szerkezetű erdei talajokon a kukoricatermesztés a meghatározó ágazat, amelyet jól kiegészít a szőlő-, bortermelés, a nyári gyümölcstermesztés. Marcali környékén viszont inkább a gabonatermesztés a jellemző, és a nagyobb gazdaságokban juhtenyésztést is folytatnak. A nagyatádi járás erdei talajain folyó burgonyatermesztés főként az olasz exportot célozza. Bár Tabon és a hozzá közel eső településeken az adottságok a búza-, és sörárpa-termesztésnek kedveznek, de a szarvasmarha-

---

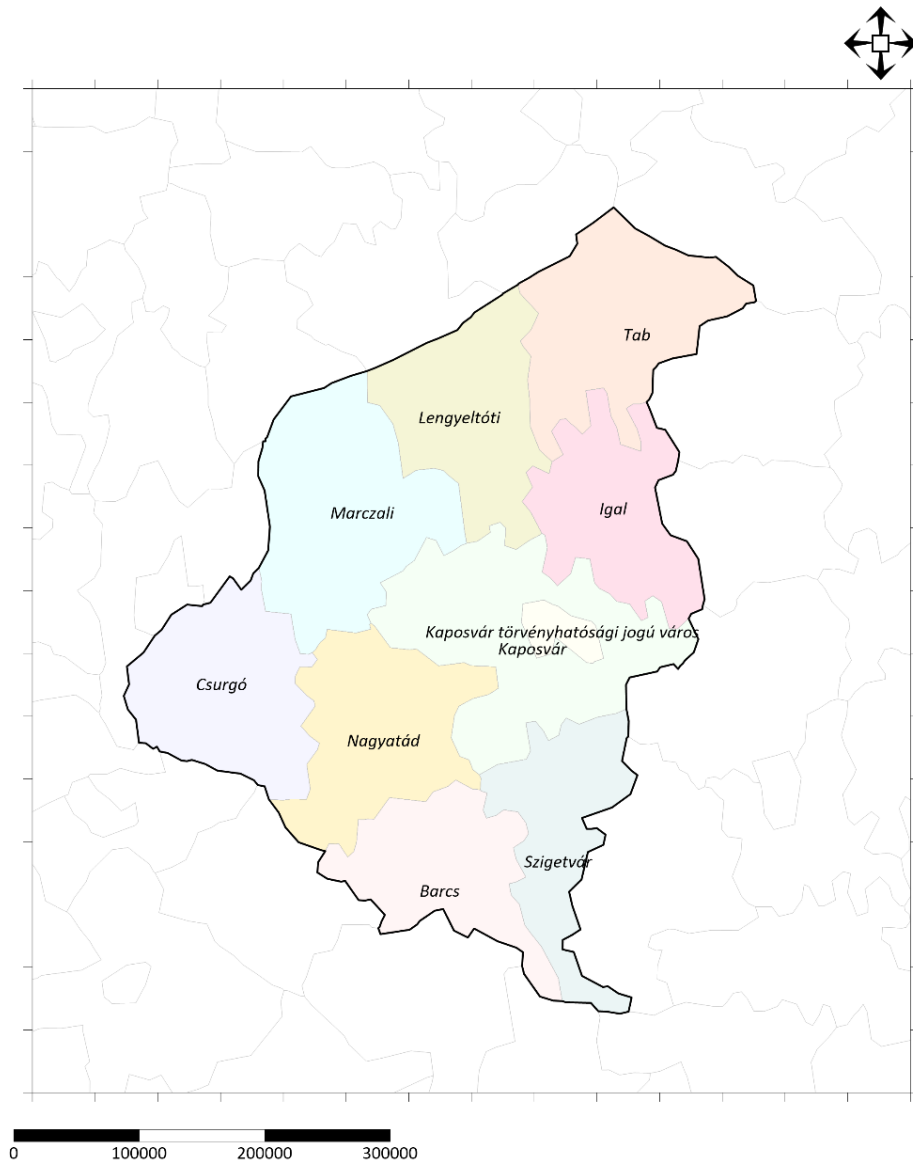
¹⁰⁰⁸ Másrészt a török után visszatelepülő nemesség főleg Zalából jött, amely megye ekkor a Balaton-Felvidékre is kiterjedt. (SZIJÁRTÓ István: „Rokonok és mérföld. A somogyi köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században.”, „Somogy megye múltjából”, 1992, 29-46. old.)

¹⁰⁰⁹ KANYAR József szerk.: „Harminc nemzedék vallomása Somogyról”, Kaposvár, 1989, 162–167. old.

¹⁰¹⁰ NÁDUJFALVY József: „Somogymegye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata”, Kaposvár, 1939, 64–68. old.

tenyésztés is elterjedt. A szigetvári járásban kötött erdei talajokon a Bánkúti búza, a lucerna és a fehérbab termelése a jelentős. Nyugati jellegű szarvasmarha-, hidegvérű ló- és teljesen zsírjellegű sertésenyésztése van. Nádújfalvy a megye egyes vidékeinek társadalomszerkezetéről szólva a Dráva-, és a Balaton-melléket főleg cselédek lakta vidékként írja le, míg a kaposvári, az igali, a szigetvári, a tabi járásokat kisgazda-vidékeként jellemzi.

12. számú térkép: Somogy vármegye járásai 1922-ben

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files> alapján saját szerkesztés

Miért taglaltam olyan hosszan a mezőgazdasági adottságokat? Mert Somogy ipara – a másik két dél-dunántúli megyéhez hasonlóan – még a két háború között is gyengén fejlett volt.

T. Mérey Klára szerint az ipari fejlődésnek az 1860–1880-as évek vasútépítések adtak lendületet. A dualizmus idejének iparosodására kevés gőzgép volt a jellemző, az iparban dolgozók aránya az 1870-es években nem érte el az 5%-ot. Utóbbinál egyébként is olyan kétarcú munkásságról volt szó, amely egyszerre volt napszámos és ipari alkalmazott. A fő ipari központokat Kaposvár és Barcs jelentette. Gróf Széchenyi Imre, a helyi agrárius vezér ebben az időben az élelmiszeripar fejlesztését sürgette. Ha a két háború között el is jutottak annak felismeréséig, hogy az ország gazdaságában egyedül a mezőgazdaságra nem támaszkodhatnak, az 1920-es évek látszatkonjunktúrája nem hozott még áttörést.¹⁰¹¹

---

¹⁰¹¹ T. MÉREY Klára: „*A Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 16-79. old.

7.2. Társadalomtörténeti sajátosságok a 19. században

7.2.1. Nagybirtok, nagybirtokosság

A török után újratelepülő megyében a nemesség jelentette azt az elemet, amely garantálta a területnek azt a politikai, közigazgatási entitást, amivel az a magyar királyság kormányzati struktúrájába beilleszkedett. Minél népesebb volt ez az elem, annál stabilabb lábakon állt az önkormányzatiság és kifelé annál jobb volt az érdekérvényesítés. A török hódoltság idején a somogyi nemesség Nyugat-Magyarországra, az Észak-Dunántúl és a Felvidék megyéibe húzódott. A visszatért családokat az 1726-os nemesi összeírás vette számba és ez a nagyobb világi és egyházi birtokosok mellett egy nem túl vagyonos, ám számban annál jelentősebb kúriális nemesség jelenlétéről tanúskodik. A birtokviszonyok a 18. század folyamán is változtak, az 1814. évi birtokösszeírás már annak letisztulási folyamat végeredményét mutatja, amelynek során eltűntek az első időkre jellemző császári tábornokok, külföldi udvaroncok és egyéb konjunktúralovagok.¹⁰¹²

Somogyban a 19. század elejétől kétféle nagybirtokkal kellett számolni: egyrészt a nagy mágnások (Esterházyak, Festetichek, Széchenyiek) országos birtokkomplexumainak ideeső részeivel, másrészt a helyi nemesek uradalmaival. A mágnásokcsaládoknál két eset volt lehetséges: vagy nem is laktak a megyében és a birtokkonglomerátum székhelye máshol volt, vagy – és ez inkább a későbbi időszakra volt jellemző – a vagyon elosztása következtében már csak a megyében lakó oldalágak képviselték az adott dinasztia.¹⁰¹³ Ami pedig a helyi nagybirtokot illeti, a török háborúk után kitermelődött egy réteg, amely között – mint arról már szóltam – sok volt az elmagyarosodott horvát család (Somssichok, Jankovichok, Svasticsok, Kacsokvicsok). A legtipikusabb helyi nagybirtokos-családot kétségtelenül a Somssichok

---

¹⁰¹² BARANYAI Béla: „Somogy vármegye nemes családjai”. In: CSÁNKI Dezső szerk.: „Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye”. Országos Monografia Társaság, Budapest, 1914, 594-602. old.

¹⁰¹³ Jó példa erre a Széchenyi-család. Kaposi Zoltán szerint a 18-19. század fordulóján Széchenyi Ferenc gróf – aki egyébként Somogy megye főispánja volt – még egybe tudta tartani a Nyugat-Magyarországon és Dél-Dunántúlon elhelyezkedő 300 ezer holdas uradalmát. 1814-es végrendelete a három örökös között osztotta el a birtokokat: Lajos, Pál és István grófok között. A családi vagyonnak az a része, amely nem védett a hitbizomány intézménye, a 20. század első évtizedeire eléggé szétaprózódott. Széchenyiek birtokai Somogyban 1925-ben a következőképpen néztek ki: Széchenyi Jenőnek Kadarkúton 899 holdja, Széchenyi Imre örökösének Somogyváron, Pamukon, Buzsákon, Öreglakon, Barcon összesen 8169 hold, Széchenyi Andor Pálnak Marcaliban, Bizén, Boronkán, Csömenden, Gadányban, Táskán 9944 holdja, Széchenyi Bertalannak Alsósegesden és Felsősegesden 6279 holdja, Széchenyi Emilnek Lábodon 6843 holdja, Széchenyi Lászlónak Merenyén, Kálmáncsán 3270 holdja, Széchenyi Viktornak Köröshegyen, Pusztaszemesen 1892 holdja, Széchenyi Gézának Erdőcsokonyán, Rinyaújlakon, Csokonyavisontán 9497 holdja, Széchenyi Istvánnak Kálmáncsán 3198 holdja, Széchenyi Aladárnak Görgetegen 511 holdja, Széchenyi Antalnak és Frigyesnek Somogytarnóczán 13 819 holdja. (KAPOSI Zoltán: „A magyarországi nagybirtok-rendszer változásai (1700–1945)”, „Somogy megye múltjából”, Levéltári évkönyv 32., Különlenyomat, Somogy megyei Levéltár, Kaposvár, 2001, 109-110. old.)

jelentették, Somogyot a „Somssichok megyéjeként” is emlegették. Az ő esetükben egy horvátországi eredetű családról van szó, amely a 18. század elejétől nagybirtokosként és közéleti szereplőként is egyre jobban megvetette lábát a megyében.¹⁰¹⁴

A „filiálé”-típusú nagybirtokra jó példát jelentenek az Esterházy-uradalmak – Kaposvár is sokáig az ő mezővárosuk volt –, akik terjedelmes birtokaikat Fertődről igazgatták. De ebbe a kategóriába tartoztak a Széchenyiek, a Festetichek és Hunyadyak is, amennyiben náluk ezt a központot Nagycenk, Keszthely¹⁰¹⁵, valamint a felvidéki Ürmény jelentette. A Hunyadyak Somogyon kívül még Nyitra, Bars és Heves megyében rendelkeztek birtokokkal.¹⁰¹⁶

Ennek kapcsán nézzük a mágnásság attribútumait! Ezek Katus László¹⁰¹⁷ és Scott M. Eddie¹⁰¹⁸ munkái alapján a következőképpen rekonstruálhatók: 1. török háborúkra visszamenő gyökerek. 2. több megyére, sőt akár az országhatáron túlra kiterjedő birtokok, korán hitbizományok létesítése. 3. katolikus vallás, sőt családi összefonódás a klérussal. 4. kozmopolita családpolitika: összeházasodás az osztrák-cseh, a horvát, a délnémet arisztokráciával, de a lengyellel, erdélyivel már kevésbé. 5. távolságtartás a napi politikától, viszont a nevüket szívesen adták a gazdasági vállalkozásokhoz (igazgatótanácsi, felügyelőbizottsági tagság).¹⁰¹⁹

Kaposi Zoltán kutatásai szerint¹⁰²⁰ a Festetichek és az Esterházy-család, valamint a Veszprémi Püspökség már a 18. században megalapozta a megyében nagybirtokos pozícióját. A Festetichek már 1806-ban Csurgón, Balatonkeresztúron, Böhönyén, Toponáron, Szigetváron 182 ezer magyar holddal rendelkeztek, míg Esterházy herceg Kaposváron 86 ezer, a püspökség

---

¹⁰¹⁴ KAPOSI Zoltán: „Egy középbirtokosi familia 100 éve Somogy vármegyében. (A Somssich-család felemelkedése.)”, „Somogy megye múltjából”, 2002, 59-88. old.

¹⁰¹⁵ A dégi ág is képviselve volt a megyében, amennyiben 1769-ben megvette a Szilyektől Szigetvár mezővárost, és Toponáron kastélyt épített. (KAPOSI Zoltán: „Földbirtokosok és kultúraközvetítés a Dél-Dunántúlon” in VONYÓ József szerk.: „Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.” Pro Pannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2003, 53-545. old.)

¹⁰¹⁶ T. MÉREY Klára: „A Somogy megyei Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása a XIX. század első felében”, *Agrártörténeti Szemle*, 1970. 12. évfolyam, 3-4. szám, 411-469. old.

¹⁰¹⁷ KATUS László: „A modern Magyarország születése. Magyarország története: 1711-1918”, Pécsi Történelemtudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2009, 487-489. old.

¹⁰¹⁸ EDDIE, Scott M.: „Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia, 1893”, „Österreichische Osthefte” 36, Nr. 1, 1994, 109–131. old.

¹⁰¹⁹ Katus László szerint a keleti országrészre jellemző főnemesség sokban különbözött – a birodalmi arisztokráciának is részét képező – nyugati mágnásoktól: kevésbé kapcsolódtak Bécshez, inkább a megyéket vezető birtokos köznemességgel tartottak fenn jó kapcsolatokat. Egymással házasodtak, körükben nem nagyon találunk külföldi házastársakat. Szép számban akadtak köztük protestáns családok. Az erdélyi arisztokrácia a magyarországinál viszonylag számosabb, de szegényebb is volt egyben, amennyiben annál jóval kisebb földbirtokokkal rendelkezett. (KATUS László: „A modern Magyarország születése. Magyarország története: 1711-1918”, Pécsi Történelemtudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2009, 488. old.)

¹⁰²⁰ KAPOSI Zoltán: „Nemesi birtokforgalom Somogyban a 19. század első felében” In: CSIKÓS Gábor–HEGEDŰS István–HORVÁTH Gergely Krisztián–Ö. KOVÁCS József: „Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18-20. században.”, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017, 131. old.

pedig Karádon közel 65 ezer magyar holdat mondhatott a magáénak. Még, mint jelentős birtokos arisztokrata családot ugyanebben az időben kell a Széchenyiket, a Batthyányakat és a Hunyadyakat megemlíteni. Előbbieknek Somogyvárott, Marcaliban, Segesden, Csokonyán, Barcsen és Balatonszentgyörgyön 183 ezer magyar holdjuk volt. A Batthyányak – a hercegi és a grófi ág együtt – Mozsgó, Somodor birtokosai voltak, valamint az övük voltak az enyingi és a sellyei uradalmak somogyi falvai, amelyek összesen mintegy 80 ezer magyar holdat tettek ki. A Hunyadyak birtokai Kéthelyen, Szemesen, Szilben és Henészen feküdtek, ezek nagyságuk 82 ezer magyar holdat tett ki.

Tehát e nagybirtokok egyenletesen terültek szét a megyében, és míg máshol megtörtént ennek lebomlása, addig azok itt jobban megmaradtak. Ennek okai a következők voltak: a kötött birtokok – köztük az egyházi birtokok – magas aránya, a középbirtok alacsony súlya, a jelentős mértékű erdősültség, valamint az alacsony népsűrűség. A majorsági gazdálkodás elhúzódása – ami később indult, mint az egykori királyi Magyarországon¹⁰²¹ – szintén közrejátszott ebben, hiszen a 18. században az élet újraindulása csak ennek keretei között volt lehetséges. Ám a nagybirtok fennmaradásának fő okaként mégis a hitbizományokat lehet megnevezni. A megyéhez köthetően a legelső ilyen intézményt Hirsch Alfred szerint¹⁰²² Esterházy Pál herceg már 1695-ben létrehozta. 1765-ben a Festetichek követték a példáját és további két hitbizományt alapítottak, 1814-ben pedig gróf Széchenyi Ferenc hozta létre a magáét. Ám a legtöbb – főként a Zichyek, a Somssichok, a Vésseyek, a Jankovichok, a Draskovichok nevéhez köthető – hitbizomány inkább az 1870–1880-as években alakult. Az első világháború előtt a megye területének közel egyötöde volt hitbizományok kezelésében.¹⁰²³ A korrektség kedvéért meg kell jegyezni, hogy egy-egy nagybirtokos család esetében csak az uradalmak egy részét működtették hitbizomány keretében. Somogyban összességében 1914 előtt a hitbizományoknak az összes területen belüli aránya 19,5% volt.¹⁰²⁴

A nagybirtok térnyerését a statisztikák is alátámasztják, az 1895. évi mezőgazdasági összeírás adatai szerint¹⁰²⁵ az 1000 kat. hold feletti birtokok koncentrálták Somogy területének

---

¹⁰²¹ KÓSA László: „*Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)*”, Planétás Kiadó, Budapest, 1998, 222. old.

¹⁰²² HIRSCH Alfred: „*Somogy vármegye gazdaságtörténeti monográfiája*”, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1903, 12. old.

¹⁰²³ KANYAR József: „*Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920-1949)*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 115. old.

¹⁰²⁴ U. o. 116. old.

¹⁰²⁵ „*Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Negyedik rész. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint.*” A Kereskedelmi Magyar Kir. Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1900, 3-21. old.

59%-át, míg a Dunántúlon a hasonló érték 44%-ot tett ki. Ebben a birtokkategóriában a somogyi gazdaságok átlagos területe közel 3026 kat. holdat (1 741 hektárt) tett ki, ami valamivel alatta maradt a dunántúli értéknek.

20. tábla: A legnagyobb földbirtokosok Somogy megyében járásonként, 1903

Járás	Tulajdonos	Birtok helye	Birtok nagysága, kh
I. Barcsi	Széchenyi Ferenc gróf	Somogy-Tarnócza	13 735
	Széchenyi Géza gróf	Visonta-Csokonya	6 131
	Széchenyi Péter gróf	Visonta-Csokonya	5 068
II. Csurgói	Festetich Tasziló gróf	Curgó	10 375
	Inkey István báró	Iharosberény	6 646
	Festetich Tasziló gróf	Berzence	5 049
III. Igali	Kegyess Tanítórend	Gölle	5 505
	Hunyady Károly és Ferenc gróf	Szil	3 049
	Esterházy Miklós herceg	Aszaló	2 519
IV. Kaposvári	Festetich Dénes gróf öröksége	Toponár	4 075
	Esterházy Miklós herceg	Csoknya	3 126
	Festetich Pál gróf	Gálosfa	2 850
V. Lengyeltóti	Zichy Béla gróf	Lengyeltóti	8 055
	Széchenyi Imre gróf	Somogyvár	6 870
	Jakovich Bésán Gyula	Buzsák	5 430

20. tábla: A legnagyobb földbirtokosok Somogy megyében járásonként, 1903 (folytatás)

Járás	Tulajdonos	Birtok helye	Birtok nagysága, kh
VI. Marczali	Festetich Tasziló gróf	Balatonkeresztúr	10 274
	Hunyady József gróf	Kéthely	8 049
	Zichy Béla gróf	Lengyeltóti	7 605
VII. Nagyatádi	Széchenyi Emil és Aladár grófok	Lábod	7 778
	Festetich Tasziló gróf	Tarany	6 288
	Esztergomi r. k. főkáptalan	Szobb	6 105
VIII. Szigetvári	Biedermann Rezső	Almamellék	5 151
	Biedermann Erzsébet	Bécz	3 354
	Biedermann Ottó	Mozsgó	3 171
IX. Tabi	Veszprémi Püspökség	Kiliti	8 526
	Tihanyi Apátság	Zamárdi	7 245
	Veszprémi Püspökség	Karád	6 142

Forrás: RÉDEI Ferenc és ELEK Emil szerk.: „A magyar földbirtok 1903. Magyarország 100 holdon felüli földbirtokosainak és haszonbérelőinek címtára a mezőgazdasági ingatlan becsértékének és munkásviszonyok ismertetésével.” „Pátria” irodalmi vállalat és nyomdai részvény-társaság, Budapest, 1903, 234-241. old.

Azt, hogy a nagybirtok súlya az első világháború előtt tovább nőtt, jól mutatja két birtokvásárlás is, amelynek eredményeképpen a megye nagybirtokosai között immár megjelent Pallavicini örgróf és Hohenlohe-Oeringen herceg is.¹⁰²⁶ (A Szeged környékén nagybirtokos Pallavicini azért vásárolt az 1890-es években Mosdóson 3400 holdat, mert az asztmáját remélte itt gyógyítani.¹⁰²⁷ Hohenlohe herceget pedig a vadászszenvédelye hozta ide amikor 1912-ben megvette a somogyszobi 6 ezer holdas uradalmat.)

Szóljunk itt a „pusztuló” középbirtokról is, ami a jobbágyfelszabadítás és a kapitalista viszonyokra való áttérés legnagyobb vesztesének számított. Melyek voltak azok a családok, amelyek az 1850–1860-as években a birtokaikat, vagy azok egy számottevő részét eladni kényszerültek? Kaposi Zoltán mindenekelőtt a Csapodyakat említi, akik Ádánd környékén

¹⁰²⁶ KAPOSZ Zoltán: „Kaszópusztai vadászatok (1912–1926)”, Közép-Európai Közlemények, 9. évfolyam 1. szám, 72-83. old. http://acta.bibl.u-szeged.hu/44121/1/kek_032_072-083.pdf Letöltés: 2019.10.29. 08.23.

¹⁰²⁷ UJVÁRY Imre: „Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet”. In: CSÁNKI Dezső szerk.: „Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye”. Országos Monografia Társaság, Budapest, 1914, 336. old.

rendelkeztek birtokkal. A Kubinyiak Dél-Somogyban (Patán, Poklosiban, Molványban) bírtak jószágokkal, amiket ugyanebben az időben adtak el a Cvetkovics és a Pfeffer családoknak. Megcsappant a birtokállománya a Talliánoknak (Ádánd, Ötvös), a Svastichoknak (Szentgáloskér, Osztopán), a Márffyoknak (Kutas), a Szegedi-Enscheknek (Inke) és a gyulai Gaáloknak is. Utóbbiak az 1000 holdas Kazsok-pusztát voltak kénytelenek eladni.¹⁰²⁸

Nézzük ezek után a parasztságot! T. Mérey Klára szerint¹⁰²⁹ a 18. század eleji betelepítés időszaka még kedvező volt a jobbágyokra nézve, mivel szabadon használhatták a rétet, az erdőt, valamint közös adóztak. A megszilárdulás időszakában települő paraszti népesség viszont már a korábbiakhoz képest rosszabb „megszállatási szerződésekkel” rendelkezett, azzal, hogy a földesurak rátértek „oconomizálásra”, illetve a telkenkénti adózásra. Utóbbiak, hogy ezt elősegítsék, már az 1730-as években megkezdték az úrbéri regulációt (a telekegység kimérését), és ez 290 községből 81-ben már 1767 előtt meg is történt. Bár az úrbérrendezés pontot tett a földek kimérésére, ahol a használatot robothoz kötötték, de a telkek nem voltak tagosítva, miközben általában véve is csökkent a jobbágykézen lévő föld. Annak ellenére, hogy a települések kétharmada szerződéses hely volt, azaz a földesúrnak nyújtott szolgáltatásokat szerződések szabályozták, a helyzet ehhez képest is romlott.

Az 1848. évi IX. tc. megszüntette ugyan az úrbéri szolgáltatást, robotot, dézsmát, de csakhamar kiderült, hogy a parasztság széles rétegei (szerződéses, majorsági jobbágyok, zsellérek) kívül rekedtek a földbirtoklás jogából, mivel az csak az úrbéresekre vonatkozott, jóllehet az előbbieket a megyei jobbágynépesség egykilencedét tették ki. Az 1848. évi X. tc. pedig a legelő-elkülönítésről intézkedett, de erről úgy beszélt, mint ha már megtörtént volna, holott arra a valóságban Somogyban csak 1850 után került sor. Bár az 1853-as császári pátens rendezte a szerződéses jobbágyok, a contractualisták helyzetét, de az a nagybirtok számára kedvezően történt. A maradványföldeket illetően – amely területek úrbérrendezéskor a parasztok használatában maradtak – a pátens úgy rendelkezett, hogy azokat a parasztnak meg kell váltani. Az irtásföldeket a földesúr visszaveheti, amit pedig a jobbágyok megtarthatnak, azt meg kell váltani.

Ezen kívül megtörtént a legelő és az erdő elkülönítése is, ám hamar úrbéri perek indultak a legelőhasználat miatt. Ez az időszak, amikor megindul a parasztnak elszegényedése, miközben

---

¹⁰²⁸ KAPOSZI Zoltán: „*Uradalmak, földbirtokosok, birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*”. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest, 2019, 103–104. old.

¹⁰²⁹ T. MÉREY Klára: „*A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 8-9. old.

a robot megszűnése a nemesek is tönkrementek, miközben a latifundiumok kikerekedtek.¹⁰³⁰ Összességében bár a parasztok zömmel megtarthatták korábbi földjeiket, a gond az volt, hogy sokan eleve zsellérek voltak. Már az 1767. évi országos összeírás idején Somogyban a zsellérség az úrbéri népesség 23,2%-át tette ki. Az 1848-as forradalom előestéjén a megye lakosságának háromnegyedét kitevő jobbágyság a földnek csak egyhatodát birtokolta.¹⁰³¹

Összességében a somogyi birtokviszonyokat még az 1895. évi mezőgazdasági összeírás idején is nagyfokú polarizáltság jellemezte. Erre utal a kis súlyú középbirtok és a gyorsan szaporodó törpebirtok.)

21. tábla: Földterület művelési ágak szerint az egyes birtokkategóriákban Somogy megyében (kat. hold), 1895

	Törpegazdaság (5 holdig)	Kisgazdaság (5 – 100 holdig)	Középbirtok (100 – 1000 holdig)	Nagybirtok (1000 hold felett)
Gazdaságok száma				
darab	22 532	22 173	230	203
százalék	49,9	49,1	0,5	0,4
Gazdaságok terület				
kat. hold	41 007	290 456	96 372	614 212
százalék	3,9	27,9	9,2	58,9
Összes területből:				
szántóföld	25 121	220 972	62 779	262 823
kert	2 254	5 761	739	2 156
rét	5 215	37 272	7 278	45 458
szőlő	6 233	14 304	769	1 104
legelő	368	3 586	8 294	62 595
erdő	188	3 218	14 278	175 933
nádas	2	23	18	5 121
nem termő	1 626	5 230	2 217	59 022

Forrás: *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Harmadik rész. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint.*, Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, PÁTRIA RT., Budapest, 1900, 25. old.

A paraszti gazdálkodás kibontakozását a Kapos mentén azért nagyban segítette a folyónak a 19. század eleji szabályozása, ami 16 községet (Szómajom, Mérő, Újlak, Szentjakab, Toponár, Sántos, Taszár, Homok, Baté, Keresztúr, Mosdós, Berki, Szabadi, Csoma, Attala, Pula) érintett.

¹⁰³⁰ T. MÉREY Klára: „Az 1848–1849. évi agrártörvények utóélete Somogy megyében”, *Agrártörténeti Szemle*, 1999. 40-41. évfolyam 1-4. szám, 65-69. old.

¹⁰³¹ SZILI Ferenc: „Cselédsors az uradalmas Somogyban a két világháború között”, „Somogy megye múltjából”, Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1976, 4. old.

Amikor az 1840. évi törvények utat nyitottak a szabadabb jobbágyi földbirtoklás lehetőség volt a jobbágyok egyéenkénti, vagy községi megváltása, a Kaposmentén egyedül Szabadi élt a lehetőséggel. A kistáj – mely eredetileg a megyei átlagnál kisebb legelőterületekkel rendelkezett – így a későbbiekben országosan is a szarvasmarhatartás meghatározó vidékévé válhatott.¹⁰³²

7.2.2. „Társadalompolitikai” szempontok és parcellázás

A 19. század végén az agrárius körök a földkérdés okozta feszültségeket Somogyban is első körben – német minták alapján – telepítésekkel akarták oldani. A helyi agrárius vezér, gróf Széchenyi Imre 1892-ben a helyszínen tanulmányozta a poseni telepítést és arról a magyar közönségnek beszámolót is készített.¹⁰³³ Széchenyit – aki a telepítésben a nemzeti és szociális attitűd összekapcsolását látta – Bethlen András földművelési miniszter már két évvel korábban, 1890-ben kinevezte telepítési kormánybiztosnak. Ezen minőségében Széchenyinek a feladata az volt, hogy a déli vasút mentén fekvő balatoni homokterületeken szőlőültetvényeket hozzon létre, és arra filoxéra-károsult zalai gazdákat telepítsen le. E cél érdekében a somogyi Hencse községben megvásárolták Körmeny Sándor birtokát, ahol a kialakított telepet a porosz járadékirtok-telepekhez hasonlóan szervezték meg. Ám az akció nem volt sikeres, mert túl drágán vették a birtokot, ennek törlesztő részletei teherként neheztedek a telepésekre, ám ennek ellenére a telepet mintagazdaságnak tekintették. (A telepítés azért később egy új településnek, Balatonmáriafürdőnek vetette meg az alapját, amit Széchenyi feleségéről, Andrássy Máriáról neveztek el. Egyébként Széchenyi Imre nevéhez fűződik Kecskemét környékén a Helvéciai telepítés is, ami Wéber Ede svájci borásznak is köszönhetően jóval sikeresebb volt, mint balatoni akció.)¹⁰³⁴

Széchenyi Imre országosan is ki akarta terjeszteni a telepítést, az 1895. évi budapesti gazdakongresszus a gróf felvetései nyomán már részletes javaslatokat terjesztett a kormány elé. Ilyen volt, hogy a telepítést kössék egybe járadékirtok-rendszerrel, és e célból hozzanak létre járadékbankot. Az agráriusok szükségesnek tartották az örökösödési rendszer megváltoztatását

---

¹⁰³² BENCZE Géza: „A somogyi Kapos mente gazdálkodása a XIX. század első felében”, *„Somogy megye múltjából”*, 1976, 191-222. old.

¹⁰³³ SZÉCHENYI Imre: „Telepítési törekvések Németországban”, az „Országgyűlési Értesítő” KÖ- és Könyvnyomdája Részvénytársaság, Budapest, 1893, 149 old. http://mtdat.hu/books/Telepitesi_torekvesek.pdf
Letöltés: 2013.02.06. 8.33.

¹⁰³⁴ SZABÓ A. Ferenc: „A dualizmus kori nemzeti célú telepítések Magyarországon”, *Agrártörténeti Szemle*, 1987. 29. évfolyam, 3-4. szám, 292-316. old.

is, azaz mozduljanak el a törzsöröklés felé. A telepítést végezzék mindenképpen magánosok, az állam csak felügyeletet lásson el. Azok számára, akik nem jutnak birtokhoz, legyen biztosítva az otthonvédelem („*homestead*”) és a kevésbé termékeny vidékeken a birtokminimum. Továbbá minden telepesfaluban legyen egy középirtok.¹⁰³⁵

A hivatalos kormányzati és érdekvédelmi szervek azonban ezt az utat nem tartották járthatónak. Rubinek Gyula szerint, aki abban az időben az OMGE-titkára volt, ez túl drága és nem biztos, hogy célravezető. Rubinek a porosz metódus helyett inkább az osztrák megoldást javasolja, ami bár kétségtelenül nagyobb teret biztosít a piaci erőknek, de olcsóbb.¹⁰³⁶ A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy célszerűbb megmaradni a parcellázások bevált hazai módszere mellett. Tudjuk, hogy ez is valósult meg. A somogyi helyzet kapcsán „közvetlenül az első világháború előtt így ír Ujvári Imre uradalmi felügyelő a Csánki Dezső-féle megyei monográfia szakszerzője: „*A parcellázás néhány évvel ezelőtt itt is igen nagy lendületet vett, a mennyiben a szegényebb néposztály földéhsége következtében, igen jövedelmező üzletággá fejlődött; ma már azonban, a földéhség kielégítettsége és a pénzviszonyok kedvezőtlenége következtében, jóformán megakadt. De lényegesen befolyásolja a parcellázást a munkáshiány is, a mennyiben a módosabb kisgazdák nem vesznek parcellákat, mert nem tudnak munkást kapni; a szegényebb sorsúak pedig, hitel hiányában és a magasabb kamatláb miatt, nem juthatnak olyan olcsó pénzhez, hogy azzal boldogulhassanak.*”¹⁰³⁷

Ujvári Imre a földárak kapcsán kiemelte, hogy azok a kisbirtokon általában véve túl magasak voltak, amennyiben nem álltak arányban a terméshozammal. Szerinte a somogyi kisgazda, ha földet vesz, úgy gondolkodik, hogy mivel a felszerelése megvan, és mivel a szükséges kézimunkát családjával elvégzi, az még akkor is meghozza a hasznát, ha drágábban veszi. Ujvári úgy látta, hogy a föld külön költséget nem okoz, inkább csak a munkát szaporítja, amit később meghálál. Ez az oka annak, hogy a kisgazdák egymásra licitálva felverik a föld árát, és a végül drágábban veszik meg a földet, mint amennyit az a terméshozam alapján ér. A földárak kialakulásánál persze a fekvés is meghatározó, hiszen belterületen a föld ára három-négyszer nagyobb, mint a határban lévőé. A kisgazdák szívesebben vásárolnak a helyi nagybirtok területeiből, mint egymástól, mert azok a földek nincsenek annyira kimerítve és az árak is kedvezőbbek. Ujvári szerint azidőtájt a kisbirtoknál a földárak a viszonyok és

---

¹⁰³⁵ RUBINEK Gyula: „*Telepítés és földbirtokpolitika*”, Budapest, „Pátria” Irod. Váll. és Nyomdai R. T. Könyvkereskedése, Budapest, 1905, 6–12. old.

¹⁰³⁶ U. o. 43–44. old.”

¹⁰³⁷ UJVÁRY Imre: „*Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet*”. In: CSÁNKI Dezső szerk.: „*Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye*”. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1914, 303. old.

talajminőségek szerint kat. holdanként átlagban 500 és 1600 korona között mozogtak, belterületen ez 1000 és 2400 korona között szóródott. A közép- és nagybirtoknál ennél alacsonyabb árakkal kellett számolni, amennyiben az ár a talaj termőképességétől, illetve a fekvéstől függően a föld ára kat. holdanként 400 és 1000 korona között változott. Birtokkategóriától függetlenül drágák voltak a rét- és szőlőterületek. Előbbiek kat. holdanként átlagosan 1000–2000 koronába kerültek. A szőlőterületek ára is minőség szerint 1000 és 4000 korona között mozgott, ám a filoxerától kipusztított szőlőhelyeket azért ennél olcsóbban is meg lehet szerezni.¹⁰³⁸

Az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) is megpróbált a kisgazdák segítségére lenni, az akkori igazgató Seidl Ambrus megállapodott a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetével 50 éves törlesztéses jelzálogkölcsönök tárgyában és sikerült együttműködni az Altruista Bankkal. Ennek eredményeképpen az országban az OKH égisze alatt az első világháború előtt 54 ezer holdat parcelláztak. Somogyot ez is csak kismértékben érintette, hiszen mindössze csak a Bodrog községbeli parcellázásról lehetett beszámolni, amely az osztopáni hitelszövetkezet koordinálásában valósult meg. Ennek során 16 személy összesen 207 kat. hold föld birtokába jutott. (A vételár 206 ezer korona volt, amiből 153 ezret a hitelszövetkezet előlegezett meg.)¹⁰³⁹ Ha a parcellázások a megyében a dualizmus végére összességében csökkentek is, de azért továbbra is egy olyan lehetőségéről volt szó, amelynek révén erősíteni lehetett a birtokos parasztságot. Tekál László 1937-ben azt írta, hogy 1905–1913 között a parcellázás az országban közel egymillió holdat érintett. A magánparcellázásokat az 1911. évi XV. tc.-kel igyekeztek törvényes keretek közé szorítani.¹⁰⁴⁰ Az egyes időszakokban a parcellázások száma dunántúli száma általában meghaladta az alföldiekét, ám az utóbbi régióban a parcellák átlagos nagysága nagyobb volt.

Melyek voltak azok a nagyobb birtokok, amelyeken ebben az időben parcelláztak? Kaposi Zoltán egyrészt a veszprémi püspökség görgetegi birtokait említi, amelyből 1500 holdat eladtak parcellázás céljára, majd ahová majd alföldi telepéseket hoztak. Másrészt Zichy László gróf beleznai birtokát kell itt kiemelni, amit 1910-ban beleznai birtokát a Zala megyei takarékpenztárnak adott el. Hasonlóan járt el 1902-ben Széchenyi Imre gróf is, aki a korábban szerzett 495 holdas Gillapusztát osztotta ki ily módon 14 különböző kisgazdának. A megye legfontosabb parcellázó cége az a Ring Lipót és Samu által 1898-ban Osztopánban alapított –

---

¹⁰³⁸ U. o.

¹⁰³⁹ SCHANDL Károly: „A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei.”, 1938, 168–169. old.

¹⁰⁴⁰ TEKÁL László: „A parcellázások legújabb eredményei”, „Statisztikai Szemle”, 1937. január, 13-18. old.

eredetileg fakereskedelemmel és építőanyag-termeléssel foglalkozó – vállalkozás volt, ami 1907-ben áttette székhelyét Kaposvárra. Innentől kezdve a „Ring Lipót és Samu cég” profilját csak földbérletek és parcellázások jelentették. Ez a cég végezte többek között a Svastich-birtok osztópáni és szentgáloskéri részeinek, a kutasi Chernel-birtok, valamint Nagy Ákos kadarkúti és hedrehelyi földjeinek parcellázását is.¹⁰⁴¹

Szólni kell itt a bérletről is, mint ami – elvben – oldhatta az egyenlőtlen birtokmegosztással járó feszültségeket. Mivel a nagybirtokokon a saját gazdálkodás sok esetben főleg gabonatermesztést, erdőgazdálkodást és juhászatot jelentett, hiszen a jobbágyfelszabadítást követően nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű munkaerő, ez előtérbe helyezte a bérletet. Csakhogy ez zömmel nagybérletet jelentett, ahol ezek a vállalkozók, akik az agráriumban a polgári elemet is jelentették, rendelkeztek a működtetéshez szükséges tőkével. szakértelemmel. Somogyban ezidőtájt a hitbizományok területének több mint fele haszonbérbe volt adva, amely arány a püspökségeknél, érsekségeknél is 46%-ot tett ki. Az apátságok, prépostságok, szerzetesrendek esetében a haszonbérbe adott terület hányada csak 6% volt. Általában a Somogyban az adott korszakban egyházi birtokokat nagyobb arányban adtak ki bérlőknek, mint a Dunántúl egészében.¹⁰⁴² Ennek oka sok esetben a túlságosan szétszórt terület volt, valamint az, hogy viszonylag későn tértek át a majorságsági gazdálkodásra, mint arra Tóth Tibor a mernyei apátság esetében felhívja a figyelmet. Tóth szerint ez magyarázza, hogy az apátságban az 1860-as években kezdték meg a házi kezelés megszervezését.

22. tábla: A főbb birtokoscsoportok haszonbérleti viszonyaira vonatkozó adatok Somogyban (kat. hold), 1895.

	Házi kezelésben	Haszonbér- ben	Összesen
Hitbizományok	103 204	100 371	203 575
Római katolikus érseki és püspöki birtokok	10 694	9 153	19 847
Római katolikus apátságok, prépostságok, szerzetesrendek birtokai	37 971	2 423	40 394

¹⁰⁴¹ KAPOSZI Zoltán: „Uradalmak, földbirtokosok, birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században”. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest, 2019, 103–104. old.

¹⁰⁴² TÓTH Tibor: „Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig.”, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 60-83. old.

22. tábla: A főbb birtokcsoportok haszonbérleti viszonyaira vonatkozó adatok Somogyban (kat. hold), 1895. (folytatás)

	Házi kezelésben	Haszonbér- ben	Összesen
Római katolikus káptalanok és papnevelő intézetek birtokai	28 600	–	28 600
Római katolikus templomi és lelkészi birtokok	3 584	942	4 526
Községi, városi, törvényhatósági birtokok	14 879	2 316	17 195
Közbirtokosságok	74 269	5 364	79 633
Összesen	273 201	120 569	393 770

Forrás: *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Negyedik rész. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint.*, Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1900, 3-21. old.

Az 1850–1860-as években még a főbérleti rendszer, a „*General Pachtung*” dominált, ahol rokon családokból összeállt bérlőtársaságok hatalmas területű uradalmakat vettek ki bérbe. Ebben az időben ilyen „*General Pachtung*” volt Schöberl Ferenc vállalkozása, akinek Somogyon kívül Baranyában, Tolnában, és Komáromban is nagy bérleményei voltak.¹⁰⁴³ A korabeli források már – somogyi vonatkozásban – a rinyaszentkirályi Mándy Sámuelről említik, akinek a megye déli részében fejtett ki ilyen jellegű tevékenységet. Kaposi Zoltán még további fontos nagybérlőkről is tesz említést a megyében. Ilyen vállalkozó volt Meller Henrik, aki Festetich Tasziló vasvári, csurgói, szentai uradalmát bérelte. Kremzír Károly, aki Khón Lipóttal és Adolffal együtt gróf Széchenyi barcsi uradalmát kezelte. Részint somogyi kötődésű az a Trencsénből elszármazott Nádosy Kálmán is, aki az Esterházy-hitbizomány szentlőrinci uradalmát vette bérbe.¹⁰⁴⁴ A századfordulóra pedig még inkább általánossá vált a somogyi nagybirtokokon a nagybérlet.

¹⁰⁴³ PUSKÁS Julianna: „Zsidó haszonbérlők a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában (Az 1850-es évektől 1935-ig).”, „Századok”, 1992. 1. 35-59. old.

¹⁰⁴⁴ KAPOSI Zoltán: „Uradalmak, földbirtokosok, birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században”. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest, 2019, 160–165. old.

23. tábla: Jelentősebb nagybérlők Somogy megye járásában, 1903

Járás	Bérlő neve	Tulajdonos neve	Birtok helye	Bérelt terület, kh
I. Barcsi	Meller Rudolf	Széchenyi Péter gróf	Homok-Szt. györgy	5 068
	Kronberger Adolf	Széchenyi István gróf	Kálmánca	3 015
	Stauler Albert	Széchenyi Géza gróf	Csokonya	1 783
II. Curgói	Scherz és Engländer cég	Festetich Tasziló gróf	Curgó	10 375
	Leiner Levi dr.	Festetich Tasziló gróf	Berzence	5 049
	Birck Oszkár gróf	Özv. Beniczky Gáborné	Somogyszob	3 139
III. Igali	Löwensohn Gyula	Pergen Antal gróf	Somodor-Aszaló	3 000
	MIR	Kegyess Tanítórend	Somodor-Aszaló	2 519
	Strasser Henrik	Özv. Beniczky Gáborné	Gölle	2 443
IV. Kaposvári	MIR	Esterházy Miklós herceg	Zselic-Kisfalud	2 850
	Kürtty Károly	Festetich Kálmán gróf	Hedrehely	2 850
	MIR	Esterházy Miklós herceg	Kaposvár	2 382
V. Lengyel-tóti	Herczfeld Mór	Inkey László báró	Edde	3 040
	MIR	Esterházy Miklós herceg	Tótszentpál	3 032
	MIR	Esterházy Miklós herceg	Jád	2 452
VI. Marczali	Kronberger Adolf	Batthyány Pál grófné	Vése	1 515
	Günsberger Lázár, Margulit Alfréd, Steinitz és tsa.	Festetich Pál öröksége	Jád	7 362

**23. tábla: Jelentősebb nagybérlők Somogy megye járásaiban, 1903
(folytatás)**

Járás	Bérlő neve	Tulajdonos neve	Birtok helye	Bérelt terület, kh
VII. Nagy- atádi	Biringer Soma	Festetich Tasziló gróf	Tarany	6 288
	Biringer Tivadar	Festetich Tasziló gróf	Vízvár	3 728
	Biringer Tivadar	Festetich Tasziló gróf	Háromfa-Agarév	3 624
VIII. Sziget- vári	Honig Sámuel	Festetich Imre gróf	Magyarlukafa	1 725
	Stern Adolf	Pfäffer Antal és Tsa.	Pata	1 540
	Goldschmied Arnold	Bittó István	Vízvár	1 390
IX. Tabi	Bem Gyula	Széchenyi Viktor gróf	Köröshegy	3 242
	Poschl testvérek	Satzger Keresztély öröksége	Bálványos	2 273
	Brodszky Lajos	Széchenyi Viktor gróf	Pusztaszemes	1 412

Forrás: RÉDEI Ferenc és ELEK Emil szerk.: „A magyar földbirtok 1903. Magyarország 100 holdon felüli földbirtokosainak és haszonbérlőinek címtára a mezőgazdasági ingatlan becserkésének és munkásviszonyok ismertetésével.” „Pátria” irodalmi vállalat és nyomdai részvény-társaság, Budapest, 1903, 234-241. old.

Mivel a nagybirtokosok a kisbérlőkkel szemben inkább a nagybérlőket részesítették előnybe és mivel a paraszti birtokok már az „egyenlő osztatú” öröklés nyomán elaprózódtak, így ennek az időszaknak az egyre növekvő népessége folyamatosan földszükébe ütközött. A későbbi széttagolódást nyilván meghatározta a rossz indulás. Érdekes itt lovag Fehrentheil László 1934-ben írt, a tagosítás előnyei mellett érvelő cikkére hivatkozni. Fehrentheil szerint a kisbirtokok szétaprózottságát jól mutatja, hogy abban az időben Somogyban e körben az átlagos parcellanagyság 740 négyszögölt tett ki. Ám nem volt jobb a helyzet a szomszédos megyékben sem: Fejérben 780, Baranyában 720, Tolnában 690 négyszögöllel kellett számolni. Somogy 311 községéből csak 9 olyan volt, ahol az átlagos parcellanagyság meghaladta az egy holdat, míg az Alföldön a községek 56%-a mondhatta ezt el magáról.¹⁰⁴⁵ Ilyen körülmények között nyilván közérdek volt a tagosítást, amelyet a korban az 1871. évi LV, illetve az 1908. évi XXXIX. törvénycikkelyek szabályoztak.

¹⁰⁴⁵ L. FEHRENTHEIL László: „A tagosítás és mezőgazdaságunk átszervezése”, „Magyar Szemle”, 1934. 21. kötet. 5-8. szám. 329. old.

Másrészt ez a helyzet szükségképpen felértékelte az állattenyésztést – erre utal a rétek magas ára is –, aminek következtében megnőtt a közbirtokosságok jelentősége. Ez elsősorban nyilván a legelőt érintette, amely csaknem teljes egészében „házi kezelésben” volt.

24. tábla: Közbirtokosság és volt úrbéresek közös birtokai Somogy megyében, kat. hold 1895

Művelési ág	Házi kezelésben	Haszonbérben	Összesen
Szántóföld	2 112	537	2 649
Kert	104	9	113
Rét	772	128	900
Szőlő	71	11	82
Legelő	32 941	128	33 069
Erdő	30 066	143	30 209
Nádas	12	–	12
Nem termő terület	8 191	4 408	12 599
Összes terület	74 269	5 364	79 33

Forrás: *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Negyedik rész. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint.*, Szerkeszti és kiadja: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Pátria RT., Budapest, 1900, 3-21. old.

Ám hosszútávon nyilvánvalóan rendezni kellett valahogy a helyzetet és megyei közszereplők érezték is a felelősséget. 1903-ban a Amerikába történő nagy kivándorlás idején – melynek okát a kortársak egyértelműen földkérdés rendezetlenségben látták – Varga Dezső darányi református lelkész, a megyei törvényhatósági bizottság radikális képviselője a probléma kezelése érdekében több javaslattal is előállt.¹⁰⁴⁶ Ezek között a következők szerepeltek: a hitbizományi rendszer megszüntetése, a kincstári, alapítványi földek erre alkalmas részének parcellázása, az 500 hold feletti nagybirtok tilalma, az állami eredetű papi birtokokat csak kisbérletbe lehessen kiadni. Mindezen túl állapítsanak meg adómentes létminimumot és törüljék el a II. osztályú kerületi adót. Utóbbi helyett legyen új kataszteri becslés, ami alapján vezessék be a földbirtoknak és a más jellegű örökségnek a progresszív adóztatását.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁶ SZILI Ferenc: *„Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914”*, A Somogy Megyei Levéltár Kiadása, Kaposvár, 1995, 121–122. old.

¹⁰⁴⁷ Azért érdemes itt Beksics Gusztáv ennél átfogóbb javaslatára is emlékeztetni, hiszen ennek fővárosi hírlapíró szerzője a megye szülője volt. Beksicset ebben nyilván a nagy erdővel körülvett Gamásiban eltöltött gyermekkor is befolyásolta. Mi is volt ezen koncepció lényege? Az, hogy a nagybirtokokat fokozatosan helyezték át az ország erdős – és nemzetiségek lakta – peremvidékeire, miközben a síkvidéki – magyarok lakta – területeken a parasztgazdaságoknak adjanak teret. (BEKSICS Gusztáv: *„Az új magyar politika alapjai. Kapcsolatban a magyar*

7.2.3. Gabonaválság, „intenzifikáció”

Ha az 1884-től elmélyülő gabonaválság hatására Németországban inkább tőke-, úgy nálunk főként munkaigényesebb ágak kerültek előtérbe.¹⁰⁴⁸ Míg ott a parasztgazdaságok erre kevésbé tudtak rácsatlakozni, így a folyamat fokozta az elvándorlást, addig nálunk ez nem járt vidékről való lényeges kiáramlással. Fontos azt is látni, hogy az „intenzifikálásban” a katalizátorszerepet mind Németországban, mind Magyarországon a vasút játszotta. Ez Somogy esetében is így történt, noha a mezőgazdasági adottságok itt országos viszonylatban inkább kedvezőtlennek, mint kedvezőnek mondhatók. A gabonaválság következtében a gazdaságok jobban az állattenyésztés felé fordultak, miközben nőtt az ipari növények vetésszerkezeten belüli aránya. A nagybirtokokon pedig egyre inkább az iparszerű termelés, a hozamok növelése lett a cél, amihez szakmányos munkások (summások) ezreit vették igénybe. Ezzel együtt a parasztgazdaságok szerkezete is átalakult.

Az ekkor teret nyerő „intenzifikációnak” a megyében a cukorgyártás vált a legjellemzőbb ágazatává. Ennek fellegvárát a Mezőgazdasági Ipari Rt. (MIR) – illetve az ez mögött álló Hitelbank – által 1893-ben alapított kaposvári cukorgyára jelentette. Mivel itt országos jelentőségű vállalatról volt szó, így célszerű vele nagyobb terjedelemben foglalkozni. Szili Ferenc szerint¹⁰⁴⁹ a gyár esetében fontos telepítő tényező volt, hogy ezáltal a Somogy és Tolna megyét összekötő Kapos-völgyet – azaz a Barcs–Kaposvár–Dombóvár–Bátaszék vasútvonal mentén fekvő területeket – jobban be lehetett vonni a cukorrépa-termesztésbe. A cukorgyárak létesítése már az 1830–1848 közötti időszakban felvetődött.¹⁰⁵⁰ Ekkor már 33 megyében – a védegyleti mozgalom keretében – 63 manufakturális gyár dolgozta fel a cukorrépát, és a magyar cukoripar a monarchiában termelt répacukor-mennyiség 15-20%-át adta. Az 1850-es években történtek ugyan további kísérletek a cukorgyártás fellendítésére, de a termelés ekkor még csak azokra a vidékekre koncentrált, ahol a termelés feltételei kedvezőbbek voltak.

Bár az 1873-as ipari és hitelválság nyomán már jobban előtérbe került a mezőgazdaság „intenzifikálásának” kérdése, de még 1887-ben is csak négy megyében (Sopron, Pozsony,

---

faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal”. Atheneum Részvénytársaság Kiadása, Budapest, 1896, 172 old. http://mtdportal.extra.hu/books/a_magyar_politika_uj_alapjai.pdf Letöltés: 2014.08.29. 14.23)

¹⁰⁴⁸ A 19. század első felében a gabonakonjunktúrát itt gypjúkonjunktúra követte, de ennek nem volt olyan jelentősége, mint például Pomerániában.

¹⁰⁴⁹ SZILI Ferenc: „A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948”, Kaposvári Cukorgyár, Kaposvár, 1986, 18. old.

¹⁰⁵⁰ Czindery László 1838-ban alapított Szigetváron cukorgyárat, de ez rövid életű kezdeményezésnek bizonyult. (T. MÉREY Klára: „Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848”, A Somogy Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztályának Kiadása, Kaposvár, 1962, 108. old.)

Komárom, Nyitra) termesztettek 2000 holdnál nagyobb gazdaságokban cukorrépát. 1894-re azonban a vasút dinamikus fejlődésének köszönhetően kiszélesedhetett a termelés – 1872-ben adták át a Bátaszék–Dombóvár–Kaposvár–Zákány vasútvonalat –, és ekkor már 15 megyében termesztettek cukorrépát. (Erre az időre elkészült a Somogyot észak-dél irányban átszelő első vasút, a Fonyód–Kaposvár-vonal is.) 1867–1873 között 170 ipari részvénytársaság alakult az élelmiszeripar – mint magyarországi húzóágazat –, és ezen belül a cukorrépa termesztésére.¹⁰⁵¹

A MIR megalakulásának alapjául az 1888. évi XXIII. tc., a cukoradó-törvény szolgált, aminek nyomán az elkövetkező két év évben a magyarországi cukorgyárak száma megkétszereződött. Főleg a Függetlenségi Párt volt az, amely – mivel a benne levő agráriusok követelték a mezőgazdasági iparok fejlesztését – ebben az időben erősen forszírozta a magyar cukoripar támogatását. Ennek volt fontos eszköze az 1890-ben alapított Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság (MIR), ami, mint mondtuk a Hitelbank vállalata volt.¹⁰⁵² (1888–1900 között a 23 hazai cukorgyárból egyébként is 14 részvénytársaságként működött.) Mivel ebben az időben a Délkelet-Dunántúlon vákuum mutatkozott cukorgyárak tekintetében, és a térség fókuszában Dombóvár, mint vasúti csomópont állott, így először itt akartak új cukorgyárat létesíteni. Ám azért került végül a gyár Kaposvárra, mert a meghatározó főrésztvényesnek számító Pallavicini őrgróf intenciói alapján a MIR 25 évre bérbe vette a kaposvári 23 ezer hektáros Esterházy-hitbizományt. 1893-ban a MIR a mezőhegyesi cukorgyárat is megvásárolta, 1905-ben pedig a nagylaki kendergyárat vette meg, továbbá érdekeltséget szerzett az Alföldi Cukorgyár Rt.-ben, a Stummer Károly Cukorgyárakban, a Szatmári Cukorgyárban a Phylaxia Szérumtermelő részvénytársaságban.¹⁰⁵³

A kaposvári gyár működése igazán az 1890-es évek második felében indult be és a fejlődést a század végének cukorválsága sem tudta megakasztani. Ám a termelés növekedése egyre nagyobb munkaerőhiánnyal járt, főleg a nagyüzemekben, ezért felmerült a felvidéki és alföldi summások idehozatala. Ez a helyzet tovább súlyosbodott, amikor a szélsőséges időjárás következtében a cukorrépa művelését a cséplési munkálatokkal és a kukorica kapálásával egyidejűleg kellett elvégezni. Ráadásul az amerikai kivándorlás éppen a felvidéki megyéket

---

¹⁰⁵¹ 1892-ben két, a gyár működését érintő szárnyvonalat is átadtak: a keszõhidegkút-gyõnk-tamásit és a balatonszentgyörgy-somogyszobit, ahol az utóbbi helyi érdekű vasút. (SZILI Ferenc: *„A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948”*, Kaposvári Cukorgyár, Kaposvár, 1986, 18. old.)

¹⁰⁵² Az osztrák tőke bevonásával alakult Hitelbank központja Budapesten volt, a főrésztvényesek a következő személyek voltak: Baer Adolf, Frank, Antal, Harkányi Károly, Lukács Antal, Lukács Imre, vezérigazgató a Hitelbank részéről: Pallavicini Ede őrgróf, igazgató: Kornfeld Móric. Jellemző volt az osztrák tőke bevonása. (U. o. 25. old.)

¹⁰⁵³ SZILI Ferenc: *„A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948”*, Kaposvári Cukorgyár, Kaposvár, 1986, 22-23. old.

érintette a legjobban, aminek következtében nőttek a munkabérek. Ezért a századfordulótól kezdve egyre inkább Tolna és Békés megyékből hozattak summásokat, de a munkaerőhiányt még így sem tudták kompenzálni és a béremelkedést sem sikerült megakadályozniuk. Az a törekvés pedig, hogy olyan területeket is bekapcsoljanak a cukorrépa-termesztésben, ahol ezt addig nem folytatták, egyrészt keskenyvágányú vasúthálózat bővítéséhez vezetett. Másrészt a megoldást a termeltetési szerződések jelentették, amelyek révén távolabbi területeket igyekeztek bekapcsolni termelésbe, mivel vasútépítés drága volt. Ám az utóbbi lépés a más cukorgyárakkal való réparayon-egyezményekhez, azaz rajonírozáshoz vezetett, hiszen egy idő után szükségzerű volt, hogy a vasúti csomópontok mentén elhatárolják az érdekszférákat. A kaposváriak ilyen réparayon-egyezményt kötöttek mindenekelőtt a sárvári, a baranyavári, az eszéki cukorgyárral, valamint a bácskai Zombori Gazdasági Egyesülettel. 1901-ben került sor a kaposvári cukorgyár első jelentősebb konstrukciójára, amikor mennyiségben és minőségben is növelték a termelésben lekötött gőzgépek számát. Ezt az a felismerés tette szükségessé, hogy más cukorgyárak minőségben túlszárnyalták a kaposvárit.¹⁰⁵⁴

A kaposvári gyár működése cukorrépa-szerződéseken alapult, ahol a folyamatos termeléshez tervszerűen biztosították a szükséges cukorrépa-területet, ahol nem vehették figyelembe a mezőgazdasági termelésből adódó bizonytalanságot. A cukorgyártól távolabbi termelőnek alacsony árat fizettek, mivel a szállítási költségek tetemes költségét is a gyár vállalta magára. A termeltetési szerződésben előírták a termelők számára a technológiát, aminek betartását két répatermesztési felügyelő ellenőrizte. Ám ahogyan a gyár helyzete stabilizálódott, úgy szigorodtak a termelőkkel szembeni elvárások. A MIR általában három évre kötött termeltetési szerződést, egy évre csak azokkal szerződtek, akik először termeltek cukorrépát. Mivel a ciklikusan jelentkező cukorválságok nem tettek lehetővé hosszabb távú fixáras szerződést, így a három évnél hosszabb idejű termeltetés a gyárnak már nagy kockázatot jelentett. Ezért inkább a vasút mellett, vagy az ahhoz közeli termelőkkel való leszerződést részesítették előnybe. Minél hosszabb időre szólt a szerződés, a termelők annál inkább igénybe tudták venni a gyár által biztosított kedvezményeket. A cukorgyár a szerződés meghosszabbítása érdekében – főként nagybérlőknek – kölcsönöket is folyósított.¹⁰⁵⁵

---

¹⁰⁵⁴ SZILI Ferenc: „*A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948*”, Kaposvári Cukorgyár, Kaposvár, 1986, 87-96. old.

¹⁰⁵⁵ Fontos ösztönző volt itt szeletjárandóság kérdése, ami nemcsak a jövedelemezőség miatt érdekes, hanem – a takarmányhiány miatt – annak az állattenyésztésre gyakorolt hatása miatt is. A termelők minél nagyobb területre szerződtek le, annál nagyobb hányadot tarthattak vissza. Ez az az időszak, amikor egyre inkább felismerik a melasz tápértékét. Utóbbi a MIR saját bérgazdaságban takarmányozta, illetve adtak el belőle az ügyfélkör számára is. (SZILI Ferenc: „*A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948*”, Kaposvári Cukorgyár, Kaposvár, 1986, 30. old.)

A gyár működésében fontos cezúrát hozott a századfordulón bekövetkezett cukorválság és az abból való kilábalás. A cukoripar „Achilles pontját” a cukor világpiaci árának instabil helyzete jelentette. A válságokra általában a cukorrépa árának leszállításával és bizonyos mértékű területi redukcióval reagáltak. Bár az átvételi ár fokozatosan nőtt, jelentősebb növekedés csak 1909-től volt tapasztalható. A gyár népszerűsítette a cukorrépa termesztését, megpróbálva ezzel az addig favorizált cikóriát háttérbe szorítani. A cukorgyár körzetében 1904–1912 között 47 097 hektáron termesztettek cukorrépát, 41,4%-kal nagyobb területen, mint az előző tíz évben. Magában a béruradalomban a vetésterület 25-30%-án termesztették a cukorrépát, ami magasabb volt, mint a leszerződött termelők gazdaságaiban. Utóbbiaknál a cukorrépa termésátlaga a három megye közül Baranyában volt a legnagyobb, Tolnában pedig a legkisebb.¹⁰⁵⁶

A parasztgazdaságok fokozottabb részvételére csak az 1910-es évektől került sor, ami összefüggött a magasabb árakkal, bár a parasztok továbbra is idegenkednek a hároméves szerződésektől. Somogyban ezekben az években főként Baté, Beleg, Böhönye, Csoma, Gölle, Hobol, Kaposhomok, Kaposfüred, Kaspupa, Kaposvár, Magyaratád, Mernye, Mosdós, Nagyberki, Polány, Szentgáloskér, Zimány, Zákány kistermelői szerződtek le cukorrépa-termesztésre. Míg Baranyában ugyanezt a kört Hidas, Mágocs, Szászvár, Tolnában pedig Bonyhád, Börzsöny, Cikó, Döbrököz, Dombóvár, Gyulajovácza, Hant, Izmény, Kismányok, Majos, Mőcsény, Nagykónyi, Palatinca jelentette. Ezek közül, mint folyamatosan termelő „bázisközségek” elsősorban – a vasút mentén fekvő – Csoma, Mosdós, Nagyberki, Döbrököz települések jöttek szóba. 1909-ben a gyár propagandatevékenységet fejtett ki a bácskai parasztgazdaságok körében is.¹⁰⁵⁷

A cukorrépa-termesztés térnyerése a nagybirtokra sem maradt hatástalan. Tóth Tibor szerint ez az ágazat volt az, ami a nagybirtokokon hosszútávon egy sor átalakulást indított el, meghonosítva a mezőgazdaságban az iparszerűen szervezett munkafolyamatokat. A majdnem állandó elfoglaltságot jelentő növényápolási munkák pedig olyan, az egész vegetációs időszakra az uradalomhoz szegődő, érthetően nem konvenciók munkásréteg létrejöttét kívánták, amely egész évi elfoglaltsága miatt saját gazdasággal nem rendelkezett. Ezek munkaidejük jóval meghaladta az egyéb rövidebb időre alkalmazott szerződésesek – aratók, cséplők – foglalkoztatását. Ennek az új munkásrétegnek a tagjai, a szakmányosok olyan jellegű szakmai ismeretek birtokában voltak, amelyek a korábban alkalmazott napszámosokat nem jellemezték.

---

¹⁰⁵⁶ U. o. 33. old.

¹⁰⁵⁷ U. o. 69. old.

A mezőgazdasági munkások e széles rétegének, a hat-kilenc hónapos summásoknak a megjelenését Somogyban mindenképpen a cukorrépa-termesztés kiszélesítésével hozhatjuk összefüggésbe.¹⁰⁵⁸ (E réteg felszaporodásához persze az is hozzájárult, hogy a vasút kiépülésével és a cséplőgép elterjedésével a parasztok a nagybirtokokon elestek a fuvartól és cséplési munkáktól.¹⁰⁵⁹)

Kaposi Zoltán pedig azt emeli ki, hogy a Somssich-uradalmak Babócsán, Kaposújlakon, és Sárdon – kihasználva a gyár közelségét – nagymértékben ráálltak erre a kultúrára. Ám a Somssichok más ipari növények termesztés után is érdeklődtek. Ezt mutatja, hogy Mikére dohánykertészeket telepítettek, hogy biztosítsák a pécsi dohánygyárba való folyamatos beszállítást. Hasonló volt a helyzet a cikóriával, amelynek telephelye Patosfán volt. Az istállózó szarvasmarha-tartás térnyerése a Somssich-birtokokat sem kerülte el, de ebben az időben igazából a sertésenyésztés volt az, ami – más uradalmakhoz hasonlóan – az állattenyésztésen belül előtérbe került.¹⁰⁶⁰

Ezzel egyidőben a Somogy megyei nagybirtokokon is elindult a legnehezebb mezőgazdasági munkák gépesítése. Ebből a szempontból nagy jelentősége volt a Kaposvári Vasöntöde és Gépgyár Rt. 1906. évi megalakulásának. Az igazgatóság elnöke a németladi földbirtokos gróf Hoyos Miksa volt. A gyárban, ahol a munkások száma 100-120 fő között mozgott, alapvetően mezőgazdasági eszközöket, transzmissziókat gyártottak, öntvényeket készítettek, gépeket javítottak. A gőzerő a cséplést és a szántást is kezdte forradalmasítani, ám ezek a gépek amortizálódtak, így helyi javításuk nagyon is indokolt volt, hiszen a pótalkatrészek beszerzése elég nehéz volt. Hoyos Miksa korszerűen berendezett gazdasága ezeket az ipari hiányokat jobban megérezte, mint a többi nagybirtok, ezért is állt ő az részvénytársaság élén. Ugyanakkor a gépi cséplés a paraszti gazdaságokban is teret hódított.¹⁰⁶¹

A somogyi parasztság vonatkozásában a gabonaválság – mint arra az 1895. évi mezőgazdasági összeírás adatai rámutatnak – lényegében két fontos változást kényszerített ki. Egyrészt megváltozott a határhasználat, aminek következtében átalakult az állattenyésztés szerkezete. Másrészt pedig a válság kikényszerítette a közbirtokossági földek végleges

---

¹⁰⁵⁸ TÓTH Tibor: „Az ipari növények termesztése a századforduló mernyei uradalmában”, *„Somogy megye múltjából”*, 1976, 223-239 old.

¹⁰⁵⁹ KRUSENSTJERN, Benigna von: „Die ungarische Kleinl-andwirte-Partei (1909-1922/1929)”, Dr. Dr. Rudolf Trofenik-München, Ungarisches Insitut München, München, 1981, 316 old.

¹⁰⁶⁰ KAPOSI Zoltán: „Uradalmak, földbirtokosok, birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században”. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest, 2019, 149–160. old.

¹⁰⁶¹ KIRÁLY István: „A második világháborút követő iparpolitikai törekvések és annak történeti előzményei Somogyban”, *„Somogy megye múltjából”*, 1975, 199. old.

elkülönítését, lezárva azt a majd félévszázados időszakot, amire a legelőért folyó perek nyomták rá a bélyegüket. Innentől kezdve a nagybirtokok fejlesztését is az üzemszerűség és nem a birtokcentrikusság határozta meg. A feldolgozóipar nemcsak a MIR-ben, hanem az uradalmi kezelésben lévő és a nyersanyagforrások mellé települő üzemekben is fejlődésnek indult. Ám mindez a túlmunka fokozásával járt mind a nagyüzemekben, mind a kisüzemekben.¹⁰⁶²

A paraszti állattartás vonatkozásában ezek a változások az istállózó szarvasmarhatenyésztés térnyerését vonták maguk után. Király István szerint¹⁰⁶³ ebben az első lépés a legelők csökkenése, azoknak több helyen való felosztása, felszántása volt, amit követett a szarvasmarhák igásállatként való hasznosításának a visszaszorulása. (Utóbbi egyébként a parasztgazdaságokban előbb következett be, mint a nagybirtokon.) Míg a 19. század elején még a szarvasmarha-tartás fő körzetét még Dél-Somogy jelentette, addig század végére ezt a szerepet a kaposvári és igali járás vette át. Ebben ösztönzőleg hatott az is, hogy ez a vidék a Kaposvár–Dombóvár vasútvonal mellett feküdt, érintkezett a tolnai szarvasmarhatartó területekkel. Másrészt viszont az a tény, hogy viszonylag kis határu falvakról volt szó, amelyekben az aránytalanul nagy területet foglalt el a szántó¹⁰⁶⁴, miközben hiányzott a közlegelő, szintén az istállózó állattartásra kényszerítette a gazdálkodókat. (Ugyanakkor a barcsi, a szigetvári és a lengyeltóti járásokban is jelentős volt a fejlődés.)

A tejgazdaság kialakításának ebben a korban Király szerint alapvetően két fontos feltétele volt: nőjön a tehenek aránya – 1870-1935 között volt is ilyen trend –, továbbá nőjön a városi lakosság. Előbbi tényező összekapcsolódott a fajtaváltással, aminek következtében a parasztok egyre jobban rátértek a tarkamarhára. Az nagybirtokokon, elsősorban a MIR béruradalmában kísérletek történtek a hollandi feketetarka lapálymarha akklimatizálására, de mivel ezt egyszerre akarták megvalósítani, nem járt sikerrel és csökkent az állatállomány.¹⁰⁶⁵ Király István szerint a tejgazdaság színvonala a parasztgazdaságokban magasabb volt, mint a nagybirtokon. (Az uradalmak a tejuket egyébként nyaranta a Balatonon, télen pedig Budapesten értékesítették.)¹⁰⁶⁶ A tejgazdaság térnyerésében szerepe mind a nagy-, mind kisbirtok

---

¹⁰⁶² KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 20-21. old.

¹⁰⁶³ KIRÁLY István: „A szarvasmarhatenyésztés átalakulása Somogy megyében 1848–1944”, *Agrártörténeti Szemle*, 1963. 5. évfolyam, 1–2. szám, 177-210. old.

¹⁰⁶⁴ Ez azért a Kapos 1820. évi vízszabályozási munkálatainak a következménye volt. Ekkor a Kaposvártól Tolnanémediig – a vízenyős területek – lecsapolására megásták a Zichy- vagy Kapos-csatornát, aminek köszönhetően az ártérben 100 kilométer hosszan biztosították a gazdálkodás lehetőségét. („*Pallas Nagylexikon*”)

¹⁰⁶⁵ KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 12. old.

¹⁰⁶⁶ KÓSA László: „Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)”, Planétás Kiadó, Budapest, 1998, 39-84. old.

vonatkozásában fontos szerepe volt a tejszövetkezeteknek, melyek – a hitelszövetkezetekkel karöltve – Csurgó környékén alakultak meg a legkorábban.¹⁰⁶⁷ A szakképzettségi szint is emelkedett, ezt jól mutatja, hogy 1885-ben Somogyszentimrén létrehozták a megye egyetlen – mintagazdasággal egybekötött – földműves iskoláját.¹⁰⁶⁸

Fontos itt a „Hangya” - és hitelszövetkezetek szerepe is. 1886-ban a gróf Károlyi Sándor-féle mozgalom keretében megalakított „Pestmegyei Hitelszövetkezet még tisztán erre a megyére korlátozta működését. Ám néhány évvel később – tágított hatáskörrel –, mint a „Hazai Szövetkezetek Központja” már vándorgyűléseket tartott az egész ország területén, és megkezdte másfelé is a szövetkezetek alakítását. E tekintetben Pest megye után főleg Nyitra és Torontál megyék tűntek ki. Nyitrában Károlyi Sándor Meskó Pállal, Emődy Józseffel és Mérey Lajossal szervezte meg a hitelszövetkezeteket. Torontálban pedig Poroszkay Béla volt az, „ki” – Bernát István szavaival – *„szívós munkával igyekszik megtörni a közömbös nemtörődömséget.”* Az erdélyi részeken Gidófalvy István, előbb szászrégeni, majd kolozsvári közjegyző tette nevét e vonatkozásban feledhetetlenné. Ugyanekkor Mailáth József gróf a Felsőtisza Vármegyei Szövetkezetek Szövetségét alakította meg, György Endre pedig az északkeleti vármegyék szövetkezeteit igyekezett tömöríteni. Míg Somogyban – a kaposvári cukorgyár megalapítását elsőként kezdeményező – Pallavicini Ede örgróf volt az, aki az itteni szövetkezetek kebelében hasonló munkát fejtett ki. A Kaposváron és Csurgón tartott évi gyűlések pedig jelentősen hozzájárultak a szövetkezeti eszme elterjesztéséhez és sikeréhez. Az örgróf később a „Hangya” élén, mint Károlyi Sándor utóda fejezte be munkás életét, *„amelynek folyamán mindig érezte a „noblesse oblige’ nagy, de osztálytársainak többségére nézve túlterhes kötelező erejét.”*¹⁰⁶⁹

---

¹⁰⁶⁷ Bár Vörös Antal szerint a dunántúli paraszti szarvasmarha-tenyésztés súlypontját az 1880-as évektől inkább Sopron, Vas és Tolna megyék jelentették – azaz a városi fogyasztópiachoz közeli és jó termelési adottságú vidékek –, ám ez a konjunktúra idővel Somogyot is elérte. (VÖRÖS Antal: *„A tejjgazdaságok kialakulása a Dunántúlon”* 1880–1895, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1965. 7. évfolyam 4. szám. 471-495. old.) A kérdéssel Neubauer Ferenc kisközgazda képviselő is foglalkozott egy 1928-as cikkében, amelyben azt írta, hogy Somogy megye szarvasmarha-állománya az 1911. évi állatszámolás idején 188 813 db volt, ebből 123 353 db a 100 kh alatti körben koncentrált. Utóbbi körben az állomány mintegy felét (62 289 db) a tehének tették ki. Ezzel szemben a 100 kh feletti gazdaságok tulajdonában levő 66 460 db szarvasmarhának csak 14%-át (9157 db) jelentette a tehénállomány. E kedvezőtlen adatokat viszont ellensúlyozta, hogy ezen szarvasmarhák háromnegyede az 1000 kh-nál nagyobb körben összpontosult. (NEUBAUER Ferenc: *„Földbirtokmegosztás és többtermelés”*, *„Közgazdasági Szemle”*, 1928. június-július, 433-434. old.)

¹⁰⁶⁸ VÖRÖS Vince: *„Az aranykalászos gazdamozgalom Baranyában”*, *Baranyai Helytörténetírás*, 1989, 29. old.

¹⁰⁶⁹ BERNÁT István: *„Tanulmányok az agrárpolitika és a magyar agrármozgalom köréből”*, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1927, 228. old.

Amiről még e korszak kapcsán szólni kell, az Barcs szerepe a megye iparosodásában, és annak a mezőgazdaságra gyakorolt hatása.¹⁰⁷⁰ Széchenyi Imre 1892. évi Somogyról írott monográfiájában a következőképpen jellemzi Barcsot: „.....*szerény kis faluból amerikai város módjára gombaként cseperedett fel, azt lehet mondani, országos empóriummá.*”¹⁰⁷¹ Barcsnak ez a regionális gazdasági kulcspozíciója összefüggött a vízi- és vasúti közlekedés fejlődésével. Előbbit tekintve Stájerországgal már régen meg voltak a kapcsolatok, de most megjelent gőzhajó is. Az 1860-as években a Dunagőzhajózási Társulat rendszeres hajózást indított Eszék és Kakonya között, 1882-ben pedig megalakult a Drávai Gőzhajózási Vállalat is. Utóbbit 1896-ban a Dél-Német Dunagőzhajózási Társaság vette meg, amivel Barcs Széchenyi Imre szerint a megye „egyetlen” kikötővárosává vált. A vasúti közlekedés szempontjából fontos mérföldkő volt, hogy 1868 májusában átadták a pécs–barcsi vasútvonalat, ugyanez év szeptemberében pedig a Barcs–Murakeresztúr-vonalat. Ezzel a város a Déli Vasút fontos állomása lett, aminek révén Bécs is elérhetővé vált. 1877-től pedig már a tengerre is ki lehetett jutni, azzal, hogy 1885-ben megépítették a Barcs–Pakrác-vasútvonal és vasúti hidat. 1890-ben Barcs–Somogyszob között helyi érdekű vasút jött létre, 1905-ben a Barcs–Kaposvár-vonal, 1910-ben pedig a Sellye felé vezető vonal épült meg.

Mik voltak e településen a húzóágazatok? Mindenekelőtt a faipar, ahol Schmidt Jenő fafűrészelő telepét kell megemlíteni. Idővel a franciák is képviseltették magukat a párizsi székhelyű „*Société d'Importation de Chêne*” személyében. Fontos helyi cég volt továbbá a Neuschloss-féle Nasici Tanningyár és Gőzfűrész Rt. barcsi üzeme. A faipar mellett meghatározó ágazat volt még a sertéshizlálás, a szesz-, a malom- és az építőanyag-ipar. A Barcsi Sertéshizláló Részvénytársaság „gründolásában” olyan személyek vettek részt, mint Biedermann Ottó, Bittó István volt miniszterelnök és gróf Széchenyi Ferenc, aki az elnöki tisztet is betöltötte. Ezzel kapcsolatban látni kell, hogy Barcs határának nagyobb része a Széchenyiek tulajdonában volt. A szeszipart a városban Kremzir Károly gyára jelentette, a legfontosabb malomipari vállalkozást pedig a Barcstelepi Műmalom Rt.. Utóbbi részvényesei voltak többek közt gróf Széchenyi Imre és fia, Géza. Széchenyi Imre apja építette egyébként az egyik nagy Dráva-parti gabonarakart. Az építőanyag-iparban a Barcs–Drávavidéki Takarékpénztár Rt. téglagyára volt a meghatározó üzem.

---

¹⁰⁷⁰ T. MÉREY Klára: „*Barcs gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában*” in BIHARI Ottó szerk.: „*Barcs múltja és jelene*”, Barcsi Városi Tanács V. B., Kaposvár, 1979, 39-84. old.

¹⁰⁷¹ SZÉCHENYI Imre: „*Somogy megye monográphiája*”, MTA, Budapest, 1892, 41 old.

7.2.4. Érdekképviselet, agrárszocializmus, pártosodás

Somogy a 18. végén még egy konzervatív megyének számított, ez a reformkor idejére kedvező irányba változott, amit jól mutat, hogy jobbágyi örökváltság ügyében a „haladó” megyék közé tartozott.¹⁰⁷² A dualizmus végére pedig a megye fokozatosan a függetlenségi párt egyik dunántúli bázisává vált, amiben a helytörténészek szerint nagy szerepe volt annak, hogy a megyében húzóerőnek számító Somssichok eltávolodtak a kormánypárttól.¹⁰⁷³ Itt emlékeztetni kell rá, hogy a kiegyezés után a család meghatározó figurájának számító Somssich Pál – akinek pályája a reformkorban kezdődött és egy ideig a képviselőház elnöke is volt – sokáig a Deák-párt oszlopos tagja volt, de később ő is kiábrándult a hivatalos irányból. Az 1880-as évek közepére pedig már az egész család eltávolodott a kormánypárttól és a székhelyüknek számító Sárd (Somogysárd) lett a mérsékelt ellenzékiek somogyi központja.

A helyi vezető rétegek frusztráltságát tükrözi az ún. „Somogyi levél” ügye is. Itt arról volt szó, hogy a kormányzati erők meggyengülése politikai önvizsgálatra készítette a „*Somogy*” c. lap szerkesztőjét, aki 1887 januárjában arról cikkezett, hogy bár a vezető szerepet betöltő arisztokrácia szelleme uralja a közéletet, de a hozzájuk idomuló birtokos réteg nem szorgos a gazdálkodásban. Az utóbbiak a kormányzattól sem kapnak ehhez segítséget.¹⁰⁷⁴ Az első világháborút megelőző 1910-es választások egyik általános tapasztalata az volt, hogy erre az időre a Függetlenségi Párt vált a megye közéletében a meghatározó erővé, bár a Katolikus Néppárt nagy befolyása a megye északnyugati részén, Marcali környékén erős befolyásra tett szert.¹⁰⁷⁵ A másik fontos fejlemény az volt, hogy erre az időre az arisztokrácia már alig vállalt szerepet a képviselői mandátumkért folytatott küzdelmekben, helyüket egyre inkább az ügyvédek vették át.¹⁰⁷⁶

---

¹⁰⁷² Ez összefüggött azzal a ténnyel, hogy míg a 18. század végén a nagybirtokosok (mint például gróf Széchenyi Ferenc) még közvetlenül beleszóltak a megye irányításába, addig 1832–1836-ban már a kormányzéseknek jutottak funkcióhoz és a vezetés a középnemesség kezébe csúszott át. (T. MÉREY Klára: „*A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 113-114. old.)

¹⁰⁷³ SZÁNTÓ László: „*Képviselőválasztások Somogyban 1890–1914*”, „*Somogy megye múltjából*”, 2002, 121-164. old.

¹⁰⁷⁴ SZÁNTÓ László: „*Képviselőválasztások Somogyban Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején*”, 1875–1890, „*Somogy megye múltjából*”, 2001, 137-176. old.

¹⁰⁷⁵ Ez már az 1901-es választásokon így volt. Ezzel kapcsolatban egyrészt azt kell figyelembe venni, hogy Marcali környékén – egyébként hasonlóan egyébként a szomszédos Zala megyéhez – a katolikusok voltak túlsúlyban. Másrészt pedig az tény, hogy itt a nagybirtok befolyása az átlagosnál nagyobb volt, a birtokos parasztságé pedig annál kisebb, a szavazókat nagyban fogékonnyá tette az antikapalista jelszavak iránt.

¹⁰⁷⁶ SZÁNTÓ László: „*Képviselőválasztások Somogyban 1890–1914*”, „*Somogy megye múltjából*”, 2002, 121-164. old.

Ha a nagybirtokos arisztokrácia már csak azért is visszavonult a nyílt politizálástól, mert elege volt „az ország politikai életét megfertőző közjogi szörszálhasogatásból”¹⁰⁷⁷, az nem jelentette azt, hogy teljesen kivonult a közéletből. A gabonaválságot követően ugyanis új terep nyílt a számára azzal, hogy az agrárius mozgalomban aktivizálta magát, sőt, hogy annak az élére állt. Ez a neokonzervatív eszmeiségű kezdeményezés, amely nem mellesleg „a történelmi osztályokat igyekezett alkalmassá tenni a vezetésre”¹⁰⁷⁸, 1896-ban német mintára megalakította a Magyar Gazdaszövetséget, amelynek keretében megpróbálta mobilizálni a vidéki gazdatársadalmat.¹⁰⁷⁹ Holott itt Vári András szerint – a 19. század eleji angliai gyökereket tekintve – eredetileg egy liberális mozgalomról volt szó. A szigetországban ugyanis a választójog kiszélesítése idején a „whig” arisztokrácia a lóspört népszerűsítésével igyekezett megőrizni befolyását, gyakran maga lépve fel a lóverseny-pályán versenyzőként.¹⁰⁸⁰ A reformkor idején ez a sportszerető arisztokratakép jött át Magyarországra is, ám, mint Vári megjegyzi lófuttatás terén Széchenyit megelőzve igazában – a Somogy megyében is birtokos – Hunyady Józsefé az elsőbbség, aki Nyitra megyében ürményi birtokán már 1816-ban rendezett lóversenyeket.¹⁰⁸¹ Igazából a gabonaválság jelentette azt a fordulópontot, aminek hatására a Széchenyit követő nemzedék ezt a jelenséget konzervatív irányba elvitte.

Magyarországon főleg Pest és Vas vármegyékben, valamint Erdélyben volt nagyon erős az agrárius mozgalom¹⁰⁸², a somogyi jelentőségében elmaradt e területek mögött. Ennek oka talán az volt, hogy Somogyban a „merkantilok” elleni küzdelem nem merült fel olyan élesen, mint a Budapestnek, az új világváros közvetlen környezetének számító Pest megyében. Nyugat-Magyarországtól eltérően pedig itt a „nyugatinak” számító osztrák külpiacra is kevésbé kellett helyt állni. Somogy olyan nemzetpolitikai küzdelmeknek sem volt a színtere, mint Erdély – gondoljunk itt csak a román Albina bank szerepére. Továbbá itt a gabonakérdés sem éreztette annyira hatását, mint az Alföldön, sőt sok helyen rozst termeltek. Ugyanakkor Somogy az

---

¹⁰⁷⁷ KÁROLYI Mihály: „Hit, illúziók nélkül”, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977, 33. old.

¹⁰⁷⁸ U. o.

¹⁰⁷⁹ A példakép az 1893-ban alakult „Bund der Landwirte” („BdL”) volt. Mint Anka László ezzel kapcsolatban írja: „Az agráriusok konzervativizmusának legfurcsább vonása az volt, amiért éppen a nemzeti hagyományokat nagyra becsülő konzervatívok szoktak másokat kritizálni, hogy idegen földről akartak már bevált intézményeket adoptálni a hazai viszonyok megváltoztatása érdekében. S ebben az ügyben nemcsak Amerikára (homestead) és Németországra (’Bund der Landwirte’) tekintettek, hanem román és szerb birtokvédő állami intézkedésekkel is példálózhattak.” (ANKA László: „A magyar agráriusok és eszméik”, „Valóság”, 2005. május 48. évfolyam 5. szám, 64. old.)

¹⁰⁸⁰ VÁRI András: „Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalmak Magyarországon 1821–1898”, Argumentum Kiadó, Budapest, 2009, 25–28. old.

¹⁰⁸¹ U. o. 31. old.

¹⁰⁸² U. o. 423–425. old.

ország egyik legnagyobb megyéjét jelentette,¹⁰⁸³ amely kétségtelenül tele volt nagybirtokokkal. Ráadásul sok nagybirtokosnak Horvátországban is volt földje – mint például a Jankovich grófoknak, akik mind a Dráva, mind a Balaton mellett rendelkeztek uradalmakkal –, s ez lehetőséget adott arra, hogy a munkaerőt egyik régióból a másik vezényeljék. Mivel ezáltal tompítani lehetett az ellentéteket, így kevésbé volt szükség az agrárius törekvések átpolitizálására. Talán ez is közrejátszott abban, hogy az agrárszocialisták viszonylag későn léptek fel, noha már a sok nagybirtok okán is állást kellett foglalnia a modern időkkel kapcsolatban. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a küzdelemben élen járó Pest megyei viszonyainak „országosítása” – elsősorban a szövetkezetek tekintetében – a kor agrárius sajtójában állandóan napirenden szerepelt.

Annak ellenére, hogy Somogy a mozgalomnak csak a másodvonalában szerepelt, a szervezet formálódásának időszakában egy darabig úgy tűnt, hogy az itteni agrárius vezér, ifj. gróf Széchenyi Imre országosan is magához ragadja a vezetést.¹⁰⁸⁴ Széchenyi Imre a reformkor elindítójának számító Széchenyi István legidősebb bátyjának, Lajosnak volt az unokája, akit azonban Tisza István lebeszélte az ilyen jellegű gondolatokról: „*Óva intelek arra, gondold meg minden oldalát a kérdésnek, mielőtt a most divatosvá válni kezdő agrárconservatív vagy mondjuk reactionőr irány bajnokául csapnál fel.*”¹⁰⁸⁵ A liberalizmus talaján álló Tisza a gabonaválságra és az agráriusokra vonatkozó nézeteit „*Magyar agrár-politika*” című tanulmányában fejti ki.¹⁰⁸⁶ Ebben az írásban az egyébként ugyancsak nagybirtokos Tisza úgy látta, hogy az irányadó országban, Németországban a körülmények folytán a mezőgazdaság és a liberalizmus ellenségként állnak szemben, amennyiben ott a szabadelvűség a városi népesség rokonszenvével forrott össze. A németekkel szemben viszont nálunk – egyébként Angliához hasonlóan – a liberalizmus alapját nem egy-egy társadalmi tömb jelenti, hanem az az eszme szükségképpen egyet jelent a nemzeti fejlődéssel. Tisza szerint a magyar liberalizmusban erősebb a nemzeti érdekekre való fogékonyság, mint a nemzetközi trendek követésére való hajlam.

Mivel Széchenyi Imre végül nem vállalta az agrárius vezér szerepét, így gróf Károlyi Sándor lett a mozgalom első embere. Vári András szerint ifj. Széchenyi Imre nem tudta úgy

---

¹⁰⁸³ Prinz Gyula, a korszak meghatározó földrajztudósa szerint a hegyvidéki vármegyék eleve kicsik, míg a síkvidékiek nagyok. Somogy is az utóbbi körbe tartozik. (HAJDÚ Zoltán: „*Magyarország közigazgatási földrajza*”, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2005, 64–65. old.)

¹⁰⁸⁴ ANKA László: „*A magyar agráriusok és eszméik*”, „*Valóság*”, 2005. május 48. évfolyam 5. szám, 44. old.

¹⁰⁸⁵ MOL, Gr. Széchenyi ifj. Imréhez írt levelek (p 623) 18. cs. 312. raktári szám, 4. l.

¹⁰⁸⁶ TISZA István: „*Magyar agrárpolitika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és gyógyszerei.*” Az Atheneum R. Társaság Könyvnyomdája, Budapest, 1897, 98–100. old.

http://www.tisza.istvan.hu/images/stories/docs/Magyar_agrar_politika.rft. Letöltés: 2013.02.04. 12. 53.

dominálni a somogyi egyesületet, mint Károlyi a pestit. A Somogyvárott birtokos fiatal Széchenyi Imre még saját szétágazó családjában sem tartozott a leggazdagabbak közé, nemhogy kiemelkedett volna a somogyi nagybirtokosok közül, ahol a Jankovichok és a Somssichok vitték a prímet. Reformkonzervatív nézeteit saját családjában is fenntartással fogadták, a diagnózissal, az ún. szociális kérdéssel még egyetértettek, de a terápiát már kételkedve fogadták. Miközben Károlyi abban is előnyben volt Széchenyivel szemben, hogy Fótról egyszerre szemmel tudta tartani a megyei és országos ügyeket. Vele ellentétben Széchenyi, ha Somogyvárról az országos ügyekre helyezte a hangsúlyt, akkor kimaradt a nagypolitikából, ha viszont Pesten maradt, akkor pedig a megyei grémiumokból hiányzott.¹⁰⁸⁷ Ifj. Széchenyi Imrénél, akinek a szakírói, publicisztikai munkássága éppolyan jelentős volt, mint a gyakorlati tevékenysége, a neokonzervatív elkötelezettsége abból is adódott, hogy apja Münchenben, nagybátyja Berlinben volt diplomata, így első kézből informálódhatott ezen eszmeáramlatokról.¹⁰⁸⁸ A gróftól 1900 előtt az agrárkérdés egyik legavatottabb hazai szakértőjeként tartották számon. Ezen reputáció indokolt is volt, hiszen az amerikai otthonvédelemről („*homestead*”)¹⁰⁸⁹, a poseni német telepítésekről¹⁰⁹⁰ szóló – a helyszínen látottak alapján¹⁰⁹¹ készített – beszámolóit éppúgy a kor közvéleményét foglalkoztató problémákra reflektáltak, mint a szűkebb pátriája, Somogy kapcsán az egykezéssről¹⁰⁹² írt elemzése.

„Uradalmas” vármegyéről lévén szó Somogyban az agrárius mozgalom mellett a dualizmus korának másik meghatározó tendenciáját az agrárszocializmus jelentette. Ám somogyi helytörténészek szerint¹⁰⁹³ ebben is fáziseltolódás volt az Alföldhöz képest. Míg ott az agrármozgalmak a gabonaválság kezdetén robbantak ki – és ennek oka az ebből adódó

---

¹⁰⁸⁷ VÁRI András: „*Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalmak Magyarországon 1821–1898*”, Argumentum Kiadó, Budapest, 2009, 424–425. old.

¹⁰⁸⁸ U. o. 315. old.

¹⁰⁸⁹ SZÉCHENYI Imre: „*'Homestead' és birtokminimum*”, [„*Besitzminimum und homestead. Antwort auf die Artikel von Láng Lajos erschienen in Nr. 83., 86. und 89. der 'Nemzet'*”] Wilckens & Waidl, Budapest, 1883

¹⁰⁹⁰ SZÉCHENYI Imre: „*Telepítési törekvések Németországban*”, az „Országgyűlési Értesítő” KÖ- és Könyvnyomdája Részvénytársaság, Budapest, 1893, 149 old. http://mtdat.hu/books/Telepitesi_torekvesek.pdf Letöltés: 2013.02.06. 8.33.

¹⁰⁹¹ Az amerikai tanulmányútra 1881–1882-ben sor, amikor Széchenyi Imre Rudolf Meyer német szociológus kalauzolásával fiatal magyar és osztrák arisztokraták társaságában – fivérével, Széchenyi Gézával, Andrassy Gézával, Ernst Hoyossal, Gabriel Gudenussal – keresztül-kasul bejárta az USA-t módszeresen, miközben a csapat gyűjtötte az adatokat az amerikai gazdaságról, társadalomról. (VÁRI András: „*Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalmak Magyarországon 1821–1898*”, Argumentum Kiadó, Budapest, 2009, 223. old.)

¹⁰⁹² SZÉCHENYI Imre: „*Az egyke*”, Budapest, 1906, 129 old.

http://mtdaportal.extra.hu/books/az_egyke_szechenyi.pdf Letöltés: 2015. 06. 30. 14. 26.

¹⁰⁹³ KANYAR József: „*Somogyi parasztság, somogyi nagybirtok, (1901–1910.)*”, A Somogy Megyei Művészeti Tanács, Kaposvár, 1957, 5–38. old.

munkanélküliség volt –, addig a Dunántúlon az ilyen akciók inkább a válságból való kilábalásnál jelentkeztek, sérelmezve az intenzív gazdálkodásból, a munkaerőhiányból adódó túldolgoztatást. A másik különbség, amit általában ki szoktak emelni, hogy az alföldi mozgalmakat a maguk idején áthatották az ideologikus-messianisztikus célkitűzések, míg a későbbi dunántúli törekvéseknél inkább „csendes bérsztrájkról” volt szó.¹⁰⁹⁴

Somogyban Hács község volt az első, ahonnan 1904-ben a dunántúli agrármozgalmak elindultak. Itt Kanyar József szerint egy olyan községről volt szó, amelyet iparosok laktak, de nyáron aratást vállaltak. Amikor az itteni nagybirtok gabonáról állattenyésztésre tért át, a takarmányfélék lekaszását összegyűjtését, behordását itt is az aratásra leszerződött munkások nyakába varrták, akik erre sztrájkolni kezdtek. Ennek letörésére az uradalom Zalából hozott munkásokat. 1905-ben már 24 somogyi településen sztrájkoltak a cselédek és 90-ben az aratók. A Földmunkások Országos Szövetségének első Somogy megyei szervezete Hácon meg 1906. október 28-án, amely példát Lengyeltóiban, Szőlőgyörökön és Vámoson is hamar követték.

A problémának fontos részét képezte a cselédkérdés, amit jól mutat ennek rétegnek a magas fluktuációja, amit az Amerikába való kivándorlás is felerősített. A cselédek leginkább a rossz lakásviszonyokra, az alacsony bérekre panaszkodtak, valamint arra, hogy az új bérlők rendszerint új gazdálkodási eljárásokat vezetnek be.¹⁰⁹⁵ Szili Ferenc szerint¹⁰⁹⁶ a cselédkérdés gyökerei a 18. századra mennek vissza, amikor – ha lassan is, de – kialakult a majorsági gazdálkodás, ami fokozatosan a pusztákba tolódott ki. Itt már abban az időben kialakult a cselédréteg, amikor az uradalmak állattenyésztésre rendezkedtek be. Az 1767. évi országos összeírás szerint Somogyban a zsellérség az úrbéri népesség 23,2%-át alkotta. A 19. századik második felében a zsellérség nagyüzemi bérmunkássá formálódott. Ezt olyan cselédrendtartások segítették, mint az 1767 évi „szolgák rendtartása”, amit 1873-ban módosítottak, valamint az 1898-as „rabszolgatörvény” és az 1907-as „derestörvény”. Az éves pusztai cselédek csoportjai a következők voltak: kocsisok, béresek, állatgondozók, műszakiak, és egyéb kategóriába tartozók. Utóbbiakat a hajdú, a vincellér, a kéményseprő, az éjjeli őr, a csósz, a kulcsár, az erdőőr és az istápolys jelentette.

---

¹⁰⁹⁴ KIRÁLY István: „Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905-06. évi dunántúli aratósztrájkok összehasonlítása”, *Agrártörténeti Szemle*, 1980. 22. évfolyam, 3-4. szám, 311-348. old.

¹⁰⁹⁵ Ha bérlők vették át az adott gazdaságot, a cselédek sokszor inkább elmentek és igyekeztek városhoz közel napszámosként elhelyezkedni, mert azok nem voltak annyira lekötve. (U. o. 30. old.)

¹⁰⁹⁶ SZILI Ferenc: „Cselédsors az uradalmas Somogyban a két világháború között”, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1976, 18. old.

Az életkörülményeket még az előző századfordulón is meghatározta, hogy a pusztá egy zárt világ volt a faluhoz képest, ahonnan legfeljebb egy másik pusztára lehetett költözni. A kereseti viszonyok alapvetően attól függtek, hogy a cselédek nagy-, közép-, vagy kisbirtokon helyezkedtek-e el. A legrosszabb a helyzet az egyházi birtokokokat jellemezte, márpedig Somogyban sok ilyen volt. Bár a lakásviszonyokat megpróbálták rendezni, amikor az 1907. évi törvények alapján vármegyék külön rendeleteket alkottak, amely szerint minden nős, családos cselédnek külön szoba jár, de ez nem mindig valósult meg. Nádujfalvy József szerint egy lakásban gyakran több család is élt együtt.¹⁰⁹⁷

A somogyi elit rendelkezett a helyzet kezeléséhez szükséges tapasztalatokkal, hiszen egyik prominens tagja Tallián Béla korábban Csongrádban és Békésben volt főispán az 1890-es években, éppen abban az időben, amikor ott az agrármozgalmak elérték tetőpontjukat. Tallián Béla már az az 1898: II. tc., az ún. „rabszolgotörvény” kidolgozásában is közreműködött, később Tisza István első kormányának földművelésügyi minisztereként részt vett az 1907. évi XLV. tc., a „cseléd-törvény” kidolgozásában.¹⁰⁹⁸ Fontos, hogy Tallián – már 1896. és 1898. évi javaslataiban – az alföldi gazdasági munkások mozgalmait a társadalombiztosítási ellátó hálózatnak az önkéntes alapon való széleskörű kiépítésével szándékozott csillapítani, de ennek akkor még kevés realitása volt.¹⁰⁹⁹ A kor másik meghatározó figurája gróf Somssich László volt, Király István egy 1980-as tanulmányában¹¹⁰⁰ az ő nevéhez köti az ún. „somogyi modell” kidolgozását. Ennél Király szerint az 1905-ös sztrájkokat követően a cselédek helyhez kötésére törekedtek azzal, hogy engedélyezték számukra az állattartást.

Mivel a gabonaválságból való kilábalás során az agrárszocializmus a birtokos parasztság számára egyre kevésbé volt vonzó és a nagybirtokkal szemben is fontossá vált a falusi szegénységnek a mozgósítása – melynek során az egyenlőtlen adóterhekre apelláltak –, 1909-ben sor került a saját párt, a kiscgazdapárt megalakítására. Fontos itt, kiemelni, hogy ez a Függetlenségi 48-as Országos Gazdapárt a Somogy megyei Kiscgazdák Egyesületéből nőtte ki magát, melynek vezetője Nagyatádi Szabó István erdőcsokonyai bírósági volt. Ezzel el is érkezünk a kiscgazdapárt első nagy korszakához, melyben a formációt vezére után Nagyatádi-pártnak is szokták nevezni. A Függetlenségi 48-as Országos Gazdapárt tulajdonképpen az 1905. évi

---

¹⁰⁹⁷ U. o.

¹⁰⁹⁸ FEHÉR György: „*Darányi Ignác élete (1849–1927)*.” Gondolat Kiadó, Budapest, 2016, 186-197. old.

¹⁰⁹⁹ HÁMORI Péter: „*A magyar agrár-szociálpolitika kezdetei Magyarországon*”, *Századok*, 2003, 8-11. old.

¹¹⁰⁰ KIRÁLY István: „*Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905-06. évi dunántúli aratósztrájkok összehasonlítása*”, *Agrártörténeti Szemle*, 1980. 22. évfolyam, 3-4. szám, 311-348. old.

politikai válságban fogant, amikor a Függetlenségi Párt publicistái – jelesül a „*Magyar Lobogó*” nevű hetilap újságírói¹¹⁰¹ – mozgósították a vidéki szavazókat a „darabontkormány” ellen.¹¹⁰² A kisgazdák azonban idővel, még ha a Kossuth-kultuszt át is vették, elvágták a függetlenségiekhez fűződő köldökzsinórt. Bár az új párt 1910-ben bekerült a parlamentbe és Nagyatádi képviselő lett, a kisgazdáknak egészen 1917-ig Hamupipőke-szerep jutott, amíg az Esterházy-kormány be nem jelentette a földreform szükségességét.¹¹⁰³

Ennek ellenére a parasztságnak a politikában való megjelenése mégis áttörést jelentett, hiszen az elődnek számító – agrárszocialista töről fakadt alföldi gyökerű – Áchim-féle párt túl konfrontatív volt. Nagyatádi Somogynak, annak a főként magyarok lakta a megyének volt a szülőtte, ahol a világi és egyházi nagybirtok az országban az egyik legnagyobb súllyal rendelkezett. Mielőtt szülőfalujában, Erdősokonyán bíró lett, végigjárta a helyi ranglétrát. Mint később visszaemlékezett: „*Voltam én arató, részes, cséplő, napszámos, fuvaros, árokhányó, erdei famunkás; munkáltam feles földet, réteket, szolgáltam robotot, együtt dolgoztam uradalmi cselédséggel s így sikerült birtokomat tehermentessé tenni és némileg gyarapítani.*”¹¹⁰⁴ A sajátos somogyi viszonyokból adódóan Nagyatádi nem volt annyira radikális, mint kortársa Áchim András. Arról több korabeli szerző is ír, hogy a magyar – vagy inkább a dunántúli – földműves osztálygyűlölete sokkal inkább a hivatalbéli ember, mintsem a nagybirtokos ellen irányult.¹¹⁰⁵

Az az első generációs csapat, amely egy nagybirtokos régióban jött létre – a magját tekintve – még egy református jellegű rétegpárt volt. Abban, hogy országossá szélesedett, szerepe volt a függetlenségi ösztönzésnek. Tagságát, vezetőségét az a birtokos parasztság alkotta, amelyet „fontolva haladás” jellemzett, és amely nem akarta nem akarta a kisgazda-ügyet túlzott radikalizmussal veszélyeztetni.¹¹⁰⁶ Maga Nagyatádi Szabó István azt az ekkor még jellemző „*self-made man*”-típust testesítette meg, aki alulról járta be a ranglétrát, miközben vagyonát is ennek megfelelően gyarapította. Bár Nagyatádit sokan ebben az időben a

---

¹¹⁰¹ FARKAS József: „*A birtokos parasztság önálló politikai erővé válása a XX. század elején*”, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1993. 1-4. szám, 209-250. old.

¹¹⁰² U. o.

¹¹⁰³ DR. BODROGKÖZY Zoltán: „*A magyar agrármozgalmak története. (Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig.)*”, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929, 114. old.

¹¹⁰⁴ U. o. 106-107. old.

¹¹⁰⁵ FARKAS Geiza: „*A kisgazda. Társadalomgazdasági tanulmány.*” „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság Nyomása, Budapest, 1912, 97. old.)

¹¹⁰⁶ Az 1909-es szentgáli programban főként az általános választójogról, a progresszív adózásról, az ingyenes népoktatásról, a mezőgazdaságban dolgozók aggkori biztosításáról, a kerületi rendszerű mezőgazdasági kamarákról és az olesó mezőgazdasági hitelekéről esett szó. (BODROGKÖZY Zoltán: „*A magyar agrármozgalmak története. [Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig.]*”, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929, 109-110. old.)

„parasztság Deák Ferencének” tekintették¹¹⁰⁷, a pártot az agrárproletárok nem tekintették a magukénak, azt inkább a középparasztok túlsúlya jellemezte, a gazdagparasztok sem bírtak benne vezető szerephez jutni.¹¹⁰⁸

---

¹¹⁰⁷ FARKAS József: „A birtokos parasztság önálló politikai erővé válása a XX. század elején”, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1993. 1-4. szám, 209-250. old.

¹¹⁰⁸ FÉJA Géza: *„Lapszélre”*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 42. old.

7.3. Társadalomtörténeti sajátosságok 1920–1938 között

7.3.1. A határváltozások, a megváltozott gazdasági környezet hatása

A trianoni békediktátummal Somogy ténylegesen határmenti megye lett, sőt a megye déli részébe 1918 novemberében bevonultak a szerbek. és megszállták a Barcs–Szigetvár–Sásd–Baja–Kelebia vonaltól délre lévő területeket, amelyeket 33 hónapon át annyira a magáénak tekintett, hogy megpróbálta ezt a térséget maximális mértékben betagolni a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba.¹¹⁰⁹ Ennek következtében Somogyban a Barcs–Szigetvár vasútvonal által behatárolt területek 1920 augusztusáig idegen fennhatóság alatt álltak és ezen körzetek egy időre kikerültek a hazai politika hatósugarából. (Ez a demarkációs vonal igazából 1919 márciusában a kommunista hatalomátvételnél rögzült.¹¹¹⁰) Mivel az ország keleti részét a románok tartották megszállás alatt, így Kun Bélának bukása után sokan nagy reményeket fűztek Horthy Nemzeti Hadseregéhez, amely számára – útban Szegedről Budapestre – a Dunántúlon Somogy volt az első állomás. Az első város pedig, amit Horthy a Dunántúlon 1919. szeptember 8-án meglátogatott, Kaposvár volt.

Miért jelentett Somogy és annak székhelye a nemzeti hadsereg fővezére számára egyfajta kulcspozíciót? E kérdésre Horthy nyugat-magyarországi körútja során adta meg a választ. Szombathelyi nyilatkozata szerint a Dunántúlon az ellenforradalmi kibontakozás útján Kaposváré a vezető érdem, arra való reakcióként, hogy 1919-ben e város a fővárosnál is „vörösebb” volt. Így a megye és város életében beállott döntő változás országos hangsúlyt kapva, a fővezér e város példájával akart példát statuálni a főváros számára is. Horthy kaposvári fogadtatása tehát a fővárosba történő bevonulás előtt vált döntő és követendő példává.¹¹¹¹

Kanyar József szerint¹¹¹² a megyében az ellenforradalmi rendszer berendezkedése már a Siófokon székelő fővezérséggel kezdetét vette. Ide Horthy augusztus 13-án repülőn érkezett Szegedről, és a Fővezérség három hónapon át, lényegében november 16-ig itt működött. A Nemzeti Hadsereg, illetve a különítmények uralmához a polgári közigazgatásban a kormánybiztosok háromszoros övezete társult, felelevenítve az 1912. évi LXIII. tc.-ben

---

¹¹⁰⁹ KAPOSZI Zoltán: „Béctől Szentegátiig. A Biedermann familia uradalmi a Dél-Dunántúlon (1849–1914), „Közép-Európai Közlemények” XII. évf. 2019/1. No. 44. pp. 101–122.

¹¹¹⁰ KANYAR József szerk.: „Harminc nemzedék vallomása Somogyról”, Kaposvár, 1989, 445. old.

¹¹¹¹ Itt, a Honvéd téren hangzott el először az az esküszöveg, amelynek egy része még a nemzeti hadsereg fővezérének szólt, a másik része azonban már a virtuális kormányzójelöltet állította az eskütétel centrumába: „Esküszünk, hogy fővezérünket feltétlenül követjük, úgy neki, mint az általa kinevezett előjáróknak feltétlenül engedelmeskedünk.” (U. o. 475. old.)

¹¹¹² KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalmi az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 46. old.

megfogalmazott kivételes hatósági jogkört. A dunántúli kormánybiztosnak először őgróf Pallavicini György mosdósi földbirtokost – akinek Mosdosón 1355 holdja volt –, nevezték ki, de ő 1920 elején lemondott. A kerületi kormánybiztos (Baranya–Tolna–Somogy megyékre kiterjedő jogkörrel) Gaál Gaszton balatonföldvári földbirtokos lett – neki 1809 holdja volt –, aki a kormánybiztosság mellett rövid ideig a főispáni széket is betöltötte. A megyei kormánybiztosi posztra pedig – a „vasmarok” hívét tartott – Svasztics Nándor szentgáloskéri földbirtokost látták alkalmas személynek, noha ő mindössze pár száz holdat mondhatott a magáénak. A rendes polgári közigazgatáshoz csak 1920 közepétől tértek vissza, azt követően, hogy Horthy kormányzóvá választották és konszolidálódni kezdtek a viszonyok.

A határkérdést és a nemzetpolitikai vonatkozásokat illetően arra kell emlékeztetni, hogy Magyarország a két háború között a szomszédai közül Jugoszláviával ápolta a legjobb viszonyt, lévén, hogy egyedül a déli szomszédal szemben nem fogalmazott meg területi követelést. Az eredetileg békésen elképzelt revízió keretében Horvátországra pedig egyáltalán nem tartottak igényt. A két ország közti kapcsolatok már 1922-től kezdve fokozatosan javultak. Somogy kapcsán ki kell emelni, hogy az ezen reláció részét képező magyar–horvát viszony pedig messze nem volt olyan előítéletekkel terhelt¹¹¹³, mint például a német–lengyel kapcsolat. (Ezt az sem rontotta le, hogy az 1930-as években a Dél-Dunántúlon élő délszlávok közül sokan az anyaországba vándoroltak vissza, ám ez inkább a főleg Baranyában lakó szerbeket érintette.¹¹¹⁴) A korabeli viszonyok között bevett fogalomnak számított a kettősbirtok intézménye, nevezetesen az a jogi állapot, hogy a határváltozás ellenére bizonyos esetekben több tulajdonos is megtarthatta a határ túloldalán levő földjét. Ezt a helyzetet kölcsönösségi alapon mindkét állam tiszteletben tartotta.¹¹¹⁵ 1934-ben egy egykorú híradás szerint 2690 magyar állampolgárságú gazdának volt 25 086 kat. holdja Jugoszláviában, míg Magyarországon 7122 jugoszláv gazda rendelkezett 14 506 kat. holddal.¹¹¹⁶

---

¹¹¹³ Ez olyannyira igaz volt, hogy Gömbös-kormány idején Jankapusztán – ami, ha nem is esik Somogy megyébe, csak ahhoz közeli Zala megyei község része – horvát usztrasák kiképző táborát tartottak fenn. Azon usztrasák közül többen, akik 1934. október 9-én Marsailles-ben résztvettek I. Sándor jugoszláv király és Louis Barthou francia külügyminiszter meggyilkolásában, ide menekültek.

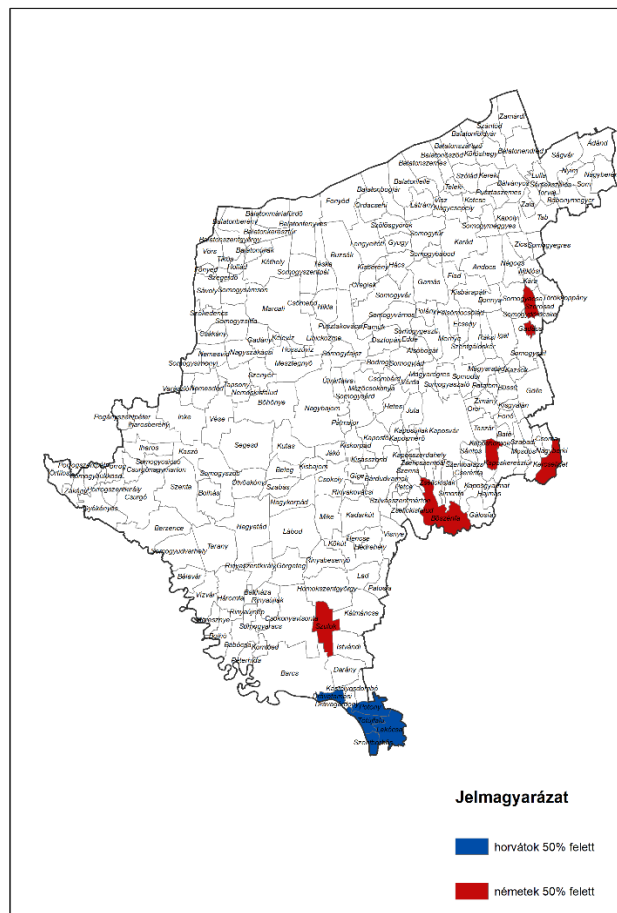
¹¹¹⁴ SZILI Ferenc: *„Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914”*, A Somogy Megyei Levéltár Kiadása, Kaposvár, 1995, 13. old.

¹¹¹⁵ Somogyi birtokosok nemcsak a határ túloldalán, hanem a Bácskában is volt földjük. Ez kiderül abból a perből, amit Vojnich Miklós ügyvéd kezdeményezett Vojnich Miklós gróf Széchenyi Emil lábodi földbirtokos és felesége gróf Hunyady Mária ellen. Vojnich vitte az asszony agrárperét, amelyet a jugoszláv állam által elkobzott vajszkai birtok (Bácska) értékének megtérítését akarták elérni. A birtok értéke 13 112 000 aranykorona volt. Amikor Vojnich tudomására jutott, hogy a grófnő egy másik ügyvédet is megbízott, báró Colles Tibort, lemondta a megbízást és 209 ezer pengő ügyvédi költségért indított pert. („Somogyi Ujság” 1930. október 10-ei szám. 1. old. „Egy pesti ügyvéd érdekes költségpere a lábodi gróf ellen”)

¹¹¹⁶ „Somogyi Ujság” 1934. január 26-ai szám. 1. old. („A kettősbirtokok”)

Ami a nemzetiségeket illeti, az 1930. évi népszámlálás idején a megye lakosságának mindössze 1,6% vallott horvát anyanyelvet, részben azok, akik a Dráva menti falvakban éltek. Ennél nagyobb hányadot – 3,7%-ot – tettek ki a zömmel a megye keleti részében, a Baranya-Tolna megyéhez közeli területeken élő németek. Mindkét népcsoport asszimilációja a millenium idejére elég előrehaladott volt.

13. számú térkép: A horvát és a német kisebbséghez tartozók aránya a somogyi településeken az 1930. december 31-ei népszámlálás idején

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületilakott helyek szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932, 94-105. old.

A belpolitikai viszonyokat tekintve látni kell, hogy Horthy személye a történelmi arisztokrácia számára – legalábbis kezdetben – Somogyban sem volt elfogadható. Ez jól kiderül abból a beszélgetésből, amit Aurélien Sauvageot, a budapesti egyetem francia nyelvi lektora folytatott az 1930-as évek elején Hoyos Miksa gróffal, akinek Németlad környékén volt

földbirtoka.¹¹¹⁷ A gróf – Sauvageot szerint – legitimista érzelmű volt ugyan, de elég realista ahhoz, hogy lássa, a monarchia nem jöhet már vissza. Hoyos Miksa bátyja annak idején Rudolf főherceg szárnysegéde volt, és a trónörökös halálát követően Ferenc József személyes parancsára vonult vissza az itteni Kaposvár környéki birtokokra. Maga Hoyos gróf is minden nyáron Bad Gasteinba járt gyógyvízkúrára, mint annak idején tette ezt Ferenc József. Hoyos megvetette Horthyt, akiben alacsony származású bitorlót látott, és akinek a fasiszta Olaszországhoz való közeledését ostobaságnak tartotta. Sauvageot Hoyost meglehetősen modern szellemnek látta, aki felfrissítette állatállományát és új földművelési eljárásokat, gépeket alkalmaz gazdaságában. Parasztkérdésben Hoyos úgy nyilatkozott látogatójának, hogy szerencsére a magyar paraszt lelki alkata nem olyan, mint a franciáé. Azt viszont készséggel elismerte, hogy a mezőgazdasági cselédek valóban nehéz körülmények között élnek, de a földesurak helyzete sem könnyű. Ő is, miután szétosztotta a földbirtokot családtagjai között – ő volt ugyanis a vagyonkezeléssel megbízva –, összébb kellett húznia a nadrágszíjat. Hoyos véleménye szerint képtelenség számottevően javítani a cselédség helyzetét, pedig valóban rajtuk áll vagy bukik minden. Nem tudja, mi lesz Magyarországgal, csak élnek egyik napról a másikra.

Ám az ország „fasizálódásával” és a német hatalmi szférába való betagolódásával párhuzamosan – miközben a legitimizmus is halványodott – kezdett a történelmi arisztokrácia a kormányzóra úgy tekinteni, mint a mértéktartás garanciájára. Sokan már Bethlen idejében megkötötték a maguk különalkuját, mint például gróf Hoyos Miksa is, aki Horthy-ellenes tirádái ellenére 1927–1935 között az Országos Mezőgazdasági Kamara elnöke volt. (Őt a Gömböshöz közeli Mecsér András követte e székben, aki egyébként Baranyában volt földbirtokos.) A középbirtokosok pedig már a kezdettől fogva Horthy mellé álltak, mint ahogyan tette ezt a Drávatamásiban 315 holddal rendelkező és a megyei elittel rokon Thassy-család is, amely eredetileg a Dráván túl is rendelkezett birtokokkal. A kormányzó 1923-ban Thassyék vendége volt és később a család fiát Székesfehérváron vitézzé avatta. (Horthy volt az is, aki közbenjárt azért, hogy a szóban forgó Thassy Jenőt felvegyék a Ludovikára. Előzőleg ugyanis Gömbös intenciói nyomán elutasították jelentkezését.)¹¹¹⁸

Politikától függetlenül Somogy 1920 után is megmaradt nagybirtokos megyének, noha az 1935. évi általános mezőgazdasági összeírás adatai szerint ekkora némileg mérséklődött a nagybirtok súlya, amennyiben az 1000 kat. holdnál nagyobb birtokok területi aránya 38,5%-ot

---

¹¹¹⁷ SAUVAGEOT, Aurélien: „Magyarországi életutam”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988, 172-174. old.

¹¹¹⁸ THASSY Jenő: „Veszélyes vidék”, Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1996, 59-60. old.

tett ki. Ám a legnagyobb földtulajdonosok lényegében ugyanazok a családok voltak, mint korábban.

25. tábla: A legnagyobb földbirtokosok Somogy megyében járásonként, 1935

Járás	Tulajdonos	Birtok helye	Birtok nagysága, kh
I. Barcsi	Széchenyi Ferenc gróf	Somogytarnóca	5 938
	Széchenyi István gróf	Kálmánca	3 181
	Széchenyi Ferenc gróf	Somogytarnóca	2 597
II. Csurgói	Inkey József báró	Berzence	5 125
	Hohenlohe-Oeringen Ágost herceg	Szenta	5 096
	Festetich György herceg	Somogyudvarhely	4 296
III. Igali	Kegyess Tanítórend	Gölle	5 448
	Ráday Gedeon gróf	Somodor	2 517
	Esterházy Pál herceg	Gölle	1 980
IV. Kaposvári	Somssich Miklós	Somogysárd	4 035
	Festetich Kristóf gróf	Toponár	3 539
	Esterházy Pál herceg	Töröcske	3 028
V. Lengyeltóti	Hunyady József gróf	Balatonszemes	5 293
	Jakovich Bésán Endre gróf öröksége	Buzsák	5 173
	Széchenyi Ilona Mária grófnő	Somogyvár	3 036
VI. Marcali	Hunyady József gróf	Kéthely	7 272
	Széchenyi Andor Pál gróf	Marcali	7 019
	Festetich György herceg	Balatonmáriafürdő	6 507

25. tábla: A legnagyobb földbirtokosok Somogy megyében járásonként, 1935
(folytatás)

Járás	Tulajdonos	Birtok helye	Birtok nagysága, kh
VII. Nagy- atádi	Széchenyi Emil gróf	Szobb	6 105
	Széchenyi Bertalan gróf	Felsőseged	4 758
	Mándy Sámuel és gyermekei	Henész	2 708
VIII. Sziget- vári	Biedermann Imre báró	Almamellék	4 781
	Zichy Domonkos grófné	Somogyhárságy	2 302
	Draskovich Iván gróf	Drávasztára	2 123
IX. Tabi	Veszprémi Káptalan	Balatonkiliti	7 574
	Pannonhalmi Apátság	Balatonzamárdi	7 074
	Veszprémi Püspökség	Karád	5 674

Forrás: "Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacimtár). A 100 holdas és annál nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján." Összeállította és kiadta: A Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937, 244-262. old.

A kor feszítő gazdasági problémáját, a gabonaértékesítést tekintve a somogyi nagybirtoknak a határ túloldalán sem a horvátok, hanem inkább a szerbek voltak a riválisaik. Az előbbiekkal való gazdasági kooperációt jól mutatja, hogy 1934-ben Baracson megalakul a Dél-Magyarországi Gabonatárház Szövetkezet, amely a Magyar–Jugoszláv Gabona- és Terménykereskedelmi Rt.-vel működött együtt. Ez annak is volt köszönhető, hogy a két háború között – különösen 1926-ban – tovább folytatódtak a már korábban hajózhatóvá tett Dráva vízrendezési munkálatai, melynek során fattyúágakat szüntettek meg, tovább mélyítették a medret.¹¹¹⁹ Bár a trianoni békét követően a Dráván, mint határfolyón átmenetileg szünetelt az áruforgalom, de 1922-től újra megélénkült. Ebben az évben alakult meg a Barcsi Faáru és Kereskedelmi Részvénytársaság, amely a jugoszláv piacot célozta meg, azontúl, hogy onnan is importáltak tűzifát.¹¹²⁰ Az ennél nagyobb jelentőségű Gabonatárház Szövetkezet kapcsán az „Uj Somogy” egyik 1930. decemberi cikke írja¹¹²¹: Barcstól nem lehet elvitatni a gabonacentrummá

¹¹¹⁹ T. MÉREY Klára: „A Dráva a magyar történelemben”, „Agrártörténeti Szemle”, 44. évfolyam, 2002. 1–2. szám, 195–208. old.

¹¹²⁰ T. MÉREY Klára: „Barcs gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában” in BIHARI Ottó szerk.: „Barcs múltja és jelene”, Barcsi Városi Tanács V. B., Kaposvár, 1979, 39–84. old.

¹¹²¹ „Uj Somogy” 1930. május 22-ai szám. 1. old. („Miért nem elvitatni Barcstól a gabonacentrálét?”)

való tételt, hiszen sem Szombathely, sem Nagykanizsa nem rendelkezik megfelelő befogadó képességű tárolóval. A Drávát hajózhatóvá tették, ami biztosítja mind az Ausztria, mind a Jugoszlávia felé való forgalmat. Mindehhez még hozzájön a nagy teljesítőképességű vasúti állomás.

Ám Somogy számára a horvátokkal való jó külgazdasági kapcsolatoknál is nagyobb jelentőséggel bírt az, hogy az első világháború után a fő piaci-pénzügyi központot jelentő – egyébiránt Zala megyéhez tartozó – Nagykanizsa megmaradt a határokon belül. (A városnak Somogy gazdasági életére gyakorolt hatását mutatja az is, hogy Kaposi Zoltán szerint a megye nyugati járását 1799-ig kanizsai járásnak nevezték.) Nagykanizsa később is a somogyi uradalmak fő piacát jelentette.¹¹²² Érdeemes néhány szóval megvilágítani ennek a városnak a gazdasági jelentőségét. Fényes Elek 1851-ben kiadott „*Geographiai szótára*” szerint a város két részre oszlott: Nagy- és Kiskanizsára, a kettőnek együtt közel 10 ezer lakosa volt. Nagykanizsát élénk kereskedelem jellemezte, hiszen egyfelől Bécs és Szlavónia, másfelől Pest és Horvátország között feküdt. Mindezentúl a város amellet, hogy Batthyány Fülöp herceg uradalmának központját jelentette, sóházzal is rendelkezett. Ám a város fejlődésének igazi lendületet a vasútépítés adott, azzal, hogy 1851-ben megépült a bécs–trieszti és a bécs–soproni vasútvonal és 1860-ban megnyílt a Pragersdorf–Nagykanizsa, majd 1861-ben a Nagykanizsa–Buda-vonal. A kereskedelem aranykorát az 1860–1865 közötti évek jelentették. Ekkor a legfontosabb kereskedelmi ágakat gabona-, a fa- és a borkereskedelem jelentette. A gabonakereskedelemeire épült rá a palini, a flandriai gróf tulajdonában lévő gőzmalom. A borüzlet igazában a filoxéra leküzdését követően vett lendületet. A város dualizmuskori iparszerkezetét leginkább a vas- és gépgyártás, a villanyenergiaipar, a bőr-, a fa-, a nyomda-, a szesz-, és a söripar határozta meg.¹¹²³ Ám Trianon itt is az ipar leépülésével járt, amit később a gazdasági válság is súlyosbított. A helyzet akkor változott meg, amikor a harmincas évek második felében a környékén megkezdődött az olajbányászat és a földgázkitermelés és Nagykanizsa a hazai olajipar központjává vált.¹¹²⁴

---

¹¹²² KAPOSZ Zoltán: „*Földbirtokosok és kultúrák közvetítés a Dél-Dunántúlon*” in VONYÓ József szerk.: „*Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.*” Pro Pannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2003, 45-74. old.

¹¹²³ T. MÉREY Klára: „*Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában*”, „*Somogy megye múltjából*”, 1989, 125-162. old.

¹¹²⁴ KAPOSZ Zoltán: „*Nagykanizsa gazdasági változásai a trianoni béke következtében*” In: „*20. századi magyar gazdaság és társadalom. Konferenciakötet.*” Szent István Egyetem Kautz Gyula gazdaságtudományi Kar, Győr, 2007, 10-23. old.

7.3.2. A sikertelen földreform

A berendezkedő Horthy-rendszer számára a legégetőbb feladat a már régóta ígért földreform végrehajtása volt. Hiszen a frissen letűnt Tanácsköztársaság is – a régi szociáldemokrata program alapján – inkább a parasztság termelőszövetkezetekbe tömörítésére törekedett. Egy nemrég megjelent történelmi munka mindennek antitézisének a nyugat-dunántúli viszonyokban látta. Itt a kis- és középbirtokos parasztság gazdasági súlya megközelítette a nagybirtokét. Az Ausztriához gazdaságilag is kötődő régió belterjes földművelést folytató – jelentős részben német etnikumú és a politikai katolicizmus eszméi iránt fogékony – parasztsága rossz néven vette a Lajtán túli területekkel való gazdasági kapcsolatok megszakadását és kezdettől fogva a kommün ellen fordult. Ám, ha bizalmatlanok voltak Kun Bélával szemben, úgy később – ugyanezen okokból – hasonló érzéseket tápláltak Horthy iránt is. Somogyban más volt a helyzet, itt a kedvezőtlenebb birtokmegoszlásból is adódóan legfeljebb az országos birtokkomplexumok urai voltak az Ausztriával való kapcsolatok fenntartásának hívei.

Buza Barna, a Károlyi kormány földművelésügyi minisztere 1918 novemberében hozzá is látott a földigények felmérésének, de nem tudtak egyességre jutni sem a nagybirtokosokkal, sem a kisgazdákkal.¹¹²⁵) A megye végül 1919 tavaszán–nyarán Hamburger Jenőnek és Latinca Sándor tevékenységének köszönhetően Fejérrel együtt – a másik markánsan nagybirtokos vidékkel – a szocialista nagyüzem” kirakatává vált. Az ezt a politikát proponáló szociáldemokrata és kommunista politikusokat ebben nyilvánvalóan a gazdasági cselédek nagy száma is motiválta, akiket megakartak nyerni. A szerző szerint akkor Somogyban nem az urak, hanem a „puszták népe” fújta el a kisparaszti jövőendő földszagú álmát, a földosztást.¹¹²⁶

Az 1920-tól berendezkedő új kurzusnak tehát manifesztálnia kellett, hogy a bűnös városi proletariátussal és a gazdasági cselédekkel szemben jobban a nemzeti érzelmű parasztságra kíván támaszkodni. Nagy József, a 1990-es évek agrártörténésze szerint¹¹²⁷ Bethlenék a Tanácsköztársaságból egyébként is azt a tanulságot szűrték le, hogy a parasztság többsége szemben állt a proletárdiktatúrával. Nagyatádi Szabó István, a kisgazdavezér – aki éppen a földosztás miatt még vállalhatóan tartotta a Károlyi Mihállyal való együttműködést és tárca nélküli miniszterként tagja volt a Berinkey-kormányoknak – éppen e politika

---

¹¹²⁵ KÁVÁSSY Sándor: „A földművelő nép földhöz juttatása Somogyban 1919-ben”, *„Agrártörténelmi Szemle”*, 1969. 11. évfolyam, 1-2. szám. 193-217. old.

¹¹²⁶ HATOS Pál: „Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság története.” Jaffa Kiadó, Budapest, 2021, 223-227. old.

¹¹²⁷ NAGY József: „Nagyatádi Szabó István és a földreform”, *„Agrártörténelmi Szemle”*, 1993. 35. évfolyam, 1-4. szám, 146-208. old.

következtében szakított a forradalmi törekvésekkel és vonult vissza a szülőfalujába, Erdősokonyába.¹¹²⁸

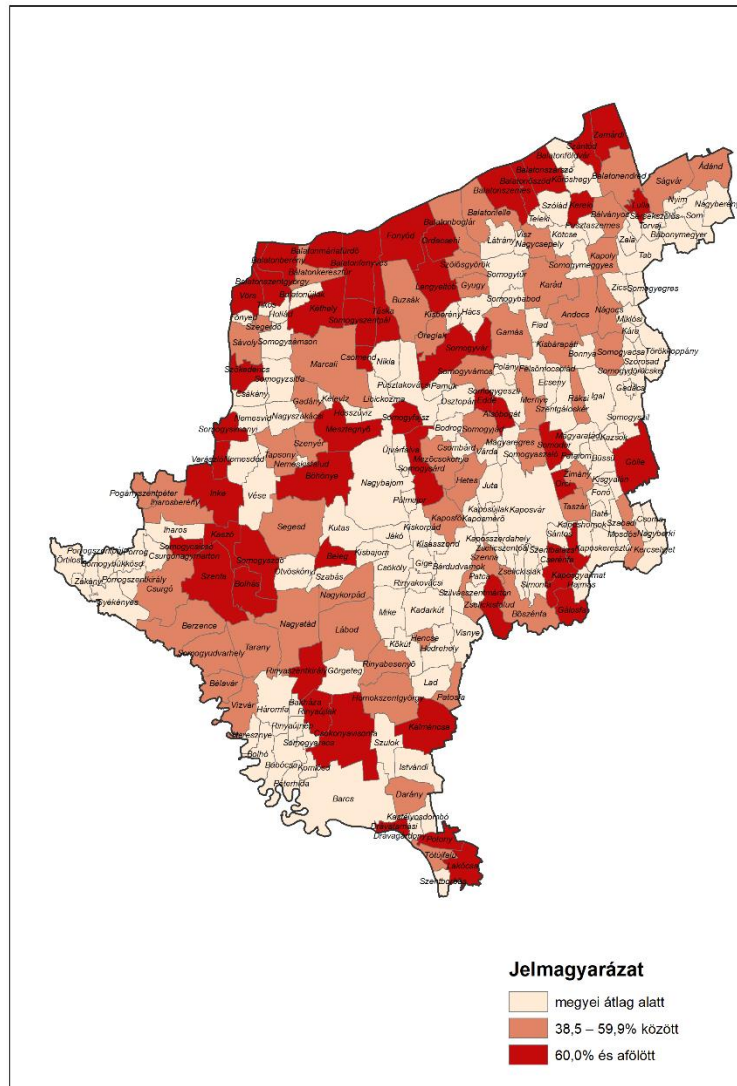
A forradalmak után a földkérdésben alapvetően két koncepció állt egymással szemben: Rubinek Gyuláé, az OMGE elnökéé és Nagyatádi Szabó Istváné a kiscgazdapárt vezetőjévé. Az OMGE kerettörvényben gondolkodott, ahol a nagybirtok határát sem jelölnék ki. A végrehajtást is – mint ahogyan ez meg is valósult – egy külön erre a célra létrehozott szervezetre, az Országos Földbirtokrendező Bíróságra bízta volna. Nagyatádi Szabó István ellenben azon a véleményen volt, hogy állapítsanak meg birtokmaximumot, így határolva be a felosztandó nagybirtokot. A kiscgazdák igényjogosultság alapján szerettek volna földet osztani, ahol elsőként a frontharcosokat, a hadiözvegyeket, a hadiárvékat részesítették volna előnyben. A lebonyolításba szükségesnek látták bevonni a községi előljáróságokat és a végrehajtást rendes bíróságokra bízta volna. Bár a törpebirtok kiegészítését 10-15 holdra Nagyatádi is szükségesnek tartotta, de ő sem akart mindenkinek földet adni. A véleménykülönbségek olyan nagyok voltak, hogy az 1920 júliusában alakult Teleki-kormányban mindkét politikusnak helyet kellett biztosítani, ahol Rubinek földművelésügyi miniszter, Nagyatádi közlekedési miniszter lett.

Szélesebb kontextusban helyezve a kérdést, a bethleni konszolidáció politikája földkérdésben is arra irányult, hogy miközben megszorogatta a legitimista nagybirtokosokat, igyekezett őket megnyerni az új rendszernek. Somogy ebből a szempontból tipikusan az a megye volt, ahol a nagybirtokos arisztokrácia zöme – elősorban az a része, amely országos kiterjedésű birtokkomplexumokkal rendelkezett – királypárti volt, míg a kiscgazdapárt 48-as alapokon állt. A kétféle érdeket úgy lehetett összehangba hozni, ha a „rezsím építésének” számító Bethlen István miniszterelnök a pártpolitikában a tömegbázis biztosításával – látszólag – a kiscgazdákra épített, miközben gazdasági kulcspozíciókat a nagybirtokosok képviselői számára biztosította. Ezt mutatja az is, hogy Bethlen az Egységes Párttá átalakult Keresztény Nemzeti Egység Pártból (KNEP) kirekesztette a legitimistákat és helyettük a kiscgazdákat integrálta be. Ám ezzel együtt Somogy esetében is a kaposvári székhellyel megalakult az Alsó-dunántúli Mezőgazdasági Kamara elnöke gróf Hoyos Miksa lett, a legitimista elkötelezettségű főúr. Ráadásul ez az intézmény – amelynek, mint szakmai szervnek a létrehozását már Nagyatádi Szabó István követelte 1909-ben és most úgy látszott, hogy teljesült ez a vágy – nem is volt kompetens a földreform kérdésében.

---

¹¹²⁸ DR. BODROGKÖZY Zoltán: „A magyar agrármozgalmak története. (Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig)”, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929, 172. old.

14. számú térkép: Az 1000 kat. holdnál nagyobb birtokok területi aránya Somogy településein az 1935. májusi általános mezőgazdasági összeírás idején, százalék

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. kötet. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1936, 42-67. old.

Somogy kapcsán Kanyar József fontosnak tartja kiemelni¹¹²⁹, hogy itt a nagybirtokosok kezdetben nagy kompromisszumkészséget mutattak a kérdés iránt. Ennek háttérében az állt, hogy sokan közülük és sok intéző is a Tanácsköztársaság alatt vezető szerepet töltött be. Így gróf Somssich László, későbbi OMGE-elnök a hetesi kerület termelészövetkezetének

¹¹²⁹ KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 73. old.

főintézője volt, és Schneider Lambert, Esterházy Miklós herceg balatonszemesi gazdasági felügyelője szintén hasonló funkciót töltött be. Ennek szellemében hívta össze herceg Esterházy Miklós nevében Gaál Gaszton és Svastics Nándor a megye nagybirtokosait a Somogy megyei Gazdasági Egyesület (GE) 1919. október 13-ai közgyűlésére, ahol téma a földkérdés rendezése volt. A gyűlésen gróf Somssich László elnökölt. Az egybegyűlt nagybirtokosok ragaszkodtak ahhoz, hogy *„a készítenő törvényjavaslat az összes érdekelt gazdasági szakértő meghallgatásával, nem pedig szobatudósok közreműködésével alkottassék meg”*. A GE még a kormánybiztoshoz történő 1920. április 14-ei felterjesztésben is úgy fogalmazott, hogy a nagybirtokosok *„megértve a kor szellemét, a föld arányosabb elosztását célzó földbirtokreformot szükségesnek tartják”*. E nyilatkozat célja nyilvánvalóan az volt, hogy elkerüljék a radikalizmust. Az OMGE irányelvei a következők voltak: a földbirtokfeldarabolásnál az állami beavatkozást a legminimálisabbra csökkenteni, a szabad egyezkedésének maximálisan teret kell engedni. A föld értékét a forgalmi árban kell megállapítani, hogy a teljes kártérítés álláspontja érvényesüljön, kényszermegváltásokat csak közérdekből lehessen kimondani. A reform végrehajtását öt évre kell korlátozni, úgy, hogy közben a termelés állandóan növekedjék. Ezért arra kell törekedni, hogy az intenzív termelésre szervezett üzemeket ne lehessen megbontani.¹¹³⁰

A földbirtok „helyesebb” megoszlására hozott 1920. évi XXXVI. tc.-nél végül a Rubinek-féle koncepció érvényesült. Tehát a végrehajtást egy független szervre, az Ország Földbirtokrendező Bíróságára (OFB) bízta és a gyakorlati megvalósítást később a vagyonváltság mozdította elő. Bár az utóbbi a megyében 57 nagybirtokost érintett 195 940 kh területtel, de ebből is 125 000 kh-t sikerült mentesíteni. A vagyonváltsági területek alkalmatlanok voltak gazdálkodásra, hiszen azok csak juhlegelő és akácerdő létesítésére feleltek meg. Ezen túl is a nagybirtokosok részéről a vagyonváltsági földek leadása hosszas procedúrán ment keresztül. A házhelyek kérdését szabályozó törvény – 1920. évi XXIX. tc. – végrehajtása ennél népszerűbb feladat volt. Ebből a házhelyek juttatását gyorsan, már 1922 végére be is fejezték, bár az OFB a sok kérvény hatására sokszor kényszerült a magas megváltási árak megváltoztatására. Helyben a földreform – pontosabban a parcellázások és megváltások – lebonyolításában a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége és az

---

¹¹³⁰ U. o. 90. old.

Országos Központi Hitelszövetkezet is részt vett. Községi szinten pedig a megyei, járási gazdasági felügyelők koordinálták az igények felmérését és kielégítését.¹¹³¹

A földbirtoknovella – az 1924. évi VII. tc. – volt az rendelkezés, amely a földreform lebonyolítását részletesen szabályozta. A megyei GE harcolt a novella ellen, Hoyos gróf, az Alsó-dunántúli Mezőgazdasági Kamara elnöke úgy nyilatkozott, hogy erre „*nem is lett volna semmi szükség*”. Az OMGE-ben pedig az 1924 évi közgyűlésére elaborátumot készítettek „*A földreform végrehajtásának gazdasági következményei*” címmel. Ebben azzal érveltek, hogy a „többtermelés” az egyetlen járható út, illetve a gazdasági cselédek is igyekeztek a földreformmal szembe állítani, arra hivatkozva, hogy emiatt sok embert kell elbocsátani. Mint ahogyan erre Somogyban ténylegesen is sor került, 1922-ben 670 cselédnek mondtak fel, 1923-ban pedig 1368-nak.¹¹³² Közülük az észak-dunántúli bányavidéken próbáltak szerencsét.¹¹³³ A megyében az egyházi nagybirtokot is érintette a földreform, de pl. meryei kuztodiánusok nemcsak, hogy később visszaszerezték e területeket, de még növelték is földjeiket. Egy korabeli brit diplomata (Johnson ügyvivő) úgy értékelte a földreformot, hogy azt tulajdonképpen elsikkasztották. A diplomata sajtóhírekre hivatkozott, miszerint a kisgazdapártot megvesztegették volna. Johnson szerint a kormány a földreformnovellával az Egységes Párt kisgazda szárnyát akarta meggyőzni, hogy siettetik a reform végrehajtását. A földreform lezárását az 1928. évi XLI. tc. jelentette, az 1931. évi XXXV. tc. pedig az OFB jogköreit átruházta a közigazgatási bizottság gazdasági albizottságaira.¹¹³⁴

A konkrét somogyi eredményeket tekintve bár itt arányában több föld került kiosztásra (6,0%), mint a Dunántúlon általában (4,5%), de ez hányad azért az – egyébként is alacsonynak mondható – országos értéknek (8,0%) alatta maradt.¹¹³⁵ Somogyban Kanyar József szerint a Somogyban kiosztott mintegy 70 ezer holdból 67 ezer hold volt szántóterület – mely közel 35 ezer igénylő között oszlott meg –, a házhelyeké pedig 2800 hold. A legelőjuttatás, illetve a gyengeminőségű területeknek – a megváltás ellenében való – ilyen célú kialakítása lehetőséget jelentett a földnélkülieknek állattartásra, az állatállomány növelésére.

---

¹¹³¹ NAGY József: „*Nagyatádi Szabó István és a földreform*”, *Agrártörténeti Szemle*, 1993. 35. évfolyam, 1-4. szám, 146-208. old.

¹¹³² U. o.

¹¹³³ NÁDUJFALVY József: „*Somogymegye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata*”, Kaposvár, 1939, 13. old.

¹¹³⁴ KANYAR József: „*Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 97-100. old.

¹¹³⁵ U. o. 121–125. old.

26. tábla: A földreform Somogy megyei és dunántúli eredményei

		Somogy	Dunántúl	
Összes földbirtokok száma		106 347	750 378	
Összes földbirtokok területe, kat. hold		1 159 312	6 375 975	
A földhöz	juttatottak száma	34 835	174 013	
A házhelyhez		9 597	50 332	
A juttatottak száma összesen		44 432	224 345	
A juttatott	földbirtokok	területe,	67 506	227 676
	házhelyek	kat. hold	2 800	12 081
A juttatott összes terület	kat. hold		70 306	239 757
	százalék		6,1	3,8

Forrás: KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 121–125. old.

A földreformot, mint tudjuk, hivatalosan 1928-ban zárták le. Hogyan értékelték utólagosan ezt az aktust a kor meghatározó politikusai és közgazdászai? Dr. Mattyasovszky Miklós, aki az Országos Földbirtokrendező Bíróság tanácselnöke volt, 1930-ben utólag úgy látta¹¹³⁶, hogy – ha lassan is, de – a földreform nyomán is csökkent a nagybirtok túlsúlya. Míg országosan a kisbirtok területi aránya 1921-ben – a földreform előtt – 46,5% volt, addig az 1925-re 50,2, 1928-re pedig – a földreform hivatalos lezárásakor – 51,2 %-ra nőtt. Mattyasovszky szerint azt legalább elérték a földreformmal, hogy az agrárproletárok felét földhöz juttatták.¹¹³⁷ Azzal a váddal kapcsolatban, miszerint széttagolták volna a nagybirtokot, mivel sok életképtelen törpe- és kisüzem jött volna létre, Mattyasovszky arra emlékeztet, hogy a termelés érdekeinek háttérbe kellett szorulnia a szociális szempontok mögött. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a kisüzem termelési színvonala emelhető, egyrészt tagosítással, másrészt a szakismeretek terjesztésével. A kisüzem már most komoly sikereket tud felmutatni az

¹¹³⁶ MATTYASOVSZKY Miklós: „A földreform eredményei”, „Mezőgazdasági Közlöny”, 1930. augusztus–szeptember, 349-354. old.

¹¹³⁷ Mattyasovszky sorolja is az eredményeket: 1929 végéig 259 762 házhelyet osztottak ki, földet kapott 185 237 földnélküli mezőgazdasági munkás és 2 661 vitézségi érmes, 56 698 hadirokkant, hadiárva, a meglévő birtok kiegészítésére 113 730 törpebirtokos kapott földet. Sor került a közlegelők létesítésére, megnagyobbítására. további 102 800 holdat kaptak közintézmények (gazdasági iskolák, mintaiskolák, sportpályák). (U. o.)

állattenyésztésben, a gyümölcsstermesztésben, a konyhakertészetben. A törpebirtokok egy részét idővel kétségtelenül fel fogják szívni az életképebb üzemek, de a lakosság szaporodása ezeket ismét törpebirtokokra fogja széttagolni. A másik oldalon viszont mai viszonyok mellett a közép- és nagyüzemek maguktól is fogynak, lassanként feldarabolódnak, és mintegy természetes úton kis- és törpebirtokokra bomlanak. A jövő feladata egyrészt a hitbizományok reformja, ahol olyan irányban kell elmozdulni, hogy a birtok a családtagok között kerüljön felosztásra. Másrészt az alföldi városok kapcsán napirendre kell tűzni a városi birtokok reformját is. A feladatot Mattyasovszky itt a népsűrűség emelésében látta.

Buday Barna az OMGE igazgatója, a „Köztelek” főszerkesztője egy 1930-as elemzésében¹¹³⁸ megyénként vette számba a földreform eredményeit. Mit ír ebben a somogyi helyzetről? Akik korábban már bírtak földtulajdonnal, azok elégedtek, de a „nincstelenek”, akik földhöz jutottak még most is túlnyomóan elégedetlenek, mert csalódtak a jövedelmezőségben. Az új birtokosok terméseredményei természetesen alatta maradnak a régi kisbirtokosokéinak. A „nincstelenek” földjeinek állaga a legtöbb helyen rosszabbodott, mert állatállomány és felszerelés hiányában a földeket nemcsak javítani, de karbantartani sem tudják. A kézierőt igénylő munkát maguk végzik, azonban a fogatos munkát rendszeren napszám ellenében valamely kisbirtokostól veszik igénybe.

A vagyontalan jutatottak csekély részben művelik maguk a kapott területet. Állatot és felszerelést csak nagyon nehezen tudnak beszerezni, így bérmunkával végeztetik a művelést, leginkább olyan formán, hogy a nekik teljesített munkát a régi kisbirtokosnak visszaszolgálják, de természetesen értékben sokkal drágábban. Ahol a fizetés nem az általános pénzügyi lebonyolítás szerint történik, ott a legtöbb helyen nehézségek vannak, mert a földhözjutatottak legalább 50%-a nem fizet. Közlegelő, ami kevés kiosztatott, épp olyan hanyagul van kezelve, mint a legtöbb régi közbirtokossági legelő. A földhözjutatottak állatok és felszerelés beszerzése végett olcsó hosszúlejáratú kölcsön folyósításával volnának támogatandók. A nagybirtok helyzete is rossz, alig van közép- vagy nagybirtokos, aki ne parcellázna kisebb-nagyobb területeket, azonban vevő nem akad és ez a kisbirtokosok eladósodására vezethető vissza.

A földreformmal remélt társadalmi békét illetően Buday Barna a büssüi vitéz Kelemen Imrét idézi: *„Javult a helyzet annyiban, hogy a sóvárgás a föld után lecsendesült. Tíz évig voltam egyfolytában kisgazdaköri elnök, ismerem egész községem népének gondolatvilágát s kijelenthetem, hogy a társadalmi békét szolgálni kívánó földreform itt megértésre talált. Sajnos*

---

¹¹³⁸ BUDAY Barna: „A földreform eredményei”, „Köztelek”, Budapest, 140. évfolyam. 46. szám. 1930. június 8. Melléklet. X-XI. old.

a nehéz helyzet és a pénzsűke megkívánná, hogy pénzügyi lebonyolítás terén könnyítsenek az új birtokosoknak.” Buday ehhez még azt is hozzáteszi, hogy megszűnt az irigykedés a nagybirtokkal szemben, mert a legkisebb emberek is látják a nagybirtok válságát és küszködését, mert hisz lépten-nyomon tapasztalják, hogy ez a nagybirtok eladósodik, az eladó, amaz meg bérbeadó lenne, de se hitel, se vevő, se bérlő nincsen.

Neubauer Ferenc Somogy megyei kisgazda képviselő egy 1927-es írásában szintén megpróbálta összefoglalni az addigi eredményeket. Neubauer annak idején részt vett a Rubinek-féle anketon is és ott is azt az álláspontot képviselte, hogy a földet azoknak adják, akiknek van munkaerejük és némi tőkéjük, jószáguk is. Míg azoknak, akik önálló termelési képességeiről még nem tettek bizonyosságot, ne adjanak földet, főleg ne sok földet. A nagy- és kisbirtok közti arány megváltozásának nem szabad nagyobb lenni, annál, mint amit a lakosságnak az 1848 óta bekövetkezett szaporodásának mértéke indokol. Így, ha Somogyban – ahol a lakosság normális szaporodást mutatott – akkor a nagybirtok 700, a kisbirtok 450 ezer holdat mondhatott magáénak, a nagybirtok nem csökkenhet 370 ezer hold alá, a kisbirtok pedig nem nőhet 800 ezer fölé.

Az aktuális helyzetet Neubauer szerint az jellemezte, hogy a földek megváltása úgyszólván befejeződött, a birtokbaadás is nagyjából megtörtént, egészen pontosan az ország 624 községében befejezték a végrehajtási munkákat, de ebből az adott időpontban 328 még bírói felülvizsgálat alatt állt. Az átadott területek jogviszonyai ekkora még alig rendezték, a fizetési feltételeket túlnyomórészt nem állapították meg, a megváltást szenvedettek a megváltást alig kapták meg. Neubauer választókerületének egy olyan község említi, amelyben épp azt a 600 holdat adta le az Esterházy hitbizomány, amely korábban kisbérlet volt. Eleinte úgy volt, hogy az egész vagyonváltság-terület lesz, de csak 149 hold lett az. A képviselő felteszi a kérdést: elképzelhető, hogy megértsék a falusiak, hogy mást kell fizetni az Esterházynak, mint az államnak? A vagyonváltság-föld ugyanis nem lehet drágább a szabadpiaciárnál.¹¹³⁹

Buday Barna a már említett írásában¹¹⁴⁰ a földreformra, valamint az időközben kinyílt agrárrollóra vezeti vissza a földárak csökkenését, ami Somogyban az előző egy-két év átlagában 25-40% között mozgott. Sok a kényszereladás, míg vevő kevés van. Többek szerint juttatott föld összhangba kellene hozni a forgalmi árral, azaz a föld vétékárát le kell szállítani. Miért érdekes mindez? A kedvezőtlen árarányok, a megemelkedett közterhek és a drága hitelek

---

¹¹³⁹ NEUBAUER Ferenc: „A földreform liquidálása”, „Közgazdasági Szemle”, 1927, 21-46. old.

¹¹⁴⁰ BUDAY Barna: „A földreform eredményei”, „Köztelek”, Budapest, 140. évfolyam. 46. szám. 1930. június 8. Melléklet. X-XI. old.

gazdaságtalanná tették a haszonbérletet, ami pedig a megyében korábban igen jelentős volt. Ezen tényezők hatására, mint Buday Barna írja, jelentősen visszaesett a haszonbérlet utáni kereslet. Mivel az akkori gazdasági viszonyok között a földhaszonbérlők úgy találták, hogy befektetett tőkéjük kamatozása alatta maradt az elvárt értéknek, így inkább pénzkölcsönzéssel foglalkoztak, várva a jobb időket, ám ez tovább csökkentette a földárakat. A nagybérlők javulást csak a mezőgazdasági termények árának emelkedésétől, az ipari termékek normális áron való beszerzésétől, valamint az olcsó hiteltől reméltek. Mint azt alábbi tábla is mutatja, a megyében 1935. évi általános mezőgazdasági összeírás idejére a nagybérloi kör jelentősen kicserélődött és a haszonbérlet terület átlagos nagysága is nagyban csökkent.

27. tábla: Jelentősebb nagybérlők Somogy megye járásaiban, 1935

Járás	Bérlő neve	Tulajdonos neve	Birtok helye	Bérelt terület, kh
I. Barcsi	Darvas Ferenc	Széchenyi Péter gróf	Homokszentgyörgy	1 928
	Hacskó János	Somssich Zsigmond gróf	Kivadár	832
II. Csurgói	Boder Béla	Kendeffy Gábor és Lajos grófok	Szentléránt	1 330
	Mándy Géza	Festetich György herceg	Somogyudvarhely	1 253
	Wehofer Mihály	Inkey József báró	Iharosberény	850
III. Igali	MIR	Ráday Gedeon gróf	Somodor	1 986
III. Igali.	Bánó Iván	Esterházy Pál herceg	Szentgálaskér	1 042
	Beck Miksa	Esterházy Pál herceg	Zimány	974
IV. Kaposvári	MIR	Festetich Kristóf gróf	Toponár	2 624
	MIR	Esterházy Miklós herceg	Mezőcsokonya	1 077
V. Lengyeltóti	Magyar–német mezőgazdasági r.t.	Hunyady József gróf	Balatonszemes	5 293
	MIR	Esterházy Miklós herceg	Somogyjád	1 961
	Löwensohn Ernőné özv.	Kund Gusztáv	Somogyvámos	1 669

27. tábla: Jelentősebb nagybérlők Somogy megye járásában, 1935
(folytatás)

Járás	Bérlő neve	Tulajdonos neve	Birtok helye	Bérelt terület, kh
VI. Marczali	Szabó György	Festetich György herceg	Balatonszentgyörgy	3 164
	Szabó Gábor	Festetich György herceg	Balatonkeresztúr	2 337
	Szabó Tivadar	Országos Földhitelintézet	Sávoly	2 006
VII. Nagyatádi	Schlésinger István	Széchenyi Bertalan gróf	Felsősegesd	2 605
	Darvas Ferenc	Somssich József gróf	Kivadár	1 360
	Baule Sándor	Festetich Sándor gróf	Beleg	1 291
VIII. Szigetvári	Deutsch és Wolf	Draskovics Iván gróf	Drávasztára	1 704
	Rónai Árpád	Somssich József gróf	Patosfa	1 263
	Stark Jenő	Festetich Domonkos gróf	Csertő	902
IX. Tabi	Vásárhelyi Ernő és István	Satzger Géza	Ádánd	2 793
	Vogl László	Montenuovo Nándor herceg	Szabadhídvég	2 059
	Magyar–német mezőgazdasági r.t.	Hunyady József gróf	Szólád	749

Forrás: "Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímár). A 100 holdas és annál nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján." Összeállította és kiadta: A Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937, 244-262. old.

7.3.3. Világgazdasági válság, „többtermelés”

A mezőgazdaságban a rentabilitás csökkenése, a földpiac pangása Somogyban is arra kényszerítette rá a nagybirtokosokat, hogy a korábbinál nagyobb teret engedjenek a kisbérletnek, amely iránt pedig hagyományosan fenntartásokkal viseltettek. Ez a kérdést – melyet szintén az 1920. évi XXIX. tc. szabályozott – eleinte sokan jóval nehezebb kérdésnek tartották a földreformnál és később sem volt a dolog zökkenőmentes. A nagybirtokosok az első években magas hasznobéreket kötöttek ki, és a bérlet letelte után azt nem szívesen hosszabbították meg. A megye katonai parancsnoka 1920-ban aggódott is emiatt, hiszen a

viszonyok konszolidálása érdekében valahogy enyhíteni kellett a parasztok földéhségét. Mint ahogy az illető előljáró fogalmazott: „*A bolsevizmus elleni küzdelem megtorló akciókban nem merülhet ki.*”¹¹⁴¹ Ezen hatósági nyomás eredményeképpen jutottak kishaszonbérlethez – többek között – Bélaváron (335 kat. hold), Bolháson (100 kat. hold), Görgetegen (66 kat. hold), Heresznyén (135 kat. hold), Sántoson (50 kat. hold), Somban (104 kat. hold, Somogyszobon (200 kat. hold, Szennán (98 kat. hold) az igénylők.¹¹⁴² A későbbiekben – az 1935. évi mezőgazdasági összeírás adatai szerint – a kishaszonbérletek területi aránya azért még jobban nőtt. Ám ekkor is inkább az Országos Földhitelintézet, az egyházi intézmények, valamint kiskorú arisztokraták javait adták ki kishaszonbérletre.

28. tábla: A kishaszonbérlet fontosabb települései Somogy megye járásában, 1935

Járás	Település	Tulajdonos neve	Bérelt terület, kh
I. Barcsi	Felsőszentmárton	Vaskaszentmártoni apátság	474
	Erdőcsokonya	Országos Földhitelintézet	190
	Lakócsa	Országos Földhitelintézet	622
	Potony	Országos Földhitelintézet	352
	Somogytarnóca	Magyar Kat. Vallásalap	35
	Szentborbás	Lakócsai apátság	582
II. Csurgói	Inke	Hohenlohe-Oeringen Ágost herceg	553
	Gyékényes	Zichy Ödön gróf	92
	Inkeyantalfa	Inkey József báró	2732
	Bagolasánc	Országos Földhitelintézet	91
III. Igali	Gölle	Esterházy Pál herceg	158
	Somodor	Ráday Gedeon gróf	98
	Somogyszil	Hunyady Ferenc gróf	72
	Törökkoppány	Veszprémi Püspökség	47
IV. Kaposvári	Somogyaszaló	Esterházy Miklós herceg	92
	Somogysárd	Somssich Miklós	116
	Szomajom	Esterházy Miklós herceg	603
	Mernye	Kegyességi Tanítórend	27

¹¹⁴¹ U. o. 83. old.

¹¹⁴² Főispáni iratok 6/1923. Hiányos körjegyzői jelentések a földreform munkálatok állásáról.

28. tábla: A kisbérlet fontosabb települései Somogy megye járásaiban, 1935
(folytatás)

Járás	Település	Tulajdonos neve	Bérelt terület, kh
V. Lengyeltóti	Balatonlelle	Országos Központi Hitelszövetkezet	329
	Somogyvár	Széchenyi Ilona Mária grófnő	297
	Pamuk	Jankovich Bésán Endre gróf öröksége	93
VI. Marcali	–	–	–
VII. Nagyatádi	Csököly	r. kat. egyház	70
	Mike	Somssich József gróf	86
VIII. Szigetvári	Szigervár	r. kat. egyház	79
	Drávafok	Fodor Pálné özv.	128
	Somogyapáti	Edelsheim-Gyulay Lipót gróf	40
IX. Tabi	Zics	vitéz Csicsery-Rónay István	96
	Nyim	Szentmiklósi Gyula	83
	Nagyberény	r. kat. egyház	78

Forrás: "Magyarország földbirtokosai és földbérlei. (Gazdacímár). A 100 holdas és annál nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján." Összeállította és kiadta: A Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937, 244-262. old.

1980-ban Kanyar József úgy fogalmazott, hogy a nagybirtokosok több helyen a „törpehaszonbérleti rendszer” kiterjesztésével kívánták a további földreformnak elejét venni. Ennél talán jobb volt a helyzet, mert maga Kanyar szolgáltat adatokat arra nézve, hogy a haszonbérbe adott területek aránya az 5 kat. hold alatti birtokcsoportba az 1895. évi 0,2%-ról 1935-re 2,8%-ra nőtt. Ez a hányad pedig az 5 és 10 kat. hold közti birtokcsoportban 1895 és 1935 között 1,0-ról 11,1%-ra nőtt. Mindeközben, mint Kanyar felhívja a figyelmet, összességében a két időpont között csökkent a bérbe adott terület hányada, mivel a nagybérletek erőteljesen visszaszorultak. Ugyanakkor a nagybirtokosok sem önzetlenül részesítették előnybe a kisbérelőket, mivel a bérleti díjak Kanyar József szerint ebben a kategóriában voltak átlagban a legmagasabbak, amelyeknek a közepes-, de különösen a nagybérletek tarifái jóval alatta maradtak.¹¹⁴³

Az 1935. évi általános mezőgazdasági összeírás adatai¹¹⁴⁴ azt tanúsítják, hogy a részben haszonbérbe adott birtokok száma és azok területe az alacsonyabb birtokkategóriáktól a

¹¹⁴³ Haszonbérleti naplók 1922–1928.

¹¹⁴⁴ „Magyar Statisztikai Közlemények. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935 évben. II. kötet. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság Budapest, 1938, 8*-9*. old.

nagyobbak felé haladva nőtt. Míg például az egy és öt hold közötti gazdaságok területének 3,0%-a volt kiadva, addig ez az arány 1000 feletti kategóriában 25,4% volt.

29. tábla: Haszonbérleti viszonyok Somogyban, 1935

	Összes földbirtok		Ebből: részben vagy egyésszben haszonbérlet birtokok	
	száma	területe, kat. hold	száma	területe, kat. hold
Összesen	102 949	1 156 781	4 998	188 483
Ebből: az 1 holdnál kisebb birtokok	33 995	5 704	1 177	470
az 1–5 holdas birtokok	37 875	95 926	1800	4 617
a 5–10 holdas birtokokból	15 301	110 403	854	7 341
az 10–50 kat. holdas birtokok	46 191	249 165	870	20 760
a 100–500 holdas birtokok	544	132 686	115	20 915
a 200–500 holdas birtokok	307	98 670	53	17 048
az 500–1000 holdas birtokok	168	118 575	25	27 653
az 1000 holdnál nagyobb birtokok	189	407 457	54	103 635

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935 évben. II. kötet. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság Budapest, 1938, 8*-9* old.

A kisbérletben viszonylag új fejleménynek számított az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) garanciával gazdálkodó – egyébként olasz mintájú – földbérlő szövetkezetek elterjedése. Az első világháború előtt az országban mindössze 12 földbérlőszövetkezet alakult 12 752 holdon.¹¹⁴⁵ Schandl Károly adatai szerint 1937-ben már összesen 44 ilyen szakcsoport tevékenykedett az országban 30 ezer holdat művelve. (A kortársak különösen a mélykútít – amely a Vallásalap ottani birtokán gazdálkodott – értékelték sikertörténetként.) Somogyban két földbérlőszövetkezetet tartottak számon; ezek közül a göllei 248 holdat bérelt 78 tagban, a somogyszentpáli pedig 699 holdat 266 tagban.¹¹⁴⁶ A nagybirtokosok általában cégbejegyzéshez kötötték, hogy földjüket földbérlő szövetkezetnek

¹¹⁴⁵ KERÉK Mihály: „A magyar földkérdés”, MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, 1939, 82. old.

¹¹⁴⁶ SCHANDL Károly: „Földbérlőszövetkezetek Magyarországon”, Pátria RT., Budapest, 1937, 184–185. old.

adják bérbe, a szakszövetkezetnek óvadékot kellett lerakni, a haszonbér 25-50%-át. A gazdálkodást tekintve a csoportok általában 100–1000 holdas birtokot béreltek, ahol a terület háromnegyede szántóföld volt. Országosan a bérelt terület 79%-át korlátolt forgalmú birtokok adták, a bérletadásban vallási- és tanulmányi alap járt élen. A korban általában a földbérlő szövetkezeteket eredményesebbnek ítélték meg, mint a parasztgazdaságok gazdálkodását, mivel úgy látták, hogy itt mód van az eljárások megtanulására is. E szervezeteknél a belső ügyekben „egy tag egy szavazat” elve szerint jártak el, a tagokat egyetemleges anyagi felelősség terhelte. Külső pénzügyi ügyekben az OKH képviselte a szövetkezetet, a bérlet-megállapítást hitelszövetkezet végezte. A leendő tagok: felvételi kérelmét a tulajdonos, a hitelszövetkezet, az OKH, és a helyi hatóságok bíralták el. Előnyben a voltak a nagycsaládos, szorgalmas emberek, akik főleg a szegényparasztok, kisebb részben a cselédek köréből kerültek ki. Elvárás volt a lojális magatartás, a saját óvadék lefizetése, saját tőkeerő. A tagság majdnem kétharmada 3-5 holdas parcellákat bérelt.

Mivel az 1920-as évek konjunktúrája következtében magas haszonbérek alakultak ki, így az OKH visszafogta a szakcsoportok szervezését. 1930 után pedig a nagybirtokok, főleg a korlátolt forgalmúak – részint a válság, részint megrettenve a különböző földreform-tervektől – egyre inkább saját kezelésbe vették a földeket. Ám az áresés hatására a bérlet lejártakor maguk a csoportok sem tudták megújítani a szerződés. A szervezés csak 1938-tól vett új lendületet, ami főleg állami ráhatás eredménye volt.¹¹⁴⁷ Viszont más irányban azért továbbfejlesztették volna a földbérlőszövetkezeteket: míg a korábbi típusnál a tulajdonos felé még az OKH vállalta a garanciát, addig az 1938-as Imrédy-féle kishaszonbérleti törvénytervezet ezt már az államra hárította volna.

Mi volt a helyzet a parcellázásokkal? Tekál László szerint országosan 1917–1922 között 150 ezer holdat, 1928–1935 között pedig 112 ezer holdat parcelláztak. E számok azért jóval alatta maradnak a háború előtti egymillió holdnak, még ha az országterület csonkult is. Vélhetőleg Somogyban is hasonló volt a helyzet. 1928–1935 között országosan összesen 673 parcellázás történt, ami évente átlagosan 84 üzleti aktusnak felelt meg. Ebből 323 a Dunántúlra, 243 az Alföldre, 107 pedig az északi megyékre esett. Területben kifejezve a parcellázások a Dunántúlon 39 ezer, az Alföldön 60 ezer, az északi megyékben pedig 13 ezer holdat érintettek. 1928–1935 között egy parcella nagysága átlagosan 1,9 holdat tett ki, ahol az alföldi érték ennél

---

¹¹⁴⁷ SIMON István: „A földbérlő szövetkezetek, 1920–1944”, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1976. 18. évfolyam, 3-4. szám. 376-418. old.

nagyobb, a dunántúli pedig ennél kisebb volt. A parcellázás az Alföldön leginkább a kötött forgalmú kategóriát érintette.¹¹⁴⁸

Másfelől a parcellázás és a nagy haszonbérlet visszaszorulása a nagybirtokok esetében országosan óhatatlanul odavezetett, hogy megnőtt a saját kezelésben való gazdálkodás jelentősége. Milotay István – a népi írók és a falukutatók módszerét követő – országjárásáról szóló beszámolójában¹¹⁴⁹ ezzel kapcsolatban utal a legnagyobb magyarországi nagybirtokosnak Esterházy herceg hitbizományának bekövetkezett nagy korszak-váltásokra. Eszerint a család 1848 után először nagybérlok felé fordult, ám ez 1860-as években a visszaélések miatt zárgondnoksághoz vezetett. Majd az 1890-es évek elejétől a – szintén bérleti rendszerrel, termeltetéssel egybekötött – cukorgyári korszak következett.¹¹⁵⁰ A harmadik korszakban, az első világháború előtti években rövid időre megpróbálkoztak a kisbérlettel. Ám ez sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, így az első világháború után a fiatal herceg bevezette a házi kezelést. Ennek lényege a nagy- és kisbérletek likvidálása, valamint egyfajta industrializálás, valamint – mai terminológiával élve – egyfajta „szántóföldtől az asztalig” filozófiának a gyakorlatba való átültetése. Ennek része volt – részben a cukorgyár rekonstrukciójához kapcsolódóan – a mezőgazdasági vasutak kiépítése. Ezt a béruradalom területén kezdték, ám egy idő után a nagytermelők is csatlakoztak ehhez a hálózathoz.¹¹⁵¹

Somogyban – ahol az Esterházyaknak Milotay szerint 38 ezer holdjuk volt¹¹⁵² – a harmincas években a nagybirtokokon szintén egyre inkább teret nyert a gazdálkodás saját kézbe vétele. Puskás Julianna az 1935. évi mezőgazdasági összeírás adatait elemezve¹¹⁵³ a Pannonhalmi Főapátságot, a Tihanyi Apátságot, a világi birtokosok közül pedig Jankovich-Bésán Endre,

---

¹¹⁴⁸ TEKÁL László: „A parcellázások legújabb eredményei”, „Statisztikai Szemle”, 1937. január, 13-18. old.

¹¹⁴⁹ MILOTAY István: „Az ismeretlen Magyarország”, Genius Kiadás, Kunossy rt., Budapest, 1930, 222. old.

¹¹⁵⁰ Őt cukorgyárnak volt bérleti uradalma: a cinnfalvai gyárnak a kismartoni birtok, a félszerfalvainak a fraknó-pecsenyédi, a landeginek a szarvkői, a nagycenkinék pedig a németkeresztúr-lakompakkaboldi uradalom. Erre azonban sok bérlő ráfizetett, kénytelenek voltak adósságaik rendezése fejében eladni földjüket a cukorgyárnak. Ráadásul a cukorrépa felemészette a föld erejét. Mivel az egyezmény és a tartozás miatt a földet pihentetni nem lehet, így ez a konstrukciót csak azoknak a nagyobb birtokosoknak, parasztgazdáknak kedvezett, akik váltógazdaságot folytattak. (U. o. 114-117. old.)

¹¹⁵¹ Szili Ferenc fel is sorolja érintett a somogyi, baranyai, tolnai uradalmakat: gróf Andrássy Sándor Szentmihályfalván, gróf Apponyi Károly Pálfán, Bischitz Sándor Majsán, az Esterházy hitbizomány Alsóleperden Felsőleperden, Nosztányban, Mászlonyba és Tüskepusztán, a főhercegi uradalom Sátorhelyen, Fischer Jenő Csobokán, gróf Jankovich Bésán Endre Buzsákon, báró Kornfeld Móric Felsőiregen, herceg Montenuovo Nándor Németbólyban, a Magyar Kegyes Tanítórend Hetényben, Göllén, a Magyar-Német Mezőgazdasági Rt. Somogyváron, gróf Széchenyi Bertalan Felsősegesden, Somssich Miklós Sárdon, örgróf Pallavicini György: Mosdóson, Nagyberkiben, a Pécsi Egyházmegye és Kenderipar Püspökpusztán, Veszelei Zsigmond Nagykondán, Vásárhelyi Ernő Ádándon. (SZILI Ferenc: „A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948”, Kaposvári Cukorgyár, Kaposvár, 1986, 239. old.)

¹¹⁵² MILOTAY István: Az ismeretlen Magyarország, Genius Kiadás, Kunossy rt., Budapest, 1930, 97. old.

¹¹⁵³ PUSKÁS Julianna: „A földbirtokok bérbeadása az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján”, Századok, 1963, 97-99. old.

Széchenyi Andor Pál gróf és Széchenyi Bertalan grófokat emelte ki, mint olyan mágnásokat, akik teljes öngazdálkodást folytattak. Ugyanakkor azok, akik akkor a birtokuk jelentős részét haszonbérbe adták a következők voltak: Széchenyi Aladár gróf Görgetegen és Mándy Sámuel gyermekei. (Az utóbbiak apja még jelentős nagybérlő volt a megyében.)

A Nagyatádi-féle földreform maguk a kortársak szerint is sikertelen volt, akik úgy látták, hogy bár a nagybirtok aránya lecsökkent, de csak a törpebirtokok szaporodtak. Ez szerintük abból adódott, hogy a földreform alapvetően szociális célokat követett. Tehát most már itt volt az ideje annak, hogy gazdasági szempontokat kövessenek. Ezen anomáliák kiegyenlítését szolgálta volna a Gömbös-féle telepítés, amelynek – tekintettel a nagybirtok lebontásának fokozatosságára – a következő irányai voltak: német példa szerint a határvidékek „társadalompolitikai” megerősítése¹¹⁵⁴, a sváb vidékek fellazítása, a ritkán lakott területek (Alföld) benépesítése, valamint az olasz nyomvonalon haladó „bonifikáció”. A telepítésre vonatkozó törvényjavaslatban¹¹⁵⁵ a következő telepítési típusokat határozták meg: csoportos, hozzátelepítés és tanyarendszer szerinti. Utóbbinál a tanyarendszer bírálóival szemben rá lehetett mutatni a „tanyalak” előnyeire. Abban az esetben a pedig, ha a telepítés együtt jár új községalakítással, akkor a javaslat szerint a telepítettőnek gondoskodni kell házhelyekről, dűlőutakról, középületek számára telkekről. Telepítési alapot létrehozásáról is szólt a javaslat, ennek állagáról az FM-miniszter minden évben jelentést tesz az országgyűlésnek. A Nemzeti Közművelődési Alapítványnak és a hitelintézeteknek árveréseken megszerzett területei vonatkozásában átengedési kötelezettséget kell érvényesíteni.

A javaslat háttéréhez – Nagy József szerint – hozzátartozik, hogy bár 1928-ban lezárták a Nagyatádi-féle földreformot, de a társadalomtudósok és a politikusok már előrevetítették egy újabb földreform szükségét. Ekkor ugyan még nem volt gazdasági válság, de látszott, hogy ha a parasztok föligényét ki akarják elégíteni, akkor azoknak az adott gazdasági helyzetben fizetniük kell a földért, hiszen az állam nincs abban a helyzetben, hogy a kártalanítást a földbirtokosoknak megelőlegezze. Mindebből az következett, hogy legközelebbi struktúraváltásnál nagyobb életképesebb gazdaságokat kell létrehozni, amelyek biztosítják egy-

---

¹¹⁵⁴ Az 1934 július 7–9. közötti kormányülésen – egykekérdés mellett – megtárgyalták a telepítés ügyét is, ahol Gömbös Gyula miniszterelnök szóba hozta a vitézek földhöz juttatásának ügyét: 12 ezer vitéz van, de ebből 10 ezeknek nincs földje. Gömbös azt is hozzátette, hogy hajdanán dinasztikus elvekből adták birtokba a földet, később a liberális korszakban zsidók kezére kerültek. Most arra lenne szükség, hogy a határ mentén vitézeket telepítsenek, természetesen úgy, hogy megfizetik a földet. (SZABÓ A. Ferenc: „*Illyés Gyula kezdeményezésének kormányzati fogadtatása egykekérdésben (1933–1934)*” in SIPOS Levente–TÓTH Péter Pál: „*A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*”, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 118–119. old.)

¹¹⁵⁵ MOL, K184 – 8725. csomó

egy család megélhetését. A telepítést, mint megoldást Weis István dobta be egyik cikkében és a kérdés a Gömbös-kormány megalakulása után állandóan napirenden volt. A nagybirtokosok is pozitívan álltak ehhez hozzá, mivel terményárak annyira leestek, hogy a kényszerárverés – akár a bank, akár az adóhivatal kezdeményezte – mindenképpen kényszerárfolyamot jelentett. Ennél azért előnyösebb volt, ha az érintett területet az állam „méltányos” áron átveszi birtokpolitikai célokra. Másrészt ez az az időszak, amikor az egész politikai paletta szélbaloldaltól a széljobboldalig napirendre tűzte a földreformot.¹¹⁵⁶

1933 májusában a Magyar Gazdaszövetség telepítési értekezletet hívott össze, melynek fővédnöke Albrecht főherceg volt. Ezen olyan rangos szaktekintélyek jelentek meg, mint Kerék Mihály, Czettler Jenő, Koós Zoltán, Kaán Károly, báró Malcomes Béla és Bajcsy-Zsilinszky Endre. A résztvevők véleménye abban egyezett, hogy fontos a telepítés, különösen az Alföldön. Amiben vita volt: a telepítés új községekkel járjon-e, vagy már meglévő telepítéshez telepítsenek hozzá? Továbbá, hogy vajon önálló gazdálkodó- vagy munkástelepeket hozzanak-e létre? Végül, ami a legfontosabb, hogy a telepesek tulajdonul kapják-e a földet vagy bérbe? Az első kérdésnél azt kell figyelembe kell venni, hogy abban az időben időszerűnek látszott, hogy az Alföldön önálló községek jöjjenek létre. A másodikat abban az összefüggésben kell nézni, hogy abban az időben egy család megélhetéshez 10-15 hold kellett, miközben a válság hatására kialakult munkanélküliség előtérbe hozta a munkástelepítést. A harmadik kérdésben a résztvevők nem helyezkedtek merev álláspontra, mivel az előző földreformból azt szűrték le, hogy a telepes évi törlesztése ne legyen több, mint ami a család fenntartásához szükséges levonás után megmarad.¹¹⁵⁷

Amiben a résztvevők egyetértettek: mivel a terményárak mélyponton vannak, így a telepítés az állami támogatás nélkül elképzelhetetlen. Válsághelyzetben van a nagyüzem is, amely vagy külterjesen gazdálkodik – és elbocsátja munkásait, s lehet, hogy átvészeli –, vagy korszerűsít és eladósodik. A paraszti kisgazdaság rugalmasabb, mert minimális pénzbevétel mellett jobban megél. Ám fontos az állami segítség és az árverésre kerülő birtokokat az államnak kell kisajátítani, hogy azon tulajdon vagy bérlet formájában hosszú lejáratú részletfizetés ellenében parasztbirtokokat alakítsanak ki. Szemben a „sima” földreformmal itt új telepeket létrehozni, a telepeseknek fel kell adniuk régi otthonukat, be kell illeszkedniük új környezetükbe. Fontos itt az Alföld és a Dunántúl közti különbség, előbbinél a tét a puszták

---

¹¹⁵⁶ NAGY József: *„Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között”*, EKF Liceum Kiadó, Eger, 2003, 221-222. old.

¹¹⁵⁷ U. o. 222-229. old.

benépesítése. Itt az emberek mindig is ki voltak téve kalandorok eszméknek, szektáknak. Miközben bár a Dunántúlon a latifundiumok közé ékelt kis zsellérfalvak nem tudnak terjeszkedni, terjedt az egyke, de a faluközösség biztosította az alapvető műveltséget.

A pénzügyi megoldás Koós Zoltán szerint az lehet, ha azok a bankok, akiknek a földbirtokosok tartoznak, egy jövőbeni fizetési kötelezettségről szóló kötvényt kapnak az államtól, aminek fejében az átveszi földet és azon telepít. (Az adott helyzetben a bankok úgy sem tudnak a földdel mit kezdeni.) Koós másik javaslata, hogy fagyasszák be a rövid lejáratú kölcsönök visszafizetését és ezt a pénzt is fordítsák telepítésre.¹¹⁵⁸

Nagy József ugyanebben a könyvében értékeli a hitbizományi és telepítési törvény fogadtatását is. Ezek szerint az 1935 októberében hozott hitbizományi törvény csalódás volt maga Gömbös híveinek is. A hitbizományok területének 60%-a Dunántúlra esett (Sopron, Somogy, Moson megyék), itt volt a legnagyobb a bérbe adott terület aránya, ugyanakkor a legegészségtelenebb a bérletek megoszlása. Bár a hitbizományt kiterjesztették a kisbirtokra is, de azt bizonyos kritériumokhoz kötötték. Mint Nagy József írja, aki ezt a törvényt megfogalmazta, nem volt tisztában a magyar paraszt lelkivilágával, aki azért kuporgatott, hogy egyenlő arányban juttasson minden gyermekének. Arra mindenesetre jó volt, hogy a nagybirtokot megnyugtassák: nem törnek a vesztére. A hitbizományi reform szorosan összekapcsolódott a telepítéssel, amennyiben ezen formánál a törvényben megállapított felső határt meghaladó és ezért az állami átadásra kötelezett területeket telepéseknek kívánták átadni.

Az 1936 februárjában hozott telepítési törvény kapcsán Nagy József visszaül Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter törvény-előterjesztésére, miszerint a Nagyatádi-féle földreform következtében túlságosan elszaporodtak a törpebirtokok. A törvény célja az volt, hogy 25 év alatt 270 ezer holdon kisbirtokokat, 170 ezer holdon kisbérleteket létesítsenek évente 10-15 ezer holdat parcellázásával. (Nagy József szerint ez nem változtatta volna meg radikálisan a földbirtok-viszonyokat.) Ezt tartós haszonbérletek, a földműves-szövetkezetek létesítésével kívánták volna stabilizálni, illetve ott, ahol a népsűrűségi viszonyok megkívánják, ott telepítéssel. A kishaszonbérleteket olasz mintájú földbérlő-szövetkezeteket kereteibe kívánták összefogni. Az alapelv, ami 1936-1937-ben érvényesült is, az volt, hogy a birtokok kétharmada tulajdonként, egyharmada kishaszonbérletként kerüljön felosztásra.¹¹⁵⁹

Honnan vették ehhez a földet és a pénzt? Előbbinél a törvény felsorolja ennek lehetőségeit: azon vagyonszármazás földek, amelyek állami tulajdonba kerültek, de tényleges

---

¹¹⁵⁸ U. o. 230-231. old.

¹¹⁵⁹ U. o. 234-254. old.

átvételük nem történt meg, azon földbirtokosoktól, akiknek 5000 P-nél nagyobb adóhátralékuk volt – ennek kiegyenlítését az állam természetben is kérhette –, illetve vagyonekobbzást kimondó bírói ítélet alapján állami gondnokság alá került földbirtokok elkobzásával (pl. Károlyi Mihályé). Mindezen túl az államnak lehetősége volt földeket szabadkézből vásárolni, elővásárlási joggal rendelkezett. A bankoknak is az árverésen vett földnél átengedési kötelezettségük volt, mint ahogyan a legalább 3000 hold vagy 30 000 ArK-nál nagyobb birtokoknak is, ha azok az adott község határának negyedét elfoglalják.¹¹⁶⁰

A pénzügyi vonatkozásokat illetően a radikális megoldásokat eleve kizárták, Kerék Mihály azt már a telepítési értekezleten leszögezte, ha a kritérium a telepések megfelelő anyagi ereje, akkor Magyarországon nem fognak erre jelentkezőt találni. Eckhardt Tibor erre azt mondta, hogy akkor vonják vissza a törvényjavaslatot és előbb a már földdel rendelkező gazdák adósságát rendezzék, utána álmodjanak csak új korszakról. Felvetődött, hogy mivel a társadalombiztosító és nyugdíjintézetek több százmillió pengős vagyont felett rendelkeznek, ezt erre lehetne fordítani és az állam csupán vállaljon garanciát a kamat és tőke visszafizetésére. A törvény parlamenti vitájában a Bethlen István köré tömörülő konzervatív ellenzék a javaslat ellen volt, a kishasznosítók és szociáldemokraták demagógiát láttak benne.¹¹⁶¹

Országosan az 1936 nyarán a telepítésre felhasználható területek jegyzéke – a hitbizományi birtokokat nem számolva – összesen 103 olyan birtokot tartalmazott, amelyet földek átadására lehetett kötelezni. Ezekből 24 olyan birtok volt, amelyet 1914–1936 között szereztek, 79 pedig abba a kategóriába esett, amelynek területét csak a legvégső esetben vették igénybe. Ezen belül is 12 (7 egyházi, 4 városi és egy, a gróf Semsey László-féle magánbirtok) mentesült átengedés alól, mert mezőgazdaságilag művelhető területének legalább 25%-a kishasznóbérbe volt kiadva. A földigénylők bőségesen voltak, de ezek nem a törvény által elképzelt birtokos kategóriából kerültek ki. Egyrészt, olyanok, akik közül sokan igényeltek a falu határában levő vagyonszármazékokból, ami által erősíteni akarták a falun belüli pozíciójukat. Másrészt gazdasági cselédek, akik alól eladták a földet a telepítés során.¹¹⁶²

Összességében azonban inkább földreform volt, mint telepítés, még ha 1938-39-től gyorsult is az üteme. 1939-ben a juttatott földek többsége kishasznóbérlet volt; a tulajdonként juttatott földek átlagterülete 5,9 hold, a kishasznóbérleteké 2,8 hold. Az országos telepítési igazgató 1939 szeptemberi nyilatkozata szerint három év alatt 29,2 millió pengőt fordítottak

---

¹¹⁶⁰ U. o. 254-267. old.

¹¹⁶¹ U. o. 231-234. old.

¹¹⁶² U. o. 257. old.

erre a célra, ebből 6,2 millió volt a jutatottak által befizetett előleg. Ezen időszak alatt 88 344 holdat vettek igénybe, és használtak fel. Ebből 54 000 holdat tulajdonba, 34 000 holdat kishaszonbérbe adtak. Összesen 21 300 család jutott földhöz; 9100 tulajdonosként, 12 200 kishaszonbérőként. A földszerzők nagy része meglévő ingatlanát egészítette ki.¹¹⁶³

A telepítési törvény végrehajtását azzal kezdték, hogy az FM Telepítési ügyosztálya, az FM országos telepítési igazgatója 1936 nyarán elkészítették a felhasználható területek jegyzékét. E szerint Somogyban a telepítési célú átadás az erre kijelölt birtokoknál a mezőgazdasági terület mintegy egytizedét–egyharmadát tette volna ki. A Somogy Vármegyei Magyar Királyi Gazdasági Felügyelőség előzetes számításai a megyében a telepítési célra átadandó földterületről az Földművelésügyi Minisztériumnak tett 1937. XII. 3-ai jelentése értelmében.

30. tábla: Telepítési céllal átengedendő terület Somogyban 1937 végén

Tulajdonos	Település	Ösz-	Ebből:	Átenged-	Meghiúsulás oka
		szes terület	mezőgazdasági terület	edésre kötelezett terület	
		kat. hold			
gróf Károlyi József	Gamás	1 686	1 460	–	alacsony aranykorona-érték
Lakócsai Apátság	Lakócsa	6 751	3 909	–	kishaszonbérletek
Lellbach Keresztély	Nagyatád	2 050	1 597	271	
Magyar Földhitelintézet	Nagyatád	1 935	1 935	–	1929 után szerezte
Magyar Kegyes Tanítórend	Kisdobsza, Nagydobsza	1 558	1 119	104	
gróf Jan-kovich Bésán Endre	Balatoncsehi	9 042	6 491	2 184	
báró Inkey József	Iharosberény, Inkeyantalfa	4 974	1 243	1 124	

¹¹⁶³ U. o. 264. old.

**30. tábla: Telepítési céllal átengedendő terület Somogyban 1937 végén
(folytatás)**

Tulajdonos	Település	Ösz- szes terület	Ebből: mezőgazda- sági terület	Átenge- désre kötelezett terület	Meghiúsulás oka
báró Inkey Pál	Somogycsicsó, Hobol	3 342	1 788	597	
Magyar Ke- gyes Tanítórend	Gölle	5 860	5 291	1 769	
gróf Kendeffy Gábor és Lajos	Liszó	3 770	1 758	–	nincs magyarázat
Mándy Sámuel	Rinyaszentkirály	10 360	7 684	1 927	
herceg Montenuovo Nándor	Szabadhídvég	4 197	4 102	1 029	
gróf Peja- csevics Mikó Endre	Lengyeltóti	2 870	2 459	823	

Forrás: MOL, K184 – 8758. csomó

Ám ezek között is voltak olyan birtokok, amelyeknél a telepítést egyelőre függőben hagyták. Ilyen volt például gróf Jankovich Bésán balatoncsehi birtoka, amelynél több ellentmondásos megjegyzéssel találkozunk. Egyrészt, hogy a földreform során itt egyszer már 994 kat. hold 1098 négyszögölt átadtak, amit a jutatottak 2-3 év után lemondtak. E területek most olyanok kezébe került, akiknek rendelkeztek annyi és olyan felszereléssel, tapasztalattal, hogy felzárkóztak a régi kisgazdákhöz. Másrészt, hogy most nem lennének olyanok, akik megtudnák fizetni a földet. Továbbá, hogy a helyi viszonyok nem teszik szükségessé a telepítést, mivel a közeli Balaton part miatt a terményeiket az átlagosnál jobb áron tudják eladni. Báró Inkey József iharosberényi birtoka esetében is azzal javasolták a telepítést megfontolni, hogy 1922-ben is olyanok kaptak földet, akik fizetési kötelezettségüknek nem tudtak eleget

tenni és így kénytelenek voltak parcelláikat azoknak átengedni, akik megfelelő gazdálkodást folytatnak. Másrészt az érv itt is az volt, hogy nem lennének olyanok, akik megtudnák fizetni.¹¹⁶⁴

A Gömbös-kormány részéről fontos intézkedés volt a gazdaadósságok rendezése is. Ezzel kapcsolatban hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a válság hatására a parasztság Somogyban is jobban megroggyant, mint a nagybirtok. A megyében 1929–1930-ban az egy kat. holdra eső átlagos adósság birtokkategóriánként a következőképpen alakult: a törpebirtokokon 76,3, a nagyobb kisbirtokokon 60,8 a középbirtokokon 61,1, a nagybirtokokon pedig 20,9 pengő volt.¹¹⁶⁵ A mezőgazdasági termelők megsegítésének másik eszköze az 1933. októberében megjelent 14 000/1933-as kormányrendelet volt, amely kétéves hatállyal a „védett birtokká” nyilvánításról intézkedett.¹¹⁶⁶ Ezen – a végrehajtások szempontjából egyelőre nyugalmi helyzetet teremtő – rendelkezés értelmében, ha az adott birtoknál a telekkönyvben a „védett birtok” minősítés szerepelt, akkor arra nem lehetett újabb jelzalogot rakni.¹¹⁶⁷ Bár ez az intézkedés Nagy József szerint¹¹⁶⁸ egyszer rendezte a gazdaadósságokat, de 1936-ban már megint 280 ezer eladósodott gazda volt¹¹⁶⁹, és közülük csak 80 ezer volt a védett. Azok ellen pedig, akik nem estek bele ebbe a körbe, a bankok különösen kegyetlenül megindították a hitelek, hátralékos kamatok behajtását. Somogyban az 1935. évi általános mezőgazdasági összeírás adatai szerint az adott időpontban¹¹⁷⁰ összesen 4863 gazdaság számított „védett birtoknak”, melyek területe 133 324 kat. holdat tett ki. (E számok a megye összes gazdaságának

---

¹¹⁶⁴ Az olasz mintára történő mocsárvidéken való telepítés gondolata – mint azt említettem – azért nálunk is felmerült. Somogyot az Éber Ernő által az ilyen célú hasznosításra javasolt területek közül a Kisbalaton-Sármellék érintette valamelyest. (ÉBER Ernő: „Ésszerű birtokpolitika”, ATHENAEUM Irodalmi és Nyomdai R-T. Nyomása, Budapest, 1935, 65-66. old.)

¹¹⁶⁵ KONKOLY-THEGE Gyula: „A magyar földbirtokosok jelzalogilag bekebelezett terheinek az 1929. év végén és 1930. év közepén”, *Statisztikai Szemle*, 1930. december, 1110–1111. old.

¹¹⁶⁶ Honvári János úgy látja, hogy az 1941-ig érvényben levő gazdavédelmi intézkedéseket az 1931-ben létrejött Földteherrendező Országos Bizottság 1931-es létrehozása vezette be. 1933-ban a kormány felhatalmazást kapott 100 millió pengő hitel felvételére az MNB-től. Ennek az összegnek a felhasználására három elkülönített pénzügyi alapot hoztak létre: kamat-hozzájárulását, adósságrendezését és tőketörlesztését. 1935-ben az Országos Hitelügyi Bizottság a kamatok mérsékléséről döntött. Honvári szerint a védett gazdaságok aránya birtokkategóriánként a következőképpen alakult: 1 – 10 kat. kat. hold között 7,5; 10 – 20 kat. kat. hold között 10,3; 20 – 50 kat. kat. hold között 10,2; 50 – 100 kat. hold között 11,8; 100 – 1000 kat. hold között 11,0; 1000 kat. hold felett pedig 17,5% volt ez a hányad. (HONVÁRI János: „XX. századi magyar gazdaságtörténet”, Lexika Kiadó, Budapest, 2006, 57-58. old.)

¹¹⁶⁷ „Somogyi Ujság” 1933. október 31-ei szám. 1. old. (GIMESSY Ferenc dr. ügyvéd: „Gazdatartozások, védett birtokok”)

¹¹⁶⁸ NAGY József: „Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között”, EKF Líceum Kiadó, Eger, 2003, 249. old.

¹¹⁶⁹ A Gömbös-féle gazdavédelmi intézkedések bevezetését a helyi sajtóban úgy kommentálták, hogy azok azért szükségesek, mert a gazdának nincs már hitele, a feláruk pedig olyan terhesek, hogy a mai alacsony terményárak mellett ellehetetlenülnek. Pozitívan értékelték azt is, hogy a kormányátvétel után Gömbös a gazdaadósoknak egy év nyugalmi időt adott az árverés veszedelmével szemben, gondoskodott arról is, hogy a kamatok csökkenjenek, a tőketörlesztés lecsökkentessék. („Somogyi Ujság” 1933. március 14-ei szám. 1. old. „Cselekvő gazdavédelem”)

¹¹⁷⁰ 1935 egyébként az az év volt, amikor Somogyban nagy volt az aszálykár. („Somogyi Ujság” 1935. augusztus 14-ei szám. 1. old. „Somogyvármegyében nem enyhült az aszálykár az esőzés nyomán”)

közel 5, azok területének pedig mintegy 12%-át jelentették.) Ezen gazdaságok túlnyomó többsége a szabad forgalmú kategóriába esett, csak 14 birtok – 11 404 kat. holddal – számított korlátolt forgalmúnak.¹¹⁷¹ A „védett birtokok” nyilvánvalóan a nagyobb gazdaságok közül kerültek ki, hiszen ezek átlagos területe Somogyban – a dunántúli átlagot meghaladóan – 27,4 kat. holdra jött ki. Ám ettől függetlenül a nagybirtokok a gazdálkodásuk rentabilitását hatékonyabb munkaszervezéssel is növelni kívánták.

Kanyar József somogyi földreformról szóló könyvében¹¹⁷² érinti az 1920–1930-as évek „többtermelését” is. Ennek során Kanyar az 1935. évi mezőgazdasági felmérés adatait az 1895-ös census mutatóihoz hasonlítja. Míg az előbbi időpont nagyjából az elhúzódó gazdasági válság idejére esett, addig az utóbbi a gabonaválság utáni helyzetről ad pillanatképet. A fő folyamatokat tekintve Kanyar úgy látja, hogy 1895–1935 között Somogyban több mint kétszeresére nőtt a szántóterület, miközben bővült a természetes takarmánybázist jelentő legelő is, amely alapot jelentett az állatállományok számának növelésére. A legelőkezelést tekintve 1920–1928 között 54 legeltetési társulat alakult a megyében, 1929-ben további 29 községben társultak e célra a gazdák. 1930-ban pedig összesen már 108 legeltetési társulat jegyezték Somogyban. Az alispáni hivatal is támogatta a kezdeményezést intézkedve a legelők feljavításáról, legelői kutak létesítéséről. E célra állami támogatást, közmunkát vettek igénybe, megindították a „Zöldmező mozgalmat”. Ebben az időben Somogy megye legelőterülete 107 916 kat. holdat tett ki, amiből a közös és közlegelő 69 752, a magánlegelő 38 164 kat. holdat tett ki.

Mi volt a helyzet a szántóföldi termelés hozamaival? Somogyban – mint általában az országban – a főbb szántóföldi növények terméseredményei az üzemméret növekedésével egyenes arányban emelkedtek. Az 1930. évi adatok alapján azt is ki kell emelni, hogy a somogyi átlagok – főleg gabonafélék vonatkozásában többnyire meghaladták az dunántúliakat. A hozamok alakulása kapcsán azért érdemes felidézni Jozo Tomasevich jugoszláv (szerb) közgazdász véleményét, aki a hazájában lebonyolított földreformot azzal vette védelmébe az azt támadó német, osztrák apologétákkal szemben, hogy éppen a magyar viszonyokat hozta fel „elrettető példaként”.

---

¹¹⁷¹ „Magyar Statisztikai Közlemények. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.” Szerkeszti és kiadja: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság Budapest, 1936

¹¹⁷² KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 1012-125. old.

31. tábla: A fontosabb szántóföldi növények nagyságkategóriák szerinti somogyi terméseredményei 1930-ban, q/kat. hold

Nagyságkate- gória	Búza	Kukorica	Burgo- nya	Cukor- répa	Takar- mány- répa	Lucerna
20 kat. holdnál kisebb	7,7	10,1	40,4	100,0	116,2	18,7
20 – 100 kat. hold között	8,0	10,4	57,5	101,7	120,2	19,1
100 – 1000 kat. hold között	8,8	10,9	61,8	114,8	129,5	20,9
1000 kat. hold. felett	9,1	11,2	64,0	123,1	145,7	22,0
Összesen	8,2	10,2	48,6	122,0	128,7	20,2

Forrás: „Magyar Statisztikai Évkönyv 1930”, Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1931, 71-72. old.

Tomasevich szerint annak ellenére, hogy nem hajtottak végre radikális földreformot – azaz nem darabolták szét a nagybirtokokat és gyakorlatilag érintetlen maradt a latifundiumrendszer –, a fontosabb növények termésátlaga mégis csökkent az első világháború előtti időszakhoz képest.¹¹⁷³ Ez tulajdonképpen a cáfolata a nagybirtokhoz fűzött „többtermelés” illúziójának. Ehhez hasonló következtetésre jut Kiss Albert statisztikus is az 1895. és 1935. évi mezőgazdasági összeírások adatai alapján.¹¹⁷⁴ Kiss a következőket írja: „... *a holdankénti termés emelkedése valamennyi vizsgált terményt [a négy főkalászos és a két főkapásnövényt] illetően [országosan] elég mérsékelt, sőt egyeseknél nem is mutatkozik. Az emelkedés a kukoricánál és a zabnál elég számottevő (17, illetve 16%), az árpánál és búzánál csekélynek mondható, a rozs és a burgonya termése pedig 1935-ben is körülbelül a negyven évvel előbbi szinten mozog...*”¹¹⁷⁵ Ennek Kiss szerint három oka volt: elemi csapások, a kisgazdaságok „határozott előtérbe jutása”, a legelők, rétek feltörése, a mocsarak lecsapolása, ahol eleve rosszabb minőségű szántóföldekkel kell számolni. Az 1895–1935 közötti (q/kat. holdban kifejezett) megfigyelt tendenciák nagyjából Somogyra is igazak, hiszen itt míg a hozamok a búzánál (8,3-ról 8,5-re), az árpánál (7,4-ről 8,0-ra), a zabnál (7,1-ről 7,4-re) nőttek – azaz csak kismértékű emelkedésről

¹¹⁷³ TOMASEVICH, Jozó: „Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia”, Stanford University Press, California, Geoffrey Cumberlege Oxford University Press, London, 1955, 376. old.

¹¹⁷⁴ KISS Albert: „Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Statisztikai tanulmány. A „József Nádor” Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdaságpolitikai Intézetének Közleményei, Kiadja a Mezőgazdaságpolitikai Intézet, Budapest, IV, Szerb utca 23., 1944, 137. old.

¹¹⁷⁵ U. o. 126. old.

beszélhetünk –, addig a rozsé (7,4-ről 6,8-ra) és a burgonyáé (55,8-ról 52,1-re) csökkent. A két időpont között egyedül a kukorica termésátlagja nőtt jelentősen (9,7-ről 12,8-re).¹¹⁷⁶

Az állatállomány növelése háttérében tőketezauráló törekvések, valamint a belterjesítés folyamatának előrehaladása állt. Ez a tendencia főként a szarvasmarhákra volt jellemző, hiszen a juhállományt ebben az időben fokozatosan.¹¹⁷⁷ A szarvasmarha-tenyésztésben fontos szerepet játszott az Alsó-dunántúli Mezőgazdasági Kamara segítségével, 1926–1928 között kezdett elterjedni a törzskönyvezés és a tejellenőrzés is. Kanyar szerint a kisüzemek állattartása általában belterjesebb volt, mint a nagyüzemeké, az állattenyésztés átalakításának ütemét tekintve az utóbbiak lemaradtak a kisüzemek mögött. A szarvasmarhák igásállatként való hasznosításának visszaszorulása is előbb következett be a parasztgazdaságokban, mint a nagybirtokokon. Király István szerint 1935-re, azaz a válság idejére lényegében befejeződött a megye szarvasmarha-tartásában a fajtaváltás. Ekkorra váltak a Kapos-völgyi falvak igazán a megye legfejlettebb szarvasmarhatartó vidékévé.¹¹⁷⁸

Más vonatkozásban is a parasztgazdaságok megerősödése volt tapasztalható: gyarapodott az eszközellátottságuk – főleg ekék, félnehéz eszközök vonatkozásában –, ám a traktor továbbra is csak a nagybirtokra volt jellemző. Szólni kell itt a számtartásnak, azaz a könyvelésnek a parasztgazdaságokban való megjelenéséről is. Juhos Lajosnak, keszthelyi mezőgazdasági akadémiai tanárnak köszönhetően a húszas évek végére Magyarország is bekapcsolódott a svájci Ernst Laur által kezdeményezett és a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet által szervezett több európai országra kiterjedő számtartási rendszerbe, amely a parasztgazdaságok versenyképességének javítását célozta. Ennek során Somogyban 1929-ben 23 gazdaság jelentkezett számtartás vezetésére, amiből 18-at erre alkalmasnak is találtak és beállították a felvételre. Utóbbiak közül az év végén 13 küldte be adatait, és ezek közül 8 jó, 2 gyenge, 3 pedig kifejezetten rossz gazdasági eredményeket tudott felmutatni. (A Dunántúlon azért ennél rosszabbak eredmények születtek, amennyiben a gazdaságoknak csak fele tudott jó eredményeket produkálni, miközben egyharmaduk teljesítménye átlag alatti volt.)¹¹⁷⁹

---

¹¹⁷⁶ U. o. 127 old.

¹¹⁷⁷ IFJ. SZITA László: „A juhtenyésztés Délkelet-Dunántúlon a két világháború közti időszakban”, *Baranyai Helytörténetírás*, 1989, 299-329. old.

¹¹⁷⁸ KIRÁLY István: „A szarvasmarhatenyésztés átalakulása Somogy megyében 1848–1944”, *Agrártörténeti Szemle*, 1963. 5. évfolyam, 1–2. szám, 177-210. old.

¹¹⁷⁹ JUHOS Lajos: „Kisgazdaságok jövedelmi eredményei az 1929-ik évben”, Mérei Nyomda, Keszthely, 1930, 25 old.

Mi jellemezte általában a megyében lakók életkörülményeit? Kanyar József szerint¹¹⁸⁰ 1870–1930 között – a népszámlálási adatok alapján – nőtt az iparban foglalkoztatott népesség. Ez a folyamat különösen az 1900 után különösen felgyorsult. Ugyanakkor nőtt az ipartelep száma is, amelyek zömmel kis- és középüzemeket jelentettek – a kettő között sokszor elmosódott a határ – miközben a segéd nélküli műhelyek egyre inkább megszűntek. A gyáripar inkább a mezőgazdasági iparokra (malom, konzervgyár, kenderfeldolgozó) korlátozódott és az iparosodásban való lemaradás jellemezte magát Kaposvárt is. Nem véletlen, ha a harmincas években a földreform-demagógia a megyében is felerősödött, amit fokozott, hogy a gazdaadósságok rendezése csak félmegoldást jelentett.

7.3.4. Érdekképviselet

Az országcsonkulás – különösen az erdélyi területek elvesztése – az ország agrárius erőin belül egyértelműen a somogyi szárny felértékelődését hozta magával, amit jól mutat, hogy későbbiekben az érdekvédelmi szervezetek központi grémiumaiban több itteni prominens is vezető pozícióba került. Így gróf Hoyos Miksa 1930–1935 között az Országos Mezőgazdasági Kamarának, gróf Somssich László pedig már 1918-tól az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek (OMGE-nek) lett az elnöke. Somssich László ott szerepelt a trianoni béketárgyalásoknál is, mint a magyar delegáció gazdasági szakértője. Az 1927. évi genfi világgazdasági konferencián pedig ő látta el a mezőgazdasági főmegbízotti tiszteletet. Gaál Gaszton személyében pedig az ellenzéki kispártot is egy somogyi nagybirtokos lett a vezetője. Miközben kormányoldalon szintén erősítette pozícióit a megye: 1931-ben Keresztes-Fischer Ferenc főispán lett a belügyminiszter, aki ezt a tisztségét még az első Gömbös-kormányban is megtartotta.

Ennek az előretörésnek természetesen előfeltétele volt az is, hogy a kispártot kezdettől fogva mozgósítani tudták a kormányoldal mögött, míg végül betagolták azokat az Egységes Pártba. Ennek a fő előzményeit Trianon, a királykérdés és a gazdasági nehézségek jelentették. Az 1921-ben megalakult Bethlen-kormány a rá egy évre megvalósított pártfúzióval – a legitimista erők kizárásával – a keresztény-nemzeti összefogására törekedett. Mindez együtt járt a korábbi választójog szűkítésével, amibe Nagyatádi bele is ment. Kispárt-szempontról a következő megfontolások domináltak: az adott helyzetben magától értetődött, hogy párt

---

¹¹⁸⁰ KANYAR József: „*Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 126-144. old.

nemcsak a parasztságot képviseli, hanem nyit a más rétegek felé. Ilyen körülmények úgy gondolták, hogy könnyebb a kormányzópárton belül politizálni, mint annak ellenzékeként. Hazafias szempontból is kész voltak pártérdekeket a közérdeknek alárendelni, ahol a kisgazdák nem akartak olyan erőnek látszani, mint akik a nehéz gazdasági és politikai helyzetet arra használják ki, hogy egyedüli kormánypárttá váljon. Ráadásul földművelésügyi miniszterként Nagyatádinak nehézségei voltak a földreform végrehajtásával, amin az 1924. évi földreform-novella – a jogosultak körének szélesítésével, a megváltás módjának pontosításával – sem segített. Nagyatádi politikai bukását végül az Esküdt-ügy okozta, a kisgazdavezér ezt követően nem sokkal meg is halt. A kormánypárton belül az a Mayer János került a kisgazda-frakció élére, akinél Bethlen jobb embert nem is kaphatott volna, mivel nem rendelkezett önálló politikai profillal és így a miniszterelnök hű csatlósa lett. Miközben Nagyatádinak nagy kultuszt támasztottak, ennek ápolására emlékbizottság is alakult.¹¹⁸¹

Ám térjünk vissza a kezdetekhez. Mint Kanyar József írja¹¹⁸², már rögtön 1919. október 12-re gyűlést hívtak össze Kaposvárra, amelynek célja a kisgazdapárt újjáalakítása volt. (Ezen a gyűlésen, amelyen 10 ezer fős tömeg vett részt, indítványozták egyébként először, hogy Horthy Miklós fővezér kormányzó legyen. Ezzel akarták feledtetni Somogy országosan is kiemelkedő 1919-es exponálságát. Ahogyan Kanyar írja: „vörös Kaposvár” legyen „fehér Kaposvár”.) Miközben a visszatért régi elit országosan Sokorópátkai Szabó István vezetésével egy másik „urakhoz dörgölődző” pártot hozott létre. Somogyban a kisgazdapárt erőteljes térhódításának ellensúlyozására felkérték Bethlen Istvánt megyei képviselőjelöltnek, amit az el is fogadott. Mivel a húszas évek elejének kisgazdapártja – mint az ennek az időszaknak a pártorgánumból, a „*Szántó-Vető*” című lapból is kiderül – földkérdésben nem változtatta meg a nézetét, a Sokorópátkai vezette Földműves Párt, amely a Keresztény-Nemzeti blokkhoz tartozott és amellyel a Nagyatádi-párt egy ideig fuzionált, folyamatosan kommunisztázta parasztvezért.¹¹⁸³

Sipos József szerint¹¹⁸⁴ az igazi fordulópontot a Keresztény-Nemzeti Egységesülés Pártjával (KNEP) való pártegyesülés után lezajlott választások jelentették 1922 nyár elején. Ekkortól kezdve Somogyban is megváltozott a kisgazdapárt összetétele, amennyiben a

---

¹¹⁸¹ KRUSENSTJERN, Benigna von: „*Die ungarische Klein- andwirte-Partei (1909-1922/1929)*”, Dr. Dr. Rudolf Trofenik-München, Ungarisches Institut München, München, 1981, 316 old.

¹¹⁸² KANYAR József: „*Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 58. old.

¹¹⁸³ KRUSENSTJERN, Benigna von: „*Die ungarische Kleinlandwirte-Partei (1909-1922/1929)*”, Dr. Dr. Rudolf Trofenik-München, Ungarisches Institut München, München, 1981, 316 old.

¹¹⁸⁴ SIPOS József: „*Nagyatádi Szabó István és az 1922-es választások Somogyban*”, „*Somogy megye múltjából*”, 2002, 181-222. old.

„csizmásokat” a földbirtokosok, a dzsentrik, a hivatalnokok váltották fel. Az Egységes Párt megalakulása a somogyi kispazdák között is kiváltotta sokak elégedetlenségét, nem tetszett nekik a kispazdapárt kormánypárttá bővítése, illetve a választójogi rendeletben a nyílt szavazás deklarálása. Ezek miatt a Rassay Károly-féle Független Kispazda, Földműves és Polgári Párt hetilapja a „*Magyar Ugarban*” támadta Nagyatádit, aki „*A Kispazda*” című lapban vágott vissza. A parasztvezér ebben törtetőnek nevezte Rassayt és a legfontosabb érve az volt, hogy az Egységes Párt a kispazdapárt programja alapján áll. 1922. március 7-én a kaposvári Turulszálló nagytermében megtartott megyei kispazdapárt képviselői jelölőgyűlésén megtartott beszédében Nagyatádi Szabó István érintett valamennyi aktuális témát.

Így a királykérdésben úgy nyilatkozott, hogy a Habsburgokkal kötött szerződés megszűntével a nemzetre visszaszállt a szabad királyválasztás joga, azaz nem ismerik el IV. Károly jogát a magyar trónra. A földreformot illetően pedig „*a kínai fal már most is át van törve*”, csak folytatni kell a munkát. A kispazdavezér eredményként értékelte a mezőgazdasági termények szabad forgalmának újbóli bevezetését. Szerinte az adókérdés továbbra is nyomasztó, éppen ezért a progresszív adózás bevezetéséért kell síkra szállni. Probléma, hogy a földreform következtében Somogyban is újra megjelent a földnélküli munkások tömege, mivel elbocsátják a cselédséget. Ezt enyhítheti a lakások szabadforgalmának helyreállítása. A választójog tekintetében a kispazda programban az egyenlő, általános, községenkénti és titkos választójog szerepel. Nagyatádi beszélt is a kormányzóval ez ügyben, de az ellenzék ennek kivitelezését obstrukcióval megakadályozta. Ezért Nagyatádi azt tervezte, hogy intézkedni fog, hogy a választásokon a párt emberei ott üljenek. A pártegyesülés ügyében Nagyatádi úgy nyilatkozott, hogy még ha a munkapártiak – Bethlen hívei – be is jöttek, de a nép arra szavaz, akire akar. Együtt kell dolgozni mindenkivel, gróffal, zsidóval, mert ha belpolitikai bajok lesznek, nem mondhatják, hogy a parasztság azok egyedüli okozója. Sipos szerint a kaposvári jelölőgyűlés azt mutatta, hogy Nagyatádi Szabó pártja a megyében rendkívül szervezett volt, minden választókörzetben működött kispazda-szervezet, amelyeket református lelkészek, tanítók, gazdagparasztok vezettek. Semmi jele annak, hogy a megyében a pártot ellepték volna a dzsentrik.

Az 1922-es választásokon a megyében a kispazda-jelöltek következők voltak: Nagyatádi Szabó István a nagyatádi és a barcsi választókörzetben, Gaál Gaszton a lengyeltótiban, Tankovits János (Nagyatádi veje) a kaposmérőiben – ellenfele saárdi Somssich Miklós –, dr. Barla-Szabó János a szigetváriban, dr. Neubauer Ferenc a nagybajomiban, Javós Antal az igaliban, Marcaliban Madarász Zsigmond egységes párti jelölt. A kispazdapárt

kibővítése nem jelentette „nadrágos emberek” vezetőségbe áramlását, községi szinten megmaradt a párt paraszti jellege. A választási kampányban az „Uj-Somogy” és a „Dél-Magyarország” az Egységes Párt színeiben induló gróf Hoyos kaposvári jelöltségét is támogatta. (Mint az előbbi lap írta: „Az iparos és kereskedő társadalom többsége, „a lateiner elem, a kispaszták a legmelegebben támogatják Hoyos grófot.”) Összességében Nagyatádi el tudta érni, hogy a 11 somogyi választókerületből 10-ben a kispasztapárt indítson jelöltet, Kaposváron Ereky helyett gróf Hoyost indítsák, aki inkább Bethlen embere volt. A 11 képviselőből csak kettő nem volt az Egységes Párt tagja, ezek közül a 9-ből valószínűleg nem számíthatott Hoyos és Ulain támogatására. A tabi választókerületben Eöry Szabó Dezső református pap győzött, aki belépve az Egységes Pártba Nagyatádi Szabót támogatta. Viszont 1922 őszén Gaál Gaszton kilépett az Egységes Pártból. Míg 1920-ban 8 képviselője volt a kispasztáknak, most csak 6.¹¹⁸⁵

A pártegyesítést követően Nagyatádi, akinek politikáját a maga korában már a félresikerült földreform miatt sem értékelték túl sikeresnek, 1924-ben meghalt és kispaszták egy időre betagozódtak az Egységes Pártba. Későbbi elemzők a Nagyatádi-pártot főként abban szokták elmarasztalni, hogy az egyrészt egyoldalúan csak a föld- és adókérdésre koncentrált. Másrészt, hogy nem nyerte meg magának az értelmiség, a polgárság támogatását. A népi író Féja Géza, aki ott bábáskodott a párt 1930-as újraindulásánál, utólag úgy látta a Nagyatádi-pártot, hogy annak számos alkati hibája volt, aminek következtében nem csatlakozott hozzá jelentős számú komoly és paraszti célokat vállaló értelmiség. Magának Nagyatádinak semmi érzelme nem volt a külpolitika iránt. Nem akadt senki, aki a párt népművelési és általános művelődési programját kidolgozza. A párt vezetőinek eszébe sem jutott a többi dolgozó osztállyal kötendő szövetség, ettől Nagyatádi is idegenkedett.

Sommásan a Nagyatádi-párt csak parasztpárt volt, nem toborzott méltó szellemiséget maga mellé, de, ha akarta volna sem sikerült volna, mert az értelmiség és polgárság „haladó elemei” lenézték a parasztságot. Nagyatádinak nem voltak jó tanácsosai, de egészséges ösztönei nem mondták fel a szolgálatot, tudta, ha belép a Gömbös-vezette fajvédő pártba, ez pályájának csődjét jelentené.¹¹⁸⁶ Ezt az önfeladást azért táplálta a parlamentarizmus kiterjesztésével kapcsolatos korabeli bizalmatlanság is. A választójogot illetően maga Bethlen is úgy vélekedett,

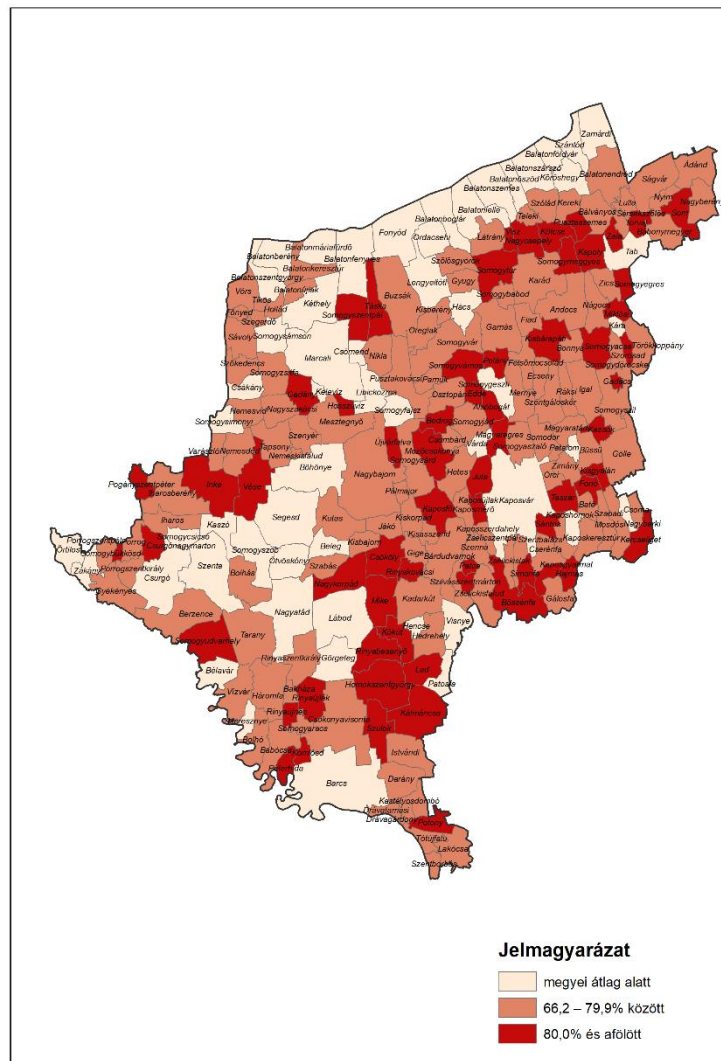
---

¹¹⁸⁵ U. o.

¹¹⁸⁶ FÉJA Géza: „Lapszélre”, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 40,-42. old.

hogy amíg hiányzik a széles polgári réteg, illetve a földreform meg nem hozza az eredményét, addig nincs értelme a nyugatihoz hasonló demokratikus intézményeket nálunk bevezetni.¹¹⁸⁷

15. számú térkép: Az 5–100 kat. holdas földbirtokok számának aránya Somogy településein az 1935. májusi általános mezőgazdasági összeírás idején, százalék

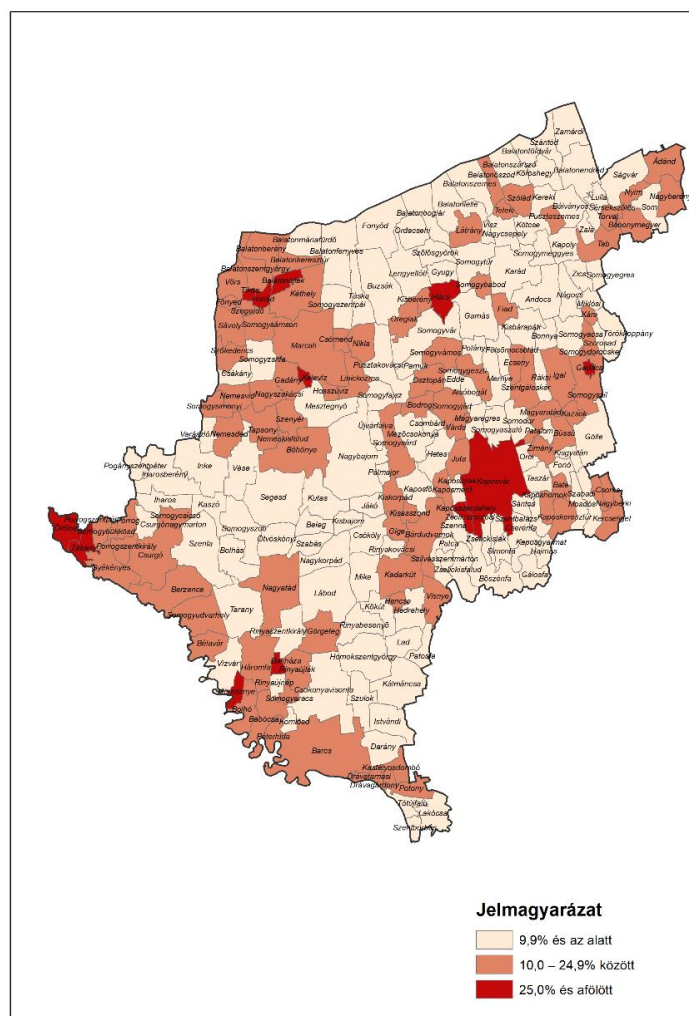
Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. kötet. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1936, 42-67. old.

¹¹⁸⁷ NAGY József: „Nagyatádi Szabó István és a földreform”, *Agrártörténeti Szemle*, 1993. 35. évfolyam, 1-4. szám, 146-208. old.

A problémákat csak növelte, hogy a Nagyatádi-féle földreform Somogyban is inkább azt a törpebirtokos rétegeket szaporította, amely több-kevesebb sikerrel akkor tanulta az önálló gazdálkodást. első lépéseit. Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás idején arányában a legtöbb 5 kat. hold alatti törpebirtokot egyrészt a Kaposvárhoz közeli területeken regisztrálták, másrészt e vonatkozásban olyan nagybirtok dominálta körzetek tűntek ki, mint Marcali környéke, vagy a Dráva mente. A megye belső területein kisebb volt ennek a birtokkategóriának a hányada.

16. számú térkép: Az 5 kat. hold alatti földbirtokok számának aránya Somogy településein az 1935. májusi általános mezőgazdasági összeírás idején, százalék

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. kötet. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1936, 42-67. old.

Itt szólni kell arról is, hogy a húszas években a földmunkásokat gazdasági céllal megpróbálták összefogni az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) égisze alatt, ennek érdekében szövetkezeteket hoztak létre számukra. Bár ennek gondolatát már gróf Károlyi Sándor felvetette 1895-ben, de az ehhez szükséges kereteket csak Trianon után az 1920. évi XXX. tc.-vel teremtették meg, noha ez a törvény nem gondoskodott a forgótőkéről. Az első földmunkásszövetkezeteket Schandl Károly, régi agrárius politikus kezdeményezésére Csongrád megyében hozták létre. Majd ezt fokozatosan kiterjesztették az ország többi részére, a Kaposvár-Somogy vármegyei szervezetet 1930. áprilisában alapították.¹¹⁸⁸

Bethlenék kezdettől fogva szembesültek a túlságosan differenciált agrártársadalom problémáival és úgy vélték, hogy a politikai véleménykülönbségek ütköztetése helyett inkább a gazdasági érdekek artikulálására kell törekedni. Ezt a célt szolgálta a mezőgazdasági kamarák intézménye, aminek felállítását a Nagyatádi-párt már az első világháború előtt követelt. A dolog érdekképviseleti részét tekintve az 1920: XVIII. tc. a mezőgazdasági népességet, azaz a „választásra jogosult tulajdonosokat, haszonélvezőket, javadalmasokat és haszonbérelőket” összeíró jegyzékben hat csoportba (kúriába).¹¹⁸⁹ (Ennek a törvénynek volt kiegészítése az 1937. évi XXVII. tc.) A kamarai rendszer úgy épült fel, hogy – kuriális alapon – helyi szinten községi mezőgazdasági bizottságokat választottak. Ezek szolgáltak alapul a járási, illetve a vármegyei mezőgazdaság bizottságok felállításához. A megyei egységeket tájegységenként kerületi kamarák fogták át, nevezetesen a Felsődunántúli, az Alsódunántúli, a Duna-Tiszaközi, a Tiszántúli, a Tiszajobbparti. (A székhelyek sorrendben a következők voltak: Győr, Kaposvár, Kecskemét, Debrecen, Miskolc.) Végül a kerületek csúcsosodtak ki az Országos Mezőgazdasági Kamara szerveiben.

A kamarák szakmai reszortját az jelentette, hogy a mezőgazdaság fejlesztésében legyenek mind a kormány, mind a gazdák segítségére. Erdei Ferenc szerint a kamarai rendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert túl szerteágazó érdekeket kellett volna koordinálni. Viszont annyiban volt szerencsés, hogy egy-egy nagyobb tájegység termelési szerkezetét meghatározta, arra vonatkozóan helyben a szakképzést elősegítette. Az ekkor indult

---

¹¹⁸⁸ SCHANDL Károly: *„A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei”*. Pátria RT., Budapest, 1938, 188-195. old.

¹¹⁸⁹ A 3 kataszteri holdat meg nem haladó gazdaságok tartoztak az első csoportba, a 3 kataszteri holdat meghaladó, de 10 kataszteri holdnál nem több földdel rendelkező gazdaságok a másodikba. A 10 kataszteri holdat meghaladó, de 30 kataszteri holdnál nem nagyobb birtokok a harmadikba, a 30 kataszteri holdat meghaladó, de 100 kataszteri holdnál nem több földdel bíró birtokok a negyedikbe, A 100 kataszteri holdat meghaladó, de 500 kataszteri holdnál nem több, az ötödikbe és 500 kataszteri holdat meghaladó területű birtokok a hatodikba.

útjára induló szakosodás keretében például a Duna-Tiszaközi a tanyakérdéssel, a zöldség-, gyümölcsstermesztéssel; a Tiszántúli a legelőkérdéssel, a homokterületek javításával foglalkozott.¹¹⁹⁰

A kortársak közül sokan úgy látták, hogy a magyar agrárigazgatás- és képviselő túl van szervezve. Ezzel a problémával foglalkozott Szekeres Endre 1937-ben a „*Magyar Szemlében*” megjelent cikkében.¹¹⁹¹ Ebben Szekeres felidézi, hogy a húszas években alapvetően két megoldást láttak a mezőgazdaság reformproblémáinak megoldására. Egyrészt a gazdakörök szervezését, ahol társadalmi szervezetekre bízta volna az ügyek kezelését. Ezt a gondolatot eredetileg Grabovszky Miklós, mezőgazdasági munkáskérdéssel foglalkozó főhivatalnok vetette fel, javasolva, hogy a gazdakörök alkalmazzanak gazdatitkárokat. A másik utat a gazdasági felügyelői rendszerben látták – Szekeres is ezzel ért egyet –, hiszen elhibázott dolog társadalmi szervekre bízni a mezőgazdasági igazgatást, lévén, hogy a gazdaköröknek nincs végrehajtó hatalmuk. Szekeres emlékeztet arra is, hogy a gazdasági felügyelői intézmény 1880-ra nyúlik vissza, előbb az állattenyésztés területén rendelkezett kompetenciával, majd a hatásköre 1912-től az egész mezőgazdaságra kiterjedt. Az elsőfokú mezőgazdasági hatóságot aktuálisan is a járási gazdasági felügyelő jelenti. Mivel a mezőgazdaságban a szaktudás mindennek az alapja mindennek, ehhez tanácsadás kell, ez pedig feltételezi a felügyelőiséget. A világháború után Németország is hatalmas szaktanácsadó apparátust épített ki, beleértve a téli gazdasági iskolákat.

Báró Malcolm Béla, a kor mezőgazdasági kérdésekben szaktekintélynek számító újságírója azért ennél árnyaltabban ítélte meg a kérdést. (Ő azt is problémásnak látta, hogy a kamarák illetéket vehetnek ki, amit közadók módjára kell behajtani.) Malcolm ezért valódi reformot sürgetett és az irányt a következőkben jelölte ki: olyan szervezet kell, ami alkalmas az állami feladatok – vagyis nem az igazgatási funkciók – végrehajtására. Erre a szabad társuláson alapuló szervezetek nem alkalmasak, ezek helyett inkább olyan kényszertársuláson alapuló önkormányzatok kellene, amik az érdekképviselőt is ellátják. Ezen új testületek a gazdatársadalom erejét egyesítve együttműködnének Földművelési Minisztérium alsó szintű szerveivel, azzal munkamegosztásban fejlesztő munkát végeznének.¹¹⁹²

---

¹¹⁹⁰ ERDEI Ferenc–PATAKY Ernő: „*Termelői szervezetek a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésében I.*”, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1958. 1. évfolyam, 3-4. szám, 165-182. old.

¹¹⁹¹ SZEKERES Endre: „*Az agrárközigazgatás új alapjai*”, *Magyar Szemle*, 1937. 31. kötet. 9-12. szám. 221-227. old.

¹¹⁹² BÁRÓ MALCOMES Béla: „*Magyar mezőgazdaság I-II.*”, A szerző saját kiadása, Budapest, 1942, 271-274. old.

Ami itt Somogyot illeti, 1922. július 10-én alakult meg az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara, aminek székhelye Kaposváron volt. Baranya, Somogy, Tolna, Zala megyék tartoznak a kötelékébe. Azt is ki kell itt emelni, hogy gróf Hoyos Miksa személyében 1927-től somogyi nagybirtokos állt az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara élén, majd 1930 januárjában az Országos Mezőgazdasági Kamarának lett az elnöke.¹¹⁹³ (Hoyost előbbi pozíciójában gróf Benyovszky Móric siklósi nagybirtokos követte, akinek helyét annak halálával 1936 februárjában báró Mirbach Antal – szintén egy baranyai földbirtokos – vette át.¹¹⁹⁴ (Hoyos a négy megyében több gazdasági érdekeltséggel is rendelkezett, ő volt a Dunántúli Bank- és Takarékpénztár Rt., a Trans-Danubia Egyesült Gőzmalom Rt. alapító elnöke, több gazda-biztosítóiintézet létrehozatalában bábáskodott.) Az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara a húszas években több akciót kezdeményezett a termelők megsegítésére, így a nemesített búzafajták elterjesztését¹¹⁹⁵ propagálta, mezőgazdasági traktorkezelői- és adószámviteli tanfolyamokat¹¹⁹⁶ indított. Miközben a földművelésügyi minisztériumnak való felterjesztéseiben több pozitív kezdeményezéssel állt elő a struktúraváltás, az innováció érdekében: gabonatarházakat, olcsó kölcsönöket, közmunkákat, gyümölcstelepítést, a baromfi- és kisállat-tenyésztés, a háziipar fejlesztését sürgetve.¹¹⁹⁷

Végül, ami a kisgazdákat illeti, a gondolat, hogy újra felálljon a régi párt, 1924–1929 között újra és újra előjött, ám ebből nem lett semmi. Így, amikor Gömbösék 1924-ben kiváltak az Egységes Pártból és létrehozták a Magyar Fajvédő Pártot, Eöry Szabó Dezső református pap, igali képviselő felvetette az újjáalakulás gondolatát, ám az akkor még élő Nagyatádi lehűtötte a kedélyeket. Később is a passzivitás volt jellemző, így például 1925-ben, amikor – már a parasztvezér halála után – újra felmerült a választójogi reformja, az ezzel kapcsolatos parlamenti vitában az ellenzék azt hitte, hogy számíthat a volt kisgazda képviselők támogatására, hát tévedett.¹¹⁹⁸

---

¹¹⁹³ „Somogyi Ujság” 1935. április 26-ai szám. 1. old. („Mecsér András az Országos Mezőgazdasági Kamara elnöke”)

¹¹⁹⁴ „Somogyi Ujság” 1936. február 26-ei szám. 1. old. („Báró Mirbach Antal lesz az Országos Mezőgazdasági Kamara elnöke”)

¹¹⁹⁵ „Kisgazdák Lapja, Baranyavármegyei Kisgazdák Lapja”, 1930. szeptember 14-ei szám. 2. old. (Tóth Kálmán várm. pártelnök: „A minőségi gabonatermelés” című cikk)

¹¹⁹⁶ „Somogyi Ujság” 1930. január 19-ei szám 1. old. és 1930. április 20-ai szám 5-6. old. (JOVÁNCZAI Ferenc: „Kisgazda és a gazdasági számvitel”)

¹¹⁹⁷ „Somogyi Ujság” 1930. január 19-ei szám. 1. old. („A Mezőgazdasági Kamara felterjesztése a földművelési miniszterhez a mezőgazdasági munkásság téli foglalkoztatására”)

¹¹⁹⁸ NAGY József: „Nagyatádi Szabó István és a földreform”, *Agrártörténeti Szemle*, 1993. 35. évfolyam, 1-4. szám, 146-208. old.

7.4. Mentalitástörténeti sajátosságok 1920–1938 között

7.4.1. Általános vonások

A mentalitás kialakulására ható tényezők közül a földrajzi környezetet, a török hódoltság utáni újjáépítést, a vallási ellentéteket, az eliteket, valamint a nagybirtokot kell kiemelni. A földrajzi környezetet nagyjából a Balaton, a Dráva és a Mecsek között elhelyezkedő Dunántúli-dombság jelenti a maga lankáival. Ha az adottságok kedveztek is gazdálkodásnak, a megye távolesett a fő útvonalaktól, a gazdasági életre a városhiány nyomta rá bélyegét. A 19. században a polgárosodás csak nehezen indult el, mivel térség fő piacai a megyén kívülre estek (Nagykanizsa, Pécs, Hőgyész, Keszthely).¹¹⁹⁹ Ráadásul, mivel a megye a 18-19. századi gazdasági élet fő ütőerét jelentő Dunától is távolesett, így a paraszti gazdálkodás – Tolnától, Baranyától eltérően – sem kapott megfelelő impulzusokat a kibontakozásra. A megyének azt a lemaradást is le kellett dolgozni, amit a török hódoltság 150 éve jelentett. Ha Pomerániában a 19. században a korábban svéd fennhatóság alatt álló terület beintegrálása okozott gondot, akkor itt inkább a 18. századi betelepítés és lassú konszolidáció jelentett problémát. Nagy-Apáti Kis Sámuel, a Somogyban is megfordult evangélikus lelkész még 1822-ben is arról panaszkodott, hogy az észak-dunántúli vármegyékben lenéznek és műveletlennek tartják a somogyit, pedig – érvel – az egyszerűség és a természetesség is érték.¹²⁰⁰

Ilyen körülmények között a polgári korszakban a katalizátorszerepet a reformátusok játszották, jól illusztrálva Max Webernek azt a tételét, hogy egy katolikus ország protestáns kisebbsége gazdaságilag mindig jelentős szerepet játszik.¹²⁰¹ (Míg ez fordítva – gondoljunk csak Pomerániára – nem igaz.) A népesség vallási összetételét tekintve az 1930. évi népszámlálás adatai szerint 78,6%-ot tett ki a katolikusok, 14,5%-ot reformátusok, 4,7%-ot az evangélikusok és 2,0%-ot az izraeliták aránya.¹²⁰²

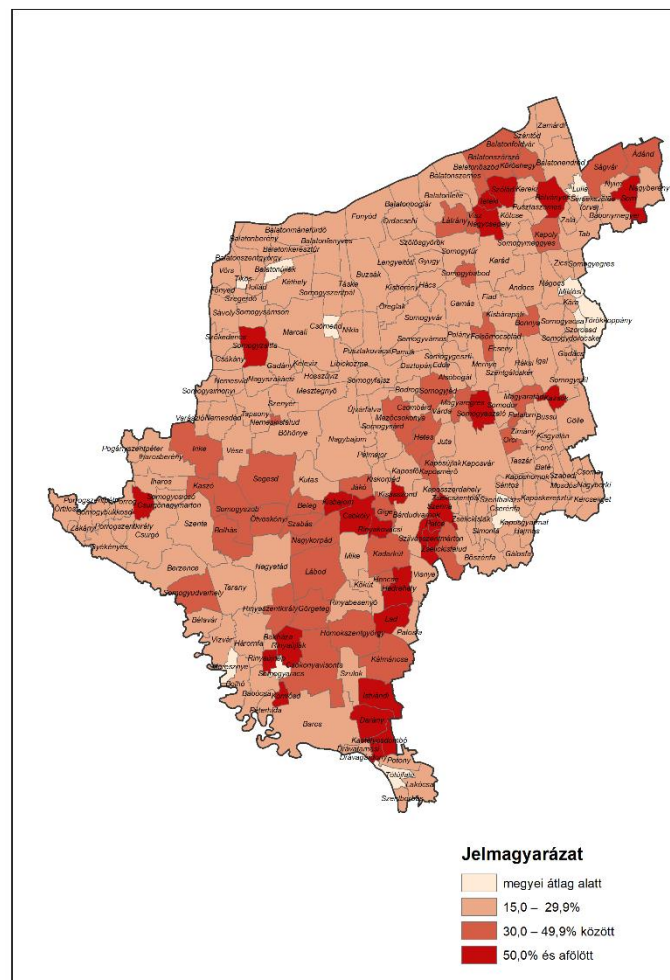
¹¹⁹⁹ TÓTH Tibor: „Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig.” Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 9. old.

¹²⁰⁰ KÓSA László: „Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)”, Planétás Kiadó, Budapest, 1998, 222. old.

¹²⁰¹ WEBER, Max: „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme”, Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1995, 29-30. old.

¹²⁰² Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületilakott helyek szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932, 94-105. old.

17. számú térkép: A reformátusok aránya Somogy településein az 1930. december 31-ei népszámlálás adatai alapján, százalék

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületilakott helyek szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932, 94-105. old.

Somogyban a protestánsoknak már a török hódoltság alatt is iskoláik voltak, a korban ilyen jelentős „iskolavárosnak” számított Kálmánsehi (a mai Kálmánca).¹²⁰³ A 18. század azonban nem kedvezett a protestáns hitélet újjáéledésének, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök Somogyban is igyekezett visszafoglalni azokat a hadállásokat, amiket a katolicizmus a

¹²⁰³ UJVÁRY Imre: „Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdőszet”. In: CSÁNKI Dezső szerk.: „Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye”. Országos Monografia Társaság, Budapest, 1914, 303. old.

török alatt elveszített. ¹²⁰⁴ A reformátusok ideje igazából a reformkorral és a szabadságharcral jött el, hogy aztán a polgári korszakban még jobban előtérbe kerüljenek. ¹²⁰⁵ Pezenhoffer Antal katolikus publicista – aki a szomszédos Zala megye szülőtte volt – az 1920-as években a következőképpen látta a somogyi reformátusok helyzetét. Bár a megyében 150 évvel korábban a lakosság felét a protestánsok tették ki, és annak ellenére, hogy nem bántotta őket senki, mégis elolvadtak, mint tavasszal a hó. Ám a vagyonukat megtartották, az nem olvadt el. Viszont Somogy Pezenhoffer szerint nagy katolikus előretörés színtere, hiszen mivel a katolikusok a legszaporábbak, így a megye háromnegyede már ezt a hitet követi. Éppen ezért Pezenhoffer sérelmezi, hogy míg a protestánsok el vannak látva templomokkal, lelkésszel, addig a katolikus nép elhanyagolt. A reformátusok egyébként délkeleten (Szigetvár környékén), az evangélikusok délnyugaton (Csurgó környékén) és északkeleten (Tab, Igal) koncentrálódnak, itt vannak az egykézű falvak. ¹²⁰⁶

Pezenhoffer úgy vélte, hogy a katolikus hívek átlag 7-8-szor jobban meg vannak elégedve vallásukkal, mint a protestánsok. Ennek jele az utóbbiaknál a Dunántúlon egykézűsre ¹²⁰⁷, az Alföldön pedig a nagyobb öngyilkosságra való hajlam. Mindezt alátámasztani látszott, hogy protestáns körökben ebben az időben arról panaszkodnak, egyre több a felekezüket elhagyók száma. ¹²⁰⁸ Ám joggal kérdezhetné valaki, hogy a katolicizmussal minden rendben volt? Kovács Pál református lelkész a Pezenhofferrel való vitájában lényegében a jozefinizmusra – a katolikus államvallás megteremtésének kísérletére – utalt, ami ennél a felekezetenél hosszú távon azzal járt, hogy kiölte a hívőkből a vallásos érzést. A

---

¹²⁰⁴ Pezenhoffer Antal a katolikus apologetika célzatával megírt Magyarország-történetében éppen dél-somogyi településeket (Görgeteg, Rinyaszentkirály, Rinyaújlak, Istvándi, Csokonya, Darány, Drávagárdony, Kastélyosdombó) hoz fel arra példaként, hogy a 17-18. századi protestánsüldözés nem is járt olyan súlyos következményekkel, mint azt a másik oldalon állítják. Sokszor éppen a katolikus földesurak (pl. Széchenyiek) voltak a gyülekezetek segítségére templomépítésekben. (PEZENHOFFER Antal: „A magyar nemzet története. [A mohácsi véstől napjainkig.] IV. kötet”, „Béke és Igazság Pilisszentléleki Modell” Alapítvány Út, Igazság, Élet Kiadója, Pilisszentlélek, 1999, 139–151. old.)

¹²⁰⁵ A református egyház a neoabszolútizmus idején több későbbi politikusnak jelentett menedéket, felkészülést a későbbi közéleti szerepvállaláshoz.

¹²⁰⁶ Somogy nem képezett önálló egyházmegyét, a Veszprémi Püspökséghez tartozott. Hitélet, népi vallásosság szempontjából már abban az időben fontos volt az andocsi búcsújáró hely szerepe.

¹²⁰⁷ Azért ez sem mindenhol volt így. Andrásfalvy Bertalan a Tolna megyei református egykézűséről szólva úgy látta, hogy ez csak a Sárközben volt jellemző, mivel Bogyiszlón, Faddon – Makóhoz hasonlóan – kertészeti kultúrákkal igyekeztek tartani az elért életszínvonalat.

¹²⁰⁸ A kérdéssel Kenéz Béla is foglalkozott egy „Huszadik Század” -ban írt cikkében. Eszerint a kilépők zöme református, akiknek zöme átmegy a nazarénusokhoz, baptistákhoz. Ennek oka: nem a vallástalanság, hanem éppen, hogy a vallási buzgalom túltengése. A felekezetüket elhagyók között sok a tudákos ember, aki éppúgy beavatva érzi magát a hitbéli dolgokba, mint a pap. A katolikusokat ez azért nem fertőzte meg, mert náluk erősebb a vallási fegyelem. Kenéz szerint még jó, hogy a kilépések csak az olyan nemzetiségileg vegyes területekre koncentrálódnak, mint Tolna, Baranya. (DR. KENÉZ Béla: „A felekezeten kívül állókról”, „Huszadik Század”, 1902. február, 483-503. old.)

társadalomtörténész Tóth Zoltán viszont később is látja, hogy a reformátusok már abban az időben is egy, a katolikusoknál egy összetartóbb – és szerintük magyarabb – csoportot jelentettek. Ez abban is megnyilvánult, hogy minél messzebb megyünk a Dunából, a vegyes felekezeti és nemzetiségi mezőváros térszerkezetére annál inkább jellemző volt a szegregáció, azaz az egy-egy vallás és etnikum temploma köré való szerveződés. Ez alapján kvázi több falu is létezett egymás mellett. Ezzel szemben a Duna melletti és ahhoz közeli mezővárosokban – mint ahogyan ez Szekszárdon is történt – már igen korán egységes belvárosok alakultak ki.¹²⁰⁹ A katolikusok és protestánsok közti „kulturharc” persze Somogy megyét sem hagyta érintetlenül. A parlamentarizmus megerősödésével több református lelkész is elindult – többnyire függetlenségi színekben – az országgyűlési képviselői mandátumért. Így feljegyezték Barla Szabó József csokonyavisontai református lelkész esetét, aki 1884–1887 között a nagyatádi választókerületben lett a környékbeli kálvinista falvak támogatásával képviselő. A választási korteshadjáratban ellenségei a Dráva menti horvát falvakat mozgósították ellene.¹²¹⁰

Ezek után nézzük az eliteket. A társadalmi szerepet tekintve, ha Pomerániában szolgálonemesi hagyományok voltak az érdekesek, úgy itt a „politikai osztály” -funkció, ami átvezet a dzsentrikérdésre. Azt szokták mondani, hogy a dzsentrik száma főleg azokban a megyékben volt nagy, ahol annak idején a végvári vonal húzódott (pl. Zala, Nógrád), azaz a kérdés valamilyen mértékben Somogyot is érintette. Hogyan látta Beksics Gusztáv, a dualizmus időszakának nagyhatású publicistája – aki egyébként Somogy szülőtte volt – a dzsentrikérdést? Mint azt egy tanulmányában írja,¹²¹¹ ebben a gyökerek tulajdonképpen Werbőczy Tripartitumáig mennek vissza, amely az örökösödési jog alapján döntötte el a magyar földbirtok és földbirtokos réteg alakulásának sorsát. Miközben kizárta az elsőszülöttségi jogot, és legújabb időkig a hitbizományt is – amivel meggátolta, hogy a földbirtok mindig kevesebb kézben halmozódjék fel –, a középnemességet, mint markáns társadalmi csoportot megőrizte „nagyömegűnek és hatalmasnak”, még ha annak tagjai a vagyon-felosztás következtében egyénileg alá is szálltak. Így, ha a dzsentri a gazdaságból ki is szorult, de a megyei politikát azért továbbra is kézben tartotta. A gazdaságtörténész Berend T. Iván szerint Somogy megyében 1867–1910 között a 79 megyei tisztségviselőből mindössze 6 személy volt nagybirtokos és 11 aktív középbirtokos, a zöm, azaz 26 fő a földjét veszített dzsentri soraiból került ki, 23-an pedig a már 1848 előtt földtelenül maradt úgynevezett nemesi értelmiség

---

¹²⁰⁹ TÓTH Zoltán: „Szekszárd társadalma a századfordulón”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 33-34. old.

¹²¹⁰ „Somogyi Ujság” 1932. október 11-ei szám. 1-2. old. (SZABÓ BARLA JENŐ: „Két lelkész a Szabó Barla családban”)

¹²¹¹ BEKSICS Gusztáv (Cenzor): „Társadalmunk és nemzeti hivatásunk”, Budapest, Zilahy Sámuel, 1884, 79-80. old.

soraiból. Berend T. hozzáteszi, hogy ebben az időben más megyék és a minisztériumok apparátusában is 24 somogyi dzsenti ült.¹²¹²

Noha 1848 előtt Somogy egy „fontolva haladó” megyének volt elkönyvelve, ám 1867 után a birtokos és birtoktalan nemesség, élén a kimondottan helyinek számító nagybirtokosokkal, már kifejezetten ellenzéki attitűdöt vette fel, még ha ez az ellenzékiesség távról sem jelentett olyan „kuruckodást”, mint a tiszántúli megyék esetébe. A nagy mágnáscládoknál – akár megyében laktak, akár nem – bonyolultabb volt a helyzet, mert ők a pozíciójukat – a porosz junkerekkel ellentétben – a Habsburg-háznak köszönhették és nem „saját jogon” – a történelem homályára való hivatkozással – váltak helyi potentátokká. Talán ezért is alakult úgy, hogy e kör tagjai a kiegyezés után egyre inkább visszavonultak a politizálástól. Ezek után nem volt meglepő, ha a megyei elit a Horthy-korszakban könnyen belesimult a kormánypártiságba.

Ami a nagybirtokot illeti, mivel a piacos helyek – főleg Nagykanizsa és Pécs – a megyén kívülre estek¹²¹³ –, így a fontosabb uradalmak szerepe a megye újraneépülése során óhatatlanul felértékelődött. Ezt nagyban elősegítették azok a 18. századi kastélyépítések, amelyeket a nagybirtokosok az uradalmak központjául szolgáló mezővárosokban eszközöltek. Így a Festetichek Toponáron, a Zichyek Lengyeltótiban, a Somssichok Sárdon, a Hunyadyak Kéthelyen, a Schmideggek – egy felvidéki eredetű evangélikus család – Nagyberkiben, a Talliánok Ádándon, az Inkeyek Iharosberényben építettek maguknak kastélyt.¹²¹⁴

Ezek után nézzük a parasztságot! Mindenekelőtt, az egyszerű emberek hogyan dolgozták fel azt a helyzetet, hogy a jobbágyfelszabadítás során nem jutottak földhöz? Hiszen Szili Ferenc szerint a parasztság tetemes része 1861-1883 között még inkább elszegényedett, zömük csupán negyed telekkel rendelkezett – amiben szerepe volt persze az „egyenlő osztatú” öröklésnek is –, vagy pedig föld nélküli zselléreként tengődött.¹²¹⁵ Mindezek dacára vitéz Nádujfalvi József, aki a harmincas években volt a vármegyei közjóléti szövetkezetről volt szociális tanácsadó, úgy jellemezte a somogyiakat, mint egy józan ítélőképességű,

---

¹²¹² BEREND T. Iván–SZUHAY Miklós: *„A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848-1944”*, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975, 142. old.

¹²¹³ KÓSA László: *„Paraszi polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)”*, Planétás Kiadó, Budapest, 1998, 222. old.

¹²¹⁴ A Széchenyieknek inkább kisebb kúriáik voltak a megyében, mint ahogyan az Esterházyak sem rendelkeztek kastéllyal Kaposváron. (KAPOSI Zoltán: *„Földbirtokosok és kultúrák közvetítés a Dél-Dunántúlon”* In: VONYÓ József szerk.: *„Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.”* Pro Pannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2003, 51-54. old.)

¹²¹⁵ SZILI Ferenc: *„Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914”*, A Somogy Megyei Levéltár Kiadása, Kaposvár, 1995, 18. old.

törvénytisztelő népet, amelynek fejlett hajlama van az igazság keresésére és kiváló észjárással rendelkezik. Az itt lakók gondolat- és természet világát a föld erősen befolyásolja, amire jellemző, hogy az emberek nemigen hajlandók elköltözni a megszokott környezetből még anyagi előnyökért pl. másutt kapott ingyen földért sem. Végző soron ez a földszeretet a köztük gyakran tapasztalható anyagi felfogásnak a forrása. A falusi emberekben korán kialakul egy meglehetősen zárkózott és individuális világnézet, előszeretettel hasonlítja össze helyzetét távolabb élő embereknek hallomásból, vagy újságból ismert életével, gondolkodásával. Ám látókörét rendszeres szellemi munkát jelentő fáradság árán nem hajlandó bővíteni, falig terjedő szűk látókör jellemző. Mindehhez csökkent szolidáris érzés és nem kis mértékben a szakismeret hiányából származó bizalmatlanság is társul.¹²¹⁶ A beszűkülést talán sokban megmagyarázza, hogy Somogyban rosszabbak voltak a körülmények, mint például Nyugat-Magyarországon, ahol – bár ugyancsak nagyon nehéz volt föld szerezni, de – az osztrák piac közelsége, a jelentős háziipar, a Rába szabályozás nyomán megnyíló új lehetőségek és nem utolsósorban a környék ipari létesítményei mégis csak jobb felemelkedési esélyekkel kecsegtettek, mint a Dél-Dunántúlon.¹²¹⁷

Míg a helyi adottságokat tekintve a kívülállók a „somogyi táj” hallatán főként a Balatonra, addig az itteniek inkább az erdőre asszociálnak. Itt ugyanis az ez erdő az az őstermelési ág volt, ami mindenkor menekülési utat jelentett. Igazából azonban ez Andrásfalvy Bertalan szerint¹²¹⁸ inkább az úrbérrendezés előtti időszakra volt jellemző, amikor az erdő a legeltetés, a faizás a megélhetés szempontjából nagy jelentőséggel bírt, a gyógynövényekről, méhészetéről nem is beszélve. Az erdei legeltetésnek kétféle formája volt: fű- és makklegeltetés. Az urbáriumot követően azonban a faizást korlátozták, és felmerült az urasági és a községi erdők elkülönítése is. Végeredményben a parasztok egyre jobban kiszorultak a korábban közösen használt erdőkből, és ezáltal a létalapjuk nagymértékben csorbult. Ez Somogyban különösen fájó pont volt, hiszen az itteni jórészt megközelíthetetlen erdőkből kitermelt fát – a favágók jelentették a legszegényebb elemet – a jobbágyok korábban a piacos helyeken tüzelőként értékesítették.

---

¹²¹⁶ NÁDUJFALVY József: „Somogymegye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata,” Kaposvár, 1939

¹²¹⁷ DR. BERÉNYI Pál: „Sopron megye”, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1895, 108 old.

¹²¹⁸ ANDRÁSFALVY Bertalan: „Az anyagi kultúra változása és az életmód átalakulása” In: OROSZ István–FÜR Lajos–ROMÁNY Pál szerk.: „Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok.” Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1996, 345-381. old.

Az uradalmak szempontjából a 18. században az adta az erdők jelentőségét, hogy azokban T. Mérey Klára szerint¹²¹⁹ hamuzsíregetés folyt. A hamuzsirt pedig, mint ahogyan tette ezt a Festetichek csurgói uradalma is, külföldre szállították. Szén- és mészegetés, mint melléküzemág, csak elvétve fordult elő. Somogyban a megyei szervek az ország más területeihez képest később, csak 1769-ben hoztak erdőrendtartást, mivel itt az erdőművelés nem kapcsolódott bányászathoz. Ennek következtében sokáig nem volt tervszerű fakitermelés, 1802-ben a Széchenyi-uradalmakban született meg az első határozat az erdők felújítására. 1825-ben azonban már tervszerű erdőgazdálkodás folyik (kitermelés, utánpótlás). Később is a fa jelentette a helyi gyáripár (fa-, bútór- építőanyag-ipar) alapját. A vadászattal, mint a másik tipikusan erdőhöz kapcsolódó tevékenységgel, még bonyolultabb volt a helyzet. Itt alapvetően egy nemesi privilégiumról volt szó, de a 18. század elején megengedték a jobbágnak, sőt kötelességévé tették a dúvadak kiirtását, sőt nyestbőr, rókabőrt kívántak tőlük, hogy aztán a 18. század második felében a kezdődő allodiációs törekvések keretében kitaltsák őket az erdőkből, sok helyen „vadásztilost” felállítva.

Mi jellemezte a parasztságot, mint közösséget? Somogyban, mint túlnyomórészt katolikus megyében sok vallási ünneppel kellett számolni. A fontosabb keresztény ünnepeket tekintve karácsonykor a karácsonyfa állítása és az ajándékozás viszonylag újabb keletű szokásnak számított. A karácsonyhoz kötődő betlehemezés némely helyen, például Vörsön országos hírnévre tett szert. A pünkösdi királyság emléke még mai nap is élénken él a megye több településén. A farsang szintén a lakodalmak, a tánc, a vigasság ideje volt, amelyet Csokonai a „*Dorottyában*” éppen Somogyban énekelt meg. Somogyban is a fonók, a tollfosztók jelentették a társas összejövetelek napi kereteit. A disznóölések és torok, illetve kostoló küldésének szokása biztosította nemcsak falu lakosságának hússzükségletét, hanem a rokoni, szomszédi összetartást is. A falu egészének a lakosságát többnyire a szüreti bálók, búcsúk hozták össze.¹²²⁰

A 20. század első évtizedeire a modernitás egyelőre csak a nemzetiségi nyelveket és népviseletet kezdte ki. Erre az időre az itt élő nemzetiségek asszimilációja és keveredése előrehaladott volt. A Dráva mentén az emberek egyformán jól tudtak magyarul és horvátul, mindamellet a legősibb magyar neveket viselték. A folyó túloldalán élő rokonaik magyarul

---

¹²¹⁹ T. MÉREY Klára: „Az erdőgazdálkodás Somogy megyében (1700–1878)”, *Agrártörténeti Szemle*, 1963. 5. évfolyam 1-2. szám, 133-152. old.

¹²²⁰ „Somogy megye kézikönyve”, SZÜV–CEBA, Budapest, 1998, 79-80. old.

beszéltek, bármennyire tiltották is ezt nekik.¹²²¹ Ami a népviseletet illeti, Széchenyi Imre szerint Somogyban az 1880-as években hagyták ezt el.¹²²² (Legtovább a Dráva mentén a Lakócsa környéki horvátok tartották meg viseletüket, egészen 1950-ig.) Somogy református lakosságában a nők fehérben gyászoltak, amely hagyomány a török időkre ment vissza.¹²²³

Mattyasovszky Miklós a paraszti öröklésről írott művében, amelyben a Dunántúl magyar falvaiban jellemző „gyermekrendszert” – azaz az egykézés irányába való tendálást – a német vidékeken dívó törzsörökléssel állítja szembe, kitér Somogyra is. (Mindkét típusnál a szülőkhöz erősebb volt a birtokösszetartás iránti hajlam, mint a gyermekekben.) Mattyasovszky Széchenyi Imrere hivatkozva mutatott rá arra, hogy utóbbi megye magyarjai még 20. század elején is ragaszkodtak a régi úrbéri telekhez. Tehát itt az egész és háromnegyed telkeseknél több helyen még fennállt az ősi jogokhoz való ragaszkodás alapján azon régi szokás, hogy az atya életében szerződésileg vagy végrendelet útján adja át fiának – egynek, legfeljebb kettőnek – a birtokot, míg a leányoknak olykor „moring” gyanánt a szokott rúgott borjú, tulipános láda és 40 forint jár. Lengyeltóti vidékéről szintén azt írta Mattyasovszky, hogy itt a szegény örökhagyó ingatlanait rendszerint egy férfiörökös szokta átvenni, a többi örökös pedig készpénzzel, illetve kötelezvénnyel nyer kielégítést, a forgalmi értéknél alacsonyabb összegben.¹²²⁴

Nézzük a földreform kérdését! A nagybirtoknak a parasztsághoz fűződő kapcsolatát tekintve látni kell, hogy a birtokosok alapvetően ódzkodtak a kisbérlettel, amire Heller András szerint jó okuk volt. Heller Fejér megyei példákon keresztül mutatja be, hogy ha a nagybirtok áttér a kisbérletre, ez a következő hatásokkal jár: egyrészt – mivel nagy agrárnépesség mellett ebbe nem tudnak mindenkit bevonni – ez a mellőzöttek körében irigységet szül. Másrészt, mivel az alkalmazottak egy részét el kell bocsátani, nő az elvándorlás.¹²²⁵ A háború után a Somogyban is jelentős földbirtokokkal rendelkező katolikus egyház felé is nagy volt a társadalmi elvárás a földínség enyhítésére. Ám hogyan is állt ehhez hozzá klérus? Katolikus szerzők úgy látták, hogy a feszültség levezetésének nem az egyetlen módja a földhöz juttatás, sőt, mindig meg kell

---

¹²²¹ „...Valami délies, délszlávós jellege van itt a magyarságnak. A csodálatos élénkpiros színek, amelyek az asszonyok ruháján virítanak, a furcsa mélytüzű barna szemek, az arc vágása, a bőr sötét jellege, mind ilyen keveredésre mutat. Mintha az egész vidéken most visszatűnt a hosszú török uralom hatása.” (MILOTAY István: „Az ismeretlen Magyarország”, Genius Kiadás, Kunossy rt., Budapest, 1930, 86-87. old.)

¹²²² IFJ. GRÓF SZÉCHENYI Imre: „Somogy megye monográphiája”, MTA, Budapest, 1892, 2. old.

¹²²³ U. o.

¹²²⁴ MATTYASOVSZKY Miklós: „Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás”, Eggenberger-féle könyvkereskedés. Budapest, 1904, 321-324. old.

¹²²⁵ HELLER András: „Föld és munkabér. Egy közép-európai tanulmányút tapasztalatai.” A Statisztikai Tudósító Kiadása, Budapest, 1939, 10–15. old. http://mtda.hu/books/heller_andras_fold_es_munkaber.pdf Letöltés: 2014. 12. 17. 14.56.)

hagyni a falunak azt a hivatását, hogy a városnak szállítja friss embererőt. Nem szabad abba a hibába esni, hogy túlméretezzék a földreformot, hiszen nálunk olyan adottságok vannak, amelyek megkönnyítik a megoldást. Abban, hogy Amerikában és Nyugat-Európában nincs az egyháznak birtoka és a hívek adójából tartja fenn magát, figyelembe kell venni, hogy ott a hívek gazdagok. Az egyházi birtok a hívek helyett viseli a közterheket, a hierarchia, az intézmények eltartását, így a katolikus hívek évente 7-8 millió pengő egyházi közadótól mentesülnek. Az lenne a kívánatos, ha a katolikus népesség minden birtokkategóriában legalább az országos arányszámának megfelelő hányadot elérné, mert a katolikus tömegek aránytalanul szegények: az ország népességének kétharmadát teszik ki, a földvagyonból való részesedésük csak 57%.¹²²⁶

Egy másik katolikus szerző a Somogyban is birtokos Kegyes Tanítórend kulturális és szociális teljesítményét emeli ki. A Rend birtoka 25 766 kat. hold, ebből azonban 5486 kat. hold a Balaton vize alatt fekszik. A művelés alatt álló terület 20 280 kat. hold, szántó: 10 840 kat. hold, erdő: 5000 kat. hold. A birtok királyi donációs levele 1807-ből való, a Rend már 1809-ben házi kezelésre tért rá. A Rend minden intézményes kényszer nélkül megérezte az idők szociális követelményeit és a kisemberek részére önkéntes leadásokat végzett. Így erősödhetett meg Attala, Gölle kisbirtokos társadalma, így fejlődhetett Mernye község. Amikor megindult a nagybirtok bomlási folyamata a Rend 1891-ben Orciban megvette a báró Boxberg-féle uradalmat, ami 1152 kat. holdat tett ki. A Nagyatádi-földreform idején, amikor az OFB igénybe vett tőle 710 kat. holdat, ennek ellensúlyozásául megvette a Váronggal szomszédos Hunyady-birtoktól a 300 kat. holdas Patak-pusztát, valamint Pallavicini György örgróftól a 233 kat. holdas Siva-pusztát.¹²²⁷

A földreform-intézkedések közül viszonylag eredeti kezdeményezés volt vitézi rend, mint paraszti hitbizományok létrehozása. Ez az intézmény a német Darré-t is nagyban inspirálta későbbi politikájában, akinek tetszett a gondolat, hogy a háborúban érdemeket szerzett személyekből alakítsanak ki egy helyi vezetőréteget. Az 1920-as földreform keretében Somogyban 180 vitézi telket hoztak létre 2536 kat. hold területtel, ebből 164-et az 5-50 kat. holdas birtoknagyságú csoportban. Az 1924. január 1-jei OFB határozattal 76 legénységi és 6 tiszti állománybéli vitéznek juttattak 10-15. kat. holdas telket.¹²²⁸ A vitézi címnek nyilván nagy volt a presztízse és volt egy olyan hivatásrendi üzenete, hogy abban minden társadalmi csoport

---

¹²²⁶ NAGY Gyula: „A magyar földkérdés megoldása és a katolikus közterhek”, *„Katolikus Szemle”*, 1935. júniusi szám. 327-336. old.

¹²²⁷ SZENTIVÁNYI Béla: „Az egyházi nagybirtok kulturális és szociális teljesítménye”, *„Katolikus Szemle”*, 1938 novemberi szám, 655-666. old.

¹²²⁸ ¹²²⁸ KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 121. old.

(parasztok, munkások, művészek) benne van. 1929-ben is arról olvasunk a helyi sajtóban, hogy vitéz Csicsery-Rónay István megyei székkapitányhoz 150 kérvény érkezett vitézzé avatási kérelem érkezett, de ebből 80-at elutasítottak.¹²²⁹

Ami ennek a földbirtokpolitikai részét illeti, amikor Gömbös 1936-ban a hitbizományi reformja keretében szélesebb körben érvényt akart szerezni a paraszti kötött birtok intézményének – annak ellenére, hogy általában csökkent a föld iránti érdeklődés –, saját szűkebb környezetében is meglehetősen értetlenséggel fogadták azt. Úgy vélték, hogy ez idegen a magyar lélektől, a magyar paraszt egészséges és ösztönös igazságérzete nem veszi be azt a jogi felfogást, hogy gyermekei ne egyenlő mértékben jussoljanak. Antal István államtitkár úgy látja, hogy a paraszti hitbizományt létesítő paragrafusok mindvégig holt betűk maradtak, mert ellenkeztek az évszázados beidegződéssel.¹²³⁰

Végül – Somogyot érintően – arról is szólni kell itt, hogy a húszas–harmincas évek politikai légkörében a nagybérloi kör jelentős részét alkotó zsidó vállalkozóknak – annak a körnek, amely pedig korábban úttörő szerepet játszott a magyar mezőgazdaság modernizálásában – elment a kedve a földtől, a mezőgazdaságtól. Már a Nagyatádi-féle földreform idején országosan a szabad forgalmú birtokok mintegy felét, több mint 300 000 ezer holdat zsidó birtokosoktól vettek igénybe. 1928-ben ebben a kategóriában már csak 478 261 hold volt. A későbbi birtokpolitikai koncepciók is – így az 1938-as Imrédy-féle kishaszonbérleti törvény is – a zsidók ingatlanjait jelölték meg a reformhoz szükséges birtokállomány egyik elsődleges forrásaként. Ennek az lett a következménye, hogy zsidó üzletemberek a nagybérletbe sem voltak hajlandók investálni és ez a földhasznosítási forma is visszaszorult.¹²³¹

7.4.2. Egykézés

Somogyban az 1930. évi népszámlálás idején 57,4 fő/ km²-es népsűrűséggel (6695 km², 385 635 lakos), kellett számolni, ami a Dunántúl megyéi között egyértelműen a

---

¹²²⁹ *Uj Somogy*, 1929. március 17-ei szám. 9. old. (GRÓF JANKOVICH-BÉSÁN József: „*Mi a céljuk a mezőgazdasági kiállításoknak?*”)

Uj Somogy, 1929. március 7-ei szám. 1. old. („*Az utolsó vitézzé avatásra Somogyból 150 kérelem érkezett a Székkapitánysághoz?*”)

¹²³⁰ GERGELY Jenő szerk.: „*Antal István sajtófőnök emlékiratai. Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932-1936*”, Új Palatinus-Könyvesház Kft., Budapest, 2004, 285-286. old.

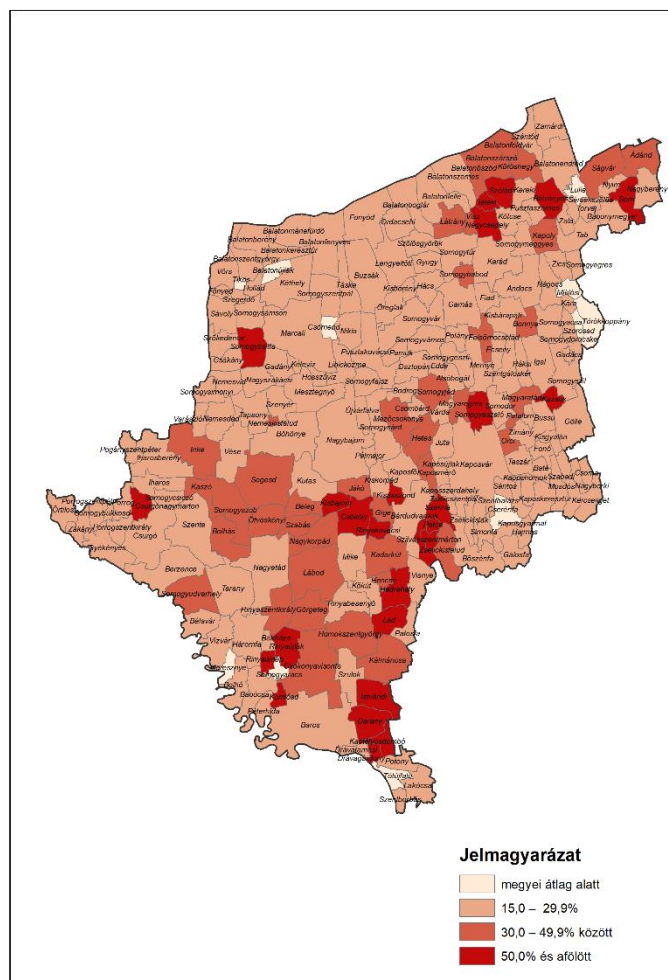
¹²³¹ CSÖSZ László: „*Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidó törvény végrehajtása*”, Holocaust Emlékközpont, Budapest, 2005, 176-192. old.

www.hdke.hu/files/csatoimanyok/11_CsozLaszlo_Foldreform_es_Fajvedelem.pdf

Letöltés: 2015.06.25.14.36.

legalacsonyabbnak számított, országosan pedig csak Abaúj multa alul. (Az ország egészében 93,4 fő esett egy km²-re.) Noha 1920. évi népszámlálás adataihoz képest itt is számbeli gyarapodást mutatott a népesség: az akkor regisztrált 368 486 fős lakosságszám tíz évvel később ugyan 4,7%-os nőtt, de ez azért alatta maradt az országosan mért 8,7%-os ütemnek. A megyén belül a legnagyobb népességkoncentráció leginkább Kaposvár, Barcs, Balatonboglár környékét jellemezte, míg a legkisebb értékeket a belső területek, illetve a Zselic falvaiban (pl. Felsőzsitfa, Gamás, Gálosfa, Mesztegyő, illetve Zselickisfalud, Szentbalázs, Szenna, Bőszénfa) regisztrálták.

18. számú térkép: Népsűrűség Somogy településein az 1930. december 31-ei népszámlálás adatai alapján, fő/km²

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületilakott helyek szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932, 14-20. old.

Az alacsony népsűrűség nyilván összefüggött a kistelepülések és az azokon élők magas hányadával is. Az 1930. évi népszámlálás idején a 500–1000 és az 1000–2000 fős közösségek népességének aránya Somogyban nagyobb volt, mint a Dunántúlon. A másik oldalon kisebb volt súlyt képviseltek az 5 000–10 000 fő közötti nagyközségek, valamint hiányoztak a 10 000–20 000 fő között kisvárosok, valamint az 50 000 főnél nagyobb középvárosok is. Figyelemreméltó az is, hogy egész Dunántúlon nem voltak 100 000 főnél nagyobb városok.

32. tábla: A településszerkezet fontosabb adatai Somogyban és a Dunántúlon 1930. december 31.

Népességnagyság	Somogy		Dunántúl	
	település- szám	népesség, fő	település- szám	népesség, fő
	megoszlása, %			
100 fő alatt	0,0	0,0	0,2	0,0
101 – 500 fős	20,0	5,8	28,9	7,3
501 – 1000 fős	35,8	20,9	32,2	17,2
1001 – 2000 fős	32,6	36,3	25,3	26,2
2001 – 5000 fős	10,0	21,9	10,6	22,8
5001 – 10 000 fős	1,3	6,6	1,9	9,7
10 001 – 20 000 fős	0,0	0,0	0,5	5,2
20 001 – 50 000 fős	0,3	8,5	0,3	7,3
50 001 – 100 000 fős	0,0	0,0	0,1	4,2
100 000 fő felett	0,0	0,0	0,0	0,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: „Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1941, 20-21. old.

Ezek után nézzük a fő gondnak számító egykézést. Mi volt az egykézés oka, a reformátusok ebben való szerepe, vagy a nagybirtok hatása? A gazdasági válságig – de főként 1914 előtt – ezt a jelenséget inkább a reformátusoknak tulajdonították, utána már a nagybirtokok „fojtogató” légkörének tudták be. A kérdéssel – mint azt említettem – Széchenyi Imre is foglalkozott.¹²³² A somogyi agrárius vezér a 20. század elejéről visszatekintve úgy látta, hogy az 1850-es években még rendes szaporodást mutattak az anyakönyvek, sőt még 1861–1886 között is nőtt a megyében a jómódú gazdaréteg, ami a magyarság számának szaporodását

¹²³² SZÉCHENYI Imre: „Az egyke”, Budapest, 1906 http://mtdaportal.extra.hu/books/az_egyke_szechenyi.pdf
Letöltés: 2015. 06. 30. 14. 26.

jelentette. Az egykézésre való rátérés igazában a birtokfeldarabolási szabadsággal kezdődött, és Somogyban ez inkább a két protestáns felekezetet érintette.

Ennek eredményeképpen 57 somogyi református faluban csökkentek a szülések. Tulajdonképpen az egykézés a parasztoknál az, ami az arisztokráciánál a majorátus. A férfiak a birtok felosztása miatt aggódnak, miközben az asszonyok cicomázkodnak. Franciaországban is a jobb módúak egykéznek, hiszen aggódnak a gyermek jövője miatt, így inkább a szegények szaporodnak. Széchenyinek az egykézés visszaszorítására való javaslatai: üldözzék a magzatelhajtást, a gyógyszertárak magzatelhajtót ne adjanak ki orvosi rendelet nélkül. Csak okleveles bábákat alkalmazzanak a községtől kapott tisztességes fizetség ellenében. Oda kell hatni, hogy a vagyon inkább végrendelet útján maradjon egybe. Ha egy családból többen tanulnak tovább, biztosítsanak számukra tandíjmentességet. Lépjenek fel továbbá a fényűzés ellen, létesítsenek alapot a több gyermeket szülő nők jutalmazására. A szétment, de nem elvált házastársakat kényszerítsék az újbóli együttélésre. Széchenyi a lelkészek véleményére is hivatkozik, akik szerint a többgyermekeseket az adózásban való könnyítésekkel, a tanítási költségek nagyobb átvállalásával segítsék. Az állami szolgálatban állókat állami földek bérletében való előnybe részesítéssel kellene támogatni. Általában pedig korlátozni kellene a földek oszthatóságát és az ipart lenne célszerű fejleszteni. A túlnépesedett területek népfeleslegét pedig telepítésre kellene felhasználni. Nem ártana a műveltséget, a hitéletet is fellendíteni.

Nagyjából ugyanebben az időben Neubauer Ferenc kaposvári ügyvéd, aki később Nagyatádi Szabó István bizalmi embere lett, megírta a véleményét a kérdésben.¹²³³ Neubauer is úgy vélte, hogy az egykézésnél nem országos jelenségről volt szó, hanem olyan visszáságról, ami egy-egy országrész magyar nemzetiségű, református vallású kisbirtokosai között terjedt el különböző mértékben. Ez az Alföldet nem érintette, hanem sokkal inkább a Dunántúlt, ott is a magyarságot, egyébként mindenhol a nemzetiségeknél lépett fel. Neubauer felteszi a kérdést, hogy – mivel a gazdasági bajok felekezettől függetlenül az egész kisbirtokosságot érték – miért éppen a gazdaságilag legfejlettebb reformátusok egykéznek? A választ szerinte ezen rétegek gazdasági elzárkózásában kell keresni. A beléjük plántált erős szabadságvágyból adódóan csak saját tulajdonán belül akarják érvényesíteni munkaerejüket, és azt idegen munkában sem hajlandók értékesíteni. Az elmúlt 40 sanyarú év rossz tapasztalata, hogy kiveszett az tudat, miszerint a több gyermek több kiadás ugyan, de több haszon is.

---

¹²³³ NEUBAUER Ferenc: „Kisbirtokosaink egygyermekrendszere különösen Somogyban”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 2. évfolyam. 1-10. szám. 926-950. old.

Somogyot illetően Neubauer úgy látja, hogy az okok tisztán gazdaságiak, lévén, hogy az alsóbb néposztályok asszonyainál a kényelmi okok nem jönnek szóba. Az úrbéri függés alól felszabadult kisbirtokosok körében erős függetlenségi érzés kapott lábra, különösen ott, ahol már a régi időben nagy volt a földesúr és lakosság közti ellentét. Ahol pedig ezt az eltérő vallásnál fogva a nép papja és tanítója is szította, ott érezte legjobban az úrbériség nyűgét a nép. Ezért leginkább itt növelte meg önérzetét a felszabadulás. Azonkívül ez a nép volt szellemileg a legfejlettebb, hiszen régi időtől fogva összeforrott papjával, aki szellemét, képességeit fejlesztette. Így jobban elő volt készítette az új korszakra, amelyben megvagyonosodott, gazdaságilag megerősödött. Mivel önérzete ezáltal is nőtt, az osztályöntudat nagy fokban fejlődött ki benne (sok köztük a volt úrbéres jobbágy).

Neubauer szerint azt is figyelembe kell venni, hogy nálunk az úrbériséget idegen hatalom szüntette meg¹²³⁴, amely nem sokat törődött következményeivel. Forgótőke hiányában pedig az eredeti telek szétesett, nem emelkedhetett a gazdálkodás belterjessége sem. Ahol az állatállomány értékesítéséből származó bevételt a nőtestvérek kifizetésére kellett fordítani, ott már pusztult a kisbirtokos forgótőke-állománya. 40 év alatt a kisbirtokosság el volt hagyatva, nemcsak vígan érvényesült a szabad, sőt kötelező birtokfelosztás rendszere, hanem minden gazdasági változás készületlenül érte a népet, amely ki volt téve az uzsorának. A földet eközben a paraszt óriási áron, óriási kamaton vette és annak megmunkálása során a gyermekeinek nem sok hasznát vette. Arra sem volt lehetőség, hogy a népszaporulatbeli felesleget az ipar, a kereskedelem szívja fel. A református kisbirtokosság így a megoldást a gyermekszám-korlátozásban – vagy a kivándorlásban – látta. A csapdahelyzetből a valódi kiút Neubauer szerint egyrészt az örökösödési és az ingatlanforgalmi törvények reformja jelenthetné, ami megnehezítené a birtok szétesését. Másrészt a kisüzemek belterjességének olyan fokú növelésére kellene törekedni, hogy a több gyermek nem anyagi kárt, hanem hasznot jelent.¹²³⁵

Az ügyvéd-közíró megemlíti azt is, hogy Somogy vármegye az 1907. évi közgyűlésén hozott először intézkedéseket az egykézés ellen, amikor körjegyzőségenként „etykebizottságokat” szervezett, ahol a megyei bizottság elnökéül gróf Széchenyi Aladárt választották. E grémiumok – helyi és megyei szinten – azt kapták feladatuk, hogy felvilágosítsák a népet egykézésben, küzdjenek ellene. Neubauer arra is felhívja a figyelmet, hogy a Somogyban a lakosságnak 20-40%-át kitevő gazdasági cselédek szülési viszonyai lényegesen

---

¹²³⁴ Az ügyvéd-közíró úgy látszik, itt átsiklik a tény felett, hogy Magyarországon a jobbágyságot az 1848. áprilisi törvények szüntették meg.

¹²³⁵ NEUBAUER Ferenc: „Kisbirtokosaink egygyermekrendszere különösen Somogyban”, *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 2. évfolyam. 1-10. szám. 926-950. old.

eltérnek a kisbirtokosokétól. Utóbbiak vonatkozásában az igazi egykés református községeket tekintve minél kevesebb a más felekezethez tartozók száma, annál kedvezőtlenebb a mutató. A megyében tíz év alatt 85 községben apadt a születési arányszám, 182 községben vesztegelt, miközben csupán 43 község és Kaposvár esetében lehet emelkedésről beszélni.

Kanyar József az 1980-as évekből visszatekintve összességében úgy ítélte meg a dualizmus kori demográfiai helyzetet¹²³⁶, hogy bár 1869–1910 között a tényleges szaporodás aránya kétségtelenül mérséklődött, ám közben nőtt a megye népessége. Az előbbi jelenség oka vitathatatlanul az egykés volt, amellyel kapcsolatban Kanyar – felekezettől függetlenül – a fogyó népességű községek két nagy körzetét határolta le. Egyrészt a Dombóvár–Kaposvár–Nagykanizsa-vonaltól délre elhelyezkedő településeket (pl. a barcsi és a csurgói járást), másrészt pedig a megye északi felében a szűk határú irtásfalvakat. A megye 309 településéből a fenti időszakban kettőben (Kaposkeresztúron és Szentborbáson) 50% feletti volt a fogyás mértéke, egyben (Bűrűsön) 40-50% közötti. További 11-ben 30-40% közötti, 30-ban 20-30% közötti, 41-ben 10-20% közötti, 42-ben pedig 10% alatti csökkenés volt regisztrálható.

33. tábla: Fogyó népességű települések Somogyban 1869–1910 között

Járások	Települések száma	Ebből: fogyó népességűek	
		száma	aránya, %
Barcsi	25	6	24,0
Csurgói	29	1	3,4
Igali	34	4	11,8
Kaposvári	50	11	22,0
Lengyeltóti	26	5	19,2
Marcali	38	6	15,8
Nagyatádi	30	6	20,0
Szigetvári	44	13	29,5
Tabi	31	10	32,3
Megye összesen	307	60	20,2

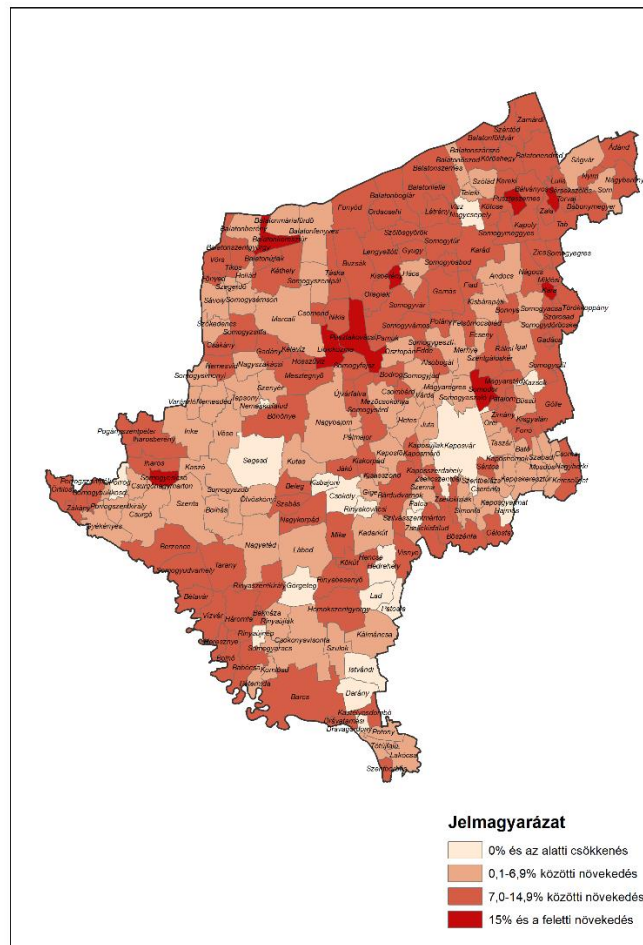
Forrás: KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 33-37. old.

Mit mutatnak az 1930. évi népszámlálás eredményei? Az 1920-as népszámláshoz képest a megyében 6,8%-os mértékű természetes szaporodást mértek, de a települések között meglehetősen nagy különbségek voltak. A növekedés főleg a Balaton-part és a megye északi–középső részének 17 települését (Pusztaszemes, Balatonkeresztúr, Somogytarnóca, Endrőc,

¹²³⁶ KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 33-37. old.

Sérsekszöllös, Pusztakovácsi, Lábickozma, Geszti, Somodor, Somogyicsicsó, Kára, Kisberény, Almáskeresztúr, Révfa, Almamellék, Inkeyantalfa, Boldogasszonyfa) érintette, ahol a természetes szaporodás mértéke meghaladta a 15%-ot.

19. számú térkép: A természetes szaporodás, illetve fogyás mértéke Somogy településein az 1920. december 31-ei és az 1930. évi népszámlálások között, százalékok

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületilakott helyek szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932, 14-20. old.

A másik végletet az a – főleg a megye déli részén található – 33 települése jelentette, ahol 1920-hoz képest visszaesett a termékenység. Az viszont külön érdekes, hogy a megyeszékhely, Kaposvár is belesett ebbe a körbe. E településekkel együtt Nádújfalvy József szerint a népszámlálás időpontjában a megyében összesen 132 olyan község volt, amelynek a lakossága

egykezett. Nádujfalvy szerint e községek elsősorban a református falvak, másodsorban az evangélikus vallású német helységek voltak.¹²³⁷

Az egykezés a két világháború közötti időszakban is nagy gondot jelentett, sőt, mivel ez kizárta egy olyan gyorsan szaporodó népesség lehetőségét, ami felgyorsíthatta volna a nagybirtok lebomlását, csak tovább fokozta az ezzel kapcsolatos hisztériát. Ráadásul, mivel az alacsony termékenység általában véve Somogyban sem járt a hozamok növekedésével, sőt még segített is azokat alacsony szinten stabilizálni, ezáltal tovább súlyosbodott a kérdés megítélése. Másfelől viszont az is mutatja a probléma „*circulus vitiosus*” -jellegét, hogy a túltermelési válság idején még ez a relatíve alacsony volumen is eladhatatlanná vált, ami csak tovább fokozta az egykezésre való hajlandóságot. Erre az időre egyébként a szigetvári járás – amely korábban is magas mutatókkal rendelkezett – vált a megyei egykezés fő fészkévé. Mint azt a „*Somogyi Ujság*” egyik 1934. júniusi cikke megállapítja, itt az adott időpontban már 24 községben egykeztek. A cikk nem mulasztja el azt sem megemlíteni, hogy küszöbön áll az agglegény- és az egykeadó.¹²³⁸

Bár Somogyot a dualizmus és a Horthy-korszak demográfiájával foglalkozó közírói ügy emlegették, mint az egykezés egyik kiemelt hazai területét, azért az első világháború előtt az innen való kivándorlás úgyszintén jelentős volt. Szili Ferenc szerint¹²³⁹ ennek három periódusát kell megkülönböztetni, ezek közül az első szakasz 1850–1880 között Szlavóniába irányult. Ez nem volt véletlen: mivel sok itteni birtokosnak (Mailáth-, Draskovich-családok) a Dráva túloldalán volt földje, így ezek ide telepítettek át embereket az ottani munkaerőhiány csökkentésére. Ez egyébként nem annyira a magyarokat, sokkal inkább a horvátokat érintette. Az 1880–1890 közti második szakasz is Szlavóniába irányult, de ez már független volt a birtokviszonyoktól. Ám ekkor már inkább magyarok vándoroltak ki más megyékből valókkal együtt (pl. Felvidékről). A harmadik szakasz volt az, amely 1890–1914 között már kifejezetten Amerikába irányult. Ezt a végül népmozgalommá terebélyesedő elvándorlást a felvidéki szlovákok kezdték, amiben közrejátszott az USA vonzereje is. (A megyebeli svábok már korábban is vándoroltak ki Németországba.) Az elvándorlás fő oka a munkaalkalmak hiánya és a nagybirtok túlsúlya volt.

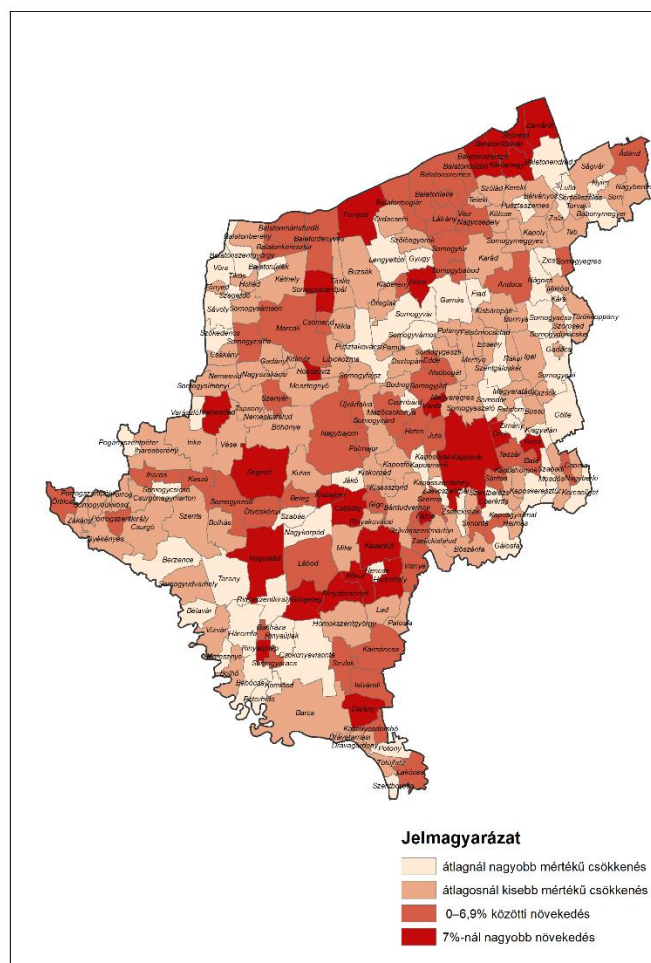
¹²³⁷ NÁDUJFALVY József: „*Somogymegye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata*,” Kaposvár, 1939, 40. old.

¹²³⁸ „*Somogyi Ujság*” 1934. június 7-ei szám. 1. old. (Dr. Kenéz Béla: „*Egyke – egy se*”)

¹²³⁹ SZILI Ferenc: „*Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914*”, A Somogy Megyei Levéltár Kiadása, Kaposvár, 1995

Az 1920. és 1930. évi népszámlálások között a megyében a vándorlási mérleg egyenlege 2,1%-os mértékű csökkenést mutatott, de a települések között itt is nagy különbségek voltak. Az egyik oldalon 38 településen, főleg a Balaton-parton és a megye nagyobb, városiasabb helységeiben (pl. Kaposvár, Szigetvár, Nagyatád) az odavándorlás mértéke jelentősen meghaladta az elvándorlását. A másik végletet az a megye déli és középső részén található 177 település képezte, amelyek, mint nagy népesség-kibocsátó területek jöttek szóba.

20. számú térkép: Az el- és odavándorlás mértéke Somogy településein az 1920. december 31-ei és az 1930. december 31-ei népszámlálások között, százalék

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

„Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületilakott helyek szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932, 14-20. old.

Kanyar József szerint annak idején Somogyban az Amerikába való kivándorlásnak négy nagy zónája volt, ebből az elsőt az igali járás középső és északi, valamint a tabi járás déli része

jelentette, amely terület legjelentősebb nagybirtokosainak a Veszprémi Püspökség, a Széchenyiek, valamint a Hunyadyak számítottak. A második zónát képező marcali és nagyatádi járásokban herceg Festetich és gróf Hunyady birtokai voltak a legjelentősebbek. A harmadik a Dráva menti zónát a Széchenyiek birtokai uralták, míg a negyedikre a szigetvári járás északi és déli részére a Draskovichok birtokai nyomták rá bélyegüket.¹²⁴⁰ Az országon belüli vándorlást akkor és később is nyilván az analfabéták magas aránya is hátráltatta. Mint arra Kanyar József felhívja a figyelmet, ez a hányad még a századfordulón is 37,7%-ot tett ki.¹²⁴¹ Bár ez az arány később fokozatosan javult, de még 1930-ban is a lakosság 20,4%-a volt írástudatlan.¹²⁴² A megyéből a legnagyobb arányú népesség-kiáramlás 1922–1923-ban volt, amikor a földreform hatására a nagybirtokok elbocsátották cselédeiket, akik közül többen az észak-dunántúli bányavidéken próbáltak szerencsét.¹²⁴³

Hogyan érintette az elvándorlás és az egykézés a megyei lakosság kor szerinti struktúráját? E jelenségek – különösen az egykézés – egy idő után nyilván elvezetett a fiatalabb korosztályok súlyának csökkenéséhez és az idősek hányadának megemelkedéséhez.

**34. tábla: A népesség korösszetétele Somogyban és a Dunántúlon
1933. június 16.**

Korcsoportok	Lakosság szám megoszlása 1930. december 31-én		Lakosság- szám változása 1920. december 31- hez képest, %
	Dunántúlon	Ezen belül: Somogyban	
15 év alatti	28,2	25,2	100,3
15 – 19 közöttiek	9,2	8,9	95,9
20 – 39 év közöttiek	31,4	32,5	108,8
40 – 59 év közöttiek	24,4	21,7	107,9
60 év felettek	6,8	11,6	119,5
Összesen	100,0	100,0	106,5

Forrás: „Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1941, 36-39. old.

¹²⁴⁰ KANYAR József: „Somogyi parasztság, somogyi nagybirtok, (1901–1910.)”, A Somogy Megyei Művészeti Tanács, Kaposvár, 1957, 50-52. old.

¹²⁴¹ U. o. 40. old.

¹²⁴² Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1941, 36-39. old.

¹²⁴³ NÁDUJFALVY József: „Somogymegye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata”, Kaposvár, 1939, 13. old.

Ebből a szempontból szembevetendő, hogy az aktív, fiatalnak mondható 20 és 40 év közöttiek aránya, ami 1920-ban még 29,4% volt, 1930-ra lecsökkent 18,1%-ra. Miközben a 40-59 év közötti, valamint a 60 év feletti korcsoportba tartozók aránya megnőtt. Ám a legnagyobb gond, hogy a két időpont között az utánpótlást jelentő gyerek- és serdülőkorúak száma is visszaesett.¹²⁴⁴

Mi következik mindezek alapján mentalitástörténeti szempontból? (Bár tíz év rövid idő hosszútávú következtések levonására.) Tehát Somogynál – ha az össznépesség még nem is kezdett el csökkenni, de – a termékenység visszaesése következtében már pontosan a legfontosabb korosztályok létszáma ténylegesen is fogyásnak indult. Riesman-i értelemben Somogy is az adott időszakban egy „kezdődő népességcsökkenéssel” jellemezhető megye volt, csak hogy itt a folyamat előrehaladottabb stádiumban volt, mint Pomerániában. Magyarul az új, modern világ kihívásaira reflektáló magatartásminták adaptálása itt még nehezebbnek látszott, mint ott. Ennek kapcsán Somogynál is felmerül a kérdés, hogy a generációváltással járó mentalitásváltás mikortól jelentkezett új identitásként?

7.4.3. Gazdasági válságból való kilábalás, fegyverkezésre való rátérés

Az 1929-től mind inkább súlyosbodó és pusztító hatású gazdasági válság Somogy megyét sem kímélte. Mint azt gróf Hoyos Miksa az őt meglátogató francia professzornak, Aurélien Sauvageot-nak elmagyarázta: szinte napról napra romlanak az egész lakosság életkörülményei, csaknem az egész lakosság rosszul táplált, még a középosztály is. Némelyik faluban a parasztyerekek egész télen nem tudnak iskolába menni, mert nincs cipőjük. Hoyos szerint a legfontosabb kiviteli cikk, a búza ára lezuhant, a bolettás pótlékrendszer nem megoldás. Ám nemcsak a búza, hanem minden kiviteli cikk ára a mélypontra került, az iparcikké is lecsökkent, tetőzött a munkanélküliség.¹²⁴⁵ Ám a korabeli helyi sajtóban is arról olvashatunk¹²⁴⁶, hogy mind gyakoribbak a földárverések, a számuk nem csökken, sok esetben a hitelezők kénytelenek megvenni a birtokot. Erre olyan körülmények között került sor, amikor a földárak tekintetében visszafejlődéssel kellett számolni, mert a pénz vásárlóereje – a deflációs

---

¹²⁴⁴ U. o.

¹²⁴⁵ SAUVAGEOT, Aurélien: „Magyarországi életutam”, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988, 339-340. old.

¹²⁴⁶ „Somogyi Ujság” 1930. június 30-ai szám. 1. old. (Dr. Nyulászi János kincstári főtanácsos, a TÉBE igazgatója: „A földbirtok-árverések”)

finanszírozás eredményeképpen – fokozatosan nőtt. Itt figyelembe kell azt is venni, hogy előzőleg az infláció alatt túlságosan lábra kapott a földéhség, ami az árakat túlhajtotta.

Miközben – mint arra Kopasz Gábor hetvenes évekbeli helytörténész emlékeztet¹²⁴⁷ – noha „túltermelésről” beszéltek, valójában a termésátlagok alacsonyok voltak. A terményárak csökkenésével párhuzamosan pedig a földárak is mérséklődtek.¹²⁴⁸ Somogyban a terményárak általános visszaeséséhez még tejválság is társult: a falvakban 14 fillért fizetnek a tejnek literjéért a tejvállalatok, holott télen a gazdák egyetlen pénzbevétele a tej.¹²⁴⁹ A gazdasági cselédek pedig azt sérelmezték, hogy pénzárandóságukat a minimálisra csökkentették.¹²⁵⁰

1930. májusában az elkeseredett gazdák a megyében több helyen gyűléseket tartottak, amelyeken – mint ahogyan ezt Lengyeltótiiban is tették¹²⁵¹ – a kartellek megrendszabályozását és az altruista szövetkezeti élet reorganizációját követelték. A helyi sajtóban arról olvasni, hogy a kartellelles indulatok leszerelésére a válság idején terménykereskedőket és malmosokat fogtak perbe. A marcali gazdák a kormányhoz szintén petíciót intéztek, amely a következő öt pontot tartalmazta: a drága kamatozású és a rövid lejáratú kölcsönök konvertálása, a termelési kölcsönök csökkentése; a közterhek csökkentése; az adózási évnél a költségvetési évvel való összehangba hozása; a községekbe, az állomásokhoz építsenek bekötő utakat.

A kedélyek csillapítása érdekében a Somogy megyei Kisgazdák Egyesületének 1930. május 20-án a kaposvári Turul-szállóban tartott rendes évi közgyűlésén – Tankovits János és Neubauer Ferenc országgyűlési képviselők jelenlétében – a fő ellenzéki párt előadta a kormánnyal szembeni fő követeléseit. Ez a követeléseket tartalmazta: központilag állapítsák meg a gabonaneműk árát, valamint szervezzék újjá és fektessék altruista alapokra a hosszú és a rövid lejáratú kölcsönöket, alakítsák át az állami adókat, és egyszerűsítsék azokat. A petíció tartalmazta azt is, hogy még abban az évben tárgyalják le a községi háztartási törvényt, vegyék revízió alá a vámokat, oldják meg véglegesen és helyesen a földreformot, szüntessék meg a gazdálkodást zavaró törvényeket.¹²⁵² 1931 februárjában Gaál Gaszton, a kisgazdák vezére –

---

¹²⁴⁷ KOPASZ Gábor: „Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása a Dél-Dunántúlon”, Különlenyomat Baranyai Helytörténetírás, Pécs, 1976, 353-378. old.

¹²⁴⁸ Ilyen körülmények között kiújult a vita a részes gazdálkodásról való vita, ami egyesek szerint kiutat jelenthet a nagybirtok válságából, míg mások szerint a teljesítés arányában adott jutalom, pénz tekinthető nem részes gazdálkodásnak. Akkor volna az, ha a munkát az általa termelt termék egy részével fizetnék. Ám ez kivitelezhetetlen, mert az előszántás, trágyázás, vetés eleve a földtulajdonos dolga. („Uj Somogy” 1930. március 15-ei szám. 10. old. K. PAP János: „Még egyszer a részes gazdálkodásról”)

¹²⁴⁹ „Somogyi Ujság” 1930. február 14-ei szám. 2. old. („Tejválság a somogy megyei falvakban”)

¹²⁵⁰ KOPASZ Gábor: „Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása a Dél-Dunántúlon”, Különlenyomat Baranyai Helytörténetírás, Pécs, 1976, 353-378. old.

¹²⁵¹ „Somogyi Ujság” 1930. május 28-ai szám. 2. old. („A marcali gazdák öt pontja”)

¹²⁵² „Somogyi Ujság” 1930. május 21-ei szám. 2. old. („Somogy megye gazdabait tárták fel a kisgazdák ma délelőtti közgyűlésén”)

balatonboglári földbirtokos – ismertette az FKGP agrárprogramját: rendezni a hitelválságot, azaz a drága rövidlejáratú hiteleket átváltani hosszú lejáratúvá. (Csakhogy, mint arra a kritikusok rámutattak, ehhez számba vehető tőkemennyiség egyelőre nem jött szóba, mivel idehaza azt szolgáló tőkeképződés hosszú időt vett igénybe.)¹²⁵³

Ebben a nehéz helyzetben a szakmai érdekszervezet, a Somogy megyei Gazdasági Egyesület is előállt a javaslataival.¹²⁵⁴ Mindenekelőtt Németországra hivatkoztak, ahol a mezőgazdasági válság előtt szükségprogramot alkottak. (A magyar állam ettől függetlenül is takarékosági intézkedéseket foganasított, azzal együtt, hogy a gabonatermelők megsegítésére bevezette a közterhek megfizetésére alkalmas bolettát, hiszen a válság hatására a parasztok is kevésbé tudtak eleget tenni az ilyen irányú kötelezettségeiknek.) Bizottság felállítását kezdeményezték, amely tanácsadó szerve lehetett volna a kormánynak olyan kérdésekben, mint a közterhek csökkentése, a mezőgazdasági hitelek, az export állami ösztönzése, a mezőgazdasági terményértékesítés, a hízó- és tenyészállatok, tejtermékek exportja, a mezőgazdasági termények vasúti fuvardíjának mérséklése, a kereskedelmi és vámszerződések revíziója, valamint a mezőgazdaság újabb megterhelésének kiküszöbölése.¹²⁵⁵

T. Mérey Klára arra hívja fel a figyelmet, hogy a somogyi nagybirtokok, amely korábban az aratási munkákra szívesen alkalmaztak távoli vidékről summásokat (Zalából, Mezőkövesdről) – akik ki voltak szolgáltatva a munkáltatóknak –, most a gazdasági válság hatására – a cseléd-létszám csökkentése mellett – egyre inkább áttértek a helyi napszámosok alkalmazására, vagy cselédekkel végeztették azt el. Azonban, mivel az uradalmak egyre több terménnyel és egyre kevesebb készpénzzel fizették ki a munkásokat, a terményrész értéke csökkent.¹²⁵⁶ Mint azt Heller András, mezőgazdasági munkáskérdéssel sokat foglalkozó Fejér megyei főszoigabíró abban az időben írta, a munkabérek megállapítását Darányi még a felek szabad egyezségére bízta. Attól tartott, ha állam túl magasan állapítaná azt meg, a munkaadó inkább csökkentené az állandóan alkalmazott cselédséget, aminek kompenzálásaként

---

¹²⁵³ „Somogyi Ujság” 1931. február 20-ai szám. 1. old. („A kormány és az agrárhitel”)

¹²⁵⁴ A szomszédos Baranyai vármegyei Gazdasági Egyesület a következőket javasolta: gabona helyett természetesen ipari növényeket (rostkender, rostlen), továbbá álljanak rá jobban a baromfitenyésztésre, a zöldség-, a gyümölcs- és a tojástermelésre. E tevékenységeket segítsék felvásárló és értékesítő szövetkezetekkel. Az ipari növények feldolgozása érdekében Harkány közelében kendergyárat terveztek. Szó volt Vajszlón szeszgyárról és keményítőgyárról is, előbbit a pénzügyminisztérium, utóbbit a kartell akadályozta meg. (KOPASZ Gábor: „Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása a Dél-Dunántúlon”, Különlenyomat Baranyai Helytörténetírás, Pécs, 1976, 353-378. old.)

¹²⁵⁵ U. o.

¹²⁵⁶ T. MÉREY Klára: „Az agrárproletárok élete Somogyban, 1929–1933”, Magyar Tudományos Akadémia–Dunántúli Tudományos Intézet, Budapest–Pécs, 1963, 365 old.

napszámosokat venne fel, vagy gépesítene és a munkavállalók haragja minden esetben a kormány ellen fordulna.¹²⁵⁷

Ez a léggör, valamint a „többtermelés” jelszava mindenképpen a gépesítés felé tett első lépések irányába egyengette az utat. A gazdasági válság éveiben a magyar traktorállomány 20-25%-át nem is üzemeltették. Ám a traktorok által felszántott terület Király István szerint 1925 után Somogyban is dinamikusan emelkedett, sőt a fordulópontot e téren 1926 jelentette, amikor a gőzekkel felszántott terület már kevesebb volt a traktorszántásnál. Ekkortól már nemcsak a darabszám miatt nőtt a traktorokkal szántott terület részaránya, hanem a nagyobb kihasználtságnak betudhatóan is. 1925-ben országosan az egy gépre eső terület-teljesítmény 191,8 kh (Somogyban 248,6) volt, 1928-ban már 320 kh. A traktor egyre inkább nemcsak a nagy- és középüzem, hanem a kisbirtok munkagépét is jelentette.¹²⁵⁸ 1935-ben Somogyon belül – a fontosabb munkaeszközök területi megoszlása alapján – a legnagyobb gépsűrűséget általában a kaposvári járásban, illetve az 1000 kat. holdnál nagyobb kategóriában regisztrálták.

35. tábla: A mezőgazdaság gépesítésének főbb adatai Somogyban az 1935. évi mezőgazdasági összeírás adatai alapján¹²⁵⁹

Nagyságkate- gória	Kerekes traktorok	Járgá- nyok	Cséplő- gépek	Vető- és ültető- gépek	Takar- mány- előkészí- tő gépek	Tejgaz- dasági gépek
20 kat. holdnál kisebb	172	105	474	2 531	32 622	293
20 – 100 kat. hold között	82	88	256	1 908	6 969	50
100 – 1000 kat. hold között	76	88	153	518	777	141
1000 kat. hold. felett	156	242	263	1 100	669	258
Összesen	486	523	1 146	6 057	41 037	742

Forrás: „Magyar Statisztikai Közlemények 112. kötet. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben a gazdaságok (üzemek) nagysága szerint”, Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1941, 148-153. old.

¹²⁵⁷ HELLER András: „Cselédsor. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben, különös tekintettel a székesfehérvári járásra.”, Szent István-Társulat Kiadása, Budapest, 1937, 182 old. http://mtda.hu/books/heller_andras_cseledsor.pdf Letöltés: 2014. 12.12. 08.56.

¹²⁵⁸ KIRÁLY István: „A mezőgazdaság technikai fejlődése a két világháború között Magyarországon. (Különös tekintettel Somogy megyére.)” „Somogy megye múltjából”, 1994, 287. old.

¹²⁵⁹ „Magyar Statisztikai Közlemények. Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935 évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.”, Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1937

Ám olyan megyei koncepciókban sem volt hiány, amelyek az agrárválságból való kilábalást nagyívű struktúraváltással kötötték volna egybe. Ezen javaslatok szintén főként az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamarától származtak, amely érdekvédelmi szervezet azonnali megoldásként gabonatárházak alakítását – ahol egy közraktárhoz 250-300 község tartozott volna¹²⁶⁰ – és a tagosítási költségek leszállítását sürgette.¹²⁶¹ Ezzel párhuzamosan a kamara a kisgazdák szakképzettségének növelése érdekében folyamatosan a traktorkezelői¹²⁶² és az adószámviteli tanfolyamokon¹²⁶³ való részvételt propagálta, a nők részére pedig helyben pedig háziasszonyi, háztartási kurzusokat¹²⁶⁴ indított. (A főként Pécssett és a Nagykanizsán tartott néhány hetes traktorkezelői kurzust iránti érdeklődést jól mutatja, hogy Somogy megyében 1935-ben 31 traktort találtak az 1 kh alatti gazdaságok csoportjában, sőt ezekből 16 a föld nélküli kategóriában volt nyilvántartva. Ez azokat a vállalkozót jelezte, amelyek géptulajdonosként végeztek bér munkát.¹²⁶⁵)

Ennél is fontosabb azonban, hogy Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara illetékesei távlatilag főleg a gyümölcsstermesztés, a baromfi-, és a pulykatenyésztés fellendítésében látták a kiutat. Ennek szellemében már 1930 elején felterjesztést intéztek a földművelésügyi miniszterhez, amelyben kérték, hogy a baromfikölcsön mintájára olcsó kamatozású hitelek nyújtásával támogassák a gazdákat új gyümölcsösök telepítésében és ingyenes vagy kedvezményes áron való kölcsönökkel tegyék lehetővé az elöregedett gyümölcsösök felújítását, valamint ehhez segítsenek a községi faiskolák létrehozásában.¹²⁶⁶ A mezőgazdasági munkásság helyzetének enyhítése érdekében közmunkákra, útépitésre tettek javaslatot, valamint a háziipar, a baromfi-, a házinyúl, a selyemhernyó-tenyésztés és a méhészet fejlesztésére is.¹²⁶⁷

---

¹²⁶⁰ „Somogyi Ujság” 1930. január 9-ei szám. 1. old. („400 gabonarakárt állítanak fel az országban”)

¹²⁶¹ „Somogyi Ujság” 1930. január 29-ei szám. 2. old. („A Mezőgazdasági Kamara felterjesztése a tagosítás tárgyában”)

¹²⁶² „Somogyi Ujság” 1930. február 8-ai szám. 5. old. („Mezőgazdasági traktorkezelői tanfolyam Pécssett az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara megbízásából”)

¹²⁶³ „Somogyi Ujság” 1930. április 20-ai szám. 5-6. old. (JOVÁNCZAI Ferenc: „Kisgazda és a gazdasági számvitel”)

¹²⁶⁴ „Somogyi Ujság” 1931. november 14-ei szám. 3. old. („Háziasszonyi tanfolyamokat szervez a megyei népgyűlési bizottság”)

¹²⁶⁵ KIRÁLY István: „A mezőgazdaság technikai fejlődése a két világháború között Magyarországon. (Különös tekintettel Somogy megyére.)” „Somogy megye múltjából”, 1994, 287. old.

¹²⁶⁶ Ez találkozott a kormány szándékával, amennyiben már felsőbb szinten már korábban felmerült, hogy exportképes gyümölcsközponttá akarja fejleszteni Kaposvárt és környékét. Endre Lajos, az Export Intézettől már előző év októberében tárgyalt a polgármesterrel az ügyben. Ennek során szó volt nemesített gyümölcsfacsemeték kiosztásáról a gazdák között, akiknek nem kellene az árat azonnal kifizetni, hanem azt akkor vonná le az állam, ha már exportképes gyümölcsöt terem. („Uj Somogy” 1929. október 16-ai szám. 1. old. „A kormány exportképes gyümölcsközponttá akarja kifejleszteni Kaposvárt és környékét”)

¹²⁶⁷ „Somogyi Ujság” 1930. január 19-ei szám. 1. old. („A Mezőgazdasági Kamara felterjesztése a földművelési miniszterhez a mezőgazdasági munkásság téli foglalkoztatására”)

Mások is a gyümölcsstermesztés – és ezzel összefüggésben a márkázás – fontosságát hangsúlyozták. Így dr. Szabó Sándor országgyűlési képviselő, nyugalmazott főispán is cikket írt az exportképes gyümölcsstermelésről, amelyben arra hívta fel a figyelmet, hogy Kanada kényszermárkázást írt elő a gyümölcskivitelre. A volt főispán javasolta azt is, hogy a földművelésügyi minisztérium ne csak gyümölcsfa-ápolási, hanem gyümölcskezelési és konzerválási tanfolyamokat is indítson.¹²⁶⁸ Krudy Ferenc, a kor egyik meghatározó agrárpolitikusa is 1931 januárjában a „*Somogyi Ujság*” hasábjain az akkor frissen hozott állami márkázási törvény kapcsán arról írt, hogy míg korábban a Monarchia korában nem fordítottak gondot a szelekcióra, addig most a nemzetközi piacon nagyarányú minőségi és megbízhatósági verseny keletkezett.¹²⁶⁹ Ezzel együtt a földművelésügyi miniszter kiküldöttje Somogyot kiválóan alkalmasnak tartotta a gyümölcsstermesztésre, különösen a csurgói, a kaposvári, a tabi, a lengyeltóti járásokat, míg a szigetvárit csak részben.¹²⁷⁰ Ezekben az években a gyümölcsstermelők bevonásával szövetkezeti alapon hűtőház felállításáról tárgyaltak.¹²⁷¹ 1936-ra a Somogy megyei Gyümölcsstermesztők Egyesülete tevékenységének eredményeképpen a megyében közel 800 kat. hold területen létesült gyümölcsös (almaültetvény) a megyében.¹²⁷² Ugyanebben az évben már arról olvashatunk a helyi sajtóban, hogy a Somogy megyei gyümölcs óriási keresletnek örvend Nagy-Britanniában. London egyik legnagyobb gyümölcsimportáló cége (Geo. Mono Ltd.) közvetíti az itteni felhozatalt a szigetországba.¹²⁷³

A válság mélypontján az állattenyésztés fejlesztésére vonatkozóan is számos terv született. Így szó volt egy Kaposváron angol tőkével létrehozandó vágóhid létrehozásáról, ami a sertésstartásra lett volna jótékony hatással. 1930 nyarán felröppent a hír, hogy a londoni Zwanenberg Ltd. akar Kaposvárott sertés-feldolgozótelepet létesíteni, meg is kezdték a tárgyalásokat az angolokkal. (Mint azt a helyi sajtóban olvasni lehetett, két angol járta Somogy földjét, hogy megállapítsa milyen fokon áll a sertésenyésztés, és ha a somogyi gazdák tudnák biztosítani a megfelelő mennyiségű árut, akkor részvénytársaságot létesítenének.¹²⁷⁴) A vágóhid megépítéséről a városvezetés tárgyalásokat is folytatott a Ganz Danubia Gép- és

---

¹²⁶⁸ „*Somogyi Ujság*” 1931. január 18-ai szám. 1. old. („*Exportképes gyümölcs*”)

¹²⁶⁹ „*Somogyi Ujság*” 1931. január 23-ai szám. 1. old. („*A márkázás és a kereskedelem*”)

¹²⁷⁰ „*Somogyi Ujság*” 1934. május 10-ei szám. 4. old. („*A földművelésügyi miniszter kiküldöttje kiválóan alkalmasnak tartja Somogyot a gyümölcsstermesztésre*”)

¹²⁷¹ „*Somogyi Ujság*” 1935. június 15-ei szám. 2. old. („*A gyümölcsstermelők bevonásával szövetkezeti alapon valósul meg a hűtőház*”)

¹²⁷² „*Somogyi Ujság*” 1936. január 18-ai szám. 2. old. („*Nyolcszáz kat. hold új gyümölcssterület létesült Somogyban*”)

¹²⁷³ „*Somogyi Ujság*” 1936. április 8-ai szám. 1. old. („*Londoni cég üzleti összeköttetésbe kíván lépni a város gazdaságával*”)

¹²⁷⁴ *Uj Somogy*” 1930. július 10-ei szám. 1. old. („*A londoni Zwanenberg LTD. tárgyalása a kaposvári sertésértékesítő felállításáról*”)

Vagongyárral.¹²⁷⁵ Magának a komplexumnak üzemeltetése érdekében pedig az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara megtette a javaslatát az angoloknál: a 100 ezer pengő alaptőke 75%-át az angolok, 25%-át a magyarok jegyezték volna, ahol a magyarok három éven belül a részvények 60%-át magukhoz váltották volna. Felszólították az angolokat, hogy nyilatkozzanak, alkalmasnak tartják-e a Dunántúlt a baconsertés-tenyésztésre? E tervek értelmében angol tőkével két vágóhíd létesült volna, egy az Alsó- és egy a Felső-Dunántúlon, előbbi a kaposvári vágóhíd lett volna.¹²⁷⁶ (Az angol piacon érdekelt földbirtokos, gróf Jankovich-Bésán József előzőleg úgy látta, hogy noha ezzel újabb kiviteli lehetőség nyílt volna meg a somogyi termelők előtt, de csak kevés tisztavérű angol húsertés áll e célra rendelkezésre.¹²⁷⁷) Tehát Somogyban 1929–1930-ban – a Gömbös-kormány hivatalba lépése előtt – a válságból való kilábalást nem annyira a német piactól várták, hanem sokkal inkább a britekkel való gazdasági kapcsolatok bővülésében bíztak.

A szarvasmarhák vonatkozásában a megyei agrárkörök a fő csapásirányt az állomány feljavításában és a megfelelő tenyészállatok balkáni exportjában látták. Brokés Rezső m. kir. gazdasági főfelügyelő a Somogy vármegye gazdasági felügyelőségének vezetője úgy nyilatkozott a helyi sajtónak, hogy a kormány folytatta a tárgyalásokat, amelyeknek célja a szarvasmarha-tenyésztés vér-feljavítása. Ennek érdekében közel 100 szimentáli tenyész bikát és fiatal hasas tehenet importálnak Svájcból Somogyba.¹²⁷⁸ Az „*Uj Somogy*” hivatkozik Purgly Emil földművelésügyi minisztérium azon véleményére is, miszerint a magyar föld a Balkán országai számára az állattenyésztésnek ugyanazt a vérfelfrissítő forrását jelentette, mint ami a Svájc volt évtizedeken keresztül a magyar tenyésztőknek.¹²⁷⁹ Bud János kereskedelmi miniszter talán ennél is tovább megy, amikor a „*Somogyi Ujság*” című lapban olyan cikket tett közzé, amelyben a török–magyar gazdasági kapcsolatok élénkítése mellett szállt síkra, azt állítva, hogy a magyar mezőgazdaság fontos szerepet vállalhat a török igények kielégítésében (tenyész-, igásállatok, burgonya).¹²⁸⁰

A feldolgozóipart tekintve Király István kutatásai szerint a megyében a válság hatására a malom- és cukoripar termelése súlyosan visszaesett, míg a tej- és szesziparé nőtt. (A

---

¹²⁷⁵ „*Uj Somogy*” 1929. március 6-ai szám. 1. old. („*Új terv a modern vágóhíd megépítésére*”)

¹²⁷⁶ „*Uj Somogy*” 1930. augusztus 1-jei szám. 3. old. („*Százezer pengő forgótőkével alakult meg a bacon-sertéseket értékesítő részvénytársaság*”)

¹²⁷⁷ „*Uj Somogy*” 1930. január 1-jei szám. 5. old. (GRÓF JANKOVICH-BÉSÁN József: „*Gazdagondok*”)

¹²⁷⁸ „*Uj Somogy*” 1930. augusztus 15-ei szám. 1. old. („*Somogy gazdái az idén is kihasználják a kedvezményes tenyészállat-behozatali alkalmat*”)

¹²⁷⁹ „*Somogyi Ujság*” 1932. március 20-ai szám. 1. old. („*vitéz PURGLY Emil m. kir. földműv. miniszter: („Az élet parancsa*”)

¹²⁸⁰ „*Somogyi Ujság*” 1931. január 30-ai szám. 1. old. („*Dr. BUD János m. kir. kereskedelemügyi miniszter: „Magyarország – Törökország*”)

burgonyát feldolgozták szesznek.) A konzervipar is fokozatosan fejlődött, a megnövekedett keresletet jól mutatja, hogy 1941-ben Nagyatádon létrehozták a szigetvári konzervgyár fióküzemét. Emellett keményítőgyárak alakultak, nemcsak Somogyban, hanem az ország más vidékein is, például Szabolcsban. A húsipar terén is biztató volt a helyzet: 1938-ban Graumann Viktor pécsi hentes megvette a Gruber József-féle szalámigyárat, ahol a munkások számát 80-100 főre növelte. Tehát, a válság átrendezte a megyében az ipari struktúrát: új ágazatok indultak prosperálásnak, miközben mások lehanyatlottak, mint történt az a kaposvári vas-, kocs-, és sörgyárral is.¹²⁸¹

A jövő szempontjából azonban a legígéretesebb innovációnak Somogyban is – hasonlóan az ország más területeihez, a környező megyékhez – a villamosenergia-ipar számított.¹²⁸² T. Mérey Klára szerint¹²⁸³ a villamosítás menete a Dél-Dunántúlon 1914–1925 között lassú volt, 1925-ben a négy megyében csak 51 helység volt villamosítva. A folyamat igazában 1926 után lendült fel, 1930-ig Zalában, Tolnában, Somogyban 9-9, Baranyában 177 települést villamosítottak. A nagy baranyai előretörés a nagyharsányi Baranyai Villamossági R.T. érdemének volt betudható. Somogyban Balatonszárszó, Balatonlelle, Balatonszemes voltak az első települések, amelyeket 1923-ban villamosítottak. A balatoni részvénytársaság 1925-ban megkapta a koncessziót Marcali és Erdőcsokonya áramszolgáltatására. (A somogyiak még 1929-ben is úgy látták, hogy a villamosítás lassabban haladt, mint ahogyan azt eredetileg tervezték. Mint azt a helyi napilap kiemelte, már a miniszterelnök – gróf Bethlen István, aki Inkén bérelt egy gazdaságot – is érdeklődött a megye villamosítása iránt.¹²⁸⁴) A húszas évek elején országosan is községek közötti hálózatok és az érintett községek pénzéből felépült helyi hálózatok, erőművek voltak jellemzők. Később a villamosítás előrehaladtával bányák, nagyobb iparvállalatok érdeklődtek az elektrifikálás iránt, ám a gazdasági helyzet romlásával az érdekeltek anyagi helyzete csökkent és egyoldalú energiagazdálkodási szempontok kerültek előtérbe. A harmincas évek végének szakemberei úgy látták, hogy nagyobb szükség lenne az állam beavatkozására, ami magába foglalná a hatósági árszabályozást éppúgy, mint a

---

¹²⁸¹ KIRÁLY István: „A második világháborút követő iparpolitikai törekvések és annak történeti előzményei Somogyban”, „Somogy megye múltjából”, 1975, 193-222. old.

¹²⁸² 1913 előtt 300 – jórészt a mai határok közé eső – község volt villamosítva. 1920-ban a villamosenergiával ellátott körzetekben élt az ország lakosságának 42%-a, bár a valóságban a lakosoknak csak 27%-a élvezhette a villanyvilágítást. 1933-ra már 999 helység volt villamosítva, 1938-ig pedig további 180 községbe vezették be a villanyáramot, ekkor a községeknek és városoknak 36%-a volt villamosítva, a lakosság 71%-a már villamosított helységeken lakott. (BEREND T. Iván–SZUHAY Miklós: „A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848-1944”, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975, 314-315.old.)

¹²⁸³ T. MÉREY Klára: „A Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 120-123. old.

¹²⁸⁴ „Uj Somogy” 1929. április 5-ai szám. 1. old. („A miniszterelnök is érdeklődött a megyei villamosítás iránt”)

hőerőműveknek a fogyasztási centrumokba való áthelyezését, valamint a vízerőnek és a földgáz ilyen célú felhasználásának az ösztönzését.¹²⁸⁵

Az infrastruktúra fejlesztésén túl, helyi szinten a kitörési pontot az ekkor kezdődő balatoni idegenforgalom, valamint a helyi erőforrások kiaknázása jelentette. A Balaton újrafelfedezése összefüggött azzal is, hogy a korábban az Abbáziába járó magyar középosztály Trianon hatására kénytelen volt a hazai lehetőségekkel beérni. Ennek pozitívuma viszont az volt, hogy nőtt a Balaton-parti nyaralók, villák száma. 1921-ben még 1960 ilyen beépített ingatlan volt a Tó körül, 1941-ben már mintegy 8000. 1921-ben megalakult a Balatoni Társaság, amelynek fővédnökei között ott volt Bethlen István miniszterelnök, Virág Ferenc pécsi püspök és Herczeg Ferenc „írófejedelem”. Az 1929: XVI. tc. nyomán létrejött Balatoni Intéző Bizottság, amely a Tó partja mellett fekvő gyógy- és üdülőhelyek egységes irányítását célozta meg. Azon területek is e törvény hatálya alá tartoztak, melyek a partvonalától 3 km-re feküdtek. A balatoni idegenforgalom 1937-ben érte el tetőfokát, 1938-ban a külföldiek száma már kezdett csökkenni. (Míg ebben az évben a külföldi vendégszám 3511 fő volt, addig 1939-re ez a szám lecsökkent 586 főre.) A bel- és külföldi fürdővendégek száma a déli parton – Siófokkal, Szabadival, Fonyódligettel – 1939-ben 27 951 fő volt, akik 383 317 vendégéjszakát töltöttek ott.) A déli parton a statisztikák 1925-ben 71 kereskedést, 371 iparost, 12 ipartelepét és üzemet tartottak nyilván, 9 településen hitelszövetkezet is működött.¹²⁸⁶ (Fonyódon ebben az időben a megye egyik fontos kertvárosát, Bélatelepet is létrehozták, amely a parcelláztató gróf Zichy Béla után kapta a nevét. A gróf még 1928. évi halála előtt felismerte, hogy a kevésbé értékes szántóföldeket parcellázás útján kell áruba bocsátani. Fonyód a harmincas években – mint ahogyan a Monarchia korában Graz – a nyugalmazott tábormokok törzshelyévé vált.¹²⁸⁷)

A balatoni idegenforgalomnak a harmincas évek elejének helyi sajtójában is igyekeztek propagandát csinálni.¹²⁸⁸ Kenéz Béla kereskedelmi miniszter szerint a külföldi középosztály idevonzásához mindenképp a vízumok eltörlése, valamint közép- és főiskolai diákcserek kellett volna. Továbbá fontos az is, hogy a nyaralóhelyek kultúrnívója megfelelő legyen.¹²⁸⁹

---

¹²⁸⁵ BORUS Ferenc: „Magyar villanygazdálkodás”, „Magyar Szemle”, 1942. 43. kötet. 7-12. szám. 129-133. old.

¹²⁸⁶ KANYAR József: „A dél-balatoni fürdő kultúra kialakulásának történeti szakaszai” In: KANYAR József: „Múzsáknak szentelt kies tartomány”. *Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből [XVIII–XX. század]*”, Somogyi Almanach 36–40. szám, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1983, 174-226. old.

¹²⁸⁷ ANDRÁSSY Antal: „Fonyód története (1848–1944)” In: KANYAR József szerk.: „Fonyód története”, Fonyódi Művelődési Ház, Fonyód, 1985, 281-346. old.

¹²⁸⁸ „Somogyi Ujság” 1930. június 15-szám. 5. old. („A somogy megyei fürdők újszerű propagandája”)

¹²⁸⁹ „Somogyi Ujság” 1932. május 5-ei szám. 1. old. (KENÉZ Béla dr., m. kir. kereskedelemügyi miniszter: „Idegenforgalmunk fejlesztése”)

Utóbbi problémát az érintett megyékben is érzékelték.¹²⁹⁰ Ezért a Balaton Szövetség kérte a kormányt, hogy bocsásson 5 millió pengőt a part fejlesztésére. A szövetség másik felvetése az volt, hogy mivel a külföldi vendégek főleg Pozsony környékéről jönnek és mivel a cseh korona áreséséből adódóan drága pengő a megszállt területek turistái számára, ezért valutapolitikai intézkedések szükségesek lettek volna.¹²⁹¹ A balatoni idegenforgalom kapcsán felmerült a Sió hajózhatóvá tétele. E nagyívű koncepció szerint a Balaton 200 km-es partvidéke és a Sió 100 km hosszú partvonala kapcsolódna a Duna nemzetközi forgalmához. Ez ügyben a Sió menti vármegyék küldöttsége kereste fel Kállay Miklós földművelésügyi minisztert.¹²⁹²

Ami a Balaton-part „agrár-hátországát” illeti, ezt a következők jellemezték: mind az 1895-ös, mind az 1935-ös adatok szerint a Tóparti községekben a kert és szőlő aránya megfelelt a Somogy megyei átlagnak. A 100 kat. holdon felüli nagybirtoknál nyoma sem volt zöldövezetnek, ráadásul a Tó déli partja hivatalosan a külterjes állattenyésztés tenyészközpontja volt. A gyümölcsstermesztés paraszti jellegű maradt: alig voltak jelei tájkörzet kialakulásának, csak az őszibarack mutatott viszonylagos túlsúlyt. A filoxéra vész után létesültek Balatonmária és Balatonkeresztúr szőlőültetvényei. Az üdülővendégeket és a piacokat még akkor is döntően a paraszti árutermelés látta el, amikor a tömeges üdülés keretei már kezdtek kitágulni, noha a hústermelést egyre inkább a nagybirtokokkal közösen biztosították. Kedvező jelenség volt, hogy megjelentek a bolgárkertészetek is. Összességében bár lassú volt a fejlődés és a lehetőségeket sok esetben kihasználatlanul hagyták, de így is tetten érhető volt a polgárosodás.¹²⁹³

További fontos lehetőséget jelentett a meglévő természetes erőforrások kiaknázása: a kőolaj-, a földgáz-, illetve a melegvíz-források ekkor kezdődő feltárására a „*European Gas and Electric Company*” angol-amerikai nemzetközi szervezet koncessziót kapott az egész Dunántúlra kiterjedően.¹²⁹⁴ Mint azt a korabeli helyi sajtó hírül adta, 1935 szeptemberében

---

¹²⁹⁰ Mint azt Kanyar József írja, 1939-ben déli parton a legnagyobb szállodák is csak 80-90 szobával rendelkeztek. Az összes szállodáknak pedig csak 73%-ában volt fürdőszoba található, a szobáknak pedig mindössze 4,85%-a rendelkezett azzal. (KANYAR József: „A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti szakaszai” in KANYAR József: „Múzsáknak szentelt kies tartomány”. *Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből [XVIII–XX. század]*”, Somogyi Almanach 36–40. szám, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1983, 174-226. old.)

¹²⁹¹ „Somogyi Ujság” 1934. április 11-ei szám. 1. old. („A Balaton érdekében”)

¹²⁹² „Somogyi Ujság” 1934. március 25-ei szám. 3. old. („A Sió hajózhatóvá tétele újra felszínre került”)

¹²⁹³ KANYAR József: „A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti szakaszai” In: KANYAR József: „Múzsáknak szentelt kies tartomány”. *Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből [XVIII–XX. század]*”, Somogyi Almanach 36–40. szám, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1983, 174-226. old.

¹²⁹⁴ „Somogyi Ujság” 1934. december 23-ei szám. 2. old. („Nagyatád környékén januárban kezdik meg az olaj- és földgázforrások feltárását”)

kutatásokat folytak Görgetegben¹²⁹⁵, nem sokkal később pedig Somogyhárságyon bukkantak olajforrásra.¹²⁹⁶ Ugyanakkor Gálosfán, ahol a Kaposgyarmat és Hajmás felé való kiszögelésnél még az első világháború alatt szenet találtak, de a munka akkor nem indult be, most ezt folytatták és ennek eredményeképpen gyógyvizet is találtak.¹²⁹⁷ Egy évvel később már Kaposváron voltak mélyfúrások, itt melegvíz, esetleg gáz után kutattak.¹²⁹⁸ (Az más kérdés, hogy ezek az elképzelések igazában csak az 1960–1970-es években realizálódtak.)

Összességében a gazdaságpolitikát illetően Somogyban is a kapitalizmus általános válsága¹²⁹⁹, pontosabban annak kezelési módja foglalkoztatta leginkább a vezető köröket. Egyesek, mint Neubauer Ferenc a kisgazdapárt képviselője – és annak idején Nagyatádi bizalmasa – egy teljhatalmú pénzügyi diktátorban látták a kibontakozás útját, mások, mint Rajczy Géza mezőgazdasági kamarai titkár, egy gazdasági vezérkart megalakulását sürgették. Rajczy ezen igényét – a „*Mit kíván a mezőgazdasági terményértékesítés érdeke?*” című cikkében¹³⁰⁰ – megtoldotta még kiviteli kartellek, tárház-szövetkezetek létesítésével, valamint a terményár-különbözet bevezetésére vonatkozó követelésével. Mindezen túl fontosnak tartotta a balkáni piacszerzést is, különösen a vetőmagok vonatkozásában.¹³⁰¹ E tekintetben fontos fejlemény, hogy az első Gömbös-kormány idején sor került Külkereskedelmi Hivatal felállítására Wirhkler István kormánybiztos vezetésével.¹³⁰²

Ám a hivatalos körökben is sokan az agrárium bajainak rákfejénét alapvetően az iparfejlesztés módjában látták.¹³⁰³ Wekerle Sándor pénzügyminiszternek a helyi sajtóban erről megjelent cikke úgy foglalja össze a helyzetet, hogy az ipari vámvédelem drága eszköz,

---

¹²⁹⁵ „*Somogyi Ujság*” 1934. szeptember 8-ai szám. 1. old. („*Az European Gas and Electric’ már dolgozik a görgetegi mezőn*”)

¹²⁹⁶ „*Somogyi Ujság*” 1935. november 19-ei szám. 1. old. („*Olajforrásra bukkantak Somogyhárságyon*”)

¹²⁹⁷ „*Somogyi Ujság*” 1935. április 21-ei szám. 5. old. („*Tavaly szűnt meg a hűbéresség az egyik somogyi ’nagyközségben*”)

¹²⁹⁸ „*Somogyi Ujság*” 1936. november 21-ei szám. 1. old. („*Decemberben megkezdik a mélyfúrást Kaposváron*”)

¹²⁹⁹ Erekly Károly volt politikus a helyi sajtóban arról értekezett, hogy bár egyesek szerint a kapitalizmusnak vége van, de ez nem igaz. Mindössze egyéni szabadság helyett tervszerűség, export helyett belső piacok megszervezése kell, és csak az angol modell alapult exporton. („*Somogyi Ujság*” 1932. július 22-ei szám.) Ugyanitt dr. Kenéz Béla kereskedelmi miniszter valamivel korábban arról elmélkedett, hogy bár annak idején a gyáripar terjedésével a kisipar pusztulását jósolták, ám Németország példája azt mutatja, hogy az továbbra is meg van. A gyár ugyanis csak bizonyos iparcikkek folyamatos gyártására vannak berendezkedve, ahol az átállás nagy tőkét igényel. Ezzel szemben a kisipar rövid időn belül éppen olyan konkurens lesz a gyáriparnak, mint „az automobil a vasútnak”. („*Somogyi Ujság*” 1932. július 22-ei szám. 1. old. EREKLY Károly: „*A kapitalizmus és nagyipar*”)

¹³⁰⁰ „*Uj Somogy*” 1929. november 17-ei szám. 9. old.

¹³⁰¹ Miközben Nyugat felé feldolgozóipari nagyhatalommá és mezőgazdasági nyersanyagokat exportáló orszaggá kell válnunk, mint ahogyan teszi azt Dánia is Anglia felé. Több korabeli koncepcióban (pl. Adorján Jánosnál, Scherer Péter Pánál) megjelenik az a gondolat, hogy nekünk német relációban hasonló szerepre kell törekednünk.

¹³⁰² „*Somogyi Ujság*” 1935. február 16-ai szám. 1. old. („*A külkereskedelem új szervezete*”)

¹³⁰³ A válság éve alatt azért a nagytőke is igyekezett a nemzeti szolidaritás talajára helyezkedni. Ennek jegyében teremtették meg az Ipari Munkaszervező Intézetet, amelynek célja a munkaalkalmak szaporítása volt. („*Somogyi Ujság*”, 1933. március 23-ai szám. 1. old. „*Ipari Munkaszervező Intézet*”)

különösen a mezőgazdasági termelőknek. Ehelyett pozitív segítség kellene, ami szubvenciókat, közvetlen segítséget jelentene, valamint szükség lenne az ipar decentralizálására is, azaz oda kellene az ipart telepíteni, ahol olcsó a telek. Wekerle szerint kartellekre azért szükség van, mert azok a termelést racionalizálják, míg, ahol még ez sincs, ott anarchia van.¹³⁰⁴ Az ipar decentralizálását mindenesetre nagyban támogatta, hogy az 1935. márciusi választásokat követően Gömbös Gyula miniszterelnök átalakította kormányát, és ennek keretében szétválasztották a kereskedelmi ügyeket az ipariaktól, az utóbbiak önálló tárcát kaptak. Az új minisztérium élére Bornemissza Géza, a korábbi kereskedelemügyi miniszter került.¹³⁰⁵ Bornemissza már 1935 márciusában kétnapos látogatást tett Kaposváron – melynek a NEP színeiben országgyűlési képviselője volt –, ahol a helyi sajtónak úgy nyilatkozott, hogy az ipart támogatni nemcsak nyersanyag-kérdést jelent, hanem szakképzett munkaerőt is.¹³⁰⁶

Az ipar decentralizálása azért sokak szerint összefüggött a háborúra való felkészüléssel, a fegyverkezéssel. Már 1928-ban megalakult a Legfelső Honvédelmi Tanács azzal a céllal, hogy legfelső szinten összehangolja a kormányzati működést a honvédelmi fejlesztés terén. Gömbös a saját kormányában a honvédelmi miniszteri tárcát is betöltötte, ezt megelőzően 1928 szeptemberétől 1929 novemberéig honvédelmi államtitkár volt a Bethlen-kormányban, 1929 novemberétől 1932 novemberéig honvédelmi miniszter a Bethlen-, majd a Károlyi Gyula-féle kormányban. A haderő fejlesztését, a honvédség motorizálását már az államtitkársága idején megkezdték.¹³⁰⁷

7.4.4. Újból parasztpártiság

Gömbös Gyula miniszterelnöksége a pártpolitikára is rányomta bélyegét: míg addig a kormánypárt egy klubpárt volt, addig most Magyarországon is eljött az ideje a tömegpárttá válásnak. Ez törekvés különösen 1935 után erősödött fel, amikor Gömbös megszabadult Bethlen híveitől és átalakította kormányát. Ezzel párhuzamosan – vertikális és horizontális módon – funkcionáriusok, aktivisták segítségével a kormánypártot, a Nemzeti Egység Pártját (NEP) is átszervezték egy nagy tömegpárttá.¹³⁰⁸ Ebben az is kedvezett, hogy ebben az időben

---

¹³⁰⁴ „Somogyi Ujság” 1930. március 25-ei szám. 1. old. („Hogyan akarja megcsinálni Wekerle az iparfejlesztést?”)

¹³⁰⁵ „Somogyi Ujság” 1935. május 18-ei szám. 1. old. („Uj minisztérium”)

¹³⁰⁶ „Somogyi Ujság” 1935. március 15-ei szám. 1-2. old. („Kaposvár szívébe zárta Bornemissza Gézát”)

¹³⁰⁷ GERGELY Jenő: „Gömbös Gyula, politikai pályakép”, Vince Kiadó Kft., Budapest, 2001, 201. old.

¹³⁰⁸ VONYÓ József: „Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja”, „Századok”, 2011, 28. old.

azért már lábaltak kifelé a válságból. Ezen általános tendencia alól a formálódó legnagyobb ellenzéki párt, a kiscgazdapárt sem vonhatta ki magát.

1930-ban azonban még csak a régi párt újjászervezése volt napirenden, amelynek aprómunkája Somogyban is – ahol szintén a „kartelluralomban” látták a mezőgazdaság bajainak fő okát – a tanítókra, lelkészekre hárult. Az első pártelnök is a Nagyatádi egykori híve, Szijj Bálint lett. A kiscgazdák folyóiratukban a „*Magyarföld*”-ben heves kritikával illették a Bethlen-kormányt. (További pártorgánum volt még 1931. augusztustól a „*Független Kiscgazda*”, valamint a „*Független Magyar Újság*”.) A párt politikájának központi kérdése a választójog volt, amivel a demokratizálás beindítását, az 1922 óta kormányzó Egységes Párt leváltását akarták elérni. Ami a földreform kérdését illeti, bár ennek követelése a gazdasági válság időszakában nagyon irreális dolog volt, ennek ellenére ez a harmincas évek közepétől a párt propagandájában egyre inkább előtérbe került. (Itt újból emlékeztetni kell rá, hogy ezzel akarták mozgósítani a szavazókat az 1939-re beharangozott első, általános választójog alapján megtartandó voksolásra.¹³⁰⁹)

Am a gazdaság- és pénzügypolitika is korábbinál nagyobb figyelmet kapott. Ebben a vonatkozásban fontosnak tartották az államkiadások, a luxuskiadások csökkentését, csakúgy, mint az adók mérséklését és a vámtarifák felülvizsgálatát. A programnak ugyanilyen lényeges eleme volt a kartellek megzabolázása, a kisipar védelme, valamint a munkahelyteremtő beruházások beindítása. A jövőt a rentábilisabb mezőgazdasági iparok felé való fordulásban látták. A Nagyatádi-féle párttal ellentétben az új párt a külpolitikai kérdésekkel is foglalkozott: kritika alá vette az egyoldalú németbarátságot, az ország függetlenségének megóvása érdekében követelte, hogy mindegyik nagyhatalommal ápoljanak jó kapcsolatokat. Trianont illetően a kiscgazdák a korlátok közötti revízió talaján álltak.¹³¹⁰

Az előző korszakhoz képest más pozitív elmozdulások is történtek. Így az induláskor, bár helyi szinten most is a református lelkészek voltak a fő szervezők, de idővel szerephez jutottak a katolikusok is. Jó példa erre Varga Béla balatonboglári plébános a maga legitimista kötődéseivel.¹³¹¹ Mivel ezt kezdettől fogva egyfajta rendszerváltó gyűjtőpártnak szánták,

---

¹³⁰⁹ Ennek megfelelően az FKGP 1936. márciusi programjában megfogalmazta mérsékelt földreform-programját, amivel nemcsak a birtokos parasztság megnyerésére törekedett, hanem a falusi szegénység érdekeinek képviseletére. Az 1943-as programban pedig – a háború hatására és a szociáldemokratákkal kötendő antifasiszta szövetség érdekében – még messzebb mentek. (GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKEI Ferenc szerk.: „*Magyarországi pártprogramok 1919-1944.*” Budapest, 2003, 382-394. old.)

¹³¹⁰ KRUSENSTJERN, Benigna von: „*Die ungarische Kleinlandwirte-Partei (1909-1922/1929)*”, Dr. Dr. Rudolf Trofenik-München, Ungarisches Institut München, München, 1981, 316 old.

¹³¹¹ HAAS György: A szeretet apostola volt. Varga Béla élete., Kairosz Kiadó, Budapest, 2009, 9. old.

néppártosodás és ökumenizmus jellemezte. Ugyanígy a nemzetiségek vonatkozásában, míg Nagyatádiék korábban ezt a kérdést a szőnyeg alá söpörték, addig most a németek által sűrűn lakott Baranya–Tolna lett a párt dunántúli fellegvára. A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt – miként azt az új név is mutatja – igyekezett nyitni ezen rétegek felé, miközben saját értelmiségi holdudvar és sajtó kialakítására törekedett. A második generációs párt súlypontja már a nagybirtoktól távolabbi kisbirtokos körzetekben volt. Eszmeiségét a népi írók és a Bajcsy-Zsilinszky-féle nemzeti radikalizmus határozta meg.

Az a fajta vezető-kiválasztás, ami a korai szakaszt még jellemezte, az első világháború után már nem volt járható út. Nem véletlen, hogy a kisparasztságból, kispolgárságból, földmunkásokból verbuválódó tábor vezetői között sok volt a kisebb vagyonú, újságíró-, literátor hajlamú parasztember (pl. Nagy Ferenc, Szabó Pál). Az 1939-re a legnagyobb mérsékelt ellenzéki erővé vált párt politizálásában is a korábbinál nagyobb súlyt helyezett a külpolitikára, oktatásra, gazdaságra. Az utóbbinak központi elemét most is a földkérdés jelentette. Bár a kisgazdák a föld-reform jelszavával kampányoltak – és ezzel kapcsolatban újra csak vissza kell utalni a félre sikerült Nagyatádi-féle földreformra –, ám a válság tanulságaként mostanra másfajta következtetések is adódtak. Ezt jól mutatják az olyan – az időközben a közbeszéd részévé vált – szlogenek is, mint a „többtermelés” és a „gépesítés”.

Somogy kapcsán újból emlékeztetni kell rá, hogy a megye már a dualizmus idején a mérsékelt ellenzékiiség fellegvárának számított.¹³¹² Annak idején a Függetlenségi Párt köldökszínórjáról szakadt le a – szintén főként a megyéhez köthető – Nagyatádi-párt. Ezek a hagyományok azáltal is folytatódtak, hogy Szijj Bálint 1931-ben bekövetkezett halálát követően újra egy somogyi politikus, gyulai Gaál Gaszton balatonboglári földbirtokos lett a pártelnök, aki már régebben kilépett az Egységes Pártból, majd az agrárpártot vezette.¹³¹³ Féja Géza így ír Gaálról, aki 1932-ben bekövetkezett halála miatt csupán egy évig vezette a pártot: utolsó példánya volt a hivatást vállaló klasszikus műveltségű köznemesnek, puritán egyénisége miatt fehér hollónak számított a politikai életben.¹³¹⁴ Gaál a tényleges nagybirtokos osztállyal

---

¹³¹² A nyugati megyékben azért még a húszas években is jobban hajlottak a Habsburg-pártiságra, mert korábban élvezték az Ausztria közelségének előnyét.

¹³¹³ A helyi sajtó 1932 nyarán, amikor az ún. Hunyady-csoport – szintén egy Somogy megyei nagybirtokos-politikus körül szerveződött társaság – tervezte belépését az FKGP-ba, úgy kommentálta a Gaál Gaszton-vezette pártot, hogy az egy „kisgazdamentes kisgazdapárt”, ahol a nagybirtokosok által vezetett formáció célkitűzései hasonlóak az Egységes Pártéhoz. A sajtóvélemény szerint az FKGP-ban mutatóban sem lehetett a képviselők között egy kisgazdát sem találni, mind csupa nagybirtokos, ügyvéd, tisztviselő volt. Az említett Hunyady-csoportot is két nagybirtokos, egy ügyvéd és egy köztisztviselő alkotta. („Somogyi Ujság” 1932. június 26-ai szám. 1. old. „Kisgazdamentes kisgazdapárt”)

¹³¹⁴ FÉJA Géza: „Lapszélre”, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 91. old.

nem vállalt közösséget,¹³¹⁵ inkább a középbirtokosok és a parasztgazdák szószólójaként jelentkezett és az is maradt. Noha Féja szerint gyökeres rendszerváltoztatásra képtelen lett volna, de a tisztább közélet megteremtése és külön szabadságjogok iránt annál inkább elkötelezett volt.

A másik Somogyhoz köthető fontos pártpolitikus ebben az időben Ulain Ferenc volt, aki 1932-ben elnyerte az FKGP barcsi képviselői mandátumát és a kiscgazdák parlamenti csoportját vezette. A jól menő budapesti ügyvéd korábban a fajvédők között foglalt helyet, övé volt a „*Szózat*” nevű szélsőjobboldali napilap. Féja Géza szerint Ulain Bethlent halálosan gyűlölte és ha parasztforradalomra került volna a sor, a fajvédők közül ő sodródott volna ebbe bele a leghamarabb. A szürke eminenciás szerepét játszó Ulain mindamelllett jó kapcsolatokat ápolt Eckhardttal, Zsilinszkyvel és Gömbössel.¹³¹⁶ (Egyes történészi vélemények szerint a harmincas évek elejének kiscgazdapártján belül két irányzat volt: a Gaál Gaszton vezette „nagybirtokos” és Ulain Ferenc, Eckhart Tibor által fémjelzett „fasiszta”, amely titokban egyetértett Gömbössel. Nyilvánosan minkét szárny szemben állt Gömbössel, abban bíztak, hogy a titkos választójog bevezetésével megbuktathatják.¹³¹⁷)

A „*Huszádik Század*” így számol be Ulain barcsi látogatásáról: „... *Ezután Ulain pontokba foglalta össze a független kiscgazdapárt kibontakozási elgondolását. Le kell számolni a gyáripar, a bankrendszer, a nagykereskedelem és a kartell Csák Mátéival és Rózsa Sándoraival. Rá kell szorítani őket, ahogy 10-20 %-kal olcsóbban adják az iparcikkeket, anélkül természetesen, hogy ezekre ráfizessenek. Ebben a rokkant országban mindenki el van adósodva, valamiféle általános moratóriumot kell tehát elrendelni, le kell szállítani a kamatokat, esetlen a tőke bizonyos hányadát is. Rendet kell teremteni a vámrendszer körül és meg kell teremteni az új földreformot. Mondjuk ki: a magyar föld a magyaré, a magyar munka a magyaré.....Ulain azzal fejezte be beszédét, hogy ki kell szellőztetni a parlament dohos levegőjét. A gyűlés után megkezdődött a háromszázterítékes ebéd, amelyen már Gaal Gaston és Eckhardt Tibor és a többi független kiscgazdapárti képviselő is fölszóalhatott...¹³¹⁸*

---

¹³¹⁵ Gaált a párt szervezése idején felkereső népi író, Szabó Pál úgy jellemezte, mint „nagy tekintélyű, rendkívül imponáló fellépésű idősebb úriember”, akinek „Balatonbogláron volt kúriája s ezer hold földbirtoka, ámbár a birtokon sok volt a talajvizes mocsár.” (SZABÓ Pál: „Nyugtalan élet” III. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973)

¹³¹⁶ FÉJA Géza: „*Lapszélre*”, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 85. old.

¹³¹⁷ KÓNYA Sándor: „*Az első Gömbös-kormány megalakulása és programja*”, „*Századok*”, 1963

¹³¹⁸ „*Huszádik Század*”, 1932 májusi szám 1. old („*A független kiscgazdapárt vezérkara Barcson*”, , <http://www.husadikszazad.hu/1932-majus/politika/a-fuggetlen-kiscgazdapart-vezerkara-barcson> Letöltés: 2016. 07.23. 09.44.

A téma szempontjából igazán Gömbös 1935-ös második kormányalakítása fontos, mert az a tény, hogy a diktatori ambíciókat tápláló miniszterelnök elérkezettnek látta az időt arra, hogy megszabaduljon az „öreg csákyásoktól”, azaz a régi bethleni garnitúra embereitől – köztük Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztertől –, kezdetben nagy reményekkel töltötte el az ellenzéket. Ám az ebben való csalódás a későbbiekre nézve még jobban megerősítette az ellenzéki attitűdöt. Ugyanis már a választásoknál ki kellett ábrándulni Gömbösből, mert a kiszagdák az átalakított kormányzópárttal nem tudtak együttműködni és a miniszterelnök sok esetben nem tartotta be ígéreteit.¹³¹⁹ Somogyban ezen a választáson – a nyílt szavazású választókerületeket tekintve – a NEP átlagosan a szavazatok 55,8%-át kapta, míg a kiszagdapártra 20,5% szavazott. A FKGP fellegvára a megyében a nagyatádi választókerület volt.¹³²⁰ A kormányzópárt és az ellenzéki kiszagdák közti erőviszonyok az 1939-es választáskor sem sokat módosultak. Tudjuk, ez volt az a választás, amelytől olyan sokat vártak, mert ez volt az első általános választójog alapján megtartott szavazás. Ekkor Somogyban a listás választókerületekben a MÉP – az időközben átalakított kormánypárt – kapta a szavazatok 61,8%-át, közvetlenül mögötte a második helyen pedig az FKGP állt 38,2%-kal.¹³²¹ (Az más kérdés, hogy sokan – esősorban a népi írók – az évtized végére a sokéves terméketlen ellenzéki küzdelmek után magából az FKGP-ből is kiábrándultak és 1939 júniusában megalakították a Nemzeti Parasztpártot.)

Viszont itt azért látni kell, hogy Somogyban kezdettől fogva más volt a helyzet, mint az Alföldön. 1894-ben az alföldi agrárszocialista mozgalmak idején Rubinek Gyula, az OMGE-nek az ottani helyzet feltárásával megbízott titkára a következőképpen látta a helyzetet: „Az Alföldön csak nagybirtokos, hivatalnok és paraszt van.....Egyfelől a legterméketlenebb parasztkonzervativizmus a birtokos osztály részén, másfelől a szociális és kommunisztikus eszméktől telített munkásproletárok. mindkettő veszedelmes....(mert) az első nem áldozatész és improduktív, a másik mert a mai társadalmi rendnek az ellensége...”¹³²² Somogyban és általában a Dunántúlon a parasztság – mint arra az első világháború előtt Farkas Geiza és mások is felhívták a figyelmet – alapvetően nem volt ellenséges a nagybirtokkal szemben. Később bár

---

¹³¹⁹ Mint Vonyó József a korabeli baranyai helyzetet elemezve írja, ez már 1935-ös választásoknál így volt és Gömbös és Eckhardt szakításához vezetett. (VONYÓ József: „Politikai küzdelmek Baranya megyében és a nép a Gömbös-kormány idejében”, *Baranyai Helytörténetírás*, 1986, 355-388. old.)

¹³²⁰ HUBAI László: „Magyarország XX. századi választási atlasza II. kötet”, Napvilág Kiadó, 2001, 107.old.

¹³²¹ U. o. 127.old.

¹³²² RUBINEK Gyula: „Parasztszocializmus”, „PÁTRIA” Részvénytársaság Könyvnyomdája, Budapest, 1895, 5-9. old.

az 1929-es gazdasági válság hatására a nagy- és kisbirtok útja politikailag elvált egymástól, de a gazdaságilag nagyon is együttműködtek egymással.

A két üzemtípus kooperációjában kedvező fejlemény volt, hogy a nagybirtoknál ugyanakkor ebben az időben – a nagybérlet visszaszorulásával – egyre inkább teret nyert a gazdálkodás saját kézbe vétele, ahol Somogy esetében újból csak meg kell különböztetni a helyi és az országos birtokosokat.¹³²³ Az előbbieket nyilván jobban építhették a központi birtokon való állandó jelenlétükre, a jobb helyi beágyazottságukra, a nagyobb helyismeretükre. Az országos nagybirtok-komplexumoknál a fő kérdés az volt, hogy a megyébe eső uradalmak mennyire voltak fajsúlyosak? Ha ez nem volt jelentős, akkor megoldásként kínálkozott a birtokcsere, a bérbeadás, a parcellázás a helyi gazdáknak. Egyébként pedig szükséges volt a kommunikációs vonalak kialakítása, valamint egy korszerű menedzseri ismeretekre alapozott hatékony szervezet felépítése. Azért itt is célszerű volt néha „vizitációt” tartani, miközben intenzív kapcsolattartásra kellett törekedni azon közigazgatási szervekkel, amelyek a távolabbi egységek ügyeibe illetékesek voltak.¹³²⁴

Ami ennek a somogyi paraszti vonatkozásait illeti Nádújfalvy József szociális tanácsadó úgy látta, hogy a megyében a kisbirtokosok az ottani kedvezőtlen viszonyok között csakis fokozott állattartással alapozhatja meg anyagi helyzetét, mint írja „*intenzív állattenyésztés nélkül nem lehetséges eredményes földművelés*”¹³²⁵. Ebben fontos volt a nagybirtok segítsége. Az állattenyésztés azért is bírt kulcsjelentőséggel, mert annak magas színvonala révén biztosítható volt a megfelelő trágyázás. Somogyban az ily módon megvalósított

---

¹³²³ A legnagyobb mezővárosok éppen a jelentősebb uradalmak központjai voltak. Így Kaposvár az Esterházyakhoz, Marcali a Széchenyiekhez, Igal a Veszprémi Püspökséghez, Csurgó, Szigetvár a Festeticsekhez kötődött. Mindezen túl Lengyeltóti a Zichy, Kéthely és Balatonszemes a Hunyadyak, Iharosberény az Inkeyek, Ádánd a Talliánok, Saárd a Somssichok „fészke” volt. (KAPOSI Zoltán: „*Földbirtokosok és kultúrákövetítés a Dél-Dunántúlon*” In: VONYÓ József szerk.: „*Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.*” Pro Pannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2003, 50. old.)

¹³²⁴ Mentalitástörténeti szempontból az arisztokráciának – a szociológus Weis István által is említett – lehiggadása főleg a helyi nagybirtoknál volt tetten érhető, amennyiben az a gazdálkodás saját kézbe vétele felé egyengette az utat. Ez nyilván sokban összefüggött a házassági minták megváltozásával, azaz egyre inkább lekerült a napirendről a külföldi, illetve a horvát arisztokráciával való frigyre lépés. (1918 után a Dráván túl is felszámolták a nagybirtokos réteget.) A kérdés tehát az, hogy a somogyi arisztokrácia mennyire házasodott össze egymással? Régebben ennek oligarchikus vonásait mutatták ki, ám adott esetben már ez is valamilyen szinten a saját gazdálkodás felé mutatható. Nézzük meg néhány prominens figura családi hátterét!¹³²⁴ Az agrárius vezér Széchenyi Imre esetében mindkét szülő Somogyból származott, lévén, hogy az édesanyja Hoyos-lány volt., és ő maga is egy szigetvári Andrassy-lányt vett el. Somssich Lászlónak is mind az édesanyja, mind a felesége a Somogy megyei Széchenyiek közül való volt. Hoyos Miksa édesanyjának a családja, a Wenckheim-familia ugyan Békésből származott, de – a Czindery-hagyaték révén – már meghonosodott Somogyban. A felesége viszont egyértelműen a régi helyi arisztokráciához tartozott, Inkey-lány volt. (A somogyi arisztokrácia házassági szokásainak vizsgálatához javasolható a Magyar Családtörténet-kutató Egyesület adatbázisa: www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=2827)

¹³²⁵ NÁDUJFALVY József: „*Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata*”, Kaposvár, 1939, 85. old.

talajerőutánpótlás pedig jól kiegészíthető volt elsőrendű vetőmagokkal, hiszen Nádujfavy szerint a megyék közül Somogyban működött a legtöbb vetőmag-szaporító gazdaság, szám szerint harminc.¹³²⁶

36. tábla: A somogyi állatállomány megoszlása az 1935. évi mezőgazdasági összeírás idején

Megnevezés	100 kat. hold alatt	100 – 1000 kat. hold között	1000 kat. hold felett	Összesen
	megoszlás, százalék			
Gazdaságok száma	96,7	2,3	0,2	100,0
Gazdaságok területe, kat. hold.	42,2	15,9	41,9	100,0
Állatok száma				
szarvasmarhák	62,2	8,3	29,2	100,0
sertések	56,4	10,6	32,5	100,0
lovak	81,8	6,0	12,5	100,0
juhok	6,9	12,8	80,3	100,0
baromfiak	86,8	3,9	8,3	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935 évben. A gazdaságok (üzemek) nagysága szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1941, 142–160. old.

T. Mérey Klára is arról ír Barcs kapcsán¹³²⁷, hogy a szarvasmarháknál a fajtaváltás ekkor fejeződött be (a szürkemarkarháról a jól tejelő pirostarkára). Mivel a korábbinál nagyobb mértékben állattenyésztésre rendezkedtek be, így ezt a fordulatot a takarmánynövények aránylag nagy területen történő termesztése kísérte. Másrészt csökkent a burgonyatermesztés jelentősége – ami az első világháború után a dohány szerepét vette át¹³²⁸ –, helyette rostlenre tértek át. Ennek ellenére a megye egészében a gazdasági válság időszakában (1927–1934 között) a fontosabb növények közötti szántóföldi részarányát tekintve¹³²⁹ a gabona túlsúlya csak kismértékben csökkent, még ha ezen belül számottevően nőtt is kukorica aránya. A gabonával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy minél kisebb földbirtokról volt szó, ez annál nagyobb hányadot jelentett.

¹³²⁶ U. o. 84. old.

¹³²⁷ T. MÉREY Klára: „Barcs gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában” in BIHARI Ottó: „Barcs múltja és jelene”, Barcsi Városi Tanács V. B., Kaposvár, 1979, 72-73. old.

¹³²⁸ U. o.

¹³²⁹ „Magyar Statisztikai Évkönyv 1934”, Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936, 88. old.

Ami pedig a nagybirtokot illeti, dr. Scherer Péter Pál, a korabeli nagyüzemi gazdálkodás egyik apológétája a könyveiben ugyancsak a saját kezelés előretöréséről ír. Így Scherer Matolcsy Mátyásnak az „*Új élet a magyar földön*” című könyvében¹³³⁰ megfogalmazott „földreform-demagógiájára” válaszul írt műve¹³³¹ a végén példaként annak alátámasztására, hogy a nagybirtokok a „többtermelést” szolgálják, tíz mintabirtokot hoz az ország különböző részeiből. Ezek között kitér gróf Somssich László OMGE-elnöknek a kaposújlaki uradalmára is. Ez a kaposvári járásban található birtok 1828-ban és 1843-ban vétel útján került a család tulajdonába. A kaposújlaki uradalom 2 994 kat. hold kiterjedésű és teljes egészében házi kezelésben található. Scherer a gazdálkodás eredményei között az intenzív állattenyésztést, a tehenészetet, a juhászatot, a fásítást és a gyümölcsstermesztést említi. Utóbbinál 45 kat. holdas Jonathan-almával betelepített ültetvényről van szó. Az intenzív gazdálkodást cukorrépa és más ipari növények termesztése is mutatja.

Az uradalomnak a kiscgazdákkal való mintaszerű kapcsolatára utal egyrészt, hogy az ő kezdeményezésére jött létre a községben a Hangya-szövetkezet. Az uradalom csak a szövetkezetben vásárol és a szövetkezet útján értékesít. Másrészt pedig az uradalomnak is érdeke egészséges kiscgazdaságok kialakítása. Ezért amikor 1914 előtt sok tönkrement kiscgazda eladta számára a földjét, azokra jól gazdálkodó kiscgazdákat ültetett. Az uradalom az 1920-as évek földreformja során is 620 kat. holdat engedett át a kiscgazdáknak, mezőgazdasági munkásoknak és cselédeknek. Scherer kiemeli, hogy itt a kiscgazdák nem uradalomellenesek, mivel az uradalomra vannak utalva. A szociális szerepkört tekintve a Somssich-birtok a szomszédos Hetesen iskolát építtetett és Kaposújlakon is 83%-ban hozzájárul az iskola költségeihez. A többgyermekes családok pedig pótlékot kapnak, a negyedik gyermektől kezdve fejenként 50 kg gabonát, vagy napi egy liter tejet.

Mint a megye egy másik mintagazdaságát említi Thassy Jenő az emlékirataiban¹³³² Biedermann Imre báró szentegáti uradalmát. Thassyék nagyon kapcsolatot ápoltak ezzel a kikeresztelkedett bécsi eredetű zsidó bankárcsaláddal. Maga Biedermann Imre Szigetvár kormánypárti (Bethlen-párti) képviselője volt. Az apjától örökölt 20 ezer holdat tíz év alatt 14 ezerre lecsökkentve azt vallotta, hogy a középbirtokokat kell a nemzet gerincévé tenni, mivel a mamutbirtokok ideje lejárt. Ennek szellemében a maradék birtokon intenzív gazdálkodásba kezdett (drága gépek, műtrágya). A modern szellemiségű földesúr javított a cselédek

---

¹³³⁰ MATOLCSY Mátyás: „*Új élet a magyar földön*”, Cserépfalvi–Kiadás, Budapest, 1938, 291 old.

¹³³¹ SCHERER Péter Pál: „*A nagybirtok*”, Saját Kiadás, Budapest, 1939, 398-402. old.

¹³³² THASSY Jenő: „*Veszélyes vidék*”, Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1996, 51-55. old.

lakásviszonyain, gondoskodott orvosi kezelésükről, iskolát tartott fenn, támogatta a tehetséges gyerekek továbbtanulását.

Ilyen körülmények között a parasztság felé a nagybirtok mintaadó szerepe csak fokozódott. Lényegében erre utal 1929 márciusában egy, az „*Uj Somogy*” c. lapnak adott interjújában¹³³³ Jankovich-Bésán József gróf is, aki a tervezett kaposvári mezőgazdasági kiállítás kapcsán úgy nyilatkozott, hogy akkorra már nemcsak az uradalmak, hanem a kisgazdák is nemesített vetőmagot termeltek, kitűnő tenyészállatot neveltek. Utóbbiak vajon kitől vették át ezen technológiákat? Nyilván a nagybirtoktól. Ez az adaptáció azért is sikeres lehetett, hiszen utólag Márkus István is – az 1956 nyarán az erőltetett kollektivizálás hibáit feltáró munkájában – úgy látta az 1945 előtti Somogy megyei gazdálkodást, hogy bár a föld elaprózódása révén mind többen csúsztak le a szegényparasztság régióiba, de a megmaradó kisparasztok egyre jobban gazdálkodtak, különösen jobban, mint 20–30 évvel korábban az elődeik.¹³³⁴ Hogyan volt ez lehetséges, figyelembe véve a sok helyen az átlagnál rosszabb adottságokat? A magyarázat csak az lehet, amire Jankovich-Bésán József is utalt.

A nagy- és kisüzem közötti gazdasági együttműködésre és a gabonapiaci problémák oldására a legfontosabb helyi kezdeményezés talán a barcsi Dél-Magyarországi Gabonatárház Szövetkezet 1929-es megalakítása volt, amely más termények felvásárlásával és exporttal is foglalkozott. (A földművelésügyi minisztérium egyébként az OKH-val együttműködve 400 hasonló gabonatárház létesítését vette tervbe.) Ez a szövetkezet ezekben az években Dél-Somogyból 1300 vagon burgonyát szállított ki Olaszországba.¹³³⁵ (1931 májusában a barcsi tárház-szövetkezet már sikerrel szerepelt a milánói mezőgazdasági kiállításon.¹³³⁶) Szuhay Miklós az 1960-as években utólag úgy látta, hogy a szervezet – amely a Magyar–Jugoszláv Gabona- és Terménykereskedelmi Rt.-vel működött együtt – csak a legnagyobb birtokosokat tömörítette. Hiszen az igazgatósági és felügyelő bizottságban következő személyek voltak benne: Somssich Gyula, gr. Széchenyi Frigyes, gr. Széchenyi Gábor, Kremzir Mór. A szövetkezet elsősorban a legnagyobb birtokosok, úgy, mint Széchenyi Frigyes, Széchenyi

---

¹³³³ „*Uj Somogy*”, 1929. március 17-ei szám. 9. old. (GRÓF JANKOVICH-BÉSÁN József: „*Mi a céljuk a mezőgazdasági kiállításoknak?*”)

¹³³⁴ MÁRKUS István: „*Somogyi összegzés, 1956. július*” In: „*Az ismeretlen főszereplő, tanulmányok*”, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991, 167–185. old.

¹³³⁵ U. o.

¹³³⁶ „*Somogyi Ujság*” 1931. május 14-ei szám. 2. old. „*A Délmagyarországi Gabonatárház Szövetkezet szereplése a milánói mezőgazdasági kiállításon*”

Aladár, Széchenyi Pál, Széchenyi Lajos, Erdődy Rudolf, a Somssich örökösök terményeit értékesítette.¹³³⁷

Nem zárva ki az érdekérvényesítésnek ezt a jellegét sem, újból emlékeztetni kell rá, hogy a válság hatására a parasztság Somogyban is jobban megroggyant, mint a nagybirtok. Nem véletlen tehát, hogy – mint arra Kopasz Gábor is utalt – a barcsi tárház-szövetkezetben a kisebb gazdák is benne voltak.¹³³⁸ Hasonló volt a helyzet az ennél valamivel később alakult kaposvári Gazdátár Szövetkezetnél is, ahol mindenki tag lehetett, aki a holdankénti egy pengő tagsági díjat megfizette és a legkisebb részjegy ára 20 pengő volt. A tagok egy hétig ingyen tárolhatták eladásra szánt gabonájukat, e határ felett hetente minden vagon gabona után egy pengő 20 fillért fizettek a tárolásért.¹³³⁹ A szövetkezet távlati célja nyilvánvalóan az volt, hogy a tagokat – elsősorban a kisebb termelőket – ránevelje az egységes gabonatípus termelésére. A bornál is a piacra jutás érdekében a termelés egységesítésére volt szükség. Ezt célozta az, hogy újból elővették a hegyközség intézményéről¹³⁴⁰ szóló törvényt, amit tartalommal akartak feltölteni. Bár a filoxérajárványt követően már 1888-ban hoztak egyszer erről törvényt, de a hegyközségek megalakulása sok esetben évtizedekig is eltarthatott, mint ahogyan erre Pécssett is csak 1939-ben került sor. Az 1929. évi XVII. tc. a hegyközségeknek és vármegyei hegyközségi tanácsok megalakításáról rendelkezett minden olyan településen, ahol legalább 150 hold betelepített szőlő volt. A törvény Somogy esetében Kaposvárt jelölte ki a vármegyei hegyközségi tanács székhelyének.¹³⁴¹ 1929 szeptemberében már arról olvashatunk a helyi sajtóban, hogy 63 önálló hegyközség alakult a megyében, döntően a Balaton déli partján.¹³⁴² Ugyanennek az évnek a végére meg is alakult Somogy vármegye hegyközségi tanácsa, amely elnökéül saárdi Somssich Miklóst választották.¹³⁴³

---

¹³³⁷ SZUHAY Miklós: *„Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években”*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 271. old.

¹³³⁸ „Azzal a céllal hozták létre, hogy a termelők függetleníthessék magukat a gabonaárakkal kapcsolatos spekulációtól. Meg akarták akadályozni a termelés betakarítása után, tőke és hitel hiányában azonnal jelentkező túlkínálatot és a gabonatermést céltudatos elosztással kívánták piacra vinni, hogy a termelő ne legyen kiszolgáltatva a piac szeszélyeinek. A Dél-Magyarországi Gazdátárház Szövetkezetet Barcon a dél-dunántúli gazdák egy csoportja alakította meg az Alsó-Dunántúli Mezőgazdasági Kamara és a Somogy vármegyei Gazdasági Egyesület támogatásával.” (KOPASZ Gábor: *„Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása a Dél-Dunántúlon”*, Különlenyomat Baranyai Helytörténetírás, Pécs, 1976, 375–376. old.)

¹³³⁹ „Uj Somogy” 1929. november 22-ei szám. 1. old. („Kaposváron is megalakult a Gabonátárház Szövetkezet”)

¹³⁴⁰ A szőlőhegy birtokos vagy bérlő gazdáinak ezen bizonyos önkormányzattal rendelkező intézménye a 16-19. századra megy vissza. A hegyközség hasonlóan gazdasági és közigazgatási egység volt, mint a falu, melynek határában feküdt. Tagjai a szőlőbirtokosok és bérlők (együttesen: a hegy nép) évi 2-4 alkalommal hegygyűlést tartottak. Ekkor döntöttek a felmerült vitás ügyekről, megválasztották a hegyközség vezető emberét, a hegy mestert és az őt segítő 6-12 fős tanácsot. A hegyközségek életét az ún. hegytörvények szabályozták.

¹³⁴¹ „Uj Somogy” 1929. június 27-ei szám. 1. old. („Kaposvár székhellyel alakult meg Somogy megye hegyközségi tanácsa”)

¹³⁴² „Uj Somogy” 1929. szeptember 12-ei szám. 1. old. („Hatvanhárom önálló hegyközség alakult Somogyban”)

¹³⁴³ „Uj Somogy” 1929. december 15-ei szám. 1. old. („Megalakult Somogy vármegye hegyközségi tanácsa”)

Az agráriumon túlmenően a válság másik tanulsága a gazdálkodási formával volt kapcsolatos. Alapvetően arra kellett rájönni, hogy az addig domináns részvénytársasági keretek nem felelnek meg ott és akkor, ahol csak néhány kevés és kisebb tőkeerejű egyén óhajt egymással társulni. Mindez előtérbe helyezte a külföldön már régen bevált korlátolt felelősségű társasági formát.¹³⁴⁴ 1929 októberében az igazságügyminiszter, Zsitvay Tibor törvényjavaslatot terjesztett elő a kft. forma meghonosítása érdekében.¹³⁴⁵ Végül azonban az országgyűlés a kor egyik meghatározó jogtudósa Kuncz Ödön javaslatát öntötte törvénybe (1930. évi V. tc.). A másik „innovációt” – mint arra a barcsi tárház példája is mutatja – a szövetkezeti forma előtérbe helyezése jelentette, ám itt nem ennek klasszikus típusáról volt szó, hanem sokkal inkább állami pénzekkel felpumpált szervezetekről. Az, hogy a szövetkezetek Magyarországon a „liberális korszakban” nem igazán jöttek át¹³⁴⁶, főként a nagy- és kisbirtok éles szembenállására, az agrárszocialista mozgalmakra volt visszavezethető.¹³⁴⁷ A világgazdasági válság idején viszont – mint arra Szuhay Miklós is utal – a szövetkezetek váltak az állami beavatkozás fő eszközeivé, amely összefonódás leginkább a kivitel monopolizálását biztosító ún. „egykezekben” jelentkezett. E szervezetek lényege az volt, hogy egy adott terméket csak egy szervezet exportálhatott az 1935-től fokozódó mértékben a legnagyobb felvevőnek számító Németországba, illetve ezt megelőzően az 1934-es római hármas egyezmény értelmében az olasz és az osztrák piacra. A gabona vonatkozásában ilyen országos „egykez”-szervezet a Futura Rt., burgonyánál a Burgonya Kiviteli Egyesülés volt.¹³⁴⁸

Mi volt a helyzet a földkérdésben? Mint arra Kerék Mihály felhívja a figyelmet, a válság „*Treuga Dei*” -t teremtett a különböző agrárosztályok között, általában megcsappant az

---

¹³⁴⁴ Noha a kft., a kereskedelmi társaságok legkésőbb kialakult formája Németországban alakult ki, de tulajdonképpen Dániából eredt. Korábban a részvénytársaság volt az egyedüli társasági forma, amely a vállalkozásban résztvevők számára korlátolt felelősséget biztosított. Mivel azonban rengeteg jelentéktelen részvénytársaság alakult, a kis- és középvállalatok számára tehát egyszerűbb vállalkozási formát kellett találni. Különösen az 1884. évi német részvényjogi novella után, amikortól részvénytársaság csak nagy alaptőkével rendelkező vállalkozás lehetett. A németeknél az 1892-ben megalkotott korlátolt felelősségű társasági forma megalkotásánál tehát megtartották a korlátolt felelősséget, de ezt összekötötték a személyegyesülések bizalomra építő együttműködésével. Ezáltal csökkentették a részvénytársaságokra jellemző formalizmust és az ellenőrzéssel járó költségeket. A kft. rövidesen a legnépszerűbb kereskedelmi társasági forma lett. Magyarországon a kft. hiánya a liberális részvényjogi szabályok miatt sokáig nem volt szembetűnő.

¹³⁴⁵ „*Uj Somogy*” 1929. október 27-ai szám. 1. old. („*K. F. T.*”)

¹³⁴⁶ Szuhay Miklós szerint már azért sem, mert a rossz gazdasági körülmények folytán az országban olyan mértékű volt a tőkehiány, hogy a parasztság ebben az időben csak az egész országra kiterjedő szervezkedéssel hozhatott volna létre életképes szövetkezetet. (BEREND T. Iván–SZUHAY Miklós: „*A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848-1944*”, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975, 248 old.)

¹³⁴⁷ HÁMORI Péter: „*A magyar agrár-szociálpolitika kezdetei Magyarországon*”, *Századok*, 2003, 3-42. old.

¹³⁴⁸ SZUHAY Miklós: „*Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 182–191. old.

érdeklődés a gazdálkodás iránt és felértékelődtek a fixfizetéses állások.¹³⁴⁹ Heller András szerint is a parasztek földéhsége már a rosszul sikerült földreform eredményeképpen is csökkent. A cselédek érdeke pedig alapvetően az volt, hogy az uradalom egyben maradjon. 1918 telén gyanakodva is nézték a falusiakat, akik földet akartak szerezni az uradalomtól.¹³⁵⁰ Nyilván nem véletlen, hogy Imrédy Béla miniszterelnök éppen 1938. szeptember 4-ei kaposvári beszédében – „csodás magyar forradalma” alátámasztására – jelentette be a kishaszonbérletek alakítására vonatkozó szándékát. Nagy József agrártörténész ennek politikai hátterét a következőképpen látta: az „Anschluss”, a szudétánémet kérdés hatására Magyarországnak is számolnia kell háborús konfliktussal, aminek földkérdésben meg is volt a maga vonzata. Mivel a hadsereg zömét parasztság alkotja, tulajdonossá kellett őket tenni, hogy a haza védelmébe a saját tulajdon védelme is beletartozzon, ám ehhez igénybe kellett venni a világi és egyházi kötött birtokokat, a hitbizományokat, a zsidóbirtokokat. Ha ez sikerül, meggyengül mind a konzervatív nagybirtoki réteg, mind a nagybérlői kör. Bár ez terv sem tartalmazott radikális földreformot, nem kívánta a nagybirtokot megszüntetni, de nagyobb földterületet adott volna, mint a húszas évek földreformja és nagyobb tömegeket részesített volna juttatásban, mint a Gömbös-féle telepítés. Fontos az is, hogy a nagybirtok számára Imrédy állami garanciavállalást helyezett kilátásba.¹³⁵¹

Az Imrédy-féle koncepció szerint a 300 holdnál nagyobb korlátolt forgalmú birtokok területének egyharmadát és az ötszáz holdon felüli szabadforgalmú birtokok területének egynegyedét részét vették volna igénybe a célra. (Kerék ezt fejlődésnek tartotta a Gömbös-féle koncepcióhoz képest, amely 3000 holdban jelölte meg azt a minimumot, amelyhez nyúltni nem lehetett.) Ezt a földet kishaszonbérleti rendszer keretében bocsátották volna az igénylők rendelkezésére. Kerék kiemeli, hogy addig a nagybirtokok csekélyebb módon járultak hozzá a kisbérletek alakításához, mint a középbirtokok. Amíg az 100–500 holdas birtokok haszonbérbe adott területének 59,1%-át kezelték kisbérlők, addig ezek aránya az 500–1000 holdas nagyságcsoporthoz 18,4%, az 1000 holdon felüliben pedig 24,7% volt. Ám ezzel együtt a kötött birtokoknál nagyobb a kisbérletek aránya, mint a szabadforgalmúaknál. Kerék szerint az új birtokpolitikának elsősorban azokat a területeket kellene kisbérletek alakítására igénybe vennie, amelyek hosszabb idő óta nagybérleti kezelés alatt állnak. Szerinte: „*A nagybérleti rendszer a*

---

¹³⁴⁹ KERÉK Mihály: „Hírek a mai faluból”, „Magyar Szemle”, 1934. 20. kötet. 1–4. szám, 329–311. old.

¹³⁵⁰ HELLER András: „Cselédsor. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben, különös tekintettel a székesfehérvári járásra.”, Szent István-Társulat Kiadása, Budapest, 1937 http://mtda.hu/books/heller_andras_cseledsor.pdf Letöltés: 2014. 12.12. 08.56.

¹³⁵¹ NAGY József: „Földkérdés a II. világháború alatt és előtt”, Századok, 1993, 283. old.

*mi viszonyaink között úgyis valóságos kihívásszámba megy szociális érdekeink ellen.”*¹³⁵²
Utólag Csosz László holokaustkutató is úgy látta, hogy a Imrédy a még megmaradt zsidó nagybirtok és nagybérlők rovására akarta kishaszonbérleti programját megvalósítani.¹³⁵³

Miközben az 1935. évi általános mezőgazdasági összeírás adatai azért másfajta tendenciákra is rámutattak, például az intézményi földtulajdon térnyerésére. Ezt tükrözi az is, hogy felmérés idején Somogyban a hitelintézetek tulajdonában 14 058 kat. hold volt, a részvénytársaságokban és egyéb egyesületekben, társulatokban 5 010 kat. hold. E körben a birtokok felszaporodásában nyilván az is közrejátszott, hogy a válság következtében több helyen be kellett táblázni a rosszul gazdálkodó tulajdonosok földjeit. Ez a tény e birtokokat a földosztó törekvések elsőrendű tábláivá tette. Másrészt talán pozitívabb volt a megítélése annak, hogy az állami, községi, társulati és magániskolai birtokok is 196 kat. holdat tettek ki.¹³⁵⁴

Összességében Somogyban a nagybirtok és a paraszt közti viszonyt történelmi távlatban a következő állomások jellemezték: a jobbágyfelszabadítást követően itt is éles szakítás következett be; majd a gabonaválság hatására – főleg gazdasági vonalon – közeledett egymáshoz a két tömb, miközben létrejött a Nagyatádi-párt. Ez a formáció 1919–1920-ban a mérleg nyelve szerepét játszotta a politikában, ám a bethleni konszolidációval betagolták a kormánypártba. Bár a kispárt az 1929-es válság hatására feltámadt, de szükségszerű volt, hogy a parasztság keresse az együttműködést a nagybirtokkal. A meghatározó helyi politikusok, mint például Somssich László ennek a konszenzusnak igyekeztek útját egyengetni.

---

¹³⁵² KERÉK Mihály: „Imrédy birtokpolitikája”, „Magyar Szemle,” 1938. 34. kötet. 9-12. szám. 134-138. old.

¹³⁵³ CSÓSZ László: „Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidó törvény végrehajtása”, Holocaust Emlékközpont, Budapest, 2005, 180. old.

www.hdke.hu/files/csatolmányok/11_CsoszLaszlo_Foldreform_es_Fajvedelem.pdf

Letöltés: 2015.06.25.14.36.

¹³⁵⁴ KANYAR József: „Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920,1945)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 123. old.

8. Kísérlet a két típus összehasonlítására egy arra alkalmas modell megkonstruálásával

8.1. A lehetséges összevetés módszertani és historiográfiai alapjai

A fentiekben először a „tesztrégióknak” számító Pomeránia – egy „ipari állam” nagybirtokos régiója – agrártársadalmának legfontosabb társadalom-, mentalitás- és identitástörténeti sajátosságait tekintetem át. Majd ezt követően, hogy kerek képet kapjunk a Közép-Európában zajló folyamatokról, megvizsgáltam a „kontrollrégióként” leginkább szóba jöhető Somogynak – mint egy „agrárállam” markáns nagybirtokos körzetének – a hasonló folyamatait. Ezzel arra a kérdésre próbáltam választ találni, hogy a „forradalom felülről” -országokban a parasztság számára milyen alternatívák kínálóztak a modern világba való beilleszkedésre? A két eltérő karakterű régiót az identitáson keresztül próbáltam meg közös nevezőre hozni, abból kiindulva, hogy az olyan heterogén összetételű térségnek, mint Közép-Európa, a különbségeit csak a mentalitás eltérő mintázatain keresztül lehet megragadni. A vizsgált időszak is egy kihívásokkal teli periódus volt, amelynek viszonyai közepette a kor parasztembere már kész volt sok tekintetben önmagát és a világot másként látni, mint korábban. Az erre vonatkozó következtetéseket mind Pomerániára, mind Somogyra tettem. Kérdés, hogy hogyan lehet ezen az úton tovább haladni? Mennyire van értelme a direkt módon való összefésülésnek? Hogyan lehet ezt technikailag megvalósítani? Ennek megválaszolásához mindenekelőtt tekintsük át a historiográfiai vonatkozásokat.

Varga Zsuzsanna agrártörténész szerint¹³⁵⁵ az összehasonlító kutatások az 1990-es évektől kezdve mind Európában, mind Amerikában a történetírás egyik legdinamikusabb területévé váltak. Nem tekinthető ez véletlennek, különösen nem Európában, ahol az integráció erősítése iránti igény, s egyúttal a globalizáció kihívásai is ösztönzik ezt. A komparatív megközelítés alternatívát kínálhat a hagyományos nemzetközpontú koncepción alapuló történetírással szemben. Az összehasonlító módszer tehát úgy lépi át a nemzeti korlátokat, hogy ugyanakkor a nemzeti történet tanulmányozását is új megközelítésekkel és eredményekkel gazdagítja. Varga Zsuzsanna kiemeli, hogy a német kutatók az elsők között fordultak a komparatív módszer felé. A német újraegyesítést követően felerősödött az igény a két német állam, az NDK és az NSZK történeti fejlődésének összehasonlítására. A két társadalom

---

¹³⁵⁵ VARGA Zsuzsanna: „Az összehasonlító kutatások térhódítása az európai agrártörténet-írásban”, *„Historia Critica”*, ELTE folyóirata, Varga_Historia_critica_pdfa_453-461.pdf, 2014. 453-461. old.

lényegében azonos kiinduló helyzete (azonos fejlettségi szint, azonos mentalitásbeli és kulturális adottságok stb.) miatt jól feltárható az, hogy a társadalmi-gazdasági rendszerek különbözősége milyen hatással járt például a gazdaság teljesítőképességére, a társadalmi mobilitásra, az életszínvonal alakulására nézve.¹³⁵⁶

Varga hivatkozik Tomka Bélára, a kérdés másik szaktekintélyére is, aki vonatkozó tanulmányában¹³⁵⁷ felidézi a modern összehasonlító történetírásnak a Henri Pirenne-ig, Marc Bloch-ig és Otto Hintze-ig visszanyúló 1920-as évekbeli kezdeteit. Tomka áttekintve a fontosabb tipológiákat (Tilly, Braembussche, Kocka, Haupt) kiemeli, hogy ezek alapvetően vagy a különbségekre, vagy a hasonlóságokra fókuszálnak. Előbbi módszert – amely elvezethet egészen a típusalkotáshoz is – „individualizáló összehasonlításnak” nevezi a szakirodalom. Míg a másik metódust – ahol megpróbálják a dolgokat egyfajta módon közös nevezőre hozni – az „általánosító összehasonlítás” néven ismerik a történészek. A kettő ötvözetét pedig a „makrokauzális elemzés” jelenti. Tomka összességében a történeti összehasonlításnak általában négy lehetséges típusát különböztette meg: leíró, analitikus, heurisztikus, és paradigmaticus jellegűt.

A leíró típus új, vagy még nem kellően elemzett esetek, történeti jelenségek tanulmányozását jelenti a különbségek és hasonlóságok megállapítása érdekében. Az analitikus módszer nemcsak a hasonlóságokat és eltéréseket, hanem az oksági tényezőket, azok egymáshoz való viszonyát, súlyát is vizsgálja. A heurisztikus vizsgálatnál a hangsúly elhanyagolt vagy „fehér foltnak” számító kérdések, problémák felvetésén van. Végül a paradigmaticus módszer az, amely előszeretettel alkalmaz a nemzeti történetírásban megszokott, uralkodó szempontoktól eltérő perspektívákat. Ezt a típust szokás eltávolító,

---

¹³⁵⁶ A nemzetközi szakirodalmat és intézményi kereteket tekintve a német kutatások nemcsak jóval előbbre járnak a többi országnál, hanem az intézményrendszer kiépülése is előrébb haladtott. 1998-ban Berlinben három német egyetem közreműködésével alakult az Európai Összehasonlító Történeti Kutatások Központja („*Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas, illetve 2004-től Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas – BKVG*”). Magyarországon is történtek kezdeményezések az összehasonlító kutatások fellendítésére. A korábban megszűnt Közép-Európai Egyetemen (CEU) 2002 áprilisában hozták létre azt a „*Pasts, Inc. Center for Historical Studies*” elnevezésű nemzetközi interdiszciplináris kutatóközpontot, amelyen belül az összehasonlító történeti kutatások előmozdítása érdekében elindították az Összehasonlító Történeti Projektet („*Comparative History Project*”). Ez utóbbi keretében került megrendezésre az a nemzetközi konferencia, amelyet 2006 novemberében „Összehasonlító történettudomány Európában – a diszciplína mai helyzete” („*Comparative History in/on Europe – The State of the Art*”) címmel rendeztek Budapesten. 2009-ben Heinz-Gerhard Haupt és Jürgen Kocka szerkesztésében megjelent egy angol nyelvű kötet, amely bemutatta, milyen innovatív együttműködés alakult ki az említett új irányzatok és az összehasonlító történetírás között. (U. o.)

¹³⁵⁷ TOMKA Béla: „*Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*”, „*Aetas*”, 2005. 20. évfolyam, 1-2. szám. 243-258. old.

mércét kínáló összehasonlításnak is nevezni. Ezek közül igazában a leíró típus az, ami egy német–magyar összehasonlításnál szóba jöhet, még ha az adott esetben rögzös utat jelent is.

Ám ezen túlmenően hogyan lehet megalapozni egy összevetést? Végezzünk el mindenekelőtt néhány elméleti alapvetést. John Stuart Mill „*A deduktív és induktív logika*” c. 1843-as művében azt mondta, hogy a társadalomtudományokban az összehasonlítás ugyanaz, mint a természettudományokban a kísérletezés. Émile Durkheim („*A szociológiai módszertan szabályai*”, 1895) szerint a fenti állítás csak akkor igaz, ha az összehasonlítást precízen és kontrolláltan viszik végig, ahol az a tényezők egymáshoz való korrelációjára alapozunk és nem változatlan oksági tényezőket veszünk alapul. Ehhez szükséges a releváns változók kidolgozása, a megfelelő viszonyítási mértékek megtalálása, valamint olyan objektív mutatók felállítása, amelyek a befolyásoló tényezőket kordában tartják.

Napjaink szociológusai, társadalomtörténészei szerint az összehasonlító kutatások új szakaszukba értek: jobban hozzáférhetőek nemzetközi adatbázisok, új statisztikai-matematikai módszerek támogatják a dolgot. Ugyanakkor elméletek szintjén egyesek szerint felül kellene vizsgálni a modernizációs elméleteket („*Modernisierungstheorie*”). Vannak, akik szerint ehelyett inkább empirikusan megalapozott részteóriákra lenne szükség. Míg mások (pl. Ronald Inglehart) szerint a modernizációs elméleteknél nemcsak a hosszú távú folyamatokat kellene vizsgálni, hanem azokat ki kellene egészíteni a rövidtávra vonatkozó elemzésekkel, valamint figyelembe kellene venni a nemzedékváltásokkal járó értékváltozásokat is. Hiszen a posztindusztriális társadalom létrejötte is az abszolút normák és értékek eltolódásának következménye.¹³⁵⁸

---

¹³⁵⁸ ARTS, Will–HALMAN, Loek: „*Vergleichende Soziologie der Werteforschung: Eine Bestandsaufnahme.*” In: KAELBLE, Hartmut–SCHRIEWER, Jürgen (Hg.): „*Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*”. Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York, 2003, 141-161. old.

8.2. Az identitástörténeti összehasonlítás kérdése

Mint a dolgozat elején utaltam rá, hogy a szociológus Kovách Imre a rendszerváltás után, az Európai Unió csatlakozás küszöbén az ún. „*Green Ring*”-konstrukció keretében kísérelte meg összevetni a volt keleti-európai szocialista országok, valamint bizonyos Nyugathoz tartozó államok agrár- és vidékstruktúráit, és ennek során a „parasztság” fogalmának tág értelmezést tulajdonított. (Noha Kovách is utal rá, hogy az egyes térségeknek ebbe az körbe sorolható csoportjai között – a „parasztalanításon” túl, ami Nyugaton szerves, Keleten felülről vezérelt folyamat volt – jelentős strukturális, mentális különbségek álltak és állnak fenn.¹³⁵⁹) A definiálási nehézségek ellenére Kovách a „paraszt” fogalmának tágabb értelmezését javasolja, ahol fontosnak tartja az adott rétegnek az egyes időszakokban a más társadalmi csoportokhoz való (alárendelt) viszonyát és korlátozott autonómiáját. Ezen az alapon Kovách szerint már a skandináv és közép-európai „paraszt” közös nevezőre hozható, közöttük lényegi hasonlóság van, és ez a kategória mindkét régióban nagyjából ugyanarra a relációra utal.

Ezzel szemben a társadalomtörténész Gyáni Gábor már szkeptikusabb, amikor úgy véli, hogy óvatosan kell bánnunk a „paraszt” fogalmának kiterjesztésével. Mindenhol figyelembe kell venni, hogy az mit jelent, vagy jelentett az adott történelmi kontextusban. Miközben a skandináv országokban a volt parasztok proletarizálódtak, vagy felemelkedtek a polgárság soraiba, elveszítették korábbi azonosságtudatukat. Ezzel szemben Kelet-Európában az egykori parasztok számára a „*társadalmi integráció beváltatlan ígéret maradt*”, azaz a modernizációhoz való alkalmazkodásuk nem zárult le mostanra sem, miközben sokan megőrizték régi identitásukat.¹³⁶⁰

Az identitások összehasonlításának komparatiztikai kézikönyvében Hartmut Kaelble is külön fejezetet („*Identitätsvergleich*”) szán.¹³⁶¹ Mit mond erről? Korábban ilyen jellegű összevetésekre eddig leginkább civilizációk összevetésénél került sor, újabban pedig – elsősorban a skandináv országokat érintően – olyan témák kapcsán, mint a női szerep megváltozása. Noha a történészekkel szemben mindig is elvárás volt az identitások megalkotása, azok korrigálása – akik ezt szívesen el is vállalták –, ám Németországban a

---

¹³⁵⁹ KOVÁCH Imre: „*A magyar társadalom 'parasztalanítása' – európai összehasonlításban*”, „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 28. szám. 41-65. old.

¹³⁶⁰ GYÁNI Gábor: „*Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa?*” *Századvég*, 2003. 8. évfolyam. 29. szám, 71-76. old.

¹³⁶¹ KAELBLE, Hartmut: „*Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.*” Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999, 70-78. old.

második világháború keserű tapasztalatai oda vezettek, hogy kitértek a nemzeti önazonossággal kapcsolatos kérdések elől. Ezért inkább vagy az ezzel kapcsolatos kritikákra koncentráltak, vagy más témákkal foglalkoztak, pl. nők, vállalkozók identitása. Kaelble szerint az ilyen történeti vizsgálatok azért előnyösek, mert lehetőséget adnak a túlságosan spekulatív, elvont nemzetképek kizárására. Így például meg lehet cáfolni azt a konstrukciót, ami Németország 1945 előtti közbenső helyzetére („*Mittellage*”) állította előtérbe.

Másrészt mivel az európai polgároknak általában többféle identitása volt és van (regionális, nemzeti, vallási, társadalmi) – amelyek valahol összekapcsolódnak –, csak az adott történelmi helyzetnek megfelelő identitás kiválasztása ad lehetőséget az igazi történeti összehasonlításra. Miközben az identitások összehasonlítása magukat a történészeket is kritikára kényszeríti a saját nemzeti önazonosság-tudatukkal szemben. Ennél azért számba kell venni, hogy egy nemzeti identitás felépítése mindig valamilyen politikai célt követ: a németalföldi a vallási toleranciához kapcsolódik, a francia és az amerikai az emberi jogokhoz, az alkotmányhoz. Ebből adódik a kérdés, hogy a saját céljaink mennyire helyesek? Nyugat-Európát tekintve pedig a nemzetfogalom mennyire kötődik a nyelvhez, etnikumhoz? Ezzel kapcsolatban látni kell, hogy a francia tipizálás kevésbé, a német pedig annál jobban vonzódik ehhez a fajta tematizáláshoz. Kaelble szerint az identitások összehasonlítása által végső soron megelőzhetők azok a tendenciák, amelyek „*ab ovo*” elutasítanak más kultúrákat, mint amilyen a németek frankofóbiája felfogása is volt 1914 előtt.

Rátérve a paraszti identitás német vonatkozásaira módszertanilag mindenképpen érdemes utalni a mentalitástörténeti összehasonlításokra, amelyek 1945 után előszeretettel ütköztették a német parasztság helyzetét a francia állapotokkal. A cél ezzel nyilvánvalóan az volt, hogy helyére tegyék azt a – a főleg Tönnies nyomán – kialakult képet, miszerint ennél a társadalmi tömbnél szükségképpen egy konzervatív-tradicionális struktúráról volt szó. Ebben olyan történészekre hivatkozhatunk, mint Jürgen Schlumbohm,¹³⁶² Manfred Kittel, vagy Rita Aldenhoff-Hübinger. A nyugati szomszéd példája ugyanis, mint azt Manfred Kittel is írja, éppen azt mutatja, hogy a parasztság nem feltétlenül egy konzervatív képződmény, e társadalmi csoport jól összeegyeztethető a demokráciával, republikánizmussal, sőt a laicizmussal is.¹³⁶³ Bár a német–francia mentalitástörténeti összehasonlítások nem a „forradalom felülről” -országok”

---

¹³⁶² BÉAUR, Gérard–SCHLUMBOHM, Jürgen: „*A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban*”, „*Korall*”, 2005. május. 6. évfolyam. 19-20. szám. 76-98. old.

¹³⁶³ Ez a végkicsengése Manfred Kittel regensburgi történész 2000-ben írt összehasonlító elemzésének, amelyben politikai artikuláció szempontjából Közép-Nyugat-Frankföldet („*Westmittelfranken*”) vetette egybe egy délf francia régióval, Correzè-vel. (KITTEL, Manfred: „*Provinz zwischen Reich und Republik. Politische Mentalitäten in Deutschland und Frankreich 1918–1933/36.*”, R. Oldenbourg Verlag, München, 2000, 840. old.)

relációján belül mozognak, de itt is annyiban kontrasztív összevetésekről van szó, amennyiben azok a két országban a parasztságnak a más-más jellegét hangsúlyozzák. Így például a karakterbeli különbséget jól mutatja, hogy Rita Aldenhoff-Hübinger szerint noha az 1914 előtti Európában Németország és Franciaország állt leginkább az agrárprotekciónizmus talaján, de ennek más volt a mögöttes tartalma. Míg ez a Rajna innenső oldalán a „feudalizálódást”, a kelet-elbai nagybirtok védelmét szolgálta, addig a túlsó oldalon a republikánizmust, a széles paraszti középosztály érdekeit.¹³⁶⁴

A vizsgált időszakot illetően első nekifutásra próbáljuk meg úgy behatárolni a paraszti identitás közép-európai megváltozását, hogy egy olyan fontos mentalitástörténeti sajátosságból indulunk ki, mint hogy hisznek-e a „szociális létra” megmászásának gondolatából. Majd ezt kombináljuk össze azzal a ténnyel, hogy a válság során az egyes területeken a nagybirtok, vagy a parasztgazdaság gyengült-e meg jobban. A két szempont metszeteként négyféle alternatíva adódik, ahol az első utat a német kelet-elbai területek jelentik, ahol hittek a „szociális létra” megmászásában – és ez egészen 1945-ig szempont volt –, miközben a válság az addig viszonyítási pontnak számító nagybirtokot érintette érzékenyebben. Bár itt a nagybirtok és parasztság útjai gazdaságilag már korábban elváltak egymástól, de a kettő politikailag újra és újra kénytelenek volt összezárni egymással. Részben emiatt, részben azért, mert erre az időre egyre többen felhagytak a gazdálkodással, a *paraszti identitás általában véve is meggyengült*. Míg azokban a régiókban pedig, ahol bár szintén hittek a „szociális létra” megmászásában, de a válság mégis inkább a parasztgazdaságokat sújtotta le jobban – mint az osztrák, észak-olasz területeken –, a nagybirtok és a parasztság politikailag (korporációk), mind gazdaságilag (földbérlo-, „Raiffeisen” -szövetkezetek) szorosan összezárt egymással. Bár a gazdálkodással itt is sokan felhagytak, ám *a továbbiakban egy szűkülő, ám identitásában erős paraszti réteg határozta meg a vidéki struktúrát*.

A harmadik típust a kelet-európai utódállamok jelentették, ahol soha nem hittek a „szociális létrában” és a válság során is a parasztság bizonyult szívósabbnak. Noha a nagybirtokot – már ami a földreformokat követően megmaradt belőle – a válságot követően mind gazdaságilag, mind politikailag egyre jobban felmorzsozták, ám a nagyszámú parasztság sem nagyon tudott előrelépni. Ennek a helyzetnek az eredménye *egy állami segélyeken tartott parasztság lesz*.¹³⁶⁵ Végül nézzük a magyarokat. Ők ugyancsak nem hittek a „szociális létra”

---

¹³⁶⁴ ALDENHOFF-HÜBINGER, Rita: „Agrarpolitik und Protektionismus. Deutschland und Frankreich im Vergleich 1879–1914.” Göttingen, 2002, 257 old.

¹³⁶⁵ MILOŠEVIĆ, Srđan: „The Agrarian Reform – A 'Divine Thing'. Ideological aspects of the interwar agrarian reform in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia” In: HARRE, Angela–MÜLLER, Dietmar

megmászásában, de itt éppen a parasztság volt az, aki a válságból rosszabbul kijött. Ez a gazdatársadalmat rákényszerítette arra gazdaságilag együttműködjön a nagybirtokkal, miközben a kettő útjai politikailag elváltak egymástól. Ez volt az, ami végső soron Márkus István szavaival „*utóparaszti identitásnak*” vetette meg az ágát.

(Eds.): „*Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes*”, Studien Verlag, Wien–Insbruck–Bozen, 2011, 47-62. old.

8.3. Egy lehetséges modell keretei

Ami hogyan lehet a paraszti identitást régiós szinten megragadni, vagy legalább az ezt formáló tényezőket behatárolni? Ezzel kapcsolatban módszertanilag Vári Andrásnak egy, a német agrárviszonyok regionális különbségeiről szóló tanulmányából érdemes kiindulni. Ebben Vári a folyamatok jobb interpretálása érdekében – végső soron Otto Hintze-hez visszanyúlva – felveti¹³⁶⁶, hogy a dichotóm modellek helyett talán inkább a lépcsőzetes tipológiák alkalmazása lenne a célszerű. A gyakorlati alkalmazásban ezt jelenti, hogy régiók összehasonlításában a fő dimenziók a következők: a földrajzi adottságok, azaz a helyi agrárgazdasági és -társadalmi jellemzők („*geographical and agricultural specificities*”), valamint a fejlettségi szint („*development slop*”).

A földrajzi különbségeknél olyan tényezők jönnek szóba, mint a földhasználat helyi sajátosságai, a termelhető termékek spektruma, az intenzív kultúrák és állattartás lehetősége, az élelmiszerfogyasztási szerkezet. A gazdasági és társadalmi vonatkozásoknál mindenekelőtt az agrárreformok korlátait, a nagy-, és kisbirtok közötti termelésbeli komplementarizáció lehetőségeit kell figyelembe venni. Erre nézve érdekes lehet a bérelt terület aránya, a földárbeli különbségek a nagy-, és kisbirtokos körzetekben, a paraszti üzemek gazdálkodása. A Pomeránia–Somogy összevetésben mindezt azt jelentette, hogy a német tartomány a rövidebb vegetációs idő, a termelhető kultúrák szűkebb köre tekintetében mindenképpen hátrányban volt a dunántúli megyénkhez képest. Ilyen körülmények között – mint azt a 19. századi német „agrárpolitikai” iskola is nagyban hangsúlyozta – nem lehetett cél sem a gazdaságok feldarabolása, sem a szociális szempontú struktúraváltás. A termelés „intenzifikálásának”, a nagyüzem–kisüzem közti termelésbeli kooperációnak is általában szűkebbek voltak a lehetőségei. Míg a pomerániai intenzifikálás során általában az ipari növényekre helyeződött a súly, addig Somogyban a kertészeti kultúrák is mindig viszonylag jelentősek voltak.

A fejlettségi szint aspektusainál egészen az „*ancien regime*” időszakáig kell visszamenni a következő tényezőket kell figyelembe véve: a preindusztrialista korszak hatása (bekerítés, majorsági gazdálkodás); a városiasodás, a polgáriasodás mértéke; a korabeli állam, az elitek és a parasztság egymáshoz való viszonya; az elitek szerepfelfogása. A „hosszú” 19. század mindehhez a következő szempontokat tette hozzá: a társadalmi keretek megváltozása, a jobbágyfelszabadítás körülményei, faluközösség felbomlásának mértéke, az átlagos

---

¹³⁶⁶ VÁRI András: „Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó?”, „Korall”, 2004. május. 5. évfolyam. 15-16. szám. 117-144. old.

családnagyság, családtípus, az agrárnépesség aránya. A szellemi élet területén fontosak voltak a vallási viszonyok, csakúgy, mint az adott terület kulturális színvonala. (Napjaink német történészei például az analfabéták arányát a „*development slope*” fontos fokmérőjének tekintik.)

A vizsgált időszakra vonatkozóan a fejlettségi szintnél mindenképpen az agrárnépesség arányából kell kiindulni, amelyhez a harmincas években Pomerániában a lakosság egyharmada, Somogyban pedig közel héttizede tartozott. A pomerániai hányad német viszonylatban is magas volt, annak ellenére, hogy Kelet-Poroszország mellett innen vándoroltak el a legtöbben.¹³⁶⁷ Somogyban a hasonló „alapbetegséget” az egykézés jelentette, aminek a megye országosan egyik kiemelt területének számított.¹³⁶⁸ Bár a kortársak mind az exodusért, mind az egykézésért általában a nagybirtokot tették felelőssé, annak helyzete azáltal, hogy a munkaerő ára a 19. század végére megnőtt, mindenhol jelentősen megingott. Magyarországon azért az extenzívebb gazdálkodásnak még mindig nagyobb tartalékai voltak, mint Németországban.¹³⁶⁹ Pomerániában kétségtelenül megpróbálták időről időre az intenzívebb termelés irányába elmozdulni, ám ez csak az eladósodást növelte.¹³⁷⁰

A modernitás kihívásai és a nemzetpolitikai aspektus – az „ipari állam” *versus* „agrárállam”, telepítés *versus* iskolaügy – az olyan csoportokra irányítja a figyelmet, mint a munkásság, vagy a kisebbségek. Az agrártársadalmak vonatkozásában fontos volt a nagybirtok területi arányának lecsökkenése, amiben a földreform/telepítés adott mértéke is közrejátszott. Legalább ennyire figyelembe kell venni az agrotechnika változását (a feldolgozóipart, tagosított terület arányát, a gépesítést, a műtrágyázást). A harmincas évek fejleményeit meghatározta a gazdasági válság és a fegyverkezés hatásai is.

---

¹³⁶⁷ ROGMANN, Heinz: „*Ostdeutschlands große Not. Zahlen und Tatsachen.*” Berlin, Carl Seymanns Verlag, Berlin W8, 1930, 94. old.

¹³⁶⁸ Neubauer Ferenc: „*Kisbirtokosaink egygyermekrendszere különösen Somogyban*”, Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1909. 2. évfolyam. 1-10. szám. 926-950. old.

¹³⁶⁹ Heller András már többször idézett tanulmányának második részében Németországon belül kimondottan a pomerániai nagybirtokok munkabér-viszonyait veti össze a magyarországi helyzettel. Nálunk – bár a javadalmazás magasabb volt, mint ott, de ezen belül – a naturálbérezés még a harmincas években is meghatározóbb volt, mint Pomerániában. (HELLER András: „*Föld és munkabér. Egy közép-európai tanulmányút tapasztalatai.*” A Statisztikai Tudósító Kiadása, Budapest, 1939, 91–96. old. http://mtda.hu/books/heller_andras_fold_es_munkaber.pdf Letöltés: 2014. 12. 17. 14.56.)

¹³⁷⁰ DRESCHER, Leo: „*Entschuldung der ostdeutschen Landwirtschaft. Auf Grund einer Untersuchung von Osthilfe-Entschuldungsbetrieben*” Im Auftrag der Bank für Deutsche Industrie-Obligationen, Berlin, 1938, 1–11. old.

37. tábla: A két régió legfontosabb mutatói*

Megnevezés	Pomeránia	Somogy
Alapadatok		
Terület, km ²	30 290	6 695
Lakosság, fő	1 920 897	385 635
Ebből: székhely (Stettin és Kaposvár)	270 747	32 715
Népsűrűség, fő/km ²	68,5	57,4
Kisebbségek aránya, %	0,3	5,3
Mezőgazdaság jellemzői		
Szántó aránya, %	53,8	53,9
Ezen belül: jó földek**	8,3	11,9
Erdő aránya, %	23,7	17,4
Szántóföldi munkákra rendelkezésre álló napok száma	150	220
Nagybirtok (500 ha felett) aránya, %	20,9	38,0
Fejlettségi szint		
Agrárnépesség aránya, %	33,4	69,1
Ezen belül: mezőgazdasági munkásoké	27,9	18,0
Nagybirtok átlagos területe, kat. hold	1760,8	2347,0
Parasztgazdaság átlagos területe, kat. hold	12,7	1,6
Hítbizományok aránya, %***	8,0	19,5
Fontosabb növények termésátlagai, q/kat. hold:		
búza	13,2	9,6
rozs	0,3	6,9
cukorrépa	153,6	101,6
burgonya	94,2	45,0

* Pomerániánál a demográfiai adatok 1933. évi, a mezőgazdaságra vonatkozók 1925. évi. Somogynál ugyanezek 1930, illetve 1935. évi. **Pomerániánál a vályog- és agyagtalajok, Somogynál a 25 aranykorona feletti kategóriába tartozó területek aránya. ***Az összes területhez viszonyított arány 1914 előtt.

8.4. A két nagybirtokos körzettípus agrártársadalmának komplex összehasonlító modellje

A nagy „fejlettségi lejtő” („*development slope*”) esetén már csak azért is előnyösebb a nagybirtokos régiók összehasonlítása, mert a földbirtokos elitek mindenképpen „kompatibilisebbek” egymással, mint a parasztság. A különböző országok paraszti régióinak (pl. Schleswig-Holstein és Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye) összevetésénél ugyanis nagyobb strukturális különbségekbe ütközhetünk, ami pl. már a gazdasági környezetben, vagy a településszerkezetben is megjelenhet. Ezen példánál maradva, kétségtelen, hogy Schleswig-Holstein-ban mindig is szabad parasztság dominált, illetve az alföldi mezővárosi parasztság is korán lerázta magáról a jobbágyság terhét, de mindkét területen a társadalomnak a nagyobb rétegzettségével kellett számolni, mint egy nagybirtokos körzetben. Utóbbiak vonatkozásában már az is leegyszerűsíti a helyzetet, hogy ezekben max weber-i értelemben az „uralom jellege” hasonló volt.

Creanga, az első világháború előtti román statisztikus szerint egy-egy országban a nagybirtok súlyának mérlegelésénél azért figyelembe kell venni annak fejlettségi szintjét, csakúgy, mint az ipari termelést, a mezőgazdasági technikának a színvonalát, a klímát, valamint egyéb adottságokat is. A földbirtok-megoszlás minden országban történelmileg kialakult állapotot tükröz, abba csak a legutóbbi időkben avatkozott bele az állam (Poroszország, Oroszország, Dánia, Bukovina). A széttagolódott parasztgazdaságok szerinte egy ipari országban sokkal kisebb problémát jelentenek, mint egy agrárországban, sőt ott ez az állapot – Roscher-re hivatkozva – éppen, hogy a civilizáltság fokát jelenti. A birtokmegoszlás jövőbeli alakításánál figyelembe kell venni mind a vidéki-, mind az ipari népesség nagyságát. Creanga összehasonlítási szempontból azért problémának látta, hogy az egyes országok statisztikai különbözőképpen hozzák az adatokat: volt, ahol az összes területre („*bestellbare Fläche*”) vonatkozóan közöltek adatokat, volt, ahol csak a mezőgazdasági területre.¹³⁷¹

Pomerániát és Somogyot tekintve nem kérdéses, hogy weber-i értelemben mindegyik egy-egy „ideáltipikus” nagybirtokos körzetnek számított. E két régió közvetlen módon való összevetésével kapcsolatban mindenekelőtt felvetődik a kérdés, hogy vajon a pomerániai és a somogyi nagybirtokosok számon tartották-e egymást? Erre nézve álljon itt egy rövid hír „*A Barázda*” című agrárius lap egy 1922-es számából, amely a „*Német gazdák Magyarországon*”

---

¹³⁷¹ CREANGA, G. D.: „*Die Statistik der Großgrundbesitzverteilung in verschiedenen Ländern*”, Bulletin de l’Institut Internationale Statistique, Tome XVII., Kopenhagen, 1908, 154-168. old.

címet viselte.¹³⁷² A cikk arról számol be, hogy a stettin-i mezőgazdasági kamara képviselőjében delegáció érkezett Magyarországra, amelyet az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) nevében gróf Somssich László, Szilassy Zoltán és Mutschenbacher Emil fogadott. A pomerániai küldöttség tagjai a következők voltak: Wangenheim báró, von der Osten gróf, von Hühnerbein, von Knebbel-Döberitz, von Rekdosky, von Hydereck, von Rohr, valamint Holtz, Klinke és Röchling urak. A program szakmai része Schiffer és Tsa. ercsi mintagazdaságának¹³⁷³, a Hatványak hatvani, József főherceg bánkúti uradalmának megtekintését foglalta magába. A vendégek végül Siófokra mentek, hogy a látogatást egy balatoni strandolással zárják.

A vendégek a házigazdákkal beszélgetve – akik között gróf Somssich László volt az egyetlen gyakorló földbirtokos – nyilván tettek összehasonlításokat a két ország, sőt a két szűkebb pátria gazdasági viszonyait illetően, amik elvezethettek bizonyos általánosításhoz is. Történészszemmel, ha tovább gondoljuk a dolgot, felvetődik a kérdés, hogy hogyan szisztematizálhatjuk az erre vonatkozó megfigyeléseket? Magyarul, hogyan tehetünk olyan összevetést, ami szakmailag kellőképpen megalapozott, és ami értékelhető következtetésekhez is vezet? Ennek historiográfiáját tekintve a „kliometrikusok” voltak az elsők, akik nemzetközi összehasonlításaikban – ha szűkkörűen is, de – túlléptek az „ipari állam”–„agrárállam határán. A Johannes Conrad nyomdokain haladó kanadai Scott M. Eddie a tanulmányaiban a „tulajdon”, az „üzem”, illetve az „uradalom” fogalmaival operált. Ezzel kétségkívül sikerült a nagybirtokosság kereteit kompatibilis módon megragadnia, ám kérdés, hogy mi a helyzet akkor, ha tematikailag ennél szélesebb bázison kívánunk vizsgálni? Ebben az esetben nyilván az agrártársadalmak egészét kell tekinteni, hiszen a nagybirtok az „agrárállamban” egy jóval differenciáltabb vidéki társadalomba ágyazódik be, mint egy „ipari államban”.

A kérdés tehát az, hogy hogyan alkothatunk modellt a két tartomány szélesebb agrártársadalmának összehasonlításához?¹³⁷⁴ Úgy, hogy – a két ország közös metszetében – először mutatókat képezünk a társadalom-, mentalitás- és identitástörténeti szintek

---

¹³⁷² „A Barázda”, 1922. év 22. szám, 215-216. old.

¹³⁷³ Schiffer Miklós egy milliomos nagybérő és vállalkozó volt, akit abban az időben Magyarország tíz leggazdagabb embere között tartottak számon. (*Somogyi Ujság*” 1931, január 3-ai szám. 3. old. „Magyarország tíz leggazdagabb embere”)

¹³⁷⁴ Kaposi Zoltán az összehasonlító módszerről az 1990-es években a következőket írta: ez inkább az 1960-as években jelentett referenciát. Azáltal, hogy egyes gazdasági térségek fejlődését sokszor nemzetközi közegben vizsgálja, annak idején oldotta a merev marxista gazdaság-felfogást. Noha ez a megközelítés a rendszerváltozás után kissé ellaposodott, annyiban előnyös, hogy szorosan illeszthető térségspecifikus elemzésekhez. Legfőbb hátránya viszont, hogy mivel a funkcionalitás szempontjai nehezen érvényesíthetők, ezért csak nehézkesen lehet az agrártörténeti folyamatok változásának okait feltárni. (KAPOSI Zoltán: „Az agrártörténet-írás jelene és lehetséges jövője”, *Agrártörténeti Szemle*, 2008. 493. évfolyam, 1-4. szám, 307-313. old.)

rétégzettsége szerint, majd ezeket elhelyezzük azokban a keretekben, amelyeket a kimondottan az önazonosság-tudat országos-, regionális- és helyi szintjeinek feltérképezéséhez kreáltunk. Ezt követően az egyes szintekre vonatkozóan megpróbálunk „aggregált” következtetéseket levonni. Végül pedig az egy-egy nagybirtokos körzetre összesítjük a konklúziókat. Előjáróban foglaljuk össze a fő következtetések sarokelemeit. Kezdjük Pomerániával.

- *Országos szinten* nyilván a weimari köztársaság viszonyai között egy újfajta konszenzusra lett volna szükség, a 19. századi nemzetfogalom újragondolásával. Pomeránia esetében a Kapp-puccs után a nagybirtokos, junkerek dominálta tartomány esetében magától értetődően adódott „a vörös Poroszország” belső opponálása. Miközben látszott, hogy a nemzetpolitikai szempontok sok szempontból nem időszerűek már és ebből a szempontból a „parasztország” („*Bauernreich*”) víziója sem volt nagyon tartható. Később a nemzetiszocialisták kísérlete is, hogy államilag teremtsenek parasztokat, megbukott. (Ezt a korabeli szemantikában jól jelzi, hogy „parasztságból” „vidéki nép” lett.) Bár felismerték, hogy a vidéki térségek az ipari országok szerkezetébe való beintegrálásban kellett gondolkodni – a komplexebb szemléletű területfejlesztést célozták végül is a Christaller-féle rendszerrel –, de ezt egyre inkább katonai szempontoknak rendelték alá.
- *Regionális szinten* Pomeránia esetében „a német birodalom gabonahombárja”, mint kép is túlhaladottá vált, noha Posen elvesztése után e tartomány lépett elő az első számú mezőgazdasági régióvá. Itt gond volt az is, hogy a parasztság útja gazdaságilag egyre inkább elvált a nagybirtokétól, amellyel politikailag kénytelen volt vele újra és újra összezárni. Ez a kapcsolat egyre inkább kényszerházasság jelleget öltött. Miközben a nagybirtok a Kapp-puccsnak köszönhetően politikailag megőrizte státuszát, de gazdaságilag meggyengült. A határtartomány-jellegből, a lengyel részről vizionált „fenyegetésből”, illetve a nagyarányú „*Landflucht*” -ből adódóan – a nacionalista vonal elvárásának megfelelően – felpörögtek a telepítések, ami egyébként szintén hátrányosan érintette a nagybirtokot, bár később a nemzetiszocialista rendszerben a telepítés ellaposodott. A nagybirtokot viszont már csak azért sem lehetett teljesen leírni, mert a junkerek a politikában, közigazgatásban, a nehéziparban erős pozíciókkal rendelkeztek
- *Kisebb közösségek szintjén* a nagyarányú elvándorlás párosulva a „lengyel veszéllyel”, a nagybirtok rossz gazdasági pozíciójával részint a nagyparaszti gazdaságok megerősödését, részint a helyi földmunkások paraszttá válását vonta maga után. Egy bizonyos pontig meg is volt a lehetőség a parasztgazdasági struktúra térnyerésének, ám a felfokozott mértékű vidéki exodus és a háborús viszonyok közepette ennek egyre inkább csökkent az esélye. Az

új elemek háború utáni felemelése a szociális gondolkodásban kétségtelenül egyfajta előrelépést tükröz, ám 1933 után nem vonatkoztathatunk itt el az ideológiai motívumoktól sem, azaz a megbízható elemek „helyzetbe” hozásának szándékától. Bár nyitva volt az út a nagybirtok parasztbirtokok általi lebontásának – ahol a junkerbirtok történelmi reliktumként tűnt fel –, ám azzal, hogy a háború reaktiválta a nagybirtokot, a folyamat megszakadni látszott. A birtok felszámolása esetén egyébként a nagybirtokosoknak jó esélyeik voltak arra, hogy más ágazatokban helyezkedjenek el. A parasztság számára itt a következő lehetőségek voltak: vagy egy jelentős agrárkörzet „vidéki lakosává” („*Landvolk*”) válva továbbra is mezőgazdasági tevékenységet folytat, vagy átváltva más foglalkozásra – „*part time*” keretekben – korlátozott méretű gazdálkodásban gondolkodni.

Nézzük a másik nagybirtokos régiót, Somogyot, ahol szintén az országos folyamatokból kell kiindulni.

- *Országos szinten* Magyarország számára a világgazdasági folyamatok kiteljesedésével és azok nemzetközivé válásával sürgető feladattá vált a félgymarmati helyzetből („kettős társadalom”) való kitörés, amely kontextusban mindenképpen a gazdaság volt a szűk keresztmetszet. Ám a helyzetet bonyolította, hogy ennek a kihívásnak egy olyan időszakban kellett megfelelni, amikor megroppant a nemzeti öntudat és újra kellett gondolni a nemzeti kereteket. Ez a szituáció pedig óhatatlanul felértékelte a parasztságot és ebben az időben azért még sokaknak tűnt úgy, hogy egyszerre követhető az „agrárországok” és a „parasztszág” útja. Később azonban arra kellett rájönni, hogy a „polgárparasztosodás” eszméje általában véve vett kudarcra van ítélve. (A szemantikában is a „kiszgazda” egyre inkább átadta a helyét a „gazdálkodónak”.)
- *Regionális szinten* látszott, hogy a földkérdésben erre az időre már a dualizmus korszakára jellemző társadalompolitikai indíttatású megközelítés (parcellázások) túlhaladottá vált és a Horthy-rendszer által addig követett földbirtok-politikák (Nagyatádi, Gömbös) is kátyúba jutottak. Helyi szinten pedig az „Erdőország” képe sem volt már annyira időszerű. Ezek helyett egyre inkább látszott, hogy célszerű nemzetgazdasági összefüggésekben és inkább helyi konszenzus alapján kialakított receptek kellene. Ám a helyzetet komplikálta, hogy a parasztság útja a nagybirtokétól politikailag itt is elvált – amennyiben újjáalakult a kiszgazdapárt –, miközben gazdaságilag kénytelen volt azzal összezární. Bár a nagybirtok politikai szerepe meggyengült, de, mint gazdasági tényező jelentőségében nőtt. A hangzatos földreform-jelszavak ellenére az igazi kérdés az volt, hogy létrejön-e egy modern nagyüzem-típus? Egy olyan forma, amely egyszerre professzionalista és kész helyi

kompromisszumok megkötésére. Tehát egy olyan nagyüzem, amely szociális arculatú és parasztgazdaságokkal együttműködő. Ebbe az irányba hatott egyébként a nagybirtok elszemélytelenedése is, ahol egyre több intézmény válik tulajdonossá.

- *Kisebb közösségek szintjén*, ha a Nagyatádi-féle földbirtok-rendezés az emberek kedvét a „földreformtól” vette el, úgy a válság pedig a tulajdonban vetett hitet ingatta meg. Mivel a nagybirtok gazdasági pozíciói jobbak voltak a parasztgazdaságokénál és nem volt olyan nemzetpolitikai, vagy ideológiai kihívás, ami ösztönzőleg hatott volna a parasztgazdaságok szaporítására, a „nagyüzem vagy kisüzem?”-vita eldőlni látszott az előbbi javára. Egyébként is rosszak voltak a kilátások a parasztgazdaságok számára, kétséges volt, hogy van-e jövője ennek az üzemtípusnak. A jövőt a parasztság számára a következő szerepkörök jelentették: egy jelentős agrárkörzet „vidéki gazdálkodójává” válni „*full scale*” méretekben, vagy – korlátozott tulajdon mellett – csupán „háztáji” keretekben.

Mindezek alapján a következő modell állítható fel:

2. számú ábra. Modell-2.

Az identitásváltozás a két háború közötti agrártársadalmakban Pomerániában és Somogyban
1. séma – Változás országos szinten

Kihívások	Németország			Magyarország			
	kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés	kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés	
Az ország arculatváltozása							
„A”. Változás országos szinten	1. A nemzet kihívása szempontjából (a nemzetkép, a nacionalizmus megváltozása)	Porosz-Németország veresége; Spengler hatása; köztársasági államforma	„népközösség” gondolata; „poroszág” spengleri fogalma; „Anschluss”	lehetőség a német egység újragondolására a tartományok egyenjogúsága alapján	a Monarchia, a történelmi Magyarország széthullása; „Mi a magyar?” (Babits)	„csonkaország”; „nemzeti öncélúság”; „Egyedül vagyunk.”; revízió	lehetőség a tiszta nemzet-állami alapon való építkezésre
	2. A demokrácia kihívása szempontjából (a „nemzetrészek”, a közösségek egymáshoz való viszonyának változása)	választójog kiterjesztése; új politikai elit; régi polgárság meggyengülése	„köztársaság” vagy „birodalom”? „pót-császár”	háborús vereségben fogant demokrácia, komoly fenntartásokkal	választójog szűkítése; „keresztény úri középosztály”	király nélküli királyság; „ellenforradalom” felvállalása	az 1914 előtti liberalizmust és a nyugati demokráciákat teszik felelőssé Trianonért
	3. A gazdaság kihívása szempontjából (a világban elfoglalt hely megváltozása)	jövátételek; új technológiák megjelenése; visszatérés az agrár-protekciónizmushoz; felzárkózásra váró területek: kelet-elbai tartományok	taylorizmus, „futószalag”, „amerikanizáció	nem lehet függetleníteni magunkat a világgiaci folyamatoktól	agrárlexportból fedezett iparosítás; ipari protekciónizmus; felzárkózásra való régió: az Alföld	„kartellizáció”; „gazdasági állam”	nem lehet függetleníteni magunkat az ipari társadalom kihívásaitól
	4. A szociális kérdés kihívása szempontjából (egyén és közösség viszonyának megváltozása)	tömegek városba áramlása, kertvárosok létrejötte; infláció hatása; népjóléti intézkedések	„középosztályosodás”; „szociális állam”	nagyvárosi tömegek, mint problémák forrása	sok vidéki város megőrzi agrárjellegét; népjóléti intézkedések	„három millió koldus országa”	az agrárszegénység, mint fő probléma
Nemzeti identitás szintjén		<ul style="list-style-type: none"> – újfajta konszenzusra van szükség, mint amit az eddigi („Sonderweg”) jelentett – a demokratikus kísérlet 			<ul style="list-style-type: none"> – kitérni a félgymarmati helyzetből („kettős társadalom”) – a gazdaság, mint szűk keresztmetszet 		
Az agrártársadalom változása							
„A”. Változás országos szinten	1. A nemzet kihívása szempontjából (a nemzetkép, a nacionalizmus megváltozása)	telepítések nagy hagyományai; szűk körű agrárreform; a sikeres lengyel földreformtól a nacionalisták fenyegetve érzik a kelet-elbai térséget	„vissza a parasztállamhoz” jelszava; „paraszt” és „farmer” szembenállítása a nemzetiszocialistáknál	az parasztság fontos a nemzeti egység és identitás, valamint a keleti határok szempontjából	telepítések csekély hagyományai; szűkkörű hazai földreform; az utód-államok radikális földreformjai magyar birtokosok ellen irányulnak; sokan a határvidékeken kezdenék a földreformot	„Akié a föld, azé az ország.”	az parasztság a konzervatív, majd a népi ideológia fontos hivatkozási pontja
	2. A demokrácia kihívása szempontjából (a „nemzetrészek”, a közösségek egymáshoz való viszonyának változása)	honorációs szervezeti előzmények; az igazi parasztszervezetek nagyobb nyugati hagyományai; általános választójog kiterjesztése; a paraszti szavazók felértékelődése; „Landarbeiter”-eknek ugyanazokat a jogokat biztosítják, mint az ipari munkásoknak	a „földreform” terminológiájának elutasítása; a szociáldemokraták revideálják korábbi agrárprogramjukat; erőteljes parasztideológia	nem a földkérdés fontos, hanem az agrárszervezeteken belüli vezetős szerep	alföldi parasztmozgalmak mindig is radikálisabbak voltak, mint a dunántúliak; agrárszocialista- és parasztpárti előzmények; marad a cenzusos választás; de általános választójog várható bevezetése; mezőgazdasági kamarák létrehozása; kiscgazdák politikai tényezővé válása;	felvállalják a „földreform”-terminológiát; földreform-propaganda radikális erő részéről; „Kert-Magyarország”	a földkérdés fontossága: többen a társadalmi problémák megoldását egy radikális földreformban látják
	3. A gazdaság kihívása szempontjából (a világban elfoglalt hely megváltozása)	háborús blokádnak hatása; termelők gazdasági pozíciójának meggyengülése; agrárrolló nyílása	„nagytergazdaság”; „résztleges autarkia” „vissza az agrárállamhoz” jelszava	az agrárium fontos az autarkia szempontjából	a parasztság gazdasági pozíciójának meggyengülése; az olasz fasizmus példája; a német piac fontossá válása	olasz típusú „többtermelés”,	az agrárium fontos az export szempontjából
	4. A szociális kérdés kihívása szempontjából (egyén és közösség viszonyának megváltozása)	a városi életszínvonalról való leszakadás; „Landarbeiter”-ek viszonyainak javítása	hisznek a „szociális létra megmászásában”	vidéki termelő és városi fogyasztó ellentéte	a szűk körű földreform a törpebirtokosok számának szaporításával járt	nem hisznek a „szociális létra megmászásában”	az elmaradottság okát sokan a nagybirtokban látják
Nemzeti identitás szintjén		<ul style="list-style-type: none"> – az ipari-, ugyanakkor parasztszervezetek víziója – a nemzetiszocialista kísérlet, hogy államilag teremtsenek parasztokat, kudarcot vall – „parasztságból” „vidéki nép” 			<ul style="list-style-type: none"> – az agrár-, egyben parasztszervezetek víziója – „polgárparasztosodás” általában véve vett kudarc – „kiscgazdából” „gazdálkodó” 		

2. séma – Változás regionális szinten

Megnevezés		Pomeránia			Somogy		
		kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés	kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés
A régió arculatváltozása							
„B”. Változás regionális szinten	1. A lokáltság, a helyi társadalom és politika, az állam viszonylatában (az országon belüli helyzet változása)	evangélikus többség; korábban monarchiahű tartomány; határtartományvá válás; a regionalizmus nagy hagyományai; Kapp-puccs egyik fő góca; „domináns pártok: SPD, DNVP	a Heimat” szó elterjedése, „pomeranizáció”	politikai jobbra tolódás, végül a nemzeti-szocialista párt egyik bástyája az 1932-es választáson	katolikus többség; korábban ellenzéki megye; határmegyévé válás; állami centralizmus hagyományai; Dél-Somogy szerb meg-szállása 1920-ban; domináns pártok: NEP (kormányzó-párt), FKGP, mint ellenzék; itteni „agrárizmus” felértékelődése;	„Somogyország”; a „Nagyatádi-párt” bölcsője; arisztokrácia inkább „karlista”	a politikai viszonyok konszolidációja, az 1939-es választáson az ellenzéki gyűjtőpártnak szánt kisgazdapárt bástyája
	2. A helyi gazdaság, a piac viszonylatában (az országon belüli helyzet változása)	Danzig, mint piac elvesztése; infrastruktúra-fejlesztés, autópályák, keleti-tengeri turizmus, tengeri halászat, konzervipar, takarmánytermelés; a települések hierarchiája Christaller rendszerében	ipar és mezőgazdaság közti helyi „szolidaritási blikk” megbomlása	helyi ipari munkahelyek is fontossá válnak; idegenforgalom felértékelődése	Dráván túli kapcsolatok egy időre megszakadnak; balatoni turizmus, erdőgazdálkodás, gyümölcs-ermesztés, konzervipar; „ipar decentralizálása”, helyi ipartelemek	„mezőgazdasági iparok” propagálása;	helyi ipari munkahelyek is fontossá válnak; idegenforgalom felértékelődése
	3. A saját közösség viszonylatában (az egyes közösségek pozíciójának változása)	háború hatására evangélikus vallásosság meggyengül; bajtársi szövetségek, munkahelyi közösségek	az újfajta csoportok által használt frazeológia; orwelli „újbeszéd”	új, osztályhatárokon átnyúló közösségek megjelenése	sokan kilépnek a református gyülekezetekből, szekták	retorikában az összetartás folyamatos hangsúlyozása	régi közösségek felbomlanak, de helyettük inkább a politika teremt újakat
	4. A más közösségek viszonylatában (a többi közösséghez való pozíció változása)	volt Svéd-Pomeránia, mint a nagybirtok hazája, ahol csaknem eltűnt a parasztság; a lengyel kisebbség nem jelentős; olcsó lengyel munkások alkalmazása; nők munkába állása; lengyel gabona beáramlása; menekültek Posenből; antiszemitaizmus; munkaszolgálat	helyi dialektus, amire a nemzetiszocialisták kampányuk során apellálnak	lengyelkérdéssel lehet riogatni	Balaton-part és a belső területek elválása; Marcali környéke, mint ami legközelebb van a zalai piacvárosokhoz; nem jelentős horvát, sváb kisebbség; „kettős birtokok”	nincs nyelvhasználatbeli különbség a parasztok és a középosztály között; „örösváltás” követelése	jelentős leszakadó rétegek, agrárszegénység
Regionális identitás szintjén		<ul style="list-style-type: none"> – „a vörös Poroszország” belső opponálása – a nemzetpolitikai szempontokon való túllépés időszerűsége (ideológia túlhajtása), ehelyett inkább területfejlesztésnek kell nagyobb súlyt kapni 			<ul style="list-style-type: none"> – „vörös Kaposárból” „fehér Kaposvár” – van bizonyos szellemi lokálpatriotizmus – társadalompolitikai mérlegelés helyett célszerű nemzetgazdasági összefüggésekben gondolkodni 		

2. séma – Változás regionális szinten
(folytatás)

Megnevezés		Pomeránia			Somogy		
		kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés	kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés
A parasztságnak, mint osztálynak változása							
„B”. Változás regionális szinten	1. A lokálitás, a helyi társadalom és politika, az állam viszonylatában (az országon belüli helyzet változása)	homogén parasztság; honorációrparti előzmények; rendelkeznek választójog bevezetése 1918 után	„Mittelstandsideologie”: a parasztságot a középosztály részének tekintik; „Landvolk” -mozgalom áttérése 1928-ban Schleswig-Holsteinből; „Landbund” pomerániai modellje	hivatásrendekben való gondolkodás erős hagyományai, a nemzetiszocialisták is ezt erőltetik	differenciált parasztság; agrárszocialista-, kisgazdapárti előzmények; cenzusos választás	a parasztságot a középosztály utánpótlási bázisának tekintik; földreformretorika; „somogyi modell”	kisgazdapárt újjaalakulása korábbanál szélesebb alapokon, de idővel ellaposodik a dolog
	2. A helyi gazdaság, a piac viszonylatában (az országon belüli helyzet változása)	törzsöröklés, amit a nemzetiszocialisták kötelezővé tesznek; szövetkezetek hagyományai; kommercializálódás; tejhasznú szarvasmarha-tartás	„Ahnenerbenrecht”; „telepek gondozásának” szerepe csökken; „piaci rendtartás”, „stabil árak” 1933 után	gazdasági érdekei egyre inkább elválnak a nagybirtoktól	inkább közvetlen termelési tapasztalatok; külterjes gazdálkodás; ipari és takarmánynövények, szarvasmarha-tenyésztés térnyerése; növekvő állami beavatkozás	„egyenlő osztatú öröklés”	együttműködésre kényszerül a nagybirtokkal
	3. A saját közösség viszonylatában (az egyes közösségek pozíciójának változása)	ingázás ipari munkahelyekre; az elvándorlással egyre nagyobb terhek hárulnak az asszonyokra	a „Landflucht”, a vidékről való menekülés” mértéke Kelet-Poroszország után itt a legnagyobb; „Vér és Rög”	a paraszti élet egyre kevésbé vonzó, miközben erőltetik a telepítést	közbirtokosságok; a rokon, szomszédsági viszony fellazulása; „egykézés” egyik kiemelt területe	„keresztény agrárgondolat” (Gömbös); generációs ellentétek; „reformnemzedék”	alapvetően az agrárvilág kereteiben gondolkodnak, de jelentős strukturális változásokra lenne szükség
	4. A más közösségek viszonylatában (a többi közösséghez való pozíció változása)	„Artamann”-ok, munkaszolgálat; az ipari szakmák kihívása; csoportok keveredése	Nyugatról Keletre” való telepítés (WOS, ami iránt fenntartások, mivel sok katolikus jön	csak erős átpolitizáltsággal lehet felül-emelkedni az egyes csoportok közötti ellentéteken	földreform során földhöz jutottak küszködése; vitézek; nagybirtokon más vidékről való „summások”	„telepek”: Gömbös-féle telepítés programja, amiben inkább helyi elemek vettek részt	a gazdasági válság „Treuga Dei”-t teremtett a különböző agrárretek között (Kerek Mihály)
Regionális identitás szintjén		<ul style="list-style-type: none"> – „a német birodalom gabonahombárja” kép egyre kevésbé időszerű – gazdaságilag elválnak az utak a nagybirtoktól, miközben politikailag összezárnak, bár ez egyre inkább kényszerházasság – a régi típusú telepítés egyre kevésbé fenntartható, azt a helyi adottságokhoz kell szabni (nemzetiszocialisták alatt ellaposodik a dolog) 			<ul style="list-style-type: none"> – az „Erdőország” kép kevésbé időszerű – politikailag elválnak az utak a nagybirtoktól, miközben gazdaságilag összezárnak – az addigi földbirtok-politikák (Nagyatádi, Gömbös) nem vezettek eredményre, helyi konszenzus alapján kialakított recept kellene 		

3. séma – Változás regionális szinten
(folytatás)

Megnevezés		Pomeránia			Somogy			
		kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés	kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés	
„B”. Változás regionális szinten		A nagybirtok szerepváltozásai						
		1. A lokáltság, a helyi társadalom és politika, az állam viszonylatában (az országon belüli helyzet változása)	nemesi és polgári földbirtok; jelentős állami- és koronabirtokok; hitbizományok megszűnése; „uradalmi körzetek” megszűnése;; vidékre való visszavonulás; erős agrárius hagyományok, nagybirtok továbbra is erős lobby; „ vidéki vezető szerep ”	„cousinage”: rokoni kapcsolatok révén kontrollálják a földpiacot; szolgálónemesi hagyományok: „az állam szolgája és a nép vezetője”; „vidéki vezetőszerp”	a Kapp-puccs elbukik, de a nagybirtok megmarad, még ha az az agrarizmus és nacionalizmus, amit képvisel, egyre hiteltelebb is	országos és helyi nagybirtokosok; jelentős egyházi birtokok; hitbizományi reform ; erős agrárius hagyományok; nagybirtok továbbra is erős lobby; monarchista kötődések	„latifundiumok”: „holtkezek”; „senioratus”; „majoratus”	a nagybirtok helyzete viszonylag stabil, ám, róla, mint keresztény-nemzeti intézményről alkotott kép egyre halványabb
		2. A helyi gazdaság, a piac viszonylatában (az országon belüli helyzet változása)	magas közterhek; növekvő adósságok; gazdálkodásban egyre kevésbé mintaadó; kézimunka-igényesebb ágak; amerikanizmus hatása	olasz minták: „bonifikáció”, „többtermelés”	vagy az adósságrendezés fejében telepítés, vagy tovább növeli az adósságait	gazdálkodásban továbbra is mintaadó; helyi infrastruktúrafejlesztés (pl. kisvasutak);	olasz minták: „többtermelés”	a legitimizmus lecsengésével a gazdasági és szociális szempontból hasznos intézmény imázs kerül előtérbe
		3. A saját közösség viszonylatában (az egyes közösségek pozíciójának változása)	elég képlékeny munkaviszonyok; viszonylag kevés cseléd („Gesinde”); inkább idénymunkások; lakásvizonyok javítása; a válság idején a hazai munkásokat inkább megtartja, mint gépesít	munkás és tulajdonos közti érdekközösség hangoztatása	a „belső maggal” sorait összezárja	stabilabb munkaviszonyok; jelentős cselédség, hierarchizált tisztikar és alkalmazotti kör; a válság idején a régi cselédségre alapoz, bár sokat elküld közülük; menedzseri szemlélet térnyerése	szociális reformok jelszava; olasz típusú „szociális nagybirtok” mintája; középbirtok feltámasztásának jelszava	a „belső mának” a megszorítások ellenére sem érdeke a földreform
4. A más közösségek viszonylatában (a többi közösséghez való pozíció változása)	a weimari idők felfokozott telepítése, a telepések egyre inkább megjelennek; városellenesség; a vidéki erők katalizátora?	helyi nagybirtokosokból alakult „földleadási kényszertársulások”; „Szászba járó”, cukor-repatermelésben dolgozó lengyelek, akiket 1932-től kitiltanak;	szeretné magát politikailag is exponálni: a vidéki erők bástyája szerep az adott régióban	nagybirtokosok vissza-szorulnak; a válság idején sokan elvesztik a földreformmal nyert földjeiket; helyi szociális háló működtetése	„kartellek”, mint fő ellenségek;	a birtokon belüli „racionalizálásnak” az ára: aktívabb részvétel a helyben való településfejlesztésben		
Regionális identitás szintjén		<ul style="list-style-type: none"> - a nagybirtok politikailag megőrzi státuszát, ám gazdaságilag meggyengül - a határtartomány-jellegből, a lengyel részről vizionált „fenyegetésből”, illetve a nagyarányú „Landflucht” -ből adódóan a nacionalista vonal részéről egy jelentős elvárás a telepítés folytatására, ami hátrányosan érinti a nagybirtokot - mindezek ellenére a nemzetiszocialista rendszerben a telepítés ellaposodott 			<ul style="list-style-type: none"> - nagybirtok politikailag meggyengül, miközben egyre inkább gazdasági funkcióira helyeződik a hangsúly - kérdés, hogy van-e esélye annak, hogy a földreform-jelszavak ellenére egy modern nagyüzem jöjjön létre? - nem annyira földreformra van szükség, mint inkább arra, hogy egy helyi kompromisszumok eredményeképpen egy szociális arculatú és parasztgazdaságokkal együttműködő nagyüzem jöjjön létre 			

3. séma – Változás az egyén, a család és a kisebb közösségek szintjén

Megnevezés		Pomeránia			Somogy		
		kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés	kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés
A paraszti életforma átalakulása							
„C”. Változás az egyén, a család és a kisebb közösségek szintjén	1. A család, a gazdálkodás viszonylatában (a helyi közösségen belüli pozíció változása)	kiscsaládi modell; szakiskolák; szaktanácsadás, könyvelés; gépimunkaigényes ágazatok térnyerése; <i>kevésbé eladósodott, mint a nagybirtok gépesítés kezdetei</i>	<i>törzsöröklés nemzetpolitikaileg szükséges; „stabil árak”; „piac-szabályozás”; „terme-lési csaták”</i>	a „részleges autarkia” elvileg kedvez a parasztgazdaságok megerősödésének	kiscsaládi modell felé való elmozdulás; <i>jobban a családi munkaerőre alapoz; kézimunka-igényes ágak; nyerstermékek termelése; eladósodottabb, mint a nagybirtok</i>	„föld házasodik földdel”; <i>törzsöröklés elutasítása; „védtelt birtok”; „mechanizáció</i>	a „részleges autarkia” konzerválja a nagybirtokhoz képest való hátrányos helyzetet
	2. A föld, a telepítés, parcellázás viszonylatában (a helyi közösségen belüli pozíció változása)	tagosítás hagyományai; <i>mint nagybirtokos körzetben átlagosnál magasabb földárak, ez a válság hatására csökken, lendületet adva a telepítésnek</i>	„életerős parasztgazdaságok” kialakítása; <i>„a német parasztság újraformálása”</i>	ideológia „felhajtó” szerepe, a nemzetiszocialisták alatt fontos szempont a rendszerhű elemek megerősítése	tagosítás lassan halad; <i>parcellázások; földjuttatás birtokkiegészítésre; Gömbösféle telepítés is kismértékű</i>	földtulajdon nagy presztízse: <i>„föld házasodik földdel”; telepítés „szociális alapon”</i>	válság hatására csökken a föld iránti érdeklődés, nő viszont az érdeklődés a kishasonbérlet iránt
	3. A fogyasztás viszonylatában (az önkép, egyén és egyén viszonyának változása)	rozskenyér; előrehaladott közművesítés; egészség-tudatos szempontok; <i>városi termékek (pl. motorkerékpár) behatolása; hiánygazdaság hatása</i>	„Ersatz”-megoldások; <i>„egytálétel”; szerveten szabadidő; „Erő az Öröm által”</i>	a termelői és fogyasztói szerepek szétválása	búzakenyér; <i>önfogyasztás nagy szerepe; városi termékek (pl. kerékpár) behatolása</i>	fálvakban kezdődő közművesítés: <i>„elektrifikálás”</i>	a saját fogyasztásra való termelést nem lehet mellőzni
	4. A társadalmi mobilitás, migráció viszonylatában (a tágabb közösségen belüli pozíció változása)	<i>West-Ost telepítés; de a telepések 78%-ban helyi elemekből kerülnek ki; kelet-elbai átlagnál nagyobb mértékben válnak helyi „Landarbeiter”-ek telepessé</i>	„újparasztság”; <i>törzsöröklés kötelezővé tétele; a „Landflucht” felerosódése</i>	részmunkaidős gazdálkodás felé való elmozdulás	1914 előtt kívándorlás; <i>válság hatására tovább csökken a gyermekvállalási kedv; továbbtanulás, szakmatanulás; ipari munkahelyek; ingázás</i>	<i>visszatérnek a szociális alapon való keres családi házak juttatásához (ONCŠA-telelepek: 40-es években); „nyugdíjas állás”</i>	„háztáji” méretekben való gazdálkodás felé való elmozdulás
Egyéni önazonosság-tudat szintjén		<ul style="list-style-type: none"> - a nagyarányú „Landflucht”, a „lengyel veszély”, a nagybirtok rossz gazdasági pozíciója részint a nagyparaszti gazdaságok megerősödését, részint a helyi földmunkások paraszttá válását vetíti előre - egy bizonyos pontig meg van a lehetősége a parasztgazdasági struktúra térnyerésének, ám a felfokozott mértékű vidéki exodus és a háborús viszonyok közepette ennek egyre kevesebb az esélye - a jövő: egy jelentős agrárkörzet „vidéki lakosa” („Landvolk”), ami vagy főállású mezőgazdasági termelést, vagy mellékállásban való (és korlátozott agrártermeléssel együttjáró) gazdálkodást jelent, ahol az illető főmunkaidejében más gazdasági ágban tevékenykedik 			<ul style="list-style-type: none"> - mivel nincs olyan nemzetpolitikai, vagy ideológiai kihívás, ami ösztönzőleg hatna a parasztgazdaságok szaporítására, ez a nagybirtokok gazdasági gazdasági pozícióit erősíti - a nagybirtokos körzetekben már a Nagyatádi-féle földbirtok-rende-zés is elvette az emberek kedvét a „földreformtól”, a válság pedig a tulajdonban vetett hitet ingatta meg - a jövő: vagy egy jelentős agrárkörzet „vidéki gazdálkodója” „full scale” alapon, vagy a termelésnek csak „háztáji” méretekben (korlátozott tulajdon mellett) való folytatása 		

3. séma – Változás az egyén, a család és a kisebb közösségek szintjén
(folytatás)

Megnevezés		Pomeránia			Somogy			
		kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés	kihívások és válaszok	szemantikai vonatkozások	részkövetkeztetés	
„C”. Változás az egyén, a család és a kisebb közösségek szintjén		A nagybirtok útkeresése						
		1. A család, a gazdálkodás viszonylatában (a helyi közösségen belüli pozíció változása)	taylorizmus; kemizálás hagyományai; jobban eladósott, mint a parasztagadáság; válság alatt inkább az alkalmazottakra épít, mint gépesít; háborúra való felkészülés során kerül sor gépesítésre	„lovagi birtok”; „Keleti Segély”	a fegyverkezés során egyre inkább felismerik a nagybirtok erőnyeit	nagybérlet szerepe csökken; parasztbirtoknál kevésbé eladósodott; inkább csökkentti az alkalmazotti létszámot és helyi napszámokra épít summások helyett; gépesítés; intézményi birtokok	a gazdálkodás „saját kézbe vétele”; „védett birtok”	az export-bevételek miatt korábban is fontos tényező volt, ez a háborúra való felkészüléssel még hangsúlyosabbá válik
		2. A föld, a telepítés, parcellázás viszonylatában (a helyi közösségen belüli pozíció változása)	földbirtok nagy presztízse; ragaszkodnak az vidéki kúriához, az ősi birtokhoz ; nagy erdőterületek; telepítések nagy hagyományai; földterületek átengedése katonai célokra	„Lex Sering”; a földleadással egybekötött adósságmentesítést „agrárbozevizmunak” minősít	ellenáll a „Keleti Segélylyel” megcélzott nagybirtok-feldarabolási kísérleteknek	nagy erdőterületek; parcellázások nagy hagyományai; a földreform során jutott földek egy részének visszavétele	„mechanikus földdarabolás”; „pusztuló középbirtok”	a gazdaságos méreten túl kész átengedni területeket parcellázásra helyi kisbirtokosoknak
		3. A fogyasztás viszonylatában (az önkép, egyén és egyén viszonyának változása)	cselédeknek terményben való fizetés; 1918 után bérrendezés, új lakások; válság hatására jobban természetbeni juttatások felé mozdulnak el	„hazafias alapon” való fogyasztás; reklámok hatása	inkább a városi fogyasztónak kell megfelelnie	cselédeknek terményben való fizetés; de viszonylag jelentős pénzbeni juttatások; válság hatására sok cselédet elküldenek; illetmények csökkentése	cselédnek „komenciójának” generáló hatása helyi piacokra; „egykezek”	inkább a külpiaconak kell megfelelnie
4. A társadalmi mobilitás, migráció viszonylatában (a tágabb közösségen belüli pozíció változása)	kelet-elbai átlagnál nagyobb mértékben válnak alkalmazottak telepessé; új szakmák; nagybirtokos jó eséllyel vált az üzleti élet felé	paternalista szőlomok úr és cseléd összetartozásáról	a nemzetpolitika nyomására felgyorsul a helyi elemek parasztagdává válása	inkább az uradalmi hierarchián belül való felemelkedés jellemző; új szakmák; '20-as években több cseléd költözik az észak-dunántúli bányavidékre	nagybirtokos jó eséllyel vált az „úri pályák”, a közigazgatás felé; nagybirtok, mint bűnbak képe	elsősorban helyi elemek iránt kompromisszumkés; foglalkoztatásban való kedvezés, adott termékek termelésének és külpiacon értékesítésének koordinálása		
Egyéni önazonosság-tudat szintjén		<ul style="list-style-type: none"> – a nagybirtok történelmi reliktum-képe a közbeszédben – nyitva az út a nagybirtok parasztbirtokok általi lebontásának, ám fegyverkezés „reaktíválja” nagybirtokot és késlelteti a folyamatot – a birtok felszámolása esetén nagybirtokosoknak jó esélyeik vannak, hogy más ágazatokban helyezkedjenek el 			<ul style="list-style-type: none"> – nagybirtok elszemélytelenedése, egyre több intézmény válik tulajdonossá – igény egy újfajta professzionális nagyüzemre – amely ugyanakkor a maga közegeiben törekszik a társadalmi békére (parcellázások) 			

A mutatók értelmezése

- a társadalomtörténeti sajátosságokra reflektáló tényezők
- ezen belül azok, amelyek a nagybirtoknak a parasztságra, illetve utóbbinak a nagybirtokra gyakorolt hatásával függenek össze
- a mentalitástörténeti sajátosságokra reflektáló tényezők
- ezen belül a gazdasági válság és a fegyverkezés hatására bekövetkezett mentalitásváltozás
- az identitásváltozással összefüggő tényezők

Konklúziók

Jelen dolgozattal arra tettem kísérletet, hogy felvázoljam, milyen jövőképek sejlettek fel a „forradalom felülről” -típusú közép-európai rendszerek parasztsága előtt éppen a legkritikusabb éveket jelentő húszas-harmincas években. Ennek a lassan-lassan felszámolódnak társadalmi csoportnak – ha területenként különböző mértékben, de – a modernitás és a nagybirtok szorításával kellett szembesülnie. A disszertációval és a benne felvázolt modellekkel azt igyekeztem igazolni, hogy az „agrárállam” – „ipari állam” dilemma – amely az 1870-80-as évek Németországában komoly vitákat váltott ki – igazán a két országban csak a fegyverkezésre való rátéréssel zárult le végleg. A németeknél ezt a fordulópont 1936-ban következett be, amikor a darré-i „parasztállam” kísérlete – más szempontból is – kudarcba fulladt. Magyarországon ilyen fontos sarokkő volt az 1938-as győri program, ezt követően a szakirodalomban már kevesebbet olvashatunk a „mezőgazdasági iparok” szükségességéről. Ezt a fordulatot két eltérő környezetben lévő nagybirtokos körzetre – az „ipari országbeli” Pomerániában és az „agrárországbeli” Somogyban – vizsgáltam, ahol igyekeztem figyelembe venni azok eltérő társadalomfejlődési sajátosságait.

Noha mindkét régió a saját országán belül agrárkörzetenként volt elkönyvelve – ez német tartományánál egyoldalú gabonamonokultúrát takart –, ám a mezőgazdasági adottságok egyikben sem voltak jók, amit a két körzetben az erdősültség nagy aránya is mutat. Az ország gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolódást tekintve Pomeránia leszakadása éppen a 19. század végi német iparosodással esett egybe. Nyersanyagok híján, alacsony népsűrűség mellett – amit a jelentős elvándorlás is fokozott – egyedül a kikötők jelenthettek némi kitörési pontot. Somogyban ezzel szemben inkább az országos folyamatokhoz való felzárkózás okozott gondot, noha a vasút valamennyire utat nyitott ennek a folyamatnak. Ez a különböző módon megélt hátrányos helyzet mind Pomerániában, mind Somogyban felértékelte a nagybirtokot, mint azt a tényezőt, amely ki tudott jární dolgokat környezetének. A két régió nagybirtokosainak felülreprezentáltsága az országos agrárérdekvédelmi szervezetek, agrárpártok vezetésében már az agrárius mozgalom zászlóbontása időszakában is tetten érhető volt. Pomerániából és Somogyból a harmincas években olyan agrárpolitikus személyiségek kerültek ki, mint egyfelől Rohr, Hugenberg, Schlange-Schöningen, illetve gróf Hoyos Miksa, gróf Somssich László, vagy Gaál Gaszton. A nagybirtok mindkét régióban túlélte a 19. századot, hogy később a parasztságra hivatkozva Pomerániában nacionalista szempontból, míg Somogyban pedig

szociális okokból sürgessék annak lebontását. Ám az első világháború utáni évtizedek legfőbb tanulsága az volt – és ezt a hitet a gazdasági válság megerősítette –, hogy egyre inkább a nagyüzemeké a jövő. (A két régió gazdasága szempontjából azért nagy jelentősége volt annak, hogy a húszas évek mezőgazdasági válságából kiutat kínált a – kelet-tengeri, illetve a balatoni – turizmus egyre nagyobb mértékű tömegessé válása.)

A mentalitástörténeti vonatkozásokat tekintve fontos látni, hogy bár Németország és Magyarország politikai viszonyainak alakulása szempontjából kétségtelenül az 1933-as, illetve az 1939-es választás jelentette a fordulópontot, ám a két régió pártpreferenciáiról, politikai mentalitásáról, agrárvilághoz való kötődéséről igazából az ezeket megelőző 1930-as és 1935-ös választások árulnak el sokat. Ezen voksolások ugyanis már előre jelezték, hogy a felszín alatt elitváltás van készülöben és a dolgok a radikális irányba fognak fordulni. Németországban kettészakadt a nagy konzervatív gyűjtőpárt, a DNVP, amelyből kivált a radikális Hugenberg-szárny. Magyarországon 1935-ben Gömbös is elérkezett látta az időt, arra, hogy megszabaduljon a Bethlen-féle garnitúra embereitől. Somogyban ez a fordulat olyan embereket érintett, mint Keresztes-Fischer Ferenc, vagy gróf Hoyos Miksa. A feltörekvő új erők szempontjából nyilván szükségszerű volt, hogy a teljes áttöréshez előbb azokon a pontokon hajtsanak végre változtatásokat, amelyek közvetlenebb módon kötődtek a régi uralmi csoportokhoz. Hiszen, bár Scott M. Eddie szerint a régi földbirtokos elitek gazdasági ereje már 1914 előtt sem állt arányban politikai befolyásával, de „dominanciájuk a „saját portájukon” azért továbbra is közvetlenebb módon érvényesült. Ezért is és részben azért is, mert ezek a választások azért még egyik országban sem voltak annyira átpolitizálva, mint a rákövetkezők, jobban képet tudunk magunknak alkotni az olyan, magukat agrárérdekek letéteményeiként hirdető pártok súlyáról, mint amilyen a DNVP és az FKGP volt.

Ám mielőtt magának a két régióknak az agrártársadalmát értékelném, fontos szólni a politikai-gazdasági környezet néhány kontextuális tényezőjéről. Azzal kezdeném, hogy ha a két országban azok politikusok, mint például a német Darré, a magyar Gömbös – vagy bizonyos fokig Mussolini is Olaszországban –, akik a harmincas évek elején „várakozási horizontjuk” alapján olyan korlátozott kiterjedésű háborúval számoltak, amelynek árnyékában meg lehet valósítani az „agrárállamot”, súlyosan csalódniuk kellett.¹³⁷⁵ Több mai angolszász szerző a két

---

¹³⁷⁵ Ha Vitári Zsolt szerint a háborúra való felkészülés időszakában a „Hitlerjugend” esetében az intenzív külkapcsolatokat ápoló ifjúsági mozgalom a „békeszínlelésről” szólt, a jelek szerint a Darré-féle parasztdelégációval más volt a helyzet. (VITÁRI Zsolt: „A Hitlerjugend és a nagyvilág”, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2013, 59. old.) Bár kifelé ez is békés építkezés képét sugallta, ám talán ennél többről is szó volt, hiszen Haushofer szerint Darré valóban nem akarta a háborút. (HAUSHOFER, Heinz: „Ideengeschichte der

világháborúra úgy tekint vissza, mint a harmincéves német-angol háborúra. (Jóllehet, hogy utólag Darré és Gömbös is szélsőjobboldali politikusoknak minősülnek, de egyik lábukkal még mindketten még a 19. században álltak. Ennek a generációnak a tagjai még azt remélték, hogy a következő háborút követően – amely a vélt vagy valós érdekek érvényesítését fogja elhozni – a nemzetközi államrend majd visszaáll a békés keretek közé.) Miközben már kezdettől fogva előrelátható volt, hogy a német politikai-katonai vezetés ezt már „beprogramozott” háborút a végsőkig folytatni fogja, mivel nem akarja újból magára venni 1918 novemberének ódiúját.

Ami pedig a „parasztság reneszánszával” kapcsolatos várakozásokat illeti, bár kétségtelen, hogy a nagybirtok az első világháború követően azokban az országokban is meggyengült, amelyekben nem került sor radikális földreformra, de a másik oldalon nem volt kilátás olyan fogyasztópiac-bővülésre sem, amivel meg lehetett volna alapozni egy kisbirtokos struktúrát. Egy, a 19. század utolsó évtizedei békéjét élvező, népességében növekvő és gazdaságilag prosperáló társadalomban nyilván más lett volna helyzet. A harmincas években olyan szerzők, mint a német Friedrich Burgdörfer¹³⁷⁶ vagy a magyar Éber Ernő¹³⁷⁷, figyelmeztettek, hogy a népesedési folyamatok kedvezőtlen alakulása egyáltalán nem támasztja alá a parasztgazdasági fordulatra vonatkozó reményeket.

Talán ezért is folyt csak üzengetés. Darré éppen egy pomerániai gyűlésen mondta a következőket: „*Ahol a nagybirtokos képes saját erőből életerős gazdaságot fenntartani, ott meg kell kímélni. Ahol, viszont nem, ott meg hajolnia a gazdasági rendszer logikája előtt. A kelet-elbai nagybirtok megmaradhat egy küszöböt elérő szinten, ha megérti az idők szavát.*” („*Der ostelbischer Großgrundbesitzer könne sich auf der Scholle halten, wenn er den Geist der Zeit erkenne.*”)¹³⁷⁸ Ugyanakkor nem volt egyértelmű elhatározás a parasztgazdasági struktúra mellett. A telepítésekkel kapcsolatban – mint azon a területen, ahol a legátütőbb sikert lehetett volna felmutatni „agrárállam”-építésben, amennyiben mind több embert lehetett volna visszavezetni a földhöz – Jan G. Smit arra hívja fel a figyelmet, hogy 1933 utáni új rendszer nem maradt meg a weimari köztársaság politikájának nyomvonalán és a projekt éppen, hogy

---

Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II.”, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958, 320-321. old.)

¹³⁷⁶ BURGDÖRFER, Friedrich: „*Zurück zum Agrarstaat: Bevölkerungsdynamische Grundlinien künftigerdeutscher Agrar-, Siedlungs-, Wohnungs- und Wirtschaftspolitik*”, Kurt Woinckel Verlag G. M. B. H. Berlin-Gunewald, 1933, 144 old.

¹³⁷⁷ Éber Ernő egyébként Kurt Ritter berlini mezőgazdasági egyetemi tanár számításaira hivatkozik. (ÉBER Ernő: „*Ésszerű birtokpolitika*”, ATHENAEUM Irodalmi és Nyomdai R-T. Nyomása, Budapest, 1935, 75. old.)

¹³⁷⁸ SCHOENBAUM, David: „*Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*”, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968, 198. old.

ellaposodott.¹³⁷⁹ A „agrárállam” így csak olyan intézkedésekben nyilvánult meg, mint a „birodalmi örökbirtokban”, illetve kimerült olyan külsőségekben, mint például – hasonlóan a „vitézi” cím használatához Magyarországon – a „paraszt” („*Bauer*”) szónak a név előtt titulusként való használatában, illetve a rúnaírásban, a címerben, a családfakutatás ösztönzésében, valamint az ógermán naptár használatában.

Noha John Holt, a darré-i „agrárállam” egyik első amerikai elemzője szerint a „birodalmi parasztvezér” először a telepítésbe – a „szolidaritási blokk” hagyományain követve – először be akarta vonni az ipar erőforrásait is, aminek fejében a telepeseket kötelezték volna, hogy csak német iparcikket vásároljanak.¹³⁸⁰ Ám az iparnak és a háborúra készülő nemzetiszocialista pártvezetésnek az addigi „reagrárosodás” is nyilván már túl sok volt. Ebben valószínűleg riasztóan hatott az olasz példa, ahol a „falusiasítás” költségeit a nagytőkével fizettették meg.¹³⁸¹ A földbirtokpolitikán túl a megfelelő gépesítéssel is támogatni kellett volna a kisgazdaságokat. Ebben a technizálásnak olyan irányt kellett volna szabni, ahol kisebb kapacitású gépek gyártásával erősítik meg a kisbirtokos struktúrát, amivel adott esetben elő lehetett volna segíteni az ipari munkahelyek melletti másodállású gazdálkodás kibontakozását is.

A békésebb idők kétségtelenül ez az irányt támogatták volna. Ebben az esetben a Münzinger által Dél-Németországra kifejlesztett receptet helyi viszonyokra alkalmazva – valamint élve a fejlett háttéripár adta lehetőségekkel – a kelet-elbai térségben is lehetséges lett volna a parasztság javára áttörést elérni. Jörg Lichter, egy kilencvenes évekbeli szerző szerint azonban az események éppen ellenkező irányt vettek, mivel a négyéves terv időszakára már a nagybirtok volt az, amely jobban megfelelt a hatékony technizálás követelményeinek. Hiszen a nemzetiszocialista gazdaságpolitika szempontjából, amely a szűkös erőforrások optimális elosztására törekedett, a már meglévő nagyobb egységek favorizálása tűnt az egyszerűbb útnak.¹³⁸² (Noha, mint Wilhelm Henning írja, hogy a gazdasági válság idején a kelet-elbai nagybirtok e tekintetben még eléggé önkorlátozó volt, amiben akkori gazdasági helyzete is

---

¹³⁷⁹ SMIT, Jan G.: „*Neubildung deutschen Bauertums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung*”, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983, 125. old.

¹³⁸⁰ HOLT, John Bradsradshaw: „*German Agricultural Policy 1918–1938*”, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1936, 210. old.

¹³⁸¹ ORMOS Mária: „*Mussolini*”. – HARSÁNYI Iván: „*Franco*”. PANNONICA Kiadó, Budapest, 2001, 77-78. old.

¹³⁸² LICHTER, Jörg: „*Die Zwangslagen der nationalsozialistischen Agrarpolitik von 1933 bis 1933: Ideologie, Aufrüstung und Technisierung der Landwirtschaft*” In: SCHULTZ, Günther (Hrsg.): „*Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag*”, 1996, 295-318. old.

nyilván közrejátszott.¹³⁸³) Ilyen körül körülmények között a parasztok, mivel lehetőségeik egyre inkább beszűkültek – és a nagybirtokhoz sem fűzte őket már érdekközösség –, egyre nagyobb számban távoztak vidékről.

Ha a modellben Pomerániával kapcsolatban a parasztgazdasági fejlődés mellett érveltem, úgy itt némileg árnyalom kell a képet. Noha az ígéretes parasztgazdasági jövővel kapcsolatban azért emlékeztetnem kell rá, hogy Kerék Mihály, aki Hóman Bálint támogatásával 1935-ben tanulmányutat tett a kelet-elbai tartományokban, az ott látottak alapján még optimistán látta a telepítések jövőjét. A magyar agrárpolitikus azt jósolta, hogy „...*Ha az eddigi – vagyis az elmúlt 15 év átlagának megfelelően – ütemben halad a telepítés, akkor 1950 körül, tehát 30 év alatt megvalósítja a birodalom 1919-ben kitűzött célját és Sering professzor álmát: a 100 000 új parasztgazdaságot. A nagybirtok területe akkor 3,5 millió hektárra, a mezőgazdasági művelés alatt álló földek 13%-ra száll alá.....*”¹³⁸⁴ Később az ötvenes évekből visszatekintve Folke Dovring svéd kutató is hasonlóan látta a helyzetet. Ő szintén úgy vélte, hogy a kelet-elbai tartományokban a nagybirtok Sering kezdeményezte lebontásának a programja legkésőbb a hatvanas évek elejére megvalósul.¹³⁸⁵ Noha sem Kerék, sem Dovring nem részletezte, hogy a gyakorlatban a parasztgazdaságok hogyan szorították volna lépésről lépésre vissza a nagybirtokokat.

Ám szükséges itt az érem másik oldalát is megvizsgálni. Itt mindenekelőtt a kedvezőtlen természetföldrajzi feltételeket kell kiemelni, mint olyan faktort, ami a térségben egyértelműen a nagyüzemi termelést helyezi előtérbe. Hans Raupach utólag 1967-ben úgy vélte, hogy mivel ebben a környezetben a rövid vegetációs idő a munkacsúcsok torlódásához vezet és mivel a rossz talajok következtében a tőke és munka határtermelékenysége viszonylag kicsi – ami extenzív és egyoldalú gazdálkodást von maga után –, így a keleti tartományokban mindig is meglehetősen szűk volt a családi gazdálkodás lehetősége. Miközben az elérhető jövedelem általában a nagyüzemekben is éppen, hogy csak a költségeket fedezte.¹³⁸⁶

---

¹³⁸³ HENNING, Friedrich Wilhelm: „Az 1929. évi világgazdasági válság oka és hatása és ipari, továbbá a mezőgazdasági orientációjú országokra”, „Agrártörténeti Szemle”, 1997. 39. évfolyam, 1-2. szám, 258. old.

¹³⁸⁴ KERÉK Mihály: „A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886-1935-ig.” A Magyar Út Kiadása, Budapest., 1935, 34. old.

¹³⁸⁵ DOVRING, Folke: „Land and Labour in Europe 1900–1950. With a Chapter on Land Reform on Propaganda Theme by Karin Dovring, A Comparative Survey of Recent Agrarian History.” Martinus Nijhoff, The Hague, 1956, 234. old.

¹³⁸⁶ RAUPACH, HANS: „Der interregionale Wohlfahrtsausgleich als Problem der politik des Deutschen Reiches” In: CONZE, Werner–RAUPACH, Hans (Hrsg.): „Die Staats- und Wirtschaftskrise des Deutschen Reichs 1929/1933”, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1967, 18-19. old.

Arra is fel kell hívni itt a figyelmet, hogy a felekezeti ellentétek e régióban alapvetően gátját jelentették a telepítések nagyobb méretű kiterjesztésének. Mivel a telepések zömmel a túlnépesedett déli és nyugati katolikus területekről jöttek volna, ezt az őshonos protestáns elit nem nézte volna jó szemmel. Az ilyen kísérleteket úgy állították be, mint amikkel a klérust akarják visszalopni Észak-Németországban, amelyre itt a 16. század óta úgy tekintettek, mint a Quesnay-féle „*classe stérile*”-re.¹³⁸⁷

A telepítésnek azonban számottevő társadalmpolitikai korlátjai voltak, hiszen az olyan, a Német Történelmi Iskola által sugalmazott intézményekkel – már amennyiben ezek működtek –, mint a „szociális létra megmászása”, vagy a járadékirtok-rendszer, csak egy bizonyos szintig lehetett birtokos parasztságot megalapozni, legfeljebb a kisparasztság szintjéig. Ezzel együtt kétségtelenül Pomeránia volt az a tartomány, ahol – a nemzetpolitikai agitációnak is köszönhetően – a „*Landarbeiter*” -ek a legnagyobb arányban váltak telepessé. Ehhez azért nyilván kellett a nagybirtokosok hozzájárulása is. Talán ezért is itt ellenezték a leghevesebben e körök Schöningen-nek a nagybirtok radikális lebontását célzó terveit. Nem lehet, hogy az Erwin Topf által leírt „komplott” mögött valamennyire jogos felháborodás is állt?¹³⁸⁸ Azt is figyelembe kell venni, hogy a társadalmi összefüggéseket tekintve talán itt maradt meg a legjobban a nemesi vezetés. Thomas Nabert szerint 1933 előtt a „*Landbund*” -ideológia – azaz a nagybirtokosok és parasztság egymásrautaltságát hangsúlyozó nagyváros-ellenes eszmekör – leginkább Pomerániára korlátozódott, amely vonalat itt Hans Joachim von Rohr képviselte a legmarkánsabban.¹³⁸⁹

Am még, ha a régi szociálpolitikai iskola tanaival sikerült is egy időre a különböző agrárosztályok között összhangot teremteni, ezt a későbbi fegyverkezés – amennyiben az egyre intenzívvé váló vidéki elvándorlás Pomerániában is jelentősen megváltoztatta a viszonyokat – irrelevánssá tette. E folyamat a parasztok mellett értelemszerűen a „*Landarbeiter*” -eket is magával ragadta, mint azt a réteget, amelynek földhöz juttatásával – folytatva a weimari időszak politikáját – melleleg elkerülhető lett volna a nyugati (katolikus) telepések nagytömegű beáramlása is. A vidék ily módon való kiürülése a második világháború után is –

---

¹³⁸⁷ Franz Mehring, az egyébként Pomerániából való 19. századi marxista történész és szociáldemokrata politikus is egy írásában arra emlékeztet, hogy a reformáció idején a katolikusnak megmaradt Itália, Franciaország és Spanyolország voltak a leggazdagabb, legfejlettebb államok, míg az új hitet inkább a szegény északnémet és észak-európai régiók választották. (MEHRING, Franz: „*Német történelem a középkor alkonyától*” in „*Tanulmányok a német történelemről*”, Gondolat Kiadó, Budapest, 60-61. old.)

¹³⁸⁸ TOPF, Erwin: „*Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker*”, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50, 1933, 295 old.

¹³⁸⁹ NABERT, Thomas: „*Agrarkonservative Konzeptionen in der Weimarer Republik*”, In: J. Laubner (Hg.): „*Adel und Junkertum in 19. und 20. Jahrhundert*”, Halle/S, 1990, 87. old.

„szovjetizálástól” függetlenül is – a nagyüzemeket helyezte előtérbe. 1945 szeptemberében, amikor Wilhelm Pick, a KPD, a Német Kommunista Párt elnöke a jelszót, hogy „Junkerföldet paraszti kézbe” („*Junkerland in Bauernhand*”), tavaszán, a szovjet zónában kétségtelenül itt volt a legnagyobb a nagybirtok súlya. (Pontosabb a később az Elő-Pomerániából és Mecklenburgból kialakított – agrárstruktúrájában homogénnek mondható – új tartományban, mivel az Oderától keletre eső Közép- és Hátsó-Pomeránia – amelynek lakossága a háború végén elmenekült – Lengyelországhoz került.) Siegfried Kuntsche szerint a földreform a keleti zónában itt változtatta meg a legradikálisabban a viszonyokat. Mintegy 77 ezer új kisgazdaság jött létre, amelynek felét mezőgazdasági munkás- és menekültcsaládok kapták, átlagban 9,5 hektáros mezőgazdasági területtel. Ezáltal ugyan jelentősen kiszélesedett a kisparasztság, de ez a réteg rossz gazdasági helyzeténél (pl. felszerelés hiánya miatt) fogva nem tudott megerősödni, így az 1952-ben kezdődő kollektivizálási kampány sokuknál nyitott kapukat döngetett.¹³⁹⁰

Varga Zsuzsanna is – a magyarországi tévesztés kapcsán – úgy látja, hogy Európa szovjet befolyás alatt álló térfelében már a földreformnál tudatosan alakították úgy a viszonyokat, hogy az új gazdaságok ne tudjanak megerősödni. „...*Ebből adódóan a szakirodalomban időről-időre jelentkeznek olyan nézetek, melyek szerint az 1945 utáni földreformokat a Szovjetunió szándékosan úgy befolyásolta, hogy az életképtelen birtokok száma növekedjen, s ezáltal megkönnyítse a majdani kollektivizálást.*”¹³⁹¹ Az sem volt véletlen, hogy a háború utáni földreform éppen a vesztes országokban Magyarországon és Kelet-Németországban, valamint a – német kérdés kapcsán – Lengyelországban volt legradikálisabb.¹³⁹²

Rátérve a magyarországi helyzetre, ha a modellben a német vonatkozásoknál a parasztgazdaság mellett érveltem – amit utóbb némileg árnyaltam – és a magyar relációnál a

---

¹³⁹⁰ KUNTSCHÉ, Siegfried: „*Bodenreform in einem Kernland des Großgrundbesitzes: Mecklenburg-Vorpommern*” In: BAUERKÄMPER, Arnd (Hg.): „*Junkerland in Bauernhand?*”, *Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1996, 51-68. old.

¹³⁹¹ VARGA Zsuzsanna: „*Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelészövetkezetek Magyarországon 1949–1989 között*”, Akadémia Doktori Értekezés, Budapest, 2014, eal-d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf, 46. old. letöltés: 2019.05.02.14.03.

¹³⁹² Így Magyarországon az új tulajdonosok átlagban 2,93 hektárt kaptak. Míg a keletnémeteknél a kis- és középparaszti gazdaságok 1939-ben a mezőgazdasági területnek csak 37,5%-át művelték, addig ez az arány 1946-ra 66,5%-ra nőtt. Voltak azért különbségek: Magyarországon az új birtokosok telekkönyvben rögzített magántulajdonként kapták a földet., a keletnémet területeken ezzel szemben kicsi volt a földreform során kiosztott „átörökíthető” „földbirtok („*vererbbares Eigentum*”). Utóbbi ráadásul sem eladni, sem bérbe adni, sem elzálogosítani nem lehetett, hiába rögzítették a telekkönyvben. Az elkobzott nagybirtokokból pedig egy állami földalapot képeztek, s ebből osztottak a földigénylőknek egyéni használatra földeket. Csehszlovákiában, annyiban volt a földreform radikális, amennyiben az németek és magyarok ellen irányult. Romániát, Bulgáriát, Jugoszláviát ugyanakkor az 1945 utáni földreformhullám kevéssé érintette. (U. o. 47. old.)

modern nagyüzemi fejlődésnek adtam nagyobb esélyt, úgy az utóbbi mellett való indokaimat most inkább szükségesnek látom alátámasztani. Mindenekelőtt kezdjük az agrárkérdésnek az iparpolitikával való összefüggésével, amire az adott korszakban többen is felhívták a figyelmet. Az, hogy szükséges az ipari fejlődés, nem volt kérdés, csak annak a Monarchiából megörökölt struktúráját vitatták sokan.¹³⁹³ Az ipar prosperálása feltételezte a belső fogyasztóképesség növekedését, ám az akkori kétmillió agrárnépességünk fogyasztóképessége a nullával volt egyenlő.¹³⁹⁴ Ahhoz, hogy ez a réteg fizetőképes keresletet támasszon a hazai ipar termékei iránt, egyfelől változtatni kellett a földviszonyokon, másrészt áttörést kellett végrehajtani a szociális viszonyok terén. Lényegében ezt pedzegette az az Imrédy körül csoportosuló hadigazdagokból álló kör is, amely az 1938 szeptemberében Kaposváron meghirdetett kishaszonbérleti program leendő haszonélvezőjeként – ha sajátos kontextusban is, de – már ekkor a koncentrációs tendenciák felé kívánta terelni a dolgokat.¹³⁹⁵ (Bár kívül esik a dolgozatban vizsgált perióduson, de a nagyüzemben való hitet erősíthette meg a szakemberekben az a Scherer Péter Pál által említett érv is, miszerint az 1938-ban kezdődő területi visszacsatolásokkal csupán – európai viszonylatban egyébként is magas – népsűrűségünk nőtt, ám a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületünk semmivel nem bővült.¹³⁹⁶ Scherer szerint a kiutat ilyen körülmények között a munkaalkalmaknak a nagyüzemi keretek között való bővítése jelenthette volna.¹³⁹⁷)

Viszont a harmincas évek magyar „többtermelése” több sebből is vérzett, amit jól mutat az is, hogy a hozamok és a fogyasztás jóval alatta maradt az európai színvonalnak. (A helyzet a német „nagyterg gazdaságban” – azáltal, hogy csak nyersterményt voltak hajlandók tőlünk átvenni – csak tovább romlott.) Csikós-Nagy Béla arról számol be, hogy Nyugat-Európában ez az időszak, amikor az életszínvonal emelkedésével együtt jelentősen megnőtt a húsfogyasztás.¹³⁹⁸ Lényegében hasonló jelenségre utal Otto Frangeš is, amikor a harmincas években azon aggódik, hogy a földreform utáni balkáni „parasztdemokráciákban” a táplálkozás javulásának

---

¹³⁹³ CSÁK István: „Lássunk tisztán a földkérdésben!”, Gergely R. kiadása, Budapest, 1939, 11-20. old.

¹³⁹⁴ NAGY Gyula: „A magyar földkérdés”, „Katolikus Szemle”, 1939. júniusi szám, 344. old.

¹³⁹⁵ SIPOS Péter: „A szélsőjobboldal és az agrárkérdés Magyarországon” in SIPOS Levente–TÓTH Péter Pál: „A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából”, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997, 335-337. old.

¹³⁹⁶ Scherert Domonkos Endre is alátámasztja, aki szerint bár a revíziókkal a gazdaságok területe 13 142 ezer kh-ról 21 987 ezer kh-ra nőtt, de azon belül a mezőgazdasági terület aránya 70,73%-ról 62,85%-ra csökkent. Domokos azt is hozzáteszi, hogy Észak-Erdély és – a Csallóköz kivételével – Felvidék szántóterületei nem túl jó minőségűek. (DOMONKOS Endre: „Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején [1939–1945]”, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2017, 45. old.)

¹³⁹⁷ SCHERER Péter Pál: „A járható út. Agrárkérdések és feladatok a megnagyobbodott országban”, Mérnökök Nyomdája, Bertalan Lajos-utca 13, Budapest, 1939, 9. old.

¹³⁹⁸ CSIKÓS-NAGY Béla: „A XX. század magyar gazdaságpolitikája”, Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 1996, 49. old.

köszönhetően a népességnövekedés már kritikus szintet ért el.¹³⁹⁹ Mindezzel szemben Magyarországon – amint arra a korabeli szociológia és a későbbi történészek¹⁴⁰⁰ is rámutattak – az élelmiszerekből való fogyasztás az európai palettán biológiai értelemben is rossz volt. Ezért is kellett a dolgoknak olyan irányt szabni, ami a termelékenység jelentős növekedését vonja maga után. Tulajdonképpen sok mindenre már a gazdasági életnek az új határok közti újbóli beindítása, illetve a gazdasági válságból való kilábalás során rájöttek és ezen felismerések később jól hasznosultak az 1960-70-es évek reformjainál. Ám ez az adott helyzetben kevés volt, ezen ötleteket, innovációkat társadalmi-politikai reformokkal is alá kellett volna támasztani. Mindez viszont, egyre inkább úgy tűnt, hogy csak a politikai rendszer megváltoztatásával lehetséges. Lugosi András szociológus Bibó Istvánra, az ellenzéki parasztpárti politikusra és társadalomtudósra hivatkozik, aki szerint, mivel a korabeli úri középosztály nem látta el azt a társadalmi átalakulás előkészítésével kapcsolatos feladatát – úgy, ahogyan ezt annak idején a reformkor liberális nemessége is tette –, így képtelen volt hivatása betöltésére és ezért bukásra volt ítélve.¹⁴⁰¹ (Ami az elitnek a gazdasági válság utáni racionalizálásban játszott szerepét illeti, azért ebben valamennyire hasonlított ahhoz a 18. század végi francia „*ancien regime*”-hez, amely a hétéves háború veresége után szintén jelentős reformokat kezdeményezett, ám ezeknek már új egy rendszerben látták hasznát.)

Mindeközben Somogyban – az igazi „agrárállam viszonyai között – a válság és a fegyverkezés tulajdonképpen azzal a tanulsággal járt, hogy – rendszertől függetlenül – fontos volna a nagyüzem és a kisüzem közti együttműködés. Ebben a későbbiekre nézve azért előképül szolgálhattak az olyan szervezetek, mint a barcsi gabonatarhász szövetkezet, vagy még korábról a kaposvári cukorgyár a leszerződött gazdaságok széles hálózatával. (Bár a korabeli helyi vezetőemberek, szakírók, pl. Nádujfalvy József a kooperáció lehetőségét inkább az intenzív állattenyésztés területén látták.¹⁴⁰²) Lényegében a nagybirtokkal való együttműködésre – annak mintaadó szerepére – utal Márkus István szociológus is „*Somogyi összegzés*” címmel írt – az erőltetett kollektivizálás hibáit feltáró – című munkájában, amiben a Nagy Imre-féle termelőszövetkezeti politika hatását vizsgálta. Somogy kapcsán a korábbi évtizedek története

---

¹³⁹⁹ FRANGEŠ, Otto von: „*Die Bevölkerungsdichte als Treibkraft der Wirtschaftspolitik der südosteuropäischen Bauernstaaten*”, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1939, 32 old.

¹⁴⁰⁰ TÓTH Tibor: „*A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 31. old.

¹⁴⁰¹ LUGOSI András: „*A paraszteleforma válságától a demokrácia válságáig. Bibó István negyvenes évekbéli publicisztikájának történeti háttéréről.*” In: DÉNES István Zoltán szerk.: „*Megtalálni a szabadság új rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.*” Új Mandátum, Budapest, 2001. 145–173. old.

¹⁴⁰² NÁDUJFALVY József: „*Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata*”, Kaposvár, 1939, 85. old.

alapján azt hihetnénk, hogy ebben az 1945 előtt nagybirtokokkal átszőtt és ily módon a jelentős nagyüzemi hagyományokkal rendelkező megyében nem támasztottak különösebb ellenállást a kollektivizálással szemben. Ám Márkus írásából azonban éppen az derül ki, hogy a túlhajtott kollektivizálás itt sem volt sikeres, sőt az éppen, hogy nagy tiltakozást váltott ki. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a tiltakozók éppen a korábbihoz hasonló együttműködés formák elmaradását kérték számon a vezetésen. A téma szempontjából ez azért érdekes, mert ez is azt húzza alá, hogy a nagyszámú parasztsággal párosuló nagyüzemi struktúra még sokáig szükségessé tette a két szektor „békés egymás mellett élését”, avagy – későbbi frazeológiával élve – a „nagyüzem és kisüzem szimbiózisát”.¹⁴⁰³

Néhány szóval érintve az államszocialista korszak somogyi agrár- és vidéktörténetét, fontos kiemelni, hogy a megye – szemben Pomerániával – nagyjából megmaradt eredeti keretei között. Bár a háború végén a nyugati járásokat a nagykanizsai olajvidékért folytatott nagy harcok miatt egy időre ki kellett üríteni, de az otthonából kimozdított lakosság 1945 tavaszán haza térhetett.¹⁴⁰⁴ Ekkor az új hatalom, a demokratikus pártok végre hozzákezdhetek a földreform végrehajtásának, ami Somogyot, a nagybirtokos megyét nyilván nagyban érintette. Az ekkor lebonyolított „agrárforradalmat” Kanyar József helytörténész 1980-ban ezt úgy értékelte, hogy „a földosztás az 1-10 holdas birtokok területi arányát növelte lényegesen”. Kanyar e látszólag kedvező képet később azzal a megjegyzéssel árnyalja, hogy „Az üzemek nyomasztó túlsúlya [mindegyik járásban] az 1-5 holdas kategóriára esik.”¹⁴⁰⁵ Mindez valahol egybecseng a népi író Veres Péternek azon 1948-ban hangot adott véleményének, miszerint a földreform gazdasági ésszerűtlensége tulajdonképpen a kommunista politika célracionalitásának az eszköze volt, amivel szovjet nyomásra nálunk is a kolhozosítás irányába akarták terelni a folyamatokat.¹⁴⁰⁶ A párt ötvenes évekbeli politikája ellen – amint arra Márkus István írása is felhívja a figyelmet – éppen Somogyban tiltakozott elsőként a parasztság. 1953

---

¹⁴⁰³ Egész pontosan Márkus magát vizsgálatot három szépíró szociográfus társával közösen végezte: Szabó István Vésit, Lázár István Hedrehelyt, Sánta Ferenc a Kapos völgyét járta be, maga Márkus pedig Som faluban kutatott. (Márkus István: „Somogyi összegzés, 1956. július” in „Az ismeretlen főszerplő, tanulmányok”, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991, 167–185. old.)

¹⁴⁰⁴ KANYAR József: „Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920,1945)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 150. old.

¹⁴⁰⁵ U. o. 310-311. old.

¹⁴⁰⁶ TANKA Endre: „A föld miért nem azé, aki megműveli? Magyar történeti intézményvázlat a termelői elsajátítás kápletében.” In: ANDRÁSFALVY Bertalan–ÁNGYÁN József–MÁRAI Géza–MOLNÁR Géza–TANKA Endre: „A magyar föld sorsa”, AGROINFORM Kiadó, Budapest, 2017, 57. old

nyarán–őszén nagy kilépési hullám volt tapasztalható, amelynek során főleg a közép- és a kisparasztok távoztak.¹⁴⁰⁷

A berendezkedő Kádár-rendszer később a konszolidáció során megpróbált okulni a korábbi tapasztalatokból, de az 1960-as évek elejének kollektivizálás itt sem ment zökkenőmentesen.¹⁴⁰⁸ Az 1970-es évekre azonban a dolgok helyükre rázódtak és az évtized szocialista reformjainak útján haladó Somogy megyéjét tekintve, annyi bizonyosan állítható, hogy ha valahol visszanyúltak a két háború közötti gazdaságfejlesztési koncepciókhoz, akkor itt mindenképpen. Ezt mutatják jól azok a sikerek, amiket a háztáji gazdálkodás, a gyümölcsstermesztés, a termálfürdők kiépítése, a Balaton parti turizmus, a szénhidrogén-bányászat terén elértek, valamint az országos szinthez való felzárkózásnak azon eredményei, amit az ipar decentralizálása révén megvalósítottak.¹⁴⁰⁹

Befejezésül – szélesebb kitekintéssel – még egy dologra ki szeretnék térni. Jóllehet, korábban azt mondtam, hogy a gazdasági válság megerősítette azt a felismerést, miszerint a tisztán társadalompolitikai megfontolásoknak háttérbe kell szorulniuk a gazdaságpolitikaiak mögött, egy kérdés itt megkerülhetetlen volt. Nevezetesen, hogy az iparosodásnak egy olyan korszakában, amikor (még) egyre szélesedő munkássággal kellett számolni, e társadalmi csoport mennyire tartozzon bele a középosztályba? Tudjuk, hogy a svédok voltak az elsők, akik ilyen irányba elmozdultak. A németeknél a 20. század elején megjelent a(z) – nem tulajdonosi, hanem alkalmazotti – „új középosztály” („*Neuer Mittelstand*”). (Az 1907. évi népszámlálás fő célja éppen ennek a csoportnak a feltérképezése volt.¹⁴¹⁰) Mennyire voltak a harmincas évek közép-európai elitjei nyitottak arra, hogy beengedjék a munkásokat az „új középosztály” soraiba? Golo Mann-tól tudjuk, hogy főleg presztízsszempontra való tekintettel jelentős fenntartásaik voltak eziránt.¹⁴¹¹ Ám a „válságos évtizedek” arra világítottak rá, hogy – egy újabb Kondratyev-ciklus felszálló ágának a biztosításához – a tömegtermelést összhangba kell hozni

---

¹⁴⁰⁷ VARGA ZSUZSANNA: „A fálusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén”, *„Múltunk – politikatörténeti folyóirat”*, 51. évfolyam. 2006/4. szám. 238. old.

¹⁴⁰⁸ Ö. Kovács a tabi járásban 1959. decemberében lezajlott atrocitásokat hozza fel erre példaként. (Ö. KOVÁCS József: „*A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és kollektivizálás magyar–német összehasonlításba. MTA doktori értekezés I. kötet.*” Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2011, 256. old.)

¹⁴⁰⁹ Az, hogy a Kádár-korszaknak ez a „nagyüzemi-kisüzemi szimbiózisra” építő politikája mennyire sikeres volt – ellentétben az ötvenes évekbeli iránnyal –, jól mutatja, hogy az első 1990-es szabad választásokon az utódpart, az MSZP a megyék közül Somogyban kapta a legtöbb szavazatot, ahol – a kisgazdák mellett – a legerősebb politikai erőt jelentette. (HUBAI László: „*Magyarország XX. századi választási atlasza II. kötet*”, Napvilág Kiadó, 2001, 231, 241. old.)

¹⁴¹⁰ TOOZE, Adam J.: „*Statistics and German State, 1900–1945*”, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 45. old.

¹⁴¹¹ MANN, Golo: „*Németország története 1919–1945*”, Balassi Kiadó, Budapest, 1997, 35. old.

a tömegfogyasztással. Azzal, hogy a munkások számára is lehetővé teszik a megfelelő lakást, autóvásárlást, segítenek, makroszinten is biztosítják a gazdasági egyensúlyt.¹⁴¹² Csakhogy az ebben való közeledést a német szociáldemokrata párt dogmatizmusa sem könnyítette meg. Miközben jellemző módon a korabeli német konzervatív propaganda – nyilván saját céljait követve – a parasztság felé azt sulykolta, hogy ő is a középosztály része. Az utóbbiak esetében azonban a fő kérdés inkább az volt, hogy mennyire éri meg a paraszti életformát az új ipari-városi világért feladni? A gazdaságpolitikák számára pedig – rendszertől függetlenül – az ezzel kapcsolatos dilemmát az jelentette, hogy a munkaerő átcsoportosításában mennyire lehet radikálisan eljárni?

Friedrich Wilhelm Boyens, a Sering-tanítvány konzervatív szerző az ötvenes évek nyugatnémet gazdasági csodáját úgy értékelte, hogy az abban gyökeredzett – és úgy volt egyedi –, hogy vidéki „tartalékseregből” származó emberek – akik tulajdonképpen hazájukból elűzött parasztok voltak – gyorsan betöltötték a városi tereket („*Lebensbereich*”) a maguk háborús időkből visszamaradt hézagjaival („*Kriegslücken*”). Boyens azt is hozzáteszi, hogy a modern demokrácia lényegében az a politikai forma, amelyben a parasztoktól elvárják, hogy a városi világnézetet tegyék magukévá.¹⁴¹³ Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a második világháború utáni évtizedekben, de különösen 1956-ot követően – ha kisebb léptékben is, de – ugyanennek a jóléti politizálásnak a talaján állt a reformokkal kísérletező magyarországi államszocialista rendszer is a maga jórészt kétlaki parasztmunkásaival.

---

¹⁴¹² Erik H. Erikson, az identitások kutatásával foglalkozó amerikai pszichoanalitikus ezt úgy fogalmazta, hogy amennyiben a középosztályok a középosztályokba törekszenek – márpedig Nyugaton mindenhol ez a helyzet – úgy szükségképpen magukba kell, hogy foglalják a munkásságot is. (ERIKSON, Erik H.: „*Hitler gyermekkorának legendája*” In: „*Gyermekkor és társadalom*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 332. old.)

¹⁴¹³ BOYENS, Friedrich Wilhelm: „*Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Erster Band: Das Erbe Max Serings.*” Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959, 472 old.

Módszertani megjegyzések

A mutatók jegyzéke a pomerániai és somogyi agrártársadalmak két háború közötti identitásváltozásának feltérképezéséhez:

- a társadalomtörténeti sajátosságokra reflektáló tényezők
- ezen belül azok, amelyek a nagybirtoknak a parasztságra, illetve utóbbinak a nagybirtokra gyakorolt hatásával függenek össze
- a mentalitástörténeti sajátosságokra reflektáló tényezők
- ezen belül a gazdasági válság és a fegyverkezés hatására bekövetkezett mentalitásváltozás

az identitásváltozással összefüggő tényezők

„A”. Változás az ország szintjén

1. Az ország arculatváltozása

- a nemzet kihívása
  - a monarchiák öröksége; többségi vallás, államvallás, szekularizáció
  - a korábbi nacionalizmusok öröksége; a nacionalizmus megújítása; a korábbi partikularizmusok öröksége;
  - állam és nemzet; határváltozások; határon túli kisebbségek
  - kulturális egységesülés; osztályhatárok fellazulása
  - kiegyezés a korábbi ellenzékkel, annak hatalomba jutása
  - birodalomból kisnemzet, etnikailag homogénebb viszonyok
  - Európa gazdasági súlyának leértékelődése; gazdag népek és szegény népek; nemzetállami keretek túlhaladottá válnak; igény a nemzetek feletti integrációk iránt
  - **nemzetkarakter újragondolásának szüksége; véleményformáló értelmiségiek**
- a demokrácia kihívása
  - új államformák, új alkotmányok
  - baloldali és jobboldali pártok
  - kormányparti és ellenzéki szerep a korabeli parlamentarizmusban
  - a nők szerepének felértékelődése; a nemzedékváltás kérdése: a fiatalság kultusza és az ezt hirdető mozgalmak
  - elitek válsága, új elitek
  - továbblépés gazdaság érdekegyeztetésben, érdekvédelmi szervezetek tekintetében
  - általános választójog kiterjesztésének kérdése
  - felfokozott igény a társadalmi mobilizációra; „tömegember” megjelenése; a „tömegek lázadása”
  - **a nagy ideológiák mentén való blokkosodás**
- a gazdaság kihívása
  - I. világháború utáni változások, jóvátételek, adósságfizetés

- nemzetközi trendek, a fejlődés iránya; új iparágak, technológiák, húzóágazatok; az infrastruktúra, a közlekedés fejlődése
- családi vállalatok helyett részvénytársaságok, menedzserek forradalma
- amerikanizmus, technokrata szemlélet térnyerése, taylorizmus
- állami gazdaságpolitika, agrár- és ipari protekcionizmus; felzárkózásra váró területek
- korábbi piacok elvesztése; gazdasági bezárkózás
- a szabadpiaci paradigma bukása, az állami beavatkozás szükségése; a tervezés előtérbe kerülése
- a tömegtermelés, a „*homo oeconomicus*”; a „gazdasági állam” szemlélet térnyerése
- a szociális kérdés kihívása
  - tömegek városba áramlása, kertvárosok létrejötte, agrárjellegű városok
  - munkáskérdés előtérbe kerülése, munkáspártok kormányra jutása
  - társadalombiztosítás növekvő szerepe; népegészségügy és népoktatás; életszínvonal-kutatások kezdete
  - a korabeli kormányok népjóléti intézkedései; igény az állami szerepvállalásra
  - adóreformok, fizessenek a gazdagok?
  - a háború, forradalmak, infláció hatása
  - tömeges munkanélküliség, az életszínvonal zuhanása; háborús konjunktúra beindulása
  - jóléti állam felé való első lépések: felismerik, hogy érdemes az emberbe beruházni

2. Az agrártársadalom változása

- a nemzet kihívása
  - népi kultúra és városi kultúra; vallásosság, államegyházi hagyományok, szekularizáció, szekták
  - ifjúsági mozgalmak, „vándormadarak”, a vidék felfedezése; a parasztság megítélésének változása az irodalomban; a 16. századi parasztháborúk újraértékelése;
  - háború előtti kivándorlás hatása; háború alatti földreform-ígérettek; falukutatás, népfőiskolák, munkaszolgálat, „*Artamann*”-ok
  - az 1918–1919-es forradalmak, ellenforradalmak hatása
  - a nemzetpolitikai aspektus, telepítés hagyományai
  - utódállamok földreformjainak hatása, hazai szűk körű földreformok
  - vissza a „parasztállamhoz”?; a paraszt, mint a faj, a nemzet letéteményese
  - parasztság felértékelődése, parasztideológiák szerepe, „*a parasztság, mint negyedik rend*”
- a demokrácia kihívása
  - agrárszocialista előzmények; 1914 előtti parasztpártok, parasztszervezetek
  - revízió a szociáldemokrata agrárprogramokban; általános választójog kiterjesztése
  - honorációs szervezeti előzmények; újkonzervatív „agrárizmus” meggyengülése
  - a nemzedékváltás kérdése a parasztpolitikusok körében

- a nagybirtok meggyengülése; földreform-propaganda; agrárlobby-szervezetek átalakítása; paraszti szavazók felértékelődése; „Landarbeiter” -ek emancipációja
- érdekartikulációban való regionális különbségek
- hivatásrendiség vagy pártosodás? parasztpártok újraalakulása; új politikai erők vonzása
- **kelet-európai parasztdemokráciák, a dán modell, az ipari társadalom, avagy a nyitott gazdaságok vonzereje**
- a gazdaság kihívása
  - a hadigazdaság öröksége; háborúban látottak tapasztalatai
  - tengerentúli termékek versenye
  - az olasz fasizmus példája
  - az állami gazdaságpolitika hatása; növekvő adóterhek
  - háborús blokádnak hatása
  - az agrártermelők gazdasági pozíciójának meggyengülése, agrárrolló hatása
  - az amerikai és a szovjet mezőgazdaság kihívása; a „nagyterg gazdaság” rendszerében
  - **az agráralapoktól való elmozdulás kényszere**
- a szociális kérdés kihívása
  - a „szociális létra” megmászásának kérdése
  - húszas évek földreformjainak hatása: háborús veteránok földhöz juttatása; mezőgazdasági munkások helyzetének rendezése; házhelyek adása, lakások teremtése; törpebirtokosok helyzetének javítása
  - a közösség, mint támasz; a faluval foglalkozó társadalmi szervezetek (Stefánia Szövetség)
  - az állami szociálpolitika; a korabeli szociális háló (Zöldkereszt)
  - a város vonzása, egy új középosztály kihívása
  - a vidék leértékelődése; város–vidék ellentét; „vízfej”-fővárosok
  - parasztság beintegrálódása a modern társadalomba; állami parasztság és parasztpolgárosodás kérdése; paraszt vagy farmer?
  - **„lehet-e még parasztnak lenni?” – Erdei, szakmatanulás, „nyugdíjas állások” népszerűvé válása**

„B” változás regionális szinten

1. A régió arculatváltozása

- a lokalitás, helyi társadalom, politika
  - földrajzi környezet; helyi társadalmi-politikai viszonyok,
  - civilszervezetek, egyesületek, agrárszervezetek; pártosodás hagyományai, pártpreferenciák; választójog, választások; helyi közigazgatás, agrárigazgatás
  - az adott régióból indult országos politikusok szerepe
  - az első világháború, az 1918–1919-es forradalmak, ellenforradalmak hatása
  - alsóközéposztály bevonása helyi közügyekbe
  - regionalizmus hagyományai; lokálpatriotizmus; idegen megszállás; határtartományvá válás hatása; enklávék
  - összevonások, átszervezések, „gleichschachtolások” hatása

- **a régiónak a politika szempontjából való fel-, vagy leértékelődése**
- a helyi gazdaság
  - helyi gazdaság, helyi ipar, egyéb gazdasági ágak, bankok
  - gazdaságfejlesztés a két háború között; fővárosi ipar decentralizálásaként helyi ipartelemek
  - új technikai vívmányok megjelenése
  - gazdaság-, és infrastruktúrafejlesztés települések szintjén
  - adóterhek megoszlása az egyes csoportok között, virilizmus
  - határváltozás gazdasági hatása, a hátrányos helyzet feldolgozása
  - „szolidaritási blokk” megbomlása; az állami gazdaság- és infrastruktúrafejlesztés hatása; új gazdasági ágak; Christaller-féle modell alkalmazása
  - **esetleges struktúraváltás hatása**
- a saját közösséghez való viszonyulás
  - városok és községek; önkormányzatiság intézményei; községi intézmények
  - helyi egyházak, gyülekezetek, szekták
  - helyi tehetséggondozás: továbbtanulás vagy helyben maradás
  - helyi elitek, kedvezményezett elemek (vitézek)
  - karitatív társadalmi szervezetek; vélt érdekazonosság; paternalista hagyományok
  - politika teremtette közösségek: háborús bajtársi szövetségek, pártok; munkahelyi-, lakó-, sportközösségek
  - gazdasági szempontok felértékelődése; a politika megosztó szerepe; településeken, településrenden belüli változások (házhely-adás, vitézi telkek, új települések)
  - **fokozódó individualizáció; városias habitus térnyerése**
- a más közösségekhez való viszonyulás
  - katolikusok és protestánsok; középosztály és nép; polgáriasodás és urbanizáció hatása; régióon belüli területi különbségek
  - város és vidék viszonya
  - helyi kisebbségek (lengyelek, svábok); dialektusok
  - nők munkába állása
  - gazdasági nacionalizmus kérdése, külföldi árukhoz, munkaerőhöz való viszony
  - külföldi munkásokhoz, menekültekhez való viszony
  - antiszemitizmus; „őrségváltás” követelése
  - **nagy kampányok hatása: telepítés, munkaszolgálat, iparosodás hatása**

2. A parasztságnak, mint osztálynak a változása

- a lokalitás, helyi társadalom, politika
  - a parasztság helyi karaktere; agrártársadalom; családmodellek; birtokviszonyok
  - kulturális színvonal, analfabetizmus leküzdése; népfőiskolák
  - választójog; választások; a parasztságnak, mint társadalmi osztály presztízsének emelkedése; parasztság középosztály általi megítélése
  - agrárszocialista hagyományok; a parasztpártosodás kérdése
  - a földreformok, szociálpolitikai intézkedések hatása

- a paraszti konzervativizmus kérdése
- paraszti tiltakozó akciók, „Landvolk” -mozgalom, népiek, politikai radikalizálódás; földreform-követelés
- **a világháború hatására kitágul a korábbi szűkebb paraszti horizont**
- a helyi gazdaság
  - parasztgazdaságok súlya
  - törzsöröklés és „egyenlő osztatú” öröklés
  - gabonaválság és I. világháborús hadigazdálkodás, földreform tapasztalatai
  - kommercializálódás, belterjesség–külsőterjesség, rentabilitás kérdése, hitelrendszer
  - honorációs szervezetek, szövetkezetek; „telepesek gondozása”
  - fatalizmus, mások utánzása, a közvetlen termelési tapasztalatoknak tulajdonított elsőbbség
  - növekvő állami beavatkozás; új ágazatok
  - **világgazdasági folyamatok begyűrzése**
- a saját közösséghez való viszonyulás
  - a rokonság, szomszédság szerepe
  - a nők a parasztcsaládokban és telepescsaládokban
  - a paraszti közösségen belüli hierarchia
  - közbirtokosságok
  - a jobbágyság, a nyomáskényszer maradványa: nagybirtok felé való munkaszolgáltatási kötelezettség („Hofgängersystem”), ebben részt vevő családtagok
  - a közös ünnepek és az „alapbetegségek”: elvándorlás és egykézés
  - generációs ellentétek
  - **a paraszti életforma válsága, átalakuló vidék; politika teremtette közösségek**
- a más közösségekhez való viszonyulás
  - falusiak és majorságiak; új települések, településrészek új települések, településrészek
  - régi gazdák és újjgazdák (a földreform révén); háborús veteránok, vitézek
  - új szakmák képviselőihez való viszony; munkaszolgálat, politikai pártok aktivistáihoz való viszony
  - más csoportokkal való kamarákban, helyi érdekvédelmi szervezetekben, hivatásrendekben együttműködés
  - más vidékekről való telepesek, idénymunkások
  - város- és „úr”-ellenesség
  - „kartell”-ellenesség; városi munkanélküliség visszahatása, falusi munkanélküliség; elszegényedett gazdák; elvándorlók
  - **csoportok keveredése, vegyesházasságok**

3. A nagybirtok szerepváltozásai

- a lokalitás, helyi társadalom, politika
  - a nagybirtok helyi karaktere: nemesi és polgári földbirtok; helyi és országos nagybirtok

- állami birtokok; egyházi birtokok
- hitbizományok és kötött birtokok
- agrárizmus hagyományai, érdekvédelmi szervezetek
- „uradalmi körzetek”; virilizmus; helyi közigazgatással való összefonódás
- monarchista kötődések; nagybirtok helyi szerepvállalása; visszavonulás a vidéki birtokra és abszентizmus
- **a parancsuralmi tendenciák és a nagybirtok**
- **„vidéki vezető szerep”; hitbizományi reform**
- a helyi gazdaság
  - a nagybirtok helyi karaktere, helyzete a földreformokat követően, a hadigazdálkodás tapasztalatai
  - a termelés színvonala; innovációk, új termelési eljárások
  - közterhek; eladósodás
  - ipari, gazdasági vállalkozásokban való részvétel
  - **nagybirtok által végrehajtott helyi infrastruktúrafejlesztés**
  - **hagyományos mintaadás az okszerű gazdálkodásban**
  - **állami beavatkozás; olasz és amerikai minták, „többtermelés”; új ágazatok**
  - **a vállalkozói szemlélet szükségszerű erősödése**
- a saját közösséghez való viszonyulás
  - a nagybirtok szervezete; a munkakapcsolatok szerepe; testületi szellem, hagyományok
  - uradalmon belüli csoportok: gazdasági cselédek („*Gesinde*”), helyi munkások („*Deputanten*”)
  - cselédek lakásviszonyai
  - változások mezőgazdasági munkásságon belül
  - **földreformhoz való hozzáállás a cselédségnél**
  - **a tulajdonos és a munkás közötti közös érdek hangoztatása**
  - **az eladósodás, az elárverezés, a csőd, vagy éppen szanalás hatása az adott kollektívumra**
  - **integráló szerep, új hivatásrendiség kérdése**
- a más közösségekhez való viszonyulás
  - nagybérlők
  - külföldi és más vidékekről való idénymunkások
  - telepesek, telepítési társaságok
  - földkérdésben való együttműködés: földkiadó kényszertársulások („*Landlieferungsverbände*”); földleadás földreform és vagyonváltság céljára
  - **földreformhoz való hozzáállás a helyi agrárszegénységénél; helyi szociális háló működtetése**
  - városellenesség, munkásellenesség
  - **„kartell”-ellenesség; munkanélküliség hatása**
  - **perspektívák az irányított gazdaság viszonyai között**

„C” Változás az egyén, a család és a kisebb közösségek szintjén

1. A parasztságnak, mint osztálynak a változása

- a család, gazdálkodás viszonylatában

- családi gazdaság-jelleg; munkamegosztás férfiak és nők, felnőttek és gyerekek között
- szakiskolák, szaktanácsadás, könyvelés, „kísérleti körök”
- kommercializálódás, felvásárlás, piacok, árak
- kézi-, és gépimunka-igényes ágazatok
- részesművelés; kisbérlet; földbérlet-szövetkezetek
- vagyonszempon্তু magatartás; törzsörökléshez való hozzáállás
- eladósodottság, gazdaadósság-rendezés; „védett birtok”; gépesítés; „termelési csaták”
- **„újnemesség”, paraszti hitbizomány; „paraszt” vagy „farmer”?**
- a föld, a telepítés, parcellázás viszonylatában
  - közbirtokosságok
  - tagosítás
  - parcellázás
  - telepítés, „maradványbirtokok”, járadékbirtokok
  - a korábbi agrárreformok hatása; vitézi telkek, házhelyek, kisbirtokok kiegészítése
  - a földhöz való kötődés
  - a telepítés; „bonifikáció” kiterjesztése
  - **részmunkaidős gazdálkodás**
- a fogyasztás viszonylatában
  - a fogyasztás szerkezete, élelmiszerfogyasztás
  - az életmód, szabadidő, szórakozás
  - a lakhatás, lakásviszonyok kérdése
  - a „közösségi fogyasztás” térnyerése (a nagybirtok patronálásában)
  - az önellátás hagyományai
  - a város, a divat, a háborús hiánygazdaság hatása, a táplálkozásban való egészség tudatosság
  - **jövedelemszempon্তুk előtérbe kerülése; új státuszszimbólumok**
- a társadalmi mobilitás, migráció viszonylatában
  - az oktatás, képzés helyben való lehetőségei
  - vidékről való elvándorlás, kivándorlás
  - országon belüli területi különbségek, ingatlanárak; kertvárosok
  - ipari munkahelyek, ingázás
  - helyi ranglétrán való előrejutás, helyi telepítés lehetősége
  - az apáról fiúra szálló hivatások, helyhez kötöttség
  - nyugdíjas állások, társadalombiztosítás felértékelődése
  - **továbbtanulás; szakmatanulás; a telepesi lét, mint önmegvalósítás**

2. A nagybirtok szerepváltozásai

- a család, gazdálkodás viszonylatában
  - az „uralom” jellege; az uradalmak koncentráltága; nagyüzemen belüli munkaszervezet
  - a gazdálkodás racionalizálása; taylorizmus; szakmai színvonal emelése
  - hitel és tőke kérdése

- piacnak való megfelelés
- mintabirtokok
- a gazdálkodás saját kézbe vételére való hajlam
- eladósodás, gazdaadósság-rendezés; „védett birtok”; gépesítés kérdése; termelési csata”, a hadigazdaság rendszerében, „egykezek”
- **a tulajdon elszemélytelenedése, intézményi birtokok; olasz típusú „szociális nagybirtok”**
- a föld, a telepítés, parcellázás viszonylatában
  - tagosítás, elkülönítés
  - mezőgazdasági és nem mezőgazdasági területek aránya (szántó, erdő hányada) az egyes nagybirtok-típusokban
  - nagybérlet és kisbérlet
  - parcellázás hatása
  - telepítés, földleadó kényszertársulások („Landlieferungssverbände”); földleadás földreform és vagyonsváltás céljára
  - a földbirtok, mint presztízs
  - adósságrendezés földleadással egybekötve; mezőgazdasági területek igénybevétele katonai célokra
  - **vidéki kúria, mint nyaraló; az amerikai minta: ugaroltatás; erdősisítés**
- a fogyasztás viszonylatában
  - az önellátás, önfogyasztás szerepe
  - szociális reformok hatása, munkaidő, bérminimum
  - cselédek lakáshelyzetének javítása, házhely-adás
  - cselédek egyéb életkörülményei
  - a nagybirtok patronálásában megvalósuló helyi „közfogyasztás”
  - természetben való fizetés (illetményföld, gabona, állattartás) kérdése; „hazafias alapon” való fogyasztás
  - **illetmények csökkentése; felhalmozás szűkösebb időkre; hadigazdálkodás hatása**
  - **jobban megfelelni a fogyasztói szempontoknak, a pénzbeli juttatások felé elmozdulni**
- a társadalmi mobilitás, migráció viszonylatában
  - családi kötődések, több generáció az uradalom szolgálatában; hagyományos életpálya-modellek a nagybirtokon
  - fluktuáció nagybirtokokon belül és között
  - helyben való foglalkozásváltoztatás lehetősége
  - nagybirtokosok vonatkozásában egyéb gazdasági érdekeltségek és polgári foglalkozások kérdése
  - **szervezetben belüli felemelkedés; alkalmazottak telepessé válása**
  - paternalista hagyományok és az okszerűség kérdése
  - **racionalizálás hatásai, új szakmák megjelenése**
  - **a nagybirtok, mint bűnbak; alkalmazkodás az új ipari társadalom elvárásaihoz**

Mindehhez a források összetétele:

Kihívások				Mutatók forrásainak összetétele			
Változás	„B” ország szintjén	1. A nemzet kihívása	szempontjából				
		2. A demokrácia kihívása					
		3. A gazdaság kihívása					
		4. A szociális kérdés kihívása					
	„C”. regionális szinten	viszonylatában	1. A lokalitás, a helyi társadalom				
			2. A helyi gazdaság, a piac				
			3. A saját közösség				
			4. A más közösségek				
	„D”. az egyén, a család és a kisebb közösségek szinten	viszonylatában	1. A család, a gazdálkodás				
			2. A föld, a telepítés, a parcelálás				
			3. A fogyasztás				
			4. A társadalmi mobilizáció, migráció				

Ennek jelmagyarázata:

Válság előtt

szakirodalom

statisztikák

korabeli könyv, sajtó

levéltár

helytörténeti monográfiák, birtokleírások, memoárok, falukutatók

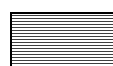

korabeli államigazgatási szervek jelentései

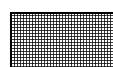
Válság után

szakirodalom

statisztikák

korabeli könyv, sajtó

levéltár

helytörténeti monográfiák, birtokleírások, memoárok, falukutatók

korabeli államigazgatási szervek jelentései

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MOL, K310, 1926

- vonatkozó intézmény: Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) Elnöki Tanácsának 1925. évi jegyzőkönyvei:
  - o 741/1925. számú OFB. határozat
  - o ad. 6703/1925. OFB. határozat
  - o 2129/1925. OFB. határozat
  - o 23522/1925. OFB. határozat
  - o 6404/1925. OFB. határozat
  - o 30609/1925. OFB. határozat
  - o 37529/1925. OFB. határozat
- K310 15 d: székeskáptalanok vagyonváltság tárgyában

MOL, K184 a/47., 1927–1932:

- vonatkozó intézmény: Somogy Vármegyei Gazdasági Felügyelőség. Éves működési jelentések
  - o 8718. csomó

MOL, K184 a/44., 1936:

- vonatkozó intézmény: Földművelésügyi Minisztérium. A telepítésről, valamint a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról s más földbirtokpolitikai rendelkezésekről szóló törvényjavaslatok elvi iratai
  - o 8725. csomó

MOL, K184, 1936

- vonatkozó intézmény: Somogy Vármegyei Gazdasági Felügyelőség
  - o ad. 1945/1935. számú levél
- Az 1936: XXVII. tc. (Tft.) végrehajtása tárgyában kiadott 100 000/1936. F. M. rendelet. „Bejelentés”.
  - o 117563/1937. VII. 1. levél az FM-nek gróf Jankovich János szőlősgyöröki birtoka ügyében

- 9/15/1937. elsz. vgf. szám.levél a pannonhalmi apátságnak
- ad. 9/4-1937. levél br. Inkey Józsefnek
- főjegyző jelenti, 1935. XII. 23.

MOL, K184, 1938

- vonatkozó intézmény: Földművelésügyi Minisztérium. Telepítési ügyek.
  - 4985. csomó.

MOL, K184 a/46., 1938:

- vonatkozó intézmény: Somogy Vármegyei Gazdasági Felügyelőség. Kimutatások az 1000 kat. holdnál nagyobb birtokokról. Gazdasági felügyelői birtokstatisztikai jelentések és kimutatások.
  - 8757. csomó
  - 8759. csomó
  - 8760. csomó

MOL, K184 a/35., 1930–1943:

- vonatkozó intézmény: Somogy Vármegyei Közigazgatási Gazdasági Albizottság Ingatlanforgalmi kimutatás.
  - 8688. csomó
  - 8689. csomó

Bundesarchiv

Barch R16 2060 51 (Intézmény Archivsignatur Standort), 1934

- vonatkozó intézmény: „*Reichsnährstand – Landesbauernschaft Mecklenburg Verwaltungsamt*” hangulatjelentései

Barch R2301 6889 51 (Intézmény Archivsignatur Standort), 1934–1938

- vonatkozó intézmény:
  - „*Reichsinnenministerium*” – *Osthilfe, RB Köslin*
  - „*Rechnungshof*”
  - „*Landesfinanzamt*”, Stettin
  - „*Reichswirtschaftsministerium*”

- „*Truhendstellen für Umschuldungskredite GmbH.*”
  - Stettin
  - Schneidemühl

Barch R2301 3339 51 (Intézmény Archivsignatur Standort), 1937

- vonatkozó intézmény: „*Reichsinnenministerium*” – *Osthilfe, RB Köslin*

Barch R3101 14959 51 (Intézmény Archivsignatur Standort), 1932–1933

- vonatkozó intézmény: „*Bank für deutsche Industrie-Obligationen*”

Barch R3101 14961 51 (Intézmény Archivsignatur Standort), 1936

- vonatkozó intézmények:
  - „*Bank für deutsche Industrie-Obligationen*”
  - „*Reichswirtschaftsministerium*”
  - „*Preußisches Ministerium für Wirtschaft und Arbeit*”

Barch R2101 3335 51 (Intézmény Archivsignatur Standort), 1936

- vonatkozó intézmények:
  - „*Bank für deutsche Industrie-Obligationen*”
  - „*Reichswirtschaftsministerium*”
  - „*Preußisches Ministerium für Wirtschaft und Arbeit*”

Bibliográfia

Publikált források

Magyar nyelven

Törvények, törvényhozás, törvénytárgyalások

„A földreform-törvény és végrehajtási rendeletének ismertetése”. Előszóval ellátta: nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter. Szerkesztette: Neubauer Ferenc dr. kaposvári ügyvéd, az Országos Földműves szövetség ügyésze, Budapest, 1921

„A földbirtok-rendelet során kiosztott földek ellenértékének megállapítására és kezelésére vonatkozó rendeletek”, Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1929

„Értekezlet a földbirtok-reform ügyében 1920. május 12-én délelőtt 10 órakor az Országház delegációs termében Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter elnökletével.”

DR: MATTYASOVSKY Miklós: A földreform-törvény (A földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920: XXXXVI. T.C.) magyarázata

OMGE: A földreformnovella súlyos sérelmeinek összefoglalása, OMGE, Budapest, 1923

1942. évi XVI. törvénycikk a mezőgazdaság fejlesztéséről, 1000 törvényei, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8189>, Letöltés: 2016. 03.05. 09. 05.

Magyar Statisztikai Közlemények

„Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935 évben.” Szerkeszti és kiadja: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1938

„Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935 évben. A gazdaságok (üzemek) nagysága szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1941

„Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935 évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1937

„Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. kötet. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1936

„Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. II. kötet. Birtoknagyságcsoportok szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1937

„Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1938

„Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok. Községek és külterületi lakotthelyek szerint.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932

„Az 1930. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok. II. kötet. Szerkeszti és kiadja: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1934

Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszerűírások végeredményei.” Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1941,

„A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Harmadik rész. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint.”, Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, PÁTRIA RT., Budapest, 1900

„A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Negyedik rész. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint.”, Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1900

"Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár). A 100 holdas és annál nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján." Összeállította és kiadta: A Magyar kir. Központi Statisztikai hivatal, Budapest, 1937

RÉDEI Ferenc és ELEK Emil szerk.: A magyar földbirtok 1903. Magyarország 100 holdon felüli földbirtokosainak és haszonbérlőinek címtára a mezőgazdasági ingatlan becsértékének és munkásviszonyok ismertetésével. „Pátria” irodalmi vállalat és nyomdai részvény-társaság, Budapest, 1903

Mezőgazdasági Közlöny

MATTYASOVSKY Miklós: A földreform eredményei, „Mezőgazdasági Közlöny”, 1930. augusztus–szeptember, 8-9. szám. 349-354. old.

Somogy megye múltjából

BENCZE Géza: A somogyi Kapos mente gazdálkodása a XIX. század első felében, „*Somogy megye múltjából*”, 1976, 191-222. old.

FARKAS József: A „48-as Függetlenségi Országos Gazdapárt” megalakulása és annak előzményei a Dél-Dunántúlon, „*Somogy megye múltjából*”, Kaposvár, 1995, 141-206. old.

KAPOSI Zoltán: Egy középbirtokosi família 100 éve Somogy vármegyében. (A Somssich-család felemelkedése.), „*Somogy megye múltjából*”, 2002, 59-86. old.

KIRÁLY István: A második világháborút követő iparpolitikai törekvések és annak történeti előzményei Somogyban, „*Somogy megye múltjából*”, 1975, 193-222. old.

KIRÁLY István: A mezőgazdaság technikai fejlődése a két világháború között Magyarországon. (Különös tekintettel Somogy megyére.) „*Somogy megye múltjából*”, 1994, 281-298. old.

SIPOS József: Nagyatádi Szabó István és az 1922-es választások Somogyban, „*Somogy megye múltjából*”, 2002, 181-222. old.

SOMSSICH Pongrác: Részletek gróf Somssich László (1874–1956) emlékirataiból”, „*Somogy megye múltjából*”, 1991, 147-178. old.

SZÁNTÓ László: Képviselőválasztások Somogyban a dualizmus kialakulása idején, 1875–1890, „*Somogy megye múltjából*”, 1999, 267-309. old.

SZÁNTÓ László: Képviselőválasztások Somogyban Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején, 1875–1890, „*Somogy megye múltjából*”, 2001, 137-176. old.

SZÁNTÓ László: Képviselőválasztások Somogyban 1890–1914, „*Somogy megye múltjából*”, 2002, 121-164. old.

SZIJÁRTÓ István: Rokonok és mérföld. A somogyi köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században. „*Somogy megye múltjából*”, 1992, 29-46. old.

T. MÉREY Klára: Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában, „*Somogy megye múltjából*”, 1989, 125-162. old.

TÓTH Tibor: Az ipari növények termesztése a századforduló mernyei uradalmában, „*Somogy megye múltjából*”, 1976, 223-239. old.

Baranyai Helytörténetírás

KIRÁLY István: A szarvasmarha-tenyésztés fejlődése Baranya megyében 1848 és 1944 között, „*Baranyai Helytörténetírás*”, 1989, 289-298. old.

SZILI Ferenc: Hat somogyi középbirtok gazdálkodása a reformkorban, *Baranyai „Helytörténetírás”*, 1990/1991, 93-154. old.

IFJ. SZITA László: A juhtenyésztés Délkelet-Dunántúlon a két világháború közti időszakban, *„Baranyai Helytörténetírás”*, 1989, 299-329. old.

VONYÓ József: Politikai küzdelmek Baranya megyében és a nép a Gömbös-kormány idejében, *„Baranyai Helytörténetírás”*, 1986, 355-380. old.

VONYÓ József: Ideológiai elemek a NEP Országos Központjának kiadványaiban, *Baranyai „Helytörténetírás”*, 1987/1988, 289-314. old.

VÖRÖS Vince: Az aranykalászos gazdamozgalom Baranyában, *„Baranyai Helytörténetírás”*, 1989, 190-234. old.

Zalai Múzeum

KAPOSI Zoltán: Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században, *„Zalai Múzeum”* 7., 1997, 63-72. old.

RÁBAVÖLGYI Attila: Nyugat-Somogy uradalmainak népesség- és birtokváltozásai a 19. sz. folyamán (1767–1890), *„Zalai Múzeum”* 7., 1997, 73-87. old.

T. MÉREY Klára: Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18-19. század fordulóján, *„Zalai Múzeum”* 7., 1997, 89-93. old.

Idegen nyelven

Technical Bulletin, United States Department of Agriculture

MICHAEL, Louis G.: Agricultural Survey of Europe: Germany, *„Technical Bulletin”* No. 1399, May 1926, Bureau of Agricultural Economics, United States Department of Agriculture, Washington D.C. <https://archive.org/details/agriculturalsurv1399mich> Letöltés: 2015. 07. 02. 12.00.

MICHAEL, Louis G.: Agricultural Survey of Europe: Hungary, *„Technical Bulletin”* No. 160, January 1930, Bureau of Agricultural Economics, United States Department of Agriculture, Washington D.C.

<http://naldc.nal.usda.gov/naldc/download.xhtml?id=CAT86200154&content=PDF> Letöltés: 2015. 06. 29. 11. 07.

MICHAEL, Louis G.: Agricultural Survey of Europe: The Danube Basin, Part 2. Romania, Bulgaria, and Yugoslavia, *„Technical Bulletin”* No. 126, October 1929, Bureau of Agricultural Economics, United States Department of Agriculture, Washington D.C.

<http://naldc.nal.usda.gov/naldc/download.xhtml?id=CAT86200120&content=PDF> Letöltés:
2015. 06. 30. 13. 45.

MICHAEL, Louis G.: Agricultural Survey of Europe: France, „*Technical Bulletin*” No. 126, October 1929, Bureau of Agricultural Economics, United States Department of Agriculture, Washington D.C. <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/156285/2/tb37.pdf> Letöltés: 2015. 07. 05. 10. 45.

MUNCY, Lysbeth Walker: The Junker in the Prussian Administration Under William II, 1888–1914, Brown University Providence, Rhode Island, 1944

MUNCY, Lybeth W.: The Junkers and the Prussian Administration from 1918 to 1939, „*The Review of Politics*” Vol. 9, No. 4 (Oct., 1947), pp. 482-501.

Német évkönyvek

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1930, Verlag von Reiner Holling in Berlin SWG1, Berlin, 1930

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1930, Verlag von Reiner Holling in Berlin
Herausgegeben vom Statistischen Reichsamt.

Vierundvierzigter Jahrgang 1924/25

Berlin SW48 Verlag für Politik und Wirtschaft, 1925

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1930, Verlag von Reiner Holling in Berlin
Herausgegeben vom Statistischen Reichsamt.

Einundvierzigter Jahrgang 1920

Berlin, Verlag von Puttkammer&Mühlbrecht Buchhandlung für Staats und Rechtswissenschaft,
1920

Porosz évkönyvek

Statistisches Jahrbuch für den Preußischer Staat

Herausgeben vom Preußischen Statistischen Landesamt

Berlin SW68, Verlag das Preußischen Statistischen Landesamt, 1920

Statistisches Jahrbuch für den Freistaat Preußen

Herausgeben vom Preußischen Statistischen Landesamt

26. Band, Berlin, 1920

Statistik der Landwirtschaft (Anbau, Saatenland und Ernte, Hopfen- und Weinbau) im Freistaat
Preußen für das Jahr 1920 nebst den Ergebnissen im Waldeck

Verlag des Preußischen Statistischen Landesamtes, Berlin, 1922
Statistik der Landwirtschaft (Anbau, Saatenland und Ernte, Hopfen- und Weinbau) im Freistaat
Preußen für das Jahr 1923 nebst den Ergebnissen im Waldeck
Verlag des Preußischen Statistischen Landesamtes, Berlin, 1923
Statistik der Landwirtschaft (Anbau, Saatenland und Ernte, Hopfen- und Weinbau) im Freistaat
Preußen für das Jahr 1921 nebst den Ergebnissen im Waldeck
Verlag des Preußischen Statistischen Landesamtes, Berlin, 1923
Statistik der Landwirtschaft (Anbau, Saatenland und Ernte, Hopfen- und Weinbau) im Freistaat
Preußen für das Jahr 1925 nebst den Ergebnissen im Waldeck
Verlag des Preußischen Statistischen Landesamtes, Berlin, 1925
Statistik der Landwirtschaft (Anbau, Saatenland und Ernte, Hopfen- und Weinbau) im Freistaat
Preußen für das Jahr 1927 nebst den Ergebnissen im Waldeck
Verlag des Preußischen Statistischen Landesamtes, Berlin, 1928
Statistik der Landwirtschaft (Anbau, Saatenland und Ernte, Hopfen- und Weinbau) im Freistaat
Preußen für das Jahr 1929 nebst den Ergebnissen im Waldeck
Verlag des Preußischen Statistischen Landesamtes, Berlin, 1930
Statistik der Landwirtschaft (Anbau, Saatenland und Ernte-, Hopfen- und Weinbau) im
Freistaat Preußen für das Jahr 1930 nebst den Ergebnissen im Waldeck
Verlag des Preußischen Statistischen Landesamtes, Berlin, 1931

Kézikönyvek:

Akademie für Raumforschung und Raumordnung (Hsg.): *Handwörterbuch der Raumforschung
und Raumordnung Bänder I-III., Zweite Auflage, Gebrüder Jänecke Verlag, Hannover, 1970*

Korabeli újság- és folyóiratcikkek

Magyar nyelven

Huszadik Század

ANTAL Sándor: a svéd földmunkás-mozgalom, „*Huszadik Század*”, 1913. december, 630-640.
old.

BALKÁNYI Béla: Kiszgazda-politika Ausztriában, „*Huszadik Század*”, 1910. december, 473-
480. old.

BALKÁNYI Béla: Több-termelés, „*Huszadik Század*”, 1911. június, 670-678. old.

BALKÁNYI Béla: Magyar farmer-iskola, „*Huszadik Század*”, 1911. december, 584-587. old.

BALKÁNYI Béla: A magyar bérlőosztály válsága, „*Huszadik Század*”, 1914. március, 299-209. old.

BALKÁNYI Béla: A morva parasztgazdaság, „*Huszadik Század*”, 1917. február, 141-144. old.

GRÓF BÁNFFY Miklós: Mezei munkáskézhány a német birodalomban, „*Huszadik Század*”, 1901. január, 37-49. old.

BRAUN Róbert: Henry Georges és a földjáraadó, „*Huszadik Század*”, 1907. július, 594-609. old.

BRAUN Róbert: A mezőgazdaság új kora, „*Huszadik Század*”, 1910. január-február, 32-45. old

BUDAY Dezső: Az egyke. Első közlemény. „*Huszadik Század*”, 1909. október, 260-268. old.

BUDAY Dezső: Az egyke. Második közlemény. „*Huszadik Század*”, 1909. november, 408-415. old.

CZÓBEL Ernő: Berzeviczy Gergely javaslata a kontinens vámuniójáról. Középeurópai törekvések a 19. század elején. Első közlemény, „*Huszadik Század*”, 1916. október–november, 209-221. old.

CZÓBEL Ernő: Berzeviczy Gergely javaslata a kontinens vámuniójáról. Középeurópai törekvések a 19. század elején. Második közlemény, „*Huszadik Század*”, 1916. december, 391-411. old.

DÁNIEL Arnold: A szövetkezetek és a parasztság III., „*Huszadik Század*”, 1906. december, 466-483. old.

DÁNIEL Arnold: Parasztbirtok és konzervatív törekvések, „*Huszadik Század*”, 1907. január, 41-51. old.

DÁNIEL Arnold: Nagybirtok és mezőgazdasági termelés. Első közlemény. „*Huszadik Század*”, 1908. május–június, 523-537. old.

DÁNIEL Arnold: Nagybirtok és mezőgazdasági termelés. Második és befejező közlemény. „*Huszadik Század*”, 1908. július, 25-43. old.

DÁNIEL Arnold: A többtermelés és az általános választójog, „*Huszadik Század*”, 1912. július, 52-75. old.

DÁNIEL Arnold: Többtermelési program, *Huszadik Század*, 1913. április, 426-454. old.

DÁNIEL Arnold: A középeurópai vámunió és a magyar közgazdaság, „*Huszadik Század*”, 1915. július, 38-46. old.

DÁNIEL Arnold: Vámunió és többtermelés, „*Huszadik Század*”, 1915. augusztus, 114-120. old.

ERDÉLYI Viktor: Orosz problémák, „*Huszadik Század*”, 1915. február–március, 112-126. old.

FARKAS Geiza: A falusi jellem, „*Huszadik Század*”, 1912. november-december, 555-565. old.

FARKAS Geiza: Mezőgazdasági szemle. 1914. január–február. „*Huszadik Század*”, 1914. május, 632-634. old.

FARKAS Geiza: Mezőgazdaságunk és a háború, „*Huszadik Század*”, 1914. október–december, 180-185. old.

FARKAS Geiza: Háborús mezőgazdasági szemle. „*Huszadik Század*”, 1915. február–március, 1939-161. old.

HALAS Béla: Svájc és a háború, „*Huszadik Század*”, 1916. október–november, 222-243. old.

HALASI Béla: Az angol mezőgazdaság hanyatlása, *Huszadik Század*, 1911. augusztus-szeptember, 176-180. old.

HODZSA Milán: A parasztpárt programja. Második Közlemény. „*Huszadik Század*”, 1908. szeptember, 236-241. old.

ISSKRULJEV Krszta: A szerb parasztdrugák (szövetkezetek), „*Huszadik Század*”, 1913. július-augusztus, 88-93. old.

KATONA Sándor: A Balkánszerződésekről, „*Huszadik Század*”, 1910. július, 15-26. old.

DR. KENÉZ Béla: A felekezeten kívül állókról, „*Huszadik Század*”, 1902. december, 483-503. old.

KOVÁCS Jenő: Scientific Management, „*Huszadik Század*”, 1916. április, 262-276. old.

LAKATOS László: Jegyzetek a szerb kérdésről, „*Huszadik Század*”, 1910. március, 349-358. old.

LEOPOLD Gusztáv: Mezőgazdasági üzemproblémák, „*Huszadik Század*”, 1910. január-február, 160-164. old.

LEOPOLD Gusztáv: Kapitalisztikus mezőgazdaság Magyarországon, „*Huszadik Század*”, 1911. május, 533-554. old.

LEOPOLD Gusztáv: Az osztrák agrárpolitika tudományos megalapozása, „*Huszadik Század*”, 1916. december, 412-422. old.

IFJ. LEOPOLD Lajos: Az olasz szocializmus. Első közlemény. „*Huszadik Század*”, 1903. április, 298-317. old.

IFJ. LEOPOLD Lajos: Az olasz szocializmus. Második közlemény. „*Huszadik Század*”, 1903. május, 431-453. old. old.

- IFJ. LEOPOLD Lajos: Az olasz szocializmus. Harmadik közlemény. „*Huszadik Század*”, 1903. május, 505-531. old.
- IFJ. LEOPOLD Lajos: A kisbirtok eszményítése, „*Huszadik Század*”, 1907. április, 319-335. old.
- IFJ. LEOPOLD Lajos: A parasztpárt programja, *Huszadik Század*. Első Közlemény. 1908. augusztus, 130-136. old.
- MADZSAR József: A táplálkozás reformja, „*Huszadik Század*”, 1911. november, 393-411. old.
- MÉHELY Kálmán szerk.: Vitasorozat a Taylor-rendszerről, „*Huszadik Század*”, 1913. július-augusztus
- A háború és az agrárvámok in Kortörténeti jegyzetek. II., *Huszadik Század*”, 1915. január-június
- REINITZ Ernő: Anyaságbiztosítás, „*Huszadik Század*”, 1916. február, 125-132. old.
- SCHWEITZER Pál: Birtokpolitika. Két röpirat. „*Huszadik Század*”, 1919. január-február, 69-75. old.
- SELTMANN Rezső: Az orosz agrárreform, „*Huszadik Század*”, 1915. június, 313-328. old.
- SELTMANN Rezső: Fokozza-e a telepítés a termelést? „*Huszadik Század*”, 1916. január, 57-62. old.
- SZÁNTÓ Menyhért: Az irlandi új földtörvény, „*Huszadik Század*”, 1903. augusztus, 656-664. old.
- SZENDE Pál: Önálló vámterület és osztályharc. Első közlemény. „*Huszadik Század*”, 1906. április, 286-314. old.
- SZENDE Pál: Önálló vámterület és osztályharc. Második közlemény. „*Huszadik Század*”, 1906. május, 382-406. old.
- SZENDE Pál: Önálló vámterület és osztályharc. Harmadik közlemény. „*Huszadik Század*”, 1906. június, 484-501. old.
- SZENDE Pál: Parcellázás és altruizmus, „*Huszadik Század*”, 1911. október-november
- VARGA Jenő: A kassai agrárgyűlés és Magyarország mezőgazdasága, „*Huszadik Század*”, 1913. július-augusztus, 80-84. old.
- VARGA Jenő: A világháború gazdasági következményei, „*Huszadik Század*”, 1915. április-május, 220-238. old.
- VÁGÓ József: Imperializmus, vámunió és többtermelés, „*Huszadik Század*”, 1915. augusztus, 109-114. old.
- VÁMOS Jenő: A vámszövetség a fogyasztók szempontjából, „*Huszadik Század*”, 1916. február, 105-115. old.

WILDNER Ödön: A kert-városok, „*Huszedik Század*”, 1906. január, 47-60. old.

ZERKOVITZ Zsigmond: A földbirtok reformja, „*Huszedik Század*”, 1910. december, 462-472. old.

Katolikus Szemle

ALBO, Giovanni: Az olasz nagybirtok felszámolása és a szicíliai telepítés, *Katolikus Szemle*”, 1939/11. szám, 615-619. old.

HELLER Farkas: Ethikai tudomány-e a közgazdaságtan? I-II., „*Katolikus Szemle*”, 1927/5-6. szám. 261-269, ill. 339-348. old.

MICHEL Károly: Az orosz bolsevizmus segítői, „*Katolikus Szemle*”, 1933/6. szám. 415-437. old.

NAGY Gyula: A magyar földkérdés megoldása és a katolikus közterhek, „*Katolikus Szemle*”, 1935. júniusi szám. 327-336. old.

NAGY Gyula: A magyar földkérdés, „*Katolikus Szemle*”, 1939. júniusi szám. 336-346. old.

N. CZIKE Gábor: Elvárosodás és a népesedés, „*Katolikus Szemle*”, 1937/7. szám. 395-403. old.

NOSZLOPI László: Schleiermacher hatása a liberális korszellemre, „*Katolikus Szemle*”, 1934/2. szám, 96-100. old.

SZABÓ Pál Zoltán: Telepítés és termelés – az egyházi birtokok reformja, „*Katolikus Szemle*”, 1935/4. szám. 213-219. old.

SZABÓ Zoltán: Német ifjúság a Harmadik Birodalomban, „*Katolikus Szemle*”, 1935/1. szám. 35-41. old.

SZENTIVÁNYI Béla: Az egyházi nagybirtok kulturális és szociális teljesítménye, „*Katolikus Szemle*”, 1938 novemberi szám. 655-666. old.

Közgazdasági Szemle

BADICS József: Irányított mezőgazdaság, „*Közgazdasági Szemle*”, 1934, 153-167. old.

BALKÁNYI Béla: Magyarország mezőgazdasági exportja, „*Közgazdasági Szemle*”, 1928. február 135-157. old.

ÉBER Ernő: A földbirtokmegosztás jelentősége mezőgazdasági termelésünkben, „*Közgazdasági Szemle*”, 1930, 263-294. old.

ÉBER Ernő: A németbirodalmi kormány új gabonapolitikája. Közlemény. „*Közgazdasági Szemle*”, 1932. október, 719-719. old.

GESZTELYI NAGY László: Az Alföld gazdasági jelentősége, „*Közgazdasági Szemle*”, 1925, 467-494. old.

KOÓS Zoltán: A földbirtokreform, „*Közgazdasági Szemle*”, 1921. január–április. 368-388. old.

IFJ. LEOPOLD Lajos: Munkabér és nagybirtok, „*Közgazdasági Szemle*”, 1934, 445-479. old.

MATOLCSY Mátyás: Jövedelemelosztás Magyarországon, „*Közgazdasági Szemle*”, 1936, 271-287. old.

NEUBAUER Ferenc: A földreform liquidálása, „*Közgazdasági Szemle*”, 1927, 21-46. old.

NEUBAUER Ferenc: Földbirtokmegosztás és többtermelés, „*Közgazdasági Szemle*”, 1928. június-július, 425-443. old.

NEUBAUER Ferenc: A gazdasági válság kialakulása és fázisai. Közlemények. „*Közgazdasági Szemle*”, 1932. március-április, 243-252. old.

TAKÁCS György: Az illetékrendszer jelentősége az állami gazdálkodásban, „*Közgazdasági Szemle*”, 1925, 277-320. old.

VARGA István: A fasizmus gazdaságpolitikája, „*Közgazdasági Szemle*”, 1934, 570-594. old.

Köztelek

BUDAY Barna: A földreform eredményei, „*Köztelek*”, Budapest, 140. évfolyam. 46. szám. 1930. június 8. Melléklet. I-XVIII. old.

DARÁNYI Kálmán: Agrárpolitikánk alapvonalai, „*Köztelek*”, 46. évfolyam. 101–104. szám, 1936. december 25. 942. old.

GRÓF SOMSSICH László: Agráreredmények – agrárfeladatok. Elnöki megnyitó az OMGE közgyűlésén. „*Köztelek*”, 46. évfolyam. 101–104. szám, 1936. december 25. 943-944. old.

Magyar Szemle

BÁNHIDI Zoltán: Agrármérnök – gazdamérnök, „*Magyar Szemle*”, 1942. 38. kötet. 7-12. szám. 321-323. old.

BERKES József: A jugoszláviai agrárreform és a magyar kisebbség, „*Magyar Szemle*”, 1928. 3. kötet. 5-8. szám. 48-53. old.

BEZNÁK Aladár: A táplálkozás új tudománya, „*Magyar Szemle*”, 38. kötet. 1939. 35. kötet. 1-4. szám. 134-147. old.

BIKKAL Dénes: Mussolini többtermelési politikája, „*Magyar Szemle*”, 1928. 3. kötet, 5-8. szám. 105-111. old.

BÍRÓ Sándor: Falusiak a középosztályban, „*Magyar Szemle*”, 1942. 43. kötet, 7-12. szám. 235-243. old.

- BOLDIZSÁR Iván: Mellékfoglalkozásos telepítés, „*Magyar Szemle*”, 1936. 26. kötet. 1-4. szám. 229-240. old.
- BORUS Ferenc: Magyar villanygazdálkodás, „*Magyar Szemle*”, 1942. 43. kötet. 7-12. szám. 129-133. old.
- CSIKVÁNDI Ernő: A magyar Bonifica Integrale, „*Magyar Szemle*”, 1940. 39. kötet. 7-12. szám. 11-17. old.
- CSÍKVÁNDI Ernő: Átmeneti szövetkezés, „*Magyar Szemle*”, 1943. 44. kötet. 1-6. szám. 134-139. old.
- CSISZÁR Béla: Danzig és a lengyel folyosó, „*Magyar Szemle*”, 1933. 19. kötet. 9-12. szám. 129-133. old.
- DRASKÓCZY Antal: A Tiszántúl politikai arca, „*Magyar Szemle*”, 1936. 27. kötet. 5-8. szám. 315-323. old.
- GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ: Középosztályunk a gazdatársadalom tükrében, „*Magyar Szemle*”, 1927. 1. kötet. 9-12. szám. 12-24. old.
- GESZTELYI NAGY László: A „falu” jegyzője, „*Magyar Szemle*”, 1928. 2. kötet. 1-4. szám. 131-137. old.
- ÉBER Ernő: A dán parasztság fejlődésének útja, „*Magyar Szemle*”, 1932. 14. kötet. 1-4. szám. 220-231. old.
- ÉBER Ernő: A magyar mezőgazdaság bajforrásainak kutatása, „*Magyar Szemle*”, 1932. 15. kötet, 5-8. szám. 371-378. old.
- ÉBER Ernő: Mezőgazdasági szakoktatásunk, „*Magyar Szemle*”, 1933. 19. kötet. 9-12. szám. 23-30. old.
- ÉBER Ernő: Az irányított gazdálkodás háttere, „*Magyar Szemle*”, 1934. 21. kötet. 5-8. szám. 113-121. old.
- ÉBER Ernő: A parasztgazdálkodás javításának lehetőségei, „*Magyar Szemle*”, 1937. 31. kötet. 9-12. szám. 38-43. old.
- EMBER György: Mezőgazdasági társadalombiztosítás, „*Magyar Szemle*”, 1943. 45. kötet. 7-12. szám. 68-73. old.
- FODOR Ferenc: A falukutató mozgalom kritikája, „*Magyar Szemle*”, 1937. 30. kötet. 5-8. szám. 22-33. old.
- FORBÁTH Imre: A modern műtrágyagyártás problémái, „*Magyar Szemle*”, 1931. 11. kötet. 1-4. szám. 173-181. old.
- FÖRHÉNCZ Sándor: A faluvezető, „*Magyar Szemle*”, 1929. 6. kötet. 5-8. szám. 113-119. old.
- GORTVAY György: Zöld Kereszt, „*Magyar Szemle*”, 1940. 38. kötet. 1-6. szám. 3-10. old.

HAJNAL István: Arndt magyar utazása 1798-ban I., „*Magyar Szemle*”, 1927.9-12. szám. 427-432. old.

HAJNAL István: Arndt magyar utazása 1798-ban II., „*Magyar Szemle*”, 1927.9-12. szám. 1928. 1–4. szám. 92-96. old.

IHRIG Károly: A külkereskedelmi mérleg problémájához, „*Magyar Szemle*”, 1927. 1. kötet. 9-12. szám. 169-174. old.

IHRIG Károly: A magyar szövetkezetek válsága, „*Magyar Szemle*”, 1928. 2. kötet. 1-4. szám.

IHRIG Károly: A magyar búza becsülete, „*Magyar Szemle*”, 1930. 9. kötet. 5-8. szám. 171-173. old.

IHRIG Károly: A mezőgazdaság válsága, „*Magyar Szemle*”, 1930. 9. kötet. 5-8. szám. 5-13. old.

IHRIG Károly: A szociális probléma a mezőgazdaságban, „*Magyar Szemle*”, 1930. 10. kötet. 9-12. szám. 5-13. old.

IHRIG Károly: A búza világháborúja, „*Magyar Szemle*”, 1931. 11. kötet. 1-4. szám. 305-315. old.

IHRIG Károly: A telepítés kérdéséhez, „*Magyar Szemle*”, 1933. 19. kötet. 9-12. szám. 14-22. old.

IHRIG Károly: Tervszerűség a közgazdaságtanban, „*Magyar Szemle*”, 1934. 21. kötet. 5-8. szám. 5-14. old.

IHRIG Károly: A mezőgazdaság irányítása, „*Magyar Szemle*”, 1935. 23. kötet. 1-4. szám. 123-131. old.

JAKABFFY Elemér: Magyarok és németek Romániában, „*Magyar Szemle*”, 1937. 29. kötet. 1-4. szám. 297-307. old.

JESZENSZKY Sándor: Beksics földreformja, „*Magyar Szemle*”, 1939. 37. kötet. 9-12. szám. 171-175. old.

KAFFKA Péter: Telepítés és munkanélküliség, „*Magyar Szemle*”, 1932. 15. kötet. 5-8. szám. 336-343. old.

KECSŐ Péter: Román egyke, „*Magyar Szemle*”, 1940. 39. kötet. 7-12. szám. 66-75. old.

KERÉK Mihály: A telepítés kérdéséhez, „*Magyar Szemle*”, 1932. 16. kötet. 9-12. szám. 224-234. old.

KERÉK Mihály: Hírek a mai faluból, „*Magyar Szemle*”, 1934. 20. kötet. 1-4. szám. 325-333. old.

KERÉK Mihály: A mezőgazdasági munkás anyagi helyzete, „*Magyar Szemle*”, 1934. 20. kötet. 1-4. szám. 18-27. old.

KERÉK Mihály: A telepítés pénzügyi lehetőségei, „*Magyar Szemle*”, 1933. 18. kötet. 5-8. szám. 126-135. old.

KERÉK Mihály: Az egyke, „*Magyar Szemle*”, 1935. 23. kötet. 1-4. szám. 227-237. old.

KERÉK Mihály: A nagybirtok sorsa Németországban, „*Magyar Szemle*”, 1935, 24. kötet. 5-8. szám. 37-46. old.

KERÉK Mihály: A német telepítés pénzügyi megoldása, „*Magyar Szemle*”, 1935, 24. kötet. 5-8. szám. 308-316. old.

KERÉK Mihály: A szerves birtokpolitika kérdéséhez, „*Magyar Szemle*”, 1935. 25. kötet. 9-12. szám. 368-372. old.

KERÉK Mihály: Az agrárproletariátus jövője, „*Magyar Szemle*”, 1937. 31. kötet. 9-12. szám. 45-52. old.

KERÉK Mihály: Mezőgazdasági termelésünk négy évtizede, „*Magyar Szemle*”, 1938. 32. kötet. 1-4. szám. 24-32. old.

KERÉK Mihály: Imrédy birtokpolitikája, „*Magyar Szemle*,” 1938. 34. kötet. 9-12. szám. 134-138. old.

KERÉK Mihály: A földreform körül, „*Magyar Szemle*”, 1939. 35. kötet. 1-4. szám. 205-213. old.

KERÉK Mihály: A búza, „*Magyar Szemle*”, 1939. 37. kötet. 9-12. szám. 5-12.

KERÉK Mihály: Mezőgazdasági érdekképviselőtünk válsága, „*Magyar Szemle*”, 1940. 38. kötet. 1-6. szám. 177-181. old.

KERÉK Mihály: Kollektivizmus vagy földreform? „*Magyar Szemle*”, 1939. 37. kötet. 9-12. szám. 231-234. old.

KERESZTURY Dezső: Magyarország a német közvéleményben, „*Magyar Szemle*”, 1932. 16. kötet. 9-12. szám. 18-30. old.

K. KÚTHY Sándor: Vitamin és néptáplálkozás, „*Magyar Szemle*”, 38. kötet. 1940. 38. kötet. 1-4. szám. 127-136. old.

KORNFELD Móric: A földreform befejezése, „*Magyar Szemle*”, 1928. 4. kötet. 9-12. szám. 240-243. old.

KORNFELD Móric: A földbirtokpolitika körül, „*Magyar Szemle*”, 1935. 23. kötet. 1-4. szám

KOVRIG Béla: Mezőgazdasági öregségi biztosítás, „*Magyar Szemle*”, 1937. 31. kötet. 9-12. szám. 105-113. old.

KOVRIG Béla: Keresztény nacionalizmus, „*Magyar Szemle*”, 1938. 33. kötet. 5-8. szám. 5-16. old.

KOVRIG Béla: Az olasz gazdasági válság leküzdése, „*Magyar Szemle*”, 1928. 3. kötet. 5–8. szám. 312-321. old.

KOVÁCS Imre: A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai, „*Magyar Szemle*”, XXV. kötet, 1935, 9-12. szám

KOVÁCS Imre: Menekülés a faluból, „*Magyar Szemle*”, 1939. 37. kötet. 9-12. szám. 13-24. old.

KOVÁCS Imre: Kik művelik meg a magyar földet? „*Magyar Szemle*”, 1943. 44. kötet. 1-6. szám. 145-149. old.

K. KÚTHY Sándor: Vitamin és néptáplálkozás, „*Magyar Szemle*”, 1940. 38. kötet. 1-6. szám, 127-136. old.

KÚTHY Sándor: A háborús Németország zsírellátása, „*Magyar Szemle*”, 1942. 43. kötet. 7-12. szám. 9-16. old.

LADIHAY György: Az erdélyi agrártörvény és végrehajtása, „*Magyar Szemle*”, 1928. 4. kötet. 9-12. szám. 151-157. old.

LAKY Dezső: A főváros a vidék népesedési mozgalmá, „*Magyar Szemle*”, 1930. 8. kötet. 1-4. szám. 149-160. old.

LEDERER Miklós: Agrárválság, „*Magyar Szemle*”, 1932. 16. kötet. 9-12. szám. 135-143. old.

LENCSE FERENC: Summások, „*Magyar Szemle*”, 1941. 41. kötet. 7-12. szám. 99-106. old.

L. FEHRENTHEIL László: A tagosítás és mezőgazdaságunk átszervezése, „*Magyar Szemle*”, 1934. 21. kötet. 5-8. szám. 326-334. old.

L. FEHRENTHEIL László: Földbirtokpolitikai szinképelemzés, „*Magyar Szemle*”, 1935. 23. old. 1-4. szám. 219-226. old.

LUKÁCS Károly: Balatonmegye és Balatonjárás, „*Magyar Szemle*”, 1940. 39. kötet. 7-12. szám. 94-99. old.

MAGYAR Attila: Gazdamérnök, „*Magyar Szemle*”, 1942. 43. kötet. 7-12. szám. 152-154. old.

MARÉK Dénes: A francia paraszt válsága, „*Magyar Szemle*”, 1940. 39. kötet. 7-12. szám. 349-353. old.

MARÉK Dénes: Gazdasági reformok Romániában, „*Magyar Szemle*”, 1942. 43. kötet. 7-12. szám. 30-34. old.

MATOLCSY Mátyás: A búzaértékesítés problémája Magyarországon, „*Magyar Szemle*”, 1934. 20. kötet. 1-4. szám. 215-220. old.

MATOLCSY Mátyás: A mesterséges öntözés, „*Magyar Szemle*”, 1934, 21. old. 5-8. szám. 133-141. old.

NAGY Sándor: A falu helyzete és kereseti viszonyai, „*Magyar Szemle*”, 1929. 6. kötet. 5-8. szám. 120-125. old.

NÉMETH József: A magyar búza ügye, „*Magyar Szemle*”, 1930. 9. kötet. 5-8. szám. 335-339. old.

NÉMETHY Béla: A magyar földbirtokpolitika feladatai, „*Magyar Szemle*,” 1938, 34. kötet. 9-12. szám. 127-133. old. 214-22. old.

ORSZÁGH Sándor: A mezőgazdasági értékesítés átszervezése Angliában, „*Magyar Szemle*”, 1934. 21. kötet. 5-8. szám. 214-222. old.

PALÓCZY József: A szójabab, *Magyar Szemle*, 1939. 35. kötet. 1-4. szám. 338-344. old.

PETROVITS György: A falu szegénye és az alföldi parasztság, „*Magyar Szemle*”, 1927. 1. kötet. 9-12. szám. 407-409. old.

PONGRÁCZ Kálmán: A Tiszántúl mai agrárproblémái, „*Magyar Szemle*”, 1936. 27. kötet. 5-8. szám. 307-315. old.

RADNÓTI István: A falu gazdasági és kulturális problémái, „*Magyar Szemle*”, 1929. 6. kötet. 5-8. szám. 126-135. old.

RADNÓTI István: Falufejlesztés Németországban, „*Magyar Szemle*”, 1930. 10. kötet. 9-12. szám. 13-23. old.

RADNÓTI István: Népesedés és mezőgazdaság, *Magyar Szemle*, 1932, 16. kötet, 9-12. szám

RAPAICS Rajmund: A búza jövője, *Magyar Szemle*, 1934. 21. kötet. 5-8. szám. 344-354. old.

RIHMER Pál: Az olasz telepítések magyar tanulsága, „*Magyar Szemle*”, 1940. 38. kötet. 1-6. szám. 393-397. old.

RUISZ Rezső: A közellátás biztosítása, „*Magyar Szemle*”, XXXX. kötet, 1941, 1-6. szám

SINKOVICS István: Magyar falu, magyar parasztság, „*Magyar Szemle*”, 1940, 39. kötet. 7-12. szám. 408-413. old.

SZABADOS Mihály: Egy telepítés tanulságai, „*Magyar Szemle*”, 1941. 41. kötet. 7-12. szám. 169-183. old.

SZÁSZ Zsombor: A bánsági magyarság pusztulása, „*Magyar Szemle*”, 1939. 36. kötet. 5-8. szám. 270-275. old.

SZEKERES Endre: A földhaszonbérlet reformja, „*Magyar Szemle*”, 1936. 28. kötet. 9-12. szám. 15-23. old.

SZEKERES Endre: Az agrárközigazgatás új alapjai, „*Magyar Szemle*”, 1937. 31. kötet. 9-12. szám. 221-227. old.

SZEKFŰ Gyula: A „turáni-szláv” parasztállam, „*Magyar Szemle*”, 1929. 5. kötet. 1-4. szám. 31-41. old.

SZEKFŰ Gyula: A magyar nagybirtok történelmi szerepéről, „*Magyar Szemle*”, 1928. 2. kötet, 5–8. szám. 309-314. old.

SZILÁGYI László: Mezőgazdasági termelésünk átszervezése, „*Magyar Szemle*”, 1933. 17. kötet. 1-4. szám

SZILÁGYI László: A telepítés, „*Magyar Szemle*”, XXI. kötet, 1934, 5-8. szám. 144-154. old.

SZLADICS Imre: Búzacsata és bonifica, „*Magyar Szemle*”, 1933. 18. kötet. 5-8. szám. 191-200. old.

TÖRÖK László: Szociális birtokpolitika, „*Magyar Szemle*”, 1942. 43. kötet. 7-12. szám

TÖRÖK László: Egy parcellázás tanulságai, „*Magyar Szemle*”, 1943, 44. kötet. 1-6. szám. 150-152. old.

TRUMMER Árpád: Talajjavító vízimunkák, „*Magyar Szemle*”, 1940, 39. kötet. 7-12. szám. 100-106. old.

ÚJLAKI NAGY Árpád: Élelmezési gondok, „*Magyar Szemle*”, 1943. 44. kötet. 1-6. szám. 75-83. old.

VANTSÓ Gyula: Magyar földművesifjak Németországban, „*Magyar Szemle*”, 1930, 9. kötet. 5-8. szám. 79-81. old.

WEIS István: Közigazgatásunk teherpróbája, „*Magyar Szemle*”, 1939, 36. kötet. 5-8. szám. 5-15. old.

Protestáns Szemle

KISS Géza: Az „egyke”, „*Protestáns Szemle*”, 1934. Negyvenharmadik évfolyam. I–XII. füzet. 10-18. old.

KISS GÉZA: Az egyke okai, „*Protestáns Szemle*”, 1934. Negyvenharmadik évfolyam. I–XII. füzet. 401-414. old.

KISS GÉZA: Adatok az egyke-kérdéshez, „*Protestáns Szemle*”, 1934. Negyvenharmadik évfolyam. I–XII. füzet. 542-549. old.

NAGY Béla: Bismarck kereszténysége, „*Protestáns Szemle*”, 1915. Huszonhatodik évfolyam. I–X. füzet. 490-506. old.

SZILÁDY Zoltán: Az elsüllyedt falu, „*Protestáns Szemle*”, 1937. Negyvenhatodik évfolyam. I–XII. füzet. 223-234. old.

Statisztikai Szemle

BENDE István: A világ búzamérlege, „*Statisztikai Szemle*”, 1934. január, 29-43. old.

DONÁTH György: Magyarország kenyérmag- és liszt kivitele, „*Statisztikai Szemle*”, 1937. január, 24-29. old.

DR. ELEKES Dezső: A közép-európai mezőgazdasági együttműködés problémája, „*Statisztikai Szemle*”, 1933. június, 416-421. old.

HELLER András: A német mezőgazdasági munkabérstatisztika, „*Statisztikai Szemle*”, 1938. augusztus, 785-793. old.

IHRIG Károly: A háború utáni földreformok statisztikai megvilágításban, „*Statisztikai Szemle*”, 1933. november, 856-867. old.

KOKOVAI Lajos: Adalékok a magyar hitbizomány kérdéshez, „*Statisztikai Szemle*”, 1931. november, 1013-1016. old.

KONKOLY-THEGE Gyula: A magyar földbirtokosok jelzálogilag bekebelezett terheinek összeírása és az összeírás ideiglenes eredményei az 1928. június 30-i állapot szerint, „*Statisztikai Szemle*”, 1928. november, 1158-1167. old.

KONKOLY-THEGE Gyula: A magyar földbirtokosok jelzálogilag bekebelezett terheinek összeírása és az összeírás ideiglenes eredményei az 1928. év végén és 1929. év közepén, „*Statisztikai Szemle*”, 1929. december, 1215-1230. old.

KONKOLY-THEGE Gyula: A magyar földbirtokosok jelzálogilag bekebelezett terheinek összeírása és az összeírás ideiglenes eredményei az 1929. év végén és 1930. év közepén, „*Statisztikai Szemle*”, 1930. december, 1104-1124. old.

KONKOLY-THEGE Gyula: A magyar földbirtokosok jelzálogilag bekebelezett terheinek összeírása és az összeírás ideiglenes eredményei az 1930. év végén és 1931. év közepén, „*Statisztikai Szemle*”, 1932. január, 18-35. old.

KONKOLY-THEGE Gyula: A magyar föld jelzálogos terhei az 1931. év végén, „*Statisztikai Szemle*”, 1932. november, 915-969. old.

KONKOLY-THEGE Gyula: A földbirtokok és mezőgazdasági üzemek statisztikai összeírása, „*Statisztikai Szemle*”, 1935. február, 101-108. old.

KONKOLY-THEGE Gyula: Mezőgazdaságunk üzemi eredményei az 1935. évben, „*Statisztikai Szemle*”, 1937. június, 572-574. old.

LIPTÁK László: A birtokpolitikai munka statisztikai alátámasztása, *Statisztikai Szemle*, 1936. május, 423-439. old.

LIPTÁK László: A mezőgazdaság népességeltartó erejének statisztikai vizsgálat különös tekintettel a birtokmegoszlásra, „*Statisztikai Szemle*”, 1937. július, 612-621. old.

MATOLCSY Mátyás: A statisztika a német mezőgazdasági termelés szolgálatában, „*Statisztikai Szemle*”, 1941. március–április, 213-220. old.

MÓRICZ Miklós: Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség, „*Statisztikai Szemle*”, 1936. április, 293-309. old.

NÁDUJFALVY József: Új munkabérhelyzet a magyar mezőgazdaságban (I.), „*Statisztikai Szemle*”, 1941. március–április, 188-206. old.

NÁDUJFALVY József: Új munkabérhelyzet a magyar mezőgazdaságban (II.), „*Statisztikai Szemle*”, 1941. május, 265-300. old.

NÉMETHY Béla: A népsűrűség és a birtokmegoszlás igazi képe, „*Statisztikai Szemle*”, 1936. december, 1007-1013. old.

NÉMETHY Béla: Adalékok a földbirtokmegoszlás kérdéséhez, *Statisztikai Szemle*, 1938. augusztus, 793-799. old.

REGE Károly: Magyarország búzatermelésének 100 éves áralakulása és termelési költsége, „*Statisztikai Szemle*”, 1934. június, 460-478. old.

TEKÁL László: „*A parcellázások legújabb eredményei*”, „*Statisztikai Szemle*”, 1937. január, 13-18. old.

THIRRING Lajos: A fölbirtokosok és a földbérlők száma, „*Statisztikai Szemle*”, 1936. május, 412-422. old.

Magyar Társadalomtudományi Szemle

CZETTLER Jenő: A német földbirtokviszonyok. „A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1910. január 10-én megtartott előadás. „*Magyar Társadalomtudományi Szemle*”, 1910. 3. évfolyam. 3. szám. 208-240. old

NEUBAUER Ferenc: Kisbirtokosaink egygyermekrendszere különösen Somogyban, „*Magyar Társadalomtudományi Szemle*”, 1909. 2. évfolyam. 1-10. szám. 926-950. old.

Idegen nyelven

Die Dorfkirche

VOß, Ernst: Zur Psychologie des mecklenburgischen Tagelöhners” in „*Die Dorfkirche*” 17, 1923/1924, 53-58 oldal

Österreichische Osthefte

EDDIE, Scott M.: Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia, 1893, „*Österreichische Osthefte*” 36, Nr. 1, 1994, pp. 109–131.

Zeitschrift des Königlichen Preußischen Statistischen Landesamts

PETERSILIE, Erich: Die Verbreitung der landwirtschaftlichen Gross-, Mittel- und Kleinbetriebe Preussens über das Staatsgebiet. Nach dem Ergebnis der landwirtschaftlichen Betriebsstatistik von 1907, „*Zeitschrift des Königlichen Preußischen Statistischen Landesamts*“, Berlin, 1912

Korabeli memorandumok, feljegyzések

Magyar nyelven

BÁNFFY Miklós: Emlékeimből – Huszonöt év, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2001

FÉJA Géza: Lapszélre, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982

GALBRAITH, John Kenneth: Egy kortárs emlékei, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988

GERGELY Jenő szerk.: Antal István sajtófőnök emlékiratai. Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932-1936, Új Palatinus-Könyvesház Kft., Budapest, 2004

HORTHY Miklós: Emlékirataim, Extra Hungariam sorozat, az Európa Könyvkiadó és a História folyóirat közös kiadása, Budapest, 1990

KÁLLAY Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944, Extra Hungariam sorozat, Európa Könyvkiadó és a História folyóirat közös sorozata, Budapest, 1991

NAGY Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött I-II. kötet, Extra Hungariam sorozat, Európa Könyvkiadó–Historia, Budapest, 1990

RAUSCHNING, Hermann: Hitler bizalmasa voltam, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1970

SAUVAGEOT, Aurélien: Magyarországi életutam, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988

SOMBART, Nicolaus: Ifjúkor Berlinben 1933–1943, Osiris Kiadó, Budapest, 2000

SZABÓ Pál: Nyugtalan élet I-III. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973

SZEGEDY-MASZÁK Aladár: Az ember ősszel visszanéz...: Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. I-II. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996

THASSY Jenő: Veszélyes vidék, Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1996

Idegen nyelven

KROCKOW, Christian Graf von: Die Reise nach Pommern. Bericht aus einem verschwiegenen Land. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984

SCHWIERS, Lisolette: Das Paradies liegt in Pommern, Droemer Knauer, München 1989, 159 oldal

TESSMER, Gerda: Verlorenes Land. Eine Lebensgeschichte aus Hinterpommern, Wartberg, 1996, 221 oldal

Korabeli feldolgozások és tanulmányok

Magyar nyelven

Általános művek: önálló munkák

BANGHA Béla S. J.: Magyarország újjáépítése és a kereszténység, Szent István Társaság, Budapest, 1920

BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Egyetlen út: a magyar paraszt, Kelet Népe Kiadása, Budapest, 1938

BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Nemzeti radikalizmus, Stádium, Budapest, 1930

BERNÁT István: Tanulmányok az agrárpolitika és a magyar agrármozgalom köréből, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1927

BETHLEN István: Válogatott politikai írások és beszédek, Osiris Kiadó, Budapest, 2001

DONÁTH Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon 1945-1947, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969

MÁLYUSZ Elemér: Népiségtörténet, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994

MANN, Golo: Németország története 1919–1945, Balassi Kiadó, Budapest, 1997

MEHRING, Franz: Tanulmányok a német történelemről, Gondolat Kiadó, Budapest, 1981

RÖPKE, Wilhelm: A harmadik út, Aurora Kiadás, Antiqua Rt., Felelős Kiadó: Mátyás János, Budapest, 1943

SZEKFŰ Gyula: Három nemzedék és ami utána következik, Maecenas Kiadó, Budapest, 1989

Általános művek: tanulmánykötetek és azok részei

HAJNAL István: Az osztálytársadalom in Domanovszky Sándor szerk.: Magyar Művelődéstörténet 5. kötet, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939, Reprint Kiadás Babits Magyar-Amerikai Kiadó Rt., Szekszárd, 1993

HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: Magyar Történet III. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939

Gazdaságtörténet–közgazdaságtan

HELLER Farkas–ANDREICH Jenő–KONKOLY-THEGE Gyula–VÁGÓ József–SERBÁN Iván–BALOGH Tamás: Tanulmányok a konjunktúra-kutatásról, Közgazdasági Könyvtár VI. kötet, Magyar Közgazdasági Társaság, Gergely R., Budapest, 1928

HANTOS Elemér: Magyarország gazdaságpolitikai helyzete a római egyezmények után, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1935

DR. HILSCHER Rezső: Bevezetés a szociálpolitikába, MEKDSZ, SZÖVÉTNEK-Kiadás, Budapest, 1928, Változatlan utánnyomás Budapest, 1994. OLITON Nyomdaipari Kft.

ROSCHER Vilmos: A nemzetgazdaság rendszere. Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és a tanulóifjúság számára I. kötet, átdolgozta Pöhlmann Róbert, Wodianer F. és Fiai Részvénytársaság, Budapest, 1912

SMITH, Adam: A nemzetek gazdagsága, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959

SURÁNYI-UNGER Tivadar: A gazdasági válságok történetének vázlatja 1920-ig, Szent-István-Társulat Kiadása, Budapest, 1921

Dr. THEISS Ede: Konjunktúra-kutatás. A Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadványai. Kg. II. füzet, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945

Agrárpolitika–agrárszociológia: könyvformában

ADORJÁN János: A magyar föld korszerű problémái, Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest, 1937

ADORJÁN János: Megoldás-e a földreform? (Birtokpolitikánk problémái.) Fejezet Adorján János „A magyar kenyérkérdés” c. sajtó alatt lévő tanulmányából. Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest, 1939

ADORJÁN János: A magyar kenyérkérdés. Első könyv. (Az elszegényedés lejtőjén – diagnosztikai felvételek mezőgazdaságunk életéről.) Mérnökök Nyomdája, Budapest, 1939

ADORJÁN János: Mezőgazdaságunk hétéves terve. (Vázlat), Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest, 1941

ÁGOSTON Péter: A magyar világi nagybirtok története, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913

BENE Lajos: A magyar falu társadalma, „Falu” Országos Földműves Szövetség, Budapest, 1925

DR. BODROGKÖZY Zoltán: A magyar agrármozgalmak története. (Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig.), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929

BRAUN Róbert: A falu lélektana, Különlenyomat Huszadik Század könyvtára 47., Budapest, 1913

BRÁZOVAY Kálmán: A dunántúli aratómunkás- és cselédsztrájk, Pátria, Budapest, 1906

CZETTLER Jenő: Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek. Századvég Kiadó, Akadémiai Kiadó, „A Jászságért Alapítvány”, Püski Kiadó, Budapest, 1995

CZETTLER Jenő: Agrárpolitika I-III. kötet, Stephaneum, Budapest, 1945

CSÁK István: Lássunk tisztán a földkérdésben. Gergely R. kiadása, Budapest, 1939

DAMASCHKE ADOLF: A földreform, Budapest, szent-István Társulat, Budapest, 1916

DAMASCHKE Adolf: A földreform, Szent-István-Társulat Bizománya, Budapest 1916

DÁNIEL Arnold: Föld és társadalom, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. t., Budapest, 1911

DITZ, Heinrich dr.: A magyar mezőgazdaság. Népgazdasági tudósítás a királyi bajor Közmunka és Kereskedelmi Államminisztérium részére. MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézete, Budapest, 1993

DORNER Béla: Az erdélyi szászok mezőgazdasága, www.mek.oszk.hu, letöltés: 2010.07.16.

DR. ECSERI Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság, Lampel Róbert (Wodianer F. és FIAI) Bizománya, Budapest, 1898

ÉBER Antal: Szabadkereskedelem és protekcionizmus, Gergely R. Kiadása, Budapest, 1938

ÉBER Ernő: Ésszerű birtokpolitika, ATHENAEUM Irodalmi és Nyomdai R-T. Nyomása, Budapest, 1935

ECKHARDT Sándor szerk.: Úr és paraszt a magyar élet egységében, Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarástudományi Intézete, Budapest, 1941

ERDEI Ferenc: Parasztok, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973

ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között, Valóság, 1976, 4. szám, 23-53 oldal; 5. sz., 36–58. oldal

ERDEI Ferenc: Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe. www.mek.oszk.hu, letöltés: 2010.08.12.

FELLNER Frigyes: A járadékirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon, Franklin, Budapest, 1900

GAYER Gyuláné: A Zöldkereszt a „produktív” szociálpolitikai koncepció részein in TÖRÖK Tivadarné szerk.: Család és alkohol, Országos Alkohológiai Intézet, Rákos Mezeje Szolg. Print Kft., Budapest, 1991

GRABNER Emil: A mezőgazdasági termelés megjavításának lehetősége a magyar kiscgazdaságok területei, 1932

HARTSTEIN Péter: Nagybirtok vagy kisbirtok? Pátria, Budapest, 1937

HÉVEY László: Ahol nincs nagybirtok. A föld és a falu demológiai és gazdasági kérdései Franciaországban, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1939

DR. HILSCHER Rezső: Az északi népfőiskola, Magyar Társadalompolitikai Társaság kiadása, Budapest, 1941

JOHAN Béla: Gyógyul a magyar falu, M. Kir. Orsz. Közéü. Intézet közleményei, Budapest, 1939

JUHOS Lajos: Dunántúli kisgazdaságok jövedelmi helyzete, Dunántúli Pécsi Egyetemi Kvk. Pécs, 1935

JUHOS Lajos: Kisgazdaságok jövedelmi eredményei az 1929-ik évben, Mérei Nyomda, Keszthely, 1930

JUHOS Lajos: Munkaracionalizálás a mezőgazdaságban, Mérei Nyomda, Keszthely, 1932

JUHOS Lajos: Negyvenhat dunántúli kisbirtok vagyoni viszonyai és jövedelmi eredményei az 1929-es és 1930-as években, Pátria Nyomda, Budapest, 1932

JUHOS Lajos–KULIN Sándor: Tőke és jövedelmi kutatások a dunántúli 100 kat. holdon aluli parasztgazdaságokban az 1929–1935-ig terjedő években, Mérei Nyomda, Keszthely, 1937

JUHOS Lajos: Az üzemstatisztika szerepe a parasztagdálkodásban, Magyar Gazdák Szemléje, 1938

KAÁN Károly: Az Alföld problémája, Dunántúl Ny. Pécs, 1929

KAÁN Károly: A magyar Alföld: Gazdaságpolitikai tanulmány. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1927

KÁKOSY Jenő: A magyar búzakérdés megoldása, Kisgazda Sajtóvállalat, Budapest, 1930

KARÁCSONY Sándor: A magyar észjárás, Magyar Hírmondó sorozat, Magvető Kiadó, Budapest, 1985

GRÓF KÁROLYI Imre: A kapitalista világrend válsága, Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest, 1931

GRÓF KÁROLYI Imre: Az örvény szélén, Magánkiadás, Budapest, 1932

DR. KENÉZ Béla: Nép és Föld, Grill Károly Kiadóvállalata, Budapest, 1917

KERÉK Mihály: A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886-1935-ig. A Magyar Út Kiadása, Budapest, 1935

KERÉK Mihály: Földbirtok-politika, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934

KERÉK Mihály: A magyar földkérdés, MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, 1939

KERÉK Mihály: A földreform útja, Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1942

KEYNES, J. M.: A békeszerződés gazdasági következményei, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000

KOVÁCS Imre: A néma forradalom, Cserépfalvi, Gondolat és Tevan Kiadó közös kiadása, Debrecen, 1989

KOVÁCS Imre: A parasztéletforma csődje, Bolyai Akadémia, Püski Kiadó, Budapest, 1940

KOVÁCS Pál: Egyke és protestantizmus. Rövid válasz Pezenhoffer Antalnak a Demográfiai viszonyok befolyásolása a nép szaporodására c. könyvére, Magyar Fajmentő Misszió, Budapest, 1923

DR: KRÜGER Jenő: A román földreform egyes függő kérdései, A Magyar Jogászegylet Nagyváradi Helyi csoportjának 1943. V. 15-én tartott ülésén előadta.

KUND Ede: Mezőgazdaság. Racionalizálás a munkaalkalom szaporításával. in Országrendezés mérnöki megvilágításban, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1930

KUND Ede: A termőföld pusztulása, Magyar Királyi Természettudományi Társulat, Budapest, 1939

LAUR, Ernst: Parasztdemokrácia Svájcban, Kilián Kiadó R.T., Budapest, 1919

BÁRÓ MALCOMES Béla: Magyar mezőgazdaság, A szerző saját kiadása, Budapest, 1942

BÁRÓ MALCOMES Béla: A mezőgazdaság racionalizálása. A mezőgazdaság üzempolitikai problémái. Dr. Vajna György és Társa, Budapest, 1943

BÁRÓ MALCOMES Béla: Szervezett agrárértékesítés, „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1934

MATOLCSY Mátyás: A magyar mezőgazdaság adósságterhének alakulása 1924-44 években, Magyar Gazdaságkutató Intézet, Budapest, 1944

MATOLCSY Mátyás: A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon, Magyar Gazdaságkutató Intézet, Budapest, 1933

MATOLCSY Mátyás: Az új földreform munkaterve, Révai Irodalmi Intézet Nyomdája, Budapest, 1934

MATOLCSY Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon, Soli Deo Gloria Szövetség, Budapest, 1934

MATOLCSY Mátyás: Az életszínvonal alakulása Magyarországon, 1924-1944, Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, Budapest, 1944

MATOLCSY Mátyás: Új élet a magyar földön, Cserépfalvi–Kiadás, Budapest, 1938

MATTYASOVSKY Miklós: Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás, Eggenberger-féle könyvkereskedés. Budapest, 1904

MIHELICS Vid: Az új szociális állam: Társadalompolitikai és gazdaságpolitikai rendelkezések Európa legújabb alkotmányában, Szent István Társulat, Budapest, 1931

MILHOFFER Sándor: A mezőgazdaság a gazdasági válságban tekintettel a világgazdasági viszonyokra, Gergely R. Könyvkereskedése, Budapest, 1936

ROSCHER Vilmos: A földművelés és a rokon őstermelések története és nemzetgazdasági elmélete. Kézi- és olvasókönyv nemzet- és mezőgazdák számára II. kötet, átdolgozta Dade Henrik, Wodianer F. és Fiai Részvénytársaság, Budapest, 1912

RUBINEK Gyula: Telepítés és földbirtokpolitika, „Pátria” Irod. Váll. és Nyomdai R. T. Könyvkereskedése, Budapest, 1905

RUBINEK Gyula: Parasztszocializmus, „Pátria” Részvénytársaság Könyvnyomdája, Budapest, 1895

SCHANDL Károly: Földbérlőszövetkezetek Magyarországon, Pátria RT., Budapest, 1937

SCHANDL Károly: Birtokpolitika és földreform Magyarországon, Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest V., 1927

SCHANDL Károly: A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei. Pátria RT., Budapest, 1938

SCHERER Péter Pál: A nagybirtok, Saját Kiadás, Budapest, 1939

SCHERER Péter Pál: Így látom én: Alföldi falvaink lakossága és szociális problémái, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938

SCHERER Péter Pál: A járható út. Agrárkérdések és feladatok a megnagyobbodott országban, Mérnökök Nyomdája, Bertalan Lajos-utca 13, Budapest, 1939

SOMOGYI Imre: Kertmagyarország felé, Magyar Élet, Budapest, 1943

SURÁNYI-UNGER Tivadar: A gazdasági válságok történetének vázlatja 1920-ig, Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1921

SURÁNYI-UNGER Tivadar: A magyar gazdasági jólét útja, Stádium Sajtóvállalat, Rt. Nyomdája, Budapest, 1940

SZABADOS Mihály: Földbérlőszövetkezeti mozgalom és munkáskérdés Olaszországban, Magyar Társaság Falukutató Intézete, Budapest, 1934

SZABÓ Zoltán: A tardi helyzet – Cifra nyomorúság, Akadémiai–Kossuth–Magvető Kiadó, Budapest, 1986

SZEBERTHY János: Mezőgazdasági munkásvédelem, Közgazdasági könyvtár 23., Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940

SZÉCHENYI Imre: „Homestead” és birtokminimum. Válasz Láng Lajosnak a „Nemzet” 83., 86. és 89.-ik számaiban megjelent cikkeire. [„Besitzminimum und homestead. Antwort auf die

Artikel von Láng Lajos erschienen in Nr. 83., 86. und 89. der 'Nemzet'"] Wilckens &Waidl, Budapest, 1883

VENCZEL József: Tallózás az erdélyi földreform román irodalmában. Különlenyomat. A Hítel 1943. januári számából, Kolozsvár, 1943

VENCZEL József: Az erdélyi román földreform, Erdélyi Tudományos Intézet, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Kolozsvár, 1943

WEIS István: A mai magyar társadalom, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930

WEIS István: A magyar falu, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931

WELLMANN Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Stephaneum Nyomda R. T., Budapest, 1933

UJLAKI NAGY Árpád: Őstermelésünk jelene, jövője, A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1939

ZSÓTÉR Bertalan: Magyar föld – magyar jövő: az agrárkérdés és földreform analízise, Saját Kiadás, Budapest, 1939

Agrárpolitika–agrárszociológia: adatbázisból letöltött formában

ÁDÁM László: A válság és a gazdasági kibontakozás útja, Budapest, 1926
http://mtda.hu/books/adam_laszlo_a_valzag.pdf Letöltés: 2012.10.24. 15.36.

ÁRKÖVY Richárd: Az agrárpolitika alapvonalai, Athaneum Irodalmi és Nyomdai R. T. Kiadása, Budapest, 1902 <http://mek.oszk.hu/13700/13721/13721.pdf> Letöltés: 2015.03.31. 15.46.

BEKSICS Gusztáv: Az új magyar politika alapjai. Kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Atheneum Részvénytársaság Kiadása, Budapest, 1896 http://mtdaportal.extra.hu/books/a_magyar_politika_uj_alapjai.pdf Letöltés: 2014.08.29. 14.23

CZETTLER Jenő: A német földbirtokviszonyok. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1910. január 10-én magtartott előadás. http://mtaportal.extra.hu/ADATTAR/cikkcik/cikk/czettler_jeno_a_nemet_foldbirtokviszonyok.pdf Letöltés: 2013.03.20. 10.20.

DAVID, Eduard: Szocializmus és mezőgazdaság I-II. kötet, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1909
http://mtda.hu/books_kulf/eduard_david_szocializmus_es_mezogazdasag_1.pdf Letöltés: 2013.03.07. 12.06.

DAVID, Eduard: Szocializmus és mezőgazdaság I-II. kötet, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1909

http://mtda.hu/books_kulf/eduard_david_szocializmus_es_mezogazdasag_1.pdf Letöltés: 2013.03.07. 12.06.

ERDEI Ferenc: Magyar falu. www.mek.oszk.hu, letöltés: 2010.08.12.

ERDEI Ferenc: Parasztok, Neumann Kht., Budapest, 2004, <http://mek.oszk.hu/04700/04700/html/>, Letöltés: 2014. 08. 27. 11.11.

EŐRSI Béla: Magyar mezőgazdasági válság, Budapest, Új Európa Könyvtár, Budapest, 1931 http://mtda.hu/books/eorsi_bela_magyar_mezogazdasagi_valsg.pdf Letöltés: 2014.11.15. 09.44.

FÉJA Géza: Viharsarok, www.mek.oszk.hu, 2010. 08.18.

HELLER András: Cselédsor. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben, különös tekintettel a székesfehérvári járásra. Szent István-Társulat Kiadása, Budapest, 1937 http://mtda.hu/books/heller_andras_cseledsor.pdf Letöltés: 2014. 12.12. 08.56.

HELLER András: Föld és munkabér. Egy közép-európai tanulmányút tapasztalatai. A Statisztikai Tudósító Kiadása, Budapest, 1939 http://mtda.hu/books/heller_andras_fold_es_munkaber.pdf Letöltés: 2014. 12. 17. 14.56.

KERÉK Mihály: Milyen hátrányokkal küzdenek kisbirtokaink? Magyar Szemle VI. évfolyam 6. szám, http://www.magyszemle.hu/szamok/1997/6/milyen_hatranyyokkal_kuzdenek, letöltés: 2010.06.31.

LÖHERER Andor: Gazdasági válság és a búza árhanyatlása Magyarországon. Okai, eredményei és orvosszerei. Közgazdasági tanulmány. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1896 http://mtda.hu/books/loherer_andor_gazdasagi_valsg.pdf Letöltés: 2015.02.15. 08.58.

IFJ. LEOPOLD Lajos: A földosztó háború, Különnyomat. A mai világ képe. in Gazdasági élet c. III. kötet, http://mtda.hu/books/leopold_lajos_a_foldosztjo_haboru.pdf Letöltés: 2013.03.08 9.18.

MILOTAY István: Az ismeretlen Magyarország, Genius Kiadás, Kunossy rt., Budapest, 1930

SEBESS Dénes: Az új agrárdemokráciák, Légrady Nomda és Könyvkiadó R.T. Kiadása, Budapest, 1925, http://mtda.hu/books/sebess_denes_az_uj_agrardemokraciak.pdf Letöltés: 2013.03.06. 11. 25.

SZÉCHENYI Imre: Az egyke, Budapest, 1906 http://mtdportal.extra.hu/books/az_egyke_szechenyi.pdf Letöltés: 2015. 06. 30. 14. 26.

SZÉCHENYI Imre: Telepítési törekvések Németországban, az „Országgyűlési Értesítő” KÖ- és Könyvnyomdája Részvénytársaság, Budapest, 1893, http://mtdat.hu/books/Telepitesi_torekvesek.pdf Letöltés: 2013.02.06. 8.33.

TISZA István: Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és gyógyszerei.” Az Atheneum R. Társaság Könyvnyomdája, Budapest, 1897

http://www.tisza.istvan.hu/images/stories/docs/Magyar_agrar_politika.rft. Letöltés: 2013.02.04. 12. 53.

Mentalitástörténet–vallástörténet

FARKAS Geiza: A kisgazda. Társadalomgazdasági tanulmány., „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság Nyomása, Budapest, 1912

PROHÁSZKA Lajos: A vándor és a bujdosó, Pécsi Egyetemi és Könyvkiadó Nyomda R. T., Pécs, 1936, Reprint kiadás: Universum Kiadó, Szeged, 1990

SZEKFŰ Gyula: A magyar bortermelő lelki alkata: történelmi tanulmány, Mundus Kiadó, Budapest, 2002

Identitástörténet

GISSWEIN Sándor: Egyén és közösség, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915
http://real-eod.mtak.hu/2575/1/MTA_ErtekezésekTarsTudKorebol_14_10.pdf Letöltés: 2020.01.29. 16.58

SZEKFŰ Gyula szerk.: Mi a magyar? A Magyar Szemle könyvei 15., Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939

WEININGER, Otto: Nem és jellem. Elvi tanulmány. Kvintesszencia Kiadó, Debrecen, 2010

Filozófia

BÁRÓ BRANDENSTEIN Béla: A hivatásrendi társadalom bölcséleti alapjai, Szent István Társulat Kiadása, Budapest, 1940

BOROS Gábor: Filozófia, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013

ORTEGA Y GASSET, José: A tömegek lázadása, Farkas Lőrinc Imre Kiadó, Budapest, 2001

Pszichológia–szociálpszichológia

FROMM, Erich: Menekülés a szabadság elől, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993

DR. BRAUN Soma: Társadalomlélektan, Világosság Nyomda Rt., Budapest, 1935

MAKKAI János: Urambátyám országa, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1942

Politika–politológia

BAYER József: A politikai gondolkodás története, Osiris Kiadó, Budapest, 2005

BIBÓ István: A Nemzeti Parasztpártról in Válogatott tanulmányok II. kötet, 1945-49, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986

BIBÓ István: A magyar demokrácia mérlege in Válogatott tanulmányok II. kötet 1945-49, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986

BIBÓ István: Az európai egyensúlyról és békéről in Válogatott tanulmányok, Első kötet, 1935–1944, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986

BORBÁNDI Gyula: A magyar népi mozgalom, Püski Kiadó, Budapest, 2003

CSIZMADIA Ervin: Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. Századvég Kiadó, Budapest, 2001

JANOS, Andrew C.: Hanyatlás, haladás, hegemonia Kelet-Közép-Európában, Helikon Kiadó, Budapest, 2003

TODD, Emmanuel: A Birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről. Allprint Kiadó, 2003

Statisztika

KONKOLY THEGE Gyula: Magyarország mezőgazdasági statisztikájának szervezete, M. Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1927

KISS Albert: Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Statisztikai tanulmány. in A „József Nádor” Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdaságpolitikai Intézetének Közleményei, Kiadja a Mezőgazdaságpolitikai Intézet, Budapest, IV, Szerb utca 23., 1944

Demográfia

MILHOFFER Sándor: Az egygyermekrendszer Magyarországon, Saját Kiadás, Budapest, 1903

PEZENHOFFER Antal: A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására: államférfijaink figyelmébe ajánlva, Budapest, Saját Kiadás, 1922

SIMONSITS Elemér: Az egyke demológiája, Saját Kiadás, Budapest, 1936

Idegen nyelven

Általános művek: könyvformában

DRUCKER, Peter F.: The End of Economic Man. A Study of the New Totalitarianism. William Heinemann Ltd., London–Toronto, 1939

DE FELICE, Renzo: Mussolini e Hitler. I rapporti segreti 1922–1923. Editori Laterza, Roma–Bari, 2013

De FELICE, Renzo: Mussolini il Duce I. Gli anni del consenso 1929-1936, Einaudi, Torino, 1974

FRIED, Ferdinand: Das Ende des Kapitalismus, Eugen Diederichs, Jena, 1931

FRIED, Ferdinand: Autarkie, Eugen Diederichs Verlag, Jena, 1932

MANNHEIM, Karl: Ideologie und Utopie, F. Cohen, Bonn, 1929

SOMBART, Werner: Die Zukunft des Kapitalismus, Buchholz&Weißholz, Verlagsbuchhandlung, Berlin–Charlottenburg, 1932

Általános művek: adatbázisból letöltött formában

SPENGLER, Oswald: Der Mensch und die Technik, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1931

<https://archive.org/stream/Spengler-Oswald-Der-Mensch-und-die-Technik/SpenglerOswald-DerMenschUndDieTechnik193152Doppels.Scan#page/n2/mode/1up> Letöltés: 2016. 02. 18. 10. 37.

SPENGLER, Oswald: Preussentum und Sozialismus, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Oscar Beck, München, 1920

<https://archive.org/details/PreussentumUndSozialismus> Letöltés: 2016. 02. 20. 16. 45.

Gazdaságtörténet–közgazdaságtan

BRINKMANN, Carl: Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika, Teubner Verlag, Leipzig, 1924

CASSEL, Gustav: Theoretische Sozialökonomie, 4., verb. und wesentlich erweiterte Auflage, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1927

CIRIACY-WANTRUP, Siegfried: Agrarkrisen und Stockungsspannen: zur Frage der langen Wellen in der wirtschaftlichen Entwicklung, Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin, 1936

EULENBURG, Franz–WEBER, Max–BÜCHER, Karl: Grundriß der Sozialökonomik, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1914-1927

SURÁNYI-UNGER Tivadar: Die Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts, Gustav Fischer Verlag, Jena, 1927

VEBLEN, Thorstein: „Imperial Germany and The Industrial Revolution”, 1915, Batoche Books Kitchener, 2003, <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/veblen/ImperialGermany.pdf>

WAGNER, Adolph: Agrar- Und Industriestaat. Die Kehrseite des Industriestaats und die Rechtfertigung agrarischen Zollschatzes mit besonderer Rücksichtigung auf die Bevölkerungsfrage. Verlag von Gustav Fischer in Jena, 1904, Nabu Public Domain Reprints

Agrárpolitika–agrárszociológia: könyvformában

AEREBOE, Friedrich: Agrarpolitik, Paul Parey Verlag, Hamburg–Berlin, 1928

AHRENS, Rudolf: Die deutsche Landmaschinenindustrie, ihre Entwicklung und ihre heutige Lage, Dissertation Greifswald, Ratsbuchhandlung L., Bamberg, 1926

BALLOD, Karl: Die Zukunftsstaat. Produktion und Konsum im Sozialstaat. Verlag von J. H. W. Nachf. G. m. b. H., Stuttgart, 1919

BAKER, O. E.: Agriculture in modern Life, Harper&Brothers, New York, 1939, 303 oldal

BAUER, Otto: Der Kampf um Wald und Weide, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung. Studien zur österreichischen Agrargeschichte und Agrarpolitik. Wien, 1925

BRASHICH, Ranko M.: Land Reform in Yugoslavia 1919–1953, Mid-European Studies Center, Free Europe Committee, Inc., New York, 1954

BÖTTGER, Hugo: Die Sozialdemokratie auf dem Lande, Leipzig, 1899

BURGDÖRFER, Friedrich: Zurück zum Agrarstaat: Bevölkerungsdynamische Grundlinien künftigerdeutscher Agrar-, Siedlungs-, Wohnungs- und Wirtschaftspolitik, Kurt Wowninkel Verlag G. M. B. H. Berlin-Gunewald, 1933

BUSSE, Dr. Walter: Das italienische Meliorationswesen in Berichte über Landwirtschaft, Sonderheft 77. kötet, Parey, Berlin, 1933

BÜCHER, Karl: Die Entstehung der Volkswirtschaft: Vorträge und Aufsätze, H. Laupp Verlag, Tübingen, 1926

CHAYANOV, A. V.: The Theory of Peasant Economy. With a New Introduction by Theodor Shanin. University of Wisconsin Press, 1. edition, Madison, 1986

DAMPIER-WHETHAM, Sir William Cecil: Politics and the Land, Cambridge University Press, Cambridge, 1926, 226 oldal

DARRÉ, Richard: Neuadel aus Blut und Boden, J. S. Lehmanns Verlag, München, 1930

DARRÉ, Richard: Das Bauertum als Lebensquell der nordischen Rasse, J. S. Lehmanns Verlag, München/Berlin, 1942

DASZYNSKA, PROF. DR. Z.: Land reform in Poland, Sampson Low, Morton & Co., London and Edinburgh, 1921

DIETZE, Constantin von: Deutschlands gegenwärtige Agrarkrise, Junker und Dünnhaupt, Berlin, 1930

- DIETZE, Constantin: Stolypinsche Agrarreform und Feldgemeinschaft, Teubner, Breslau, 1920
- DRESCHER, Leo: Entschuldung der ostdeutschen Landwirtschaft. Auf Grund einer Untersuchung von Osthilfe-Entschuldungsbetrieben. Im Auftrag der Bank für Deutsche Industrie-Obligationen, Berlin, 1938
- EHEBERG, Karl Theodor: Agrarische Zustände in Italien, Duncker&Humblot, Leipzig, 1886
- FABER, Harald: Co-operation in Danish Agriculture, Longmans, Green and Company, London–New York, 1918
- FLEMMING, Jens: Die Landarbeit in der Zeit der Industrialisierung: „Der preußische Weg“ in Helmut Schneider (Hrsg.): Geschichte der Arbeit, 2. Auflage, Köln, 1983
- FRANZ, Günther hrsg.: Deutsche Agrargeschichte I-V. Band, Ulmer Verlag, Stuttgart, 1967–1972
- GOLTZ, Theodor von der: Die ländliche Arbeiterfrage und ihre Lösung, Danzig, 1872
- GOLTZ, Theodor von der, Freiherr: Agrarwesen und Agrarpolitik, Verlag von Gustav Fischer in Jena, 1904, Reprints from the collection of the University of Toronto Libraries
- HAINISCH, Michael: Die Landflucht: ihr Wesen und ihre Bekämpfung im Rahmen einer Agrarreform, Published Gustav Fischer, Jena, 1924, 371 oldal
- HELD, Adolf Held: Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Englands, Verlag von Duncker&Humblot, Leipzig, 1881
- JACOBS, Ferdinand: Bauern und Bodenreform, P. Parey, Berlin, 1929
- KOFATKO, DR. J.: Landreform in Czechoslovakia, Orbis, Prague, 1948
- KALLBRUNNER, Hermann: Die Landwirtschaft der mitteleuropäischen Staaten, Industrieverlag Spaeth&Linde, Wien–Berlin, 1929
- KLEIN, Ernst: Geschichte der deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter, Verlag Steiner, Wiesbaden, 1973, 1921
- JASNY, Naum: Competition among grains, Stanford University, Food Research Institute, California, 1940, 606 oldal
- JASNY, Naum: Research Methods on Farm Use of Tractors, Columbia University Press, New York, 1938
- LAUR, Ernst: Landwirtschaftliche Betriebslehre für bäuerliche Verhältnisse, Verlag Wirz und Sie, Aarau, 1946
- MASSINGHAM, H. J.: The English Countryman. A Study of the English Tradition. B T. Batsford LTD., London, 1943

- MASTERMAN, Charles F. G.: England after War: a Study, Hodder and Staughton, London, 1922
- MITRANY, David: Land and Peasant in Rumania. The War with the Agrarian Reform (1917–21). Greenwood Press, New York, 1968
- NABERT, Thomas: Agrarkonservative Konzeptionen in der Weimarer Republik In: J. Laubner (Hg.): Adel und Junkertum in 19. und 20. Jahrhundert, Halle/S, 1990
- RUMER, Willy: Die Agrarreformen Der Donau-Staaten. Eine agrarpolitische Untersuchung der Bodenreformen Österreichs, Ungarns, der Tschechoslowakei, Bulgariens, Rumäniens und Südslawiens in den Jahren 1917–1925, Im Selbstverlag, Innsbruck, 1923
- SCHIFF, Walter: Die großen Agrarreformen seit dem Kriege, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, 1926
- SCHRÖER-DRESDEN, Dr. Fritz: Buchführung, Buchführungsgruppen und Wirtschaftsberatung im Freistaat Sachsen in Berichte über Landwirtschaft, Sonderheft 77. kötet, Parey, Berlin, 1933
- SCHWERIN, Friedrich von: Die Bedeutung der Grundbesitzverteilung vom nationalen Standpunkt aus (Neudruck eines 1913 erschienen Aufsatzes), Deutsche Landbuchhandlung, Berlin, 1939
- SERING, Max: Die agrarischen Umwälzungen im außerrussischen Osteuropa, Walter de Gruyter&Co., Berlin und Leipzig, 1930
- SERING, Max: Deutsche Agrarpolitik auf geschichtlicher und landeskundlicher Grundlage, Hans Buske Verlag, Leipzig, 1934
- SERING, Max: Die innere Kolonisation im östlichen Deutschland, Verlag von Duncker&Humblot, Leipzig, 1893
- SERING, Max: Verhandlungen des Landes-Ökonomie-Kollegiums am 9. Februar 1912 über die Politik der Grundbesitzverteilung in den grossen Reichen. Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin, 1912
- SERING, Max–DIETZE, Constantin von: Die Frau in der deutschen Landwirtschaft, Verlag Vahlen, Berlin, 1939
- SOHNREY Heinrich: Wegweiser für ländliche Wohlfarts- und Heimatspflege, Dorfschriftenverlag, Berlin, 1901, 343 o.
- STRAKOSCH, Siegfried: Das Agrarproblem im neuen Europa, Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin, 1930
- Die rumänische Bodenreform in Siebenbürgen, Magyar Statisztikai Társaság–Államtudományi Intézet, Budapest, 1940

- SCHWARZ, Gerhardt: Bauerntum und Großgrundbesitz in Ostpommern. Eine geographische Untersuchung über die Grundbesitzverteilung im Regierungsbezirk Köslin, Dissertation, Grimmen, 1939
- TARJÁN, Ödön: Der Weg der Tschechoslowakei und die ungarische Minderheit, Saját Kiadás, Budapest, 1934
- TAYLOR, Henry C.: An Introduction to the Study of Agricultural Economics, Macmillan, 1905
- TAYLOR, Carl C.: Rural Sociology in its Economic, Historical and Psychological Aspects, Harper&brothers, New York, 1933
- TOPF, Erwin: Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50, 1933
- TORNYAY-SCHOSSBERGER, Georg H.: Die Bodenreform und ihre Wirkung auf die ungarische Landwirtschaft, Universität Leipzig, Leipzig, 1926
- THÜNEN, Johann Heinrich von: Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, Verlag von Wiegandt, Hempel&Parey, Berlin, 1875, Nabu Public Domain Reprints
- TOMASEVICH Jozo: Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia, Stanford University Press, California, Geoffrey Cumberlege Oxford University Press, London, 1955
- WIESE, Willy: Die polnische Bodenbesitz-Politik: Untersuchungen auf dem Gebiete der Agrarreform und der landwirtschaftlichen Organisation in Polen während der Jahre 1919 bis 1926, 1928
- WEBER, Max: Die Lage der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland, 1892, hrsg. von Martin Riesebrodt, Verlag Mohr Siebeck, Tübingen, 1984
- WEBER, Max: Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland. (Preußische Provinzen Ost- und West-Preußen, Pommern, Posen, Schlesien, Brandenburg, Großherzogtümer Mecklenburg, Kreis Herzogtum Lauenburg), dargestellt auf Grund der von Verein für Sozialpolitik veranstalteten Erhebungen, Verlag von Duncker&Humblot, Leipzig, 1892
- WORLICZEK, Camillo: Grundlagen, Grundgedanken und Kritik der tschechoslowakischen Bodenreform, Verlag Gebrüder Stiepel, Ges. m. b. H. Reichenberg i. B., 1925
- WYGOZINSKI, Willi: Die Landarbeiterfrage in Deutschland, Verlag von J.C. B. Mohr, Tübingen, 1917

Agrárpolitika–agrárszociológia: adatbázisból letöltött formában

DELBRÜCK, Hans: Die Polenfrage, Verlag von Hermann Walther, Berlin, 1894
<https://archive.org/details/diepolenfrage00delbgoog> Letöltés: 2015.04.05. 08.57.

DELBRÜCK, Hans: Die Polenfrage, Verlag von Hermann Walther, Berlin, 1894
<https://archive.org/details/diepolenfrage00delbgoog> Letöltés: 2015.04.05. 08.57.

MÉLINE, Jules: Return to the Land with a Preface by Justin McCarthy, New York. E. P. Dutton and Company, 31 West Twenty-third Street, 1907
<https://archive.org/stream/returntoland00mccagoog#page/n8/mode/2up> Letöltés: 2015. 02. 18. 10. 12.

MILLER, James: Agrarian Politics in Interwar Austria, Working Paper 92-3, Little Rock, University of Arkansas, 1992, <http://www.cas.umn.edu/assets/pdf/WP923.PDF> Letöltés: 2012.03.13. 10.14.

SERING, Max: Westrussland in seiner Bedeutung für die Entwicklung Mitteleuropas, Verlag und Druck von B. G. Teubner, in Leipzig und Berlin 1917,
<https://archive.org/stream/westrusslandins00unkngoog#page/n4/mode/2up> Letöltés: 2015.04.19. 07.54.

Filozófia

SPANN, Othmar: Gesellschaftsphilosophie, Oldenbourg Verlag München, 1928

SURÁNYI-UNGER, Theo: Wirtschaftsphilosophie des 20. Jahrhunderts, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1967

SURÁNYI-UNGER, Theo: Philosophie in der Volkswirtschaftslehre. Ein Beitrag zur Geschichte der Volkswirtschaftslehre Erster Band, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1923

SURÁNYI-UNGER, Theo: Philosophie in der Volkswirtschaftslehre. Ein Beitrag zur Geschichte der Volkswirtschaftslehre Zweiter Band, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1926

Gazdasági és politikai földrajz

CHRISTALLER, Walter: Die zentralen Orte in Süddeutschland, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1986

LÖSCH, August: The Economics of Location. Translated from the second revised Edition by William H. Woglom with the Assistance of Wolfgang F. Stolper, Yale University Press, New Haven and London, 1954

WITT, Werner: Geographie, Raumforschung und Landesplanung in Pommern 1881–1945. In: WEGNER, Eginhardt: Geographische und historische Beiträge zur Landeskunde Pommern, Schwerin, 1998

Statisztika

CREANGA, G. D.: Die Statistik der Großgrundbesitzverteilung in verschiedenen Ländern, Bulletin de l' Istitut Internationale Statistique, Tome XVII., Kopenhagen, 1908

HÄBICH, Theodor: Deutsche Latifundien. Ein Beitrag zur Berichtigung unserer Vorstellung von der bestehenden Verteilung des ländlichen Grundeigentums. Gräfe und Unzer, Königsberg, 1929

Demográfia

FRANGÉŠ, Otto von: Die Bevölkerungsdichte als Treibkraft der Wirtschaftspolitik der südosteuropäischen Bauernstaaten, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1939

QUANTE, Peter: Die Flucht aus der Landwirtschaft. Umfang und Ursachen der ländlichen Abwanderung, dargestellt auf Grund neueren Tatsachenmaterials, Kurt Wowinckel Verlag G. M. B. H., Berlin-Grünwald, 1933

Helytörténet

Vizsgált régió: könyvformában

ARNDT, Ernst-Moritz: Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft in Pommern und Rügen, Im Verlage der Realschulbuchhandlung, Berlin, 1803

BELGARD, Martin: Parzellierung in innere Kolonisation in den 6 östlichen Provinzen Preußens 1875–1906: private Parzellanten, polnische Parzellierungs- und Landkaufgenossenschaften, Landbank zu Berlin und andere Bodenbanken, Pommersche Ansiedlungsgesellschaft, Königliche Generalkommissionen, Königliche Ansiedlungsgesellschaft, Duncker&Humblot, Leipzig, 1907

BORCHERT, Hermann: Innere Kolonisation in Pommern. Anklamm, 1907

FUCHS, Carl Johannes: Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutherrschaften nach archivalischen Quellen aus Neu-Vorpommern und Rügen, Karl J. Trübner, Strassburg, 1888

HIENTSCH, Dr. Erich: Das pommersche Siedlungswerk in der Vergangenheit und in der Zukunft, 1. Auflage, Müller, Berlin, 1927

LIETZAU, Viktor: Die Arbeitsverfassung in den pommerschen Bauerndörfern In: Berichte über Landwirtschaft, N. F. 28. Jahrgang 1943, Reichsnährstand Verlagsgesellschaft, Berlin, 1943

KATTE, Bolko von: Die Verhältnisse der ländlichen Arbeiter in Pommern, Landwirtschaftliche Jahrbücher, Band 31, Berlin, 1902

KEUP, Dr. Erich-MÜHRER, Richard: Die volkswirtschaftliche Bedeutung von dem Gross- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft. Untersuchungen über den Wert der inneren Kolonisation im Osten der Preussischen Monarchie. Mit einer Einleitung von Otto Auhagen, Professor an der königl. landw. Hochschule zu Berlin. (Berlin, 1913. P. Parey,)

KRIESCHE, Ulrich: Bauerntum und Großgrundbesitz in West- und Mittelpommern. Eine geographische Untersuchung über die Grundbesitzverteilung im Regierungsbezirk Stettin, Verlag Waberg, 1939, 182 oldal

METZ, Hermann: Die Zukunft der inneren Kolonisation im östlichen Deutschland, besonders in Pommern, P. Parey, Berlin, 1910

MURAWSKI, Erich-STEIN, Erwin (Hrsg.): Pommern, das Grenzland am Meer, Berlin, 1931

MURAWSKI, Dr. Erich: Grenzmark Posen-Westpreußen, Deutscher Schutzbund Verlag, Berlin, 1929

NEEF, Ernst: Der Großgrundbesitz in Nordostdeutschland in Berichte über Landwirtschaft, Sonderheft 77. kötet, Parey, Berlin, 1933

NEUMANN, Johannes: Die Verhältnisse der Landwirtschaft in Pommern, Buchdruckerei der Pommerschen Reichspost, Stettin, 1906

SCHNEIDER, Sigfrii: Die geographische Verteilung des Großgrundbesitzes im östlichen Pommern und ihre Ursachen. Der Versuch einer Begründung der landwirtschaftlichen Großbesitzesverteilung in nordostdeutschen Grenzkreisen aus geographischen Lage, Wirtschaftsform und geschichtlicher Entwicklung. Mit 7 Kartenbeilagen und 3 Abbildungen im Text, (vermutlich Dissertation), Verlag von S. Hirzel in Leipzig, 1942

SERAPHIM, Hans-Jürgen: Agrarkrisis und Siedlung in Mecklenburg und Pommern in Berichte über Landwirtschaft, Sonderheft 77. kötet, Parey, Berlin, 1933

SERAPHIM, Hans-Jürgen: Industrieprobleme in volklicher Sicht: Dargestellt am Beispiel des deutsch-polnischen Grenzraumes, Hirtzel, Leipzig, 1943

SERING, Max: Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen. X, Provinz Pommern. Verlagsbuchhandlung, Paul Parey, Berlin, 1900

SPAHN, Martin: Verfassung- und Wirtschaftsgeschichte des Herzogstums Pommern von 1478 bis 1625, Leipzig, 1896

SPARR, Karl: Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in der Provinz Pommern, 3. Auflage, Stettin, 1919

STOJENTIN, Dr. Max von: Die ausländischen Wanderarbeitern in der Privinz Pommern. Nach den Erhebungen des Ausschusses für Arbeiterwesen der Landwirtschaftskammer für die Provinz Pommern dargestellt. Buchdruckerei der „Pommerschen Reichspost“, Stettin, 1909

Vizsgált régió: adatbázisból letöltött formában

GEBHARD, Otto: Friederizianische Kolonien und Kolonisten in Pommern nach dem Stande des Jahres 1754, <http://www.studienstelleog.de/download/kol-pom-gebhard.pdf> Letöltés: 2015. 06. 04. 08. 08.

KNAPP, Georg Friedrich: Die Bauernbefreiung und die Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens I-II., Verlag von Duncker&Humblod, Leipzig, 1887 <https://archive.org/stream/diebauernbefrei00knappgoog#page/n6/mode/2up> Letöltés: 2016. 04. 13. 16. 06.

METZ, Hermann: Innere Kolonisation in Provinzen Brandenburg und Pommern 1891 bis 1901. Erfahrungen und Verfahren der Königlich Generalkommission zu Frankfurt a./Oder m östlichen Deutschland. Unter Mitwirkung der Mitgliedern des Kollegiums und von Spezialkommissaren. Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin, 1902 <https://archive.org/details/innerekolonisat00metzgoog> Letöltés: 2015. 06. 04. 07.59.

Újság- és folyóiratcikkek

Magyar nyelven

Aetas

BALÁZS Péter: A bűnös város és a tiszta vidék: a fiziokraták városfelfogása, „*Aetas*”, 2000. 15. évfolyam, 4. szám. 124-133. old.

TOMKA Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek, „*Aetas*”, 2005. 20. évfolyam, 1-2. szám. 243-258. old.

Alföldi Társadalom

OROSZ István: „*Helytörténet és gazdaságtörténet*”, „*Alföldi Társadalom*”, Békéscsaba, 1990. I. kötet, 27-39. old.

Az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Karának Közleményei

Dr. KISS Albert: „Mezőgazdasági termelésünk területi differenciálódásának történeti fejlődése és a tervszerű specializálódás összefüggései”, *„Az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Karának Közleményei”*, Budapest, 1965

Agrártörténeti Szemle

IFJ. BARTA János: A felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1978. 20. évfolyam, 3-4. szám. 335-443. old.

BENTZIEN, Ulrich: Az agrotechnika Németországban a polgári agrárreformok előestéjén, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1979. 21. évfolyam, 1-2. szám. 14-39. old.

CSÍKI Tamás–RÉMIÁS Tibor: Magyarországi uradalomtörténeti kutatások (XVIII–XX. század), *„Agrártörténeti Szemle”*, 2001. 43. évfolyam, 3-4. szám. 565-572. old.

DOLMÁNYOS István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939) I., *„Agrártörténeti Szemle”*, 1962. 4. évfolyam, 1–2. szám. 129-156. old.

DOLMÁNYOS István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939) II. A balti államok, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1962. 4. évfolyam, 3–4. szám. 537-568. old.

DOLMÁNYOS István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939) III. Lengyelország, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1963. 4. évfolyam, 1–2. szám. 94-119. old.

DOLMÁNYOS István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939) IV. Csehszlovákia, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1963. 5. évfolyam, 3. szám. 361-378. old.

DOLMÁNYOS István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939) V. Románia, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1963. 5. évfolyam, 4. szám. 484-509. old.

DOLMÁNYOS István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939) VI., Jugoszlávia, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1964. 6. évfolyam, 3–4. szám. 347-370. old.

DOLMÁNYOS István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939) VII. Bulgária, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1965. 7. évfolyam, 2–3. szám. 216-235. old.

DOLMÁNYOS István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939) IX., Görögország, *„Agrártörténeti Szemle”*, 1983. 25. évfolyam, 1–2. szám. 30-55. old.

ERDEI Ferenc–PATAKY Ernő: Termelői szervezetek a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésében I., *„Agrártörténeti Szemle”*, 1958. 1. évfolyam, 3-4. szám. 165-182. old.

ERDEI Ferenc–PATAKY Ernő: Termelői szervezetek a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésében II., *„Agrártörténeti Szemle”*, 1959. 2. évfolyam, 1-4. szám. 7-24. old.

- ESTÓK János: Mezőgazdasági gépgyártás Magyarországon a XIX. század második felében, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1988. 30. évfolyam, 1-2. szám. 47-92. old.
- ESTÓK János: Mezőgazdasági gépgyártás Magyarországon a XX. század első felében, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1992. 34. évfolyam, 1-4. szám. 119-153. old.
- FARKAS József: A birtokos parasztság önálló politikai erővé válása a XX. század elején, *Agrártörténeti Szemle*, 1993. 1-4. szám. 209-250. old.
- FÜR Lajos: A csákvári uradalom a bérleti gazdálkodás útján (1860–1900), „*Agrártörténeti Szemle*”, 1966. 8. évfolyam, 1-2. szám. 122-146. old.
- GUNST Péter: A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai, a XVIII. század végétől 1945-ig, „*Agrártörténeti Szemle*”, 17. évf. 1-2. sz. 1975, 42-53. old.)
- HAGELBERG, Gerhard B.–MÜLLER, Hans-Heinrich: Cukorrépa termesztésére és feldolgozására alakult tőkés társaságok Németország a XIX. században. Adalékok a cukoripar tőke-, társadalom-, gazdaságszerkezetéhez. „*Agrártörténeti Szemle*”, 1974. 34. évfolyam, 3-4. szám. 446-470. old.
- HENNING, Friedrich Wilhelm: Az 1929. évi világgazdasági válság oka és hatása és ipari, továbbá a mezőgazdasági orientációjú országokra, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1997. 39. évfolyam, 1-2. szám. 251-264. old.
- KAPOSI Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII-XX. században, „*Agrártörténeti Szemle*”, 2001. 43. évfolyam, 1-2. szám. 239-259. old.
- KAPOSI Zoltán: Az agrártörténet-írás jelene és lehetséges jövője, „*Agrártörténeti Szemle*”, 2008. 493. évfolyam, 1-4. szám. 307-313. old.
- KÁVÁSSY Sándor: A földművelő nép földhöz juttatása Somogyban 1919-ben, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1969. 11. évfolyam, 1-2. szám. 193-217. old.
- KIRÁLY István: A szarvasmarhatenyésztés átalakulása Somogy megyében 1848–1944, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1963. 5. évfolyam, 1–2. szám. 177-210. old.
- KIRÁLY István: Áchim Parasztpártjának fő történeti problémái, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1969. 11. évfolyam, 3-4. szám. 505-555. old.
- KIRÁLY István: Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905-06. évi dunántúli aratósztrájkok összehasonlítása, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1980. 22. évfolyam, 3-4. szám. 311-348. old.
- KOLOSSA Tibor: Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900 körül) I. rész, *Agrártörténeti Szemle*, 1962. 4. évfolyam, 1-2. szám. 95-156. old.
- KOLOSSA Tibor: Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900 körül) II. rész, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1971. 13. évfolyam, 3-4. szám. 447-536. old.

- KÖVÉR György: A Kondratyev-ciklus története, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1985. 27. évfolyam, 3-4. szám. 435-457. old.
- LÁNG Péter: Mezőgazdasági érdekképviselet Magyarországon: az agrárius mozgalom zászlóbontása és szervezeteinek kiépülése, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1971. 13. évfolyam, 3-4. szám, 392-407. old.
- NAGY József: A Nagyatádi-féle kispárt és mozgalom az 1920-as években, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1987. 29. évfolyam, 1-2. szám. 47-71. old.
- NAGY József: Nagyatádi Szabó István és a földreform, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1993. 35. évfolyam, 1-4. szám. 146-208. old.
- PINTÉR János: Föld- és regálébérletek a vallásalapítványi uradalmak ceglédi gazdasági kerületében a XIX. század utolsó harmadában, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1973. 15. évfolyam, 3-4. szám. 469-506. old.
- REIF, Heinz: Az agrártörténetírás helyzete Németországban (1990–1997), „*Agrártörténeti Szemle*”, 1998–1999. 40-41. évfolyam, 1-4. szám. 322-324. old.
- SIMON István: A földbérlet szövetkezetei, 1920–1944, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1976. 18. évfolyam, 3-4. szám. 376-418. old.
- SIPOS Zsuzsanna: Dunavecse: Adalékok egy alföldi község kultúrájának kialakulásához, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1959. 2. évfolyam, 1-4. szám. 190-216. old.
- SURÁNYI Béla: Vázlat a magyar silómozgalom történetéhez, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1985. 27. évfolyam, 1-2. szám. 1-2. szám. 158-173. old.
- ORCZYK, József: A lengyel mezőgazdaság fejlődésének tényezői (1918–1939), „*Agrártörténeti Szemle*”, 1970. 12. évfolyam, 3-4. szám. 318-329. old.
- SZABÓ A. Ferenc: A dualizmus kori nemzeti célú telepítések Magyarországon, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1987. 29. évfolyam, 3-4. szám. 292-316. old.
- SZUHAY Miklós: Termelésfejlesztés és vetésterület-korlátozás, mint az 1929–1933-as válságból való kilábalás eszközei, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1961. 3. évfolyam, 3-4. szám. 413-428. old.
- T. MÉREY Klára: A földművelési rendszerek alakulása Somogy megyében (1720–1848), „*Agrártörténeti Szemle*”, 1962. 4. évfolyam 1-2. szám. 193-200. old.
- T. MÉREY Klára: Az erdőgazdálkodás Somogy megyében (1700–1878), „*Agrártörténeti Szemle*”, 1963. 5. évfolyam 1-2. szám. 133-152. old.
- T. MÉREY Klára: Az 1848–1849. évi agrártörvények utóélete Somogy megyében, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1999. 40-41. évfolyam 1-4. szám. 65-69. old.

T. MÉREY Klára: A Somogy megyei Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása a XIX: század első felében, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1970. 12. évfolyam, 3-4. szám. 411-469. old.

T. MÉREY Klára: A Dráva a magyar történelemben, „*Agrártörténeti Szemle*”, 44. évfolyam, 2002. 1–2. szám, 195-209. old.

TOLNAY Gábor: A Nagyatádi-féle földreform végrehajtásának néhány sajátossága Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei példák alapján, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1991. 33. évfolyam, 1-4. szám. 66-113. old.

VARGA István: Tagányi Károly a régi magyar községről, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1958. 1. évfolyam 1-2. szám. 8-14. old.

VÁRHIDY Imre: Adatok a Budapesti Központi Tejcsarnok szerepéről a főváros tejellátásában (1883–1916), „*Agrártörténeti Szemle*”, 1978. 20. évfolyam 1-2. szám. 172-180. old.

VÁRI András: Vita az angol gazdaságtörténetírásban. (A „mezőgazdasági forradalom” és a „bekerítések”), „*Agrártörténeti Szemle*”, 1983. 25. évfolyam 3-4. szám. 501-523. old.

VÁRI András: A magyar Kisgazda Párt, 1909–1922, 1929, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1989. 31. évfolyam 1-2. szám. Szemle. 286-287. old.

VÖRÖS Antal: A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880–1895, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1965. 7. évfolyam 4. szám. 471-495. old.

WELLMANN Imre: Vári András tanulmányához, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1989. 31. évfolyam 1-2. szám. Szemle. 524-527. old.

Ethnographia

GUNST Péter: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. (Különös tekintettel Kelet-Európára. „*Ethnographia*” LXXXVI. 1975. 2–3. szám. 380-397. old.

Historia Critica

VARGA Zsuzsanna: Az összehasonlító kutatások térhódítása az európai agrártörténet-írásban, ELTE folyóirata, Varga_Historia_critica_pdfa_453-461.pdf, 2014. 453-461. old.

Korall

BÉAUR, Gérard–SCHLUMBOHM, Jürgen: A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban, „*Korall*”, 2005. május. 6. évfolyam. 19-20. szám. 76-98. old.

SCHLUMBOHM, Jürgen: Családformák, demográfiai viselkedés. Politikai viták és empirikus kutatási eredmények a preindusztriális Németországban. „*Korall*”, 2007. december. 8. évfolyam. 30. szám. 5-18. old.

VÁRI András: Nagybirtok, paraszt és nemzet. Az 1919–1920-as közép-kelet-európai földreformok eszmei előfutárai a politikai–gazdasági közbeszédben, „Korall”, 2012. május. 13. évfolyam. 47. szám. 5-29. old.

VÁRI András: Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó? „Korall”, 2004. május. 5. évfolyam. 15-16. szám. 117-144. old.

VÁRI András: Német és magyar agráriusok, 1849–1909, „Korall”, 2007. május. 8. évfolyam. 28. szám. 88-108. old.

Közgazdasági Szemle

MADARÁSZ Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. „Közgazdasági Szemle”, XLIX. évf., 2002, október, 838–857. old.

Magyar Tudomány

TOMKA Béla: Az összehasonlító történetírásról. A tanulságok a magyar történetírás számára. „Magyar Tudomány” 2004/7. <http://www.matud.iif.hu/04jul/009.html>

Múltunk

VARGA ZSUZSANNA: A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén, „Múltunk – politikatörténeti folyóirat”, 51. évfolyam. 2006/4. szám. 223-239. old.

Statisztikai Szemle

ESTÓK János: A mezőgazdasági eszközök és gépek külkereskedelmi forgalma 1914-ig, „Statisztikai Szemle”, 1993. március, 245-266. old.

ESTÓK János: A mezőgazdasági gépek külkereskedelmi forgalma 1914–1929, „Statisztikai Szemle”, 1993. október, 827-840. old.

ESTÓK János: A mezőgazdasági gépek külkereskedelmi forgalma 1930–1944, „Statisztikai Szemle”, 1994. december, 939-958. old

ESTÓK János: A mezőgazdasági munkagépek elterjedése Magyarországon, 1920–1944, „Statisztikai Szemle”, 1995. augusztus–szeptember, 735-745. old.

ESTÓK János: A mezőgazdasági erőgépek elterjedése Magyarországon, 1920–1944, „Statisztikai Szemle”, 1995. december, 1015-1027. old.

GYÁNI Gábor: *A statisztika, mint konstruált és/vagy történeti adat*, „Statisztikai Szemle”, 2018. március, 245-254. old.

FARAGÓ Tamás: Demográfia és öröklési rendszer a Kárpát-medencében az első világháború előtt in „*Történeti Demográfiai Évkönyv*” 2006-2008, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2008, 81-122. old.

Századok

GAUCSIK István: A cseh szövetkezetek fejlődése 1867–1918, „*Századok*”, 2013, 1255-1267. old.

GUNST Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai az 1920–30-as években, „*Századok*”, 1985, 677-746. old.

GUNST Péter: A magyar mezőgazdaság piacviszonyai és a német piac az 1920–1930-as években, „*Századok*”, 1984, 513-530. old.

GUNST Péter: Az Osztrák-Magyar Monarchia mezőgazdasága a századfordulón, „*Századok*”, 1995, 1219-1250. old.

HÁMORI Péter: A magyar agrár-szociálpolitika kezdetei Magyarországon, „*Századok*”, 2003, 3-42. old.

HORVÁTH Pál: A középkori falusi földközösségek történetével foglalkozó polgári történeti-jogtörténeti irodalom néhány kérdése I. rész, „*Századok*”, 1959, 802-843. old.

KÓNYA Sándor: Az első Gömbös-kormány megalakulása és programja, „*Századok*”, 1963, 332-367. old.

NAGY József: Földkérdés a II. világháború alatt és előtt, „*Századok*”, 1993, 651-675. old.

PUSKÁS Julianna: Zsidó haszonbérlők a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában (Az 1850-es évektől 1935-ig). „*Századok*”, 1992, 35-45. old.

SÁNDOR István: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához, „*Századok*”, 1954, 373-419. old.

SÍPOS József: A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti tevékenysége, „*Századok*”, 1984, 658-708. old.

VÁRI András: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894, „*Századok*”, 2008, 629-671. old.

VONYÓ József: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja, „*Századok*”, 2011, 3-38. old.

VONYÓ Tamás: A megkésett fejlődés porosz útja. A császári Németország fejlődésének sajátos forrásai, „*Századok*”, 2003, 1274-1305. old.

Századvég

BENDA Gyula: Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához, „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 30. szám. 99-102. old.

GYÁNI Gábor: Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 29. szám. 71-76. old.

KOVÁCH Imre: A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban, „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 28. szám. 41-65. old.

KOVÁCH Imre: Kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 30. szám. 105-108. old.

HARCSA István: Parasztalanítás – egy fogalom születése, „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 29. szám. 77-85. old.

LAKI László: Törés és folyamatosság, „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 29. szám. 87-92. old.

VALUCH Tibor: A történeti parasztság változásai az 1960-as években, „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 27. szám. 3-29. old.

Történelmi Szemle

EDDIE, Scott M.: A földbirtokos elit Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon 1893-1935 között, „*Történelmi Szemle*”, XL (1998) 1–2:43–59, http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1998-1-2/043-059_scott_eddie.pdf

Letöltés: 2016. 04. 28. 10. 15.

LÁNG Imre: Keynes és a New Deal, „*Történelmi Szemle*”, 1978. 21. évfolyam, 1. szám. 33-69. old.

PUSKÁS Julianna: A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon, „*Történelmi Szemle*”, 1959. 2. évfolyam, 1–2. szám. 90-103. old.

PUSKÁS Julianna: A földbirtokok bérbeadása az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján. „*Történelmi Szemle*,” 1963. 6. évfolyam, 356-385. old.

Valóság

ANKA László: A magyar agráriusok és eszméik, „*Valóság*,” 2006. 11. szám. 23-48. old.

ANKA László: Károlyi Sándor az agráriusok vezére, „*Valóság*,” 2005. 5. szám. 41-66. old.

Világtörténet

VONYÓ Tamás: Gazdaságpolitika a társadalmi és anyagi érdekek függvényében Nagy-Britanniába és Németországban (1870–1914), „*Világtörténet*”, 2001. ősz–tél, 40-55. old.

2000 Irodalmi és társadalmi Havilap

GYÁNI Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás, „2000 Irodalmi és társadalmi Havilap”, 2008. június (Lapszám: 6)

Idegen nyelven

Agrártörténeti Szemle

DOLMÁNYOS István: A few problems of the land reform in Eastern Europe, 1917-1939, „*Agrártörténeti Szemle*”, 1964. (6. évf.) Suppl., 22–36. oldal

WARD, Sadie W.: Land Reform in England 1800–1940, „*Agrártörténeti Szemle*”, Supplementum, 1976, 37-44. old.

Agricultural History

ANKLI, Robert E. – OLMSTEAD, Alan L.: The Adoption of the Gasoline Tractor in California, „*Agricultural History*”, Vol. 55. No. 3. Jul. 1981. 249-265. old.

BAKER, Andrew C.: Race and Romantic Agrarism: the Transnational Roots of Clarence Poe’s Crusade for Rural Segregation in North Carolina, „*Agricultural History*”, Vol. 87, No. 1. Winter 2013. 93-114. old.

DANIEL, Pete: The Transformation of the Rural South 1930 to the Present, „*Agricultural History*”, Vol. 55. No. 3. Jul. 1981. 231-248. old.

NYGREN, Joshua M.: In Pursuit of Conservative Reform: Social Darwinism, the Agricultural Ladder, and the Lessons of European Tenancy, „*Agricultural History*”, Vol. 89. No. 1. Winter 2015. 75-101. old.

ROBERTS, Charles Kenneth: Clients, Failures and Supervised Credit in the Farm Security Administration, „*Agricultural History*”, Vol. 87, No. 3. Summer 2013. 368-390. old.

UEKÖTTER, Frank: Why Panaceas Work: „Recasting Science, Knowledge and Fertilizer Interest in German Agriculture, „*Agricultural History*”, Vol. 88, No. 1. Winter 2014. 68-86. old.

American Agricultural Economics Association

JANVRY, Alain de: The Role of Land Reform in Economic Development: Policies and Politics, „*American Agricultural Economics Association*”, Copyright, 1981

American Sociological Review

SIMKUS, Albert: Structural Transformation and Social Mobility: Hungary 1938–1973”, „*American Sociological Review*”, 1984

European History Quarterly

BLACKBOURN, David: Peasants and Politics in Germany, 1871–1914, „*European History Quarterly*”, Bd. 14, 1984, pp. 47–75

Policy Brief

JANVRY, Alain de–SADOULET, Elizabeth: The three puzzles of land reform, Fondation pour les Etudes et Recherches sur la Development International. „*Policy Brief*”/20, April 2001.

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte

TRITTEL, Günter J.: Hans Schlange-Schöningen – Ein vergessener Politiker der „Ersten Stunde” in „*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*”, 35. Jahrgang 1997 1. Heft. Januar, R. Oldenbourg Verlag, München

Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie

BARGET, Monika: Stadt, Land und suburbaner Raum als Orte des Widerstandes: Das britische Empire im 18. Jahrhundert. „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*”, 2017. Jg. 65. 37-54. old.

BEETZ, Stephan Beetz: 'Landflucht'-Diskurs und territorialer Wettbewerb”, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*”, 2013. Jg. 61. 48-61. old.

BUCHSTEINER, Ilona: Die Landwirtschaft Pommerns im 19. Jahrhundert, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*”, 2001. Jg. 49. 18-33. old.

CORNI, Gustavo: Markt, Politik und Staat in der Landwirtschaft. Ein Vergleich zwischen Deutschland und Italien im 20. Jahrhundert. „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*”, 2001. Jg. 51. 62-77. old.

- GESSNER, Dieter: Die Landvolkbewegung 1929/29: Selbständige Protestbewegung oder Vorläufer der Nationalsozialisten auf dem Lande? „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“ 2009. Jg. 57. 96-102. old.
- GIES, Horst: Die nationalsozialistische Machtergreifung auf dem agrarpolitischen Sektor, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“, 1968. Jg. 16. 210-232. old.
- GIES, Horst: Der Reichsnährstand – Organ berufständischer Selbstverwaltung oder Instrument staatlicher Wirtschaftleitung? „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“, 1973. Jg. 21. 216-233. old.
- GIES, Horst: Reagrarisierung oder Industrialisierung? Programmatik und Realität in der nationalsozialistischen Agrar- und Wirtschaftspolitik, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“, 2000. Jg. 48. 145-160. old.
- GUNST Péter: Die technische Entwicklung der ungarischen Landwirtschaft und die Hindernisse dieser Entwicklung (vom Ende des 18. Jahrhunderts bis 1945), „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“, 1975. Jg. 23. 59-70. old.
- HARDACH, Karl W.: Die Haltung der deutschen Landwirtschaft in der Getreidezoll-Diskussion 1878-79, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“, 1967. Jg. 15. 33-48. old.
- LANGTHALER, Ernst: Massenmedien in der ländliche Gesellschaft in Nationalsozialismus – am Beispiel der Agrarpresse, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 2010. Jg. 58. 53-64. old.
- LOVIN, Clifford L.: Die Erzeugungsschlacht 1934–1936, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“, 1974. Jg. 22. 209-220. old.
- PANZER, Arno: Die Industrie und Landwirtschaft im Spiegel der Außenwirtschaft und Zollpolitik von 1870 bis heute, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“, 1975. Jg. 23. 71-75. old.
- SLASKI, Kazimiers: Agrarstruktur und Agrarproduktion vor Beginn der deutschrechtlichen Kolonisation, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“, 1968, Jg. 16. 181-189. old.
- TSUTOMU Kitani: Brünings Siedlungspolitik und sein Sturz, „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*“, 1966. Jg. 14. 54-82. old.

Historische Zeitschrift

MERGEL, Thomas: Das Scheitern des deutschen Tory-Konservativismus. Die Umformung der DNVP zu einer rechtsradikalen Partei 1928–1932. „*Historische Zeitschrift*” Band 276, 2003, pp. 323-368. <https://core.ac.uk/download/pdf/18239389.pdf> Letöltés: 2020. 07. 26. 15.42.

Feldolgozások és tanulmányok

Magyar nyelven

Általános művek: önálló munkák

ANDERSON, Perry: Az abszolutista állam, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989

ÁDÁM Magda: A kisantant és Európa, 1920-1929, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989

ENGELMANN, Bernt: Poroszország – A lehetőségek hazája, Gondolat Kiadó, Budapest, 1986

GERGELY Jenő: Gömbös Gyula, politikai pályakép, Vince Kiadó Kft., Budapest, 2001

GULYÁS László: A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi tervig, JATEPress, Szeged, 2009

GYÁNI Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994

GYŐRI SZABÓ Róbert: A magyar külpolitika története 1848-tól napjainkig, Helikon Kiadó, Budapest, 2011

HAAS György: Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete., Magyar Napló, Budapest, 2000

HAAS György: A szeretet apostola volt. Varga Béla élete., Kairosz Kiadó, Budapest, 2009

HAFFNER, Sebastian: Poroszország egy porosz szemével, Európa Kiadó, Budapest, 2010

HAMERLI Petra: A magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásai (1927–1934), Fakultás Kiadó, Budapest, 2018

HATOS Pál: Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság története. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021

IMHOF, Arthur E.: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi olyan nehezen..., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992

JOHNSON, Paul: A modern kor. A 20. század igazi arca. XX. Század Intézet, Budapest, 2016

JOHNSON, Paul: Az amerikai nép története, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016

KATUS László: A modern Magyarország születése. Magyarország története: 1711-1918, Pécsi Történelemtudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2009

KIS Aladár: Olaszország története 1748–1968, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975

KIS Aladár: A duce, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1989

- KUGLICS Gábor: A politikai katolicizmus története Magyarországon, http://iroga.hu/keresztenydemokracia/Kuglics_G.htm, letöltés: 2010.08.14.
- LÁNG Imre: Az Egyesült Államok gazdaság- és külpolitikája 1933–1939, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988
- LENDVAI L. Ferenc: Közép-Európa koncepciók, Áron Kiadó, Budapest, 1997
- NÉMETH István: Németország története, AULA Kiadó, Budapest, 2003
- NÉMETH István: Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945 1. kötet Az 1918. novemberi forradalom és a weimari köztársaság. Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007
- NÉMETH István: Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990), Aula Kiadó, Budapest, 2004
- NOLTE, Ernst: A fasizmus korszaka, Kairosz Kiadó, Budapest, 2003
- ORMOS Mária: Közép-Európa: Volt? Van? Lesz?: a fogalom változásai a 19-20. században, Napvilág Kiadó, Budapest, 2007
- ORMOS Mária: Németország története a XX. században – Az egységtől az egységig. Rubicon-Ház Bt., 2008
- ORMOS Mária: Mussolini. – HARSÁNYI Iván: Franco. PANNONICA Kiadó, Budapest, 2001
- ORMOS Mária: Mussolini. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987
- ORMOS Mária: Kozma Miklós: egy magyar médiavevő I-II. PolgArt Kiadó Kft., Budapest, 2000
- ORMOS Mária: Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? Egy fogalom változásai a 19-20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007
- PAPP István: A magyar népi mozgalom története 1920–1990, Jaffa Kiadó, Budapest, 2012
- ROMSICS Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció: A Horthy-rendszer első tíz éve, Gondolat Kiadó, Budapest, 1982
- ROMSICS Ignác: A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948, Osiris Kiadó, Budapest, 2009
- ROMSICS Ignác: Bethlen István, Osiris Kiadó, Budapest, 2005
- ROMSICS Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században, Napvilág Kiadó, Budapest, 1998
- ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2005
- ROTHSCHILD, Joseph: Románia története a két világháború között, A JATE Történész Diákkör Kiadványa, STUDIUM FÜZETEK 3., kéziratként, Szeged, 1995
- ROTHSCHILD, Joseph: Csehszlovákia története a két világháború között, A JATE Történész Diákkör Kiadványa, STUDIUM FÜZETEK 3., kéziratként, Szeged, 1995

- ROTHSCHILD, Joseph: Jugoszlávia története a két világháború között, A JATE Történész Diákkör Kiadványa, STUDIUM FÜZETEK 3., kéziratként, Szeged, 1995
- ROTHSCHILD, Joseph: Lengyelország története a két világháború között, A JATE Történész Diákkör Kiadványa, STUDIUM FÜZETEK 3., kéziratként, Szeged, 1995
- SIPOS Péter: Imrédy Béla. (Politikai életrajz.) Elektra Kiadóház, Budapest, 2001
- SZABÓ Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003
- SZÚCS Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról, Magvető Kiadó, 1983
- TAYLOR, A. J. P.: A Habsburg Monarchia 1809-1918. Az Osztrák Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia története. Scolar Kiadó, Budapest, 2003
- TAYLOR, A. J. P.: Bismarck. A férfi és államférfi. Scolar Kiadó, Budapest, 1999
- TOMKA Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában, Századvég Kiadó, Budapest, 2003
- TOMKA Béla: A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai. JATEPress, Szeged, 1999
- TOMKA Béla: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia? Osiris Zsebkönyvtár, Budapest, 2000
- TÖNNIES, Ferdinand: Közösség és társadalom, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004
- VONYÓ József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2001
- VONYÓ József: Gömbös Gyula, Napvilág Kiadó, Pécs, 2001
- VONYÓ JÓZSEF: Gömbös Gyula és a hatalom: egy politikussá lett katonatiszt, Kronosz Kiadó Pécs, 2018
- VONYÓ JÓZSEF: Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok. Kronosz Kiadó Pécs, 2001, 148-199. old.
- WINKLER, Heinrich-August: Németország története a modern korban I-II. kötet, Osiris Kiadó, Budapest, 2005
- URWIN, DEREK W.: „A Közös Európa. Az Európai integráció 1945-től napjainkig. Corvina Kiadó, Budapest, 1998
- ZACHAR Péter Krisztián: Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válasz kísérletek Európában a két világháború között, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014

Általános művek: tanulmánykötetek és azok részei

- BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József: Bevezetés a Társadalomtörténetbe, Osiris Kiadó, Budapest, 2006

GERGELY Jenő–GLATZ Ferenc–PÖLÖSKEI Ferenc szerk.: Magyarországi pártprogramok 1919-1944. Budapest, 2003

GYARMATI György–LENGVÁRI István–PÓK Attila–VONYÓ József: Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és egyetemes történelemben. Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest, 2013

GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, Osiris Kiadó, Budapest, 2004

PAP Norbert–TÓTH József: Európa politikai földrajza: Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója, Pécs, 2002

PÖLÖSKEI Ferenc szerk.: A falukutatás fénykora (1930–1937), Országos Pedagógia Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002

PÖLÖSKEI Ferenc–SZAKÁCS Kálmán: Földmunkás és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848–1948 I-II. kötet, Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete, Budapest, 1962

SZELÉNYI Iván: Új osztály, állam, politika, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990

TÓKÉCZKI László szerk.: Magyar liberalizmus. Modern ideológiák (1993). Századvég Kiadó, Budapest

Gazdaságtörténet–közgazdaságtan: önálló munkák

AARON, Raymond: Demokrácia és totalitarizmus, L'Harmattan Kiadó–Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2005

CAMERON, Rondo: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig, Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1994

CSIKÓS-NAGY Béla: A XX. század magyar gazdaságpolitikája, Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 1996

DOMONKOS Endre: Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó, Budapest, 2016

DOMONKOS Endre: Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a második világháború idején (1939–1945), Aposztróf Kiadó, Budapest, 2017

FERTŐ Imre: Az agrárpolitika modelljei, Osiris Kiadó, Budapest, 1999

FERTŐ Imre: A földreformok politikai gazdaságtana, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2001

GALBRAITH, John Kenneth: Az új ipari állam, Jogi és Közgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1970

GERSCHENKRON, Alexander: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984

GULYÁS László: A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi tervig, JATEPress, Szeged, 2009

HAJDÚ Zoltán: „Magyarország közigazgatási földrajza”, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2005

HAYEK, Friedrich A.: Út a szolgálathoz, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991

HONVÁRI János: XX. századi magyar gazdaságtörténete, Lexika Kiadó, Budapest, 2006

Dr. KAPOSZ Zoltán: Az európai gazdaság a XVIII-XX. században, JPTE Továbbképző Intézete, Pécs, 1995

KAPOSZ Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000, Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2002

KAPOSZ Zoltán: A 20. század gazdaságtörténete, Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2004

MÁTYÁS Antal: A korai közgazdaságtan története, Aula Kiadó, Budapest, 1998

MÁTYÁS Antal: A modern közgazdaságtan története, Aula Kiadó, Budapest, 1996

MÁTYÁS Antal szerk.: Magyar közgazdászok a két világháború között, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994

RAB Virág: Diagnózisok és terápiaik. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után. Gondolat Kiadó, Budapest, 2010

RÁNKI György: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939). Magvető Kiadó, Budapest, 1981

ORMOS Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929-1936), PolgART Kiadó, Budapest, 2004

SCHUMPETER, Joseph A.: A gazdasági fejlődés elmélete: vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, kamatról és a konjunktúraciklusról, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980

TOMKA Béla: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931.

http://venus.arts.u-szeged.hu/pub/torteneti/legujabbkori_egyetemes/tomka/Tomka_t009.pdf

Letöltés: 2015.04.09. 09.25.

TOMKA Béla: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzügyintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913

Gazdaságtörténet–közgazdaságtan: tanulmánykötetek és azok részei

BEKKER Zsuzsa szerk.: Magyar közgazdasági gondolkodás: A közgazdasági gondolkodás a kezdetektől a II. világháborúig, Aula Kiadó, Budapest, 2002

BEREND T. Iván–SZUHAY Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848-1944, Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975

BEREND T. Iván–RÁNKI György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976

BÓDY Zsombor szerk.: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2018

DÉVÉNYI Anna–RAB Virág: Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2007

DIEDERIKS, H. A. szerk.: Nyugat-európai gazdaság és társadalomtörténet: A rurális társadalomtól a gondoskodó államig, Osiris Kiadó, Budapest, 1995

GERGELY Jenő szerk.: Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008

INCZE Miklós szerk.: Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest, 1955

KÖVÉR György–SOÓS László: A Magyar Nemzeti Bank története I-II. kötet, PRESSCON Kiadó, Budapest, 1999

PETŐ IVÁN–SZAKÁCS SÁNDOR: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985 I-II. kötet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985

Agrártörténet–társadalomtörténet: önálló munkák

BARBARITS Lajos: A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1965

BURGERNÉ GIMES Anna: Az Európai Unióba újonnan belépett és jelölt országok gazdasága, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010

BURGERNÉ GIMES Anna: A közép-európai átalakuló országok gazdaságának és mezőgazdaságának összehasonlító elemzése, Századvég Kiadó, Budapest, 2001

ÉBER Ernő: A magyar állattenyésztés fejlődése, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961

GUNST Péter szerk.: A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig, Napvilág Kiadó, Budapest, 1998

GUNST Péter: Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989), Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996

GUNST Péter: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1987

GUNST Péter szerk.: Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880-1914), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989

HEGEDŰS István: Feudális eredetű maradvány vagy a modern világgazdaság része? in Doktorandusz hallgatók 1. Konferenciája, Eger, Líceum Kiadó, 2013

HAJÓS László: Mezőgazdasági szövetkezetek az Európai Unióban, Szaktudás Kiadó Ház Zrt., Budapest, 2000

KIRÁLY István Szabolcs: A magyar mezőgazdaság gépesítésének múltja: a kezdetektől 1989-ig, Rippl-Rónai Megyei Jogú Városi múzeum, Kaposvár, 2013

LÓKÖS László: Egyetemes agrártörténet, Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1998

PAPP Imre: A francia mezőgazdaság a XIX. században, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997

NAGY Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején, Gondolat Kiadó, Budapest, 2003

NAGY József: Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között, EKF Líceum Kiadó, Eger, 2003

Ö. KOVÁCS József: A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és kollektivizálás magyar–német összehasonlításban. MTA doktori értekezés I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 2011

SÁNDOR Pál: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958

SIPOS József: A pártok és a földreform 1918–1919-ben, Gondolat Kiadó, Budapest, 2008

SIPOS Levente szerk.: Magyar agrárpolitikusok a XIX. és XX. században, Napvilág Kiadó, Budapest, 2010

SZUHAY Miklós: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962

SZABAD György: A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957

SZABÓ István szerk.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Tanulmányok I-II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965

TÓTH Tibor: A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988

TÓTH Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség. A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttéré és problémái. Magvető Kiadó, Budapest, 1980

VARGA Zsuzsanna: Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelészövetkezetek Magyarországon 1949–1989 között, Akadémia Doktori Értekezés, Budapest, 2014, eal-d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf, letöltés: 2019.05.02.14.03.

VÁRI András: Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalmak Magyarországon 1821–1898, Argumentum Kiadó, Budapest, 2009

Agrártörténet–társadalomtörténet: tanulmány kötetek és azok részei

ANDRÁSFALVY Bertalan–ÁNGYÁN József–MÁRAI Géza–MOLNÁR Géza–TANKA Endre: A magyar föld sorsa, AGROINFORM Kiadó, Budapest, 2017

CSIKÓS Gábor–HEGEDŰS István–HORVÁTH Gergely Krisztián–Ö. KOVÁCS József: Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017

CSIKÓS Gábor–HEGEDŰS István–HORVÁTH Gergely Krisztián–Ö. KOVÁCS József: Vidéktörténet 2. Területi–társadalmi törésvonalak és boldogulás útjai, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019

ESTÓK János–FEHÉR György–GUNST Péter–Varga Zsuzsanna szerk.: Agrárvilág Magyarországon: 1848-2004, Argumentum Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2008

FEHÉR György: A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor (1831–1906). Gondolat Kiadó, Budapest, 2019

FEHÉR György: Darányi Ignác élete (1849–1927). Gondolat Kiadó, Budapest, 2016

FÜR Lajos–PINTÉR János szerk.: Magyar agrártörténeti életrajzok I-III. kötet, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1987

HÁRSFALVY Péter: Törekvések a parasztbirtok „védelmére” In: SZABÓ István szerk.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Tanulmányok I-II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965

KAPOSI Zoltán: A nagybirtok, mint bűnbak. Az uradalmak és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In: GYARMATI György–LENGVÁRI István–PÓK Attila–VONYÓ József:

Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és egyetemes történelemben. Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest, 2013

KATUS László: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv lakta területein In: KATUS László: Sokszólamú történelem. Válogatott cikkek és tanulmányok. Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport, Pécs, 2008

Pécsi Történelemtudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2009

KIRÁLY István Szabolcs: A nagybirtokok gépesítése In: Király István Szabolcs szerk.: Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár, 1994

LUGOSI András: A parasztéletforma válságától a demokrácia válságáig. Bibó István negyvenes évekbéli publicisztikájának történeti háttéréről. In: DÉNES Iván Zoltán: Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről. Új Mandátum Könyviadó, Budapest, 2001, 145–173. old.

ÓDOR IMRE: A nemesség a XVIII. századi Európában In: Mágnessok, birtokosok, címerlevelek. Konferencia: Pécsvárad, 1995. szept. 12-13., A Hajnal István Kör és KLTE Történelmi Intézete Segédtudományi Tanszékének kiadványa, Debrecen, 1997

OROSZ István–FÜR Lajos–ROMÁNY Pál szerk.: Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1996

SIMON Attila–KOVÁCS Attila: Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban. in BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla–SZARKA László szerk.: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században, Gondolat Kiadó-MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008

SIPOS Levente–TÓTH Péter Pál: A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából, Napvilág Kiadó, Budapest, 1997

Agrártörténet–társadalomtörténet: adatbázisból letöltött formában

BÉAUR, Gérard–SCHLUMBOHM, Jürgen: „A rurális társadalmak problémája a német és a francia történetírásban”, epa.oszk.hu/00400/00414/00014/pdf/06beaur.pdf letöltés: 2017.01.12. 10.34.

CSŐSZ László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidó törvény végrehajtása, Holocaust Emlékközpont, Budapest, 2005, 176-192. old.

www.hdke.hu/files/csatolmanyok/11_CsoszLaszlo_Foldreform_es_Fajvedelem.pdf

Letöltés: 2015.06.25.14.36.

Agrárszociológia

JUHÁSZ Pál: Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Ú-M-K Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2006

KOVÁCH Imre: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest, 2012

KOVÁCS Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010

MÁRKUS István: Polgárosodó parasztság, Dinasztia Kiadó, Budapest, 1996

Könyvkiadó és a História folyóirat közös sorozata, Budapest, 1990

MÁRKUS István: Agrárszociológiai ismeretek, Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 1989

MÁRKUS István: Mit láttam falun? Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1967

MÁRKUS István: Somogyi összegzés, 1956. július in Az ismeretlen főszereplő, tanulmányok, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991

TÓTH Zoltán: Szekszárd társadalmi a századfordulón, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989

Általános szociológia

CROZIER, Michel: A bürokrácia jelensége: Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáiról, valamint a társadalmi és kulturális rendszerrel való kapcsolataikról, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981

HUSZÁR Tibor: A magyar szociológia története, Osiris Kiadó, Budapest, 2015

Mentalitástörténet–vallástörténet

BAILEY, Georges: Németek: egy rögeszme története, Európa Kiadó, Budapest, 2003

BUCSAY Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945, Gondolat Kiadó, Budapest, 1985

SOLYMÁR Imre: A dél-dunántúli németek mentalitása. Die Mentalität der Deutschen in Südtransdanubien. Völgységi Múzeum, Bonyhád, 2003

TAGÁNYI Zoltán: A közép-kelet európai faluközösség genezise, L'Harmattan, Budapest, 2015

WALLMANN, Johannes: A pietizmus, REFORMÁTUS Kálvin Kiadó, Budapest, 2000

WEBER, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Cserépfalvi, Budapest, 1995

WEBER, Max: Vallásszociológia. A vallásiközösségek típusai. Helikon Kiadó, 2005

Identitástörténet

- BRAUDEL, Fernand: Franciaország identitása I-II. kötet, Helikon Kiadó, Budapest, 2003
- BUBER, Martin: Én és Te, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994
- PATAKI Ferenc: Érzelem és identitás, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2004
- ERIKSON, Erik H.: Gyermekkor és társadalom, Osiris Kiadó, Budapest, 2002
- FARKAS Geiza: Az emberi csoportok lélektana, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1916
- NIEDERMÜLLER Péter–HORVÁTH Kata–OBLATH Márton–ZOMBORY Máté: Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban. NYITOTT KÖNYV–L’Harmattan, Budapest, 2008

Néprajz

- KÓSA László: Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920), Planétás Kiadó, Budapest, 1998
- MÁTÉ Gábor szerk.: Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai., L’Harmattan–PTE Néprajzi–Kulturális Antropológiai Tanszék, Budapest–Pécs, 2011
- SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós szerk.: Magyar Néprajz VIII., Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000

Antropológia

- GEERTZ, Clifford: Az értelmezés hatalma, Osiris Kiadó, Budapest, 2001
- ÚJVÁRI Edit: Bevezetés a kulturális antropológia történetébe. Oktatási segédanyag a levelező művelődésszervező képzésben résztvevők számára. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2003

Nyelvtudomány

- BALÁZS Gáza: Az identitás nyelvi jelei in SZIRMAI Éva–ÚJVÁRI Edit szerk.: Az identitás szemiotikája, Szegedi Tudományegyetem–Juhász Gyula Pedagógusaképző Kar, Szeged, 2011
- SAUSSURE, Ferdinand de: Bevezetés az általános nyelvészetbe, MTA Nyelvtudományi Intézet–Corvina Kiadó, Budapest, 1997
- SÁNDOR Klára: Nyelv és társadalom, Krónika Nova Kiadó, Budapest, 2016

KÁLMÁN László–TRÓN Viktor: Bevezetés a nyelvtudományba, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007

Filozófia

BUBER, Martin: Én és Te, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991

Humánetológia

CSÁNYI Vilmos: Az emberi természet, Vince Kiadó, Budapest, 2003

Pszichológia–szociálpszichológia

ALLPORT, Gordon W.: A személyiség alakulása, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985

CSEPELI György: Szociálpszichológia, Osiris Kiadó, Budapest, 2003

KOPP Mária–SKRABSKI Árpád: Magyar lelkiállapot, VÉGEKEN Kiadó, Budapest, 1995

RIESMAN, David: A magányos tömeg, Polgár Kiadó, Budapest, 1996

Politika–politológia

WEBER, Max: Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom. Helikon Kiadó, Budapest, 2009

WEBER, Max: A tudomány és politika, mint hivatás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1995

Demográfia

HABLICSEK László: Az első és a második demográfiai átmenet Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. Készült az OTKA 400 kutatási program keretében. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 1995

LIVI-BACCI, Massimo: A világ népességének rövid története, Osiris Kiadó, Budapest, 1999

Történeti módszertan

BLOCH, Marc: Az európai társadalmak összehasonlító történelméről in A történész mestersége: Történetelméleti írások, Osiris Kiadó, Budapest, 1996

GYÁNI Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest, 2003. 11–53.

KOSELLECK, REINHART: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2003

NIEDERHAUSER Emil: Az összehasonlító történetírás lehetőségei és korlátai in FRIED István szerk.: A komparatiztika kézikönyve, József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, Szeged, 1987

Ö. KOVÁCS József: Az újkori német társadalomtörténet új útjai, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004

NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok, Napvilág Kiadó, Budapest, 1992

SZÚCS Jenő: A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. in Nemzet és történelem. Tanulmányok, Budapest, 1974

TOMKA Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek, „Aetas”, 2005. 20. évfolyam, 1-2. szám. 243-258. old.

TOMKA Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek, „Aetas”, 2005. 20. évfolyam, 1-2. szám. 243-258. old.

VÁRI András szerk.: A német társadalomtörténet új útjai, Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek I., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Budapest, 1990

Levéltári kutatást segítő művek

GŐZSY Zoltán: Hitbizományi iratok (Repertórium), Somogy megye múltjából – Segédletek 1., Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2003

KISS Dezső: Levéltári Leltárak 14. A Földművelésügyi Minisztérium Levéltára. 1889–1945. Levéltárak Országos Központja, Budapest, 1961

JENEY Andrásné–KOVÁCSNÉ DEMETROVICS Krisztina–SZELTNERNÉ MÜLLER Ilona szerk.: Központi Statisztikai Hivatal Levéltár Repertórium 1831–1990, KSH Lvt., Budapest, 1997

Egyéb segédletek, adatbázisok

HUBAI László: Magyarország XX. századi választási atlasza I-III. kötet, Napvilág Kiadó, 2001

Magyar Családtörténet-kutató Egyesület adatbázisa:

www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=2827

Helytörténet

Vizsgált régió: monográfiák

- BIHARI Ottó szerk.: Barcs múltja és jelene, Barcsi Városi Tanács V. B., Kaposvár, 1979
- CSÁNKI Dezső szerk.: Magyarország vármegyei és városai. Somogy vármegye. Országos Monografia Társaság, Budapest, 1914
- KANYAR József: Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920,1945), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964
- KANYAR József: Somogyi parasztság, somogyi nagybirtok, (1901–1910.), A Somogy Megyei Művészeti Tanács, Kaposvár, 1957
- KANYAR József: Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980
- KANYAR József: „Múzsáknak szentelt kies tartomány”. Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből (XVIII–XX. század), Somogyi Almanach 36–40. szám, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1983
- KANYAR József szerk.: Fonyód története, Fonyódi Művelődési Ház, Fonyód, 1985
- KANYAR József szerk.: Harminc nemzedék vallomása Somogyról, Kaposvár, 1989.
- https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMM_sk_120/?pg=177&layout=s Letöltés: 2019. 05. 28. 11.50.
- KAPOSI Zoltán: A magyarországi nagybirtok-rendszer változásai (1700–1945), Somogy megye múltjából, Levéltári évkönyv 32., Különlenyomat, Somogy megyei Levéltár, Kaposvár, 2001
- KAPOSI Zoltán: Kaszópusztai vadászatok (1912–1926), Közép-Európai Közlemények, 9. évfolyam 1. szám, 72-83. old. http://acta.bibl.u-szeged.hu/44121/1/kek_032_072-083.pdf Letöltés: 2019.10.29. 08.23.
- KAPOSI Zoltán: Uradalmak, földbirtokosok, birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest, 2019
- KISDÉNYEY Imre: Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében, Nyomatott a „Somogyi Ujság” nyomdai részvénytársaságnál, 1922
- KIRÁLY István: A Dél-Dunántúl mezőgazdasága és állattenyésztése, 1848–1944, Kaposvár, Szerzői kiadás, 2004
- KOGUTOWICZ Károly: Dunántúl és Kisalföld: Írásban és képben I-II. kötet, Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, Szeged, 1930
- NÁDUJFALVY József: Somogymegye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata, Kaposvár, 1939

- IFJ. GRÓF SZÉCHENYI Imre: Somogy megye monográphiája, MTA, Budapest, 1892
- SZILI Ferenc: Somogy megye a II. világháborúban, A Somogy Megyei Levéltár Kiadása, Kaposvár, 1993
- SZILI Ferenc: A cukorrépa termesztése Délkelet-Dunántúlon és a MIR kaposvári cukorgyára 1893–1948, Kaposvári Cukorgyár, Kaposvár, 1986
- SZILI Ferenc: Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914, A Somogy Megyei Levéltár Kiadása, Kaposvár, 1995
- SZILI Ferenc: Cselédsors az uradalmas Somogyban, Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1976
- T. MÉREY Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965
- T. MÉREY Klára: A gróf Hunyady család Somogy megyei birtokainak leltára (1822), Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1912
- T. MÉREY Klára: Az agrárproletárok élete Somogyban, 1929–1933, Magyar Tudományos Akadémia–Dunántúli Tudományos Intézet, Budapest–Pécs, 1963
- T. MÉREY Klára: Marcali gazdaság és társadalomtörténete a szabadságharc bukásától a polgári forradalomig in Szita László szerk.: Marcali története. Várostörténeti tanulmányok, Marcali Önkormányzata, Balatonfenyves, 1991
- T. MÉREY Klára: Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848, A Somogy Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztályának Kiadása, Kaposvár, 1962
- T. MÉREY Klára: A Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985
- TÓTH Tibor: Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977

Vizsgált régió: helyi sajtó

***Somogyi Ujság* 1930–1936. évi számai**

- kiemelt cikkek:
  - Fáber György: „*Hogyan élnek a német kisgazdák?*”, 1931. március 2-ai szám

***Uj Somogy* 1929–1930. évi számai**

- kiemelt cikkek:
  - Rajczy Géza mezőgazdasági kamarai titkár: „*Mit kíván a mezőgazdasági terményértékesítés érdeke?*”, 1929. november 17-ei szám

- lovag Fautz Lajos „*Nagyüzem vagy kisbirtok*”, 1930. augusztus 31-ei szám

Szomszéd régiók

DR. BERÉNYI Pál: Sopron megye, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1895

EDDIE, Scott M.: A földbirtokos elit Burgenlandban és Nyugat-Magyarországon 1893-1935 között, *Történelmi Szemle* XL (1998) 1–2:43–59,

http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1998-1-2/043-059_scott_eddie.pdf

Letöltés: 2016. 04. 28. 10. 15.

FARKAS Gábor: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980

KAPOSI Zoltán: Földbirtokosok és kultúraközvetítés a Dél-Dunántúlon in VONYÓ József szerk.: Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2003

KAPOSI Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18-19. században: A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata, Ludovika Egyetemi Kiadó Nonpr. Kft, Budapest, 2000

KAPOSI Zoltán: Nagykanizsa gazdasági változásai a trianoni béke következtében. In: 20. századi magyar gazdaság és társadalom. Konferenciakötet. Szent István Egyetem Kautz Gyula gazdaságtudományi Kar, Győr, 2007

KOPASZ Gábor: Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása a Dél-Dunántúlon, Különlennyomat Baranyai Helytörténetírás, Pécs, 1976

KOPASZ Gábor: Vármegyei telepítések a két világháború között, Különlennyomat, Baranyai Helytörténetírás, Pécs, 1978

IFJ. LEOPOLD Lajos: Tolna- és Baranya vármegyék nagyiparának feltételeiről. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1907. szeptember hó 23-án Pécsen tartott előadás. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, 1907

IFJ. LEOPOLD: Gyárak nélkül. Egy pusztuló vármegye emlékirataiból. Molnár Nyomdaintézet, Szekszárd, 1907

LŐRINCZ Tamás: A kiscgazda mozgalom Baranya megyében (1921–1932), szakdolgozat, 2000

T. MÉREY Klára: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985

Idegen nyelven

Általános művek, társadalomtörténet: önálló munkák

CARSTEN, Francis. L.: Geschichte der preußischen Junker, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1988

DAHRENDORF, Ralf: Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1965

DULLES, Foster Rhea: The United States Since 1865, The University of Michigan Press, New York, 1959

GÖRLITZ, Walter: Der Junker. Adel und Bauer im deutschen Osten. Geschichtliche Bilanz von 7. Jahrhundert. Verlag von C. A. Starke, Glücksburg/Ostsee, 1956

NIPPERDEY, Thomas: Deutsche Geschichte: 1800–1866: Bürgerwelt und starker Staat, München, Verlag C. H. Beck, 1991

NIPPERDEY, Thomas: Deutsche Geschichte 1866–1918. Erster Band. Arbeitswelt und Bürgergeist. München, Verlag C. H. Beck, 1998

REIF, Heinz: Adel im 19. und 20. Jahrhundert, Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 55, Oldenbourg Verlag, München, 2012

REICHARDT, Sven–NOLZEN, Armin (Hrsg.): Faschismus in Italien und Deutschland. Studien zu Transfer und Vergleich. Wallenstein Verlag, Konstanz, 2005

RUSCONI, Gian Enrico: Deutschland – Italien, Italien – Deutschland. Geschichte einer schwieriger Beziehung von Bismarck bis zu Berlusconi. Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2003

TROßBACH, Werner–ZIMMERMANN: Die Geschichte des Dorfes, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 2006

WEHLER, Hans-Ulrich: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Vierter Band. Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949. Verlag C. H. Beck, München, 2003

Általános művek, társadalomtörténet: tanulmánykötetek és azok részei

CONZE, Werner–RAUPACH, Hans (Hrsg.): Die Staats- und Wirtschaftskrise des Deutschen Reichs 1929/1933, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1967

REIF, Heinz (Hrsg.): Adel und Bürgertum in Deutschland I. Entwicklungslinien und Wendepunkte im 19. Jahrhundert. Akademie Verlag, Berlin, 2000, 2008

REIF, Heinz (Hg.): Adel und Bürgertum in Deutschland Teil 2: Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert. Akademie Verlag, Berlin, 2001

REIF, Heinz (Hg.): Die Familie in der Geschichte, Vandenhoeck&Rupprecht, Göttingen, 1982

Gazdaságtörténet–közgazdaságtan: önálló munkák

GERSCHENKRON, Alexander: Bread and Democracy in Germany, Cornell University Press, Ithaca and London, 1966

KEMP, Tom: Industrialization in nineteenth-century Europe, Longman Group Limited 1969, London and New York, 1985

KINDLEBERGER, Charles P.: Die Wirtschaftskrise in Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert, Band 4., Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH., München, 1973

POGÁNY Ágnes: Financial Crises during the Great Depression. The Hungarian Financial Crises in a Central-European Context, MTA–ELTE Crises History Research Group, Working Papers in Crises History/NO. 1., Budapest, 2014
http://valsagtortenet.elte.hu/upload/new_folder/WP_1.pdf Letöltés: 2019.05.17.10.20.

POLLARD, Sidney: Peaceful conquest: Industrialization of Europe, 1760–1970, Oxford University Press, Oxford–New York, 1981

SCHUMPETER, Joseph A.: Ten great Economists, George Allen&Unwin Ltd., London, 1952

Gazdaságtörténet–közgazdaságtan: tanulmánykötetek és azok részeik

KASER, M. C. (Eds.): The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 Volume I-III., Clarendon Press, Oxford, 1986

WEBER, Max: Wirtschaft und Gesellschaft in „Grundriß der Sozialökonomik III. Abteilung 1. Halbband, Verlag von J. C. b. Mohr, Tübingen, 1925

Agrártörténet–társadalomtörténet: önálló munkák

ABEL, Wilhelm: Agrarpolitik, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1958

ABEL, Wilhelm: Deutsche Agrargeschichte I-V., Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1970

ABEL, Wilhelm: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1967

AEREBOE, Friedrich: Der Einfluss des Krieges auf die landwirtschaftliche Produktion in Deutschland, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, Berlin und Leipzig, Yale University Press, New Haven, 1927

ALDENHOFF-HÜBINGER, Rita: Agrarpolitik und Protektionismus. Deutschland und Frankreich im Vergleich 1879–1914. Göttingen, 2002

AHRENS, Rudolf: Die deutsche Landmaschinenindustrie, ihre Entwicklung und ihre heutige Lage, Greifswalder Staatwissenschaftliche Abhandlungen, herausgegeben von Professor Dr.

- W. Ed. Biermann und Professor Dr. W. Kähler, Verlag Ratsbuchhandlung L. Bamberg, Greifswald, 1926
- BAADE, Fritz: Brot für ganz Europa. Grundlagen und Entwicklungsmöglichkeiten der europäischen Landwirtschaft. Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin, 1952
- BARTH, Ernst: Entwicklungslinien der deutschen Maschinenbauindustrie von 1870 bis 1914, Akademie-Verlag, Berlin, 1973
- BAUERKÄMPER, Arnd (Hg.): „Junkerland in Bauernhand?“, Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone“. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1996
- BAUMANN, Werner–MOSER, Peter: Bauern im Industriestaat. Agrarpolitische Konzeptionen und bäuerliche Bewegungen in der Schweiz 1918–1968, Orell Füssli Verlag, Zürich, 1999
- BECKER, Heinrich: Handlungsspielräume der Agrarpolitik zwischen 1923 und 1929, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1990
- BOYENS, Friedrich Wilhelm: Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Erster Band: Das Erbe Max Serings. Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959
- BOYENS, Friedrich Wilhelm–LEHNICH, Oswald: Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Zweiter Band: Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung. Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1960
- CONNIG, Jonathan H.–ROBINSON, James A.: Land Reform and the Political Organization of Agriculture, Department of Political Science, University of California, Berkeley, April 2001
- DENCKER, C. H.: Mechanisierung der amerikanischen und der deutschen Landwirtschaft, Verlag Paul Parey in Berlin und Hamburg, Verlag für Landwirtschaft, Gartenbau und Forstwesen, Berlin, 1950
- DIETZE, Constantin von: Grundzüge der Agrarpolitik, Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin, 1967
- DOVRING, Folke: Land and Labour in Europe 1900–1950. With a Chapter on Land Reform on Propaganda Theme by Karin Doving, A Comparative Survey of Recent Agrarian History. Martinus Nijhoff, The Hague, 1956
- EDDIE, Scott M.: The Social Distribution of landed Wealth in Hungary ca. 1910, „*Research in Economic History*“, Supplement 5: George Grantham és Carole Leonard (Eds.), „*Agrarian Organization in the Century of Industrialization* (Glenwood“, III: Johnson Associates, 1989), pp. 219–249.

ERBE, René: Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik. 1933–1939 im Lichte der modernen Theorie, Polygraphischer Verlag, Zürich, 1958

FIEDERLEIN, Friedrich Martin: Der deutsche Osten und die Regierungen Brüning, Papen, Schleicher. Inaugural-Dissertation. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Julius-Maximilians -Universität zu Würzburg, Würzburg, 1966

FRANK, Alexandra: Die Entwicklung der ostelbischen Gutswirtschaften im Deutschen Kaiserreich und in den Anfangsjahren der Weimarer Republik, eurotrans-Verlag, Weiden und Regensburg, 1994

GESSNER, Dieter: Agrarverbände in der Weimarer Republik, Droste Verlag, Düsseldorf, 1976

GESSNER, Dieter: Agrardepression und Präsidialregierungen in Deutschland 1930–1933, Droste Verlag, Düsseldorf, 1977

GESSNER, Dieter: Agrardepression, Agrarideologie und konservative Politik in der Weimarer Republik. Zur Legitimationsproblematik konservativer Politik in der Zwischenkriegszeit, Franz Steiner Verlag GmbH., Wiesbaden, 1976

GOLLWITZER, Heinz hrsg: Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 1977

GUTBERGER, Jörg: Volk, Raum und Sozialstruktur. Sozialstruktur- und Sozialraumforschung im „Dritten Reich“. Lit Verlag, Münster, 1999

HARNISCH, Hartmut: Kapitalistische Agrarreform und industrielle Revolution, Böhlau Verlag, Weimar, 1984

HAUSHOFER, Heinz: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II., Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, 1958

HAUSHOFER, Heinz: Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1963

HERBERT, Ulrich: Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge, Verlag C. H. Beck, München, 2001,

HERTZ-EICHENRODE, Dieter: Politik und Landwirtschaft in Ostpreußen 1919–1930. Untersuchungs einer Strukturproblems in der Weimarer Republik, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 1969

HOLT, John Bradsradshaw: German Agricultural Policy 1918–1938, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1936

HUEGEL, Arnulf: Kriegsernährungswirtschaft Deutschland während des Ersten und Zweiten Weltkrieges im Vergleich, Hartung–Gorre Verlag, Konstanz, 2003

- KLEIN, Ernst: Geschichte der deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter, Franz Steiner Verlag GmbH., Wiesbaden, 1973
- KLUGE, Ulrich. Bauern, Agrarkrise in Volksernährung in der europäischen Zwischenkriegszeit. Studien zur Agrargesellschaft der Republik Österreich 1918 bis 1938, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, Stuttgart, 1988
- KRAUSS, Karl-Peter (Hg.): Agrarreformen und etnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2009
- KRUSENSTJERN, Benigna von: Die ungarische Kleinlandwirte-Partei (1909-1922/1929), Dr. Dr. Rudolf Trofenik-München, Ungarisches Institut München, München, 1981
- LINSBERGER, Ingrid: War es eine Bodenreform? Das Wiederbesiedlungsgesetz und seine Umsetzung in Niederösterreich, Dissertation, Universität, Wien, 2010
- LÜTGE, Friedrich: Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1967
- LÜTGE, Friedrich: Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1967
- MAGER, Friedrich: Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg, Akademie Verlag, Berlin, 1955
- MATTL, Siegfried: Agrarstruktur, Bauernbewegung und Agrarpolitik in Österreich 1919–1929, Geyer Edition, Wien–Salzburg, 1981
- http://othes.inivie.ac.at/10400/1/2010-05-19_0300037.pdf. Letöltve: 2013.03.18. 09.05.
- MAURER, Peter: Anbauschlacht. Landwirtschaftspolitik, Plan Wahlen, Anbauwerk 1937–1914, Chronos, Zürich, 1985
- MOORE, Barrington Jr.: Social Origins of Dictatorships. Lord and Peasant in the Making of the Modern World, Beacon Press, Boston, 1967
- MOSER, Peter: Der Stand der Bauern. Bäuerliche Politik, Wirtschaft und Kultur gestern und heute, Huber Verlag, Frauenfeld, 1994
- MERKENICH, Stephanie: Grüne Front gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933. Droste Verlag, Düsseldorf, 1998
- PALAIRET, Michael R.: The Balkan Economies c. 1800–1914, Cambridge University Press, Cambridge, 2003
- PETZINA, Dietmar: Autarkiepolitik im Dritten Reich. Der nationalsozialistische Vierteljahresplan. Deutsche Verlagsanstalt, München, 1968

PYTA, Wolfgang: Landwirtschaftliche Interessenpolitik im deutschen Kaiserreich, Der Einfluss agrarischer Interessen auf die Neuordnung der Finanz- und Wirtschaftspolitik am Ende der 1870-er Jahre am Beispiel von Rheinland und Westfalen. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1991

PUHLE, Hans-Jürgen: Agrarische Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelmischen Reich (1893–1914). Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei. Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, Schriftenreihe des Forschungsinstituts der Friedrich-Ebert-Stiftung, Hannover, 1967

RICHTER, Wolfgang: SPD und Agrarkrise 1928–1933, Osthilfe als Modellfall sozialdemokratischer Agrar- und Strukturpolitik. Ihre Bedeutung für Bildung und Sturz der Präsidialkabinette sowie die Machtübernahme Hitlers, Shaker Verlag, Aachen, 2013

ROIDL, Angelika: Die „Osthilfe“ unter der Regierung der Reichskanzler Müller und Brüning, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Heft 5., eurotrans-Verlag, Weiden und Regensburg, 1994

SCHOENBAUM, David: Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin, 1968

SMIT, Jan G.: Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983

TEICHERT, Eckart: Autarkie und Großraumwirtschaft 1930–1939: Aussenwirtschaftspolitische Konzeptionen zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg, Oldenbourg Verlag, München, 1984

Agrártörténet–társadalomtörténet: tanulmánykötetek és azok részei

ELORANTA, Jari–RAB Virág–BILTTOFT, Carolyn: Disintegrations of Empires, and the Emergence of New Nation State in MORYS, Matthias (Eds.): The Economic History of Central, East and South-East Europe: 1800 to the Present, Routledge, London, 2016

ELORANTA, Jari–RAB Virág–BILTTOFT, Carolyn: Disintegrations of Empires, and the Emergence of New Nation State in MORYS, Matthias (Eds.): The Economic History of Central, East and South-East Europe: 1800 to the Present, Routledge, London, 2016

LANGTHALER, Ernst–REDL, Josef: Reguliertes Land. Agrarpolitik in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1930–1960, StudienVerlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2005

KITTEL, Manfred: Steigbügelhalter' Hitlers oder 'stille Republikaner'? Die Deutschnationalen in neuerer politikgeschichtlicher und kulturalistischer Perspektive. In: Kraus, Hans-Christoph–Nicklas, Thomas (Hrsg.): Geschichte der Politik. Alte und Neue Wege. R. Oldenbourg Verlag, München, 2007

PUHLE, Hans-Jürgen: Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften, Vandenhoeck&Rupprecht, Göttingen, 1975

REIF, Heinz (Hsg.): Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Agrarkrise – junkerliche Interessenpolitik – Modernisierungsstrategien. Akademie Verlag GmbH., Berlin, 1994

RÖSSLING, Udo: Der italienische Faschismus in der Sicht der deutschen Adelgenossenschaft in der Jahren der Weimarer Republik In: JBPg, Heft 44, 1980

SCHULTZ, Günther (Hrsg.): Von der Landwirtschaft zur Industrie. Wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Friedrich-Wilhelm Henning zum 65. Geburtstag, Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996

VÁRI András: Agrarians, Peasants Party and Rural co-operatives in Hungary In: SCHULTZ, Helga–HARRE, Angela: Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960., Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010

Agrárszociológia

GRANBERG, Leo–KOVÁCH Imre–TOVEY, Hilary (Eds.): Europe's Green Ring, Asgate Pub Ltd., Aldershot–Burlinton–Singapore–Sydney, 2001

GRANBERG, Leo–KOVÁCH Imre (Eds.): Actors on the Changing European Countryside, Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1998

KLUGE, Ulrich: Agrarwirtschaft und ländliche Gesellschaft im 20. Jahrhundert. Enzyklopädie deutscher Geschicht Band 73. R. Oldenbourg Verlag, München, 2005

MENDRAS, Henri: The Vanishing Peasant: Innovation and Change in Franch Agriculture (M. I. T. studies in comparative politics series), The M.I. T. Press, Cambridge, 1971

MOULIN, Annie: Peasants and Society in France since 1789, Cambridge University Press, New York–Cambridge, 1991

PARETO, Vilfredo: The Rise and fall of Elites. An Application of Theoretical Sociology. With an Introduction by Hans L. Zetterberg. Transaction Publishers, New Brunswick (U. S. A.) and London (U. K.), 1991

PARSONS, Talcott: Das System moderner Gesellschaften, Juventa Verlag, München, 1972

PRERADOVICH, Nikolaus von: Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804–1918). Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1945. Franz Steiner Verlag GmbH., Wiesbaden, 1955
WALL, Richard–ROBIN, Jean–LASLETT, PETER (Eds.): Family Forms in Historic Europe, Cambridge University Press, Cambridge–New York–London–New Rochelle–Sydney, 1983
ZIBLATT, Daniel: Does Landholding Block Democratization?: A Test of the 'Bread and Democracy' Thesis and the Case of Prussia. World Politics, Volume 60, Number 4, July 2008, pp 610-641, Published by Cambridge University Press
<http://muse.jhu.edu/journals/wp/summary/v060/60.4.ziblatt.html>

Mentalitätstörténet–vallástörténet

BERGMANN, Klaus: Agrarromantik und Grosstadtfeindlichkeit, Hain Verlag, Meisenheim am Glan, 1970
BLACKBOURN, David–RETALLACK, James: Localism, Landscape, and the ambiguities of the Place. German-Speaking Central Europe, 1860–1930, University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 2007
CORBIN, Alain: Village Bells. The Culture of the Senses in the Nineteenth Century French Countryside, Columbia University Press, New York, 1998
DINZELBACHER, Peter (Hrsg.): Europäische Mentalitätsgeschichte, Kröner Verlag, Stuttgart, 1993
KITTEL, Manfred: Provinz zwischen Reich und Republik. Politische Mentalitäten in Deutschland und Frankreich 1918–1933/36. R. Oldenbourg Verlag, München, 2000
MÜLLER, Dietmar–HARRE, Angela (Eds.): Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes, Studien Verlag, Wien–Innsbruck–Bozen, 2011
SCHULTZ, Helga–HARRE, Angela: Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960., Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010
STÖCKER, Georg: Agrarideologie und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich, V&R unipress GmbH., Göttingen, 2011, 274 o.
WALLMANN, Johannes: Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation, 4., durchgesehene Auflage, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1985, 1993

Politika–politológia

O'LOUGHLIN, John–FLINT, Colin–ANSELIN, Luc: The Geography of the Nazi Vote: Context, Confession, and Class in the Reichstag Election of 1930, „*Annals of the Association of American Geographers*”, pp. 351-539.

http://www.indiana.edu/~wim/docs/2_18_2011_Oloughlin_etal.pdf Letöltés: 2015. 08. 08.
15.45.

Filozófia

BAUDRILLARD, Jean: The Illusion of the End, Stanford University Press, Stanford California, 1994

Antropológia

BENEDICT, Ruth: Pattern of Culture, Houghton Mifflin Company, Boston, 1961

REDFIELD, Robert: Peasant Society and Culture, The University of Chicago Press, Chicago, 1956

Statisztika

MITCHELL, B. R.: International Historical Statistics. Europe 1750-2000, Palgrave–MacMillan, Basingstoke–New York, 2003

TOOZE, Adam J.: Statistics and German State, 1900–1945, Cambridge University Press, Cambridge, 2001

MICHAEL, Louis G.: Agricultural Survey of Europe – Hungary, Technical Bulletin No. 160, January 1930, Bureau of Agricultural Economics, United States Department of Agriculture, Washington D.C.

Történeti módszertan

KAELBLE, Hartmut: Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert. Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999

BERGMANN, Jürgen–BROCKSTEDT, Jürgen–FREMDLING, Rainer–HOHLS, Rüdiger–KAELBLE, Hartmut–KIESEWETTER, Hubert–MEGERLE, Klaus: Regionen im historischen Vergleich. Studien zu Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989

KAELBLE, Hartmut–SCHRIEWER, Jürgen (Hg.): Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften. Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York, 2003

WINKLER, Heinrich August–KAELBLE, Hartmut (Hrsg.): Nationalismus–Nationalitäten–Supranationalität, Klett–Cotta, Stuttgart, 1993

Egyéb segédletetek

RÜPPELL, Hanns-Björn: Quellen zur historischen Landeskunde Pommerns. Materialien zum pommerschen Familien- Ortsgeshichte, Published by Eigenverlag, Greifswald, 2006

Helytörténet

Vizsgált régió: monográfiák

BARANOWSKI, Shelley: The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995

BUCHSTEINER, Ilona: Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993

BUSKE, Norbert: Pommern: Territorialstaat und Landesteil von Preußen, Thomas Helms Verlag, Schwerin, 1997

BUSKE, Norbert: Pietismus und Neuzeit – ein Literaturbericht für den Bereich der pommerschen Kirche, vor allem für das Gebiet der heutigen Evangelischen Landeskirche Greifswald In: BENRAT, Gustav Adolf (Hersg.): Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert, Vandenhoeck&Rupprecht, Göttingen, 1987

EDDIE, Scott M.: Die soziale Verteilung des Großgrundbesitzes in Pommern, Transdanubien und Böhmen in den frühen 90er Jahren des 19. Jahrhunderts, XVII. 27. Oesterreichischer Historikertag (Vienna, 1989), pp. 329–337.

FENSKE, Hans: Die Verwaltung Pommerns 1815–1945. Aufbau und Ertrag. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1993

HEINRICH, GERD: Staatsdienst und Rittergut. Die Geschichte der Familie von Dewitz in Brandenburg, Mecklenburg und Pommern. Bouvier Verlag, Bonn, 1990

KÖLLING, Bernd: Familienwirtschaft und Klassenbildung. Landarbeiter im Arbeitskonflikt: das ostelbische Pommern und die norditalienische Lomellina 1901–1921, Vierow: SH-Verlag, 1996

PRIEBE, Hermann: Die Entwicklung der Betriebsgrößenverhältnisse der landwirtschaftlichen Betriebe in 30 Ortschaften des Kreises Greifswald vom Mittelalter bis zum Gegenwart, Druckerei und Verlag Conrad Tritsch, Würzburg-Aumühle, 1936,

SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land. Hinstorff GmbH., Rostock, 2013

SPRUTH, Herbert: Landes- und Familien geschichtliche Bibliographie für Pommern, Verlag Degener&Co., Insingen, 2011

STAMM-KUHLMANN Thomas (Hrsg.): Pommern im 19. Jahrhundert. Staatliche und gesellschaftliche Entwicklung in vergleichenden Perspektive, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2007

STĘPIŃSKI, Włodzimierz: Pommersche Adel und preußische Agrarreform. Zum ökonomischen und sozialen Wandel der preußischen Aristokratie. im 19. Jahrhundert In: *Wiss. Z. der Universität Rostock*, GR 39 (1990), 7/8, pp. 13–32.

STĘPIŃSKI, Włodzimierz: Polnische Forschungen über die Geschichte über Pommerns im 19. und 20. Jahrhundert. Forschungsstand und Forschungsprobleme In: SCHRÖDER, Jürgen (Hrsg.): *Pommern. Geschichte, Kultur, Wissenschaft*. 2. Kolloquium zur Geschichte Pommerns 13. und 14. September 1991, Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald 1991, pp. 23–36.

STĘPIŃSKI, Włodzimierz: Die Pommersche Landschaft und die Junker in der Agrarkrise der 20er Jahre des 19. Jahrhunderts, in: *Mecklenburg und das Reich in feudaler und bürgerlicher Gesellschaft – Agrargeschichte, Sozialgeschichte, Regionalgeschichte – Teil 2*, [Hrsg.: Der Rektor der Univ. Rostock. Wiss. Leitung: Ernst Münch] („*Agrargeschichte*“ Bd. 24), Rostock 1990, pp. 23–33.

Vizsgált régió: helyi sajtó

Wochenblatt der Landesbauernschaft in Pommern 1935–1938. évi számai

– kiemelt cikkek:

- Dr. Siegfried Medrow Landesabteilungsleiter (I. Főosztály) cikke: „*Der Landarbeiter im Siedlungswesen*“, 1935. július („*Heuert*“) 27-ei szám
- Dr. Siegfried Medrow Landesabteilungsleiter (I. Főosztály) cikke: „*Die Landbereitsstellung für 'Neubildung deutschen Bauerntums'*“, Dr. Georg Blohm Landesabteilungsleiter (II. B. osztály) cikke: „*Auf der Betreuung der bäuerlichen Betriebe in Pommern*“, 1935. augusztus („*Ernting*“) 31-ei szám
- Diplomlandwirt Parteigenosse Holz: „*Ausländer besuchten Pommern*“, 1935. szeptember („*Scheidung*“) 14-ei szám

Pommersche Zeitung 1935–1938. évi számai

Szomszéd régiók

BENTZIEN, Ulrich: Landbevölkerung und agrartechnischer Fortschritt in Mecklenburg. Eine volkskundliche Untersuchung. Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Geschichte, Berlin, 1983

- BÖTTCHER, Hans Viktor: Die Freie Stadt Danzig. Wege und Umwege in europäische Zukunft. Historischer Rückblick, staats- und völkerrechtliche Fragen. Kulturstufung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 1995
- EDDIE, Scott M.: Landownership in Eastern Germany before the Great War: A quantitative analysis, Oxford University Press, Oxford, 2008
- HARNIER, Alexander von: Beitrag zur Geschichte des deutschen Großgrundbesitzes im Lande der Netze und Warthe, Selbstverlag, Essen, 1971
- HEBERLE, Rudolf: Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1962
- LOEW, Peter Oliver: Danzig und seine Vergangenheit 1793–1997. Die Geschichtskultur einer Stadt zwischen Deutschland und Polen, fibre Verlag, Osnabrück, 2003
- NABERT, Thomas: Der Großgrundbesitz in der preußischen Provinz Sachsen 1913–1933. Soziale Struktur, ökonomische Position und politische Rolle. Verlag Böhlau, Köln, 1998
- NIEMANN, Mario: Mecklenburgischen Großgrundbesitz im Dritten Reich, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2000
- POMP, Rainer: Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011
- ROGMANN, Heinz: Ostdeutschlands große Not. Zahlen und Tatsachen. Carl Seymanns Verlag, Berlin W8, 1930
- STOLTENBERG, Gerhard: Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918–1935. Ein Beitrag zur Meinungsbildung in der Weimarer Republik. Herausgegeben von der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Droste Verlag, Düsseldorf, 1962
- WALTER, Toni: Die Frau in der Landwirtschaft in Ost- und Norddeutschland, Verlag, Franz Vahlen, Berlin, 1939